

926

GAṆAPĀTHA

ASCRIBED TO

PANINI

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

संस्कृत-शब्दकोश-प्रकाशकः

संस्कृत-शब्दकोश-प्रकाशकः

संस्कृत-शब्दकोश-प्रकाशकः

DR. KAPILA DEVA CHASTRI

GURUKSHETRA UNIVERSITY, GURUKSHETRA

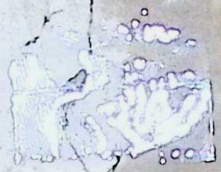
१२६

१२६

१२६

१२६

२
491.25
KAP-67

To

My friend Dr. Nigam Sharma
with the best
compliments.

Kapil Deb

$$\begin{array}{r} 491.25 \\ \hline 127 \end{array}$$

$$150450$$

Stack Verification-2024

KURUKSHETRA UNIVERSITY PUBLICATION

THE GAṆAPĀTHA

ASCRIBED TO

PĀNINI

येन धौता गिरः पुंसां

विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं

तस्मै पाणिनये नमः ॥

स्व. डा. निगम शर्मा स्मृति संग्रह

पूर्व अध्यक्ष संस्कृत विभाग

गुरुकुल कांगड़ा विश्वविद्यालय, हरिद्वार

FOREWARD

by

Dr. SURYAKANTA

M.A., D. Phil. (Oxon.), D. Litt. (Pb.)

OFFICIER D' ACADEMIE (FRANCE)

R491.25,KAP-G

150450

Dr. KAPILA DEVA SHASTRI

M.A., Ph.D. (B.H.U.), Sahityacharya

DEPARTMENT OF SANSKRIT

KURUKSHETRA UNIVERSITY, KURUKSHETRA

PUBLISHED BY :
KURUKSHETRA UNIVERSITY,
KURUKSHETRA

FIRST EDITION

Price : Rs. 50 = 00

PRINTED BY :
T. PHILIP, MANAGER,
KURUKSHETRA UNIVERSITY PRESS,
KURUKSHETRA (HARIYANA)

F O R E W A R D

It is with great pleasure that I am contributing this foreward to the excellent edition of *The Gaṇapāṭha ascribed To Pāṇini*; and I realize that this Foreward should be brief in view of the elaborate Introduction, critically edited Text of the *gaṇas*, numerous Appendices and critical Notes, all making about four hundred pages.

The *Gaṇapāṭha* constitutes an integral part of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*. The *Gaṇapāṭha* has 222 *gaṇas* (groups of *prātipadika* words). Unfortunately, the reading of many of these words is either uncertain or corrupt. Then too the different versions have their own different readings. After Pāṇini, almost all the authors of the the systems of Sanskrit grammar have composed their own *Gaṇapāṭhas* on the pattern of his *Gaṇapāṭha*. These *Gaṇapāṭhas*, too, are full of various readings.

A critical edition of the *Gaṇapāṭha* has, therefore, been a standing necessity. The present work by my student and now an esteemed colleague, Dr. K.D. Shastri, fulfils this need.

The present work has been divided into four parts : Introduction, Text, Appendices and Notes. In the Introduction, the author has discussed in detail all the pertinent problems covering the *Gaṇapāṭha*—its necessity, history, and development in pre-Pāṇinian, Pāṇinian and post-Pāṇinian systems. A critical and comparative study of all the available *Gaṇapāṭhas* has been concisely presented. The learned Introduction presents, for the first time, an answer to many a knotty problem of Sanskrit grammar, and manifests the author's sound scholarship in it.

In the text portion, the *Gaṇapāṭha* has been scientifically reconstructed on the basis of the available manuscripts and printed versions of the Pāṇinian and non-Pāṇinian *Gaṇapāṭhas*. This edition is, therefore, scholarly, critical and reliable.

In the Appendices, words, which do not really belong to the Pāṇinian *Gaṇapāṭha*, but are either interpolated in it or are found in the non-Pāṇinian versions of the *Gaṇapāṭha*, are listed.

In the Notes, many of the *gaṇas*, *gaṇasūtras* and words occurring therein have been discussed individually and relevant materials have been incorporated. At the end are added useful Indices.

I am sure this study will be welcomed by scholars and students interested in the study of Sanskrit grammar.

SURYAKANTA

P R E F A C E

Ever since its composition, *Aṣṭādhyāyī*, the master-piece of Pāṇini, has fascinated the students of Sanskrit grammar and will continue to have the same charm as long as the Sanskrit language continues to play a vital part in the culture of this country. Numerous grammatical works purporting to explain the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī*, or based on its model, bear witness to its great importance and popularity.

For a detailed and accurate study of this monumental work, it is essential to be conversant with its accessory works like the *Dhātupāṭha*, *Gaṇapāṭha*, *Paribhāṣapāṭha*, *Uṇādisūtras*, and *Līṅgānuśāsana*, without whose assistance it would be almost impossible to delve into the subtle implications of the microscopic *sūtras* of Pāṇini. As a matter of fact, it was through the aid of these accessory treatises that Pāṇini could achieve the marvellous feat of his *sūtra* style. Among these treatises, the *Dhātupāṭha* and the *Gaṇapāṭha* are of special importance for splitting up the words into their roots or stems and suffixes which is the main object of grammar. The suffixes, comparatively fewer in number, were included in the general and special rules (*utsargas* and *apavādas*) embodied in the *sūtras*, but for the innumerable roots and stems, it was necessary to compose auxiliary treatises like the *Dhātupāṭha* and the *Gaṇapāṭha*. In the former, the roots are collected and classified into ten classes, and, in the latter, the stems (*prātipadikas*) are arranged in different groups called *gaṇas*. Reference to the *Gaṇas* in the *Aṣṭādhyāyī* is briefly made by their initial words.

The *Dhātupāṭha* and *Gaṇapāṭha*, therefore, form indispensable parts of the *Aṣṭādhyāyī* and are essential for the proper understanding of the *sūtras*.

It is rather strange that the *Dhātupāṭha* received great attention of the commentators who wrote on it several commentaries like the *Kṣīrataraṅgiṇī*, *Dhātupradīpa*, *Dhātuvṛtti*, etc., while the *Gaṇapāṭha* remained altogether neglected. The study of the *Gaṇapāṭha*, however, is important not only from the point of view of grammar, but also from the social and cultural standpoints. There are names of contemporary persons, countries, cities, villages, *janapadas*, rivers, forests, mountains, etc., which are very important and useful for geographical and historical studies. The *Gaṇapāṭha* also furnishes us with the names of the *gotras* occurring in the rules regarding the *Taddhita*-suffixes, many of which correspond to those found in the *Pravara*-section of the *Śrauta-sūtras*.

(vi)

Hence, there was a long-felt need for preparing a critical and authentic edition of the *Gaṇapāṭha* ascribed to Pāṇini. We, therefore, collected a number of manuscripts and printed texts of the *Gaṇapāṭhas* belonging to the various systems of grammar, the collation of which revealed a large number of variants. Unfortunately, no old commentary on Pāṇini's *Gaṇapāṭha* was available for our guidance. Only stray references to two commentaries, *Gaṇavyākhyāna* and *Gaṇavṛtti* are found in the *ṭīkā*s of Mallinātha, but their originals seem to have been lost.

The *Gaṇaratnamahodadhi* of Vardhamāna is, no doubt, a very thorough exposition on a *Gaṇapāṭha*, but the latter belongs to some unknown school, different from that of Pāṇini. Probably, taking a cue from this monumental work, Yajñeśvara Bhaṭṭa wrote a commentary, viz., *Gaṇaratnāvalī*, on the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, in A.D. 1874, which, not being a satisfactory work, attracted little attention of scholars.

In 1840, Otto Böhtlingk brought out an edition of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*, of which a revised edition was published in 1887. But being based only on the then available edition on *Gaṇaratnāvalī* and *Kāśikā*, it was not broad-based and comprehensive. Since hundreds of Pāṇini's *sūtras* are not only related to, but are virtually based on, the *Gaṇapāṭha*, the reconstruction of its text, on which the interpretation and identification of the words of the various *Gaṇas* depend, becomes imperative.

We are therefore, presenting here a reconstructed text of the Pāṇini's *Gaṇapāṭha* from its available manuscripts with an elaborate and lucid Introduction discussing the main and important problems relating to the text. A critical and comparative study of all available *Gaṇapāṭhas* has also been thoroughly made therein. Another important feature is the addition of appendices and copious critical notes to almost all the *gaṇas*, *gaṇasūtras* and disputable words along with various indices. Attempt has also been made to assess the authenticity of particular words, primarily on the basis of materials relating to Pāṇini's *Gaṇapāṭha*, and secondarily on that of the other systems.

I cannot fail to express my thanks to all the scholars, grammarians and commentators whose works have been consulted and oftly quoted or referred to in this edition. I must also acknowledge my debt of gratitude to all my teachers and well-wishers, especially to Pt. Yudhishtira Mimamsaka (Prācyavidyā Pratiṣṭhāna, Ajmer); Dr. Suryakanta (Professor and Head of the Sanskrit Department, Kurukshetra University, Kurukshetra); my supervisor, Pt. Baladeva Upadhyaya (Sañcālaka, Anusandhāna Vibhāga, Sanskrit University, Varanasi), and my friends Shri J. N. Tiwari, M.A. (Ancient Indian History and

(vii)

Culture, B.H.U., Varanasi); Dr. V.C. Pandey (Joint Editor, *Prācī Jyoti*, Kurukshetra University, Kurukshetra), and others without whose blessings, inspiration and kind help at different stages, this work would not have been completed. I am particularly indebted to Prof. Sadhu Ram (U.G.C. Scholar, Kurukshetra University), who very kindly thoroughly revised the whole thesis and made valuable suggestions. My thanks are also due to Shri T. Philip, Manager, University Press, Kurukshetra for having taken personal interest in the publication of this work.

It also gives me great pleasure to express my gratitude to the Chairman and the members of the University Grants Commission who were kind enough to sanction a grant for the publication of this thesis.

We have tried our best to go through the irksome task of reading the proofs carefully, but some mistakes may have escaped our notice and may have also occurred by dropping out of the *hal* sign in the course of printing. For these, we crave the indulgence of our readers.

KURUKSHETRA
October 27, 1967.

KAPILADEVA SHASTRI

ABBREVIATIONS

AK	Amarakośa
ASSG.	On the Aindra School of Sanskrit grammarians
AṢṬ	Aṣṭādhyāyī
ATS	Amaratīkāsarvasva by Sarvānanda
AP (I)	Atharvaprātiśākhya, edited by Dr. Sūryakānta
AP (II)	Atharvaprātiśākhya, edited by Pt. Viśvabandhu
B	The Gaṇapāṭha, edited by Otto Böthlingk
BD	Bṛhaddevatā
BH	Bhoja's Sarasvatikanṭhābharaṇa
BM	Bālaṃanoramā
BS	Bharadvājaśikṣā
BV	Bhāṣāvṛtti
CV	Cāndravyākaraṇa or Cāndravṛtti, edited by Dr. Bruno Liebich
DP	Dhātupradīpa
DṬV	Durghaṭavṛtti
DV	Dhātuvṛtti
GD	Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India
GG	Gitagovinda
GP	Gaṇapāṭha
GPM	Gotrapravaramaṇjarī, translated by John Brough
GR	Gaṇaratnāvalī
GS	Gaṇasūtra
GV	Gaṇavṛtti
HBV	Haimavyākaraṇa-bṛhadvṛtti
HV	Hṛdayahārīṇīvṛtti
HLP	Haimalaghuprakriyā
AHSL	A History of Sanskrit Literature
HSL	History of Sanskrit Literature
IKP	India As Known To Pāṇini
JM	Jainendravvyākaraṇa-mahāvṛtti (Ms.)
JN	Jummaranandin
K	Kāśikā
KCH	Kātantrachandaparakriyā
KS	Kāṭhaka Saṃhitā
KT	Kṣīrataraṅgiṇī
KTV	Kātantravṛtti

(x)

L	Liṅgānuśāsana
LNV	Laghunyāsavṛtti
LSS	Laghuśabdenduśekhara
MB	Mugdhabodha
MG	Moggalāna Gaṇapāṭha
MH	Mahābhāṣya of Patañjali
MS	Maitrāyaṇī Saṁhitā
Ms	Manuscript
Mss	Manuscripts
Ms (K)	Manuscript of Kāśikā
MW	Monier William's Sanskrit-English Dictionary
NS	Nyāsa
Nir	Nirukta
Pr. M	Prauḍha Manoramā
PHAI	Political History of Ancient India
PK	Prakriyākaumudī.
PKV	Prakriyākaumudī, Viṭṭhala commentary
PKS	Prākṛtasūtras of Vararuci
PM	Padamañjarī
PR	Prayogaratnamālā
PS	Phīṣūtra
PSS	Paribhāṣenduśekhara
pū	Pūrvārdha or pūrvārcika
ṚK	Ṛktantra
ṚP	Ṛkprātiśākhya
ṚV	Ṛgveda
ṚVN	Ṛgvedānukramaṇī
S	Śākaṭāyanavyākaraṇa
SA	Śākaṭāyanavyākaraṇa with the commentary 'Amoghavṛtti'
SC	Siddhāntacandrikā
Sik	Siddhāntakaumudī
SK	Śabdakaustubha
TB	Tatvabodhinī on Siddhāntakaumudī
SPV	Śīsupālavadha
SSC	Svarasiddhāntacandrikā
SV	Sārasvatavyākaraṇa
SVI	Sanskrit Vyākaraṇaśāstra Kā Itihāsa, First editton
TP	Taittirīya Prātiśākhya
TS	Taittirīya Saṁhitā
TTS	Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar
u	Uttarārdha or Uttarārcika
US	Uṇādisūtra

(xi)

UUV	Uṇādisūtra, Ujjvaladatta-vṛtti, edited by Jivānanda. Vidyāsāgara, Calcutta 1873
V	Vardhamāna's Gaṇaratnamahodadhi
VD	Vyākaraṇadīpikā
VDI	Vyākaraṇa Darśaner Itihāsa
VKP	Vākyapadīya
VM	Vyākaraṇamitākṣarā.
VP	Vājasaneya Prātiśākhya
VSN	Vyākaraṇasiddhāntasudhānidhi
VVI	Vaidika Vāṇmaya Kā Itihāsa

CONTENTS

	<i>Pages</i>
Forward	<i>iii</i>
1. Preface	<i>v-vii</i>
2. Abbreviations	<i>ix-xi</i>
3. Introduction	1-74

CHAPTER I

THE NECESSITY OF THE GAṆAPĀṬHA 1-7

The sūtra-style in Sanskrit grammar
 The nature and importance of sūtra-style in Sanskrit grammar
 The origin and development of sūtra-style
 The place of the Gaṇapāṭha and the Dhātupāṭha in sūtra-style
 The Gaṇapāṭha
 The beginning of the gaṇa-style

CHAPTER II

PRE-PĀNINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 8-18

Aindra Vyākaraṇa and the gaṇa-style
 Prātiśākyas and the gaṇa-style
 Evidence of the Bharadvājaśikṣā
 Evidence of Bhāguri
 Evidence of Kāśakṛtsna
 Āpiśali and his Gaṇapāṭha
 The Uṇādisūtras and the gaṇa-style
 Evidence of the author of the Phīṣsūtras
 Some hints about the existence of the Gaṇapāṭha of grammarians
 earlier than Pāṇini

CHAPTER III

PĀNINI AND HIS GAṆAPĀṬHA 19-45

The sūtra-style of Pāṇini
 Pāṇini's fixation of the Gaṇapāṭha before the composition of the
 sūtras
 The imitation of old gaṇakāras in the fixation of the gaṇas
 The two types of the gaṇas

(xiv)

The Ākṛti-gaṇas
 The Paṭhiṭa-gaṇas
 The twofold version of the Gaṇapāṭha
 The reading of ready-made words in some of the gaṇas
 The prātipadika-form of words
 The occurrence of phrases
 The first word of the gaṇas
 The sub-gaṇas (avāntara-gaṇas) in the Gaṇapāṭha
 The order of words in the Gaṇapāṭha
 The non-Pāṇinian gaṇas
 Some Auṇādika gaṇas and words
 Limitation to the number of the words in fixing a gaṇa
 The Gaṇasūtras
 Kātyāyana and Patañjali on the Gaṇapāṭha of Pāṇini
 The author of the Kāśikā and the Gaṇapāṭha of Pāṇini
 The commentators of the Gaṇapāṭha of Pāṇini
 The Nipātāvyayopasargavṛtti
 The Gaṇavṛtti
 The Gaṇavyākhyāna
 The Ślokagaṇapāṭha
 The Gaṇaratnam
 The Nāmapārāyaṇa
 The Gaṇaratnāvali

CHAPTER IV

 POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR
 GAṆAPĀTHAS

46-61

Candragomin and his Gaṇapāṭha
 Jainendravṛyākaraṇa and its Gaṇapāṭha
 The Grammar of Jaina Śākaṭāyana and its Gaṇapāṭha
 Hemacandra and his Gaṇapāṭha
 Bhoja and his Gaṇapāṭha
 Vāmana and his Gaṇapāṭha
 Bhadrēśvarasūri and his Gaṇapāṭha
 Aruṇadatta and his Gaṇapāṭha
 Vardhamāna and his Gaṇaratnamahodadhi
 The gāṇas found in the Kātantra system
 The gaṇas found in the Sārasvata grammar
 The gaṇas found in Mugdhabodha grammar
 The Gaṇapāṭha of the Jaumara system
 The Gaṇapāṭha of the Saupadma system
 The gaṇa-style in the Prākṛta-sūtra
 The gaṇa-style in the Pāli Grammar of Moggalāna

(xv)

CHAPTER V

THE IMPORTANCE OF THE GAṆAPĀṬHA OF PĀṆINI 62-64

Importance of the Gaṇapāṭha for Vedic and classical vocabulary
and idiom
Cultural Importance of the Gaṇapāṭha

CHAPTER VI

THE RECONSTRUCTION OF THE GAṆAPĀṬHA 65-74

Abundance of Interpolations and Variants in the Gaṇapāṭha
Reasons for Interpolation and Variants in the Gaṇapāṭha
The aid of works of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali in the
reconstruction of the text of the Gaṇapāṭha
Role of the Kāśikā
The Prakriyākaumudī
The Gaṇaratnāvalī
The Manuscripts of Pāṇini's Gaṇapāṭha
Gaṇapāṭha edited by Böhtlingk
Gaṇapāṭhas belonging to various non-Pāṇinian systems
How to reconstruct the Gaṇapāṭha ascribed to Pāṇini
The description of the manuscripts used

4. The Text 77-216

5. Appendices 217-260

6. Notes 261-390

Indices 391-476

1. Gaṇa Index (Text, Appendices, Notes)
2. Gaṇasūtra Index (Text)
3. Gaṇasūtra Index (Appendices)
4. Gaṇasūtra Index (Notes)
5. Word Index (Text)
6. Word Index (Appendices)
7. Word Index (Notes)

Bibliography 477-482

INTRODUCTION

CHAPTER I

THE NECESSITY OF THE GAṆAPĀṬHA

As the *Gaṇapāṭha* is an inseparable part of Sanskrit grammar, it would be pertinent to discuss the nature and purpose of Sanskrit grammar before that of the *Gaṇapāṭha*.

When a language begins to be used in literary works, persons, who are proficient in that language, feel the necessity of reducing it to some system. For that purpose, they set themselves to devising certain rules relating to its syntax and government of case, *etc.* A collection of such rules is called the grammar of that language. Technically, it is called *Śabdānuśāsana* by Sanskrit grammarians, for it governs the formation of words and their mutual relationship in a sentence. This is stated to be the direct purpose of grammar by savants like Kaiyaṭa¹.

As many as eighteen aims of the study of the grammar of Pāṇini, presented in the *Mahābhāṣya* by Kātyāyana² and Patañjali³, are a mere elaboration of the same. From the point of view of etymology, the two words, *Vyākaraṇa* and *Śabdānuśāsana*, may be regarded as synonymous³. The classification of words into *prakṛtis* and *pratyayas* in Sanskrit grammar was conceived only to determine their correct formation. Bhartṛhari, the famous writer on the philosophy of Sanskrit grammar, also accepts grammar to be merely an instrument⁴ (*upāya*) in the service of language. Thus, the knowledge of the true nature of the language being admitted as the first and the last aim of the grammar, it becomes essential that a grammar should be comprehensive so as to cover the entire range of the idiom of that language in all its varied forms; in other words to justify itself, it must be able to satisfactorily explain all the words of that language.

How far this object has been achieved by the grammars of the various languages of the world is the concern of their respective scholars, but as far as the grammar of Sanskrit language is concerned, it can be asserted

-
1. भाष्यकारो विवरणकारत्वात् व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनम् आह—
'अथ शब्दानुशासनम्' इति । *Pradīpa* on MH. part I (p. 3).
 2. *Vide* : *ibid.* (p. 16—37).
 3. अनुशिष्यन्ते शब्दा अनेनेति अनुशासनम् । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् ।
 4. उपायाः शिक्षमाणां बालानाम् उपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ VKP. (2. 240)

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

with confidence that it has almost reached perfection in that respect. In the words of Macdonell⁵, "the Sanskrit grammarians of India were the first to analyse word forms, to recognise the difference between root and suffix, to determine the functions of suffixes, and on the whole, to elaborate a grammatical system so accurate and complete as to be unparalleled in any other country." Max Müller⁶ has also accepted the uniqueness of Sanskrit grammar by saying that "there are only two nations in the whole history of the world which have conceived independently, and without any suggestions from others, the two sciences of logic and grammar, the Hindu and the Greeks."

The *sūtra* style in Sanskrit grammar

The numerous territorial divisions of the earth, each with its peculiar idiom and usage, and the endless extent of Sanskrit literature⁷ presented a problem to grammatical thinkers who seriously thought of bringing into control the varied and scattered mass of linguistic material, as generations for centuries would not have accomplished the task of coming to the end of language if only word of it were to be enumerated individually and separately⁸. It seems that earlier attempts at grammar were of somewhat similar nature as may be guessed from the treatment of words in some of the *prātiśākhya*s. But that could not be called a proper system of grammar as was envisaged by *Śabdānuśāsana*.

The scientific minds of the thinkers perceived that certain words had analogous structure, while others did not conform to any principle. They, therefore, thought of formulating some general principles for the analysis and formation of analogous words, and treating the irregular words as exceptions. This was what Patañjali called सामान्य-विशेषवत् लक्षणम्⁹ which, in other words, may be called *utsargas* and *apavādas*¹⁰. The ingenuity of the grammarians reduced these general principles and exceptions into as small aphorisms as possible which were termed the *sūtras*. Thus, a *sūtra* came to be defined as :—

5. *India's Past* (p. 140).

6. HASL. (p. 82).

7. *Vide* :—सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतम् अध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः विंशतिधा बाह्वृच्यं नवधा अथर्वणो वेदो वाकोवाक्यम् इतिहासः पुराणं वैद्यकम् इत्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः ।

MH. pt. I. d. (p. 62)

8. Patañjali has clearly enunciated :—

अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः..... बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालो नान्तं जगाम । *ibid* (p. 42)

9. *Ibid* (p. 43).

10. *Vide* : किम् पुनस्तत् ? उत्सर्गापवादौ । कश्चिद् उत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिद् अपवादः । *ibid* (p. 43)

THE NECESSITY OF THE GAṆAPĀṬHA

3

अल्पाक्षरम् अस्तन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभम् अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः । वायुपुराण (59.142)

As these *sūtras* had in them the potentiality of evoking their own explanations by means of examples and counter examples and by completing the ellipses, *etc.*, their collection when comprised was called *Vyākaraṇa*¹¹.

The nature and importance of *sūtra* style in Sanskrit grammar

The original meaning of the word *sūtra* is thread, but figuratively it also came to denote a particular style consisting of laconic phrases running through a topic like a thread. Brevity was considered to be the soul of wit, and the saving of a syllable was taken to be equal to the birth of a son¹².

In order to achieve greater brevity, the devices of *Pratyāhāras*, *anuvṛttis* and *anubandhas* were introduced; and to make the *sūtras* cover the entire field of grammar, they were classified into six categories, *viz.*, those of संज्ञा, परिभाषा, विधि, नियम, अतिदेश and अधिकार. For the purpose of the *sūtras*, only smallest *sañjñās* were used¹³. According to the maxims यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्¹⁴ and कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्¹⁵ the *sañjñā* and *paribhāṣā* *sūtras* were to operate not only in the contexts where they occur but also at other places where a need for their operation arises.

The *adhikāra-sūtras* are of three kinds, *viz.*, (1) those that influence the whole field of grammar like a brilliant lamp that lights up the whole house, (2) those, the influence of which is invoked by means of the addition of the particle च to a *sūtra*, in the same way as a block of wood is drawn up by a rope, and (3) those whose influence works on every *sūtra* relating to a particular topic¹⁶.

Those *sūtras* which enunciate a new rule are called the *vidhi-sūtra*, those that restrict the operation of other *sūtras* are called the

11. Cf. ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं 'वृद्धिः' 'आत्', 'ऐज्' इति । किन्तर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति । *Ibid* (p. 69)

12. Cf. अर्धमात्रालाघवेन वैय्याकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्ते । (PSS. 133)

13. Cf. संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । MH. pt. I. (1.1.38 p. 348)

14. PSS. (2).

15. PSS. (3).

16. *Vide* : अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिद् एकदेशस्थः सर्वं शास्त्रम् अभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्म अभिज्वलयति । अपरोऽधिकारो यथा रज्जा अयसा वा बद्धं काष्ठम् अनुकृष्यते तद्वद् अनुकृष्यते चकारेण । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्य अनिर्देशार्थं इति योगे योगे उपतिष्ठते । MH. pt. I. (1.1.48 pp. 393-94).

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

niyama-sūtras, and those that extend the operation of a particular *sūtra* in another context are called the *atideśa-sūtras*¹⁷.

The unique brevity of the *sūtras* so much influenced the Sanskrit grammar that the latter was overflowed with the former, so much so that it became impossible to conceive Sanskrit grammar without the *sūtras*¹⁸.

Sanskrit grammarians were so enamoured of, nay, even obsessed with the idea of brevity that they refused to call any composition on the subject as grammar unless it was composed in a *sūtra* style. Thus, a grammar composed in *sūtras* alone was considered to be the shortest and earliest means of knowing the real nature of words¹⁹.

The origin and development of *sūtra* style

In ancient times, both the imparting and receiving of knowledge were oral and for reference to, or clarification of, a particular point, the only resort was memory. It was probably to facilitate memorising that the *sūtra* style was invented. Though, according to some scholars, the first glimpse of the *sūtra* style is seen in the *Brāhmaṇas*²⁰, we come across their prototypes a little later in the *Kalpa* works. Seeing the absolute necessity of memorising and accurately pursuing the hundreds of elaborate, intricate and subtle details of the sacrificial rites, it is no wonder that the *sūtras* first came to be formulated in *karmakāṇḍa*. Shortly afterwards, many works of the *śikṣā*, *vyākaraṇa*, *chandas*, *jyotiṣa*, *āyurveda*, etc., were composed in this style, though unfortunately all of them in their original forms are not available to us today.

It was in the field of grammar, rather than in any other field, that the *sūtra* style attained its mature and finished form. There are certain *sūtras* in the *Aṣṭādhyāyī* running contiguously which, if read together, sound like a verse. According to Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka²¹, such *sūtras*

17. *Vide* : विधिरत्यन्तम् अप्राप्ते नियमः पञ्चिके सति । *Tantravārtika* (1.2.34) and अतिदेशो नाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः । Apte's Dictionary.

18. *Cf.* अथ व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । MH. pt. I. (p.69) and यो हि उत्सृज्य कथयेन्नादो गृह्येत ॥ *ibid* (p. 72).

19. *Cf.* लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विशातुम् । *ibid* (p. 20)
and यत् तत् पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमांजसः । VKP. (1.12).

20. *Vide* : HASL. (p. 111).

21. *Vide* : SVSI. Vol. 1 (p. 83, f. n. no. 3).

THE NECESSITY OF THE GAṆAPĀṬHA

5

seem to have been borrowed by Pāṇini from an earlier source which was in verse. He is of the opinion that in all probability the *sūtras* began originally to be composed in verse, and that their prose style developed later on. A hint to this effect is found in the phrase कशकृत्स्नं गुरुलाववम् which is quoted in the *Kāśīkā*²², *Sarasvatī-kaṇṭhābharāṇa Hṛdayahārīṇīṣṛṭti*²³ and the *Śākaṭāyana Śābdānuśāsana Cintāmaṇīṣṛṭti*²⁴. From this, it may be surmised that Kāśakṛtsna was the first to pay attention to shortening the compass of the *sūtras* and was, in all probability, the father of the prose style of the *sūtras*.

According to some commentators of Pāṇini, grammarians earlier than Pāṇini wrote treatises dealing exclusively with either Vedic words or classical words²⁵. It was only Pāṇini who dealt with both in his memorable work, about which Patañjali says :—लौकिकानां वैदिकानां च²⁶ and सर्ववेदपरिषदं हीदं शास्त्रम्²⁷ ।

Writing about the grammar of Pāṇini, the famous Tibetan historian Tārānātha says²⁸ : “This is, moreover, the root of all grammars. Before him (Pāṇini) there were no *śāstras* on the formation of words reduced to writing, and as no system existed which brought the subject under distinct point of view, individual grammarians, who brought special facts of language into connections of two and two, were esteemed as remarkably learned. Though it is said in Tibet that the *Indra-vyākaraṇa* is older....., though it may have penetrated earlier into the celestial country in India, Pāṇini’s grammar was the earliest. And, though Paṇḍitas assert that the *Cāndra-vyākaraṇa*, translated into Tibetan, agrees with Pāṇini, and the *Kalāpa-vyākaraṇa* with the *Indra-vyākaraṇa*, it is universally mentioned that Pāṇini’s grammar in the copiousness of its explanation and the systematic completeness of its views is something quite unique.”

The place of the Gaṇapāṭha and the Dhātupāṭha in sūtra style

Extremely essential and very useful to Sanskrit grammar, the emphasis on brevity, on the one hand, gave birth to the *sūtra* style with its necessary paraphernalia of *pratyāhāras*, *anuvṛttis* and *anubandhas*, etc., and on the other hand, it presented the utter necessity of the fixation of separate appendices like the *Gaṇapāṭha* and the *Dhātupāṭha*. From the point of view of correct formation of the words, it became imperative for grammarians to enumerate all the suffixes (*pratyayas*)

22. (4.3.115). 23. (4.3.246). 24. (3.1.182)

25. Cf. प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रम् इह विषयो न वा व्याकरणान्तरेषु इव ब्रान्दस-परित्यागः SK. (1.1.1. *Āhnika*-1).

26. MH. pt. I (p. 6).

27. MH.(6.3.14).

28. Vide : The Indian Antiquary, April 1875 (pp. 102 ff.)

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

and roots (*prakṛtis*) of which suffixes, being very small in number, could be easily shown through the general and special rules themselves. The *prakṛtis*, however, had to be classified separately ; for, if they had been included in the *sūtras*, they would have made them inordinately long. Thus, it was that the *Gaṇapāṭha* for the uninflected nouns (*prātipadika-prakṛtis*) and *Dhātupāṭha* for the roots (*dhātu-prakṛtis*) came to be composed on the basis of their common features and distinguishing characteristics, nouns and verbs were further classified into various *gaṇas*. The *gaṇas* were briefly indicated usually by affixing the word *ādi* or *prabhṛti* to one of the smallest or famous word of that class. Or, in the alternative, the plural form of the first word of that *gaṇa* was taken to indicate the same. In this connection attention may be drawn to the interesting discussion raised by Patañjali²⁹ over the word *ādi* in the *sūtra* भूवादयो धातवः³⁰ which shows that the whole *gaṇas* were not enumerated in the *sūtras*, and the necessity for separate *Gaṇapāṭha* and *Dhātupāṭha* arose to supplement them.

The *Gaṇapāṭha*

As we have seen, the *Gaṇapāṭha* is the name of the lists of uninflected nouns, and is also called the *Prātipadika-pāṭha*. Etymologically, the *Gaṇapāṭha* means reading the words collectively, but in grammatical technique it has come to acquire, apart from its etymological meaning, a conventional (*rūḍhi*) meaning, i.e., the *prātipadika-prakṛtis*.

Though the *Dhātupāṭha* is also sometimes called the *Gaṇapāṭha* owing to the collections of its roots being named *Bhṛvādi-gaṇa*, *Adādi-gaṇa*, etc., yet the term *Gaṇapāṭha* is taken to denote the *Prātipadika-pāṭha* exclusively by गोबलीवर्दन्याय.

That is why when an occasion for reference to both arose, the writers mentioned them separately by name in order to avoid confusion, e.g., in such statements as :—

धातु-सूत्र-गणोणादि-वाक्य-लिङ्गानुशासनम् ।

आगमः प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ PK. p. (p. 16)

इत्युक्तवान्तर्दधे रुद्रः पाणिनिः स्वगृहं ययौ ।

सूत्रपाठं धातुपाठं गणपाठं तथैव च ॥ *Bhaviṣya Puraṇa, Pratisarga Parva* (31.13).

29. अथ आदिग्रहणं किमर्थम् ? यदि तावत् पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन् आदिग्रहणं न करोति ।अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नहि अपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् आदिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति आचार्यः :—अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रात् । M.H. pt. I. (1.3.1. pp. 153-54).

30. (AST. 1.3.1.).

THE NECESSITY OF THE GAṆAPĀṬHA

7

Commenting upon 'khilapāṭhaśca' of the *Kāśīkā*, the author of the *Nyāsa* has meant the *Gaṇapāṭha* by the *Prātipadika-pāṭha* when he says, धातुपाठः चकारात् प्रातिपदिकपाठश्च³¹. In such works as the *Gaṇaratnamahodadhi* and the *Gaṇaratnāvalī*, whose main object is the collection and explanation of *gaṇās*, we find words only of the *Prātipadika-pāṭha* and not of the *Dhātupāṭha*. Even today, the *Gaṇapāṭha* and the *Dhātupāṭha* are available as two entirely separate books, and the latter can, by no means, be taken to be included in the former. Naturally, therefore, this thesis has for its scope the critical edition of the *Prātipadika-pāṭha* only.

The beginning of the *gaṇa*-style

From what we have seen above, it is clear that the *Sūtrapāṭha* and the *Gaṇapāṭha* are as inseparable as the body and its limbs. The *prātipadapāṭha* style of the grammarians of the *Aindra School*, and probably also of their followers, and of the *Prātiśākhya*kāras who had no need of the *Gaṇapāṭha*³², was lengthy and tedious, and could not be called the *sūtra* style. To any grammar, which is orderly and scientifically composed of *sūtras*, a well organised system of the *Dhātupāṭha* and the *Gaṇapāṭha* is not only important but also essential.

From the mere fact that the *sūtra* style of the *Aṣṭādhyāyī* is well mature, we cannot conclude that Pāṇini was also the inventor of the *gaṇa* style. Later on, we shall see that the *Gaṇapāṭha* existed prior to Pāṇini. Even *pratyāhāras* and *anubandhas* were not the invention of Pāṇini, for we find his predecessors Āpiśali and Śāntanava using *pratyāhāras* like *ñam*³³, and *aṣ*³⁴ and *hay*³⁵, respectively. In Śāntanava's work, the *Phīṣsūtra*, we also find the existence of *anuvṛttis*.

This must of course be admitted that the genius of Pāṇini derived the maximum benefit out of his predecessors and perfected the style of his *Aṣṭādhyāyī* so much that the works of all the previous and contemporary grammarians were superseded and became extinct.

31. NS. (1.3.2)

32. *Vide* : ASSG. (pp. 12 ff.)

33. *Vide* : SVSI. Vol. 1 (p. 99 f.n. 3).

34. लघावन्ते द्रयोश्च बहुवपो गुरुः । PS. (42)

35. हयादीनाम् असंयुक्तलान्तानाम् अन्तः पूर्वं वा । PS. (48).

CHAPTER II

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀTHAS

On the basis of a large amount of grammatical material scattered here and there in the vast Sanskrit literature and from reference to the existence of various grammatical works and authors in the *Nirukta* of Yāska, Vedic *prāṭisākhya*s and the *Aṣṭādhyāyī*, scholars¹ have concluded that there existed a long tradition of grammatical thinkers before Pāṇini. Some *sūtras* of early grammarians have also come down to us in the works of later writers. It is worth mentioning here that in the recently published Kannaḍa commentary of Cannavīra Kavi on the *Kāśakṛtsna-śabdakalāpa-dhātupāṭha*, about one hundred and thirty-five *sūtras* of Kāśakṛtsna are quoted which throw sufficient light on his style. K. C. Chatterjee is perhaps the only one amongst scholars who is of the opinion that Kāśakṛtsna came after Pāṇini². Perhaps the fact that Āpiśali preceded Pāṇini was responsible for Patañjali's enumeration first of Pāṇini, then of Āpiśali and lastly, of Kāśakṛtsna³. The instances of Āpiśali and Kāśakṛtsna simultaneously quoted by Kaiyaṣaṭha⁴ and Helārāja⁵ also leave little doubt with regard to Kāśakṛtsna's priority to Pāṇini in point of time.

Aindra Vyākaraṇa and the gaṇa style

On the basis of literary evidence⁶ and the authority of Tārānātha⁷, Ācārya Indra comes at the head of the tradition of grammarians. From the similarities of terminology and the method of arrangement, as well as from clear distinction from the grammar of Pāṇini, A. C. Burnell has related the Vedic *Prāṭisākhya*s, *Nirukta* of Yāska, *Kātantra Vyākaraṇa*, *Tolkāppiam* and the *Prākṛta Vyākaraṇa* of Kaccāyana to the *Aindra* grammar⁸. Unfortunately, the *Aindra* grammar is not available to us

1. *Vide* : SVSI. (pp. 57—128).

2. *Vide* : TTSG. (pp. 2,77).

3. पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नम् । MH. pt. I. (p. 70)

4. आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थे । *Pradīpa* on MH. (5.1.21)

5. आपिशलाः काशकृत्स्नाश्च सूत्रमतेन्नाधीयते ।

VKP. Kānda—III (commentary of Helārāja, p. 714)

6. *Vide* : वाग्वै पराची अव्याकृता अवदत् । ते देवा इन्द्रम् अत्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुरु इति तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । TS. (6.4.7) also MS. (4.5.8) and KS. (27.3); ASSG (pp. 5 ff.).

7. *Vide* : The Indian Antiquary, April 1875 (p. 102 ff.)

8. *Vide* : ASSG. (p. 12).

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀTHAS, 9

today, but after a close scrutiny of the methods of composition of grammatical works based on it, we agree with Burnell⁹, that the *gaṇa* style was unknown at the time when the *Aindra* grammar was composed. This view finds support if in the statement बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रति-पदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम¹⁰ of Patañjali about *pratipada-pāṭha*, we find a veiled reference to the grammarian Indra.

Prātiśākyas and the gaṇa style

There is great divergence of opinion among scholars as to whether the *Prātiśākyas* available to us today are anterior, contemporary or posterior to Pāṇini. In the words of Sūryakānta, ".....a controversy about the priority of the *Prātiśākyas* to Pāṇini and *vice versa*, has been carried on since Roth first stated his views in favour of the *Prātiśākyas*. He was supported by Weber and Müller, but was opposed by Goldstücker, Haug and Burnell with a weighty support from Wackernagel followed by Macdonell. In 1919 Liebhich supported Weber; he is followed by Breloer, but opposed by Thieme. In the course of the controversy, Whitney's attitude remained non-committal, while Keith went to rather extremes in support of Weber¹¹." But after a close comparison of several technical terms used in *Prātiśākyas* and the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini, scholars¹² have gathered considerable evidences for us to accept Burnell's statement that "all existing *Prātiśākyas* are in their forms later than Pāṇini, but some, e.g., the *Ṛk Prātiśākhya*, have been but little modified, while the others existed before Pāṇini, invented his system¹³."

The word 'ādi', though present in the fragments येत्यादिपु of a *sūtra* in the *Ṛk Prātiśākhya*¹⁴, उत्तम्भनादीनि of that in the *Vājasaneyā Prātiśākhya*¹⁵ and similarly शैत्यायनादि, मन्द्रादि and अक्षरसंहितादि of those in the *Taittirīya Prātiśākhya*¹⁶ do not actually indicate any *gaṇa*; for, the words intended by येत्यादि have all been enumerated by the author of the *Ṛk Prātiśākhya* in the next *sūtra*¹⁷. Of the *Vājasaneyā Prātiśākhya* the fragment उत्तम्भनादीनि, besides the word उत्तम्भन, includes only two more words उत्थाय and उत्थित, which cannot be called *gaṇa* style merely for that reason¹⁸. As in the *Ṛk Prātiśākhya*, the words intended by शैत्यायनादि, etc., of the *Taittirīya Prātiśākhya*, too, are mentioned shortly after in different *sūtras*. Besides, the *sūtras* containing the

9. Ibid (p. 29). 10. MH. pt. I. (p. 42).

11. AP. (i), Introduction (p. 27).

12. AP. (ii) Introduction (pp. 33ff.).

13. Quoted in AP. (ii), (p. 33). 14. RP. (4.91).

15. VP. (5.38) 16. TP. (5.40; 23.11.; 24.4). 17. RP. (4.93)

18. Vide: The critical studies on *Kātyāyana's Śukla Yajurveda Prātiśākhya* by V. Venkata Ram Sharma. (p. 80).

phrases मन्द्रादि and अक्षरसंहितादि are even regarded by some scholars to be later interpolations¹⁹.

Moreover, had the *Prātiśākhya*s adopted in *gaṇa* style, the structure of the *sūtras* would have been different; instead of composing, like Pāṇini, a small *sūtra* as प्रादयः²⁰ they would not have enumerated the twenty *upasargas* in one *sūtra*²¹. Similarly, बृहस्पत्यादीनि and नह्यत्यादीनि would have been more in accord with the *gaṇa* style than the *sūtras* बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नाराशंस-तनूनप्त्रे-तनूनपात्-नकोषासा-उपासानक्ता-यावापृथिवी-यावाक्षामा-क्रतूदक्षा-भ्याम्-यतवान्वेतवा इति च²² and नह्यति-नूनं-नृत्यन्त्यन्योन्याभिरान्यान्यन्तेषु च²³ of the *Vājasaneyā* and the *Taittirīya Prātiśāknyas*, respectively. It was perhaps the inordinate length of the above *sūtras* that induced Pāṇini to shorten them into *gaṇas* like *Vanaspatyādi* and *Kṣubhnādi* and to compose *sūtras* like उमे वनस्पत्यादिषु युगपत् and क्षुब्नादिषु च²⁴.

In the *Rk-tantra* belonging to the *Sāmaveda*, we find six *gaṇas*²⁵ and the words included in them are enumerated in the commentary on *Rk-tantra*.

In the opinion of Sūryakānta²⁶, the available text of the *Rk-tantra* is the third and later recension of the original which was composed by Audavraji. It, therefore, contains material even posterior to the times of Pāṇini and Kātyāyana. Of the *gaṇas* indicated above, the *Paṭādi*, *Vatsatarādi*, and *Śakandhukādi* might have been later than Pāṇini, for they are not found in his work, but the *Kautaskutādi* seems to be earlier, because it appears in a changed form in the *Aṣṭādhyāyī*²⁷ as *Kaskādi*, the longer initial word *Kautaskuta* being replaced by the shorter *Kaska* owing to the exigency of the *sūtra* style. But if it be supposed that the author of the *Rk-tantra* imitated the *gaṇa* style from Pāṇini and Kātyāyana, a serious objection springs up. Instead of employing *Pāraskarādi-gaṇa*²⁸ of Pāṇini, why should the author have taken trouble to compose several *sūtras* like पार पर्वते, etc.²⁹? On the contrary, the *Pāraskarādi-gaṇa* of Pāṇini may be understood to have, for its background, these very *sūtras* of the *Rk-tantra* imitating which he, despite his *gaṇa* style, even composed some *sūtras* whose purpose could well have been served by the said *gaṇa*.

19. Vide : ASSG. (pp. 33ff.).

20. AST. (1.4.58).

21. Vide : RP. (12.20.21) ; VP. (4.24) ; TP. (1.15) ; AP. (11.17).

22. VP. (2.47) 23. TP. (7.16) 24. AST. (6.2.140 ; 8.4.39).

25. *Āvira* (141), *Kautaskutādi* (128), *Paṭādi* (164), *Prsodarādi* (166), *Vatsatarādi* (106) and *Śakundhukādi* (87).

26. Vide : RK. Introduction (pp. 39-41).

27. Vide : AST. (8.3.48). 28. GP. (6.1.157) 29. Vide : RK. (194-211).

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 11

Thus, the mutual indebtedness of the *Rk-tantra* on the one hand and Pāṇini and Kātyāyana on the other becomes clear. Most probably Pāṇini and, following him, Kātyāyana derived benefit from Audavraji's or Śākaṭāyana's *Rk-tantra*, while its third version appears to have used the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini and *vārtikas* of Kātyāyana³⁰.

From a large number of *gaṇas*³¹ present in the *Atharva Prātiśākhya*, it may be taken by some to have been influenced by Pāṇini. But the undefined technical term *sārvadhātukam* commonly used in *Atharva Prātiśākhya*, seems to have been borrowed by Pāṇini which he has clearly defined as *Tiṇśitsārvadhātukam*³². If, on the other hand, we take *Sārvadhātukam* of the *Prātiśākhya* to have been borrowed from Pāṇini, we shall have to face the objection, why then the author of the *Atharva Prātiśākhya* does nowhere show any acquaintance with *anubandhas* and *pratyāhāras* of Pāṇini³³. Besides, in the *sūtras* of the *Atharva Prātiśākhya*, the rules regarding accentuation do not appear to be as refined as those in Pāṇini, as may be illustrated by the comparison of the *sūtra* द्विरुदात्तं बृहस्पत्यादीनाम्³⁴ with the *sūtra* उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् and देवता द्वन्द्वे च of the *Aṣṭādhyāyī*.³⁵ It is obvious that on the basis of the two classifications, the archaic genitive compounds *brhaspati*, *vanaspati*, etc., and copulative compounds as *uṣāsānaktā* and *mitrā-varuṇau*, etc., of double accentuated (*dvirudātta*) words, the above two *sūtras* of Pāṇini were composed. But the *Atharva Prātiśākhya*, due to the inclusion of all double accentuated words in *Bṛahaspatyādi-gaṇa*, does not show the above two classifications, and therefore, points to its antiquity as well as the possibility of its *Bṛahaspatyādi-gaṇa* forming the background of the *Vanaspatyādi-gaṇa* of Pāṇini³⁶.

Evidence of the Bharadvāja Śikṣā.

On the basis of the last verse³⁷ of the *Bharadvāja-śikṣā*, and its

30. *Vide* : "The utmost we can conclude from such similarities, is this, that these rules may have been taken from Pāṇini and Kātyāyana into the *Rk-tantra*, but former too borrowed them from Śākaṭāyana and others..and though *Rk-tantra*, may owe some rules to Pāṇini and even to Kātyāyana, yet both of them stand indebted to Śākaṭāyana and Śākaṭāyana was the author of *Rk-tantra*." RK. Introduction (p. 43).
31. *Brhaspatyādi* (1.1.4), *Vyāghrādi* (1.1.19), *Ajirādi* (1.2.7), *Padādi* (1.3.8), *Śākalyeśyādi* (2.1.5), *Ena-ahādi* (2.3.9), *Bhūtādi* (2.3.10), *Śatādi* (2.4.4), *Dirghayutvāyādi* (2.4.8), *Āsvādi* (3.3.15), *Satrasāhādi* (3.3.19).
32. AST. (3.4.113).
33. *Vide* : AP (ii) Introduction (p. 33).
34. AP. (1.1.4) 35. AST. (6.2.140—141).
36. *Vide* : AP. (ii) Introduction (pp. 33—34).
37. यो जानाति भरद्वाजशिक्षाम् अर्थसमन्विताम् । (p. 99).

explanation³⁸ by the commentator Nāgeśvara Bhaṭṭa, this *śikṣā* was written by Bharadvāja. The *Ṛktantra* makes mention³⁹ of a very old grammarian named Bharadvāja. The use of *Śibhādi*⁴⁰ and *Meṇyādi*⁴¹ in the *Bharadvāja-śikṣā* shows the existence of *gaṇa* style which, if the *śikṣa* be rightly attributed to the old grammarian of the same name, points to the pre-Pāṇinian origin of the *gaṇa* style. In the opinion of some modern scholars⁴², however, the author of this work is not identical with Bharadvāja mentioned in the *Ṛktantra*, but some later person.

Evidence of Bhāguri

Bhāguri, the teacher of some of the *Sāma Samhitās*⁴³, was also one of the grammarians, whose view is anonymously quoted by Patañjali⁴⁴. He might possibly have been older than Pāṇini. Jagadīśa Tarkālaṅkāra has quoted some grammatical verses of Bhāguri in his *Śabdaśaktiprakāśikā*, of which the following are important from the point of view of *gaṇa* style :—

मुख्यादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्यात्यर्थे कृतादितः ।

वक्त्रीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गादेस्तन्निरस्यति ॥ (p. 444).

तूस्ताद् विधाते संज्ञादेर्वस्त्रात् पुञ्जादितस्तथा । (p. 445).

सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुतौ ॥ (p. 446).

If these verses are taken to be genuine, then it is clear that Bhāguri has employed the *gaṇa* style in a better manner than Pāṇini has done. But it may be that some later author might have composed them on the basis of Pāṇini's *sūtras* and interpolated them into the grammatical material of Bhāguri. Therefore, the evidence of these verses for the existence of *gaṇa* at the time of Bhāguri is not conclusive. But such evidence is provided by Puruṣottamadeva, who, in his *Bhāṣāvṛtti* says that the word *napṭr* was included in the *svasrādi-gaṇa*⁴⁵ of Bhāguri.

Evidence of Kāśakṛtsna

The existence of *gaṇa* style at the time of Kāśakṛtsna is also reflected from his *sūtra* क्षिप्नादीनां न नो णः, quoted in *Kāśakṛtsna-śabdakalāpa*

38. प्रवक्ष्यामीति भरद्वाजमुनिना उक्तम् । (p. 1).

39. इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्यः । (1.4)

40. वैशम्भल्या च शीमादौ पवर्गे च चतुर्थगः । (Verse No. 58).

41. मेणुयादौ प्राकृतश्च णः । (Verse No. 63).

42. Vide : SVSI. (pp. 69)

43. Vide : VVI. Vol. 1. (pp. 203—205).

44. Vide : यस्तद्वर्त्यनकारान्तात् कृञ्चा, उष्णिहा देवविशा इति । MH. (4.1.1),
Cp. वष्टि भागुरिल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ quoted in NS. (6.2.37)

45. नप्तेति भागुरिः (4.1.10), Cp. नप्तेति भागवृत्तिः, नप्त्रीति भागुरिः ।

Kātantra Parisista, Gopinātha commentary (p. 389).

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 13

*dhātupāṭha*⁴⁶, which may be compared to the similar *sūtra* छुन्नादिषु च⁴⁷ of Pāṇini.

Āpiśali and his Gaṇapāṭha

Pāṇini has mentioned this older grammarian Āpiśali in his *Aṣṭādhyāyī*⁴⁸. Ten *sūtras* attributed to Āpiśali have been collected from various sources by Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka⁴⁹. Patañjali also has quoted Āpiśali as an authority⁵⁰. From the statement—कथं पुनराचार्येण पाणिनिना अवगतम् एते साधव इति ? आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन⁵¹ and पाणिनिरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन् आपिशलादिना पूर्वस्मिन्नपि काले सत्तामनुसन्धत्ते, एवम्, आपिशलिरपि⁵²—Haradatta has admitted the indebtedness of Pāṇini to Āpiśali.

The existence of the *Dhātupāṭha* of Āpiśali is indirectly referred to by Patañjali and the author of the *Kāśikā*⁵³, whereas Skanda⁵⁴ and Jinen-drabuddhi⁵⁵ acknowledge it by expressly quoting his name. Similarly, the possibility of the existence of his *Gaṇapāṭha* also is indicated by vague references of Patañjali⁵⁷ and Kaiyyaṭa⁵⁶ to his *sarvādi-gaṇa* and express mention of Āpiśali's name by Bhartṛhari⁵⁷ in this connection.

The Uṇādisūtras and the gaṇa style

The historians of grammar hold very divergent views as to the authorship and the date of the *Uṇādisūtras*. Nāgeśa thinks that they were composed by the old Ācārya Śākaṭāyana⁵⁸. Max Müller⁵⁹ also takes the *Uṇādisūtras* to be of an earlier origin than Pāṇini. Goldstücker holds the view that on the basis of the grammar of Śākaṭāyana, Pāṇini himself had composed the extant *Uṇādisūtras*. The later

46. Vide : (p. 247).

47. AST. (8.4.39).

48. AST (6.1.92).

49. SVSI. (pp. 98—99).

50. एवं च कृत्वा आपिशलेराचार्यस्य विधिरूपपन्नो भवति—‘धेनुः अनञि कम् उत्पादयति’।

MH. (4.2.45).

51. PM. (p. 6)

52. *ibid* (p. 7)

53. Vide : अस्ति सकारम् आतिष्ठते MH. (1.3.22) and अस्ति सकारमात्रम् आतिष्ठते ।

K. (1.3.22).

54. उपि-जिघत्सीति छान्दसौ धातु व्याकरणस्य शाखान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् ।

Nirukta—Skanda commentary, Vol. II (p. 22).

55. सकारमात्रम् अस्ति धातुम् आपिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । तथाहि न तस्य पाणिनेरिव ‘अस्’ भुवि इति पाठः । NS. (1.3.22 p. 287).

56. Vide : इदं तर्हि प्रयोजनं—इयदिपयुं दासेन पयुं दासो मा भूत् इति । Here Kaiyyaṭa says :—त्यदादीनीति पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि ।

Pradīpa on MH. pt. I (1.1.33 p. 339).

57. इह त्यदादीनि आपिशलैः किमादीनि अस्मत्पर्यन्तानि । ततः पूर्वापराधरेति ।

quoted in SVSI. (p. 102).

58. LSS. pu. (pp. 486, 488, 490).

59. HASL. (pp. 78 ff.)

commentators gave the credit of their authorship to Vararuci, an another name of Kātyāyana, who had made many changes and alterations into those *sūtras*⁶⁰.

Theodor Aufrecht, too, considers the *Uṇādisūtras* to be anterior to Pāṇini on the ground that, according to these *sūtras*, the words for a 'husbandman' and an 'artisan' in the northern country would be *kārṣaka*⁶¹ and *kārin*⁶², respectively, and that *bhuvana*⁶³ and *aśman*⁶⁴ are treated as Vedic words⁶⁵.

Discussing the style of the *Uṇādisūtras*, Aufrecht states that the aim of the author was not to give an exhaustive list of words, but to indicate the formation with those suffixes of similar words by giving only one important word in the *sūtra* affixed with *ādi*. It is apt to quote here his statement, "very often he (author of the *Uṇādisūtras*) contended himself with pointing out a single specimen of words formed with a certain suffix of which he had treated in preceding *sūtras*.....He thereby left later grammarians at liberty to make their own addition which they did to a great extent⁶⁶."

According to Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka, Āpīśali was the author of the *Uṇādisūtras*⁶⁷. Notwithstanding the difference of opinion on the authorship of the *Uṇādisūtras*, all scholars agree with the view that these *sūtras* were composed prior to the time of Pāṇini. The reference to the twenty-eight *gaṇas* in the *Uṇādisūtras*, therefore, supplies a concrete evidence not only of the existence of the *gaṇa* style before Pāṇini, but also of its extensive use.

Evidence of the author of the *Phīṣūtra*

The historians of Sanskrit grammar hold different views also regarding the pre-Pāṇinian origin of the *Phīṣūtras* of Ācārya Śāntanava. Max Müller considers them to be of pre-Pāṇinian origin, but Goldstücker, supporting his arguments with extracts from the explanation of *Phīṣūtras* by Bhaṭṭoji Dikṣita, regards them to be post-Pāṇinian. The following statement of Candragomin, "एष प्रत्याहारः पूर्व-याकरणेऽपि स्थित एव । अयं तु विशेष एत्रोप् इति यद् आसीत् तद् एत्रोच् इति कृतम् । तथाहि 'लवावन्ते द्वयोश्च बह्वपो गुरुः', 'वृषणान्यानां च द्वयपाम्' इति पठ्यते⁶⁸", shows the *pratyāhāras* of the *Phīṣūtras* to be, of an origin, earlier than, and a style different from, that of Pāṇini.

60. Pāṇini—His place in Sanskrit literature (pp. 167—170)

61. U.S. (196)

62. *ibid* (565)

63. *ibid* (238)

64. *ibid* (586).

65. Vide : Aufrecht's Edition of Ujjvala Datta's commentary on the *Uṇādisūtra*—Introduction. (p. XIII).

66. *ibid* (p. IX).

67. SVSI. (p. 102).

68. CV. Devanāgarī edition, Vol. I. (p. 9)

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 15

The presence of five *gaṇas*⁶⁹ with their *ākṛti* nature in such a small treatise as *Phīṣsūtra*, too supports the earlier origin of the *gaṇa* style.

Some hints about the existence of the *Gaṇapāṭha* of grammarians earlier than Pāṇini.

(i) The *sūtra* चूर्णादीनि अप्राण्युपग्रहात्⁷⁰ of Pāṇini has a variant चूर्णादीनि अप्राण्युपग्रहात् in which the word *upagraha*, is accepted by earlier grammarians as a technical name for the genitive case.⁷¹ Pāṇini has nowhere used this word in the sense of the genitive. This points to an earlier origin of this variant. Both the readings being exactly identical in implication, the *sūtra* चूर्णादीनि अप्राण्युपग्रहात् continued to be quoted as a variant of the *sūtra* चूर्णादीनि अप्राण्युपग्रहात् in various commentaries. The probability, therefore, is that *Cūrṇādi-gaṇa* of Pāṇini was fixed earlier by the author of the said variant.

(ii) The inclusion of the word *puṣkarasat* in *Yaskādi-gaṇa*⁷² of Pāṇini appears to be redundant, because the word being *prācyā*, the intended *luk* of the suffix *iñ* can be automatically obtained by the *sūtra* बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु⁷³. As Haradatta suggests⁷⁴, the probability is that Pāṇini did so solely under the influence of some old grammarians whose *Gopavanādi-gaṇa* included तौल्वल्यादयश्च (and *taulvali*, etc.) in which occurred the word *puṣkarasat*. Now, as the *sūtra* न गोपवनादिभ्यः⁷⁵ prevents the *luk* of *iñ*, these grammarians had to include *puṣkarasat* in their *Yaskādi-gaṇa*, which Pāṇini also followed, notwithstanding the fact that his own *Gopavanādi-gaṇa* did not include तौल्वल्यादयश्च.

In the absence of sufficient evidence, it is not possible to determine exactly who these earlier grammarians were, but, as Haradatta himself has elsewhere suggested⁷⁶, the grammar of Āpiśali to have formed the background to Pāṇini's work, Āpiśali might have been one of them.

(iii) Besides, the word *gaṇa*, read in *Ukthādi*⁷⁷ and *Kathādi*⁷⁸ *gaṇas* of Pāṇini along with the names of grammatical subjects, e.g., *vr̥tti*, *saṅgraha*, was probably, as Bhaṭṭa Yajñeśvara⁷⁹ suggests, intended by Pāṇini to denote the *Gaṇapāṭha* of some older grammarians. Following the *Kāśikā*, V. S. Aggrawala⁸⁰ has accepted *guṇāguṇa*

69. *Ghṛtādi* (11), *Grāmādi* (38), *Kardamādi* (59), *Evādi* (82), *Vācādi* (83).

70. AṢṬ (6.2.134) 71. *Vide* : K. (6.2.134) 72. GP. (2.4.63) 73. AṢṬ. (2.4.66)

74. एवं तर्हि गोपवनादिषु केचित् तौल्वल्यादयश्चेति पठन्ति । तौल्वल्यादिषु पठिताः प्रकृतिभागा अपि गोपवनादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । तेन 'न गोपवनादिभ्यः' इति निषेधे प्राप्ते अत्र अस्य (पुष्करसत् शब्दस्य) पाठः । अयमेव च पाठो ज्ञापयति गोपवनादिषु तौल्वल्यादयोऽपि पठिताः ।

PM. Vol. I (p. 489—490) CP., NS. (2.4.63, p. 473)

75. AṢṬ. (2.4.67) 76. *Vide* : *supra* (p. 13) 77. GP. (4.2.60) 78. *ibid* (4.4.102)

79. गणो गणपाठः । तम् अधीयानो विद्वान् वा गाणिकः । GR. (Leaf 68) 80. IKP. (p. 384)

in place of *gaṇa* and *guṇa* to be the correct reading in *Ukthādi-gaṇa*. He has taken the word *aguṇa* to denote *vṛddhi*. But, except the *Kāśikā*, all other *Gaṇapāṭhas*, whether belonging to the system of Pāṇini or any other system or even the manuscripts of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*, give the reading *gaṇa* and *guṇa* and not *guṇāguṇa*. This gets support also from the fact that in *Kathādi-gaṇa*, the *Kāśikā* has the readings *guṇa* and *gaṇa* and not *guṇāguṇa*. It is also to be noted that in both the *gaṇas*, all the five words, viz., *vṛtti*, *saṅgraha*, *guṇa*, *gaṇa* and *āyurveda*, are read, and thus the reading of both the words in question must be the same in both the cases. Moreover, nowhere does the word *aguṇa* appear to mean *vṛddhi* as V.S. Agrawala thinks.

(iv) Further, *Gaurādi-gaṇa*⁸¹ of Pāṇini, though being an *ākṛti-gaṇa*, includes the words like *pippalī*, *haritakī*, *kośatakī*, etc., yet we find the *gaṇasūtra*, *Pippalyādayaśca* placed at the end of *Gaurādi-gaṇa* of Pāṇini. Now, since Pāṇini has used the word *gaura* without the feminine suffix *nīs* in his *gaṇa*, and *pippalyādi-gaṇa* contains the word *pippalī* with the suffix *nīs*, the latter, being thus of a different nature, appears to be an interpolation. Nor can it be taken as a sub *gaṇa* (*avāntara-gaṇa*)⁸² like *Lohitādi*⁸³, *Haritādi*⁸⁴, etc., as nowhere is its application invoked for grammatical purposes in the *Aṣṭādhyāyī*.

(v) Also, we see that ready-made words are read in the *gaṇas* *Nandyādi*, *Grahyādi*, *Pacādi*, and *Bhidādi*⁸⁵, whereas in the corresponding *sūtras* in *Aṣṭādhyāyī*, the indicative words are all in their root forms (*prakṛtibhūtā dhātavaḥ*). The case of the words of *Sapatnyādi-gaṇa* is reverse, i.e., the indicative word in the *sūtra* is ready-made, while in the *gaṇa* the words enumerated as *samāna*, *eka*, *gotra*, etc., without their common second member *patnī*. These instances show that possibly these incongruities occurred in Pāṇini only under the influence of the *Gaṇapāṭha* of some older grammarian.

(vi) While explaining the *vārtika* सिद्धं तु रौद्र्यादिषु उपसंख्यानान्⁸⁶, Patañjali has identified *Rauḍhyādayaḥ* with *Krauḍyadyāyaḥ*⁸⁶. This shows that there existed before Pāṇini a *gaṇa* by the name of *Rauḍhyādi* which was incorporated in the *Aṣṭādhyāyī* as *Krauḍyādi*. The author of this *vārtika*, while commenting, had the earlier name of the *gaṇa* in his mind which he incorporated in the *vārtika*. It cannot be said with certainty in what earlier *Gaṇapāṭha* the name *Rauḍhyādi* occurred.

81. GP. (4.1.41)

82. Vide : पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते । डीपन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः किंच अवान्तर-गणत्वाभ्युपगमोऽपि B.M. (4.1.41).

83. GP. (4.1.105), 84. *ibid* (4.1.104). 85. *ibid* (3.1.134, 3.3.104)

86. MH. (4.1.79),

PRE-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 17

But in the modern *Śākaṭāyana* system of the Jaina grammarians the name *Rūḍhādi*⁸⁷ of *Kraudyādi-gaṇa* is found. If the suggestion of Bühler⁸⁸ and his follower Burnell⁸⁸ that this Jaina system is based on the work of older *Śākaṭāyana* be accepted, there is great possibility that *Rūḍhādi* may be the corrupt form of *Raudhyādi* of older *Śākaṭāyana*. This also points to the authorship of a *Gaṇapāṭha* by *Śākaṭāyana*.

(vii) Bhoṭṭoji Dikṣita has stated⁸⁹ that according to some the word *dvaya* is treated as a pronoun in the grammar of Cākravarmaṇa whose view is quoted in the *Aṣṭādhyāyī*⁹⁰ whereas it is not so in Pāṇini's grammar. It is not very unlikely that Cākravarmaṇa too had drawn up a list of pronouns or, for the matter of that, *Sarvādi-gaṇa* in which the word *dvaya* was included.

(viii) According to Vardhamāna⁹¹, the word *pathin* is included in *Śaradādi-gaṇa* of old grammarians, by whom he possibly means grammarians older than Pāṇini, for he always quotes Pāṇini by name. Moreover, the views of the old grammarians quoted by Vardhamāna do not always tally with those of Pāṇini, as for instance in his statement गङ्गुल-दायाद-विशस्ति-विशम्पुर-शब्देभ्यस्त्वतलौ न भवत इति वृद्धाः⁹².

Besides this, in the course of the explanation of the word *tantra* read in *Tārakādi-gaṇa*, Vardhamāna quotes, as a variant, the word *tandrā* accepted by the *Dramiḍa* grammarians⁹³. A good deal of mystery still surrounds the name of these *Dramiḍa* grammarians, but this, of course, is true that Kṣīrasvāmī, in his commentary on the *Amarakośa*⁹⁴ and the *Kṣīrataraṅgiṇī*⁹⁵ (a commentary on the *Dhātupāṭha*), has frequently quoted these grammarians sometimes by the name *Dramiḍa*, and also, at other times, by *Draviḍa*. Dhātuvṛttikāra Mādhava also has presented an extract from *Dhanapāla*⁹⁶, in which he has shown two variants of a certain root, one accepted by the *Ārya* grammarians and the other by *Draviḍa* ones. Similarly, these *Draviḍa* grammarians, as Mādhava says⁹⁷, accepted the root *pat* in place of *tap*. The above instances are

87. Vide S.A. (1.3.4)

88. Vide : ASSG. (pp. 99 ff.)

89. यत्तु कश्चिद् आह—चाक्रवर्मणव्याकरणे द्वयपदस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्...। SK. (1.1.27)

90. ई चाक्रवर्मणस्य (6.1.130)

91. प्रतिपथम् अनुपथम् । 'ऋक्पूरब्धूः पथाद्' इत्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वाद् अस्य पाठो न सङ्गतः प्रतिभाति परं वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः । V. (p. 172)

92. V. (p. 428).

93. तन्द्रा आलस्यम् इति द्रमिडाः पठन्ति । V. (p. 414)

94. Vide : AK. (pp. 68, 135, 210, etc.)

95. Vide : KT. (*Dhātusūtras* 1, 36, 51, 213, etc.)

96. अति अदि बन्धने । अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति । DV. (p. 52)

97. Vide : D.V. (p. 293)

enough to indicate that these *Draviḍa* grammarians had a *Dhātupāṭha* of their own, and by that the existence also of a *Gaṇapāṭha* in their system can be easily inferred. Further, because, while the complete and chronological tradition of the grammarians posterior to Pāṇini, viz., Candragomin, *etc.*, is available to us, we come across only the names or sometimes a few extracts from the *Draviḍa* grammarians, the possibility arises that the latter probably belonged to some south Indian grammatical tradition older than Pāṇini.

CHAPTER III

PĀṆINI AND HIS GAṆAPĀṬHA

It is clear that there was a long tradition of grammarians before Pāṇini, whose works he has utilised in the preparation of his own monumental grammar. This grammatical work, which is known as *Aṣṭādhyāyī*, superseded all the previous treatises on grammar which became extinct, and only the names of some authors have survived in the quotations of later writers.

To what great antiquity the tradition of grammatical studies extended is not known, but we can form some idea of the time of Pāṇini from whatever evidence is at our disposal. Here too a great deal of controversy exists. Goldstücker takes it to be the 7th century B. C., while Grierson brings it down to 4th century B.C. Macdonell fixes the date of Pāṇini at 350 B. C., R. G. Bhandarkar is of the same opinion as Goldstücker. Charpentier fixes it at 550 B. C. H. C. Raychaudhury favours 5th century B. C.¹ Weber fixes it subsequent to Alexander's invasion. Liebich has contended himself with merely fixing the upper and lower limits as subsequent to the advent of the Buddha and before the commencement of the Christian era, without committing himself to a particular century.

The opinions of all these scholars have been ably discussed by V. S. Agrawala², who, after a careful study of all literary, historical and grammatical evidences, has come to the conclusion that Pāṇini flourished somewhere in the 5th century B. C., which date seems to be quite plausible in the present state of our knowledge.

The *sūtra* style of Pāṇini

Born in the ritualistic atmosphere of *Brāhmaṇa* works, flowing happily not only through the *Śrauta*, *Gr̥hya* and *Dharmasūtras*, but also through the works of Philosophy, *etc.*, and especially of Grammar, the *sūtra* style was already making its headway when Pāṇini rose in the firmament of Sanskrit grammar. This man of genius, keeping himself aloof from the wranglings over such topics as, whether the *upasargas* are the givers of meaning or merely the indicators of it (उपसर्गो वाचका द्योतका वा) ; whether a word denotes a class or simply an individual (आकृतिः पदार्थो व्यक्तिर्वा);

1. *Vide* : *Early history of the vaishnava Sect*, 1936 (p. 36)

2. *Vide* : IKP. (pp. 455—57).

or whether all the words are derived from the roots or not (सर्वाणि नामानि आख्यातजानि न वा); pursuing the middle path—taking advantage of all the alternative views whenever necessary, but committing himself to none—ridding the *sūtra* style of the unnecessary burden of the definitions of past, present and future³, etc., imposed by the older grammarians; accepting the sixfold division of the *sūtra* and making it brief and comprehensive by means of the *anuvṛttis*, supplementing it with new *pratyāhāras*, *anubandhas*, the *Dhātupāṭha* and the *Gaṇapāṭha*, bestowed upon the *sūtra* style such maturity, refinement and charm that the entire Sanskrit grammatical literature overflowed with his *sūtras*⁴, and everywhere his praise was sung in maxims like, पाणिनीयं महत् सुविहितम्⁵ and महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य⁶ which purified the ears of even the youngest of the pupils.⁷

Pāṇini's fixation of the *Gaṇapāṭha* before the composition of the *sūtras*

There is sufficient evidence to show that Pāṇini had already fixed a *Gaṇapāṭha* before the actual composition of the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī*. In the first place, the *sūtras* like सर्वादीनि सर्वनामानि⁸, साक्षात्-प्रभृतीनि च⁹, सप्तमी शौण्डैः¹⁰ presuppose the existence of certain *gaṇas* referred to in the *sūtras*. Also the *sūtras* like अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः¹¹, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा¹², त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्¹³ point to the fixation of *Sarvādi-gaṇa*. Besides the *sūtras* which are mainly concerned with the *gaṇas*, there are other *sūtras* like वर्ग्यादयश्च¹⁴ प्रवाहणस्य ङे¹⁵ विल्वकादिभ्यश्च लुक्¹⁶ which indicate the pre-existence of *Digādi-gaṇa*, *Subhrādi-gaṇa* and *Nadādi-gaṇa*, respectively. Again, the *sūtras* like सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः¹⁷, कण्वादिभ्यो गोत्रे¹⁸, न गोपवनादिभ्यः¹⁹, हरितादिभ्योऽञः²⁰ presuppose the existence of *Lohitādi*, *Kaṇvādi*, *Gopavanādi* and *Haritādi* (*avāntara gaṇas*), respectively, which, in their turn, presuppose *Gargādi* and *Vidādi gaṇas*.

Moreover, Pāṇini had to make certain *sūtras* for prescribing a particular suffix to certain words in order to negate the application of another suffix enjoined by another *gaṇa* in which those words were included. For instance, the *sūtra* शुण्डिकादिभ्योऽण्²¹ was necessitated to negate the

3. Cf. पाणिन्युपज्ञम् अकालकं व्याकरणम् ।

K. (2.4.21), HHV. (3.3.126), Cf. CV. (2.2.68)

4. Cf. व्याकरणम् इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । यो ह्युत्सृज्य कथयेन्नादो गृह्येत ।

M.H. pt. I. (p. 68)

5. M.H. (4.3.36)

6. K. (4.2.74)

7. Cf. आकुमारं यशः पाणिनेः । K. (2.1.13)

8. AṢṬ. 1.1.26.

9. *ibid* (1.4.74)

10. *ibid* (2.1.40)

11. *ibid* (7.1.25).

12. *ibid* (7.1.16)

13. *ibid* (1.2.72)

14. *ibid* (6.2.131)

15. *ibid* (7.3.28)

16. *ibid* (6.4.153)

17. *ibid* (4.1.18)

18. *ibid* (4.2.111)

19. *ibid* (2.4.67)

20. *ibid* (4.1.100)

21. *ibid* (4.3.76)

application of *añ* to the word *udapāna* which is read in the *Utsādi-gāṇa*. This shows that Pāṇini had already fixed *Utsādi-gāṇa*.

The *vārtikas*, पाठात् पयुर्दासः पठितानां संज्ञाकरणम्²², अवरादीनां पुनः सूत्रपाठे ग्रहणार्थक्यं गये पठितत्वात्²³, लोहितडाड्यः क्यप्वचनम्...भृशादिपु इतराणि²⁴, एकशितिपात्स्वर-वचनं ज्ञापकं निमित्तस्वरवलीयस्त्वस्य²⁵ and भ्रातृपुत्रग्रहणं ज्ञापकम् एकदेशनिमित्तात् पत्वप्रतिषेधस्य²⁶ of Kātyāyana, his discussions about the purpose of readings of particular words in their respective *gaṇa*, e.g., the word *sālva* in *Kacchādi-gaṇa*²⁷, *gavīdhukā* in *Bilvādi-gaṇa*²⁸, *nabha* in *Gavādi-gaṇa*²⁹, etc., the addition of some more words to the already insufficient list, e.g., his reading of the words *cañcat* and *br̥hat* in *Sthūlādi-gaṇa*³⁰ and application of certain conditions to the words of certain *gaṇas*, e.g., his limitation of the use of the word *tiṣṭhadgu* only for a particular time (*kāla-viśeṣa*³¹), and lastly, his objection³² to Pāṇini's use of plural forms (*bahuvacanānta*) in the *sūtras* like सप्तमी शौण्डैः³³, अर्धर्चाः पुंसि च³⁴, etc., to denote the *gaṇas*, all these point to the fact that Pāṇini has fixed his *Gaṇapāṭha* before the composition of his *sūtras*.

The statement स पूर्वः पाठः, अयं पुनः पाठः³⁵ of Patañjali implies that the former is the reading in the *Gaṇapāṭha* and the latter is the reference to it in the *sūtra*. This shows that Patañjali believed the *Gaṇapāṭha* to be the work of Pāṇini himself. Again, commenting on the statement यदयं 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति नवग्रहणं करोति³⁵ of Patañjali, Kaiyaṭa says that here specific mention of nine is to debar the alternative substitution of suffixes to pronoun *tyad*, etc.³⁶ (and restrict its operation to the nine only). This restriction could only have its relevance if the *Gaṇapāṭha* having *Sarvādi-gaṇa* with a larger number of pronouns had already been there.

Further, when Patañjali discusses the intention of Pāṇini in reading

-
22. M.H. (1.1.26 p. 323)	23. <i>ibid</i> (1.1.33 p. 338)
24. <i>ibid</i> (3.1.13 pp. 64-65)	25. <i>ibid</i> (2.1.1 p. 61)
26. <i>ibid</i> (8.3.41 p. 180)	27. <i>ibid</i> (4.2.133)
28. <i>ibid</i> (4.3.136)	29. <i>ibid</i> (5.1.2)
	30. <i>ibid</i> (5.4.3)
31. तिष्ठद्गुः कालविशेषे । <i>ibid</i> (2.1.17)	
32. शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । <i>ibid</i> (2.1.39); अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । <i>ibid</i> (2.4.31)	
33. AST. (2.1.39)	34. <i>ibid</i> (2.4.31)
	35. MH. (1.1.33)
36. तत्र हि नवग्रहणं त्यदादिनिरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसन्निवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । <i>Pradīpa</i> on MH. (1.1.33 p. 339)	

certain words like *śvan*³⁷, *vipāṭ*³⁸, *aśvasani*³⁹, *nṛṇaman tṛpru*⁴⁰, etc., in *Gaurādi*, *Śaratprabhṛti*, *Savanādi* and *Kṣubhnādi gaṇas*, respectively, it means that he considers Pāṇini to be the author of these *gaṇas*.

Thus, after the internal evidences from the *Aṣṭādhyāyī* and its commentators Kātyāyana and Patañjali, it would be superfluous to present the views of their followers like the author of the *Kāśikā*, Kaiyaṭa, Bhaṭṭoji Dīkṣita, Nāgeśa, etc.

Jinendrabuddhi, the author of the *Nyāsa*, however, does not take Pāṇini to be the author of the *Gaṇapāṭha*, for which he adduces the following three arguments :—

1. Had Pāṇini been the author of both the *sūtras* and the *gaṇas*, he would have avoided the inclusion of the word *babhru* and achieved brevity in his *sūtra* मधु-बभ्रु-वोर्ब्राह्मण-कौशिकयोः⁴¹ having read बभ्रु कौशिके in the *Gargādi-gaṇa*⁴² instead of mere *babhru* in the *Gaṇapāṭha*⁴³.
2. He could have avoided the inclusion of the pronoun *kim*⁴⁴ in his *sūtra* किं-सर्वनाम-बहुभ्योऽङ्ग्यादिभ्यः⁴⁵, had he placed *kim* before the word *dvi* in the enumeration of the words of *Sarvādi-gaṇa*⁴⁶.
3. He would have read the *Yaudheyādi-gaṇa*⁴⁷ only once in the *Gaṇapāṭha* and not twice⁴⁸.

Refutation of the above arguments

1. Perhaps, it is not the style of Pāṇini to introduce *sūtras* like बभ्रु-कौशिके in the enumeration of the words of a *gaṇa*. We shall see later on that such *sūtras* that appear in the *Gaṇapāṭha* are interpolations and mostly irrelevant.

-
37. एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरति, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति, अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति, सिद्धं हि स्यान् डीषैव । MH. (1.4.2; 6.4.2)
38. एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवति यदयं विपाट् शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति । *ibid* (1.1.22)
39. एवं तर्हि सिद्धे सति यत् सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अनिगन्तादपि पत्वं भवतीति । *ibid* (8.3.110)
40. आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युकारान्नो णत्वमिति यदयं लुभ्नादिषु नृनमन्शब्दं पठति..... यत् तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति । *ibid* pt. I (p. 124)
41. AST. (4.1.106) 42. GP. (4, 1.105)
43. अत्र गण एव कौशिकग्रहणं कस्मान्न कृतम् । कः पुनरेवं सति गुणो भवति ? सूत्रे बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ? सत्यमेतद् अपाणिनीयत्वाद् गणस्य । NS. (4.1.106)
44. यद्येवं द्विशब्दात्पूर्वं किं शब्दः पठितव्यः । एवं हि तस्य पृथग् ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । सत्यमेतत् । न सूत्रकारस्य इह गणपाठ इति नासाबुपालम्भम् अर्हति । *ibid* (5.3.2)
45. AST. (5.3.2) 46. GP. (1.1.26) 47. *ibid* (4.1.178 ; 5.3.117)
48. किमर्थं पुनरिह यौधेयादयः पठ्यन्ते ? यावता लुक्प्रतिषेधार्थं चतुर्थे यौधेयादयः समाप्ता एव त एव चेह गृह्यन्ते । *ibid* (5.3.117)

2. The *sūtra* त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्⁴⁹ enjoins that pronouns *tyad*, *etc.*, when spoken of along with any other noun or pronoun, are always retained as *ekaśeṣa*; and the statement त्यदादीनां मिथो यद्यत् परं तच्छिष्यते⁵⁰ further says that the word which is read last in order given in the *Gaṇapāṭha* is retained and the rest are dropped. Now, had, according to Jinendrabuddhi, *kim* been placed before *dvi*, the order in the *Gaṇapāṭha* would have been disturbed and the injunction of the *sūtra* become void.
3. The repetition of the expression *Yaudheyādi-gaṇa* might have been due to the inclusion in the text of a marginal note put by some commentator for clarification. Such lapses of copyists are often seen in the manuscripts. Again, the author of the *Nyāsa* has himself raised the question, why did the *gaṇakāra*, even though different from Pāṇini, not keep in mind the above suggestions to achieve a considerable brevity, and then gives the answer; वैचित्र्यार्थम्⁵¹ or विचित्रा हि गणस्य कृतिर्गणकारेण⁵² i.e., his style is eccentric. Firstly, this is no answer, and secondly, there is no reason why it should not hold equally good if Pāṇini were the *gaṇakāra*. In the case of *sūtras* also the *Nyāsakāra* says why did Pāṇini not accept a smaller *sūtra* डे सुटो: instead of डे प्रथमयो: and answers simply in the words वैचित्र्यार्थम्⁵³. If वैचित्र्यार्थम् is the answer to defend Pāṇini, the *sūtrakāra*, why it cannot hold good with equal reason for Pāṇini, the *gaṇakāra*? Finally, there are some places in the *Nyāsa* itself which cannot be explained satisfactorily without assuming Pāṇini to be the *gaṇakāra* also.

Moreover, the *Nyāsakāra* himself admits Pāṇini to be the author of *Pāraskarādi-gaṇa* when he says that in spite of the fact that the scope of all the *sūtras* of the *suṭ* section beginning from प्रतिष्कशाश्च करोः⁵⁴ can be covered by the *Pāraskarādi-gaṇa* which is *ākṛti-gaṇa*, Pāṇini has composed those *sūtras* for the sake of elaboration (*prapañca*)⁵⁵.

For otherwise, according to him, here also he could have said अन्यो

49. AST. (1.2.72)

50. K. (1.2.72)

51. NS. (4.1.106)

52. *ibid* (5.3.117)

53. डे सुटोरिति वक्तव्ये डे प्रथमयोरिति वचनं वैचित्र्यार्थम् । NS. (7.1.28)

54. AST. (6.1.152)

55. यदि तर्हि पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः 'प्रतिष्कशाश्च करोः' इत्यारभ्य पूर्वं सूत्रं न पठितव्यम् । तस्याप्यनेनैव संग्रहात् । सत्यमेतत् । प्रपञ्चार्थं तु पठितव्यम् । NS. (6.1.157) Cf. ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति । MH. (6.3.15)

हि पाणिनः अन्यश्च सूत्रकारः⁵⁶. Besides, when by saying न तस्य (आपिशलेः) पाणिनेरिव 'अस् भुवि' इति गये पाठः⁵⁷ he accepts Pāṇini to be the author of the *Dhātupāṭha* there is no reason why he should not accept him as the author of *Gaṇapāṭha* also.

In this connection, attention may be drawn to the explanation of Pāṇini's *sūtra* उपदेशोऽजनुनासिक इत्⁵⁸. In the *Kāśikā* the word *upadeśa* is said to include *sūtrapāṭha* and *khilapāṭha*⁵⁹. Commenting on this interpretation, the *Nyāsakāra* says that *khilepāṭha* means the *Dhātupāṭha* and the *Prātipadika-pāṭha*⁶⁰. Now, if the operation of the above *sūtra* of Pāṇini is to extend over both the *Dhātupāṭha* and the *Gaṇapāṭha*, these works must be his own composition, and not of some one else.

Thus, in the light of the above, the objections of the author of the *Nyāsa* cannot hold ground and are, therefore, untenable. The same refutation applies to the views of I.S. Pawate⁶¹ which are mainly based on the arguments of the *Nyāsa*. It is, therefore, not unreasonable to accept Pāṇini as the author of the *Gaṇapāṭha* also which belongs to his own system.

The imitation of old gaṇakaras in the fixation of the gaṇas

Grammarians are known as teachers (*pravaktārah*) and not the authors (*kartārah*) of grammatical rules, and that is why the author of the *Kāśikā* has given पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नम् as illustrations⁶² of the *sūtra* तेन प्रोक्तम्⁶³. In other words, these grammarians taught, with alterations and improvements where necessary, the grammatical rules traditionally handed down from generation to generation. They were not the inventors of new rules. That is why grammar is called *prokta*, and not *kṛta*. Keeping in view the distinction between *prokta* and *kṛta*, Pāṇini composed his *sūtras* तेन प्रोक्तम्⁶³ and कृते ग्रन्थे⁶⁴. Patañjali has also made the same distinction between the two by his statements, यत्तेन प्रोक्तम् न च तेन कृतम् and यत्तेन कृतम् न च तेन प्रोक्तम्⁶⁵.

56. Cf. NS. (7.4.2; 7.4.75)

57. *ibid* (1.3.22)

58. AST. (1.3.2)

59. उपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च । K. (1.3.2)

60. खिलपाठो धातुपाठः प्रातिपादिकपाठश्च । NS. (1.3.2)

61. Vide : *The Structure of Aṣṭādhyāyī* (p. 91)

62. Cp. पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नम् । MH. pt. I (p. 74)

63. AST. (4.3.101)

64. *ibid* (4.3.116)

65. M.H. (4.3.101)

The grammar of Pāṇini also being *prokta*, it would naturally contain abundant material of the old teachers. Pāṇini has, of course, revised, modified, recast and supplemented the old rules in the light of the changing nature of the language and presented them in the new form. As the work of all earlier grammarians have been lost, it would be difficult, nay almost impossible, to sort out how much of Pāṇini's work is original and how much borrowed or presented in an altered form.⁶⁶

As Haradatta says, it is clear that Āpiśali's grammar was used to a large extent in the composition of the Aṣṭādhyāyī⁶⁷. Besides this, there are some *sūtras* in which the style of the old grammarians is clearly reflected⁶⁸. Similarly, as we have seen above, the incongruities between finished forms of the words in the *gaṇas* like *Nandyādi*, *Grahyādi*, *Pacādi*, *Bhidādi* and *Sapatnyādi*, and the initial words of the corresponding *sūtras* are also due to either to the *sūtras* or the *gaṇas* having been borrowed from older works⁶⁹. As regards alterations in the *Gaṇapāṭha*, the attention may be drawn to Pāṇini's shorter and new name *Kaskādi* in place of *Kautaskutādi* of *Ṛktantra*⁷⁰; to his classification of the words of *Brhaspatyādi-gaṇa* of the *Atharva Prātiśākhya* into the *Vanaspatyādi-gaṇa*⁷¹ and the illustrations to the *sūtra* देवतादन्त्रे च⁷²; to change in the order of the words in his *Sarvādi-gaṇa* from that of Āpiśali⁶⁷ and lastly, to his new nomenclature *Kraudyādi* of the older one *Raudhyādi*⁷³.

The two types of the *Gaṇas*.

In Pāṇini's *Gaṇapāṭha* we come across two types of the *gaṇa* *ākṛti* and *paṭhita*. Though we find the *gaṇas* of *ākṛti* nature even in the *Atharva Prātiśākhya*, *Ṛktantra*, *Phitsūtra*, and *Uṇādisūtras*, but, except in one or two *sūtras* of *Atharva Prātiśākhya*⁷¹ and, on testimony of Bhartṛhari⁶⁷, in the *Sarvādi-gaṇa* of Āpiśali, we come across the *paṭhita-gaṇas* for the first time in the Pāṇini's grammar.

66. *Vide* : It will be long before we understand if indeed we ever come to do so what and how much of it is Panini's own in addition to the work of his grammatical predecessors. *The Veda in Pāṇini* (p. 1)

67. *Vide* : *supra* (p. 13)

68. *Cp.* the versified *sūtras* : वृद्धिरादैजदेङ्गुणः । *AST.* (1.1.1-2) and पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति परिपन्थं च लिष्ठति । *ibid* (4.4.35-36)

69. *Vide* : *supra* (p. 16)

70. *Vide* : *supra* (p. 10)

71. *Vide* : *supra* (p. 11)

72. *AST.* (6.2.141)

73. *Vide* : *supra* (pp. 16—17)

Gaṇas are usually devoted, by affixing the word *ādi* or *prabhṛti*, to their first word or by mentioning their first word in its plural form. The word *ādi*, has been generally accepted to give the senses of (i) nearness (*sāmīpya*), (ii) settlement or fixation (*vyavasthā*), (iii) sort (*prakāra*) and (iv) denoting a part (*avayava*); but, in the case of *paṭhita-gaṇa*, the sense of settlement or fixation (*vyavasthā*) and in that of *ākṛti-gaṇa*, the sense of sort (*prakāra*) alone is intended. This dual sense of the word *ādi* is illustrated by Patañjali in his statement अयम् आदिशब्दो अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा देवदत्तादीन् समुपविष्टान् आह देवदत्तादय आनीयन्ताम् । त उत्थाप्य आनीयन्ते । अस्ति च प्रकारे वर्तते । तद्यथा देवदत्तादय आहया अभिरूपा दर्शनीया पक्षवन्तः । देवदत्त प्रकारा इति गम्यते ।⁷⁴

The *ākṛti-gaṇas*

Haradatta has defined *ākṛti-gaṇa* as प्रयोगदर्शनेन आकृति-ग्राह्यो गणः आकृतिगणः.⁷⁵ With reference to *Kaskādi-gaṇa* Vardhamāna's statement आकृतिगणश्चायं तेन अपरिगणिततशब्दसमूहः । य आकृत्या आकारेण लक्ष्यते स आकृतिगणः । अयम् अर्थः—यथा भास्करादिशब्दः साधुः स्वार्थं प्रत्यायने समर्थस् तद्वद् अन्योऽपि सिविधानात् शिष्टसम्मतः स गणोऽस्मिन् प्रणिविष्टः सन साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति⁷⁶ makes the definition more clear. The author of the *Bālaṃanoramā* explains it still more clearly as आकृत्या एवं जातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेण एवं जातीयकाः शब्दा अस्मिन् गणे निवेशनीया इति यावत्⁷⁷ Thus, in short, *ākṛti-gaṇa* is the list of words of particular category, though not exhaustive. Patañjali has drawn distinction between an *ākṛti-gaṇa* and *paṭhita-gaṇa* in his statement श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः⁷⁸ that is to say, the words in *Śreṇyādi-gaṇa* (which is a *paṭhita*) are all enumerated, while in the *Kṛtādi-gaṇa* (which is an *ākṛti-gaṇa*) words are not exhaustively enumerated⁷⁹. To these *ākṛti-gaṇas* the commentators have, from time to time, added new words. Commenting on the *Kṛtādi-gaṇa* Kaiyaṭa⁸⁰ and Haradatta⁸¹ have also alluded to this fact.

In the lists of the *ākṛti-gaṇas* *Ayasmayādi*⁸² and *Snātvyādi*⁸³ containing vedic words, such additions were not possible.

In the partial lists of *ākṛti-gaṇas* like *Pacādi*⁸⁴ and *Brāhmaṇādi*⁸⁵,

74. M.H. (1.3.1)

75. P.M. Vol. I. (p. 380)

76. V. (p. 44)

77. Quoted in TTS. (p. 294)

78. M.H. (2.1.59)

79. Cp. अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु । M.H. (8.3.98) and अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु । *ibid* (8.4.39)

80. कृतादिरित्यत्र आदिशब्दः प्रकारवाची । प्रयोगदर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपयैर वृत्तिकारैः प्रदर्शिता । *Pradīpa* on M.H. (2.1.59)

81. आकृतिगणोऽप्युदाहरणरूपेण कतिपयान् पठति । P.M. Vol. (I. 380)

82. G.P. (1.4.20)

83. *ibid* (7.1.49)

84. *ibid* (3.1.134)

85. *ibid* (5.1.124)

there are certain words about which the commentators have remarked that they had been purposely included in the lists by the author of the *Gaṇapāṭha* himself, because they were necessary for debarring the operation of certain *sūtras*⁸⁶. This, by the way, also serves as an additional argument in support of common authorship of the *Gaṇapāṭha* and the *Sūtrapāṭha*.

Sometimes some words, not justified by the *sūtras* of Pāṇini, have been allotted, by Kātyāyana and Patañjali, to the suitable *ākṛti-gaṇas*. At such places the sentence like पाठः करिष्यते⁸⁷ should be taken to mean inclusion instead of its literal meaning reading.

When *ākṛti-gaṇas* are admitted to be one of a comprehensive nature, questions arise as to why Pāṇini placed the words शिशुकन्द and यमसप्त in the corresponding *sūtra* शिशुकन्द-यमसप्त-द्वन्द्व-इन्द्रजननादिभ्यश्च छः⁸⁸ when both of them could be included in the *Indrajananādi*; why he composed the *sūtras* लम् मनुष्ये⁸⁹ and जीविकार्थे चापण्ये⁹⁰ as well as several *sūtras* of *suṭ* and *ṇatva-pratiṣedha* sections when their purpose could adequately be served by *Devapathādi*⁹¹, *Pāraskarādi*⁹² and *Kṣubhnādi*⁹³ *gaṇas*, respectively. To these questions the simple answers of the commentators are प्रपञ्चार्थम् or स्पष्टीकरणार्थम्, i.e., for elaboration or classification.

It appears that only such words were read in the *ākṛti-gaṇas* as could not possibly be justified by the *sūtras* of that particular topic as shown by Kātyāyana in his *vārtika* अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु⁹⁴ and अविहितलक्षणो एत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु⁹⁵. In the case of such words no attempt is made at their analysis into *prakṛti* and *pratyaya*. That is why Pāṇini has tried not to include, as far as possible, many words in the *ākṛti-gaṇas*.

The grammarians posterior to Pāṇini, on the other hand, not only tried to read more and more words into the *ākṛti-gaṇas*, but, as we will see later, also treated some of the *paṭhita-gaṇas* of Pāṇini as the *ākṛti-gaṇas*⁹⁶.

86. Cp. पचाद्यनुक्रमणम् अनुबन्धासञ्जनार्थम् अपवादवाधनार्थञ्च । MH. (3.1.134) and माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे बुञि (प्राप्ते).....चोरधूर्ताभ्यां मनोशादित्वाद् बुञि प्राप्ते..... वालिशशब्दात् कुशलादीनां युवादित्वाद् अणि प्राप्ते.....। NS. (5.1.124)

87. MH. (8.2.12)

88. AṢṬ. (4.3.88)

89. *ibid* (5.3.98)

90. *ibid* (5.3.99)

91. GP. (5.3.100)

92. *ibid* (6.1.157)

93. *ibid* (8.4.39)

94. MH. (8.3.98)

95. *ibid* (8.4.39)

96. The *paṭhita-gaṇas* *Śaundādi* and *Kadārādi* of Pāṇini have been treated as *ākṛti-gaṇas* by Jain Śākātāyana (2.1.52, 2.1.117) and Hemacandra (3.1.98, 3.1.158). Vardhamāna also has treated many *paṭhita-gaṇas* of Pāṇini as *ākṛti-gaṇas* of which *Śaunakādi* (p. 344); *Aksadyūtādi* (p. 407), *Dandādi* (p. 401) and *Arihanādi* eighteen-*gaṇas* (pp. 318—342), etc., are the best examples.

Hemacandra and Vardhamāna have treated the *ākṛti-gaṇas* *Svarādi*, *Tārakādi* and *Prṣodarādi* as such even after exhausting the lists of the words of their respective categories.

Usually, the *ākṛti-gaṇas* end with the word *ādi*. But sometimes, in *sūtras* like प्रवृद्धादीनां च⁹⁷, सुषामादिपु⁹⁸ च, etc., the particle च, to indicate the unread word (अनुक्तसमुच्चयार्थः) serves to indicate their *ākṛti* nature⁹⁹. The omission of the word वृत्, which was perhaps used at the end of *pañhita-gaṇas*, in Pāṇinian system, is also considered to be a pointer to the *ākṛti* nature of a *gaṇa*¹⁰⁰. In the *sūtras* of the grammars of Jaina-Śākaṭāyana and Hemacandra, the *ākṛti-gaṇas* are denoted by the plural form of the initial word of the list¹⁰¹.

The large number of *ākṛti-gaṇas* in the *Gaṇapāṭha* of the earlier grammarians shows that originally the *gaṇa* style began in the form of *ākṛti-gaṇas*. As a matter of fact, this style was found most suitable for classifying words which could not be justified by the *sūtras*.

It was by means of this ingenious style that Pāṇini could be able to compress the innumerable *avyayas* and *nipātas*, occurring in the vast Vedic and classical Sanskrit literature, into two small *sūtras* स्वरादि-निपातम् अव्ययम्¹⁰² and चादयोऽसत्त्वे¹⁰³. For the large chain of inexplicable compounds he composed only three *sūtras*, viz., पात्रे समितादयश्च¹⁰⁴, मयूरः संसकादयश्च¹⁰⁵ and राजदन्तादिषु परम्¹⁰⁶. Words used in both masculine and neuter genders were disposed of in *sūtra* अर्धर्चाः पुंसि च¹⁰⁷; a few *sūtras* like शिवादिभ्योऽण¹⁰⁸ शुभ्रादिभ्यश्च¹⁰⁹ were designed for explaining certain words ending in *tadhita* suffixes; the two *sūtras* उच्छादीनां च¹¹⁰ and वृषादीनां च¹¹¹ were made to explain the *ādyudātta* and *antodātta* accents of certain words; and all refractory words were brought into the scope of वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्¹¹².

Some critics have accused the grammarians for an excessive use of the *ākṛti-gaṇas*. They say that this device has been employed by them

97. AST. (6.2.147)

98. *ibid* (8.3.98)99. *Vide* : आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । कुत एतत् ? आकृतिगणतां तस्य सूचयितुं अनुक्तसमुच्चयार्थस्य चकारस्य इह कृतत्वात् । NS. (6.2.147) and चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतां तस्य सूचयति । PM. (8.3.98)100. *Vide* : अवृत्करणद् आकृतिगणोऽयम् । K. (2.1.48); ब्राह्मणादिराकृतिगण इति । अवृत्कृतत्वात् । NS. (5.1.124), Cp. न्यायविकरणास्तु भ्वादयोऽपरिसमाप्ता एव अवृत्करणात् । DP. (p. 75)101. *Vide* : बहुवचनम् अस्य आकृतिगणत्वं द्योतयति । SA. (1.1.80, etc.), and बहुवचनम् आकृतिगणार्थम् । *ibid* (1.1.30, 31, etc.)

102. AST. (1.1.37)

103. *ibid* (1.4.57)104. *ibid* (2.1.48)105. *ibid* (2.1.72)106. *ibid* (2.2.31)107. *ibid* (2.4.31)108. *ibid* (4.1.112)109. *ibid* (4.1.123)110. *ibid* (6.1.156)111. *ibid* (6.1.199)112. *ibid* (6.3.108)

to cover up their inefficiency and lack of command over the language¹¹³. But how can it be possible for any one to confine the ever-changing idiom of a language in water-tight rules? Nevertheless, their accusation does not apply to Pāṇini who has taken pains to explain and analyse every word and has tried to include as few words in *ākṛti-gaṇas* as possible.

The *paṭhita-gaṇas*

As against the *ākṛti-gaṇa*, *paṭhita* is the name given to the *gaṇa* in which the *gaṇakāra* has supplied the complete and exhaustive list of words, e.g., *Sarvādi*, *Svarādi*, *Kathādi*, etc. It was not possible to add any new words to such lists. For this reason, the *paṭhita* are also called *niyata-gaṇas*. Like the *ākṛti-gaṇas*, the *paṭhita-gaṇas* also are referred to in the *sūtras* by their first word of their respective lists coupled with the word *ādi* or *prabhṛti* or by its plural form.

In the Pāṇinian *Gaṇapāṭha* the word वृत् was probably used, as a technical term at the end of the list of words to make its end as explained by the commentators¹¹⁴. In Pāṇini's *Dhātupāṭha* also, this word has been often used to denote the closing of a *paṭhita-gaṇa* as well as the sub-*gaṇa* of *ākṛti-gaṇa*, e.g., *Yajādi*¹¹⁵ in the *Bhvādi-gaṇa*.

Unfortunately, in the extant *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, the use of वृत् is not found at the end of every *paṭhita-gaṇa*. It is found only at the end of some of the *gaṇas* like *Sanākāśādi*, *Suvāstvēdi*, etc., in the *Kāśikā* and in the *Tikādi* and *Yaudheyādi gaṇas* of the manuscript number two of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

The use of the word वृत् at the end of *Sarvādi-gaṇa* has been adduced as the reason by the author of the *Vyākaraṇa-sidhānta-sudhānidhi* for calling it a *paṭhita-gaṇa*¹¹⁴. The absence of the word वृत् was thus, invariably, taken to indicate the *ākṛti* nature of a *gaṇa*. The *sūtrakāras* succeeding Pāṇini, altogether omitted the use of this word in their works.

The twofold version of the *Gaṇapāṭha*

Commenting upon the sentence एवं तर्हि गौरादिषु पाठाद् ईकारो भविष्यति । नहि किञ्चित् तुन्नन्तं गौरादिषु पठ्यन्ते of Patañjali¹¹⁶ Kaiyaṭa has referred to two recen-

113. यच्च व्याप्तिसिद्धौ सरलम् उपायम् अपश्यताम् आकृतिगणवर्णनम्.....सूत्राणाम् अपरिशुद्धिम् अनुशासनस्य दर्शयति । Quoted in TTS. (p. 294)

114. Vide : सर्वादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । गणपाठे 'वृत्' शब्दस्य समाप्तौ परिभाषितत्वात् । VSN. (1.1.26) and DV. (p. 354)

115. Vide : 'वृद्' इति यजादिपरिसमाप्तिः । DP. (p. 75)

116. MH. (7.2.96)

sions of the *Gaṇapāṭha*, one of the *Samhitādhyāyins* and the other of the *Chedādhyāyins*¹¹⁷, which, as the epithets of the teachers show, were probably the two modes of readings of *gaṇa* text, one-combined (*saṃhitā-pāṭha*) and the other split (*cheda-pāṭha*). Nothing is known about these versions, if they actually existed, except the aforesaid statement of Kaiyaṭa.

The reading of ready-made words in some of the *gaṇas*

There are some ready-made words which are found in a few of the *gaṇas* of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini¹¹⁸ and other grammarians. The practice of reading such words in the *gaṇas* is called *nipātana*, which means that they have been put there, because they are considered to be correct by usage. In some of the *sūtras* of Pāṇini¹¹⁹ too, such words occur. It is mostly for their irregular formation that they are so included in the *gaṇas* and *sūtras*.

An anonymous writer has shown the three-fold function of *nipātana* as follows :—

अप्राप्तेः प्रापणं चापि प्राप्तेर्वारणमेव वा ।
अधिकार्थविवक्षा च त्रयम् एतन् निपातनात् ॥¹²⁰

That three-fold function is (i) to extend the operation of a rule on such words, (ii) to debar the operation of certain rules and (iii) to denote their extended meaning.

The derivation and formation of such words are mostly conjectured and determined by their sense.

The *prātipadika* forms of words

As in the *Dhātupāṭha* the verbs are read in their root form, so also in the *Gaṇapāṭha* the words are read in their *prātipadika*¹²¹ or uninflected form. The *Gaṇapāṭha*, therefore, came to be known also by another name,

117. गौरादिपाठाद् इति-पृथिवी, क्रोष्टु, पिप्पल्यादयश्चेति छेदाध्यायिनः पठन्ति । नहि किञ्चिद् इति-संहिताध्यायिनो न पठन्ति । *Pradīpa* on MH. (7.2.96)

118. *Vide* : the *gaṇas* *Tisthadguprabhrti*, (2.1.17), *Pātresamitādi* (2.1.48), and *Mayūrayamsakādi* (2.1.72)

119. *Vide* : छन्दसि निष्टक्य-देवहूय-पृष्ठानि । AST. (3.1.123) and ऋत्विग्-दधृक्-क्रुञ्चां च । *ibid* (3.2.59), etc.

120. Cf. The *vārtikas* of Kātyāyana :—अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु । MH. (8.3.98), अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु *ibid* (8.4.39), the statement of Pāṇjali :—येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । MH. (6.3.108) and the offerment of *kasikakāra* यदिह लक्षणेनानुपन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् । K. (5.1.59) ।

121. Cf. प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । MH. pt. I. (p. 78)

Prātipadikapāṭha. Notwithstanding this, there are certain words like पुमान्, अनङ्वान्, पयोः, नौ and लक्ष्मी in *Urahprabhṛti-gaṇa* which are read in their nominative singular form, for which the commentators have sought to find the reason¹²².

The occurrence of phrases

In *Pravṛddhādi-gaṇa*¹²³ of Pāṇini we come across such phrases as प्रवृद्धं यानम्, etc., commenting on which the author the *Kāśikā* says that it is for showing the commonly found combination of the former word (having the accent on the final syllable) with the latter¹²⁴. Most probably the second parts of these phrases, i.e., यानम्, etc., were not read by the gaṇakāra as there is no such indication¹²⁵ in the *sūtra* प्रवृद्धादीनां च¹²⁶.

The first word of the Gaṇas

The gaṇas are always denoted by the first word of their category. It may be asked whether the choice of the first word was arbitrary or had some reason behind it. In our opinion, the following considerations might have carried some weight in this choice :

- (1) Brevity : The *Kautaskutādi* of the *Rktantra*¹²⁷ has been shortened to *Kaskādi*¹²⁸ by Pāṇini¹²⁹.
- (2) Tradition : Sometimes brevity is sacrificed under the force of tradition, e.g., *Sarvādi* of *Āpiśali* has been retained intact. Besides tradition, the fact that all the words of that gaṇa can stand for all (*sarva*) nouns¹³⁰, (which is the reason for their designation *sarvanāma*), also influenced the choice. The gaṇas *Pāraskarādi*, *Prṣodarādi*, *Pātresamitādi* also come under this head.

122. *Vide* : पुमान्, अनङ्वान्, पयोः, नौ, लक्ष्मीरिति विभक्तयन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्—एकवचनान्तानाम् एव ग्रहणं विज्ञायेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र 'शेषाद् विभाषा' इति विकल्प एव भवतीति । K., SK. (5.4.151) cf. CV. (4.4.139) and V. (p. 173)

123. GP. (6.2.147)

124. यानादीनाम् अत्र गण्ये पाठः प्रायोवृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्यो अन्यत्रःपि तेषाम् अन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थ एव इत्येके । K. (6.2.147)

125. The *Gaṇaratnāvalī* of Bhaṭṭa Jayāśvara does not read these parts 'यानम्', etc., in the original *karikās* they are shown only in the commentary

126. AST. (6.2.147)

127. (Sūtra No. 128)

128. GP. (8.3.48)

129. *Vide* : *supra* (p. 10)

- (3) Importance or Popularity : The *gaṇas Takṣaśilādi, Yājñakādi, Mayūravyaṁsakādi* and *Brāhmaṇādi, etc.*, are the instances of the importance or popularity of the initial words of these *gāṇas*. The reason for the importance of the word *lohita* in the *Lohitādi-gaṇa*, seems to be that though all the words of this *gaṇa* formed *ubhayapada* denominatives, it was only the word *lohita* which conformed to that rule, while all other words came to form only *parasmaipada* denominatives in the times of Kātyāyana and Patañjali¹³¹. Even in the time of Pāṇini, the word *lohita* must have been more frequently used than the others.

The sub-gaṇas (avāntara gaṇas) in the Gaṇapāṭha

In constituting his *gaṇas*, Pāṇini has taken care to arrange the words in such an order that the sub-*gaṇas*, which may be required in other *sūtras*, could be formed out of them. Such *avāntara gaṇas* were formed by affixing *ādi* to the first required word or, if necessary, by stating the number of the words required after that first word.

For instance, the four sub-*gaṇas*, *Ḍatarādi, Pūrvādi, Tyadādi* and *Dvyādi* were formed out of *Sarvādi*. Out of these *Tyadādi* has been used four times in the *sūtras*¹³², while the remaining three only once each in different places¹³³. Of the *Gargādi* the two sub-*gaṇas Lohitādi* and *Kaṇvādi* have been used in *sūtras* सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः¹³⁴ and कण्वादिभ्यो गोत्रे¹³⁵, respectively. From the word *bilva, etc.*, of the *Naḍādi-gaṇa* Pāṇini has formed the sub-*gaṇa Bilvakādi*, with the addition of the augment *kuk* prescribed by the *sūtra* नडादीनां कुक् च¹³⁶ for the purpose of his *sūtra* विल्वकादिभ्यश्च लुक्¹³⁷. Similarly in *Vidādi-gaṇa* also we get two sub-*gaṇas*, viz., *Gopavanādi* and *Haritādi* for the *sūtras* न गोपवनादिभ्यः¹³⁸ and हरितादिभ्यो अञ्जः¹³⁹. But it appears that by mistake *Gopavanādi-gaṇa* later

130. Cf. महती इयं संज्ञा क्रियते.....तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—सर्वादीनि सर्वनाम संज्ञानि भवन्ति—सर्वेषां नामानि चातः सर्वनामानि ।
MH. pt. I (1.1.26)
131. Vide : लोहितडाज्भ्यः क्वप् वचनम्—लोहिन-डाज्भ्यः क्वप् वक्तव्यः । लोहितायति लोहितायने
...अथ अन्यानि लोहितादीनि ? भृशादिषु इतराणि—भृशादिषु इतराणि पठितव्यानि ।
किम् प्रयोजनम् ? 'ङित' इति आत्मनेपदं यथा स्यात् । *ibid* (3.1.14)
132. त्यदादीनि च । AST. (1.1.74), त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । *ibid* (1.2.72), त्यदादिषु दृशोऽना-
लोचने कञ्च । *ibid* (3.2.60), त्यदादीनाम् अः । *ibid* (7.2.102)
133. अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । *ibid* (7.1.25), पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ! (*ibid* 7.1.16), किं सर्वनाम
बहुभ्योऽद्वयादिभ्यः । *ibid* (5.3.2)
134. *ibid* (4.1.18) 135. *ibid* (4.2.111) 136. *ibid* (4.2.91)
137. *ibid* (6.4.153) 138. *ibid* (2.4.67) 139. *ibid* (4.1.100)

on, came to be treated as an independent *gaṇa* including the words of *Haritādi-gaṇa* also. Observing this mistake, Kātyāyana composed the *vārtika* गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग् हरितादिभ्यः¹⁴⁰. This mistake also came to the notice of Kāśikākāra who expressly says, एतावन्त अष्टौ एव गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः ।¹⁴¹ That *Gopavanādi-gaṇa* was treated as an independent *gaṇa* by Kāśikākāra is also affirmed by Haradatta in his *Padamañ-jarī*.¹⁴² From another statement of Haradatta it appears that *Gopavanādi-gaṇa* existed as an independent *gaṇa* in the *Gaṇapāṭha* of some grammarians anterior to Pāṇini.¹⁴³

The *Pippalyādi* of *Gaurādi* appears to be redundant, for it is employed nowhere in the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī*.¹⁴⁴

The order of words in the *Gaṇapāṭha*

The question of the order of words in the *ākṛti-gaṇas* does not arise for, except in a few cases, the words are not actually enumerated in them.¹⁴⁵

But in the case of *pañhita-gaṇas*, in which a full list of words is given, there seems to be a definite order in their arrangement. This becomes evident from *sūtras* like अद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः,¹⁴⁶ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा¹⁴⁷ for, if there had been no fixed order, it would not have been possible to decide which five or nine words are to be taken. Thus, the words seem to have been arranged in such a way that when a sub-*gaṇa* was to be formed by affixing *ādi* to a particular word, that *gaṇa* included all the words following that word. This was the reason why the word *kim*, which preceded the word *dvi*, etc., in Āpiśali's *Sarvādi-gaṇa* was shifted by Pāṇini to a place where it could serve the purpose of the *sūtra* त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्,¹⁴⁸ which he intended to make.¹⁴⁹

The formation of the words शाकल्यायनी¹⁵⁰ and शाकल्यस्य द्वात्राः शाकलाः¹⁵¹ requires the presence of the word *śakala* in both the *avāntara gaṇas* of *Gargādi*, viz., *Lohitādi* and *Kaṇvādi*. But, according to the order in which it is placed in the *Gaṇapāṭha*,¹⁵² it cannot be included in *Lohitādi*.

140 M.H., 2.4.67.

141. K., 2.4.67.

142. वृत्तिकारस्तु चतुर्थे अत्र च पृथक् पाठं मन्यते । PM., Vol. I, p. 490.

143. Vide *ibid.*, p. 489.

144. Vide *supra* p. 16.

145. Vide *supra* pp. 26—29.

146. AṢṬ., 7.1.25.

147. *ibid.*, 7. 1. 16

148. *ibid.*, 1.2.72

149. Vide *supra* p. 13 fn. No. 56.

150. Vide सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः । AṢṬ., 4.1.18.

151. Vide कण्वादिभ्यो गोत्रे । *ibid.*, 4.2.111.

152. Here the order of the words is लोहित, संशित, कपि, कत, कुरुकत, अनड्ड, कण्व, and शाकल. According to this order, the word *śakala* would be included only in *Kaṇvādi*, and not in *Lohitādi*

That is why Kātyāyana composed his *vārtika* लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम्.¹⁵³ On the other hand, to overcome this difficulty, the author of the *Sloka-vārtika* has put forward the suggestion to place the word *śakala* immediately before the word *kaṇva*.¹⁵⁴

If this suggestion is carried out, the word *kurukata* and *anaḍuh* will have to be placed before the word *lohita* in order to make *śakala* to be included in both the *avāntara gaṇas* by the clever device of dissolving the compounds कतन्त and कण्वादि of the *sūtras* as कतस्य अन्तः and कण्वस्य आदिः in which case both would refer to the word *śakala*. This shows that the need of order in the arrangement of words was imperative.

The non-Pāṇinian *gaṇas*

In the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, we come across also *Parimukhādi*¹⁵⁵ and *Kāṣṭhādi*¹⁵⁶ *gaṇas*, of which *Parimukhādi-gaṇa* is related to the *sūtra* अव्ययीभावान्च.¹⁵⁷ In the *sūtras*, Pāṇini always refers to the requisite *gaṇa* by the word *ādi* or *prabhṛti* affixed to the initial word of that *gaṇa*. Since, the *sūtra* to which the *Parimukhādi-gaṇa* is related has no such reference, it may be concluded that this *gaṇa* was not fixed by Pāṇini. Only Kātyāyana has suggested in his *vārtika* व्ययप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्¹⁵⁸ that in the *sūtra* अव्ययीभावान्च,¹⁵⁷ reference should be made to the *Parimukhādi-gaṇa*.

The author of the *Dhātuvṛtti* has clearly said : परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् इति वार्तिकम्.¹⁵⁹ But later on, this *gaṇa* was mistakenly included in the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini after the *Digādi-gaṇa*. Misled by this interpolation, the commentators Jinendrabuddhi, Haradatta and Bhaṭṭoji Dikṣita, etc., had to offer several reasons to prove it to be that of Pāṇini.¹⁶⁰

Same is the case with the *Kāṣṭhādi-gaṇa* for which Kātyāyana had to make the *vārtika* पूजितस्य अगुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्त्तव्यम्.¹⁶¹ As a matter of fact, posterior to Kātyāyana and Patañjali, the grammarian Candragomin adopted, in his *sūtrapāṭha*, all the emendations and additions made by Kātyāyana and Patañjali and we come across several *vārtikas* of Kātyāyana incorporated as *sūtras* in the *Cāndravyākaraṇa*. Since, as Kielhorn has shown¹⁶² that the author of the *Kāśikā*

153. MH., 4.1.18.

154. कण्वात्तु शकलः पूर्वः कताद् उत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी प्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । MH., 4.1.18.

155. GP., 4.3.59.

156. *ibid.* 8.1.67.

157. AST., 4.3.59.

158. MH., 4.3.59.

159. DV., p. 157.

160. *Vide* NS. 4.3.59; PM., Vol. II, p. 174; SKD., 4.3.59.

1.1. MH., 8.1.67.

162. *Vide* SSG., p. 37.

has considerably drawn upon the work of Candragomin, some of the *vārtikas*, which were accepted as *sūtras* by the latter, have been substituted in places of Pāṇini's original *sūtras*; for instance, we find the *sūtra* पूजनात् पूजितम् अनुदात्तं काष्ठादिभ्यः in the *Kāśikā*¹⁶³ instead of the original पूजनात् पूजितम् अनुदात्तम्¹⁶⁴

Some *Auṇādika gaṇas* and words

The words of the two *gaṇas* *Gamyādi*¹⁶⁵ and *Bhīmādi*¹⁶⁶ are formed with the help of the *Uṇādi-sūtras* and are not covered by Pāṇini's *sūtras*. As these *gaṇas* are included in the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, it lends support to the view of some commentators that the *Uṇādi-sūtras* already existed before Pāṇini.¹⁶⁷ In the opinion of Nāgeśa,¹⁶⁸ some of the words of the *Nyaṅkvādi-gaṇa* are enumerated according to some old grammarians like Sākaṭāyana, who hold that all words are derived from verbs (*dhātujā*). It appears that it was in deference to their opinion that Pāṇini had composed the *sūtra* न्यङ्क्वादीनां च¹⁶⁹ ।

Limitation to the number of the words in fixing a *gaṇa*.

There is no fixed principle for the number of words to be included in a *gaṇa*. Pāṇini has sometimes included only a few,¹⁷⁰ and at others, a large number of words in his *gaṇas*,¹⁷¹ according to the exigency of the subject. We also come across much lengthy *sūtras* in the *Aṣṭādhyāyī*¹⁷² containing as many as ten or sometimes even more words for which the use of *gaṇa* style would have been quite useful. It is idle to seek any reason behind it. Later grammarians of other systems have tried to simplify the larger *sūtras* of Pāṇini converting them into the *gaṇas*¹⁷³ On the other hand, they have discarded some *gaṇas* of Pāṇini in which there were only a few words¹⁷⁴ and included the smaller ones as their *sūtras*.

163. K., 8.1.67.

164. *Vide* MH., 8.1.67.

165. GP., 3.3.2.

166. *ibid.*, 3.4.74.

167. *Vide supra*, pp. 13, 14.

168. एषु उयादिपाठो व्युत्पत्तिवादि-वैयाकरणा-न्तराभिप्रायेण. LSS. u., 1. 470.

169. AṢṬ., 7.3.53.

170. *Vide* the *Kramādi* or *Koṣarādi gaṇa*.

171. *Vide* the or *Gargādi* or *Vidādi gaṇa*.

172. *Vide* the *sūtras* like जानपद-कुण्ड-गोणास्थल-भ ज-नाग-काल...केश-वेशेषु AṢṬ., 4.1.42.

173. *Vid:* SV., 15.26; 15.42.

174. *Vid:* SA., 2.4.80 ; HBV., 3.2.76.

The Gaṇasūtras

In the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, there, too, occur some *sūtras* which are generally ascribed to Pāṇini himself. In our opinion, barring a few which seem to have been known to Kātyāyana and Patañjali, they are interpolations, and cannot be taken as genuine for the following reasons :—

1. In the first place, it is well known that Pāṇini has read the *Sūtrapāṭha*, *Dhātupāṭha* and *Gaṇapāṭha* separately. In fact, the *Dhātupāṭha* and *Gaṇapāṭha* are treated as supplements to the *Sūtrapāṭha* and, for that reason, are also called *Khilapāṭha*.¹⁷⁵ Thus the occurrence of *sūtras* in the *Gaṇapāṭha* is out of place and runs contrary to the said classification. This is the reason why the later grammarians of other schools have removed this irregularity by incorporating the relevant *gaṇasūtras* into their *sūtra*-texts.
2. From the point of view of style also, these *gaṇasūtras* widely differ from Pāṇini's *sūtras* which are apposite, concise and comprehensive. Moreover, some of the *gaṇasūtras* do not seem to be familiar with the *pratyāhāras* of Pāṇini¹⁷⁶ and use their own technical terms which are foreign to the *Aṣṭādhyāyī*.
3. Had it been the practice of Pāṇini to include some *sūtras* in his *Gaṇapāṭha* also, he could have greatly simplified his *Aṣṭādhyāyī*¹⁷⁷ by relegating *sūtras* like सुधातुरकड च¹⁷⁸ to *Bāhvādi*,¹⁷⁹ कुलदाया वा¹⁸⁰ to *Kalyāṇyādi*,¹⁸¹ कम्बलाच्च संज्ञायाम्¹⁸² to *Gavādi*,¹⁸³ आचार्योपसर्जनश्चान्ते वासी¹⁸⁴ to *Kārtakaujapādi-gaṇa*¹⁸⁵ and so on.

175. Vide खिलपाठो धातुपाठः प्रातिपदीकपाठश्च । NS., 1.3.2.

176. The *gaṇasūtras* कृन्मकार-सन्ध्यन्तरान्तः and तसिलादिस्तद्धित एधाचपर्यन्तः (GP., 1.1.37) compared with the *sūtras* कृन्मेजन्तः (1.1.39) and तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (1.1.38) of the *Aṣṭādhyāyī* respectively, expressing the same sense, may serve as the best illustrations of it.

177. Cf. The *gaṇasūtras* राजासे. (GP., 5.1.128) and हृदयासे. (GP., 5.1.130), where *ase* has been used for the sense *asamāse*, with the *sūtras* असमासे निष्कादिभ्यः (5.1.20) युजेरमसासे., (7.1.71) and उपसर्गाद् असमासेऽपि शोपदेशस्य., (8.4.14) of *Aṣṭādhyāyī* where *ase* is not used.

178. AṢṬ., 4.1.97.

179. GP., 4.1.96.

180. AṢṬ., 4.1.127.

181. GP., 4.1.126.

182. AṢṬ., 5.1.3.

183. GP., 5.1.2.

184. AṢṬ., 6.2.36.

185. GP., 6.2.37.

- 4 Some of the *gāṇasūtras* are mere repetitions or paraphrases of the *sūtras* of *Aṣṭādhyāyī*.¹⁸⁵
5. Pāṇini could not have been guilty of the repetition found in the *Gaṇapāṭha*, where there are some *gaṇas* like *Nandyādi*, *Grahyādi*, *Apūpādi*, etc., containing the words which are also mentioned in the *gaṇa-sūtras*.¹⁸⁶
6. It appears that in some cases, certain *vārtikas* of Kātyāyana were incorporated verbatim into the *Gaṇapāṭha* as *gaṇasūtras* at some later time.¹⁸⁷ In other cases, it seems that some *gaṇasūtras* at least were composed on the basis of certain *vārtikas*.¹⁸⁸ Hence, the question of the attribution of their authorship to Pāṇini does not arise.

From all this, we have come to the conclusion that some of these *gaṇasūtras* have crept into the *Gaṇapāṭha* from earlier sources,¹⁸⁹ while others were taken over from, or inspired by, the *vārtikas*. Nāgeśa has

-
185. For instance, why the expressions: पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधराणि व्यवस्थायाम् असंशयाम्, स्वम् अज्ञाति-धनाख्यायाम्, and अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः, present as *gaṇasūtras* in *sarvādi-gaṇa*, again occur as *sūtras* in the same section of the *Aṣṭādhyāyī* (1.1.34, 35, 36). Also, why the *gaṇasūtras* कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययी-भावश्च, क्त्वातोऽनुक्कसुनः and तसिलादिस्तद्धित एधाचपर्यन्तः being already present in *svarādi-gaṇa*, were the *sūtras* put as अव्ययी भावश्च (1.1.41), कृन्मेजन्तः (1.1.39) and तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (1.1.38) respectively in the same section of *Aṣṭādhyāyī* to serve the same purpose.
 186. The reading of the words *nandanah*, *vāśanah*, *madanah*, etc., and *sahanah*, *tapanah*, *damanah*, etc., despite the presence of the *gaṇasūtras* नन्दि-चाशिमदि-दुषि-साधि..... एयन्तेभ्यः संशयाम्, and सहितपिदमेः संशयाम् in *Nandyādigāṇa*; the words *ayācī*, *avyāhārī*, etc., and *akārī*, *ahārī*, etc., despite the *gaṇasūtras* याचृ-याहृ-व्रज-वद-वसां प्रतिपिद्धानाम् and अचाम् अचित्तकर्तृकाणाम् in *Grahyādi-gaṇa* and similarly, the words *apūpa*, *tanḍula*, *prthuka*, etc., inspite of the presence of the *gaṇasūtra* अन्नविकारेभ्यश्च in *Apūpādi-gaṇa* is to be seen.
 187. For instance, the presence of the *vārtika* शुद्रा च अमहत्पूर्वा, जातिः (MH., 4.1.4), आचार्याद् अणत्वं च (MH., 4.1.49) and अर्हतो नुम् च (MH., 5.1.124) in *Ajādi Kṣubhnādi* and *Brāhamṇādi* respectively may be cited.
 188. Compare the *vārtikas* चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् (MH., 4.2.138) to the *gaṇa-sūtra* चाण चरणे of *Gahādi*; अञ् प्रकरणे क्षुद्रक-मालवात् सेना-संशयाम् (MH., 4.2.45) to क्षुद्रकमालवात् सेनासंशयाम् of *Khaṇḍikādi*, and नृनराभ्याम् अञ् वचनम् (MH. 4.4.49) to नृनरयोर् वृद्धिश्च of *Sārṅgaravādi*.
 189. For instance, vide the *gaṇasūtras* कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः, तसिलादिस्तद्धित एधाचपर्यन्तः, etc., of *Svarādi-gaṇa*.

dubbed certain *gaṇasūtras*, occurring both in the *Gaṇapāṭha* and *Dhātupāṭha*, as non-Pāṇinian at many places.¹⁹⁰

Kātyāyana and Patañjali on the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

About Kātyāyana's work, Belvalkar's remark¹⁹¹ that his *vārtikas* are meant to correct, modify or supplement the rules of Pāṇini wherever they were or had become partially or totally inapplicable is no doubt true, but Patañjali has by his arguments shown that some of Kātyāyana's suggestions are unnecessary. The discussions of these two ancient Ācāryas on the *sūtras* of Pāṇini have cleared many points, and, in many cases, their suggestions are valuable.

The most note worthy of their comments are :—

1. In view of the reading of the *sūtras* पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधराणि व्यवस्थायाम् असंशयाम्, स्वम् अज्ञातिधनारख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः in *sarvādigaṇa* of the *Gaṇapāṭha*, Kātyāyana considers its inclusion in the *Sūtrapāṭha* as superfluous.¹⁹² It appears that Pāṇini's style of not including *sūtras* in his *Gaṇapāṭha* had escaped the notice of Kātyāyana and, therefore, he had failed to realise that the aforesaid *sūtras* might have been an interpolation in the *Gaṇapāṭha*.
2. Kātyāyana has pointed to the necessity of including *marut* and *śrat* in *Prādi-gaṇa* in view of the formation of the words *marutta* and *Śraddhā*.¹⁹³

190. Vide (i) गणेषु लुङ्कमालत्र इत्येव पाठो वार्तिकवलाद् इति साम्प्रदायिकाः । *Uddyota* on MH., 4.2.45.

(ii) अन्ये तु गणसूत्रम् अनार्पम् । पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यम आदेश इत्याहुः । *ibid.*, 4.2.138.

(iii) अनेनैव उभयोर्नार्पा सिद्धायां 'नृतरयोर् वृद्धिश्च' इति गणसूत्रम् अनार्पम् । *ibid.*, 4.4.49.

(iv) 'तत्करोति तदाचष्टे' इति- 'हेतुमति च' इत्यत्र वार्तिकाद् इदं गणसूत्रम् अप्रामाणिकम् । अत एव 'सत्यापपाशः' इति सूत्रे 'पाश' ग्रहणं चरितार्थम् । *ibid.*, 3.1.22.

(v) एवं च 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे' इत्यादि-गणसूत्राणि प्रक्षिप्तानि । *ibid.*, 3.1.26.

191. SSG., p. 29.

192. अवरादीनां पुनः सूत्रपाठे ग्रहणार्थक्यं गणेषु पठितत्वात् । MP. 1.1.34.

193. मरुत् शब्दस्योपसंव्यानम् । अत् शब्दस्योपसंव्यानम् । MH., 1.4.58.

3. The *vārtikas* have made it clear that the words in the *gaṇa* *Tiṣṭhadguprabhṛti* are all indicative of a particular time,¹⁹⁴ and those in the *gaṇas* *Sākṣātprabhṛti* and *Śreṇyādi* have the sense of *cvi*, i.e., of making a thing what was not before (*abhūtata-dbhava*),¹⁹⁵ and that the *Dvandva* compound of *go* and *aśva* can be put in the singular only in the form of *gavāśva* and not otherwise, so that we may use forms like गोस्वम्, गोस्वौ, etc. The same rule applies to the other words¹⁹⁶ of the *gaṇa* *Gavāśvaprabhṛti*.
4. Kātyāyana has restricted the scope of the *Gopavanādi-gaṇa* (an *avāntara-gaṇa* of *Vidādi*) only to eight words before the word *harita*.¹⁹⁷ Pāṇini's *sūtra* had left this *gaṇa* undefined and, therefore, the words of *Haritādi-gaṇa* (the other *avāntara-gaṇa* of *Vidādi*) were also included in it.¹⁹⁸
5. A *vārtika* prescribes the reading of all the words of *Lohitādi-gaṇa*, except *lohita*, in the *Bhrśādi-gaṇa* as their denominative forms occur only in *ātmanepada*, while those of *lohita* in both the *ātmanepada* and *parasmaipada*.¹⁹⁹
6. One *vārtika* explains why words are read in the *Pacādi* when it is an *ākṛtigāṇa*.²⁰⁰
7. Some *vārtikas*²⁰¹ are intended to explain the senses of the words of the *Bhidādi-gaṇa*.
8. Another *vārtika* restricts the application of *ṭāp* to the word *sūdra* of *Ajādi-gaṇa* when it is not preceded by the word *mahat*.²⁰²
9. Suggestion²⁰³ for the change of the position of the word *śakala* in the *Kaṇvādi* (an *avāntara-gaṇa* in *Gargādi*) in order to include it in the *Lohitādi* (the another *avāntara-gaṇa* in *Gargādi-gaṇa*).

194. तिष्ठद्गुः कालविशेषे । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि अन्यपदार्थे । *ibid.*, 2.1.17.

195. साक्षात्-प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् । *ibid.*, (1.4.74), श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् । *ibid.*, 2.1.59.

196. गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् । *ibid.*, 2.4.11.

197. गोपवनादि-प्रतिषेधः प्राग् हरितादिभ्यः । *ibid.*, 2.4.67.

198. *Vide* परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे विदादिषु पठ्यन्ते ।

K., 2.4.67.

199. लोहितडाभ्यः क्यप्-वचनम् भृशादिषु इतराणि । MH., 3.1.13.

200. पचाद्यनुक्रमणम् अनुबन्धासंजनार्थम् अपवादबाधनार्थं च । *ibid.*, 3.1.134.

201. भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । आरा शस्त्र्याम् । धारा प्रपाते । गुहा गिर्योषधयोः ।

ibid., 3.3.104.

202. शूद्रा च अमहत्पूर्वा । *ibid.*, 4.1.4.

203. लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् । *ibid.*, 4.1.18.

- * 10. The *vārtika* सिद्धं तु रौढ्यादिषु उपसंख्यानान्²⁰⁴ suggests that if the words cited as examples of the *sūtra* गोत्रावयवात्²⁰⁵ were included in the *Kraudyādi-gaṇa*²⁰⁶ (the Pāṇinian variant of *Raudhyādi*²⁰⁷), there would have been no necessity of this *sūtra*.

Among the other suggestions, emendations, clarifications, etc., the following are to be mentioned :—

The prescription of *kaṇvādivat* for the word *vāmaratha* of *Kurvādi-gaṇa*²⁰⁸ except in accentuation;²⁰⁹ the redundancy of the reading of the words *yuvati* and *sālva* in *Bhikṣādi*²¹⁰ and *Kacchādi*²¹¹ *gaṇa*, respectively;²¹² showing the multipurpose²¹³ of the word *kṣudrakamālava* of *Khaṇḍikādi-gaṇa*;²¹⁴ restricting the word *madhya* of *Gahādi-gaṇa*²¹⁵ to the middle of the earth;²¹⁶ the justification²¹⁷ of reading the word *gavīdhukā* in *Bilvādi-gaṇa*;²¹⁸ the inclusion of words *agnipada*,²¹⁹ etc., in *Vyuṣṭādi-gaṇa*;²²⁰ the division of *Bṛihyādi-gaṇa*²²¹ into three independent *gaṇas*;²²² the addition of the words *cañcat* and *brhat*²²³ to *Sthūlādi-gaṇa*;²²⁴ special implication of the accent from the reading of the word *ekaṣītipāi*²²⁵ in *Yuktārohyādi-gaṇa*;²²⁶ objection against reading the word *svādhyāya*²²⁷ in *Dvārādi-*

204. MH., 4.1.79.
 205. AṢṬ., 4.1.79.
 206. GP., 4.1.80.
 207. Vide : supra pp. 16-17.
 208. GP., 4.1.151.
 209. वामरथस्य कणवादिवत् स्वरवर्जम् । MH., 4.1.151.
 210. GP., 4.2.38.
 211. GP., 4.2.133.
 212. (i) भित्तादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुं वद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ । MH., 4.2.38.
 (ii) साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण-विधानार्थः । ना वा ऽपदातिगोयवागूग्रहणम् अवधारणार्थम् ।
ibid., 4.2.133.
 213. शापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।
 सेनायां नियमार्थं वा यथा बाध्येत वाञ् बुञा ॥ *ibid.*, 4.2.45.
 214. GP., 4.2.45.
 215. *ibid.*, 4.2.138.
 216. गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । MH., 4.2.138.
 217. विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् । *ibid.*, 4.3.136.
 218. GP., 4.3.136.
 219. अणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् । MH., 5.1.97.
 220. GP., 5.1.97.
 221. GP., 5.2.116.
 222. शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन् यवखदादिषु । MH., 5.2.116.
 223. कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् । *ibid.*, 5.4.3.
 224. GP., 5.4.3.
 225. एकशितिपात्स्वरवचनं तु शापकं निमित्तस्वरवलीयस्त्वस्य । MH., 2.1.1.
 226. GP., 6.2.81.
 227. कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम् । MH., 7.3.4.

gaṇa;²²⁸ special purpose in reading the word *bhrātuṣputra*²²⁹ in *Kaskādi-gaṇa*;²³⁰ and lastly the acceptance of the of the *gaṇas*, *Suṣāmādi*²³¹ and *Kṣubhnādi*²³² as *ākṛti-gaṇa*.²³³

Besides, from the point of view of clarification and elaboration of the *sūtras* and filling up the gaps, the authors of the *vārtikas* and the *ślokavārtikas* have also suggested the fixation of a large number of new *gaṇas*,²³⁴ most of which have been actually adopted by the later grammarians like Candragomin and others, especially by Vardhamāna, the author of the *Gaṇaratnamahodadhi*, in their respective *Gaṇapāṭhas*.

The author of the *Kāśikā* and the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

The *Kāśikā* holds a very important place in the system of Pāṇini, which is admitted by Keith, who says, "One commentary of Pāṇini deserves praise for its extent of information, its comparative clearness and its evidence of changes in Pāṇini's text."²³⁵ Written near about A.D. 650, the *Kāśikā* is one of the earliest *vṛttis* available on the *Aṣṭādhyāyī*.²³⁶

According to the statement of Haradatta, there was no *gaṇapāṭha* in the commentaries earlier than *Kāśikā*.²³⁷ In the *Kāśikā*, we find the *gaṇapāṭha* in a comparatively better preserved state than elsewhere, though not so pure. What its author himself means by his claim *śuddha-gaṇā*²³⁸ is probably a complete *Gaṇapāṭha* of Pāṇini incorporating the

228. GP., 7.3.4.

229. भ्रातुषुत्रग्रहणं शापकम् एकदेशनिमित्तान् पत्वप्रतिषेधस्य । MH., 8.3.41.

230. GP., 8.3.48.

231. GP., 8.3.98.

232. *ibid.*, 8.4.39.

233. अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु । MH., 8.3.98. and

अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु । *ibid.*, 8.4.39.

234. The following *gaṇas* have been suggested in MH. :

Śākapārthivādi (2.1.68), *Prakṛtyādi*, (2.3.18), *Mūlavibhujādi* (3.2.5) *Pārśvādi* *Uttānādi* (3.2.15), *Sampadādi* (3.3.108), *Khalādi* (4.2.51), *Parimukhādi* (4.3.59), *Adhyātmādi* (4.3.60), *Prabhūtādi*, *Māśabdādi*, *Paradārādi*, *Susnātādi* (4.4.1) *Mahānāmnyādi*, *Avāntaradikṣādi*, (5.1.94), *Agnipadādi* (5.1.97) *Svargādi* *Puṇyā* *havācanādi* (5.1.111), *Cāturvarṇyādi* (5.1.124), *Pīlvādi* (5.2.24), *Jyotsnādi* (5.2.103), *Bhavadādi* (5.3.14), *Ādyādi* (5.4.44), *Śakandhvādi* (6.1.93), *Tricakrādi* (6.2.199), *Kukkuṭādi*, *Aṇḍādi* (6.3.41), *Kṣipakādi* (7.3.45), *Aharādi*, *Patyādi* (8.2.70), *Irikādi* (8.4.6) and *Girinadyādi* (8.4.10).

235. HSL., p. 429.

236. *Vide* SSG., p. 35.

237. *Vide* वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति । PM., Vol. I, p. 4.

238. इष्टयुपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृत्तगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्न-रूप-सिद्धिर वृत्तिर इयं काशिका नाम । K., p. 1.

alterations and improvements suggested by Kātyāyana and Pātañjali and even in a *sūtra* of Candragomin.²³⁹ The *Sūtrapāṭha* of the *Kāśikā* also shows considerable alterations. In the words of Kielhorn, "the text of the the *Aṣṭādhyāyī* as given in the *Kāśikā* differs in the case of fifty eight rules from text known to Kātyāyana and Patañjali."²⁴⁰ Belvalkar also has said that "the object of the *Kāśikā* was to embody in the Pāṇinian system all the improvements that were made by Candragomin."²⁴⁰ Notwithstanding this accusation, the *Kāśikākāra* has not blindly followed the views of his predecessors. As regards the structure of *Lohitādi-gaṇa*²⁴¹ and the purpose of reading the word *yuvati* in *Bhikṣādi-gaṇa*,²⁴² and at some other places, he has differed from the views of Kātyāyana and Patañjali. Again, he has shown that the purpose of reading the word *ekaśitipāt* in *Yuktā-rohyādi-gaṇa* is different²⁴³ from what is told by Patañjali. He also did not accept the reading of the words *sarpiṣkuṇḍikā*, etc., in *Kaskādi-gaṇa* as advocated by the *Pārāyaṇikas*.²⁴⁴

Thus, while, on the one hand, the credit of explaining the meanings of the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī* in a few and short sentences and affecting a compromise amongst the suggestions of Kātyāyana, Pātañjali and Candragomin, goes to the author of the *Kāśikā*, on the other hand, he is also responsible for the preservation of the more or less authentic *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

239. The *sūtra* वेणुकादिभ्यश्चण (CV., 3.2.61) was included in *Gahādī-gaṇa* of *Kāśikā*.

240. SSG., p. 37.

241. The author of the *Kāśikā* did not agree with Kātyāyana and Pātañjali who were of the opinion that, leaving the word *lohita*, all the words of *lohitādigāṇa* should be included in *Bhṛṣādīgaṇa*. Vide आकृतिगणोऽयम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोऽनुवध्यते 'नः क्ये' इति । नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । K. 3.1.13.

242. In view of the author of the *Kāśikā*, the reading of the word *yuvati* in *Bhikṣādi-gaṇa* is not unnecessary as is opined by Kātyāyana and Pātañjali. Vide 'युवति' शब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुं वद्भावो न भवति 'भस्य अदे तद्धिते' इति—युवतीनां समूहो यौवतम् । K., 4.2.38.

243. Vide एवं तर्हि शापकार्यम् । एतज् शापयति शित्यन्तस्य उत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवति । तेन 'द्विशितिपात्' इत्यत्र 'ति' शब्द उदात्तो भवति । K., (6.2.81) Cf. एकशितिपात स्वर-वचनं तु शापकं निमित्तस्वर-बलीयस्त्वस्य । MH., 2.1.1.

244. Vide सर्पिषकुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्पूलम्, यजुष्पात्रम् इत्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्वं यथा स्याद् इति 'परमसर्पिः फलम्' इत्येवमादि प्रत्युदाहरणाद् इति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्यत्र 'परमसर्पिः कुण्डिका' इत्येतद् एव प्रत्युदाहरणम् K, 8.3.38, Cf. सर्पिषकुण्डिका..... यजुष्पात्रम् इत्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्वं यथा स्याद् इति । 'परमसर्पिःफलम्' इत्येवम् आदि प्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ...प्रत्युदाहरणम् । अस्माकं च अयमेव पक्षः सम्मतः । V., p. 46.

The commentators of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini

Belvalkar's statement that, "Pāṇinīya *Gaṇapāṭha* has not received from commentators the attention that it merits"²⁴⁵ is very true. This is the reason why when several commentaries on the *Dhātupāṭha*, like the *Dhātupradīpa* of Maitreya Rakṣita, the *Kṣīra-taraṅgiṇī* of Kṣīrasvāmin and the *Dhātuvṛtti* of Mādhava, etc., are available to us, only one on the *Gaṇapāṭha* is known, viz., the *Gaṇaratnāvalī* of Bhaṭṭa Yajñeśvara, and that too is very late. One or two other works dealing with the *Gaṇapāṭha*, quoted here and there, are not available.

Probably, Pāṇini himself had also taught his *Gaṇapāṭha* to his disciples while explaining the *sūtras*, references to which may be seen in the statement of Kāśikākāra about the word *pūrva-nagari*²⁴⁶ of the *Nadyādi-gaṇa* and the remark of Vardhamāna²⁴⁷ about the word *caitayata* occurring in the *Kraḍyādi-gaṇa*.

The *Nipātavyayopasargavṛtti*

It appears that some grammarians had written separate commentaries upon the *Nipātas*, *Avyayas* and *Upasargas* also.²⁴⁸

The *Gaṇavṛtti*

Kṣīrasvāmin is known to be the author of the *Gaṇavṛtti*, a commentary on the *Gaṇapāṭha*. Mādhava,²⁴⁹ the *Dhātuvṛttikāra*, has quoted several passages and views from a certain *Gaṇavṛtti* which may have been the same as that of Kṣīrasvāmin. Some scholars are of the opinion that *Puruṣottamadeva* also had written a *Gaṇavṛtti*.²⁵⁰

The *Gaṇavyākhyāna*

In his commentaries on the *Raghuvamśa*, *Kirātārjunīya* and *Śiśupālavadha*, Mallinātha has quoted some passages and views from a certain work called *Gaṇavyākhyāna*, which was probably a sort of commentary

245. SSG, p. 53.

246. Vide केचित् तु 'पूर्वनगिरि' इति पठन्ति विच्छिद्य (पूर-वन-गिरि) च प्रत्ययं कुर्वन्ति पौरेयम्, वानेयम्, गैरेयम् । तद् उभयम् अपि दर्शनं प्रमाणम् । Cf. the explanation of this passage by Jinendrabuddhi and Haradatta : उभयथा अपि आचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् । NS. and PM., 4.2.97.

247. Vide पाणिनिस्तु 'चित् संवेदने' इत्यस्य 'चैतयत' इत्याह । V., p. 65.

248. Vide SSG., p. 53.

249. Vide DV., pp. 262, 416, 417.

250. Vide The Introduction to the *Bhāṣāvṛtti*, by S. C. Chakravarti. p. 1

on the *Gaṇapāṭha*. Nothing whatsoever is known about this work or its author.

The *Ślokagaṇapāṭha*

Mādhava, Bhaṭṭoji Dikṣita and Nāgeśa have quoted, on several occasions, the view of a *Ślokagaṇakāra*. It was probably a metrical version of the *Gaṇapāṭha* by some anonymous author whose work has also disappeared. It is, however, certain that he was not identical with Vardhamāna, the well-known author of the *Gaṇaratnamahodadhi*; for, Nāgeśa quotes the view of Vardhamāna immediately after quoting that of the *Ślokagaṇakāra*.²⁵¹

The *Gaṇaratnam*

A work named *Gaṇaratnam* is referred to by Nāgeśa,²⁵² while explaining the corresponding *sūtra* of a *gaṇa*. It is probably not the work of Vardhamāna as the reference is in connection with a *sūtra* of Pāṇini.

The *Nāmapārāyaṇa*

The names of works called the *Nāmapārāyaṇa* and *Dhātupārāyaṇa*, are very often quoted in grammatical treatises. The authors of the *Kāśikā* and *Dhātupradīpa* have both acknowledged their indebtedness to these works. From Haradatta's comments on the expression धातुनामपारायणादियु of the *Kāśikā*, it appears that the *Dhātupārāyaṇa* dealt with the roots and its various forms, and the *Nāmapārāyaṇa* with the derivation and explanation of the words of the *Gaṇapāṭha*.²⁵³ The existence of the latter is also attested by Haradatta's remarks while discussing the derivation of the words of the *Taulyāyādigaṇa*.²⁵⁴

Possibly both these works belonged to the system of Cāndra school and not to that of Pāṇini; for, till now only two references have been found which seem to point to the *Nāmapārāyaṇa* and which are understood to represent views quite different from those of Pāṇini. The first is by the *Kāśikākāra* where he says that the *Pārāyaṇikas* read the four words *sarpiṣkuṇḍikā*, etc., in the *Kāśikādi-gaṇa*.²⁵⁵ As this view

251. Vide LSS., u. p., 564.

252. गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तत् प्राप्तिः । Uddyota on MH. 3.1.13.

253. यत्र धातुप्रक्रिया तद् धातुपारायणम्, यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन् नामपारायणम् । PM., Vol., I, p. 4.

254. शिष्टाः पारायणे द्रष्टव्याः । *ibid.*, p. 486.

255. Vide f.n. *supra* p. 42 and 244.

proposed to that of Patañjali, he has rejected it.²⁵⁶ The second reference, in the name of Sudhākara, is quoted by the author of the *Dhātuvṛtti* in the context of the derivation of the word *nidāgha* read in the *Vyañkvādi-gaṇa* and is summarily rejected by him on account of its being *apāṇiniya*²⁵⁷. Amongst the materials, belonging to the Cāndra system, collected by Liebich from Nepal, Kashmir and Ceylon, the *Dhātupārāyaṇa* written by Pūrṇacandra is also listed²⁵⁸ which is referred to by Sarvānanda in his commentary on *Nāmalingānuśāsana*. The reading of the words *sarpīṣkuṇḍikā*, etc., being present in the *Gaṇapāṭha* of the Cāndra system lends further support to our supposition.

The Gaṇaratnāvalī

The *Gaṇaratnāvalī* of Bhaṭṭa Yajñeśvara, in which the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini has been versified and explained, is a recent composition of Śaka saṁ. 1796 (A.D. 1874)²⁶⁰. At several places in this work, the author appears to have followed the *Gaṇaratnamahodaḍhi* of Vardhamāna. At one or two occasions, however, his views are also rejected in favour of Pāṇini. Occasionally he enumerates also the words occurring in the *vārtikas* of Kātyāyana, and quotes variants from Śākaṭāyana and others. Of all the commentaries on the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini, this is the only one available today.

256. *Vide ibid.*

257. अत्र 'दघ घातने' इति स्वादिः । ततो निदध्यते अनेन इति कृत्वा 'निदाघ' शब्द इति पारायणिका—इति सुधाकरः । तद् अपाणिनीयम् । DV., p. 322.

258. *Vide Indian Antiquary*, April 1816, pp. 103 ff.

259. ऋमुचो वज्र इति धातुपारायणे पूर्णचन्दः ATŚ., Vol. 1, p. 4.

260. शाके रसाङ्क-मुनि-भूमिते मासि तपोऽभिधे । GR., leaf No. 123.

CHAPTER IV

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS

Of the long line of post-Pāṇinian grammarians, Candragomin, Devanandin, Śākaṭāyana (Jain), Bhoja, Hemacandra and Vardhamāna are the most important. In the grammars of relatively modern authors, it is easy to observe certain features common to them. All of them, with the only exception of Bhoja, have excluded the *gaṇas* which deal exclusively with the Vedic words and accentuation. They have treated some of the *vārtikas* of Kātyāyana as independent *sūtras* in their grammars and have also accepted many new *gaṇas* suggested by Kātyāyana. Besides, there is a tendency to split a particular *gaṇa* of Pāṇini into several independent *gaṇas* or, on the contrary, to combine several *gaṇas* into one; to alter the names of *gaṇas* sometimes for the sake of brevity or otherwise; to ignore some *gaṇas* of Pāṇini altogether; to include in the *gaṇas* the variants as additional words; to enlarge the list of the words in the *ākṛti-gaṇas*; to treat a few *ākṛti-gaṇas* of Pāṇini as *pañhita-gaṇas* and vice versa; to adopt the *gaṇasūtras* of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini as independent *sūtras*; to combine several *gaṇasūtras* of a *gaṇa* into one independent *sūtra*, and to shorten the large *sūtras* of Pāṇini by the formation of new *gaṇas* as well as by reducing the smaller *gaṇas* into a *sūtra*.

Candragomin and his Gaṇapāṭha.

On the basis of the illustration, अजयद् युप्तो हूणान् in Candragomin's own commentary on his grammar, Liebich has placed him between A. D. 465 and A.D. 544.¹ This is also supported by a reference to him in the *Vākyapadīya* of Bhartṛhari who is said to have died in A.D. 600.

The remark of Belvalkar² that Candragomin's grammar was meant to be an improvement on that of Pāṇini, Kātyāyana and Pātañjali mainly in the way of greater brevity and precision, is quite true. It also equally applies to his *Gaṇapāṭha*.

The *Gaṇapāṭha* of this system of grammar is available only in his own *Cāndravṛtti* which was edited for the first time in Roman script by, Liebich, and its edition in the *Devanāgarī* script by the late K.C. Chatterjee has now been published. As we have seen above, Candragomin has

1. *Vide SSG.*, pp. 58-59.

2. *Vide ibid.*, p. 59.

POST PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 47

incorporated in his *Gaṇapāṭha* and *gaṇas*³ of Kātyāyana and has also composed new *gaṇas* on the basis of some of the *sūtras* of Pāṇini and Kātyāyana's suggestions on them⁴.

The *Veṇukādi*⁵, *Rtvādi*⁶, and *Himādi*⁷ appear to be the *gaṇas* independently fixed by Candragomin. In the opinion of some scholars, Kāśikākāra has inserted the *sūtra* वेणुकादिभ्यश्चण् in the *Gaṇādi-gaṇa* of Pāṇini under the influence of Candragomin's grammar.

Similarly, for the sake of brevity, he has combined some *gaṇas* of Pāṇini to form a new *gaṇa*, for instance, the *Takṣaśilādi-gaṇa* is combined with the *Sindhvādi*,⁸ and the *Gudādi* with *Kathādi*.⁹

The *gaṇas* from *Śauṇḍādi* to *Rājadantādi*, as well as *Palāśādi*, *Plakṣādi*, *Rasādi*, and *Devapathādi* are altogether omitted in his *Gaṇapāṭha* and several *gaṇas* of Pāṇini have been renamed.¹⁰

Again, accepting the threefold division *Brihyādi*, *Śikhādi*¹¹ and *Yavakhadādi* of *Brihyādi-gaṇa* suggested by Kātyāyana,¹¹ he has changed the name of *Yavakhadādi* to *Nāvādi*,¹² and has incorporated the *Balādi-gaṇa* of Pāṇini into the *Śikhādi*.¹³

3. e.g., *Kambojvādi* (CV., 2.4.104), *Paiṇākṣīputrādi* देवासुरादि (3.1.24) (4.1.133), *Svargādi*, *Puṇyāhavācanādi* (4.1.234), *Nāvayajñādi* 4.2.124.

4. Thus *Vyāsādi-gaṇa* was created for the *sūtra* सुधातुर् अकङ् च (AṢṬ. 4.1.97) and the *vārtika* सुधातु-व्यास-वरुड-निषाद-चण्डाल-बिम्बानाम् इति वक्तव्यम् (MH., 4.1.97) of an Ācārya other than Kātyāyana; *Uṣādi* for the *sūtra* उष-सुषि-मुष्क-मधो-रः (AṢṬ. 5.2.107), and the *vārtika* रप्रकरणे ख-मुख-कुञ्जेभ्य उपसंसंख्यानम् (MH., 5.2.107); *Keśādi* for the *sūtra* केशाद् वोऽन्यतरस्याम् (AṢṬ., 5.2.109) and the *vārtika* वप्रकरणे मणि-हिरण्यम्याम्-उपसंसंख्यानम् (MH., 5.2.109); *Kalāpyādi* for the words enumerated in the *vārtika* नान्तस्य टिलोपे सन्नद्धाचारि-पीठ-सर्पि-कलापि-..... उपसंसंख्यानं कर्त्तव्यम् (MH. 6.4.144) and *Kṛṣyādi* on the basis of two *sūtras* रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् (AṢṬ., 5.2.112) and दन्तशिखात् संशायाम् (AṢṬ., 5.2.113) and the illustrative examples of the *vārtika* वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते (MH., 5.2.112.)

5. CV., 3.2.61.

6. *ibid.*, 4.1.124.

7. *ibid.*, 4.2.136.

8. *ibid.*, 3.3.61.

9. *ibid.*, 3.4.104.

10. For instance, *Sapatnyādi* has been changed to *Samānādi* (CV., 2.3.23), *Bāhvādi* to *Śoṇādi* (CV., 2.3.41), *Sandhivēlādi* to *Sandhyādi* (CV., 3.2.79), *Indrajananādi* to *Śiśukrandādi* (CV., 3.3.56), *Apūpādi* to *Yūpādi* (CV., 4.1.3), *Anupravacanādi* to *Uttāpānādi* (CV., 4.1.132) and *Kimśulakādi* to *Añjanādi* (CV., 5.2.132).

11. शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इक्न् यवखदादिषु. MH., 5.2.116.

12. CV., 4.2.118.

13. *ibid.*, 4.2.134.

Besides, Candragomin has read in his *Kaskādi-gaṇa* the four words, viz., *sarpiṣkuṇḍikā*, etc., which were not intended to be read there by Patañjali and some other early commentator of the *Aṣṭādhyāyī*.¹⁴ Further, though he has mentioned the *Ardharcādi-gaṇa* of Pāṇini in his *sūtra*,¹⁵ he is of the opinion that the words *gomaya*, etc., should not be read in the context of this *gaṇa*.¹⁶

Again, though he has prescribed the seventeen *taddhita* suffixes, he has rejected the corresponding seventeen *gaṇas Arihaṇādi*, etc., of Pāṇini¹⁷. The *paṭhita-gaṇa Śarādi* has been turned into an *akṛti-gaṇa*,¹⁸ which was later on adopted even by Bhoja and Vardhamāna.

Belvalkar¹⁹ and S.K. De²⁰ think that Candragomin, being a Buddhist, neglected those *sūtras* of Pāṇini which dealt exclusively with Vedic words and accentuation. In the *Cāndravṛtti* edited by Liebich also, there are only six chapters and none of them deals with the Vedic words and accentuation, and the colophon समाप्तं चेदं चान्द्रव्याकरणं शुभम् at the end of the work shows that no chapter of it is lost.

But the evidence of three passages तव्यस्य स्वरितत्वं वक्ष्यामः,²¹ जनिवध्योर इगुप धान्तानां च स्वरं वक्ष्यामः²² and स्वरविशेषम् अष्टमे वक्ष्यामः²³ occurring in the *Cāndravṛtti*, on the other hand, Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka is of the definite opinion that chapters on Vedic words and accentuation existed in the *Cāndravāyākaraṇa*, but have been lost.²⁴ The chapters in question being absent, the corresponding *gaṇas* also are not there.

Jainendravāyākaraṇa and its Gaṇapāṭha.

On the testimony of the *Dhanañjayakośa*, Hemacandra and Bopadeva it is known that the author of *Jainendravāyākaraṇa* was Devanandin *alias*

14. Vide भाष्ये वृत्तौ च 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्यत्र 'परमसर्पिः कुण्डिका' इत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् K., 8.3.48.

15. CV. 2.2.83.

16. समासलिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्याः । तद्वद् एव स्त्रीपुल्लिङ्गाः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः सर्वलिङ्गाः एकलिङ्गाः अलिङ्गाः सर्व एव वाच्याः स्युः । अथ तेषां लोको लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिर इष्टा तद्वद् एव वा गोमयादीनां भविष्यति । *ibid.* 2.2.83.

17. देशान्मनो यथादर्शनम् अवस्थानाद् अनर्थकोऽयं गणपाठः । CV. 3.1.68.

18. Vide *ibid.*, 5.2.134.

19. Vide SSG., p.59.

20. Vide *Indian Historical Quarterly*, June 1938, pp. 258 ff.

21. C.V., 1.1. 105.

22. *ibid.*, 1.1. 108.

23. *ibid.*, 1.1. 145.

24. Vide SVSI., pp. 416-417.

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS AND THEIR GAṆAPĀṬHAS 49

Pūjyapāda.²⁵ Pāṭhaka has fixed the date of composition of *Jainendra-vyākaraṇa* at the end of the 5th century A.D.²⁶ Of this grammar, two editions, viz. *Dākṣiṇātya* and *Audīcyā*, are available, of which the former is the larger, and the latter smaller in contents. The *Gaṇapāṭha* of this system is available only in the *Mahāvṛtti* on the *Audīcyā* edition written about A.D. 750 by Abhayānandin.²⁷

Belvalkar, however, remarks, "The Jainendra grammar is altogether wanting in originality. It is nothing but Pāṇini and the *Vārtikas* condensed as much as possible."²⁸ There is no original contribution of the author to the *Gaṇapāṭha* either. In this work, too, we meet with such features as the absence of *sūtras* dealing with the Vedic words and accentuation as well as the corresponding *gaṇas*; adoption of some of the *gaṇasūtras* of the Pāṇini's *Gaṇapāṭha* as independent *sūtras*, the combination of the *gaṇas Picchādi* and *Tundādi* into one, and increase in the number of words in the *ākṛti-gaṇas*.

Besides, the variants of certain words like *śubhra*, *abhra*, etc., are treated as independent words in the *Mahāvṛtti*²⁹ in which the *Gaṇapāṭha* of this system is recorded. This may have been done by Abhayānandin.

The Grammar of Jaina Śākaṭāyana and its *Gaṇapāṭha*.

About two centuries after Devānandin, Palyakīrti wrote his grammar called *Śākaṭāyana-śabdānuśāsana*, along with his own commentary, the *Amoghavṛtti* named after the Rāṣṭrakūṭa king Amoghavarṣa (A.D. 817-877).³⁰ The commentator Yakṣavarman asserts in his commentary, the *Cintāmaṇi*, that unlike the grammar of Pāṇini, the *Śabdānuśāsana* of Palyakīrti does not need the supplements like the *vārtikas*, *iṣṭis* and *upasaṃkhyānas*, and that whatever is not here is found nowhere else.³¹ It is no wonder if the claim be true in view of the vast grammatical materials of his predecessors like those of Pāṇini, Kātyāyana, Patañjali, Candragomin and Jainendra were available for his guidance.

25. Vide : SSG, p. 63.

26. Vide : Indian Antiquary, October 1914.

27. Vide : SSG, p. 67.

28. SSG, p. 65.

29. e.g., *Kuravādi*, the *Kāśikā* reads *abhra* and the *Cāndravṛtti*, *śubhra* (2.4.84); but the *Mahāvṛtti* (3.1.138) both *abhra* and *śubhra*.

30. Vide : SSG, pp. 68-69.

31. इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ।
सङ्ख्यातं नोपसङ्ख्यातं यस्य शब्दानुशासने ।। (verse No. 4).

इन्द्र-चन्द्रादिभिः शब्दैर् यदुक्तं शब्दलक्षणम् ।

तदिहास्ति समस्तं च यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् । (verse No. 6),

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

According to A.C. Burnell, it is evidently not the work of the older Śākaṭāyana, though it may have been influenced by his school;³² for, some of his views, that were accepted by Pāṇini, are found incorporated in this work without acknowledgement.³³ Hence he remarks that the grammar of Palyakīrti "is no more than a comparatively modern redaction of an old treatise effected under Jaina influences." But this inference of Burnell is not conclusive, for similar views are also found in the works of Candragomin and Devanandin who are earlier to Palyakīrti, the author.

There is one interesting point in Palyakīrti's *Gaṇapāṭha*. According to Kātyāyana and Patañjali, the older name of Pāṇini's *Krauḍyādi-gaṇa* was *Rauḍhyādi*³⁴. In this *Gaṇapāṭha*, the said *gaṇa* is *Rūḍhādi*³⁵ which is, no doubt, a variant of *Rauḍhyādi*. If the influence of old Śākaṭāyana be accepted, Palyakīrti may possibly have borrowed the name from his work in which this *gaṇa* might have been called *Rauḍhyādi*.

The *Gaṇapāṭha* of this system is an enlarged version of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* and is incorporated in the author's own commentary, the *Amo-ghavṛtti*. In this, the older names of some *gaṇas* have been changed,³⁶ while the *gaṇas* *Haritakyādi*, etc., are altogether omitted. The words of *Takṣaśilādi* and *Tālādi* are incorporated in those of *Sindhvādi* and *Rajātādi*

32. Vide : ASSG. pp. 99 ff.

33. Cf. Pāṇini's *sūtra* लङः शाकटायनस्यैव (AṢṬ 3.4.111) to अद्विषो भेजुँस् वा (SA., 1.4.106); व्योर् लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (AṢṬ, 8.3.18) to व्योष्याषोभोभगोः (SA., 1.1.153) and अच्यस्पष्टश्च (SA. 1.1.154); and त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य (AṢṬ. 8.4.25) to the *sūtras* अचो होऽहः (SA., 1.1.117), अदीर्घात् (SA. 1.1.118) and न संयोगे (SA. 1.1.119).

34. Vide: सिद्धं तु रौढ्यादिषु उपसङ्ख्यानात्.....के पुना रौढ्यादयः? ये क्रौड्यादयः MH., (4.1.79) also 'ये क्रौड्यादय' इति पूर्वाचार्य-संज्ञया एवम् अभिहितम् इत्यर्थः । *Pradīpa* on MH. (4.1.79).

35. SA, 1.3.4.

36. e.g. *Āhitāgnyādi* has been changed to *Bhāryoḍhādi* (SA., 2.1.115), HB (1.153), *Lohitādi* to *Nidrādi*, (SA., 4.1.27; HBV., 3.4.30) *Pacādi* to *Lihādi* (SA., 4.3.85; HBV., 5.1.50), *Aśvapatyādi* to *Dhanādi* (SA., 2.4.5; HBV., 4.1.14), *Ukthādi* to *Nyāyādi*, (SA., 2.4.174; HBV., 6.2.118), *Sanākāśādi* to *Supathyādi* (SA., 2.4.202 HBV., 6.2.84), *Pakṣādi* to *Pathyādi* (SA., 2.4.20), *Sandhivelādi* to *Sandhyādi* (SA., 3.1.176; HBV., 6.3.89), *Rṣayanādi* to *Śikṣādi* (SA., 3.1.136; HBV., 6.3.148), *Mahīṣyādi* to *Narādi* (SA., 4.2.49; HBV., 6.4.51), *Anupravacanādi* to *Uttāpanādi* (SA., 3.2.121; HBV., 6.4.121), *Brāhmaṇyādi* to *Rājādi*, (SA., 3.3.10; HBV., 7.1.60), *Manojñādi* to *Caurādi*, (SA., 3.3.20; HBV., 7.1.73), *Akarṣādi* to *Aśmādi* (SA., 3.1.87; HBV., 6.3.87), *Pāmādi* to *Āṅgādi* (SA., 3.3.126; HBV., 7.2.29) *Arśa-ādi* to *Abhrādi* (SA., 3.3.141; HBV., 7.2.46), *Gavādi* to *Yugādi* (SA., 3.2.210; HBV., 7.1.30) *Angulyādi* to *Gonyādi* (SA., 3.3.45; HBV., 7.1.121) *Sthūlādi* to *Āṇvādi*, (SA., 3.3.180; HBV., 7.2.76) *Pāraskarādi* to *Avaskarādi* (SA., 2.2.39; HBV., 3.2.38), *Kimśulakādi* to *Añjanādi* (SA., 2.2.95; HBV., 3.2.77), *Svāgatādi* to *Svāṅgādi* (SA., 2.3.90; HBV., 7.4.9), *Yavādi* to *Ūrmyādi* (SA., 1.2.101; HBV., 2.1.19) and *Suṣāmādi* to *hīruṣṭhānādi* (SA., 2.2.150; HBV., 2.3.33).

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 51

gaṇas. Some of the smaller *gaṇas* like *Kramādi*, *Koṭārādi*, etc., are converted into *sūtras*.³⁷

Some of the *gaṇas* suggested by Kātyāyana in his *Vārtikas* have also been taken over and corresponding *sūtras* composed for each of them³⁸. Further, with a view to shortening some *sūtras* of Pāṇini, Palyakīrti has composed some new *gaṇas*.³⁹ To remove confusion, he has named one of the two *Kumudādi gaṇas* of Pāṇini as *Aśvatthādi*.⁴⁰ Like Candragomin, Palyakīrti has also split the *Vrihyādi-gaṇa* into three *gaṇas*, viz., *Vrihyādi*,⁴¹ *Śikhādi*⁴² and *Nāvādi*,⁴³ and incorporated Pāṇini's *Balādi* into his *Śikhādi* which he treats as an *ākṛti-gaṇa*. Moreover, he has sometimes combined two *gaṇas* of Pāṇini into one.⁴⁴ This combination could be possible only by omitting the chapter on the accent. He has also adopted some new *gaṇas* like *Ṛtvādi*,⁴⁵ *Veṇukādi*,⁴⁶ etc. of Candragomin, and has changed the names of *Kalāpyādi*,⁴⁷ *Himādi*,⁴⁸ etc., to *Maudādi*,⁴⁹ *Guṇādi*, etc.⁵⁰

The *gaṇas* like *Kaṭhādi*⁵¹ and *Kākatāliyādi*⁵² are entirely his own creation. The two *paṭhita-gaṇas*, *Śaunḍādi*⁵³ and *Kaḍārādi*⁵⁴ of Pāṇini

37. Vide: SA. (2.4.18); HBV. (4.2.127) and SA. (2.2.160); HBV. (3.2.76)

38. Vide: *Pāradārādi* (SA., 3.2.37; HBV., 6.4.38), *Susnātādi* (SA., 3.2.44; HBV. 6.4.22), *Māśabdādi* (SA., 3.2.46; HBV., 4.4.4.), *Girinadyādi* (SA., 2.2.163; HBV., 2.3.68), *Śakādi* (SA., 2.4.104); HBV., 6.1.120), *Gaḍvādi* (SA., 2.1.144; HBV., 3.1.156), *Parimukhādi* (SA. 3.1.124; HBV., 6.3.136).

39. e. g., *Bhayādi-gaṇa* (SA., 2.1.33; HBV., 3.1.73) for the *Sūtras* पंचमी भयेन (AṢṬ., 2.1.37) and अपेतापोढ-मुक्त-पतितापत्रस्तैर् अल्पशः (AṢṬ., 2.1.68); *Dharmādi* (SA., 2.2.109; HBV., 3.2.149) for the words *sapakṣa*, *sadharmā*, etc., derived by the split *sūtra* समानस्य (MH., 6.3.84) and the *sūtra* ज्योतिर्जनपद° (AṢṬ., 6.3.85); *Devādi* (SA., 3.4.63; HBV., 7.2.134) for the *sūtra* देव-मनुष्य-पुरुष° बहुलम् (AṢṬ., 5.4.56) and *Śrītādi* (SA., 2.1.33; HBV., 3.2.162) for the *Sūtra* द्वितीया श्रितातीत° आपन्नैः (AṢṬ., 2.1.24) and so on.

40. Vide: SA., (2.4.202); HBV., 6.2.96-97)

41. SA., 3.3.152; HBV., 7.2.5.

42. SA., 3.3.151; HBV., 7.2.4.

43. SA., 3.3.151; HBV., 7.2.4.

44. *Khaṇḍikādi-gaṇa* into *Bhikṣādi* (SA., 2.4.128; HBV., 6.2.10) *Guḍādi* into *Kaṭhādi* SA., 3.2.202; HBV., 7.1.21), *Purohitādi* into *Brāhmaṇādi* SA., 3.3.10; HBV., 7.1.60) and *Pragadimādi* into *Samikāśādi* (SA. 2.4.202; HBV., 6.2.84).

45. Vide: CV., 3.2.61, SA., 3.2.114 and HBV., 6.4.125.

46. Vide: CV., 4.2.36. SA., 4.2.136 and HBV., 6.3.66.

47. CV., 5.3.140.

48. CV., 4.1.124.

49. Vide: SA., 3.1.70, HBV., 6.3.182.

50. Vide: SA., 3.3.158, HBV., 7.2.53

51. Vide: SA., 3.1.71, HBV., 6.3.183

52. Vide: SA., 3.3.42, HBV., 7.1.117.

53. Vide: SA., 2.1.152, HBV., 3.1.98

54. Vide: SA., 2.1.117, HBV., 3.1.58.

are treated as *ākṛti-gaṇas*, and more words are added to the *ākṛti-gaṇas*, of Pāṇini. The *gaṇasūtras* of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* are treated as independent *sūtras* and several *gaṇasūtras* of a *gaṇa* have been combined into one large *sūtra*.⁵⁵ It will be evident from our foot notes that Hemacandra has closely followed Palyakīrti.

Hemacandra and His *Gaṇapāṭha*

From the chronological point of view, the Jaina monk Hemacandra comes after Bhoja, but, as he is a close follower of Palyakīrti, it is thought expedient to treat him first. He is said to have lived from A.D. 1088-89 to 1143.⁵⁶ His work is called *Siddha-hemacandrābhidha-svopajñā-śabdānuśāsana*. Like Candragomin and Palyakīrti, Hemacandra also wrote a commentary on his *sūtras* called *Bṛhadvṛtti* which contains his *Gaṇapāṭha* also. In the light of the great similarity of Hemacandra's work to that of Palyakīrti, the remarks that "especially in regard to Śākaṭyāna's *śabdānuśāsana* and the *Amoghavṛtti*, his dependence is so close as to amount to almost slavish imitation,"⁵⁷ and that "his grammar is hardly more than a revised and perhaps somewhat enlarged redaction of the grammar of Śākaṭyāna",⁵⁸ are no exaggeration.

Some special characteristics of the *Gaṇapāṭha* of Hemacandra deserve mention. Like his predecessor, he also has fixed some new *gaṇas* to further shorten the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī*.⁵⁹ He has also split some of the *gaṇas* of Pāṇini, each into two independent *gaṇas*.⁶⁰

As in his *Sūtrapāṭha*, so in his *Gaṇapāṭha* also, Hemacandra has referred to the views of his predecessors by expressions like *aparaḥ*, *paraḥ*, *iti kaścit* and *ekaḥ*. He has also included the variants as independent words in his *Gaṇapāṭha*.⁶¹

55. Vide: SA., 3.3.181, 3.4.133; HBV., 7.3.23, 7.2.166.

56. Vide: SSG., p. 73.

57. SSG., p. 79.

58. Vide *The Indian Antiquary*, January 1887, pp. 24 ff.

59. e.g. *Sāyāhnādi* (HBV., 3.1.53) to shorten the *sūtra* सांय-चिर-प्राह-ये० (AṢṬ., 4.3.23), *Hitādi* (HBV., 3.1.7) to shorten the *sūtra* चतुर्थी तदर्थ-बलि (AṢṬ., 2.1.36.), *Bheṣajādi* (HBV., 7.2.164) to shorten the *sūtra* अनन्तावसथेतिह-भेषजान्न-स्यः (AṢṬ., 5.4.23).

60. *Puṣkarādi-gaṇa* into *Puṣkarādi* and *Ajādi* (HBV., 7.2.70), *Kaskādi* into *Bhrātuṣ-putrādi* and *Kaskādi* (HBV., 2.5.14).

61. For instance, *citra* and *pāka-citra* in *Pakṣādi* (HBV., 6.2.89), *mati* and *matimat* in *Kurvādi* (HBV., 6.1.100), *Takṣaśilā* *Akṣaśilā* and *Akṣaśilī* in *Madhvādi* (HBV., 6.2.76).

Besides, in *Utkarādi-gaṇa* (HBV., 6.2.91), he has read a compound *iqājira* as well as *iqā* and *ajira* as separate words. Similarly, *tika-kitava* is read as a compound along with *tika* and *kitava* in *Tika-kitvādi* (HBV., 6.1.131).

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 53 .

Bhoja and his Gaṇapāṭha

Bhoja, the Paramāra king of Dhārā who, as appears from his copper-plate grants, lived between A.D. 1018 and 1053, has written two works, both called *Sarasvatikaṇṭhābharaṇa*, one of which deals with grammar and the other with rhetorics. The former, like Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, is divided into eight chapters, of which the first seven are devoted to the words of classical (*laukika*) Sanskrit and the last to the Vedic words and accentuation. The *Aṣṭādhyāyī* and the *Cāndravyākaraṇa* seem to have formed the main sources of his grammar, but so far as the composition of the *sūtras* and their classification into sections are concerned, Bhoja is closer to Candragomin.

The chief characteristic of the Bhoja's grammar is that the *Vārtikas*, *Paribhāṣās*, *Lingānuśāsana*, *Uṇādi-sūtras* and the *Gaṇapāṭha*, are all included in the *Sūtrapāṭha* itself. In doing so, he has converted all the *Gaṇas* of Pāṇini into *sūtras* with the device of indicating an *ākṛti-gaṇa* by affixing the word *ādi* at the end of the list.

Vardhamāna has included certain *gaṇas* of Bhoja in his *Gaṇaratna-mahodadhi*, which he has acknowledged by making an express reference to his name.⁶²

The *Japādi-gaṇa*⁶³ of Bhoja which has been borrowed by Hemacandra is often quoted by Kṣīrasvāmin in his commentary named *Amarakośodghāṭana*.⁶⁴ Following Candragomin, Bhoja has also transformed and enlarged the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini. The *gaṇas* suggested in the *Vārtikas* of Kātyāyana too are adopted by him. He has also converted some of Candragomin's *gaṇas* into *sūtras*. Instead of splitting the *Vrihyādi-gaṇa* into three *gaṇas*, Bhoja has read the words, *śikhā*, etc., in his *Puṣkarādi*⁶⁵ and *karma* and *carma* in *Balādi*.⁶⁶ He is also not averse to accepting the variants as independent words, e.g., the variant *mura* and *pura* are both included in *Kurvādi-gaṇa*.⁶⁷ Instances of treating the *gaṇasūtras* as independent *sūtras* are also not lacking.

62. Vide: अयं च गणः श्रीभोजदेवामिप्रायेण । V., p. 151., Also: एतच्च गणत्रयं (*Vṛndāarakādi Matallikādi* and *Khasūcyādi*) भोजदेवामिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अन्यवैयाकरणमतेन सूत्राण्येतानि. *ibid* p. 156.

63. HBV., 7.3.62, HBV., 2.3.105.

64. Vide : AM., pp. 77, 87, 127.

65. BH., 5.2. 190.

66. BH., 5.2. 193-194.

67. BHV., 4.4.144-53.

Vāmana and his Gaṇapāṭha

Vāmana, the author of *Viśrāntividyādhara* is referred to both by Hemacandra⁶⁸ and Vardhamāna⁶⁹ in their works. His work is not available at present, but the importance of its *Gaṇapāṭha* is clear from the quotations of his views and variants by Vardhamāna.⁷⁰ Vardhamāna has also alluded to the divergence of Vāmana's views from those of Pāṇini.⁷¹

Bhadreśvarasūri and his Gaṇapāṭha

We come across the name of a grammarian Bhadreśvarasūri, said to be the author of a grammatical work *Dīpaka*, in an introductory verse⁷² of the *Gaṇaratna-mahodadhi* in which Vardhamāna seems to have held him in great esteem among his contemporary grammarians.

In the opinion of Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka⁷³, the views of Śrībhadrā, quoted in the *Dhātuvṛtti* of Mādhava, are probably of this very Bhadreśvara. In his *Gaṇapāṭha*, Pāṇini's *Priyādi-gaṇa* was read as *Svādi-gaṇa* as appears from a *kārikā* quoted in the *Gaṇaratna-mahodadhi*⁷⁴ and noted in the margin of our manuscript No. 3. Nothing more is known about this eminent grammarian.

Arunadatta and his Gaṇapāṭha

Vardhamāna has given a long list of words in *Ardharcādi-gaṇa* in the name of Aruṇadatta,⁷⁵ which points to the possibility that the latter had composed a *Gaṇapāṭha* of his own. Probably, Aruṇadatta and the commentator of the *Aṣṭāṅgahṛdaya* of the same name are identical.

68. *Vide*: शब्दशास्त्रे च विश्रान्तिविद्याधरवराभिधे ।

न्यासं चक्रोऽल्पधी-वृन्द-बोधनाय स्फुटार्थकम् ॥ Quoted in SVSI., Vol. I, p. 431

69. *Vide*: वामनो विश्रान्तिविद्याधर-व्याकरणकर्त्ता । V., p. 2

70. e.g. केदारदौ वामनाचार्यदृष्टे । V., p. 306 .

71. e.g. शुण्डिका ग्रामः अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः इति वामन-मताभिप्रायः । पाणिन्यादयस्तु शाण्डिक्यस्य ग्राम-जनपदवा चिनः शाण्डिक्य इत्युदाहरन्ति । V., pp. 386-87

72. "प्रवरदीपककर्त्तृयुक्ताः" and its explanation दीपककर्त्ता भद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्त्ता च प्रवरदीपककर्त्ता । प्राधान्यं चास्य आधुनिक-वैयाकरणपेक्षया । V., p. 2

73. *Vide*: SVSI., Vol. I, p. 448

74. भद्रेश्वराचार्यस्तु—

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रत्नान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर बाल्येति स्वादयो दश ॥ V., p. 177

75. *Vide*: अरुणदत्ताभिप्रायेण एते दर्शिताः । V., p. 119

Vardhamāna and his *Gaṇaratna-mahodadhi*

Belonging to an unknown grammatical system, Vardhamāna, composed his monumental work, the *Gaṇaratna-mahodadhi* in the Vikrama year 1197 (A.D. 1140).⁷⁶ It is a voluminous metrical version of a *Gaṇapāṭha* together with the author's own elaborate commentary on it. Both in the text and the commentary of this work, are given the important views and variant readings of the words of his predecessors, some of whom like Pāṇini, Candragomin Abhayanandin, Śakaṭāṅgaja (Palyakīrti), Vāmana, Bhoja, Hemacandra, Ratnamati, Aruṇadatta and Bhadreśvara are mentioned by name, while others are referred to as *Vriddha-vaiyākaraṇas*, *Draviḍas*, and by such pronouns as *eke*, *kaścit*, *etc.* The commentary is replete with references to the *sūtras* corresponding to the *gaṇas* of his own system; with elucidation of the meanings of the words by citations from poetical works or by his own composition; with discussions about the justification or otherwise of reading certain words in particular *gaṇas*, and with the explanations of the *gaṇasūtras*, *etc.* Barring the *gaṇas* relating to the Vedic words and accentuation, Vardhamāna has adopted almost all the rest of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* together with the *gaṇas* suggested in the *Vārtikas* of Kātyāyana⁷⁷, except that he has changed the *Kṣipakādi* to *Yadādi*⁷⁸, and *Punyāhavācanādi*⁷⁹ to *Svastivācanādi*.⁸⁰ He has created some new *gaṇas* also corresponding to the *Vārtikas* of Kātyāyana and the *sūtras* of Pāṇini,⁸¹ which probably were referred to in the *sūtras* of his own system.

76. *Vide*: सप्तनवत्यधिकेऽध्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिरुविहितः ॥ V., p. 180

77. *Viz.* *Aharādipatyādi* (V., pp. 46-47), *Kukkuṭādi*, *Aṇḍādi* (V., pp. 176-77), *Girinadyādi* (p., 195), *Ādyādi* (pp. 219-21), *Kambojādi* (p. 243), *Khalādi* (pp. 308-9), *Adhyātmādi* (pp. 351-52), *Devāsūrādi* (p. 384), *Svargādi* (p. 386), *Susnātādi* (pp. 401-2), *Paradārādi* (p. 402), *Prabhūtādi* (p. 403), *Mūlavibhujādi* (pp. 479-80), and *Sampadādi* (pp. 473-74).

78. V., p. 57-58.

79. MH., 5.1.111.

80. V., pp. 357-58.

81. *Vide*: *Ajādi* (V., pp. 393-94) for the *Vārtikas* आहतप्रकरणे वारि-जंगल-स्थल-कान्तार-पूर्वपदाद् उपसंख्यानम् and अजपथ-शंकुभ्यां च (MH., 5.1.77); *Kuṇḍādi* (V., pp. 90-94) for the *sūtra* जानपद-कुण्ड-गोण...केश-वेशेषु (AṢṬ., 4.1.42), *Pakṣādi* (V., pp. 190-92) for the *sūtra* ज्योतिर्-जनपद...बन्धुषु (AṢṬ., 6.3.85), *Udanvādi* (V., pp. 439-40) for the *sūtras* आसन्दीवद्-अष्टीवत्...चर्मणवती and उदन्वान् उदधौ च (AṢṬ., 8.2.12-13).

* Besides accepting the *gaṇas* *Nabhrāḍādi*, *Rūpādi*, *Rtvādi*,⁸² *Cūḍādi*,⁸³ *Jyotsnādi*,⁸⁴ *Kṛṣyādi*⁸⁵ and *Uṣādi*⁸⁶ of Candragomin without alteration, Vardhamāna has changed the names of others as that of *Kalāpyādi*⁸⁷ to *Brahmādi*,⁸⁸ and of *Keśādi*⁸⁹ to *Maṇyādi*,⁹⁰ the latter perhaps in imitation of Hemacandra.⁹¹ Similarly, he has turned Śākaṭāyana's⁹² and Hemacandra's⁹³ *Bheṣajādi* to *Anantādi*,⁹⁴ but has adopted their *Samśayādi*⁹⁵ and *Nikaṭādi*.⁹⁶ Vāmana's *Kedārādi*⁹⁷ and Bhoja's *Kimśukādi*,⁹⁸ *Vṛndārakādi*,⁹⁹ *Matallikādi*¹⁰⁰, and *Khasūcyādi*¹⁰¹ without changing their names.

Following Aruṇadatta, who was probably the commentator of the *Aṣṭāṅgahrdaya*, he has enumerated a large number of words in *Ardhar-cādi-gaṇa*. After quoting the view of the Pārāyaṇikas with regard to the reading of the words *sarpiṣkuṇḍikā*, etc., in the *Kaskādi-gaṇa*, he expresses his dissent from them, and accepts the view of Patañjali and some commentators who do not read the aforesaid words in the *Kaskādi*. Like Candragomin, and others, Vardhamāna has changed the names of some of the *gaṇas* of Pāṇini¹⁰² from the point of view of brevity. He has also sometimes combined two or three *gaṇas* of Pāṇini into one and transferred some words of the *sūtras* of Pāṇini to the suitable *gaṇas*.¹⁰³ He has omitted only a few *gaṇas* of Pāṇini like the *Sapatnyādi*, *Plakṣādi*, *Harītakyādi*, *Rasādi*, etc.

Beside treating the many *paṭhita-gaṇas* like *Śaunakādi*, *Akṣa-dyūtādi*, *Daṇḍādi* and seventeen *gaṇas*¹⁰⁴ beginning with *Arīhaṇādi* and

82. V., p. 394.	83. V. pp., 396-97	84. V., pp. 440-41
85. V., pp. 453-54	86. V., p. 455	87. CV., 5.3.40
88. V., p. 198	89. CV., 4.2.113	90. V., pp. 449-50
91. HBV. 7.2.44	92. SA., 3.4.127	93. HBV., 7.2.164
94. V., pp. 216-219	95. V., p. 393	96. V. pp. 407-8
97. V., pp. 306-7	98. V., pp. 150-51	99. V., p. 154
100. V., pp. 154-55.		
101. V., pp. 155-56.		
102. Vide: <i>Bahvādi</i> to <i>Ṣoṇādi</i> (V., p. 87), <i>Aṣṭapatyādi</i> to <i>Dhanādi</i> (p. 300), <i>Sandhi-velādi</i> to <i>Sandhyādi</i> (p. 372), <i>Indrajananādi</i> to <i>Śiśukrandādi</i> (p. 384), <i>Anupravanādi</i> to <i>Uttahāpanādi</i> , (p. 397), <i>Devapathādi</i> to <i>Arcādi</i> (p. 227), <i>Kimśulakādi</i> to <i>Anjanādi</i> (p. 177)		
103. Vide: <i>Takṣaṣilādi</i> into <i>Sindhvādi</i> (pp. 385-87), <i>Palāṣādi</i> , <i>Bilvādi</i> and <i>Rajatādi</i> into <i>Tālādi</i> (pp. 309-12), <i>Guḍādi</i> into <i>Kathādi</i> (pp. 374-75), <i>Purohitādi</i> into <i>Brāhmaṇādi</i> (pp. 421-28), <i>Udagātrādi</i> into <i>Yuvādi</i> (428-33), <i>Picchādi</i> into <i>Tundādi</i> (pp. 441-42), <i>Śikhādi</i> , suggested by Kātyāyana as a sub- <i>gaṇa</i> of <i>Vṛihyādi</i> , into <i>Balādi-gaṇa</i> (pp. 446-48), the words contained in the <i>sūtra</i> अत्रि-भृगु-कुत्स अगिरोभ्यश्च (AṢṬ., 2.4.65) of Pāṇini, into <i>Yaskādi-gaṇa</i> (V., p. 53-57) and the words denoted by त्रिगत्त षष्ठ in Pāṇini's <i>sūtra</i> दामन्यादि-त्रिगत्त षष्ठाच्च छः (AṢṬ., 5.3.116) corresponding to <i>Dāmanyādi-gaṇa</i> into the <i>gaṇa</i> itself (pp. 241-42).		
104. Vide: एते अष्टादश आकृतिगणा वेदितव्याः । अन्यैस्तु नैयत्यम् एषां प्रतिपादितम् । V., p. 342.		

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 57

ending with *Kumudādi* of Pāṇini, and taking over several *ākṛti-gaṇas* of Candragomin, Śākaṭāyana, Vāmana and Bhoja, he has also composed his own *ākṛti-gaṇas* like *Kuṇḍādi-pātrādi*,¹⁰⁵ *Vārādi*,¹⁰⁶ etc. Owing to his fad for being more comprehensive, he has even swelled the lists of certain *ākṛti-gaṇas* like the *Mayūravayamsakādi*, *Prṣodarādi*,¹⁰⁷ etc.

The Gaṇas found in the Kātantra System

Chronologically, we should have dealt with the *Kalāpa* or *Kātantra* grammar, which is assigned to the 1st century A.D.,¹⁰⁸ before Candragomin, but owing to its smallness and a very few number of *gaṇas* found in it, we have preferred to take it up here. In the *Aṣṭādhyāyī*, there are seven *sūtras* which mention the word *prācām*.¹⁰⁹ Burnell takes *prācām* to mean 'old grammarians' and not 'those of the east.' As these very *sūtras* appear in the *Kātantra* without reference to *prācām*, he is of the view that *Kātantra* belongs to the old *Aindra* school.¹¹⁰

He further opines that the *gaṇa*-style was unknown to that school.¹¹⁰ Therefore, the *gaṇas* that are found in the *Kātantra-vyākaraṇa* were perhaps fixed by the author under the influence of Pāṇini.

The *Kātantra-vyākaraṇa* is divided into three parts; the first part deals with the verbs (*ākhyātas*), the second with the *Kṛdanta*-suffixes and the third with the Vedic words (*Chandas*). The first part alone is taken to be the original work of the author named Śarvavarman.¹¹¹ In the beginning of the *Kṛdanta* section, Durgasimha, the author of the *Kātantra-vṛtti*, informs us that the second part was added by one Kātyāyana.¹¹² The third part is apparently quite modern, having been added in the nineteenth century.

In the first and second parts, almost all the *gaṇas* are taken over from Pāṇini's *Gaṇapāṭha* except that the word *kim* is put before the word *eka* in the *Sarvādi*, that the name of *Gaurādi* is changed into *Nadādi*, and that the *Gargādi*, *Kuñjādi* and *Bahvādi* are treated as *ākṛti-gaṇas*.

105. V., pp. 90-94.

106. V., pp. 471-72.

107. V., pp. 180-86.

108. Vide: S.G., p. 83.

109. अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्वा (3.4.18), शोणात् प्राचाम् (4.1.43), प्राचाम् अवृद्धात् फिन् वहुलम् (4.1.160), प्राचाम् उपादेर् अडञ् बुचौ (5.3.80), एकाच्च प्राचाम् (5.3.94), खार्याः प्राचाम् (5.4.101) and गुरोर् अनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् (8.2.86).

110. Vide: ASSG., pp. 24 ff., also Cp. the statement of Tārānātha in Indian Antiquary, April 1875, pp. 102 ff.

111. Vide: SVSI, Vol. I, pp. 404-5.

112. Vide: वृत्तादिवद् अमी रूढा न कृतिना कृताः कृतः ।
कात्यायनेन ते शिष्टा विबुध-प्रतिपत्तये ॥

^a In the third part, all the *gaṇas* are composed, perhaps with a view to making the *sūtras* briefer than those of Pāṇini.¹¹³

The *Gaṇas* found in the *Sārasvata* Grammar

There is a legend that the *sūtras* of the *Sārasvata* grammar were revealed to one Anubhūtiśvarūpācārya by the goddess Sarasvatī, which accounts for the name of the work. The colophon अनुभूतिस्वरूपाचार्य-विरचिते at the end of this work gives the name of the author as Anubhūtiśvarūpācārya. But Kṣemendra has stated at the end of his *Sārasvatapra-kriyā*¹¹⁴ that the author of this grammar was a teacher called Narendra, which is also corroborated by the statement of another commentator named Amarabhāratī.¹¹⁵ This teacher Narendra is said to have lived about A.D. 1250.¹¹⁶ As stated in the beginning of this grammar, Anubhūtiśvarūpācārya had written only the commentary, called *Sārasvatapra-kriyā*.¹¹⁷ He is mistakenly mentioned as the author of the original work in the colophon. In the craze for achieving maximum brevity, the author Narendra has been able to construct a complete grammatical structure with only a modest number of seven hundred *sūtras*. This is nothing short of a feat as compared to the four thousand *sūtras* of Pāṇini. Belvalkar considers the *Sārasvata* grammar to be the outcome of the sheer necessity of the age.¹¹⁸

In order to achieve such brevity, it was necessary for the author to eliminate a large number of Pāṇini's *gaṇas*, and to retain only a few of them¹¹⁹, to change the names of some¹²⁰ and to add a sprinkling of

113. e.g., the *Kevalādi* (KTP., p. 100), *Kaḍvādi*, (p. 102), *Chandogādi* (p. 104), and *Somādi* (p. 148), *gaṇas* were meant to shorten Pāṇini's *sūtras* केवल-मामक... भेषजाच्च च (4.1.30), कद्रु-कमण्डलोश्-छन्दसि (4.1.71), छन्दोगौक्थिक... नटाब्जः (4.3.129), and मन्त्रे सोमाश्च... मतौ (6.3.131), respectively.

114. इति श्री नरेन्द्राचार्य-कृते सारस्वते ज्ञेमेन्द्र-टिप्पणं समाप्तम् । Quoted in SVSI., Vol. I, p. 453.

115. *Ibid.*

116. *Vide*: SSG., pp. 91—92

117. *Ibid.*, p. 95

118. *Ibid.*, pp. 92—93.

119. e.g. *Sarvādi* (SC., 7.22), *Svarādi* (14.1-2), combined with *Cādi*, *Prādi* (14.13) including also the words *śrat*, *antar*, as suggested by Kātyāyana, and *Āvīh*, *Ājādi* together with the illustrative words of the *Vārtikas* सम्भस्त्राजिन-शण-पिण्डेभ्यः फलात् (MH., 4.1.64) etc. of Kātyāyana. The *gaṇas* *Kraudyādi* (15.55), *Pātresamitādi* (17.21), *Śarādi* (17.89), *Ajirādi* (17.90), *Ardharcādi* (17.102), *Śivādi* (18.5), *Bāhvādi* (18.7), *Gargādi* (18.9), *Nadādi* (18.9), *Pilvādi*, *Karṇādi* (18.50), *Yavādi* (18.103), *Lomādi*, *Pāmādi*, *Picchādi* (18.105), and *Dvārādi* (18.167) have taken place as such.

120. The *Gaṇas* *Gaurādi*, *Bahvādi*, *Sapatnyādi*, *Śubhrādi* and *Vrihyādi* are accepted with their names transformed as *Nadādi* (15.20), *Paddhatyādi* (15.62), *Patnyādi* (15.65) *Atryādi* (18.9) and *Taḍidādi* (18.104) respectively.

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 59 °

some new ones for the sake of shortening the *sūtras*.¹²¹

The Gaṇas found in the *Mugdhabodha* Grammar

Bopadeva, the author of the *Mugdhabodha* has adopted a middle course between the *Aṣṭādhyāyī* and the *Kātantra*. He composed his work some time in the latter half of the 13th century A.D.¹²² This appears to be the last important work in the tradition which had sprung up due to the craze for brevity and desire for treading new paths. Without introducing any innovations of his own, Bopadeva has followed the same practice of his predecessors in adopting verbatim some of Pāṇini's *gaṇas*,¹²³ changing the names of others,¹²⁴ reading the words of some of the *gaṇas* in his *sūtras*,¹²⁵ and compressing certain *sūtras* and *vārtikas* into his new *gaṇas*.¹²⁶ He also created a new *gaṇa* called *Tanvādi*¹²⁷ and taken over some of the new *gaṇas* of *Sārasvata*.¹²⁸

It may be mentioned that Durgādāsa and Rāmatakavāgīśa, in their commentaries on this grammar, have given fuller lists of words in the *gaṇas* borrowed from Pāṇini than their abbreviated versions given in the text.

The Gaṇapāṭha of the *Jaumara* system

Kramadīśvara (13th century A.D.) has written a grammatical treatise called the *Samkṣiptasāra*, which is regarded as a condensed form of Pāṇini's grammar.¹²⁹ He has also written his own commentary on it, called the *Rasavatī* which was revised by Jumarānandin,¹³⁰ after whose

121. The *Indrādi* (Sc. .5.26) *Jānapadādi* (15.42), *Manvādi* (15.63) and *Pitṛṣvasrādi* for shortening the Pāṇini's *sūtras* इन्द्र-वरुण... आनुक् (4.1.49), जानपद... कुण्ड... वेशेषु (4.1.42), पूतक्रतोरै च, वृषाकप्यनि... उदात्तः and मनोरौ वा (4.1.37-38) and पितृष्व-सुश्रवण and मातृस्वसुश्च (4.1.132, 134) respectively. Of these, the first two are the old names, while the latter ones new.
122. Vide : SSG . pp. 104-5.
123. *Svasrādi*, *Ajādi* (MB., No. 276), *Bāhvādi*, *Gargādi*, *Naḍādi*, *Revatyādi*, *Sivādi* (No. 415), *Kuñjādi* (No. 427) and *Nyanikvādi* (No. 279).
124. *Gaurādi*, *Bahvādi* and *Kumbhapadyādi* have been changed into *Nadādi* (MB., No. 257). *Soṇādi* (No. 265) and *Kumbhādi* (No. 348) respectively.
125. The words of *Kalyāṇyādi* (MB., No. 421), *Sarat-prabhṛti* (Nos. 378-81), *Dvārādi* (No. 418), *Svāgatādi* (No. 417) and *Priyādi* (No. 329) have been incorporated in their respective *sūtras*. Only the first words of the last two *Gaṇas* have been replaced by *svaṅga* and *pūraṇi* respectively.
126. e.g., the *sūtra* सुधातुर् अकङ्च (AṢṬ., 4.1.79) and the *Vārtika* सुधातु-व्यास... विम्बानाम् on it are incorporated in the *Vyāsādi-gaṇa* (MB., No. 419), the name of the *gaṇa* having been borrowed from Candragomin.
127. MB. No. 279.
128. e.g. *Atryādi*, *Pitṛṣvasrādi* (MB., No. 415).
129. Vide: SVSI., p. 452.
130. Vide: इति वादीन्द्र-चक्र-चूडामणि-महापण्डित-श्रीकमदीश्वर-वृत्तौ संक्षिप्तसार... महाराजा-धिराज-जुमरनन्दि-संशोधितायां वृत्तौ रसवत्यां... । quoted in SVSI, Vol. I, p. 452.

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

name the work of Kramadiśvara is known as *Jaumara*. The work contains some important *gaṇas*. Nyāyapañcānana, a follower of this system, has written a work called the *Gaṇaparakāśa*.¹³¹

The *Gaṇapāṭha* of the *Saupadma* system

One Padmanābhadatta (14th century A.D.) has written a short grammatical work called the *Saupadma* and also a commentary on it named the *Pañjikā*. His school is known as *Saupadma* after the title of his work. From another commentary, called the *Prṣodarādi-vṛtti*, written by him in V.S. 1427 (A.D. 1370), we know that the name of his father was Gaṇeśvara.¹³¹

The *Gaṇa*-style in the *Prākṛit-sūtras*

The *gaṇa*-style of Sanskrit grammarians considerably influenced the *sūtra*-style of the *Prākṛit* and *Pāli* grammars. In the *Prākṛit-sūtras* of Vararuci, we find some eighteen *gaṇas*,¹³² the list of whose words are given by Bhāmaha in his commentary. Though the author has not made any distinction between the *paṭhita* and *ākṛti-gaṇas*, a remark of Bhāmaha on *Māmsādi-gaṇa*¹³³ shows that he holds it to be an *ākṛti-gaṇa*.

The *Gaṇa*-style in the *Pāli* grammar of Moggalāna

Like Vararuci, Moggalāna Mahāthera, the well-known grammarian of the *Pāli* language has also included *gaṇas* in his own commentary on his grammar written about the 12th or 13th century A.D.¹³⁴ Most of the *gaṇas* are borrowed from Pāṇini and other later grammarians, with the only difference that they are in the *Pāli* language.¹³⁵ Here also some of the *gaṇas* are intended to shorten the *sūtras* of Pāṇini, while others

131. Vide: SSG., p. 111.

132. *Samṛddhyādi* (PKS. 1.2), *Śayyādi* (1.5), *Yathādi* (1.10), *Sadādi* (1.11), *Pāṇiyādi* (1.18), *Mukutādi* (1.22), *Rṣyādi* (1.28), *Ṛtvādi* (1.29), *Daityādi* (1.36), *Paurādi* (1.42), *Saundaryādi* (1.44), *Haridrādi* (2.30), *Daśādi* (2.44), *Dhūrtādi* (3.24), *Akṣyādi* (3.30), *Niṣādi* (3.52), *Sevādi* (3.58), *Yāvadādi* (4.5), *Vakrādi* (4.15) and *Māmsādi* (4.16).

133. तद् अयम् अपठितोऽपि मांसादिर्गणः । ...यत्र क्वचिद् वृत्तिभङ्गभयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च बिन्दुर्भवति स मांसादिषु द्रष्टव्यः, PKS., 4.16.

134. Vide: The *Pāli-Mahāvyaākaraṇa*, Introduction (pp. 50-51)

135. Vide: *Savvādi* (MG., 2.101), for *Sarvādi* (GP. 1.1.27), *Tiṭṭhagvādi* (MG. 3.17) for *Tiṭṭhadgvādi*, (GP. 2.1.17), *Pādi* (MG. 3.13), for *Prādi* (GP. 1.4.58) While the *gaṇas* *Āṅgulyādi* (MG. 4.35), *Tārakādi* (4.45), *Kathādi* (4.174) *Picchādi* (4.87) and *Bhidādi* (5.150) are read as such.

POST-PĀṆINIAN GRAMMARIANS & THEIR GAṆAPĀṬHAS 61

to compress the *sūtras* and the *vārtikas* into a single *gaṇa*¹³⁶. As in the *Kātantra*, Moggalāna has changed the name of *Gaurādi* to *Nadādi*.¹³⁷ Besides these, he has introduced as many as thirty-four new *gaṇas* like *Tadiminādi*,¹³⁸ *Bhājādi*,¹³⁹ etc., for listing the various new words of the Pāli language.

136. Vide: *Pitādi* (MG., 2.59) for the *sūtra* अणुन्तृच्...प्रशास्तृणाम् (AṢṬ., 6.4.11), *Mātulādi* (MG., 3.33) for the *sūtra* इन्द-वरुण...आनुक् (AṢṬ., 4.1.49); *Nakhādi* (MG., 3.76) for the *sūtra* नभ्राणनपात्...प्रकृत्या (AṢṬ., 6.3.75); *Pakkhādi* (MG. 3.83) in the imitation of *Pakṣādi* created by Chandragomin, etc., for the words obtained by *yogavibhāga* of the *sūtra* समानस्य छन्दस्यमूर्द्ध-प्रभृत्युदकेषु (MH., 6.3.84) and the words enumerated in the *sūtra* ज्योतिर्-जनपद...बन्धुषु (AṢṬ., 6.3.85); *Janādi* (MG. 4.69) for the *sūtra* ग्राम-जन-बन्धु-सहायेभ्यस् तल् (AṢṬ., 4.2.43), *Mukhādi* (MG. 4.35, 82) in place of *Uṣādi* fixed by Candragomin, etc., *Saddādi* (MG. 5.10) for the *sūtra* शब्द-वैर-कलहाभ्र...करणे (AṢṬ., 3.1.17).

137. MG. 3.27.

138. MG. 1.47.

139. MG. 5.154.

CHAPTER V

THE IMPORTANCE OF THE *GAṆAPĀṬHA* OF PĀṆINI

Notwithstanding the considerable prevalence of *gaṇa*-style in earlier and later times, the *Gaṇapāṭha* of none of the schools is as developed and systematic as that of Pāṇini which includes words both Vedic and classical, and also deals with accentuation.

The long line of later grammarians had composed their *gaṇas* merely by making slight alterations in the *gaṇas* of Pāṇini, leaving out Vedic words and accentuation altogether, and showing little originality. The *Gaṇapāṭhas* of the *Kātantra*, *Sārasvata* and *Mugdhabodha* systems are utterly insignificant when compared to that of Pāṇini, which even served as a model to grammarians of Prākṛit and Pāli like Vararuci and Moggalāna.

Pāṇini's grammar and his *Gaṇapāṭha* and *Dhātupāṭha* are a living testimony to his vast acquaintance and command of the Vedic language and classical Sanskrit, their vocabulary and idiom, the etymology and accentuation of words, the knowledge of phonetics and of contemporary comparative philology.

From the point of view of the correct formation of words, Pāṇini's *Gaṇapāṭha* carries the same authority as that of the *sūtras* of his *Aṣṭādhyāyī*. Besides, Pāṇini has adopted the clever device of debarring the application of the rule of a *sūtra* to some particular words of the *Gaṇa* corresponding to that *sūtra* by placing that word in another *Gaṇa*, e.g., the words *sindhu*, *varṇu*, etc., which are read in the *Kachhādi* are also read in the *Sindhvādi* in order to debar the operation of the *sūtra* मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्.² In several cases, the words in a certain *gaṇa* are included for the purpose of some implications (*Jñāpakas*) derivable from their presence there, e.g., the word *Kṣudraka-mālava* in *Khaṇḍikādi* implies the application of *tadanta-vidhi*.³ Similarly, the inclusion of *śvan* in *Gaurādi*,⁴ *vipāṭ* in *Śaratprabhṛti*,⁵ etc., point to some other *Jñāpakas*.

1. Cp. The remarks: मृजेति मिदादिपाठाद् अङ् । गणपाठाद् एव वृद्ध्यभावश्च, DV., p. 261; चुरेति छत्रादिपाठाद् अकारप्रत्ययो गुणाभावश्च, *ibid*, p. 376.; दासीदासम्-गवाश्वप्रभृतित्वाद् एकवदभाव एकशेषाभावश्च, *ibid*, p. 387.; आरा, धारा, कारा-मिदादित्वाद् अङि निपातनाद् वृद्धिः, SSC., p. 146, etc.
2. AṢṬ., 4. 2. 134.
3. Vide : MH., 4.2.45.
4. *ibid*. 1.4.2 and 6.4.22
5. *ibid*, 1.1.22

Though the primary purpose of the *Gaṇapāṭha* is to supplement the rules of grammar, its cultural importance cannot be ignored; for, it contains considerable materials, such as the names of several grammarians⁶, tribes, *saṅghas*, *gotras*, professions, literary works, various branches of knowledge as well as the names of *janapadas*, *nagaras* and *grāmas*, and those of mountains, rivers, forests, etc.

The words *Śaunaka*, *Ārcābha*, *Kaṭha*, etc., occurring in *Śaunakādi-gaṇa* and the thirty words of the *Kārtakaujapādi* are the names of various Vedic *Śākhās* and *Caraṇas*.⁷ The words *pada* and *krama* occurring in *Ukthādi-gaṇa* denote the *padapāṭha* and *kramapāṭha*, respectively. Similarly various branches of learning as *Śikṣā*, *Nirukta*, *Vyākaraṇa*, *Chandas*, *Jyotiṣa*, *Upaniṣad*, *Vāstuvidyā*, *Kṣatравид्या* and *Āṅgavidyā*, etc., and the terms pertaining to them are referred to in the *Rgayaṇādi-gaṇa*. In the same *gaṇa*, some astronomical terms like *utpāta*, *saṁvatsara*, *muhūrta* and *nimitta* also occur, while the words *chandobhāṣā* and *chandoviciti* pertain to metrical treatises. In the *Ukthādi* and *Kathādi gaṇas* the word *gaṇa* probably denotes the *Gaṇapāṭha*,⁸ and the word *āyurveda*, a treatise on medical science. *Mīmāṃsā* in *Kramādi* clearly refers to the well-known school of philosophy.

The *Yaskādi*, *Tikakitavādi*, *Upakādi*, *Kuñjādi*, *Naḍādi*, *Vidādi*, *Gargādi* and *Aśvādi gaṇas* are full of the names of *gotras*. The practice of using the *gotras* with the names to distinguish persons of identical names was more prevalent in the *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* and *Upaniṣads*. Detailed lists of such *gotra*-names are found in the *Śrauta-sūtras* like the *Baudhāyana*, *Āśvalāyana*, *Āpastamba*, and in the *pravarādhyāya* of the *Kātyāyana* *Laugākṣi*, in the *Śukla Yajurveda* *Parīṣiṣṭa*, *Mānava* *Pravarādhyāya* and *Matsya Purāṇa*. It was on the basis of several such lists that the *Gotrapravaramaṇjarī* was composed in later times. In these *Pravarādhyāyas*, many such *gotra*-names of the *Gaṇapāṭha* are found in their original form along with their derivatives. The variant readings of the *gotra*-names in the manuscripts of the *Gaṇapāṭha* and in the *Pravarādhyāyas* provide a rich material for comparative and critical study. Some good work has been done in this direction by John Brough.⁹

6: e.g. The name of grammarians like Pauṣkarasādi, is mentioned in *Taulvalyādi-gaṇa*, of *Kāśakṛtsna* in *Upakādi*, of *Kāśakṛtsna* in *Arihaṇādi*, of *Madhyandina*, the father of *Mādhyandina*, in *Utsādi*, of *Āpiśali* and *Vyāḍi* in *Kraudyādi*. The *Chatryādi-gaṇa* gives reference also to the *Āpiśali's śālā*, the place where he used to teach his pupils.

7. *Vide* : IKP., p. 326

8. *Vide* : *Supra*, pp. 15, 16.

9. *Vide* : A translation of the *Gotrapravaramaṇjarī* by John Brough (Introduction, pp. 51 ff.) Also his paper in the *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, pp. 44, 45.

64 THE IMPORTANCE OF THE GAṆAPĀṬHA OF PĀṆINI

The *Gaṇas Rājanyādi*, *Bhaurikyādi* and *Aṣukāryādi* give us a detailed list of *viṣayas* which usually denoted districts or territories¹⁰, some of which were named after the tribes inhabiting them; the *gaṇas Dāmanyādi*, *Parśvādi* and *Yaudheyādi*, of the various *śāstropajīvi-saṅghas*, i.e., warrior-clans or tribes; *Kacchādi*, *Bhargādi*, *Sindvādi* and *Takṣaśilādi*, of various *janapadas*. The seventeen *gaṇas*, viz., *Arīhaṇādi*, etc., as well as *Utkarādi*, *Naḍādi*, *Varaṇādi*, *Madhvādi*, *Saṅkalādi*, *Suvāstvādi*, *Kattryādi*, *Kāśyādi*, *Gahādi*, *Dhūmādi*, *Nadyādi* and *Paladyādi* give long lists of contemporary cities and villages. Similarly, the *Karkyādi* and *Mālādi* read the place-names ending with *prastha* and *Cihaṇādi* reads those ending with *kanthā*. *Ajirādi* and *Śarādi* refer to several names of rivers. *Kimśulakādi* and *Koṭarādi* give the names of the mountains and forests, respectively.

Apart from this, we get some very useful information from the *gaṇas* regarding the political, religious, social and economic conditions of the country at that time. V.S. Agrawala has made an exhaustive study of the subject in his valuable work, *India as Known to Pāṇini*.

10. *Vide*: The *sūtra* विषयो देशे (AṢṬ., 4.2.52) and its explanation by the *Kāśikā*, तत्र देशग्रहणं ग्राम-समुदाय-प्रतिपत्त्यर्थम् ।

CHAPTER VI

THE RECONSTRUCTION OF THE *GAṆAPĀṬHA*

The critical study of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini requires to be conducted along three lines, the reconstruction of the text, the identification of proper names and the interpretation of obscure words. We have confined myself only to the first aspect which deserves priority, not only because of a large number of corrupt words and variants, but also because the other two, identification and interpretation are, to a great extent, dependent on it.

Abundance of Interpolations and Variants in the *Gaṇapāṭha*

There is not a single manuscript or a printed text of the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini which may be relied upon as authentic; for, no two works agree entirely with regard to the text and are free from variants which sometimes range from 30 to 50 per cent. Not only this but when the *Gaṇapāṭhas* of the other systems are compared with that of Pāṇini, the number of variant readings increases to such an extent that it becomes difficult to determine the original reading.

Patañjali's statement स्वाध्यायशब्दो द्वादिषु पठ्यते ।कः पुनर् अर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वादिषु पठितुम्¹ when compared with स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति of the *Kāśikā*² shows that the process of interpolations had already set in by his time. This view becomes all the more confirmed when we read such passages in the *Mahābhāṣya* in which there is a discussion on some *Vārtika* about the retainment of certain word in the *Gaṇapāṭha*. By the time of the *Kāśikā* the number of interpolations must have considerably increased as is evident from the author's citation of variants *tva* and *tvat* in *Sarvādi-gaṇa*; *asyahatya* and *asyaheti* in *Anuśatikādi*; and *pāka*, *pākā* and *pāku* for the second member of the expression *kṣaṇe-pāka*, in *Nyaṅkvādi-gaṇa*, etc. The author of this monumental work has also drawn attention to the incorrect readings in *Gopavanādi-gaṇa*³ and gives two versions of the *Savanādi-gaṇa*⁴.

While citing the variants and pointing out the incorrect readings, the *Kāśikākāra* himself has not escaped the charge of being an

1. MH., 7.3.4.

2. K. 7.3.4.

3. *Vide* : परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः, K., 2.4.67.

4. *Vide* : क्वचिद् एवं गणपाठः, *Ibid* 8.3.110.

interpolator and meddler with the text. He has included⁵ the *sūtra* वेणुका-दिभ्यश्चण् of Candragomin in the *Gahādi-gaṇa*. Like Candragomin, too, he has inserted several words in the *gaṇas* and read some *Vārtikas* as *gaṇasūtras*. For instance, three or four *Vārtikas* like सम्भस्त्राजिन-शण्-पिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः⁶ on the *sūtra* पाक-कर्ण-.....वालोत्तरपदाच्च of Pāṇini,⁷ have been treated as *gaṇasūtra* in *Ajādi-gaṇa*; the words *haya*, *gavaya*, *mukaya*, *matsya* and *manuṣya* have been incorporated in the *Gaurādi-gaṇa*,⁸ as suggested⁹ in the *Vārtika* योपध-प्रतिषेधे हय-गवय-मुकय-मनुष्यानाम् अप्रतिषेधः;¹⁰ the new *gaṇasūtra*¹¹ नृनरयोर् वृद्धिश्च has been inserted in the *Śārṅgaravādi-gaṇa*¹² to replace the *Vārtika*¹³ नृनराभ्याम् अन्वचनम् on the *sūtra* ऋतोऽञ्; चाण् चरणे has been unnecessarily appended to the *gaṇasūtra* मध्यो मध्यमम्¹⁴ of *Gahādi-gaṇa*¹⁵ in spite of the presence of the *Vārtika*¹⁶ चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण्; after stating that the word *Kṣudraka-Mālaya* is also read in the *Khaṇḍikādi-gaṇa*,¹⁷ a *Gaṇa-sūtra*, क्षुद्रक-मालवात् सेना-संज्ञायाम् has been tagged¹⁸ on at the end to replace the *Vārtika*¹⁹ अञ्-प्रकरणे क्षुद्रक-मालवात् सेना-संज्ञायाम्; the illustrations *saṁveśana*, *praveśana*, *anupraveśana*, *anuveśana* and *anvārohaṇa* of the *Vārtika*²⁰ अञ्-प्रकरणे विशि-पूरि-पदि-रुहि-प्रकृतेर् अनात् सपूर्वपदात् have been included in *Anupravacanādi-gaṇa*,²¹ and the word *grāma* has been added to *Katryādi-gaṇa*²² to replace the *Vārtika* ग्रामाच्च.²³

Under the influence of the *Kāśikā*, later commentators also must have been encouraged to interfere with and corrupt the text of the *Gaṇapāṭha*. Following the same trend, the later grammarians of other schools like Śākaṭāyana, Bhoja, Hemacandra and Vardhamāna, also made several alterations and swelled their *Gaṇapāṭhas* with interpolations.

5. Vide: *supra* p. 42, fn. 239

6. MH., 4.1.64.

7. AṢṬ., 4.1.64.

8. GP., 4.1.41.

9. Vide : गौरादिषु इदानीन्तनैः गवायदयः प्रक्षिप्ता इति वार्तिकारम्भाद् विज्ञायते, *Pradīpa* on MH., 4.1.63.

10. MH., 4.1.63.

11. Cp., अनेनैव उभयोर् नार्या सिद्धायां "नृनरयोर् वृद्धिश्च" इति गणसूत्रम् अनार्षम् । *Uddyota* on MH., 4.4.49.

12. GP. 4.1.73.

13. MH., 4.4.49.

14. Cp., अन्ये तु गणसूत्रम् अनार्षम् । *Uddyota* on MH., 4.2.138.

15. GP., 4.1.73.

16. MH., 4.2.138.

17. GP., 4.2.45.

18. Cf. गण "क्षुद्रकमालव" पाठो वार्तिकबलाद् इति साम्प्रदायिकाः । *Uddyota* on MH., 4.2.45

19. MH., 4.2.45.

20. MH., 5.1.111.

21. GP., 5.1.111.

22. *ibid.*, 4.2.95.

23. MH., 4.2.95.

THE RECONSTRUCTION OF THE GAṆAPĀṬHA 67

Nāgeśa is perhaps the only commentator who has drawn attention to the unauthentic and non-Pāṇinian readings²⁴ at certain places in the *Gaṇa-pāṭha*.

This process of indiscriminate borrowing, altering, and swelling the *gaṇas* has created such a confusion that not a single work on the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini can be called altogether genuine. That is why such words as *sarpīṣkuṇḍikā*, *dhanuṣkapālam*, etc., the superfluity of which in *Kaskādi-gaṇa* could be inferred from the counter examples given under the *sūtra* नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य,²⁵ still continue to be read in that *gaṇa*²⁶ in spite of the pointed statement of the *Kāśikā*²⁷ that only the Pārāyaṇikas read them there.

Reasons for Interpolations and Variants in the *Gaṇapāṭha*

Much of the confusion that has resulted from the meddlesomeness of the commentators and later grammarians with the text of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*, would not have occurred had the number of words in a *gaṇa* been specified. The mere placing of the term *vṛt* at the end of a *gaṇa* to indicate the termination of it (which was perhaps devised by Pāṇini²⁸ himself) could not serve to check the interpolation of words, because it did not serve to check the interpolation in the body of that *gaṇa*.

From the statement of Haradatta,²⁹ that *Gaṇapāṭha* is absent in all the commentaries except the *Kāśikā*, it appears that the teachers and commentators of Pāṇini's system did not attach much importance to the *Gaṇapāṭha*, and often neglected it altogether. Unfortunately, commentaries or explanatory works on the *Gaṇapāṭha* like the *Gaṇavṛtti* and *Gaṇavyākhyāna*, of which the quotations are found in Mādhava's *Dhātuvṛtti* and the commentaries of Mallinātha, are not available and seem to have been lost.³⁰

The Aid of Works of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali in the Reconstruction of the Text of the *Gaṇapāṭha*

Though no single criterion can be fixed for deciding the authenticity of words of the *gaṇas*, yet there are some indications in the *Aṣṭādhyāyī* itself, the *Vārtikas* of Kātyāyana and the *Mahābhāṣya* of Patañjali, on

24. *Vide* : *supra*, p. 66, fn. 11, 14, 18.

25. AṢṬ., 8.3.45.

26. *Vide* : SKD., 8.3.48.

27. *Vide* : *supra*, p. 42, fn. 244.

28. *Vide* : *supra*, p. 29.

29. वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति । PM., Vol. I, p. 4.

30. *Vide* : *supra*, pp. 43-44

the basis of which certain words could be regarded as genuine. They are as follows :—

- (1) The first words of the *gaṇas*³¹ designating their names, or credibly, the words of such *gaṇas* whose number is specified.³²
- (2) Words enumerated in the *Sūtra* text.³³
- (3) Words which are explained by or whose presence in a particular *gaṇa* is justified by Kātyāyana and Patañjali.³⁴
- (4) Words on which Kātyāyana and Patañjali have remarked that they give only a restricted sense in that particular *gaṇa*.³⁵
- (5) Words whose reading in a particular *gaṇa* according to Patañjali implies some undefined grammatical rule.³⁶

The only criterion for rejecting certain words as unauthentic is whether they render some *Vārtikas* superfluous or whether they go against any statement of Patañjali.

But, the number of genuine words judged by the above criteria would be too few in number to render any appreciable assistance in the reconstruction of the *Gaṇapāṭha*.

Role of the *Kāśikā*

The claim of *Kāśikākāra* to have included authentic (*śuddha*) *gaṇas* in his commentary contains a good deal of truth; for, when compared to the other *Gaṇapāṭhas* of the Pāṇinian or other systems, the words presented in the *Kāśikā* appear to have been preserved in a relatively purer form. But it would be too much to rely on the evidence of the *Kāśikā* for the following reasons :—

In the first place, notwithstanding the aforesaid claim of the author, he is not free from the habit of borrowing and interpolating words into the *gaṇas*.³⁷

Secondly, there might have been previous interpolations in the *Gaṇapāṭha* utilised by the author of the *Kāśikā*.

31. e.g., the word *sarva* of *Sarvādi* or *svara* of *Svarādi*, etc.

32. e.g., अदृङ् इतरदिभ्यः पञ्चभ्यः, AṢṬ., 7.1.25. and पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, AṢṬ., 7.1.16.

33. e.g., the words of *Koṭarādi-gaṇa* have been enumerated, though not in the same order, in the *sūtra* AṢṬ., 8.4.8.

34. e.g., the word *ubha* and *bhavat*, etc., in *Sarvādi*, *yuvati* in *Bhikṣādi*, *sālva* in *Kacchādi*, *gaviḍhukā* in *Bilvādi*, *ekaṣitipāt* in *Yuktārohyādi* and so on.

35. e.g., the words *tiṣṭhadgu* or *khaleyava*, etc., of *Triṣṭhadgvādi*, *śūdra* of *Ajādi*, *vāmaratha* of *Kurvādi*.

36. Such as *śvan* in *Gaurādi*, *Vipāt* in *Śaratprabhṛti*, vide *supra*., p. 62

37. Vide : *supra*., pp. 41-42.

THE RECONSTRUCTION OF THE GAṆAPĀṬHA 69

Thirdly, the published editions of the *Kāśikā* often differ in the readings of the *Gaṇapāṭha* from some of its manuscripts. In the manuscripts, we come across words which are absent in the published editions³⁸ and *vice versa*.³⁹

The author of the *Kāśikāvivarāṇapañjikā* (*Nyāsa*) has also pointed to certain words as having been wrongly included in *Kāśikā's Gaṇapāṭha*.⁴⁰

The *Prakriyākaumudī*

Rāmacandra (15th century A. D.⁴¹) has no doubt read some *Gaṇas* in his *Prakriyākaumudī*, but an almost exhaustive list of them is available in Viṭṭhala's commentary on this work. Except in a few places here and there, this list is the same as that found in the *Kāśikā*. Therefore, its reliability is also questionable.

The *Gaṇaratnāvalī*

The metrical *Gaṇapāṭha* of Bhaṭṭa Yajñeśvara composed on the model of Vardhamāna's *Gaṇaratnamahodadhi* with the author's own prose commentary on it, is a comparatively recent work. Except at a few places, Bhaṭṭa Yajñeśvara closely follows the *Kāśikā* in the readings of his *gaṇas*, accepting even the additions and alterations introduced by the latter. For the reconstruction of the *Gaṇapāṭha* text, its value is not better than that of the *Kāśikā*.

The Manuscripts of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*

The manuscripts of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* used here are comparatively of very recent times and are full of all sorts of mistakes. They have been blindly copied by the scribes who frankly admit by saying:

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिख्यते मया ।
यदि शुद्धम् अशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

They show the same tendency of adding the variants as independent words, of increasing the words in the *ākṛti-gaṇas*, and of including the *gaṇas* suggested by the *Vārtikas* in *Gaṇapāṭha*. Hence, they, too, are not very dependable.

Gaṇapāṭha edited by Böhtlingk

In 1840, Otto Böhtlingk, edited the *Gaṇapāṭha* as a supplement to his edition of the *Aṣṭādhyāyī*. On comparing it with different *Gaṇapāṭhas*,

38. e.g., the word *surasa* in *Sakyādi*, *saṅkaṭa* and *suka* in *Prekṣādi*, etc.

39. e.g., the words *prācya*, *kita*, *kāṇa*, *cumpa*, *śraviṣṭhā*, etc., are present in *Aśvādi gaṇa* in all published editions of the *Kāśikā* but absent from manuscript.

40. *Vide* : NS., 2.2.31 p. 396.

41. *Vide* : SSG., p. 45.

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

it appears that it is mainly based on the *Gaṇaratnāvalī* of Bhaṭṭa Yajñeśvara and probably on a copy of the manuscript of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* which is indicated as No. 3 in our work.

In 1887, Böhtlingk, published a revised edition of the same, but the sources which the learned scholar seems to have used for his edition, too, were not reliable to be helpful in the reconstruction of original text.

Gaṇapāṭhas belonging to Various non-Pāṇinian Systems

Of all the *Gaṇapāṭhas* belonging to various non-Pāṇinian systems, those of Jainendra, Śākaṭāyana, Bhoja, Hemacandra and Vardhamāna, *vis-a-vis* the *Kāśikā*, can be of some help in the reconstruction of the Pāṇini's *Gaṇapāṭha* except in cases of the *gaṇas* that deal exclusively with the Vedic words, or accentuation; for, as we have observed earlier, these posterior grammarians had no original *Gaṇapāṭha* of their own. All of them seem to have adopted Pāṇini's *Gaṇapāṭha* with minor alteration and improvements suitable for their own needs. Even among them, the *Gaṇapāṭhas* of Candragomin, Bhoja, Hemacandra and Vardhamāna are more reliable than those of Jainendra and Śākaṭāyana. The *Gaṇapāṭha* of Bhoja, by virtue of its being incorporated in the *sūtras*, is best preserved and, fortunately, it contains also the *gaṇas* pertaining to the Vedic words and accentuation. The *Gaṇapāṭha* commented upon by Vardhamāna in his *Gaṇaratnamahodadhi* especially its edition brought out by Eggeling, is sufficiently pure from the point of view of its system, which the author has followed. Hemacandra and Vardhamāna offer us additional help by frequently quoting views and variant readings of several other grammarians.

How to Reconstruct the Original *Gaṇapāṭha* of Pāṇini

In spite of the lack of authentic sources other than the references to words made by Kātyāyana and Patañjali in their works, we can derive considerable help from the comparative study of the *Gaṇapāṭhas* of the non-Pāṇinian schools which had no *Gaṇapāṭhas* of their own and had adopted Pāṇini's *Gaṇapāṭha* with some alterations and emendations. In this way, the following classes of words may be considered genuine.

- (1) Words that are common in a particular *gaṇa* of all the schools and are also present in the same *gaṇa* of Pāṇini.
- (2) Even such words as are found in the *gaṇas* of only one or two works of Pāṇinian school, but are also found in the *Gaṇapāṭhas* of other systems.

THE RECONSTRUCTION OF THE GAṆAPĀṬHA 71

- (3) Words that are present in the manuscripts of Pāṇini's *Gaṇapāṭha* as well as in the published text of the *Kāśikā* and its manuscripts.

The *Ākṛti-gaṇas* are usually indicated only by their one initial word with the affix *ādi*. But in all the records of the *Gaṇapāṭha*, we find some more words added to the initial one. It is impossible to know whether Pāṇini had read them or not. But, from the point of view of their utility, we have thought it fit to retain them in the reconstructed text of our *Gaṇapāṭha*.

Notwithstanding our opinion that the *Gaṇasūtras* do not belong to Pāṇini, it has been considered expedient to include them in our reconstructed text in view of their uniform presence in all the manuscripts and versions of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*.

Besides these, the following methods have also been followed for the reconstruction of the particular *gaṇas* :—

- (A) Help has been taken of the *avyaya* section of the lexicons like the *Amarakośa* for verifying the words of the *Svarādi*; *Cādi*, *Ūryādi* and *Sākṣātprabhṛti gaṇas*.
- (B) The large list of words read in the *Ardharcādi-gaṇa* has been compared with the *sūtra* of the section *Punnapuṃsaka* and several other *sūtras* of the *Lingānuśasanā*, attributed to Pāṇini. A few words of this *gaṇa* are not found in the *Lingānuśasana*, but on the basis of the manuscripts and other sources, they also have been included in our text.
- (C) The words, denoting the *gotras*, occurring in the *Yaskādi* and other *gaṇas* have been compared with the *gotra* lists of the *Gotrapravaramaṇjarī* and taken as genuine.
- (D) For the reconstruction of the *gaṇas* dealing with the Vedic words and accentuation, considerable help has been taken from the *Sarasvatikanṭhābharāṇa* and *Svarasiddhāntacandrikā*.
- (E) The names of *janapadas*, *viṣayas*, *saṃghas*, and other geographical places like the cities, villages, rivers, mountains, etc., have been identified by various scholars. All such names have been accepted as authentic and included in our text.

42. e.g. Nandoo Lal De, *Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India*; D.C. Sircar, *Text of the Paurāṇika List of Peoples*; T.R. Krishnamacharya, *A Preface to Sriman-Mahābhāratam*; V.S. Agrawal, *India as known to Pāṇini*.

The description of the Manuscripts used

The manuscripts that have been used in this thesis belong to the Sarasvati Bhavan Library, Government Sanskrit College (now Sanskrit University), Banaras.

The Manuscripts of the Gaṇapāṭha**No. 1. Library No. 14 (*Navīna*).**

This manuscript is attributed to the grammarian Govardhana and is undated. It contains eighteen pages with twenty-three lines on the average on the each page. The letters are very small and written carelessly. The text is very corrupt.

It begins with श्रीगणेशाय नमः and the traditional verse:

येनाक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

Occasionally, the word *vṛt* is affixed at the end of the list to indicate the *Paṭhita-gaṇas*. The manuscript is incomplete and after the *Brāhmaṇādi-gaṇa*, its pages are missing.

No. 2. Library No. 16 (*Navīna*).

This Manuscript belongs to the *Gaṇapāṭha* of Rāmakaṣṇa and contains thirty-two pages with about fifteen lines on each page. It is more legible and less corrupt. It begins with श्रीगणेशाय नमः and ends with इति श्रीगणपाठे श्रीगोवर्धन-दोषित-सूनु-रामकृष्ण-विरचितोऽष्टमाध्यायः. Here and there comments are given on the *gaṇas*.

No. 3. Library No. 7. 14/12 (*Navīna*)

It consists of sixty-four pages containing about eight lines each. This also is fairly legible and comparatively more correct. The last sentence gives the name of the author as Mahādevaśarman. It runs as: श्रीमन् महेशानन्द-कानन-वास्तव्य-श्रीमद्-देवोपनामक-नारायणशर्मणः पौत्रेण-श्रीमद्-बालकृष्णशर्मण आत्मजेन महादेवशर्मणा इदम् अलेखि. The manuscript is dated in the Vikrama year 1886 (A.D. 1829).

Its style seems to have been considerably influenced by that of the *Gaṇaratnamahodadhi* of Vardhamāna. In this manuscript, Candragomin, Abhayanandin, Śākaṭāyana, Vāmana, Bhoja and Gaṇaratnakāra are occasionally quoted by name, while others are referred to by pronouns like *anye*, *kecit*, *apare*, etc. Here the *Kṣubhṇādi-gaṇa* is

THE RECONSTRUCTION OF THE GAṆAPĀṬHA 73

found in two versions. At the beginning of each *gaṇa*, reference is made to the corresponding *sūtra* of the *Aṣṭādhyāyī*. The *Gaṇapāṭha* is followed by the collection of *gaṇas* suggested by the *Vārtikas* of Kātyāyana. The manuscript ends with the colophon इति पाणिनि-वार्तिकोक्त-गणपाठः समाप्तः।

No. 4. Library No. 1838 (*ati-prācīna*)

The writer of this manuscript is Moreśvara Lele. It has twenty-six pages and each page contains about thirteen lines. Here and there the *gaṇas* suggested by Kātyāyana are also included. The colophon: काश्यां प्लवङ्ग-संवत्सरे मार्गे मासे अष्टमीशुक्ल (?) तस्यां विश्वनाथभट्ट-तदात्मज-मोरेश्वर लेले इत्युपनामकेन स्वार्थं परार्थं लिखितोऽयं गणपाठः mentions the name of the author. The date is given as the eighth day of the bright fortnight of the month Mārgaśīrṣa of the *Plavaṅga Samvatsara* without specifying the year.

No. 5. Library No. 2. 34/30 (*Navīna*)

This manuscript contains 78 pages, each having eight lines on the average. It is very illegible. Both the name of the author and the date are absent. The variants, too, are mentioned in some places. The *gaṇas* suggested in the *Vārtikas* are also included here and there in the *gaṇas*. It ends with the verse:

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिख्यते मया ।
यदि शुद्धम् अशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

The *Gaṇaratnam*, Library No. 498 (*Navīna*)

This manuscript is of the metrical *Gaṇapāṭha* of Vardhamāna together with an unimportant commentary by Bālakṛṣṇa. It contains 39 folia with about twelve lines on each page. It is fairly legible and correct. It ends with the colophon : इति पण्डित-श्रीवर्धमान-विरचितं-गणरत्नं समाप्तम् । शुभं भवतु । बालकृष्णशर्मण इदं पुस्तकम्. In this manuscript, the grammarians like Śākāṭyāyana and others are referred to by name; while others by pronouns *anye*, *eke*, *apare* as well as by the expression *matāntare*. The name of the writer and the date are not given.

The manuscript of the *Kāśikāvṛtti*, Library No. 2431 (*prācīna*)

It consists of seven hundred and twenty-five pages, each page containing ten lines on the average. It begins with श्रीगणेशाय नमः and श्रीदुर्गायै नमः. The colophon : संवत् १६५० समये अगहन-सुदि द्विती (द्वितीयायाम् ?) लिखितं कृत्वा ब्राह्मणेन काशी-वासिना नीलकण्ठप्रसादेन, of the fifth chapter, gives

the name of the author and the date of the manuscript. The sixth chapter appears to have been written six months afterwards as mentioned in its colophon : संवत् १६५० समये ज्येष्ठवदि अष्टमी (अष्टम्याम् ?) लिपितं कृत्वा ब्राह्मणेन काश्यां वासः. This manuscript occasionally differs from the edited text of the *Kāśikā*.

The Jainendra-vyākaraṇa-mahāvṛtti. Library No. 1782 (*prācīna*)

It consists of 349 leaves in all. A few leaves from the middle are missing. It is curious that the same leaves are missing also from the manuscript of the same work in the library of the Bhāratiya Jñānapīṭha, Banaras. Each page of this manuscript contains eleven lines on the average. It is dated in the Vikrama year 1907. The manuscript on the whole is quite legible and less corrupt. It has now been published by the Jñānapīṭha.

The Śakaṭāyana-vyākaraṇa-amoghavṛtti

Transcribed into Devanāgarī from the original Kannaḍa on palm leaves. This copy was obtained through the courtesy of Bhāratiya Jñānapīṭha, Banaras.

THE TEXT

अथ पाणिनीय-गणपाठः

प्रथमोऽध्यायः

१. सर्वादि-गणः (१.१.२७)

सर्वं विश्व उभ उभय^१ डतर डतम इतर अन्य अन्यतर
त्वत्^२ त्व नेम सम सिम । पूर्व-परावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्
असंज्ञायाम् । स्वम् अज्ञाति-धनाख्यायाम्^३ । अन्तरं बहिर-योगोपसंव्यानयोः^४ । त्यत्
तत् यत् एतत् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद्
भवतु^५ किम् ।

२. स्वरादि-गणः (१.१.३६)

स्वर् अन्तर प्रातर^१ पुनर्^२ सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस्
ऋधक् आरात्^३ अन्तिकात् ऋते^४ युगपद् पृथक् ह्यस् श्वस्^५ दिवा
रात्रौ सायम् चिरम्^६ मनाक् ईषत् शश्वत्^७ जोषम् तूष्णीम्
बहिस् आविस्^९ अवस् अधस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम्
माङ् नञ् हेतौ हे^{१०} है^{१०} अट्टा इट्टा सामि^{११} वत् सनत्

१. *Vide* : K, 1.1.27; PK (pū), p.134; CV, 2.1.6; JM, 1.1.35; SA, 1.2.166; BH, 1.1.112-16; HBV, 1.4.7; V, pp. 47-53

1. SA, HBV उभयद्
2. K, JM, SA, HBV, Mss (1,4) त्व
3. *cf.*, V अज्ञाति-धने नास्मि
4. *cf.*, SA, HBV बहिर-योगोपसंव्यानयोर् अपुरि ; BH, अपुरि बहिर्योगोपसंव्यानयोः ; V अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथाऽपुरि
5. JM, V, भवत्

२. *Vide* : K, 1.1.37; PK (pū), pp. 299-304; JM, 1.1.74; SA, 1.1.39; BH, 1.1.176-178; HBV, 1130, 32, 34, 35; V, pp. 31-42

1. K adds एतेऽन्तोदात्ताः
2. K adds एने आद्युदात्ताः
3. K, PK omit
4. BH omits; HBV, V adds ऋतम्
5. V omits
6. JM, SA, BH, HBV omit
7. K omits
8. SA, HBV add ज्योषम्
9. Ms (3) omits
10. K omits
11. K adds एतेऽन्तोदात्ताः

सनात् तिरस्¹² अन्तरा¹³ अन्तरेण¹⁴ मक् ज्योक् योक्¹⁴ नक् कम्
 शम्¹⁵ सना सहसा श्रद्धा¹⁶ विना नाना स्वस्ति स्वधा अलम्
 वषट् श्रौषट्¹⁶ वौषट्¹⁶ अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा
 दोषा मुधा मिथ्या दिष्ट्या¹⁶ वृथा । क्त्वा-तोसुन्-कसुनः¹⁷ । कृन्मकार-
 सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च¹⁸ । पुरा मिथो¹⁹ मिथस् प्रायस् मुहुस्²⁰
 प्रबाहुकम्² आर्यहलम् अभीक्ष्णम्²² साकम् सार्धम् सत्रम् समम्
 नमस्²³ हिरुक् । तसिलादिस् तद्धित एधाच्-पर्यन्तः²⁴ । शस्तसी । कृत्वसुच्²⁵ । आस्-
 थालौ । च्वयर्थश्च²⁶ । अय अम् आम्²⁷ प्रताम् प्रशान् प्रतान् । आकृति-गणोऽयम् ।

३. अयस्मयादि-गणः (१.४.२०)

अयस्मय ऋववत् । आकृति-गणोऽयम् ।

४. चादि-गणः (१.४.५७)

च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् सूपत् कूपत्
 कुवित्¹ युगपत् भूयस् नेत् चेत् चण् कश्चित्² यदि यत्र तत्र
 नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम्
 माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वे त्वै द्वै रे रै श्रौषट्
 वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा आम् तथा तथाहि खलु किल अथ
 सु सुष्ठु स्म अस्मि अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ

12. K adds एते आद्युदात्ताः

13. K adds अयम् अन्तोदात्तः

14. K omits

15. JM, HBV, BH add योस् after शम्

16. K omits

17. cf. HBV क्त्वा-तुमम्

18. cf. BH, कृन्मेऽजन्तः । लुङ्-मुख-स्वरयोर् अव्ययीभावः; KV, 4.1.83, क्त्वा-
 सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययम्

19. SA, HBV add मिधु

20. K omits

21. SA प्रबाहु; HBV adds प्रबाहु, प्रबाहुक्; Ms (3) प्रबाहिका

22. Ms (K) अभीक्ष्यम्

23. K मनस्; V adds मनस्

24. Ms (3) तसिलादयस् तद्धिता एधाच्-पर्यन्ताः; BH तद्धितस् तसादिः प्राग्-धणः; HBV
 अधण तस्वाद्याः शसः

25. BH कृत्वोऽर्थः

26. BH च्व्यादिः प्राक् समासान्तेभ्यः

27. cf. HBV वत्तस्याम्

४. Vide : K, 1.4.57; PK (pu), pp. 305-13; JM, 1.2.128; SA 1.1.39; BH,
 1.1.118-26; HBV, 1.1.31; V, pp. 3-30

1. BH कुवित्

2. SA, Ms (K) कश्चित्

PRĀDI-GANĀ

79

आदह उक् उकक् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत्
 किम् पुरा अद्वा धिक् हाहा³ हे है हहे पाट्⁴ प्याट्⁵ अहो
 उताहो हो⁶ आहो अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु
 नु इति इव चनस्⁷ वत्⁸ वात् वत् सम् शम्⁹ कम् अनुकम्
 नहिकम् हिकम्¹⁰ शुकम् सुकम् सत्यम् ऋतम्¹¹ आङ् । अमा-नो-ना
 प्रतिषेधे । उत् इद्वा मुधा¹² नोचेत् नहि जातु¹³ कथम् कुतः
 कुत्र अव¹⁴ अनु हाहो¹⁵ हैहा¹⁶ ईहा¹⁷ आहोस्वित् छम्बट्¹⁸ शङ्के
 खम् दिष्ट्या पशु वट् सह¹⁹ अनुषक्²⁰ आनुषक् अङ्ग फट्
 ताजक्²¹ अये अरे चटु चाटु बाट्²² कुम्²³ खुम् धुम् हुम्²⁴
 अम् आईम् ईम् शीम् सिम् सीम् सी वै²⁵ । उपमर्ग-विभक्ति-
 स्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः । आकृति-गणोऽयम् ।

५. प्रादि-गणः : (१.४.५८)

प्र	परा	अप	सम्	अनु	अव	निर् ¹	दुर् ²	वि	आङ्
नि	अधि	अपि	अति	सु	उत्	अभि	प्रति	परि	उप ।

3. K दहा ;BH, HBV, V हहा
 4. Ms (K) धाट
 5. Ms (K) v.l. व्याट्, धाट
 6. K adds तुम्
 7. Ms (K) चन, Ms (3) वन
 8. Ms (K) adds अप; वनघ, एत, संस
 9. Ms (K) adds शिकम्, हिकम्
 10. PK हिम्
 11. K adds वाकिर
 12. Ms (K) मुधा and adds इथ्या, ह्या
 13. Ms (K) जातु
 14. Ms (K) अच
 15. Ms (3) हाहै
 16. Ms (3) है
 17. Ms (K) हहे
 18. PK शम्बर
 19. Ms (3) सुह
 20. Ms (3) adds अनुषट्
 21. Ms (3) भाजक्
 22. Ms (K) adds वेट्, लाट
 23. Ms (K) adds लुम्
 24. Ms (K) adds खो, विवप्समी
 25. Ms (3) adds वषम्, दिकम्, सनुकम्
५. Vide : K, 1.4.58; PK, (pū) pp. 34-38; JM, 1.2.129; SA, 1.1.39; HBV, 1.1.31
1. K, SA निस् ; HBV, Mss (1-4) add निस्
 2. K, SA दुस् ; HBV, Mss (1-4) add दुस्

६. ऊर्यादि-गणः (१.४.६१)

ऊरी	उररी ¹	पाम्पी ²	ताली ³	आताली ⁴	वेताली ⁵	धूसी ⁶
शकला ⁷	संशकला ⁸	ध्वंसकला ⁹	अंशकला ¹⁰	गुलुगुधा ¹¹	संजूः	फलू ¹²
फली ¹³	विकली	आक्ली ¹⁴	आलोष्टी ¹⁵	केवाली ¹⁶	शैवाली ¹⁷	वर्षाली ¹⁸
मस्मसा ¹⁹	मसमसा ²⁰	वषट् ²¹	वौषट् ²²	श्रौषट्	स्वाहा ²³	स्वधा ²⁴
प्रादुस् ²⁶	अत् ²⁷	आविस् ²⁸	।			

६. *Vide* : K, 1.4.61; PKV (pū) p. 516, -17, CV, 2.2.25; JM, 1.2.131; SA, 1.1.26; BH, 1.1.129-40; HBV, 3.1.2; V, pp. 136-39.

1. PKV, Ms (2) add उररी; CV adds उरसी; BHV, V add उरूरी
2. K, PKV, JM पापी; V adds पाम्पाली
3. JM चन्ताली
4. JM आन्ताली
5. V adds विताली
6. Ms (K) भूसा; CV धूषी and adds धूली; SA मूशी; HBV धूशी; V, Mss (2-4) add धूली
7. PKV, JM, BH, Ms (3) सकला; CV शलाका
8. TB संसकला; CV संकला; JM समकला; BH अंसकला; HBV शंसकला; V adds संकला, 'कंसकला' इति भोजः; cf. Ms (3) संसकला इति भोजः
9. HBV, Mss (3,K) ध्वंसकला
10. PKV, BH, Ms (4) अ सकला; JM भ्रु सकला; Ms (2) अंसकला
11. CV गुलुगुहा; SA गुडुगुला; HBV, V 'गुलूगुधा' इत्यन्ये; V गुलुगुला
12. TB फल; CV फलूस्
13. CV फाली; V adds पली
14. JM अक्ली; Ms (1) आल्की
15. Ms (K) adds आलोष्टी; V, Ms (4) आलोष्टी
16. PKV केवासी; JM, Mss (1-4,K) add केवासी; SA केवाशी; BH adds कौपासी; HBV adds केवाशी
17. PKV, CV, BH, V, Ms (3) सेवाली; Ms (K) v.l. सेवाली, शेवाली; Mss (2-4) v.l. सेवासी, शेवाली
18. CV, BH, V वार्दाली; SA पर्याली; HBV पार्दाली; cf. V 'पार्दाली' इति कश्चित्; Ms (2) adds वार्दाली; Ms (3) adds पर्याली
19. JM adds मस्मसा; Ms (2) adds वरमसा; Ms (1) adds मष्मसा, वस्मसा; Ms (3) वरमसा, अत्यमसा; Ms (4) adds मष्मसा, वरमला, अरमसा
20. PKV, JM, Mss (1,2) omit; Ms (K) ममसा; CV adds समससा; SA मसस्ना; cf. HBV केचित् 'मृसमृसा' इति पठन्ति, MW v.l. for मष्मसा
21. PKV omits
22. V omits
23. 24. Mss (1,2) omit
25. PKV, V, Ms (K) and others omit
26. Ms (K) adds मादुस्
27. K, V अत्; cf. V अन्यस्तु 'अद्' इति; Ms (3) अत्
28. Ms (4) adds आविस्

SĀKṢĀT-PRABHRTI-GAṆA

81

७. साक्षात्-प्रभृति-गणः (१.४.७४)

साक्षात् मिथ्या चिन्ता¹ भद्रा रोचना² आस्था³ अमा अद्धा⁴
 प्राजया⁵ प्राजरुहा⁶ बीजया⁷ बीजरुहा⁸ संसया अर्थे⁹ लवणम्¹⁰ उष्णम्
 शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वसे¹¹ विकम्पने¹² विहसने¹³ विकसने
 प्रसहने¹⁴ प्रतपने¹⁵ प्रादुस्¹⁶ नमस् आविस्¹⁷ ।

७. *Vide*: K, 1.4.74; PKV (pū), pp. 519-20; CV, 2.2.36; JM, 1.2.143; SA; 1.1.35; BH, 1.1.152-53; HBV; 3.1.14; V, pp. 139-42.

1. *Vide*: V, Ms (3) 'चित्ता' इति कश्चित्
2. K, PKV लोचना; JM, HBV adds लोचना; *Vide*: V, Ms (3) 'लोचना' इति कश्चित्
3. CV adds आर्या; JM adds आस्था
4. SA अद्धा; BH अन्धा; HBV अग्धा
5. SA v.l. प्राजुरा, प्राजर्पा, cf. प्राजुरा इत्यपि शाकटायनः; Ms (3) प्राजुरा इति शकटजः HBV adds प्राजुरा
6. Ms (2) प्राजरुहा
7. K, PKV बीजया; CV omits; SA विजरा
8. K, PKV बीजरुहा; SA विजरुहा
- 9,10. TB combines as अर्थे लवणम्
11. JM वसे; Ms (3) adds वसे; Ms (K) विरो
12. CV, Mss (1-4) omit; SA एकपने; HBV विकपने
13. CV, Mss (1-4) omit
14. K, SA, Ms (4) प्रहसने; PKV, CV, JM, BH omit
15. HBV प्रकपने; cf. Ms (3) वितपने इत्यन्यः
16. CV omits
17. CV, Ms (3) omit

द्वितीयोऽध्यायः

८. तिष्ठद्गु-प्रभृति-गराः (२.१.२७)

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम्^१ खलेबुसम्^२ खलेयवम्^३ लूनयवम्^४
 लूयमानयवम् पूतयवम्^५ पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्^६ संहृतबसुम्
 संह्रियमाणबुसम् समभूमि^७ समपदाति^८ सुषमम् विषमम् निष्षमम्
 दुष्षमम् अपरसमम्^९ आयतीसमम्^{१०} प्राह्णम्^{११} प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम्
 अपदक्षिणम्^{१२} सम्प्रति असम्प्रति पापसमम् पुण्यसमम् इचम्^{१३}

९. शौण्डादि-गराः (२.१.४०)

शौण्ड धूर्त् कितव व्याड^१ प्रवीण^२ संवीत^३ अन्तर्^४ अधि^५
 पटु^६ पण्डित कुशल चपल निपुण

८. *Vide*: K, 2.1.27; PKV (pū), p. 483; CV, 2.2.10; JM, 1.3.14; SA 2.1.15
 BH, 3.2.22-28; HBV, 3.1.36; V, pp. 132-36

1. SA आयतिगवम्
2. V adds खलेबुशम्
3. BH omits; Ms (1) खलेगवम्
4. Ms (2) संलूनयवम्
5. HBV पूनयवम्, *cf.* V 'पूनयवम्' इति भोजः
6. Ms (2) संह्रियमानयवम्
7. CV, V, Ms (K) समम्भूमि, *cf.* JM केचित्...समम्भूमि; SA, HBV add समम्भूमि
8. CV, V, Ms (K) समम्पदाति, *cf.* JM केचित् समम्पदाति; SA, HBV add समम्पदाति
9. JM अवरसमम्, *Vide*: V 'अवरसमम्' इति भोजः; Ms (1,2,4,) अपसमम्
10. SA आयतिसमम्; JM adds आयतिसमा
11. JM प्राह्णम्
12. K, PKV, BH अपरदक्षिणम्; CV omits
13. K, PKV इच् कर्म-व्यतिहारे; HBV इजन्तं च; Ms (3) इच्- प्रत्ययः समासान्तः

९. *Vide* : K, 2.1.40; PK (pū), p. 511; JM, 1.3.35; SA, 2.1.52; BH, 3.2.57;
 HBV, 3.1.88; V, pp. 143-45

1. SA सव्याल; HBV व्याल
2. SA, BH, HBV omit
3. SA सवीण; HBV संवीण
4. PK अन्तर, *cf.* V श्रीभोजस्तु अन्तर-शब्दं पपाठ
- 5,6. K combines as अधिपटु; SA omits; HBV अधीन

१०. पात्रेसमितादि-गणः (२.१.४८)

पात्रेसमिताः^१ पात्रेबहुलाः उदुम्बरक्रिमिः^२ कूपकच्छपः^३ अवटकच्छपः^४
 कूपमण्डूकः^५ कुम्भमण्डूकः^६ उदपानमण्डूकः^७ नगरकाकः^८ नगरवायसः^९ मातरिपुरुषः^{१०}
 पिण्डीशूरः^{११} पितरिशूरः^{१२} गेहेशूरः^{१३} गेहेनदी^{१४} गेहेक्ष्वेडी^{१५} गेहेविजिती^{१६}
 गेहेव्याडः^{१७} गेहेदृष्टः^{१८} गेहेधृष्टः^{१९} गर्भेदृष्टः^{२०} आखनिकवकः^{२१} गोष्ठेशूरः^{२२}
 गोष्ठेविजिती^{२३} गोष्ठेक्ष्वेडी^{२४} गेहेमेही^{२५} गोष्ठेपटुः^{२६} गोष्ठेपण्डितः^{२७} गोष्ठेप्रगल्भः^{२८}
 कर्णेतिरितिः^{२९} कर्णेचुरुचुरः^{३०} उदुम्बरमशकः । आकृति-गणोऽयम् ।

१०. *Vide*: K, 2.1.48; PKV (pū), p. 514; JM, 1.3.43; SA, 2.1.57; BH, 3.2.67-74 HBV, 3.1.91; V, pp. 145-50

1. K, JM, SA, HBV, Mss (1-4) पात्रेसमिताः
2. K उदरक्रिमिः
3. K adds कूपचूर्णकः; Mss(3,4) कूपकच्छपः
4. Mss (3,4) अवटकच्छपः
5. PKV, JM, BH, HBV, V, Ms (K) omit
6. BH, V omit
7. Ms (1) नगरकालः
8. SA, BH, Ms (2) omit
9. K पिण्डीशूरः
10. SA omits
11. SA, Ms (2) omit
12. SA गेहेक्ष्वेली
13. SA गेहेविजिती; Ms (2) गेहेविजितः
14. SA, HBV गेहेव्याडः
15. K, PKV गेहेदृष्टः; JM and others, and Ms (3) omit; Ms (4) adds गेहेदृष्टः
16. PKV, JM and others, and Ms (3) omit; Ms (1) गेहेधृष्टः; Ms (4) adds गेहेधृष्टः
17. PKV, Ms (4) omit; JM and others, and Ms (3) गर्भेदृष्टः
18. BH, HBV omit
19. Ms (3) गोष्ठेविजितः
20. SA गोष्ठेक्ष्वेडी
21. Ms (2) adds गेहेदाही; V, Mss (2, K) add गेहेदाही
22. K कर्णेतिरितिः; PKV, V, Mss (1-4) कर्णेतिरितिः; JM omits
23. K, BH, V, Mss (1-4) कर्णेचुरुचुरा; SA कर्णेचुरुचुरः

११. व्याघ्रादि-गणः (२.१.५६)

व्याघ्र सिंह ऋक्ष^१ ऋषभ^२ चन्दन^३ वृक^४ वृष^५ वराह^६ हस्तिन्^७
कुञ्जर^६ तरु^६ रुरु पृषत्^८ पुण्डरीक बलाहक । आकृतिगणोऽयम् ।

१२. श्रेण्यादि-गणः (२.१.५६)

श्रेणि ऊक^१ पूग कुन्दुम^२ राशि^३ विशिष^४ निचय^५ निधन^६ इन्द्र
देव^७ मुण्ड^८ भूत^८ श्रवण^९ वदान्य अध्यापक ब्राह्मण^{१०} क्षत्रिय पटु
पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण^{११} अभिरूपक^{१२} ।

१३. कृतादि-गणः (२.१.५६)

कृत मित मत भूत उक्त^१ समाज्ञात^२ समाम्नात^३ समाख्यात^४
सम्भावित अवधारित निराकृत अवकल्पित उपकृत उपाकृत संसेवित
आकृतिगणोऽयम् ।

११. Vide: K, 2.1.56; PKV (pū), p. 514; JM, 1.3.51; SA, 2.1.64; BH, 3.2.82; HBV, 3.1.102; V, p. 151

1. JM and others omit; Ms (1) ऋक्ष; Ms (3) ऋष
2. SA omits; Mss (K) adds वृषभ
3. Ms (4) स्पन्दन
4. K वृक; JM, BH and V omit
5. JM, SA, BH, HBV and V वृषभ; Ms (3) वृषन्
6. BH omits
7. SA, BH and V omit

१२. Vide: K, 2.1.59; PKV (pū), p. 533; JM, 1.3.54; SA, 2.1.66; BH, 3.2.102; HBV, 3.2.104; V, p. 152

1. K एक; SA ऊर; Ms (2) मुक
2. K, PKV कुण्ड; SKTB, Ms (3) मुकुन्द; Ms (K) क्रम; Ms (2) कुण्डम; BH कुन्दम, cf. अपरे तु 'कुन्दम' इति पठन्ति; V, Ms (4) 'कुण्डकुम' इति रत्नमतिः
3. Ms (2) शशि
4. K, PKV विशिख; JM विशिष्ट, विषय; SA adds विशिख; BH विशिष्ट; Ms (4) विशय; Ms (K) विशेष
5. SA विचय; Ms (2) निवय
6. K, Ms (4) निधान; JM, BH, HBV निर्धन; V adds निर्धन
7. V, Ms (3) quote as 'वेद' इति रत्नमतिः
8. Ms (2) combines as मुण्डभूत; Ms (1) as मुण्डाभूत
9. JM and others, and Ms (4) श्रमण
10. Ms (K) adds अभिरूपक
11. JM, HBV, BH omit
12. K, JM and others omit

१३. Vide: K, 2.1.59; PKV (pū), p. 533; JM, 1.3.54; SA, 2.1.66; BH, 3.2.102; HBV, 3.1.104; V, pp. 153, 54

1. SA उप्त; HBV adds उप्त
2. Ms (2) समाज्ञात; PKV omits
3. BH omits; V आम्नात; Ms (2) समान्यात
4. BH, V आख्यात; Ms (3) समाख्यान

१४. श्रमणादि-गणः (२.१.७०)

श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक
अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण ।

१५. मयूरव्यंसकादि-गणः (२.१.७२)

मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड^१ यवनमुण्ड^२ छन्दसि^३—हस्तगृह्य,
पादगृह्य, लाङ्गलगृह्य, पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे^४—एहीडम्^४ एहियवम्^४
एहिवाणिजा अपेहिवाणिजा^५ एहिस्वागता^६ अपेहिस्वागता प्रेहिस्वागता^७
एहिद्वितीया^८ अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया^९ प्रोहकटा^{१०} अपोहकटा^{११} प्रेहिकर्दमा^{१२}
अपोहकर्दमा उद्धमचूडा^{१३} आहरवेला^{१४} आहरवसना आहरवितता^{१५} कृन्धिविचक्षणा^{१६}
उद्धरोत्सृजा^{१७} उद्धमविषमा^{१८} उत्पचनिपचा^{१९} उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम्

१४. Vide: K, 2.1.70; PKV (pū), p. 535, JM, 1.3.65; SA, 2.1.78; BH, 3.2.96; HBV, 3.1.115; V, pp. 149, 50

१५. Vide: K, 2.1.72; PKV (pū) pp. 535, 36; JM, 1.3.66; SA, 2.1.79; BH, 3.2.106–121; HBV, 3.1.116; V, pp. 156–64

1. SA कम्बोजमुण्ड
2. Ms (2) पवनमुण्ड
3. cf. K छन्दसि-हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य; PKV only लाङ्गलेगृह्य; Ms (2) पुनर्दाय; All these variants as well as the word लाङ्गलेगृह्य are not found in the Vedas.
4. cf. BH (3.2.108) एहीडयवाभ्याम् अन्यपदार्थे नपुंसकत्वं च; Ms (3) एहीडं वर्तते, एहियवं वर्तते
5. JM, SA omit
6. SA एमिस्वागता
7. JM, SA, HBV, Mss (1,2) omit
8. SA, BH omit
9. K, JM and others omit
10. PKV, Ms (1) एहिकटा, प्रेहिकटा; Ms (2) रोहिकटा; Ms (3) प्रोहकटम्; आहरकरटा; Ms (K) प्रोहकरटा
11. PKV, Mss (1,2) अपेहिकटा
12. K प्रोहकर्दमा; Ms (1) adds प्रोहकर्दमा; Ms (3) omits प्रेहिकर्दमा and reads प्रोहकर्दमा, अहंकर्दमा
13. K उद्धरचूडा; SA उद्धमचूला; V उद्धमचूडा; Mss (1,3) add विषमचूडा
14. Ms (3) आहरवेला
15. K, Mss (1,2) आहरवनिता; V, Ms (3) add आहरवनिता
16. K, Mss (2,3) कृन्धिविचक्षणा, JM omits; SA कृन्धिविचक्षणा; HBV adds कृन्धिविचक्षणा; BH कृन्धिविचक्षणा; Ms (1) कत विचक्षणा
17. SA उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा, HBV, Ms (3) उद्धरावसृजा; Ms (K) उद्धरविसृजा, उद्धरावसृजा
18. SA उद्धमविरमा; NS, (Vol. I, p. 376) उद्धमविषमा; Ms (K) उद्धमनिवमा
19. K उत्पचनिपचा; PKV omits; SA उद्धपनिवसा; HBV उद्धपनिवपा; Ms (1) उत्पचनिपच

आचोपचम्²⁰ आचपराचम्²¹ निश्चप्रचम्²² अकिञ्चनम्²³ स्नात्वाकालक²⁴
 पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान्²⁵ उत्पत्यपाकला²⁶ निपत्यरोहिणी²⁷
 निषण्णश्यामा²⁸ अपेहिप्रघसा²⁹ एहिप्रघसा एहिपञ्चमा³¹ इहद्वितीया³² ।
 जहि कर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति³³—जहिजोडः³⁴ उज्जहिजोडः
 जहिस्तम्बः³⁵ उज्जहिस्तम्बः³⁶ । आख्यातम् आख्यातेन क्रियासातत्ये³⁷—अशनीतपिवता³⁸
 पचतभृज्जता खादतमोदता खादताचमता³⁹ आहरनिवपा⁴⁰ आवपनिष्कश⁴¹
 भिन्धिलवणा⁴² छिन्धिलवणा पचलवणा पचप्रकूटा⁴³ । आकृतिगणोऽयम् ।

20. K अचितोपचितम्; HBV adds आचोवचम्; BH आचोवचम्
21. K अवचितोपचितम्; Ms (2) अचप्राचम्
22. HBV adds निश्चप्रचा, निश्चत्वचम्; cf. V 'निश्चत्वचम्' इति के चित्, विशचप्रचम्; Mss (2, 3) नखप्रचम्; GR adds निश्चप्रचा
23. BH, HBV, V, Ms (3) अकिञ्चिन; Ms (2) अकिञ्चिनः
24. CV (2.2.18) reads like स्नात्वाकालकः etc.
25. Ms (3) प्राप्यपापीयान्
26. K उत्पत्यव्याकुला
27. SA निपत्यलोहिणी
28. BH निषद्यश्यामा; HBV adds निषद्यश्यामा; Ms (2) विषण्णश्यामा
29. SA अपेहिप्रकसा; NS (Vol. I, p 376) अपेहिप्रसवा
30. V एहिप्रघसा; Ms (3) adds एहिप्रकसा
31. SA, HBV एहिपञ्चमी, अद्यपञ्चमी
32. SA, HBV add अद्यद्वितीया; cf. V शाकटायनस्तु 'अद्यपञ्चमी' 'अद्य द्वितीया' इत्याह
33. cf. PKV जहि कर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये समस्यते कर्तारं चाभिदधाति; BH हि कर्मण बहुलम् आभीक्ष्ण्ये कर्तरि; HBV जहिकर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये कर्तरि समासाभिधेये; V कर्तारं च व्रूते हि कर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये
34. Ms (3) जहिजोडम्
35. Ms (3) जहिस्तम्बम्
36. Ms (3) उज्जहिस्तम्बम्
37. cf. JM, HBV आख्यातम् आख्यातेन सातत्ये; V आख्यातेन आख्यातम् सातत्ये अन्यक्रियापदस्यार्थे
38. SA, HBV अशनीतपचता
39. PKV खादतवमता; JM, SA, HBV, Ms (K) खादाचामा
40. Ms (K) आहरनिचया
41. PK, HBV आवपनिष्कर; SA आवपनिष्कषा; BH आहरनिष्किरा
42. SA भिन्नलवणा
43. SA पचप्रकुला; HBV पचप्रकूला

१६. याजकादि-गणः (२.२.६; ६.२.१५१)

याजक पूजक परिचारक^१ परिवेषक^२ स्नापक^३ अध्यापक उत्सादक^४
उद्धर्तक^५ होतृ पोतृ^६ भर्तृ रथगणक^७ पत्तिगणक^७

१७. राजदन्तादि-गणः (२.२.३१)

राजदन्तः^१ अग्नेवणम्^२ लिप्तवासितम्^३ नग्नमुषितम्^४ सिक्तसंमृष्टम्^५
भृष्टलुचितम्^६ अवक्लिन्नपक्वम्^७ अर्पितोप्तम्^८ उप्तगाढम् उलूखलमुसलम्^९
तण्डुलकिण्वम्^{१०} दृषदुपलम्^{११} आरग्वायनबन्धकी^{१२} चित्ररथवाल्हीकम्^{१३} अवन्त्यश्मकम्^{१४}
शूद्रायम्^{१५} स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ
धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थकामौ अर्थधर्मौ^{१६} वैकारिमतम्^{१७}

१६. *Vide*: K, 2.2.9; PK (pū), p. 501; JM, 1.3.72; SA, 2.1.44; BH, 3.2.134-35; HBV, 3.1.78; V, pp 142-45

1. JM परिवारक
2. K, Ms (3) परिषेचक
3. K स्नातक
4. SA उच्छादक, *cf.* V, Ms (3) 'उच्छादक' इति शकटज; HBV आच्छादक
5. JM उद्धर्तक; SA वर्तक, उद्धर्तक
6. JM and other and Mss (2,3) omit
7. *Vide*: PKV, 'रथगणक पत्तिगणक' इति समस्त पाठो 'गणक' शब्दस्य 'रथ-पति' शब्दाभ्याम् एव समास इति दर्शयितुं

१७. *Vide*: K, 2.2.31; PKV (pū), p. 626; CV, 2.2.48; JM, 1.3.96; SA, 2.2.109; BH, 3.3.59-77; HBV, 3.1.149; V, pp. 119-128.

1. Ms (3) राजदन्तम्
2. BH omits
3. CV, Ms (3) लिप्तवासित
4. CV, Ms (3) नग्नमुषित; Ms (1) लग्नमूषिकम्; Ms (2) लग्नमुषितम्
5. *cf.* V 'सिक्तसंमृष्टम्' इत्यन्यः
6. K मृष्टलुचितम्; CV, Ms (3) भृष्टलुचितः
7. Ms (3) अवक्लिन्नपक्वः
8. Ms (3) अर्पितोतः; Ms (K) सर्पिर्होमम्
9. CV, SA, Ms (3) उलूखलमुसले; HBV उलूखलमुशले
10. JM, HBV तण्डुलकिण्वम्; SA omits
11. CV, JM, BH, HBV omit
12. PKV आरग्वायनबन्धकम्; CV, BH omit; JM आरग्वायनिबन्धकी; SA आरग्वायनबन्धति; HBV, V आरग्वायनिचान्वनि, *cf.* कश्चिद् 'आरग्वायनिबन्धनी', इत्याह । पाणिनिस्तु 'आरग्वायनिबन्धकी' इत्याह; Mss (1,2) आरग्वायनिबान्वनि; Ms. (3) आरग्वायनिर्वन्धनी; Ms (K) बन्धकी
13. HBV चित्ररथवाल्हीकौ; CV, V चित्ररथवाल्हीकौ, SA चित्ररथवाल्हीकम्; Mss (1,3,K) चित्ररथवाल्हीकम्; Ms (2) चित्ररथवाल्हीकम्
14. K अवन्त्यश्मकम्; SA, Ms (1) अवन्त्यश्मकम्; HBV अवन्त्यश्मकाः; V अवन्त्यश्मक
15. CV adds आर्यशूद्रम्; HBV, V शूद्रायौ; Ms (3) शूद्रार्यः
16. Ms (K) omits
17. JM, Ms (K) वैकारिमतम्; *cf.* शाकटायनस्तु 'वैकारिमतः'; BH omits

गजवाजम्¹⁸ गोपालधानीपूलासम्¹⁹ पूलासकरण्डम्²⁰ स्थूलपूलासम्²¹ उशीरबीजम्
 सिंजास्थम्²² चित्रास्वाती भार्यापती जायापती जम्पती दम्पती²³ पुत्रपती²⁴
 पुत्रपशू²⁵ केशश्मश्रू²⁶ शिरोविजु²⁷ सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी आद्यन्तौ
 अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ शिरोजानू । आकृतिगणोऽयम् ।

१८. आहिताग्न्यादि-गणः (२.२.३७)

आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रू¹ तैलपीत² घृतपीत³
 मद्यपीत⁴ ऊढभार्यं गतार्थं । आकृतिगणोऽयम् ।

१९. कडारादि-गणः (२.२.३८)

कडार गडुल काण खञ्ज खोड कुण्ठ¹ खलति गौर वृद्ध²
 मिश्रुक पिङ्ग³ पिङ्गल⁴ तनु⁵ मठर⁶ बधिर⁷ कञ्ज⁸ बर्बर⁹ जठर¹⁰ ।

18. SKTB गोजवाजम्; JM भोजवाजौ; SA combines 17 and 18 as वैकारिमत-
 राजवाजम्; HBV as वैकारिमतगजवाजम्; BH omits
19. PKV, Mss (3,4) गोपालधानपूलासम्; SA गोपालिकाधानपूलासम्; BH omits;
 HBV, V, Ms (2) गोपालिधानिपूलासम्; Ms (K) गोपालधानी
20. K पूलासकरण्डम्; PKV पूलासकुरण्डकम्; SKTB पूलासकरण्डम्; Ms (K)
 पूलासककुरण्डकम्; SA, HBV कुरण्डस्थलपूलासम्, cf. V शाकटायनस्तु 'कुरण्डस्थूल-
 पूलासम्' इत्युवाच; BH omits; V पूलासकुरण्डम्
21. CV and some others omit; Ms (2) स्थालपूलास; Ms (3) स्थूलमूलाशम्
22. PKV सिंजास्थम्; Ms (K) भिञ्जास्थ; JM सिंजस्थम्; SA, HBV उशीरबीजसिंजास्थम्;
 B सिंजाश्वस्थम् and जिञ्जास्थ
23. SA adds स्वपती; Ms (K) adds युवपती
24. Ms (K), BH omits; HBV adds स्वसृपती
25. Ms (K) पुत्रपशु
26. K केशश्मश्रू and श्मश्रुकेशौ
27. K शिरोबीजम्; PKV शिरोविजु; JM शिरोविन्दु; SA, BH शिरोविन्दु; cf. V भोजस्तु
 'शिरोविजु' इत्याह ।

१८. Vide: K, 2.2.37; PKV (pū), p. 620; CV, 2.2.48; JM, 1.3.103; SA, 2.1.115;
 BH, 3.3.100; HBV, 3.1.153; V, pp. 128-31

1. JM जातश्मश्रू; Ms (1) जातश्मशु
2. Ms (2) तैलपात
3. Ms (2) घृतपात
4. K omits

१९. Vide: K, 2.2. 38; PKV (pū), p. 627; CV, 2.2.48; JM, 1.3.104; SA,
 2.1.117; BH, 3.3.102; HBV, 3.1.158; V, p. 128.

1. K adds खंजर; SA कुरण्ड; Ms (4) कण्ड; Ms (K) कुट, खोट
2. SKTB, JM वृक्ष
3. K omits
4. B पिङ्गुल
5. Ms (2) जडातनु
6. K वटर; CV, J.M. omit; SA, BH, HBV, V, Ms (3) वठर
7. K omits
8. SKTB कुञ्ज; Ms (3) omits
9. K omits; B बर्बर
10. Ms (K) जव

२०. गवाश्वप्रभृति-गणः (२.४.११)

गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम्^१ अजाविकम् अजैडकम्^२ कुञ्जवामनम्^३
 कुञ्जकिरातम्^४ पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम्
 शाटीप्रच्छदम्^५ शाटीपट्टकम्^६ शाटीपटीकम्^७ उष्ट्रखरम् उष्ट्रशवम् मूत्रशकृत्
 मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः^८ मांसशोणितम् दभंशरम् दभंपूतीकम्^९ अर्जुनशिरीषम्^{१०}
 अर्जुनपुरुषम्^{११} तृणोलपम्^{१२} दासीदासम् कुटीकुटम्^{१३} भागवतीभागवतम् ।

२१. दधिपय-आदि-गणः (२.४.१४)

दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ
 स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ^१ प्रवर्ग्योपसदौ^२ शुक्लकृष्णौ^३ इध्मावर्हिषौ
 दीक्षातपसी श्रद्धामेधे मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुसले^४ आद्यवसाने^५
 ऋक्सामे वाङ्मनसी ।

२०. *Vide* : K, 2.4.11; PKV (pū), p.632; CV, 2.2.57; JM, 1.4.87; SA, 2.1.104; BH, 3.3.38-40; HBV, 3.1.144; V, pp. 166-68

1. SA गवैलकम् ; Ms (1) गवैडकम्
2. गजैलकम्
3. SA कुञ्जवाहनम् ; Ms (1) कुञ्जवामनम् ; Ms (2) कुंजवान
4. K कुञ्जकैरातकम् ; Ms (K), CV, HBV कुञ्जकैरातकम् ; JM कुञ्जकैरावतम् ; Ms (2) कुंजकिरातम् ; Ms (4) कुञ्जकिरातम् ।
5. K, SA, HBV शाटीपिच्छकम् ; PKV शाटीप्रच्छिकम् ; CV शाटीपुच्छकम् ; JM शाटीपिच्छकम् ।
6. Ms (1) शाटीपट्टकम् ; Ms (2) शाटीपदिकम् ।
7. B शाटीपटीरम् ।
8. PKV शकृन्मेदम् ; SA यकृन्मेदम् ।
9. CV, JM, SA, Ms (4) दभंपूतिकम् ; cf. V. वामनरतु पूतिकम् इत्याह
10. CV, JM, SA, BH, V omit
11. K omits
12. JM तृणोपलम् ; SA तृणोलुपम्
13. SA कुटीकुटम् ; HBV कुडीकुडम्

२१. *Vide* : K, 2, 4, 14 ; PKV (pū), p. 635 ; CV, 2.2.66 ; JM, 1.4.90 ; SA, 2.1.105 ; BH, 3.3.20-27 ; HBV, 3.1.145 ; V, pp. 164-66

1. K परिव्राट् कौशिकौ ; CV, BH परिव्रज्यकौशिकौ ; SA, HBV परिजाकौशिकौ ; V परिव्रज्यकौशिकौ
2. HBV प्रवर्ग्योपसदौ
3. SA, HBV शुक्लकृष्णौ
4. HBV, Ms (2) उलूखलमुसले ; V उलूखलमुसलौ
5. K आद्यावसाने

२२. अर्धर्चादि-गणः (२.४.३१)

अर्धर्च	गोमय	कषाय	कार्षापण	कुतप	कुणप	कपाट ^१		
शङ्ख ^२	गूथ ^३	यूथ	ध्वज	कबन्ध	पद्म	गृह ^४	सरक	कंस
दिवस	यूष ^५	अन्धकार	दण्ड ^६	कमण्डलु ^७	मण्ड	भूत	द्वीप	
घृत ^८	चक्र ^९	कर्म ^{१०}	मोदक	शतमान	यान	नख	नखर	चरण
पुच्छ ^{११}	दाडिम	हिम	रजत ^{१२}	सक्तु ^{१३}	पिधान	सार	पात्र	
घृत ^{१४}	सैन्धव	श्रीषध	आढक ^{१५}	चषक ^{१६}	द्रोण	खलीन ^{१७}	पात्रीव ^{१८}	
षष्टिक ^{१९}	वारबाण	प्रोथ	कपित्थ	शुष्क	शाल ^{२०}	शील ^{२१}	शुल्क ^{२२}	
सीधु ^{२३}	कवच	रेणु ^{२४}	कपट	शीकर ^{२५}	मुसल ^{२६}	सुवर्ण ^{२७}	वर्ण	

२२. *Vide* : K, 2.4.31; PKV (pū), pp. 569-71 ; JM, 1 4.108; BH, 3.3.136 V, pp. 99-119.

1. JM, V कवाट, *Vide* : Ms (3) कवाट इति पाठान्तरम्
2. Ms (1) संख
3. Ms (K) गूत
4. Ms (2) गह
5. Ms (2) यूथ
6. Ms (1, 2) दण्डक
7. Ms (1) कमण्डलू
8. Ms (1) घृत
9. Ms (1) adds चक्र
10. K कर्मन्, Ms (K) कन्दन
11. Ms (2) पच्छ
12. Ms (2) रजिर
13. Ms (1) शक्तु
14. Ms (2) घत
15. Mss (1, 2) omit.
16. Ms (1) चषक
17. K खलीन ; PKV omits, SKTB खलीक, *Vide* : V खलिन इति शाकटायनः, Ms (1) खलनी
18. V पात्री; B पात्रीर
19. PKV omits ; SKTB, Ms (1) षष्ठीक ; Ms (2) षष्ठीक
20. K omits
21. Ms (K) सुशील
22. K शुल्क
23. Ms (1) शीष
24. Ms (3) adds कण
25. K, Ms (1) सीकर; Ms (K) शिखर
26. PKV omits ; Ms (2) मुराल
27. PKV सुवर्ण ; *Vide* : V सवर्ण इति शाकटायनः

ARDHARCHĀDI-GAṆA

91

पूर्व	चमस	क्षीर	कर्ष	आकाश	अण्टापद	मङ्गल	निघन
निर्यास	जृम्भ	वृत्त	पुस्त	बुस्त	क्ष्वेडित ²⁸	श्रृङ्ग	निगड
खल ²⁹	मधु ³⁰	मूल	मूलक	स्थूल	शराव	नाल ³¹	विमान
मुख ³²	प्रग्रीव ³³	शूल	वज्र	कटक	कण्टक ³⁴	कर्पट ³⁵	शिखर
कल्क ³⁶	नट ³⁷	मस्तक ³⁸	वलय	कुसुम	तृण ³⁹	पङ्क	कुण्डल
किरीट	कुमुद	अर्बुद	अङ्कुश	तिमिर	आश्रय ⁴⁰	भूषण	इक्कस ⁴¹
मुकुल	वसन्त	तडाग ⁴²	पिटक	विट्ङक	विडङ्ग ⁴³	पिण्याक	माष
कोश ⁴⁴	फलक	दिन	देवल	पिनाक	समर	स्थाणु	अनीक
उपवास	शाक	कर्पास	विशाल ⁴⁵	चषाल ⁴⁶	खण्ड ⁴⁷	दर	विटप
रण	बल ⁴⁸	मल ⁴⁹	मृणाल	हस्त	आद्र ⁵⁰	सूत्र ⁵¹	ताण्डव
गाण्डीव	मण्डप	पटह	सौध	यौध ⁵²	पार्श्व	शरीर ⁵³	फल
							छल

28. Ms (1) क्ष्वेलित
29. K श्रृङ्खल
30. Ms (1) मध
31. K, V शाल
32. Ms (1) मुख
33. Ms (K) सुग्रीव
34. Ms (2) कङ्कर
35. PKV कर्कट ; V कर्वट
36. Mss (1, 2) adds बल्क, बल्कल
37. K, SKTB नाट ; PKV नाव ; *Vide* : V, Ms (3) आनट इति शाकटायनः
38. Ms (1) मश्चक
39. Ms (3) तृण
40. Ms (K) आश्रम
41. K, PKV इक्कस ; Ms (K) इक्वास ; *Vide* : V चिक्कसं यवपिष्टपर्यायस् इति अमरसिंहाद्याः
42. Mss (1, 2) तटाक
43. K, PKV, V omit
44. *Vide* : V अमरसिंहस्तु कोष इत्याह
45. K, PKV, V omit
46. Ms (3) चखाल
47. Ms (3) खण्डक
48. Ms (1) बल
49. Ms (3) मल
50. K, PKV, V omit ; Ms (3) adds हल
51. Mss (1, 2) omit
52. K, PKV, V omit
53. Mss (1, 2) add देह

पुर	राष्ट्र	विम्ब ⁵⁴	अम्बर	कुटिट्म ⁵⁵	कुक्कुट ⁵⁶	मण्डल	कुडप ⁵⁷
कुण्डल ⁵⁸	खण्डल ⁵⁹	ककुद	तोमर	तोरण	मंचक ⁶⁰	पंचक ⁶¹	पुङ्ख
मध्य	बाल	छाल ⁶²	बल्मीक	वर्ष	वस्त्र ⁶³	वसु ⁶⁴	उद्यान
स्नेह ⁶⁵	स्तन ⁶⁶	स्वर ⁶⁷	सङ्गम	निष्क	क्षेम	शूक ⁶⁸	छत्र ⁶⁹
पवित्र	यौवन ⁷⁰	कलह ⁷¹	पानक ⁷²	मूषिक ⁷³	वल्कल ⁷⁴	कुंज ⁷⁵	विहार
लोहित	विषाण	भवन	अरण्य	पुलिन ⁷⁶	दृढ	आसन	ऐरावत
तीर्थ	लोमश ⁷⁷	तमाल	लोह	दण्डक ⁷⁸	शपथ	प्रतिसर	दारु ⁷⁹
धनुस्	वर्चस्क ⁸⁰	कूर्च ⁸¹	तण्डक ⁸²	मठ ⁸³	सहस्र	ओदन	प्रवाल
अपराहण	नीड	शकल ⁸⁴	। आकृतिगणोऽयम् ।				

54. K विश्व
55. PKV omits
56. K, PKV, V omit
57. K, PKV, V omit ; Ms (2) कुपाण्ड ; B कुडप
58. K, PKV, V omit
59. K, PKV, V omit; Ms (1) आखण्डल
60. PKV omits
61. K omits
62. Ms (1) छल
63. PKV, Ms (K) omit
64. K omits
65. PKV omits
66. K, PKV, V omit : Ms (3) adds स्तेन
67. PKV, V omit
68. Ms (K) सूक
69. Ms (1) adds सूत्र ; Ms (3) चत्र
70. PKV omits
71. K, PKV, V omit
72. V पातक ; Mss (1, 2) मालक
73. PKV मूषित ; Ms (1) मूलिक
74. Mss (1, 2) omit
75. Ms (K) कुंजर
76. Mss (1, 2) add हल
77. Mss (1, 2) लोमन
78. Ms (1) तण्डन; Ms (2) तण्डल
79. Ms (1) दातु
80. K, PKV, V omit
81. K, PKV, V omit ; Ms (1) कूर्चक
82. K तण्डक ; Ms (K) टण्डक ; PKV तन्त्र
83. K मव ; Ms (K) omits ; Ms (3) मह
84. Ms (K) adds अर्द्ध ; Ms (1) शाल; Ms (3) adds तण्डल

२३. पैलादि-गणः (२.४.५६)

पैल शालङ्कि^१ सात्यकि^२ सात्यङ्कामि^३ औदमज्जि^४ औदाव्रजि^५
 औदमेधि औदशुद्धि^६ देवस्थानि^७ पैङ्गलायनि^८ राहक्षति^९ भौलिङ्गि^{१०}
 औद्गाहमानि^{११} औज्जिहानि^{१२} राणि^{१३} रावणि^{१४} राहवि^{१५} औदभृज्जि^{१६}
 औदन्यि^{१७} औदञ्चि^{१८} सौमनि^{१९} तद्वराजाच्चाणः^{२०} । आकृतिगणोऽयम् ।

२४. तौल्वल्यादि-गणः (२.४.६१)

तौल्वलि^१ धारणि^२ रावणि^३ पारणि^४ दैलीपि^५ दैवति^६ दैवमति

२३. *Vide* : K, 2.4.59 ; PKV (pū) p. 707 ; CV, 2.4.121 ; JM, 1.4.131 ; SA, 2.4.125 ; BH, 4.1.203-4 ; HBV, 6.1.142 ; V, pp. 204-6

1. JM सालङ्कि
 2. CV सात्यङ्किरि ; SA सात्यकि
 3. K सात्यकामि, दैवि ; PKV सात्यकामि ; CV सात्यङ्किरि
 4. SKTB औदमज्जि ; BH औदमंजि ; Ms (1) औदैचि
 5. BH औदैजि
 6. MS (K) औदैवुद्धि ; SA, V औदैकशुद्धि ; HBV औदैशुद्धि, औदैकशुद्धि
 7. Ms (K) देवस्थावनि ; CV औदैस्थानि ; SA देवस्थालि ; BH देवस्थान
 8. Mss (K, 2) पैगलि ; SKTB पैङ्गलोदायनि ; SA, BH पैङ्गलोदायनी
 9. K, JM रौहक्षिति ; PKV रोहाक्षि, राहाक्षि ; CV हारक्षत्रि ; SA राखक्षिति ; HBV, BH, V, Mss (1, 3) राहक्षिति
 10. SA चौलिङ्गि ; Ms (4) भौलिङ्गि
 11. Ms (K) omits ; CV औद्गाहायनि ; JM, BH औद्वाहमानि ; SA औद्वाहमानी ; Ms (1) औद्गाहमानिनि
 12. PKV, CV औज्जिहायनि ; SA, Ms (K) औज्जिहानि, *Vide* : V कश्चिद् 'औज्जिहानिर्' इति मन्यते ; JM औज्जिहायिनि ; Ms (1) औज्जिहानि
 13. PKV, JM, Ms (K) omit
 14. K, PKV omit ; Ms (4) राविणी
 15. K, PKV omit, Ms (1) राह, विराव ; Ms (4) राहकि
 16. Ms (1) औदभृज्जि ; K, PKV omit
 17. K, PKV omit ; SKTB औदन्यि ; SA औदन्ती
 18. K omits
 19. Ms (K) adds सौलिङ्गि, आनुराहति
 20. Cf CV, BH जनपदनाम्नः क्षत्रियाद् अणः ; JM द्विसंज्ञाच्चाणः
२४. *Vide* : K, 2.4.61 ; PKV, (pū), p. 708 ; CV, 2.4.122 ; JM, 1.4.32 ; SA, 2.4.127 ; BH, 4.1.207-8 ; HBV, 6.1.143 ; V, pp. 206-9
1. SA तौल्वलि, तौल्वलि ; HBV तौल्वलि, तौल्वकि
 2. JM, SA धारिणि
 3. CV adds रातक्षत्रि ; JM omits ; SA, HBV रामणि
 4. CV and others omit
 5. SA, HBV, V दालीपि
 6. K दैवलि ; Ms (K) adds दिवलि ; CV adds दैवदत्ति ; JM adds दैवोति ; SA, HBV दैवोति ; Ms (1) रेवति

दैवयजि ⁷	वार्कलि ⁸	नैवकि ⁹	दैवमित्रि ¹⁰	चाफट्टकि ¹¹	प्राडाहति ¹²
प्रादोहनि	आनुरोहति ¹³	आनुति ¹⁴	आहिंसि ¹⁵	आसुरि ¹⁶	नैमिश्रि ¹⁷
आसिबन्धकि ¹⁸	वैडिक ¹⁹	पौष्करसादि ²⁰	वैरकि ²¹	वैल्वकि ²²	वैहति ²³
वैकणि ²⁴	कारेणुपालि ²⁵	पौष्पि ²⁶	वैशीति	बान्धकि ²⁷	आसिनासि ।

२५. यस्कादि-गणः (२.४.६३)

यस्क	लह्य ¹	द्रुह्य ²	आयःस्थूण ³	तृणकर्ण ⁴	सदामत्त ⁵
------	-------------------	----------------------	-----------------------	----------------------	----------------------

7. SA दैवयजि ; Ms (1) दैवराजि
8. SKTB वार्कलिसि ; Ms (1) वार्कलि
9. SKTB नैवकि
10. K, PKV, omit
11. K, CV, JM, SA omit ; PKV चाफड्डकि ; SKTB वाफड्डकि ; BH चाफन्दकि
Ms (4) चाफदकि
12. K प्राणाहति ; Ms (K) adds वापडुकि ; PKV प्राणाहवि ; SA प्राडाहति, प्रादायति ;
HBV प्राडाहति, प्रादाहति
13. K आनुहारति ; Ms (K) आनुरोहिनि : CV, JM, HBV, V, Ms (3) आनुराहिनि
14. K आनुमति
15. Ms (1) omits
16. SA आसुरी ; Ms (1) omits ; Ms (2) आशुरि
17. SA नैमिश्री, नैमिश्रि ; HBV adds नैमिश्रल, नैमिश्रि ; BH नैमिश्रि ; Ms (4)
adds नैमिषि ; Ms (K) निमिश्रि
18. SA आसिद्धकि, बान्धकि ; HBV आशि, बान्धकि, यासि, बाद्धकि, आसि, वद्धकि ;
Ms (1) बान्धकि ; Ms (4) adds बान्धकि ; Ms (K) आशि
19. K वैकि ; Ms (K) वैकि, वैड्क ; CV, JM, SA, BH, HBV वैकि ; Mss (1, 4)
वैम्बकि
20. SA पौष्करदी ; Ms (1) पौष्करतिसादि
21. PKV वैहकि ; SKTB वैनकि ; CV वैकरि, वैहरि ; BH वैरकि, *Vide : V 'वैणकिर'*
इति शाकटायनः ; Ms (2) चैरकि
22. K वैलकि ; Ms (1) वैल्लिक
23. Ms (1) omits
24. CV वैकलि ; Ms (1) omits ; Ms (4) वैककणि
25. SA कारेणुपालि ; Ms (K) करेणुपालि
26. K पौष्कि
27. SA वाषट्टकि

२५. *Vide* : K, 2.4.63 ; PKV (pū), pp. 727 ; CV, 2.4.110 ; JM, 1.4.134 ; SA,
2.4.109 ; BH, 4.1.184-88 ; HBV, 6.1.125 ; V, pp. 54-57

1. K, BH लभ्य
2. Ms (K) दुह्यल
3. B अयस्थूणा
4. SKTB तृणकर्म ; SA तृण, कर्ण
5. JM सदामत

GOPAVANĀDI-GAṆA

95

कम्बलहार ⁶	वहियोग ⁷	कर्णादिक ⁸	पर्णादिक ⁹	पिण्डजङ्घ ¹⁰	वकसक्थ ¹¹
विश्वि ¹²	कुद्रि ¹³	अजवस्ति ¹⁴	मित्रयु ¹⁵	रक्षोमुख ¹⁶	जङ्घारथ ¹⁷
उत्कास ¹⁸	कटुक ¹⁹	मन्थक ²⁰	पुष्करसद् ²¹	विषपुट ²²	उपरिमेखल
क्रोष्टुमान ²³	क्रोष्टुपाद ²⁴	क्रोष्टुमाय	भलन्दन ²⁵	शीर्षमाय	खरप
पदक ²⁶	वर्षुक ²⁷	भडिल ²⁸	भण्डिल	भडित ²⁹	भण्डित ³⁰ ।

२६. गोपवनादि-गराः (२.४.६७)

गोपवन	शिष्य ¹	विन्दु ²	भाजन ³	अश्ववतान ⁴	श्यामाक ⁵
-------	--------------------	---------------------	-------------------	-----------------------	----------------------

6. K, BH कम्बलहार ; SA कल, बल, हाल ; Ms (1) कम्बरहार
 7. K, JM वहियोग ; SA अहियोग ; HBV, BH omit ; Ms (2) वहियोग
 8. K कर्णादिक ; SA कर्णादिक ; BH, V, Mss (1, 2) कर्णाद
 9. SA पर्णादिक ; K, CV, JM, BH, Ms (1) omit ; Ms (2) पर्णाद
 10. SKTB पिण्डजङ्घ, Ms (1) पिण्डजङ्घ
 11. JM omits ; SA पिकसक्थ ; Ms (K) वकसक्थ, गृष्टि
 12. K वस्ति ; PKV वस्ति ; Ms (K) omits
 13. BH कुद्रि, V, Ms (2) कुद्रि ; Ms (1) कुडि ; Ms (3) चुद्रि
 14. SA अजवस्ति
 15. Ms (3) मित्र
 16. K रक्षामुख ; PKV रक्षुमुख ; JM वकरक्षोमुख
 17. JM जङ्घारथ ; SA जङ्घोरथ
 18. SKTB उत्कास ; HBV उत्काश ; BH उत्काशकह ; Ms (K) उक्कास
 19. CV कटुक ; SA कटक
 20. CV omits ; PKV, JM मन्थर ; SA ग्रन्थ ; B मथक ; 19, 20 in combined from—HBV कटुमन्थ, कटुकमन्थ ; V, Ms (3) कटुमन्थ ; *Vide* : V अपरे 'कटुमन्थ' इत्याहुः अन्यस्तु 'कटक', 'मन्थक' इति पृथक् शब्दद्वयम् इत्याह
 21. B पुष्करट्
 22. PKV द्विपयुट् ; Ms (1) विषपुट
 23. B क्रोष्टुमान, V treats as a variant of क्रोष्टुपाद, *Vide* : 'क्रोष्टुमान' इति केचित्
 24. Ms (K) क्रोष्टुपद
 25. K भलन्द ; CV, Ms (1) कलन्दन ; Ms (3) भलन्दक
 26. SA पदकर्षक
 27. K वर्मक ; Ms (K) वधक ; CV, Mss (1, 3) वर्षक ; JM, SA omit ; HBV वर्मक
 28. SA भदिल, भटक
 29. SA भदित
 30. Ms (2) omits
२६. *Vide* : K, 2.4.67 ; PKV (pu), p. 728 ; CV, 2.2.116 ; JM, 1.4.138 ; BH, 4.4.158 ; V, pp. 64-65
1. Vāmana takes this as प्रत्याहार, *Vide* : V वामनमते 'शिष्य' इति प्रत्याहारः
 2. JM पिण्ड ; SA चिन्धु ; Ms (K) विदुर
 3. SKTB भाजन, भाजक ; SA ताजम
 4. K अश्व, अवतान
 5. JM श्यामाक ; B श्योमाक

श्यामक⁶ श्यापर्ण⁷ ।

२७. तिककितवादि-गराः (२.४.६८)

तिककितवाः¹ वङ्खरभण्डीरथाः² उपकलमकाः³ पफकनरकाः⁴ बकन-
खश्चगुदपरिणद्धाः⁵ उब्जककुभाः⁶ लङ्कशान्तमुखाः⁷ उरशलङ्कटाः⁸ कृष्णा-
जिनकृष्णसुन्दराः⁹ भ्रष्टककपिष्ठलाः¹⁰ अग्निवेशदशेरकाः¹¹ ।

२८. उपकादि-गराः (२.४.६९)

उपक लमक भ्रष्टक¹ कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक²

6. Some read श्यावक, *Vide* : V 'श्यावक' इत्यन्ये

7. K श्वापर्ण ; Some read the word माठर also in this *gana*, *Vide* : SA माठर शब्दमप्येके गोपवनादिषु पठन्ति; BH adds शम्बक, *Cf.* V सम्बकः, श्यवक इत्यन्ये ; *Vide* : V विन्दुभाजन सप्तथौ अन्ये पठन्ति ; Mss (1, 2) place the word वृत् at the end of this *gana*

२७. *Vide* : K, 2.4.68 ; PKV (pū), p. 728 ; CV, 2.4.15 ; JM, 1.4.140 ; SA, 2.4.115 ; BH, 4.1.95-96 ; HBV, 6.1.131 ; V, pp. 62-64

1. SA, Mss (1, 2) तिक, कितव

2. CV, Ms (K) वङ्खरभाण्डीरथाः ; SA, रन्धेर, भाण्डीरथ

3. SA, BH उपकलमक ; Mss (1, 2) उपक, लमक

4. PKV वहकनरकाः ; CV प्रहृत्तनरकाः ; JM पटकनरकाः ; SA पफक, उरक ; BH प्रहितनरक ; HBV पहक नरक ; V पफकनरक, प्रहितनरक ; Ms (1) पलक, नरक ; Ms (2) पडक, नरक

5. SA बकनख, स्वगुद, परिणद्ध ; HBV reads as combined बकनखस्वगुदपरिणद्ध ; BH बकनखस्वगुदपरिणद्ध ; Ms (K) बकनखगुदपरिणद्धाः ; Ms (2) चकनखस्वगुद-परिणद्ध

6. SA उब्ज, ककुभ ; BH अब्ज, ककुभ ; V उब्जककुभ ; Ms (2) उच्च, ककुभ

7. PKV लङ्कशान्तमुखाः ; SKTB कलङ्कशान्तमुखाः ; HBV, BH, V लङ्कशान्त-मुख ; Ms (2) लङ्कट, शान्तमुख

8. K, BH उरशलङ्कटाः ; SKTB उत्तरशलङ्कट ; SA उरशलङ्कट, HBV उरश, लङ्कट, उरशलङ्कट ; V, Ms (3) औरशलङ्कट ; Ms (1) उरस, लङ्कट

9. SA, Mss (1, 2) कृष्णजिन, कृष्णसुन्दर

10. JM भ्रष्टककपिष्ठलाः ; SA भ्रष्टक, कपिष्ठल ; BH भ्रष्टककपिष्ठल ; HBV भ्रष्टक-कपिष्ठल

11. K अग्निवेशदासेरकाः ; SKTB अग्निवेशदाशेरका ; Ms (K) अग्निवेशदेशका :

२८. *Vide* : K, 2.4.69, PKV (pū), p. 729, CV, 2.4.114 ; J.M. 1.4.139 ; SA, 2.4.114 ; BH, 4.1.92-94 ; HBV, 6.1.130 ; V, pp. 57-62

1. SA भ्रष्टक

2. K पण्डारक ; CV, JM वडारक ; BH चडारक ; Ms (K), SA, HBV, V omit ; Ms (2) चूडारक

UPAKĀDI-GAṆA

97 .

अडारक ³	गडुक ¹	सुपिष्ट ⁵	पिष्ट	मयूरकर्ण ⁶	खरीजङ्घ ⁷	शलाथल ⁸
पतंजल ⁹	पदंजल ¹⁰	कठेरणि ¹¹	कुपीतक ¹²	कशकृत्स्न ¹³	निदाघ	
कलसीकण्ठ ¹⁴	दामकण्ठ ¹⁵	कृष्णपिङ्गल	कर्णक ¹⁶	परणक	जटिलक ¹⁷	
बधिरक ¹⁸	जन्तुक ¹⁹	अनुलोम	पिङ्गलक ²⁰	प्रतिलोम	प्रतान	
अनभिहित ²¹	उदङ्क ²²	सुधायुक ²³	अबन्धक ²⁴	अनुपद	अपजङ्घ ²⁵	
कमक	लेखाभ्रू ²⁶	कमन्दक ²⁷	पिञ्जलक ²⁸	मदाघ ²⁹	कदामत्त	
कवन्तक ³⁰	कमन्तक	वर्णक ।				

3. K अडारक ; PKV, BH आडारक ; CV omits ; JM अकाडरक ; SA अरट्टक
4. K adds सुपर्यक
5. Ms (K) सुपिष्टक ; B सुपिष्ट
6. SA मयूर, कर्ण ; V मयूरकर्ण, *Vide* :, 'मयूरकर्णम्' अपरे पठन्ति *ibid*
7. K खारीजङ्घ ; SA, HBV खरीखन ; BH खरिजङ्घ ; V खरीजङ्घ,
8. K शलावल ; Ms (K) शरावल ; *Vide* : V 'थलाथल' इत्यन्ये
9. CV, BH पतंजलि, *Cf.* V भोजस्तु 'पतंजलि' शब्दम् इकारान्त मन्वमानः.....पतंजलयः ।
10. K पदञ्चल
11. SKTB, JM कठेरणि ; SA कठेरिति ; BH कठेरण ; *Cf.* V वामनस्तु ईकारान्त मन्वानः 'कठेरण्य' इत्याह.....अन्ये 'कठेरण्य' इत्याहुः ; Ms (2) कठेरणि ; Ms (K) कठेरव
12. CV कुपीतकि ; SA कुशीतक ; Ms (K) अशीतक
13. K काशकृत्स्न ; Ms (K) कषकृत्स्न ; JM कासकृत्स्न ; *Vide* : V वामनस्तु 'कसकृत्स्ना' इत्याह
14. Ms (K) कलसीकण्ठ
15. SA दासकण्ठ
16. SA कणक ; HBV कनक
17. SKTB जटिरक ; Ms (K) जदीरक ; SA जलदेजलक
18. Ms (K) बधीरक
19. PKV जातुक ; BH जन्तु ; HBV जतुक ; V adds जतुक जतुरक
20. K अर्धपिङ्गलक ; CV पिंजलक ; BH पिङ्गल, *Vide* : V 'पिंजलक' इति शाकटायनः
21. HBV अभिहित, *Cf.* V केचित्तु 'अभिहित' इति नञा विना पठन्ति
22. JM उदङ्क
23. PKV सुधायुक ; BH सुधायुग
24. *Vide* : V 'अबद्ध' इत्येके
25. JM अविदग्ध ; *Vide* : भोजस्तु 'अपदग्ध' इत्याह ; Ms (2) अपजङ्घ ; Ms (K) अविदग्ध
26. BH लेखाभ्रू ; Ms (1) लेखाभ्र
27. SA मदक
28. JM कपिंजलक ; SA पिंजलक
29. SA मदाढ्य
30. SA अवन्तक

तृतीयोऽध्यायः

२९. भृशादि-गणः (३.१.१२)

भृश	शीघ्र	मन्द	चपल	पण्डित	उत्सुक	उन्मनस्
अभिमनस् ^१	सुमनस्	दुर्मनस्	रहस्	रोहत् ^२	रेहत् ^३	संश्चत्
तृप्त ^५	शश्वत्	भ्रमत् ^६	वेहत्	शुचिस् ^७	शुचिवर्चस्	अण्डर ^८
वर्चस्	ओजस्	सुरजस् ^९	अरजस् ^{१०}			

३०. लोहितादि-गणः (३.१.१३)

लोहित	नील	चरित	फेन	मद्र ^१	हरित	दास
-------	-----	------	-----	-------------------	------	-----

मन्द^२ । अकृतिगणोऽयम् ।

३१. सुखादि-गणः (३.१.१८)

सुख	दुख	तृप्त ^१	कृच्छ ^२	अस ^३	आस ^४	अलीक	प्रतीप
-----	-----	--------------------	--------------------	-----------------	-----------------	------	--------

करुण^५ कृपण सोढ^६ ।

२९. *Vide*: K, 3.1.12; PKV (u), p. 377; CV, 1.1.30; JM, 2.1.10; SA, 4.1.26; BH, 1.3.16-18; HBV, 3.4.39; V, pp. 466-68

1. K अभिमनस्
2. Ms (1) रोहन् ; Ms (K) रोहस् ; K omits
3. Ms (1) रेहतास् ; SA रेहत् , रेफट् ; V रेहत् , रेफत्
4. K omits; PKV संश्चरत् ; BH संश्च; V takes शश्वत् to be the variant of संश्चत् , *Vide*: 'शश्वद्' इति शाकटायनः
5. K omits; PKV तृप्त
6. K बृहत् ; *Vide* : DV, p. 416
7. K शुभि; CV शचि; SA and others शुचि
8. V 'आण्डर' 'अण्डर' इत्यन्ये
9. K omits; Ms (2) सुरजर
10. Ms (2) अरजस् , अजस्

३०. *Vide*: K, 3.1.13; SA, 4.1.27; HBV, 3.4.30; V, pp. 469-70

1. Ms (2) मन्द
2. K, Ms (2) मन्द्र; Ms (K) मुण्ड

३१. *Vide* : K, 3.1.18; PKV (u), p. 381; CV, 1.1.35; JM, 2.1.15; SA, 4.1.37; HBV, 3.4.34; V, pp. 470-71

1. K तृप्त
2. CV कृच्छ
3. PKV अम्र; JM, SA, HBV omit; BH, Ms (3) अश्रु
4. PKV, HBV आम्र; Ms (K) आस; *Vide*: DV (p. 418) गणरत्नमहोदधौ 'आस्य' शब्दोऽपि पठ्यते
5. PKV, HBV करण; JM करुणा
6. SA साध

३२. कण्ड्वादि-गणः (३.१.२७)

कण्ड्	मन्तु ¹	हणीङ् ²	वल्गु ³	असु ⁴	नमस्	महीङ् ⁵	
लाट् ⁶	लेट् ⁷	इरस्	इर्	दुवस् ⁸	उपस् ⁹	वेट् ¹⁰	मेघा ¹¹
कुषुभ् ¹²	मगध् ¹³	तन्तस् ¹⁴	पम्पस् ¹⁵	सुख	दुःख ¹⁶	सपर	
अरर ¹⁷	भिषज् ¹⁸	भिष्णाज्	चरण ¹⁹	भुरण ²⁰	तुरण	गदगद ²¹	
एला	केला ²²	खेला	लिट् ²³	लोट् ।			

३३. नन्दादि-गणः (३.१.१३४)

नन्दि-वाशि-मदि-दूषि-साधि-वर्द्धि-शीभि-रोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्¹—नन्दनः

३२. *Vide*: K, 3.1.27; PKV (u), p. 390; CV, 1.1.39; JM, 2.1.25; BH, 1.3.29-30; HBV. 3 4.8; V, pp. 461-66

1. CV मन्तु, *Vide*: V 'मन्तूज्' इति चन्द्रः; *Cf.* DV चन्द्रस्तु जितं पठित्वा 'मन्तूयते' इति चाह
2. K. हणीज्; CV हणिङ्; JM दृणीङ्
3. BH सुवल्गु
4. K असु; Ms (K), PKV, SKTB असूज्; CV असुज, JM असङ्, *Vide*: V अन्ये तु 'असङ्' इति दीर्घान्तं पठन्ति
5. CV महीङ्; Ms (2) महाङ्
6. K omits
7. Ms (K) लेट्
8. Ms (1) दुस्स
9. K, CV, JM omit; Ms (2) उपस्
10. SKTB, V वेट्; PKV adds वेन्; CV वेङ्, लाट्, also *Vide*: 'वेट् लाट्' इति केचित् पठन्ति—वेट्, लाट्, इति च । तेषां वेङ् लाट् यति, वेट् यति, लाट् यति *ibid*: JM वेट् लीङ्; HBV वेङ्, लाङ् । 'वेट्, लाट्, वेट् लाट्' इत्यन्ये; V 'वेट् लाट्' इत्यन्ये, 'वेट् लाङ्' इति भोजः
11. Ms (K) मुधा, मेघा
12. CV कुषुभम्; HBV कुषुभम्; *Vide*: V 'कुषुभ' इत्यन्ये
13. PKV मागध; JM मगधस्
14. HBV तुषस्; Ms (1) तनस्
15. HBV तम्पस्; B पयस्
16. Ms (1) दुख
17. K अर; Ms (K) आरा; JM अरच्; HBV, Ms (1) अरर
18. PKV, JM, BH, HBV भिष्णुक्
19. JM सरण; *Vide*: V 'वरण' इति भोजः
20. HBV adds वुरण; Ms (3) वुरण
21. HBV 'गदगदङ्' इत्येके, *Cf.* V अन्ये तु 'गदगदङ्' इति पठन्ति
22. HBV 'खल' इत्यन्ये, *Cf.* V 'खल' इत्यकारान्तम् इत्यन्ये
23. CV लेट्; *Vide*: V 'वेट् लोट्' इति वामनमतेन । 'वेटा लाटा' इति केचित् पठन्ति ।

३३. *Vide*: K, 3.1.134; PKV (u), p. 498; CV, 1.1.140; JM, 2.1.106; BH, 3.1.192-96; HBV, 5.1.52; V, pp. 476-77

1. *cf.* K नन्दि-वासि...रोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्; Ms (K) नन्दि-वाशि...संज्ञायाम्; CV नन्दि-वासि-दूषि-साधि-शीभि-वर्द्धि-रोचिभ्यो...संज्ञायाम्; JM नन्दि-वाशि-मदि-नर्दि-भूषि-साधि-शीभि-वर्द्धि-रोचिभ्यो...संज्ञायाम्; BH. नन्दि-वाशि-मदि-नर्दि-साधि-शीभि-वर्द्धि-भीषि-भूषि-दूषि-सहि-दृषि-जलिपभ्यो ल्युः; Mss (1, 2) नन्दि-वाशि-मदि-नर्दि-साधि-वर्द्धि-शीभि-रोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्; Ms (3) नन्दि-वासि...संज्ञायाम्

वाशनः ²	मदनः	दूषणः	साधनः	वर्द्धनः	शोभनः	रोचनः ¹
सहितपिदमेः संज्ञायाम् ³ —	सहनः	तपनः	दमनः	जल्पनः ⁴	रमणः ⁵	
दर्पणः ⁶	सङ्क्रन्दनः ⁷	सङ्कर्षणः ⁸	संहर्षणः ⁹	जनार्दनः ¹⁰	यवनः ¹¹	
मधुसूदनः ¹²	विभीषणः ¹³	लवणः ¹⁴	वित्तविनाशनः ¹⁵	कुलदमनः	शत्रुदमनः ।	

३४. ग्रेह्यादि-गराः (३.१.१३४)

ग्राही ¹	उत्साही ²	उद्दासी ³	उद्भासी ⁴	स्थायी ⁵	मन्त्री ⁶
सम्मर्दी ⁷	रक्ष-श्रु-वप-शां नौ ⁸ —	निरक्षी	निश्चावी	निवापी ⁹	निशायी ।

2. K, CV, V, Ms (3) वासनः

3. Cf. PKV सहि-तपि-मदीभ्यः संज्ञायाम्; CV सहि-तापि-दमेः संज्ञायाम् अयन्तात्; JM सहि-तपि-दमि-ज्वलि-रुचि-जल्पमि दृपि-रसि-सङ्क्रन्दि-सङ्कर्षिभ्यः अयन्तेभ्यः संज्ञायाम्; BH रमि-रुचि-कृति-तपि-तृदि-दहि-यु-पूभ्यः संज्ञायाम्; HBV सहि-रमि-दमि-रुचि-कृति-तपि-तृदि-दहि-यु-पू-लूभ्यः संज्ञायाम् एव अयन्तेभ्यः; Mss (1, 2) सहि-तपि-दमिभ्यः संज्ञायाम्

4. Ms (1) जल्प

5. Mss (1, 2) रम

6. Ms (1) omits

7. Ms (1) क्रदि

8. Ms (1) सङ्कृपि

9. Ms (1) हपि

10. Mss (1, 2) अर्द

11. PKV, CV, V पवनः; BH adds पवनः; Ms (1) omits; Ms (2) पू

12. Mss (1, 2) सूद

13. Mss (1, 2) भीषण; BH भीषणः

14. Mss (1, 2) लूञ्; BH लुञो नो णश्च

15. JM, HBV, V वित्तविनाशनः; Mss (1, 2) omit

३४. Vide: K, 3.1.134; PKV (u), p. 498; CV, 1.1.140; JM, 2.1.106; BH. 1.3.197-205; HBV, 5.1.53; V, pp. 478-79

1. K, Mss (1, 2) ग्रह

2. K, Mss (1, 2) उत्सह

3. K उद्दस; Mss (1, 2) उद्दास

4. K, Mss (1, 2) उद्भास

2-4 CV omits, Vide: कथम् उत्साही, उद्दासी, उद्भासी, सम्मर्दी, निवेशी इति? 'अत इतिना' सिद्धम्। Cf. BH उदि भासि-दसि-सहिभ्यः and HBV उदः सहि-दहि-भासिभ्यः

5. Mss (1, 2) स्था; PKV omits, HBV स्थायी, उपस्थायी

6. Mss (1, 2, K) मंत्र; CV omits

7. Mss (1, 2, K) सम्मर्द; PKV समदी; CV omits; HBV संमदी

8. Cf. PKV रक्ष-श्रु-वप-शां नौ; HBV नेः श्रु-शी-विश-वस-वप-रक्षिभ्यः; BH श्रु-शा-विशि-वसि-वपि-रक्षिभ्यो नौ; V श्रु-विशौ-वपि-रक्षी-शा-वसि-शीडश्च नेः पराः

9. Ms (1) वच्; CV omits

याचृ-व्याह-व्रज-वद-वसां प्रतिषिद्धानाम्¹⁰— अयाची अव्याहारी अत्राजी अवादी
 अवासी अचाम् अचित्त-कर्तृकाणाम्¹¹— अकारी अहारी अविनाथी
 विशयी विषयी देशे¹² विशयी विषयी अभिभावी भूते¹³ कपराधी¹⁴
 उपरोधी¹⁵ परिभवी परिभावी ।

३५. पचादि-गणः (३.१.१३४)

	पच	वच ¹	वप	वद ²	चल	तप ³	पत ⁴	नदट ⁵
भषट् ⁶	गरट् ⁷	प्लवट् ⁸	चरट् ⁹	तरट् ¹⁰	चोरट् ¹¹	गाहट् ¹²		

10. Cf. Mss (1, 2, K) याचृ-व्याह-संव्याह-व्रज.....प्रतिषिद्धानाम्; CV याचि-व्रज-वद-वसां नपूर्वाणाम्; BH याचि-व्रजि-वदि-वसि-व्याह-संव्यवहृम्यो नजि; HBV नो व्याह-संव्याह-संव्यवहृ-याचि-व्रज-वद-वसिम्यः; V याचि-संव्यवहृ-व्याह-व्रज-वद-वसो नः; DV याचृ-व्यवहृ.....प्रतिषिद्धानाम्
11. Cf. JM अचाम् अचित्त-कर्तृकाणाम् प्रतिषिद्धानाम्; BH अचो अचित्तवत्-कर्तृकात्; HBV न पूर्वात् स्वरान्ताद् अचित्तवत् कर्तृकात्.....केचिद् अनञ् पूर्वाद् इच्छन्ति; Cf. V न पूर्वाद् एव स्याद् अचश्च धातोर् अचित्तकर्तृतः.....केचिन् नपूर्वादि न मन्यन्ते । तन्मते कारी हारी इति स्यात् ।
12. Cf. K विषयी देशे; CV विषायी विषयी इति देशे; BH विशयी विषयी च देशे; HBV वेः शीङ् पियो देशे ह्रस्वश्च; V विशयी विषयी च देशे स्यात्
13. Cf. CV अभिभावी अभिभवी इति भूते; BH आभौ भुवो भूते; HBV व्यभिभ्यां भूते; V अभेर भुवस्तु भूते
14. CV omits
15. Mss (1, 2) उपरुध; Vide: V 'उपरोधी' इति भोजः
16. CV omits

३५. Vide: K, 3.1.134; PKV (u), p. 498; JM, 2.1.106; SA, 4.3.85; BH, 1.3.189-91; HBV, 5.1.50; V, pp. 477-78

1. K, PKV, SKTB, JM, BH, V omit
2. V वदः, कद्वदो यद्वद इत्यपि
3. PKV, SKTB, BH, V omit
4. V पत, परापत
5. V नद
6. V भष
7. V गर
8. SKTB प्लुवट्; V प्लव; Ms (1) प्रवट्
9. Ms (K) वरट्
10. V तर; Ms (2) तट
11. BH चारट्; V चोर
12. K ग्राहट्; V गाह, Ms (2) ग्रट, ग्राहट

सूदट् ¹³	देवट् ¹⁴	रज ¹⁵	मद ¹⁶	क्षप ¹⁷	सेव ¹⁸	मेघ ¹⁹	कोष ²⁰
मेघ ²¹	नर्त ²²	व्रण ²³	दर्श	सर्प	दम्भ	दर्प	जारभर ²⁴

स्वपच । आकृतिगणोऽयम् ।

३६. गम्यादि-गणः (३.३.३)

गमी आगमी¹ प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतिबोधी प्रतियोगी
प्रतियायी भावी ।

३७. भिदादि-गणः (३.३.१०४)

भिदा ¹	छिदा ²	विदा	क्षिपा ³	गुहा	श्रद्धा ⁴	मेधा	गोधा ⁵
आरा ⁶	हारा ⁷	कारा ⁸	क्षिया	धारा ⁹	लेखा	तारा ¹⁰	रेखा
चूडा ¹¹	पीडा ¹²	वपा	वसा	मृजा ¹³	कृपा ¹⁴	रुजा ¹⁵	सेधा ¹⁶

13. PKV सूदट् ; SKTB, Ms (3) सुरट् ; V सूद ; Ms (1) शूदट्
14. Ms (3) देव
15. SKTB जर
16. SKTB मर
17. SKTB, BH, V क्षम
18. PKV, SKTB, Ms (K) सव ; JM सेच ; BH सेवट्
19. PKV शेष ; Ms (K) मष
20. Mss (1, 2) कोष
- 21, 22. K combines these as मेघानर्त ; HBV मेघ, मेघ, नर्त
23. K व्रण, दर्श ; PKV प्राण ; JM प्रण
24. HBV जारभरा ; Ms (1) जराभर, जरभर ; Ms (2) जार, भर
३६. Vide: K, 3.3.3 ; JM, 2.3.1 ; HBV, 5.3.1
1. K, HBV, Ms (2) आगामी
३७. Vide: K, 3.3.104 ; PK (u) p. 670 ; CV, 1.3.86 ; JM, 2.3.86 ; BH, 2.4.138-45 ; HBV, 5.3.108 ; V, pp. 474-76
1. K, SKTB, Mss (1, 2) भिदा विदारणे
2. *ibid* छिदा द्वैधीकरणे
- 1, 2. PKV combines as भिदा, छिदा विदारणे
3. Ms (3) क्षप
4. Ms (3) omits
5. Ms 2 आरा शस्त्रियाम्
6. Ms (3) हारि
7. Ms (2) वारा ; Ms (3) कारि
8. Mss (1, 2) धारा प्रपाते ; Ms (3) धारि
9. Mss (1, 2) तारा ज्योतिषि ; Ms (3) तारि
10. V चुरा ; Ms (3) omits
11. JM वीडा ; BH, V, Ms (3) omit
12. K सृजा ; Ms (2) मृजा
13. BH, Mss (1, 2) कृपेः सम्प्रसारणं च ; Ms (3) omits
14. Ms (3) सज ; K, JM omit
15. Ms (3) सिध् ; K, JM omit
- N.B. BH, V, Ms (3) read in this *gana* only the roots भिद्, etc., and not the ready made words like भिदा, etc.

३८. भीमादि-गणः (३.४.७४)

भीम	भीष्म	भयानक	वह ¹	चरु ²	प्रस्कन्दन ³	प्रपतन ⁴
समुद्र	स्रुव ⁵	स्रुच ⁶	दृष्टि ⁷	रक्षः ⁸	शङ्कु ⁹	सुक ⁰
खलति ¹²	। आकृतिगणोऽयम् ।					

३८. Vide: K, 3.4.74; JM, 2.4.61

1. K, Ms (1) वरु
- 1, 2. B combines these as वहचर
3. K सङ्क्रन्दन
4. Ms (2) प्रतपन
5. K स्रुच ; Ms (K) सुच ; JM श्रुव ; Ms (1) स्रव ; Ms (3) सुव
6. JM श्रुक ; Ms (1) श्रुक ; Ms (1) स्रक्
7. K omits ; JM मृष्टि ; Ms (1, 2) वृष्टि
8. JM रक्षा
9. Ms (K) शङ्क
- 9, 10. Ms (1) combines there as सङ्कसुक and JM as सङ्कुसुक
11. Ms (2) सुखम् ; Ms (K) सुख
12. JM खलिन

चतुर्थोऽध्यायः

३९. अजादि-गणः (४.१.४)

अजा एडका कोकिला^१ चटका^२ अश्वा^३ मूषिका^४ शूद्रा
बाला^५ होडा^६ पाका वत्सा वन्दा विलाता पूर्वापहाणा^७
अपरापहाणा^८ कृञ्चा^९ उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा
पुंयोगेऽपि^{१०} । दंष्ट्रा^{११} आकृतिगणोऽयम् ।

४०. स्वस्त्रादि-गणः (४.१.१०)

स्वसृ दुहितृ ननान्द यातृ^१ मातृ तिसृ चतसृ ।

४१. सपत्न्यादि-गणः (४.१.३५)

समान एक वीर पिण्ड भ्रातृ^१ पुत्र श्व भद्र
दासाच् छन्दसि^२ ।

३९. *Vide*: K, 4.1.4; PK (pū), p. 321; CV, 2.3.15; JM 3.1.4; BH, 3.4.3-12; HBV, 2.4.16.; V, pp. 68-72

1. JM and others कोकिला जातिः
2. JM वटका
3. JM अश्वा
4. Ms (K) मूषिकेति जातिः
5. JM वाली
6. K होडा
7. K Ms (K) पूर्वापहारणा, *Vide* : V अपरे णत्वं नाधीयते, *Cf.* Ms (3) केचित् पूर्वापहाणादौ णत्वं नाधीयते; B पूर्वापहाणाम्
8. K अपरापहारणा; *Vide*: V, Ms (3) केचित् 'परपहाणा' इति पठन्ति; CV adds सम्प्रहाणा; *Vide*: V, Ms (3) भोजस्तु 'पूर्वापहायणा, अपरापहायणा, सम्प्रहायणा' इति पठति. But we see in BH only पूर्वापहाणा, etc., in the *sūtra* पूर्वापहाना-, परापहान-सम्प्रहानेभ्यो नस्य च णः; Also *Vide*: V 'सम्प्रहाणा अपरप्रहाणा' इत्यप्यन्ये
9. JM कृञ्
10. K मध्यमा
11. K omits

४०. *Vide*: K, 4.1.10; PK (pū), p. 193; JM, 3.1.8; BH, 3.4.29; HBV, 2.4.1; V, pp. 72, 73

1. Ms (4) omits

४१. *Vide*: K, 4.1.35; CV, 2.3.33; JM, 3.1.34; BH, 3.4.49; HBV, 2.4.50

1. Ms (4) भर्तृ
2. Only K, Mss (3, 4) read this *gaṇasūtra*

N.B. The words from समान up to पुत्र are read with पत्नी as a second member in JM and HBV.

GAURĀDI-GAṆA

105 .

४२. गौरादि-गणः (४.१.४१)

गौर	मत्स्य	मनुष्य	हय	गवय	मुकय	पिङ्गल ¹
शृङ्ग	ऋष्य ²	पुट	तूण ³	द्रुण	द्रोण ⁴	हरिण ⁵
पटर ⁷	उणक ⁸	कुवल	वदर	विम्ब ⁹	आमलक ¹⁰	कर्कर ¹¹
शर्कर ¹³	पुष्कर	सलद ¹⁴	शङ्कण्ड ¹⁵	सुनन्द ¹⁶	सुषम	सुषव ¹⁷
गडुल ¹⁹	पाण्डश ²⁰	आढक ²¹	आनन्द ²²	अश्वत्थ ²³	सृपाट ²⁴	शङ्कुल ²⁵

४२. *Vide*: K, 4.1.41; PKV (pū), p. 353-54; CV, 2.3.37; SA, 1.3.14; BH, 3.4.3-13; HBV, 2.4.56; V, pp. 74-87

1. K, PKV omit
2. CV, SA, HBV, V ऋश्य
3. K, PKV omit
4. Ms (1) omits
5. CV, JM अरीहण
6. K, PKV, Ms (1) कण ; CV कर्ण ; B कोकण ; Ms (2) omits
7. CV वठर ; HBV, Ms (3) पठर
8. K, PKV, JM उकण ; CV, BH, HBV ओकण
9. *Vide*: V 'विम्बा' इति कश्चित्
10. Mss (1, 2) add आमल
11. K, PKV omit; JM कर्करा; Ms (1) adds कर्क; Ms (2) adds कर्करक; B फर्करक
12. HBV तर्कर
13. JM सक्करा
14. K, JM सलन्द
15. K, SKTB शिखण्ड; JM सङ्कण्ड; SA शङ्कुण्ड; BH शुङ्कण्ड
16. K omits; Ms (3) नद
17. K omits; SA सुशव
18. K, PKV, Ms (2) omit; HBV अलन्द
19. K गडुज; Ms (K) गण्डुज; JM गडुज; HBV गण्डुज
20. K omits; PKV पाण्डस; CV पाण्डस; SA पाण्डश
21. Mss (2, K) add अङ्क and PKV adds आङ्क; JM आढक; *Vide*: V 'आढजी' इति केचिद् आहुः
22. CV, V आसन्द; *Vide*: V 'आनन्द' इति पाणिनिः
23. K, PKV omit
24. Ms (2) सपाट
25. JM शङ्कुल; Ms (2) शङ्कुल; Ms (K) आशङ्कुल

सूर्प ²⁶	सूर्प ²⁷	सूर्प ²⁸	उभय ²⁸	भृङ्ग ²⁸	सूच ²⁹	यूष ³⁰	यूथ	पूष ³¹
सल्लक ³²	घातक ³³	मालक ³⁴	मालत	साल्वक ³⁵	वेतस ³⁶	वृस ³⁷	अतस	
मह	मठ ³⁸	छेद ³⁹	स्वन् ⁴⁰	तक्षन् ⁴¹	अनडुही ⁴²	अनड्वाही ⁴³	एषणः	करणे ⁴⁴
देह	देहन ⁴⁵	काकादन ⁴⁶	गवादन ⁴⁷	तेजन ⁴⁸	रजन ⁴⁹	लवण	यान ⁵⁰	
मेघ ⁵¹	गौतम ⁵²	आयःस्थूण ⁵³	भौरिक	भौलिक	भौलिङ्ग			
औद्गाहमानि ⁵⁴	आलम्बि ⁵⁵	आपिच्छि ⁵⁶	आलजि ⁵⁷	आलन्धि ⁵⁸	आलक्षि ⁵⁹			

26. K adds सूर्य ; CV, PKV सूर्य
27. K omits; HBV सूर्प, सूप ; V सूर्प ; Ms (2) सूप
28. K, CV omit ; Ms (2) सूप, भृङ्गाह
29. K सुव
30. K मूष ; SA adds मूष
31. CV दूष ; JM गूष ; SA सूप
32. Ms (K) शल्लक
33. K घातक ; PKV पातक
34. PKV शालक
35. PKV शाल्वक
36. Ms (2) चेतस
37. K, PKV वृस; Ms (K) वृश; CV, BH, V वृस; B वृक्ष
38. JM मव; Ms (2) मट; Ms (K) भटट, भव
39. JM वेद; Ms (2) छेद
40. JM स्वन
41. JM भक्षण
42. CV, BH अनडुह
43. CV, BH omit; JM आनड्वाही
44. JM, BH एषणात् करणे; SA, HBV, V omit; Ms(2) एषण करणे
45. K, PKV omit; CV and others देहल; Ms (2) देहलर
46. Ms (2) काकदन
47. Ms (3) गवानद
48. Ms (K) तेजसन
49. Ms (3) रेजन
50. K, PKV पान; JM पाण
51. JM मेव, मेघी; SA मेद; Ms (2) मेधा; Ms (K) मघ
52. Ms (2) गोत्तम; B गोतम
53. K आप, स्थूण; Mss (K, 3) आपस्थूण; CV अयस्थूण; JM, SA, BH आयस्थूण;
Vide: V 'आयस्थेयी' इति केचित्; Ms (2) स्थूल
54. JM अद्गाहमानि; SA औदाहमानि; HBV औद्गाहमानि
55. K आलिङ्गि PKV, Mss (1, 2, 3) omit
56. PKV आपिजक; HBV आलच्चि; Ms (2) आलघि
57. K, PKV omit; BH, HBV, V अलज
58. K, PKV omit; CV आलन्धि; Vide: V 'कालन्धि' इत्यपि शाकटायनः
59. K omits; PKV आलच्चि; CV आलक्कि; SA आलर्क, HBV कालच्चि

आरट⁶⁰ टोट⁶¹ नट नाट⁶² मूलाट⁶³ शातन⁶⁴ पातन⁶⁵ पावन⁶⁶
 आस्तरण⁶⁷ अधिकरण⁶⁸ अधिकार⁶⁹ आग्रहायणी⁷⁰ प्रत्यवरोहिणी⁷¹ सेवन⁷²
 सुमङ्गलात् संज्ञायाम्⁷³ अण्डर सुन्दर मण्डर⁷⁴ मण्डल पट⁷⁵ पिण्ड
 ऊर्द्ध⁷⁶ गुर्द्ध⁷⁷ सूर्द्ध⁷⁸ पाण्ड⁷⁹ लोहाण्ड⁸⁰ कदर⁸¹ कन्दर⁸² कदल
 तरुण तलुन बृहत् महत् सौधर्म रोहिणी नक्षत्रे⁸³ रेवती नक्षत्रे⁸⁴
 विकल⁸⁵ निष्कल⁸⁶ पुष्कल कटात् श्रोणि-वचने⁸⁷ पिप्पल्यादयश्च पिप्पली⁸⁸
 हरीतकी कोशातकी शमी⁸⁹ करीरी पृथिवी⁹⁰ क्रोष्टी⁹¹ मातामही⁹²
 पितामही आहुतिगणोऽयम्

60. HBV आरद; V, Ms (3) अरट
 61. CV दोट; JM डेट, SA कटेट, HBV दोटी; BH, V दोट
 62. B नोट
 63. JM मूलोट; Ms (K) मूलात
 64. Ms (K) शतेन
 65. Ms (K) पोतन; Ms (2) पाटन; Ms (3) adds पोतन
 66. Ms (K) पाठन; Ms (3) पानट
 67. JM आस्तरण
 67, 68. CV combines these as आस्तरण अधिकरणे
 69. JM अधिका
 70. CV, BH आग्रहायण; JM आग्रहायणी; B अग्रहायणी
 71. CV, BH प्रत्यवरोहण
 72. JM सेवनी; BH सेचनक; PKV omits
 73. Ms (K) सुमङ्गल संज्ञायाम्
 74. K; PKV omit; SA मन्दर
 75. JM पेट, पिट; Ms (2) पद
 76. K, HB ऊर्द्ध
 77. B गुर्द्ध
 78. K, PKV omit; B सूद
 79. K पाण्ड; CV पाण्डार; JM पाण्डस
 80. K लोहाण्ड
 81. K, PKV omit
 82. K कन्दल
 83, 84. Cf. CV, JM रोहिणी, रेवती नक्षत्रे; BH रोहिणीरेवतीभ्या नक्षत्रे; SA (1.3.43) रोहिणरेवतान्नक्षत्रे; Ms (K) रोहिणीरेवत्योर् नक्षत्रे
 85. Ms (K) विल्लक
 86. SA, Ms (3) विष्कल; HBV adds विष्कल; Ms (2) निकुल
 87. Cf. CV कट श्रोण्याम्; JM, BH कटात् श्रोण्याम्; DV (p. 76), Ms (2) कटात् तु श्रोणिवचने
 88. V reads the words पिप्पली, etc. without the ending ī as पिप्पल, पृथिव, etc., Cf. V (p. 81) पाणिनि-प्रभृतयस्तु डीप्रत्ययान्तम् आहुः
 89. JM समी
 90. JM adds पृथिवि; V पृथिव
 91. CV, HBV, BH, Ms (3) क्रोष्टु; JM, V क्रोष्ट
 92. Vide: Uddyota on MH (4.2.35) गौरादिगणे 'मातामही' शब्दपाठोऽनार्थः

४३. बहुवादि-गणः (४.१.४५)

बहु पद्धति अङ्कति अञ्चति¹ अंहति वहति² शक्ति³
 शक्तिः शस्त्रे⁴ शारि⁵ वारि राति⁶ अहि कपि मुनि यष्टि⁷
 इतः प्राण्यङ्गात्⁸ कृद् इकाराद् अक्तिनः⁹ सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद् इत्येके⁹ चण्ड अराल¹⁰
 कमल¹¹ कृपण¹² विकट¹³ विशाल विशङ्कट¹⁴ भरुजा¹⁵ ध्वज
 चन्द्रभागान् नद्याम्¹⁶ कल्याण उदार पुराण अहन् ।

४४. क्रोडादि-गणः (४.१.५६)

क्रोड¹ खुर² उख वाल³ शफ⁴ गुद⁵ घोण⁶ नख⁷ ।
 आकृतिगणोऽयम् ।

४३. Vide : K, 4.1.45; PKV (pū), p. 358; CV, 2.3.41; JM, 3.1.31; SA, 1.3.61; BH, 3.4.74-78; HBV, 2.4.31; V, pp. 87-90

1. JM अस्वति ; Ms (1) अवन्ति
2. JM and others omit
3. B शक्ति
4. K शक्ति शस्त्रे ; SKTB शक्ति, शस्त्र ; JM शक्ति, शस्त्रि ; BH, HBV शक्तेः शस्त्रे
5. JM सारि
6. K गति
7. Words from बहु up to यष्टि are not found in CV and likewise words from अङ्कति up to यष्टि are omitted in SA
8. SA and others omit
- 8, 9. Cf., CV, BH एर अक्तिनः; JM कृद् इकारात्कात्; HBV इतोऽक्त यथात्; V क्त्यर्थ-

शून्याद् इकारतः

10. Ms (1) आरल; Ms (K) अमराल
11. Ms (K) omits
12. K कृपाण
13. JM विशा
14. JM विशङ्कट
15. SA भरुज
16. Cf. CV चन्द्रभागा नद्याम्; BH चन्द्रभागाद् अनद्याम्; HBV चन्द्रभागान् नद्याम् । 'अनद्याम्' इति केचित् । 'अण्णन्तात् नद्याम्' इत्येके; V चन्द्रभागा भवेन् नद्याम् । 'भोजस्तु चन्द्रभागाद् अनद्याम्' इति पपाठः; *Samkṣiptasāra com., Taddhita section* (74) 'चन्द्रभागान् नद्याम्' इति पाणिनीयानां ह्रस्वादिपाठः; Ms (2) चण्डभागान् नद्याम्; Ms (3) चन्द्रभागा नद्याम् । 'चन्द्रभागा' इत्यन्ये

४४. Vide : K, 4.1.56; PKV (pū), p. 367; CV, 2.3.67; JM, 3.1.49; SA, 1.3.63; BH, 3.4.102; V, pp. 73-74

1. JM क्रोडा
2. CV खुर; JM खुरा
3. CV, BH वाल; JM, V बाला; SA पाल
4. JM शफा
5. PKV गुल्फ; JM गुदा; SA गुद
6. PKV, CV, JM, SA omit
7. PKV and others omit

४५. शाङ्गरवादि-गणः (४.१.७३)

शाङ्गरव^१ कापटव^२ गौगुलव^३ ब्राह्मण^४ वाहव^५ गौतम
 कामण्डलेय^६ ब्राह्मकृतेय^७ आनिचेय^८ आनिधेय^९ आशोकेय^{१०} वात्स्यायन^{११}
 मौञ्जायन^{१२} कैकसेय^{१३} काव्य^{१४} शैव्य^{१५} एहि^{१६} पर्येहि^{१७} आश्मरथ्य^{१८}
 ओदपान^{१९} अराल^{२०} चण्डाल^{२१} वतण्ड^{२२} भोगवद् गौरिमतोः संज्ञायाम्^{२३} नृनरयोर्
 वृद्धिश्च ।

४६. क्रौड्यादि-गणः (४.१.८०)

क्रौडि^१ लाडि^२ व्याडि^३ आपिशलि^४ आपक्षिति^५ चौपयत^६
 चैटयत^७ चैतयत^८ सैकयत^९ वैल्वयत^{१०} सौधातकि^{११} सूत युवत्याम्^{१२}

४५. *Vide* : K, 4.1.73; PKV, (pū), p. 376; BH, 3.4.117-25

1. Ms (1) साङ्गरव
 2. Ms (2) omits
 3. K गौगुलव
 4. PKV omits
 5. PKV वाहव
 6. PKV, Ms (2) ब्राह्मणकृतेय
 7. Ms (K) आनिधेय
 8. Ms (3) वात्स्यायन
 9. PKV कैकसेय; Ms (3) कैकस
 10. Ms (1) काम्प; Ms (4) काथ; B काव्य
 11. BH शैव्य
 12. BH आश्मरथ्य
 13. K ओदपान; PKV adds शुण्डिका
 14. K वतण्डा जातिः; Ms (K) वतण्ड जाति
 15. *Cf.* Ms (3) भोगवद् गौरिमतोः संज्ञायां नित्यं हस्वार्थम्
४६. *Vide* : K, 4.1.80; PKV (pū), p. 735; CV, 2.3.84; JM, 3.1.65; SA, 1.3.4; BH, 3.4.131-34; HBV, 2.4.80; V, pp. 65-68

1. Ms (K) क्रौडि
2. Ms (K) लोडि
3. SA व्यडि
4. SA आपक्षित्; Ms (K) आपक्षिति
5. SA, Ms (K) चौपयत्; Ms 4 चौडयत
6. SA चैटयत; Ms (2) चौटयत; Mss (3, K) वेटयत
7. BH, V, Ms (3) चैकयत; Others do not read the word; *Vide* : V पाणिनिस्तु 'चित् संवेदने' इत्यस्य 'चैतयत' इत्याह
8. K शैकयत; SA शिकयत; Ms (3) सैकयन
9. PKV वैल्वयत; Ms (K) वैकयत; SA omits
10. SA शाला, सुधात्री; Ms (2) सौधातक
11. *Cf.* JM सूतशब्दाद् युवत्याम्; BH सूतस्य युवत्याम्; V सूत वाग् युवतौ; Ms (K) सूत युवत्याम्
12. *Cf.* BH भोजस्य क्षत्रियायाम्; V भोजश्च क्षत्रिवाच्यः
- 11, 12. SA (1.3.6) combines these as सूत्या भोज्ये, युवत्या क्षत्रिये; HBV (2.4.81) भोजस्यतोः क्षत्रियायुवत्योः; SBC (3.1.87) सूत्या भोज्ये, युवति क्षत्रिये

भोज क्षत्रिये¹² यौतकि¹³ कौटि¹⁴ भौरिकि¹⁵ भौलिकि¹⁶ शाल्मलि¹⁷
 शालास्थलि¹⁸ कापिष्ठलि¹⁹ आपिङ्गलि²⁰ गौकक्ष्य²¹ । आकृतिगणोऽयम् ।

४७. अश्वपत्यादि-गणः (४.१.८४)

अश्वपति शतपति धनपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति¹ गृहपति²
 धान्यपति पशुपति धर्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति श्वन्वपति
 अधिपति ।

४८. उत्सादि-गणः (४.१.८६)

उत्स	उदपान ¹	विकर ²	विनद ³	महानद	महानस ⁴	महाप्राण
तरुण	तलुन	वक्कयासे ⁵	वेनु ⁶	पृथिवी ⁷	पङ्क्ति	जगती
					त्रिष्टुप् ⁸	अनुष्टुप्

13. K, PKV omit
 14. K, PKV omit, Ms (1) कौटकि
 15. SA भूरीक
 16. SA भूलीक ; Ms (2) भौलिकी
 17. Ms (K) शाल्मकि
 18. JM शालास्थलि; SA शालास्थल
 19. JM कालि; SA कापिष्ठल
 20. K, CV, JM omit
 21. SA, BH, HBV, V omit; *Vide*: केचिद् 'गोकक्ष' शब्दं यजन्तम् अत्र पेटुः.....
 अस्माकं तु अपाठात् ; Ms (1) कक्ष्य; Ms (K) गोलक्ष
४७. *Vide*: K, 4.1.84; PKV (pū): p. 736; CV, 2.4.3; JM, 3.1.69; SA, 2.4.5;
 BH, 4.1.4; HBV, 4.1.14; V, p. 300
1. BH कूलपति
 2. *Vide*: HBV केचित् गृह-सेनाशब्दौ न पठन्ति । तन्मते 'गार्हपत्य' 'सैनापत्यम्' इत्युत्तरेण
 'एय' एव
४८. *Vide*: K, 4.1.86; PKV (pū), p. 738; CV, 2.4.7; JM, 3.1.71; SA,
 2.4.10-11; HBV, 6.1.19; BH, 4.1.8-12; V, pp. 300-304
1. JM. उदप
 2. JM विकारा ; Ms (2) विकट ; Ms (3) विधुर ; Ms (4) विकिर
 3. K विनोद ; Ms (K) विदन ; JM विनदा
 4. JM महानसा
 5. *Cf.* CV, SA, BH, HBV वक्कयाद् असमासे; V वक्कयश्चासे; Ms (K) वक्कयसे ;
 B वक्कय असमासे
 6. JM वेनु
 7. Ms (3) पृथा
 8. JM तृष्टप्

BĀHVĀDI-GAṆA

111

जनपद भरत उशीनर⁹ ग्रीष्म पीलुकुण¹⁰ उदस्थान देशे¹¹ वृषदंशे¹²
 भल्लकीय रथन्तर माध्यन्दिन वृहत् महत्¹³ सत्वत्¹⁴ कर पंचाल
 इन्द्रावसान उष्णिह¹⁵ ककुभ¹⁵ सुवर्ण¹⁶ देव ।

४६. बाह्वादि-गणः (४.१.६६)

बाहु उपबाहु¹ उपवाकु² निवाकु³ शिवाकु⁴ वटाकु⁵ उपविन्दु⁶
 वृषली⁷ चूडा⁸ वृकला⁹ मूषिका कुशला¹⁰ बलाका¹¹ भगला छगला¹²

9. JM उत्तीनर
10. K पीलु, कुल; CV, JM, SA, Mss (2, 3) पीलु, कुण
11. JM उदस्थानशब्दाद् देशे; BH उदस्थानाद् देशे; V देशे तु उदस्थानो; Ms (2) उदस्थान, देशे
12. K, PKV वृषदंशे; Ms (K) वृषदंशे; CV बहती देशे; JM, SA वृषदंश; HBV वृषदंशे । 'वृषदंश' इत्यन्ये; BH, Ms (3) वृषदंश; Ms (4) वृषदंश; *Vide* : V वृषदंशः, वृषं मूषिकं वा दशति इति वृषदंशो मार्जारः पापवान् वा; GR वृषदंशो मार्जारः तस्य वार्धदंशः, *Cf.*, UUV (p. 209) 'वृषद्,' 'अंश' इति पाठाद् अञ्—'वार्धदः' 'आंशः' उत्सादिषु समुदायाद् इति केचित्—'वार्धदंशः'
13. PKV, HBV महिमन्; CV महत्, महित्; SA, V add महिमत्; *Vide* : 'महद्' इत्यपि केचित्
14. K, Ms (2) सत्वन्तु, PKV सत्वन्; JM सत्व । सत्वशब्दो मत्वन्तो आगतनुत्को गृह्यते, *Cf.* HBV सत्वत्—सत् शब्दो मत्वन्तः । सत्वतोऽपत्यं, तत्र भवो वा सात्वतः । अन्ये तु नागमम् इच्छन्ति
15. HBV अकारान्तौ इत्यन्ये
16. BH सवर्ण; Ms (K) सुवर्ण
४६. *Vide* : K, 4.1.96; PKV (pū), p. 703; CV, 2.4.20; JM, 3.1.85; SA, 2.4.22; BH, 4.1.28-40; HBV, 6.1.32; V, pp. 245-250
1. JM, SA, HBV omit
2. K, PKV omit; Mss (3, 4) उपचाकु
3. K निवाकु; Ms (K) निवाकु; PKV विपकु; Ms (4) निचाकु; CV omits
4. Ms (K) शिवाकु; CV, SA, HBV omit
5. CV, GR omit; JM वराकु; SA चटाकु; HBV adds चटाकु, चाटाकु; BH शटाकु; V adds वचाकु; Ms (2, 3) चटाकु; Ms (4) वटाकु; Ms (K) चराकु, अवाकु
6. B उपनिन्दु
7. K, PKV omit; Ms (2, K) वृषला
8. K चूडाला; JM, BH, HBV, V omit
9. K वृक; CV विकला, कृकला; BH, HBV add कृकला; SA वृकका; V, Ms (4) omit
10. K, PKV omit
11. SA बाला, बलाका
12. PK adds गहला; CV, JM, SA, Ms (2) omit

ध्रुवका¹³ ध्रुवका¹⁴ सुमित्रा¹⁵ दुमित्रा¹⁶ पुष्करसत् अनुहरत्¹⁷ देवशर्मन्
 अग्निशर्मन् कुनामन् सुनामन्¹⁸ पञ्चन् सप्तन् अष्टन् अमितौजसः
 सलोपश्च¹⁹ उदङ्कु²⁰ शिरस्²¹ माषशराविन्²² मरीचिन्²³ क्षेमवृद्धिन्²⁴
 श्रृङ्खलतोदिन्²⁵ खरनादिन्²⁶ नगरमदिन्²⁷ प्राकारमदिन्²⁸
 लोमन्²⁹ अजीगर्त्त³⁰ कृष्ण सत्यक³¹ युधिष्ठिर अर्जुन³² साम्ब³³ प्रद्युम्न³²
 राम³² उदङ्क संज्ञायाम्³⁴ सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च³⁵ मद्रशर्मन्³⁶ सुधावत्³⁷
 साकृतिगणोऽयम् ।

13. JM, SA omit
14. Ms (2), SA omit
15. JM मित्रा; SA सुम्भी, मित्रा
16. SA omits
17. CV, JM, BH, V अनुरहत्
18. CV अनामन्; JM omits
19. Cf. PKV सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसां सलोपश्च; CV भूयोऽम्भोऽमितौजसां सलोपश्च; JM अमितौजसः षष्ठः; BH सम्भूयोऽम्भोऽमितौजः शलङ्कनां लोपश्च; HBV (6.1.36) भूयः सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च; V भूयः सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसां सलोपश्च
20. CV उदङ्ग; JM उदङ्क; SA उदङ्क; HBV उपदङ्क, उदङ्क
21. V विन्दुशिरस्
22. K omits; Ms (K) माष; GR माष; HBV माषशरोविन्; V माषशरावी
23. K and some others omit
24. CV; क्षेमधृत्विन् JM क्षेमवृत्तिन्; SA क्षेमवृत्तिन्; HBV, Ms (3) क्षेमधन्विन्; V क्षेमधृत्वी; JN क्षेमधृत्विन्
25. CV, BH श्रृङ्खलनोदिन्; JM, Ms (3) श्रृङ्खलतोदिन्; SA श्रृङ्खलसादि; Vide : V 'श्रृङ्खलनोदी' इति भोजः
- 24,25. PKV combines there as क्षेमवृद्धिश्रृङ्खलतादिन्
26. SA खरसादिन्
27. PKV नरमदिन्
28. K प्रकारमदिन्; JM अकारमदिन्
29. K लोमश
30. SA अजीगर्त्तुः; Ms (2) प्राजी, गर्त्त
31. K सलक; CV, JM, Ms (3) omit
32. JM omits
33. JM omits; HBV, Ms (4) शाम्ब; SA साम्पिगद
34. PKV उदक, संज्ञय; JM उदक; BH उदङ्गः संज्ञायाम्; V उदङ्क; Ms (3) उदङ्क, उदकात् संज्ञायाम्
35. JM सम्भूयोऽम्भयोः स खं च; Ms (K) सम्भूतं योऽम्भसोः सलोपश्च; Ms (2) भूयोऽम्भसोः सलोपश्च; Ms (3) भूयः सम्भूयोऽम्भसः सलोपश्च; Vide : also the variants on f.n. 19 of this gaṇa
36. K, PKV omit; HBV मद्रशर्मन्; V मद्रशर्मा; Ms (3) मन्द्रशर्मन्
37. K, PKV omit; CV सुधावर्य; SA, HBV स्वाधावत्; V adds सुधामन्; Vide : V 'स्वाधावद्' इत्यन्यः

५०. कुञ्जादि-गणः (४.१.६८)

कुञ्ज	वृध्न ¹	शङ्ख ²	भस्मन्	गण ³	लोमन् ⁴	शठ ⁵
शाक ⁶	शुण्डा ⁷	शुभ ⁸	विपाश ⁹	स्कन्द ¹⁰	स्कम्भ ।	

५१. नडादि-गणः (४.१.६९)

नड	चर ¹	वक ²	मुंज ³	इतिक ⁴	इतिश ⁵	उपक	लमक ⁶
शलङ्कु	शलङ्कं च ⁷	सप्तल ⁸	वाजप्य ⁹	तिक ¹⁰	अग्निशर्मन् ¹¹		
वृषगण ¹¹	प्राण	नर	सायक ¹²	दास ¹³	मित्र ¹⁴	द्वीप ¹⁵	पिङ्गर ¹⁶

५०. *Vide* : K, 4.1.98; PKV (pū), p. 705; CV, 2.4.33; JM, 3.1.87; SA, 2.4.31; BH, 4.1.69; HBV, 6.1.47; V, pp. 289-90

1. SKBM वृध्; JM वध्न; Ms (2) वद्ध्न
2. Ms (4) सङ्ख
- 3, 4. Ms (K) combine these as गणलोमन्
4. JM लोम; Ms (3) मलोम
5. Ms (K) omits; JM, SA, BH, HBV शठ
6. Ms (K) शाव; CV काश; SKBM adds, शाकट, शकट
7. JM शौण्ड
8. CV शुभा; SA, HBV शुभा; *Vide* : 'शुम्भ' इति भोज; Ms (K) शुम्भ; Ms (2) शुम्
9. JM, Ms (2) विपास
10. HBV, Ms (K) स्कन्ध; *Vide* : V 'स्कन्ध' इत्यन्ये
11. K स्तम्भ

५१. *Vide* : K, 4.1.99; PKV (pū), p. 708; CV, 2.4.35; JM, 3.1.88; SA, 2.4.32; BH, 4.1.71-78; HBV, 6.1.53; V, pp. 273-79

1. B वर
2. JM चक
3. JM मण्ड; SA कुञ्ज; B मुञ्च
4. Ms (2) हकतिक
5. Ms (2) इतिशा
6. SA अमक; Ms (4) नलमक
7. *Cf*, PKV शलङ्कु । शलङ्कं चेति; JM सलङ्कु सलङ्कं च; BH शलङ्क-क्रोष्टोर लोपश्च; HBV क्रोष्टु-शलङ्कोर् लुक् च; V क्रोष्ट-शलङ्क लोपे
8. JM पञ्चपुल; SA सत्त्वल; HBV सत्तल, सत्त्वल; Ms (K) समूला
9. CV वाजल; SA वाज; HBV व्याज, वाज; V वाजव्य; Ms (K) वाजन्या
10. CV, SA व्यतिक; *Vide* : HBV 'व्यतिक' इत्येके
11. K, PKV अग्निशर्मन् वृषगणे; JM अग्निशर्मन् वृषगणगोत्रे; *Vide* : V 'अग्निशर्मन् वृषगणे' इति वामनः; *Cf*. GR वृषगणे ऋषिगणे वर्तमानोऽग्निशर्मन् शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मण ऋषेर् गोत्रापत्यम् 'आग्निशर्मायण' इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दो नडादिर् इति स्थितम् । तद् अनुरोधाद् 'वृषगण' इति प्रथमान्तं बोध्यम्

पिङ्गल	किङ्कर ¹⁷	किङ्कल ¹⁸	कातर ¹⁹	कातल ²⁰	काश्य ²¹	काश्यप ²²
काव्य ²³	अज ²⁴	अमुष्य ²⁵	कृष्णरणौ	ब्राह्मण-वासिष्ठे ²⁶	अमित्र ²⁷	
लिगु ²⁸	चित्र	कुमार	क्रोष्टु क्रोष्टं च ²⁹	लोह	दुर्ग	स्तम्भ ³⁰
शिखापा	अग्र ³¹	तृण ³¹	शकट ³²	सुमनस् ³³	सुमत ³⁴	मिमत् ³⁵
जलन्धर ³⁷	युगन्धर	हसक ³⁸	दण्डिन्	हस्तिन्	पञ्चाल ³⁹	चमसिन् ⁴⁰

12. Ms (2) साकम्
13. Ms (K), HBV दाश ; BH दासक
- 13,14. CV, Ms (3) combine these as दासमित्र; HBV दास, मित्र, दासमित्र; *Vide* : V दासाः मित्राणि अस्य दासमित्रः । तस्य 'दासमित्रायण' इत्यन्यः, *Cf.* GR दासायन; मैत्रायणः । दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रः । तस्य गोत्रापत्यं 'दासमित्रायण' इति केचित्
14. JM मत्र
15. JM द्वै प; HBV द्वीप, द्वीपा
16. JM तगर
17. Ms (2) किकर
18. JM कथन; Ms (2) omits
19. JM कतर
20. CV, HBV काथल ; JM कतल ; SA काडव
21. JM काश्य
22. B कुश्यप
23. CV, HBV नाव्य ; JM नाव्य, सेव्य ; SA गव्य ; B काल्य
24. JM अजा, वाच्य
25. B अमुष्म
26. *Cf.* K कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयो ; Ms (K) कृष्णरणौ, ब्राह्मण, वासिष्ठ ; PKV, CV, Mss (2, 4) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे ; BH कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः ; V ब्राह्मणवसिष्ठयोश्च कृष्णरणौ ; B कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे
- 25,27. JM combines these as अमुष्यमित्र, अमुष्यामित्र
28. BH लिङ्ग
29. *Cf.* JM क्रोष्टुर् अपत्यं क्रोष्टवम् ; BH शलङ् कुक्रोष्ट्रोलोपश्च ; V क्रोष्ट्रशलङ् कृ लोपे
30. CV, SA, BH, V, Ms (3) स्तम्ब ; HBV adds स्तम्ब
31. Ms (K) अग्रतृण
32. HBV adds निकट
33. CV adds दुर्मनस् ; Ms (K), PKV, JM omit
34. Ms (K) सुत ; BH सुमति ; JM, SA omit
35. PKV विमत ; HBV adds मित ; *Vide* : V 'मित' इत्यन्ये
36. BH ऋच्छ ; HBV ऋच ; V ऋग्, *Cf.* GR ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिद् आचार्योऽप्युपचाराद् ऋक् । तस्य गोत्रापत्यम् आचार्यायनः । 'आर्गायण' इति तु वर्द्धमानः
37. K जत ; Ms (K) अजत्, अन्वजनत्वर ; CV जालन्धर ; SA जनन्धर ; BH जगन्धर ; HBV adds जनन्धर ; *Vide* : V जालन्धर । 'जनन्धर' इति भोजः । 'जलन्धर' इत्यन्यः ; GR 'जालन्धरायण' इति भोजः
38. CV उत्सक
- 39,40. Ms (K) पञ्चालत्वमसिल

BIDĀDI-GAṆA

115

सुकृत्य ⁴¹	स्थिरक	ब्राह्मण ⁴²	चटक ⁴³	वदर ⁴⁴	अश्वल ⁴⁵	खरप
कामुक ⁴⁶	ब्रह्मदत्त	उदुम्बर	शोण	अलोह ⁴⁷	दण्डप ⁴⁸	अरु ⁴⁹
इन्ध ⁵⁰	अध्वर ⁵¹	लङ्क ।				

५२. बिदादि-गणाः (४.१.१०४)

विद ¹	उर्व	कश्यप ²	कुशिक ³	भरद्वाज	उपमन्यु	किलात ⁴
किन्दर्भ ⁵	विश्वानर ⁶	ऋषिपेण ⁷	ऋतभाग ⁸	हृयश्च	प्रियक ⁹	आपस्तम्ब ¹⁰
कूचवार ¹¹	शरद्वत ¹²	शुनक	धेनु ¹³	गोपवन	शिग्रु ¹⁴	बिन्दु ¹⁵

41. Ms (3), V सङ्कृत्य; *Vide* : V 'सुकृत्य' इति भोजः
42. V ब्राह्मणक
43. JM चाटक
44. CV adds अधर ; JM खदर
45. K अश्वक; JM adds अश्वर; Ms (2) अश्वत्थ
46. HBV adds कामक; *Vide* : V 'कामकायन' इति केचित्, GR 'कामक' इत्यन्यः
47. SA अलोह; HBV adds आलोह, आलाह; BH omits ; *Vide* : V 'अलोह' इत्यन्ये
48. Ms (K) दण्ड्य; HBV दण्डन; BH मण्डप; V दण्डप; *Vide* : V 'दण्डम' इत्यन्यः
49. K, PKV omit ; BH, V अत्र
50. K, PKV omit ; SA इन्धन; HBV इन्धि- Ms (2) इन्धा
51. BH अध्व

५२. *Vide* : K, 4.1.104; PKV (pū), p. 726; CV, 2.4.22; JM, 3.1.93; SA, 2.4.30; BH, 4.1.41-44; HBV, 6.1.41; V, pp. 287-88

1. SA विद
2. JM कश्यप
3. Ms (2) adds कुत्सिक, कौशिक
4. K किलालप
5. K, JM किदर्भ; SA केदर्भ; HBV कीदर्भ; *Vide* : V 'कीदर्भ' इति शकटाङ्गजः । 'विदर्भ' इति भोजः ; Ms (2) किन्दर्भ
6. Ms (2) विश्वानर
7. JM (2) पृथिव्येण; Ms (2) ऋषिपेण; Ms (4) ऋषिषेण
8. Ms (2) उरुभाग
9. SA, HBV प्रियक
10. PKV सप्तस्तम्ब; CV, SA, HBV अपस्तम्भ; JM अपस्तम्ब
11. Ms (K) कूचचार; Ms (2) कूचकार; Ms (3) चकूवार; PKV, JM कुचवार; SA, कुवाचर; HBV कुवाचर, कूवाचर; *Vide* : V कुचवार । 'कूचवार' इति वामनः । 'कूवाचर' इत्यन्यः
12. JM सरद्वत
13. JM वेनु
14. JM सिग्रु
15. PKV, V बिन्दु

भाजन ¹⁶	अश्वावतान ¹⁷	श्यामाक ¹⁸	श्यामक ¹⁹	श्यापर्ण ²⁰	हरित ²¹
किन्दास	बह्मस्क ²²	अर्कलूष ²³	वध्योग ²⁴	विष्णुवृद्ध ²⁵	प्रतिबोध ²⁶
रथन्तर	रथीतर ²⁷	गविष्ठिर ²⁸	निषाद ²⁹	मठर ³⁰	मृदु ³¹
पुत्र	दुहितृ	ननान्द ³³	परस्त्री परशुं च ³⁴	सृदाकु ³⁵	पृदाकु ³⁶
					शबर ³⁷ ।

५३. गर्गादि-गणः (४.१.१०५)

गर्ग	वत्स	वाजासे ¹	सङ्कृति ²	अज	व्याघ्रपात ³	विदभृत् ⁴
------	------	---------------------	----------------------	----	-------------------------	----------------------

16. JM adds तामज; SA ताजव; HBV ताजम; *Vide* : V 'ताजम' इत्यन्यः
17. Ms (K) अश्व, वितान; JM अश्व, अवतान
18. JM स्यातक
19. K श्यामाक; SA श्यामान; *Vide* : V 'श्यावक' इत्यन्ये
20. JM स्यापर्ण
21. Ms (2) हरि
22. Ms (K) वस्क; PKV, JM, SA, HBV वस्यस्क
23. Ms (K) अर्क, लूष; PKV अर्कलुग; CV अर्कलुप; SA, HBV अर्कलुश; *Vide* : V 'अर्कलुश' इत्यन्यः । 'अर्कलुश' इति कश्चित्; B अर्कलूष
24. K वध्योष; Ms (K) Omits; BH, V वध्योग
25. HBV adds वृष्णिवृद्ध
26. PKV प्रतिबोध
27. Ms (K) रथतर; CV रथीतर; Ms (2) रचित
28. CV, HBV, V add गविष्ठिर; JM गविष्ठिर
29. JM निषाद, निषाद
30. SA मधुर
31. PKV सृदाक; CV सृदाकु; JM and others omit
32. V भू :
33. JM ननान्द; Ms (2) ननन्दु
34. *Cf.* BH परस्त्रियाः परशुश्च; HBV (6.1.40) परस्त्रियाः परशुश्चासवर्णे
35. JM सृदाक; SA, HBV सृदाकु; BH सृदारु; Ms (2) सृपाकु
36. JM पृदाकु
37. BH शम्बर

५३. *Vide* : K, 4.1.105; PKV (pū), 700; CV, 2.4.24; JM, 3.1.94; SA, 2.4.38; BH, 4.1.45-53; HBV, 6.1.42; V, pp.290-93

1. *Cf.* CV, BH वाजद् असमासे; JM वाजाद् असे; SA राज; HBV वाज; B वाज असमासे
2. CV adds असङ्कृति; JM सङ्कृति; Ms (4) संस्कृति; Ms (K) साङ्कृति
3. Ms (4) व्याघ्रपात
4. Ms (4) विद, भत; HB विदहत्; V adds विदहत्; *Vide* : V 'वितृमत्' इत्यन्यः

GARGĀDI-GAṆA

117 °

प्राचीनयोग ⁵	अगस्ति ⁶	पुलस्ति ⁷	चमस ⁸	रेभ ⁹	अग्निवेश ¹⁰	शङ्ख
शठ ¹¹	एक ¹²	धूम	अवट	मनस ¹³	धनञ्जय	वृक्ष ¹⁴
जरमाण ¹⁵	लोहित	संशित ¹⁶	वभ्रु ¹⁷	वल्गु ¹⁸	मण्डु	गन्धु ¹⁹
अलिगु ²⁰	लिगु	गुहलु ²¹	मन्तु ²²	मंक्षु ²³	शङ्कु ²⁴	जिगीपु ²⁵
मनु ²⁶	तन्तु ²⁷	मनायी	कथक ²⁸	तण्डु ²⁹	वतण्ड	कपि ³⁰
कुरुकत	अनडुह ³²	कण्व ³³	शकल ³⁴	गोकक्ष ³⁵	अगस्त्य ³⁶	कुण्डिनी ³⁷

5. CV प्राचीन, योग; Ms (2) प्राचीन योग; Ms (K) प्राच्यत्, योगस्त्रि
6. CV, V, Mss (K, 2) omit
7. Ms (K) omits; *Vide* : GR 'पुलस्त्य' इत्यपि प्रकृत्यन्तरम् अस्ति । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्तिशब्दपाठ एवोपलक्षणम्
8. JM, SA नमस; Ms (2) चरस
9. JM रेन; Ms (3) रेत; Ms (K) भर
10. SA अग्निवेश; Ms (4) अग्निवेश्य
11. PKV खट; JM सट; Ms (3) शट, शक; Ms (K) मेठ
12. K, PKV omit; Ms (2) एक
13. Ms (K), JM, SA omit; BH, HBV नमस
14. PKV, BH, HBV तक्ष; JM नृक्ष
15. K जनमान; JM जरमाण; SA जरमान
16. PKV, Ms (2) संशित; BH, V omit
17. CV वभ्रु, वभ्रु; JM वभ्रु; SA वभ्रु, वभ्रु
18. Ms (2) omits
19. K, PKV, CV omit; Ms (2) गण्ड
20. Ms (K), PKV, CV omit
21. K गुलु; Ms (K) गगुलु; Ms (2) गुहल; CV गुहलु; SA गोहलु; BH, HBV omit; V गुहल । 'गुहलु' इत्यन्यः
22. SA अतु; *Vide* : V 'मंत्रित' इति वामनः
23. K मन्तु, SA प्रन्तु, मंन्तु; HBV, V add मंन्तु
24. Ms (K) शम्तु; CV शम्तु; JM adds सञ्चु; SA शङ्कु
25. CV विजिगीपु
- 26, 27 HBV combines these as मनुतन्तु
28. Ms (K) कथक; Ms (3) omits; CV, JM, V कन्धक; SA कथक; HBV कथक
29. SA तण्डिन; HBV तडिन; V तण्ड; *Vide* : V 'तण्डिन' इति कश्चित्
30. BH कवि
31. Ms (K) कर
32. BH अनुडुत्
33. JM, V कणठ
34. JM सकल
35. Ms (3) गोकक्षे
36. SA, HBV omit
37. K कुण्डिन

यज्ञवल्क ³⁸	अभयजात ³⁹	विरोहित ⁴⁰	वृषगण ⁴¹	रहूगण ⁴²	शण्डिल ⁴³
चरण ⁴⁴	उलुक ⁴⁵	मुद्गल ⁴⁶	मुसल ⁴⁷	पराशर ⁴⁸	जतूकर्ण ⁴⁹
मन्त्रित ⁵⁰	अश्मरथ ⁵¹	शर्कराक्ष ⁵²	पूतिमाष ⁵³	स्थूरा ⁵⁴	अररक ⁵⁵
कृष्ण ⁵⁶	गोलुन्द ⁵⁷	उलूक ⁵⁸	तितिक्ष ⁵⁹	भिषज् ⁶⁰	भण्डित ⁶¹
दल्भ ⁶²	चिकित ⁶³	चिकित्सित ⁶⁴	देवहू ⁶⁵	इन्द्रहू ⁶⁶	एकलू ⁶⁷
					पिप्पलू ⁶⁸

38. SA यज्ञवल्क
 39. K अभय, जात; SA अभयजात; V उभयजात, 'आभय्यः' 'जात' इत्यन्ये
 40. CV तिरोहित
 41. CV, JM, HBV रहोगण; V रहूगण, 'रहोगण' इत्यन्यः; Ms (4) रहूगण
 42. JM शण्डिल
 43. K वण; PKV, CV, JM omit; B वर्णक
 44. K कुचुलुक; Ms (K) प्रचुल; Ms (2) चुलुक; CV, JM, SA, HBV omit; BH कचुलुक
 45. JM मुद्गल; HBV मुद्गर; Ms (2) मुहुल
 46. PKV, Mss (K, 2) मुशल; SA मसुर; HBV मसुल, मसुर
 47. Ms (K) पराशल; JM परासर
 48. CV, SA, BH जतुर्कर्ण; JM जनकर्ण; Ms (2) जलूकर्ण
 49. CV मन्त्रि; JM मन्त्रित; SA मण्डित; HBV, V मन्त्रित, *Vide*: V 'मन्त्रित', 'मन्त्रित' इति वामनः; Ms (K) मिन्त्रिहि
 50. JM अश्मरथ
 51. JM पूतिमाषा; V पूतिमाषः, 'पूतिमाष' इति भोजः
 52. K स्थूरा; Ms (K), PKV, SA, BH स्थूर; CV स्थूरा; Ms (2) स्थूरक
 53. PKV अरराक; CV रराका; JM अर, एक; SA, HBV अरराका; BH अरगत, *Vide*: V ररक, 'अरराक' इत्यन्यः; Ms (2) अररक, रराक; Ms (3) ररका, एलाक
 54. Ms (K) पिप्पल; SA पिङ्ग; HBV, V add पिङ्ग
 55. PKV गोलुन्द
 56. CV वितित्स; JM तितित्स, तितिव; SA, HBV तितित्स; BH तितित्वा; V adds तितित्स; Ms (K) omits
 57. JM adds तिलज; SA adds भिष; HBV, V add भिष, भिषज; Ms (K) विषज; Ms (3) adds भिषज्
 58. JM, SA मण्डित
 59. SA विकित; B चेकित
 60. K and others omit
 61. JM दिवहु; SA देवहा
 62. SA इन्द्रहा, यज्ञहा; HBV adds यज्ञह; *Vide*: V 'यज्ञहर्' इत्यन्यः
 63. JM adds एकहू
 64. SA वप्पलू; HBV पत्थलू, वहलू, पप्पलू

बृहदग्नि⁶⁵ जमदग्नि⁶⁶ सुलाभिन्⁶⁷ उक्थ⁶⁸ कुटीगु⁶⁹ रुक्ष⁷⁰ तरुक्ष⁷¹
तलुक्ष⁷² पर्णवल्क⁷³ सून्⁷⁴ ।

५४. अश्वदि-गराः (४.१.११०)

अश्व	अश्मन् ¹	शङ्ख ²	विद ³	पुट ⁴	रोहिण	खर्जूर ⁵
पिञ्जल ⁶	भडिल ⁷	भण्डिल	भडित	भण्डित	प्रहृत ⁸	रामोद ⁹
क्षान्त ¹⁰	ग्रीवा ¹¹	काश ¹²	काण ¹³	गोलाङ्क ¹⁴	अर्क ¹⁵	स्वन ¹⁶

65. K बृहदग्नि; CV बृहदग्नि

66. Ms (K) omits

67. CV अलाभिन्; Ms (K) सुलोभिन्; Ms (3) adds सुलोहिन्; *Vide*: V 'सुलोमिन'
इति वामनः

68. K उक्थ; Ms (K) उक्थ; PKV उत्थ; CV adds ऋक्थ

69. SA कुटीगु; Ms (4) कुवीगु

70. K omits; Ms (K) नृतक्ष; Ms (2) तृक्ष; Ms (3) कुक्षा; Ms (4) ऋक्ष, वृक्ष;
HBV adds अक्ष, रुक्ष; BH अक्ष; V तृक्ष, ऋक्ष

71. Ms (K) लुक्ष; CV adds तरक्ष; SA रुक्ष; V तरक्ष

72. Ms (2) तलुल

73. BH वर्णवल्क

74. K, PKV omit

५४. *Vide*: K, 4.1.110; PKV (pū), p. 710; CV, 2.4.31; JM, 3.1.99; SA,
2.4.43; BH, 4.1.60-68; HBV, 6.1.49; V, pp. 281-87

1. Ms (K) अश्मन्; JM आश्मन्

2. JM सङ्ख्या

3. SA, BH, V विद

4. JM पुट

5. K adds खर्जूल; Ms (K) खर्जर, खञ्जन; JM खदार, खर्जूर; SA खर्जूल; HBV
adds खर्जूल, खर्जूल; *Vide*: V खर्जूर, 'खर्जूल' इत्यन्यः; B खर्जूर

6. K, HBV, Ms (3) पिञ्जूर; Ms (K) omits; CV पिञ्जल; BH पिण्डल

7. JM वडिल; SA omits

8. PKV, JM प्रकृत, SA प्राधृत; HBV प्राहृत; Ms (3) adds प्रकृत; Ms (K)
प्रहत

9. Ms (4) रामाद; HBV राम, उद, रामोद

10. K adds क्षत्र; PKV क्षत्री; CV क्षत्र; HBV क्षान्व

9,10. SA combines these as रामौदक्षान्व; HBV रामोदक्ष

11. JM ग्रीव; SA ग्रीविका; HBV ग्रीव, अन्धग्रीव

12. PKV शाक; CV आकाश; *Vide*: V 'आकाश' इति चन्द्रः

13. CV काल; BH adds काल; Ms (2) कार

12,13. SA combines these as शाकाण

14. K गोलाङ्क्य; PKV, SA गोलाह; JM गोलार्ध; HBV गोल, अह, गोलाह;
BH गोवाह; *Vide*: V अपरे 'गोल, अङ्क' इति छिन्दन्ति

15,16. CV, HBV combine these as अर्कस्वन; V अर्क, स्वन। 'अर्कस्वन' इत्यपरे

16. SA श्वन्, शुन; HBV शुन; B स्वर

ध्वनं	पाद ¹⁷	चक्र	श्रविष्ठ ¹⁸	पविन्द ¹⁹	कुल ²⁰	पवित्र ²¹	गोमिन् ²²
श्याम ²³	धूम	धूम्र	वाग्मिन्	विश्वानर ²⁴	कुट ²⁵	शप	आत्रेये ²⁶
खड ²⁷	ग्रीष्म	अर्ह ²⁸	विश्वम्प ²⁹	विशाल ³⁰	गिरि ³¹	चपल ³²	
चुप ³³	दासक ³⁴	वैत्य ³⁵	प्राच्य ³⁶	धर्म्य ³⁷	आनडुह्य ³⁸	पुंसि-जात ³⁹	
अर्जुन	शूद्रक ⁴⁰	सुमनस्	दुर्मनस्	वीक्ष्य ⁴¹	आत्रेय	भरद्वाजे ⁴²	

17. PKV, SA पद ; HBV पदा, पत
18. K, SA, HBV श्रविष्ठा ; Ms (K) यविष्ठ ; JM श्रविष्ठ
19. K, CV, HBV पविन्द ; PKV पदविन्द ; BH अपविन्दा
20. CV कुला, तुल
21. Ms (K) पवितृ ; BH पवित्रा ; HBV adds पवितृ ; SA पावित्र
22. HBV भोमिन्
23. SA शाम
24. SA विश्वतर ; HBV adds विश्वतर
25. CV कुटश
26. Cf. K वेश, आत्रेय ; Ms (K) शप आत्रेय ; PKV शपात्रेय ; CV शपाद् आत्रेय ; JM सपाद् आत्रेये
27. K तड
28. PKV अरह
29. K विशम्य
30. K विशाला
- 31, 32. HBV reads these in both the separate and combined ways गिरि, चपल, गिरिचपल ; *Vide*: V 'गिरिचपल' इत्यन्ये
32. Ms (K) दपल
33. K चुनम ; Ms (K) नमक
- 33, 34. JM combines these as चुपदास ; HBV reads both the forms चुप, दासक, चुपदासक ; *Vide* : V 'चुपदासक' इत्यन्यः
34. PKV दारुक
35. Ms (3) वैत्व ; SA भेत्य
36. PKV omits
37. K धर्म ; CV धर्म्य, JM. धाच्य ; SA धार्योजात ; HBV धर्म्य, धाच्या ; *Vide*: V 'धाच्या' इत्यन्यः
38. Ms (3) अनडुह
39. Cf. CV, BH जातात् पुंसि ; JM जातशब्दात् ; V भवेन् नरे जातः ; Ms (4) पुंसि जाते
40. JM शूद्रक ; BH शूद्र
41. CV, SA, BH वीक्ष
42. Cf. PKV आत्रेयो भरद्वाजे ; CV, JM, BH, HBV आत्रेयाद् भरद्वाजे ; Ms (K) भारद्वाज
- 26, 43. SA (2.4.44) combines these *gaṇa-sūtras* as शपभरद्वाज आत्रेय ; BH शपभरद्वाजाभ्याम् आत्रेये and V आत्रेये शपो भरद्वाजः

ŚIVĀDI-GAṆA

121

भारद्वाज आत्रेये¹³ उत्स⁴⁴ आतव⁴⁵ कितव शिव खदिर वन⁴⁶
जन⁴⁷ जड⁴⁶ धन्य⁴⁶ ।

५५. शिवादि-गणः (४.१.११२)

शिव	प्रोष्ठ ¹	प्रोष्ठिक ²	चण्ड ³	जम्भ ⁴	भूरि ⁵	सन्धि ⁶
मुनि ⁷	दण्ड ⁸	कुठार ⁹	ककुभ ¹⁰	अनभिम्बलान ¹¹	ककुत्स्थ ¹²	कहोड
कोहित ¹³	रोध ¹⁴	खञ्जन	कोहड ¹⁵	पिष्ट ¹⁶	हेहय	कहूय ¹⁷
कपिजल ¹⁸	परिल ¹⁹	वतण्ड ²⁰	तृणकर्ण ²¹	क्षीरहृद ²²	जलहृद ²³	

43. *Vide*: f.n. 26

44. K कुत्स

45. PKV आतप ; CV आतव ; Ms (3) आवत

44, 45. BH combines these as उत्सातव ; *Vide*: V 'उत्सातव' इति भोजः HBV reads both separate and combined forms : उत्स, आतव, उत्सातव

46. K omits

47. K omits ; PKV जनवत

५५. *Vide*: K, 4.1.112 ; PKV (pū), p. 711 ; CV, 2.4.41 ; JM, 3.1.101 ; SA, 2.4.46 ; BH, 4.1.84-93 ; HBV, 6.1.60 ; V, pp. 255-61

1. K, PKV, HBV प्रौष्ट ; Ms (K) प्रोष्ठ, CV प्रोष्ठिक ; JM प्रोश्च ; SA प्रोष्टक

2. K, CV, HBV प्रौष्ठिक ; Ms (K) प्रोष्टिक ; PKV omits ; JM प्रोश्चिका ; SA प्रोपिका

3. Ms (2) वण्ड ; JM चण्डा ; SA वञ्ज ; HBV वण्ट

4. Ms (K) भंज ; Ms (2) जम्भ, जम्ब ; HBV भंज, जम्ब

5, 6. SA combines these as भूरिसन्धि

7. SA मुनिभूम

8. K, PKV, CV, JM omit

9. HBV कुठार ; *Cf.* V 'कुठार' इत्यन्यः

10. K, PKV, CV, JM omit ; B ककुभा

11. CV अनभिम्बलान ; SA अनभिमान ; Ms (2) अनभिम्बलान

12. Ms (K), CV, JM, HBV ककुस्थ

13. K, PKV and some others omit

14. Ms (K) कबोध ; JM रोवा

15. CV कोहल ; SA कोहद

16. BH पिपृग ; SA पिष्टु

17. K कहूय ; Ms (K) कहय ; BH कहूथ

18. Ms (2) पिंजल ; Ms (3), V कुपिंजल

19. Ms (K), CV पिरल ; PKV पल ; JM विरल ; SA वलर

20. JM वतण्ड स्त्रियाम्

21. K, Ms (2), CV, SA, BH, HBV तृण, कर्ण ; JM नर्ण, कर्ण

22. Ms (K), SA क्षीरहृद ; PKV क्षीरपूर्ण

23. CV जालहृद ; SA जल, इन्द्र

परिपिक ²⁴	जटिलक ²⁵	गोभिल ²⁶	वधिरिका ²⁷	मञ्जरीक ²⁸	वृष्णिक ²⁹
रेख ³⁰	लेख	आलेखन ³¹	विश्ववणरवणौ ³²	वर्तनाक्ष ³³	पिटक ³⁴
पिटाक	तृक्षाक ³⁵	नभाक ³⁶	ऊर्णनाभ	जरत्कार ³⁷	उत्क्षेप ³⁸
आर्यश्वेत ⁴⁰	सुपिष्ट ⁴¹	मसुरकर्ण ⁴²	तूणकर्ण ⁴³	खजूरकर्ण ⁴⁴	मयूरकर्ण
तृण	कर्ण ⁴⁵	परण ⁴⁶	खदूरक ⁴⁷	तक्षन् ⁴⁸	ऋष्टिषेण ⁴⁹
					गङ्गा

24. PKV परिपेश; Ms (3), V परिपक
25. K, Ms (2) जटिलक; PKV जटिरक; CV जटि लिका; BH जगिलिका; *Vide* : V 'जटिलिका' इति भोजः
26. K गोफिलिक; Ms (K) गाफिलक; PKV गोहिलक; GR गोपिका, गोफिलक; Ms (2) गोपिकुर; CV गोपिक; JM गोपिलका; SA गोपिल; HBV गोफिल, गोहिल; BH गोपिका, गोपालिका
27. Ms (K), PKV वधिरक; CV वठिरिका; JM वचिरक; *Vide*: V 'वधिरिका' इति भोजः
28. K, Ms (2) मञ्जरीक; Ms (K) मञ्जारक; PKV, HBV मञ्जिरक; CV अमञ्जरीक; V मञ्जरीक; *Vide* : V 'मञ्जरिक' इत्यन्यः
29. Ms (K), JM वृष्टिक
30. PKV रेफ; JM रेभ; Ms (2) रेख, रेफ
31. CV स्वलेख; JM अलिखन; SA आरेखन; BH सुलेखन, *Vide* : V 'सलेखन' इति भोजः
32. *Cf.* SA (2.4.50) विश्ववसो नड्रवणश्च; HBV (6.1.65) पश्च विश्ववसो विश्लुक् च वा; BH यश्च विश्ववसो विश्लोपश्च वा
33. Ms (K) वर्त, नाक्ष; CV वर्तनत; JM वर्तनातक्ष; SA वर्तनक्ष; HBV वर्तन, ऋक्ष, वर्तनर्क्ष, *Vide*; V अन्यस्तु वर्तनश्चासौ ऋक्षश्च 'वार्तनर्क्ष' इत्याह, *Cf.* GR वर्तनश्चासौ ऋक्षश्च वर्तनर्क्षः । तस्य 'वार्तनर्क्ष' इति कश्चित्
34. HBV विकट
35. Ms (K) वृक्षक; CV, SA वृक्षाक; JM नृक्षक; BH भृक्षाक
36. JM तदाक; Ms (3), BH नभाग
37. CV, BH, V add उत्कार; Ms (2) जरत्कानु
38. K, BH उत्क्षेपा; Ms (K) उत्क्षेपा; Ms (3) उत्क्षेप
39. K रौहितिक; Ms (K) रौहितिका; PKV पौरोहितक; SA सुरोहिका; BH रौहितिक; V पुरोहितिक, 'रौहितिक' इति भोजः; Ms (2) सुरोहितिका; Ms (3) पुरोहितिका, सुरोहिका; Ms (4) पुरोहितिका, पुरोहिका
40. PKV, CV, HBV आर्यश्वेता; SA आर्य, श्वेता; Ms (3) आर्यश्वेत
41. JM सुपिष्ट; BH सुपिद्य
42. K मसुरकर्ण; Ms (K), PKV, JM omit; SA मसुर, कर्ण; HBV adds मसुरकर्ण
43. Ms (K), PKV, JM, SA, HBV omit
44. Ms (K) खजूर, कर्ण; CV omits; JM खदुरकर्ण
45. K, PKV omit; HBV कर्णक
- 45, 46. Ms (2) combines these as कर्णपर्य
47. K खदूरक; Ms (K) खडर; SA खदूरक; HBV खडरक, गडेरक; Ms (2) खदूरक; Ms (3) खदरक
48. JM नक्षत्
49. JM ऋष्टियेण; SA ऋषिषेण; Ms (3) आर्ष्टिषेण

SUBHRĀDI-GAṆA

123

विपाश⁵⁰ यसक लह्य⁵¹ द्रुह्य⁵² अयः स्थूण⁵³ भलन्दन⁵⁴ विरूपाक्ष⁵⁵
 भूमि इला सपत्नी द्रुचो नद्याः⁵⁶ त्रिवेणी त्रिवणं च⁵⁷ कह्य⁵⁸
 खञ्जार⁵⁹ खञ्जाल कपिलिका⁶⁰ । आकृतिगणोऽयम् ।

५६. शुभ्रादि-गणः (४.१.१२३)

शुभ्र¹ विष्टपुर² ब्रह्मकृत³ शतद्वार⁴ शलाथल⁵ शलाकाभ्रू⁶ लेखाभ्रू⁷
 विमातृ विधवा विकसा⁸ रोहिणी⁹ रुक्मिणी दिश¹⁰ शालूक¹¹
 अजवस्ति¹² शकन्धि¹³ लक्षण-श्यामयोर् वासिष्ठे¹⁴ गोधा कृकलास¹⁵

50. K विपाशा; JM विपासु; HBV विपाशन्
 51. JM लय; SA अह्य
 52. K द्रुघ; Ms (K) omits
 53. SA अयःस्थूल; HBV आप, स्थूण
 54. CV कलन्दन; JM भलनदन; HBV adds भलन्द; *Vide* : V 'भलन्द' इत्यन्यः ।
 'कलन्दन' इति भोजः; Ms (2) भलभलन्
 55. JM adds विरूपा
 56. *Cf.* CV द्रुचो नद्याम्
 57. *Cf.* BH त्रिवेण्यास् त्रिवणं च; V त्रिवणादेशे सति त्रिवेणी च
 58. K, PKV omit
 59. JM खञ्जर; SA खरचार; Ms (3) खजीर
 60. K, PKV omit; SA कवलक; HBV, Ms (3) कपिलक
५६. *Vide*: K, 4.1.123; PKV (pū), p. 714; CV, 2.4.53; JM, 3.1.111; SA, 2.4.58; BH, 4.1.105-11; HBV, 6.1.73; V, pp. 261-66
1. JM शुभ्रा
 2. JM adds विष्टपुर; SA, HBV add विष्टपर; B विष्ट, पुर
 3. CV ब्रह्मकृत; JM ब्रह्मकृत; Ms (2) ब्राह्मकृत
 4. JM शतद्वार; Ms (3) शरद्वार
 5. K शलाचल; PKV शालास्थल; JM सलातला; BH शलाभ्यल
 6. JM सलाकाभ्रू
 7. JM लेखभ्रू; SA भ्रूरेखा; B लेखाभ्र
 8. K, CV, BH कृकसा; JM काकसा; HBV किकसा; V विकसा; चतुष्पाज जातिवाचिनी
 'कृकासेति' श्रीभोजः; Ms (4) विकास; B विकंसा
 9. SA भ्रूरोहिणी
 10. K, JM दिशा; Ms (2) दिश
 11. JM शालूक
 12. CV अजवस्ति; JM अजवास्ते; SA अजिवस्ति
 13. CV शरन्धि; Ms (3) शकन्धु
 14. *Cf.* K, PKV लक्षणश्यामयोर् वसिष्ठे; JM लक्षणस्यामयोर् वाशिष्ठे; SA (2.4.59),
 HBV (6.1.74) श्यामलक्षणाद् वाशिष्ठे; V वसिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ
 15. PKV कृकलासा

अणीव ¹⁶	प्रवाहण	भरत ¹⁷	भारत	भारम ¹⁸	मृकण्डु ¹⁹	धर्मिणी ²⁰
शकुनि ²¹	शताहर ²²	शलाका ²³	मकण्डु ²⁴	कपूर्	इतर	अन्यतर
आलीढ ²⁵	सुदत्त ²⁶	सुदक्ष ²⁷	सुदामन् ²⁸	सुनामन्	कद्रु ²⁹	तुद ³⁰
अकशाय ³¹	कुमारिका	कुठारिका ³²	किशोरिका ³³	कुवेरिका ³⁴	जिह्माशिन ³⁵	
परिवि ³⁶	वायुदत्त	शकल ³⁷	खट्व ³⁸	अम्बिका ³⁹	अशोका ⁴⁰	
गन्धपिङ्गला ⁴¹	खडोन्मत्ता ⁴²	अनुदृष्टि ⁴³	जरतिन्	बलीवर्दिन् ⁴⁴	विग्र ⁴⁵	

16. PKV आलिवी ; JM प्राणिवि ; SA अणिवि ; Ms (2) अणीश ; Ms (K) अणी
17. PKV भवत
18. CV भामर ; JM भारम
19. SKTB मृकण्ड ; JM मृषण्डु ; SA मखण्डु ; HBV adds मखण्डु
20. K, PKV, JM omit ; CV धर्मिणी
21. K, CV, JM, SA, HBV omit
22. K शतावर ; CV omits ; JM सताहार ; HBV शतहार
23. JM शलाका ; SA adds शलाधिक ; Ms (4) शलाक
24. Ms (2) मकण्ड ; Ms (3) कमण्डु
25. JM आलीढ
26. JM सुदत्त
27. K सुचक्षुस् ; SA सधक्ष
28. K omits
29. JM कद्रु ; SA, HBV कद्र
30. CV तुद ; JM तुद
31. K अकशाय ; JM अकसाय
32. K, PKV, CV, JM omit
33. JM कुसेरिका
34. K कुवेरिका ; CV omits ; SA केवेरिका ; BH, V कुवेरिका
35. JM जिह्माशिन ; HBV जिह्माशिन ; Ms (2) जिह्मशान्
36. JM परिवि
37. K ककल ; HBV, Ms (K) add शवल ; CV शवल ; JM सवल
38. K, Ms (2) खट्वर ; Ms (K) खट्वचर ; PKV खटुर ; CV खट्वर ; JM, HBV खट्वर ; Ms (3) खट्व
39. Ms (2) अम्बिका
40. JM, Ms (3) अशोक
41. K शुद्धपिङ्गला
42. K खडोन्मत्ता ; CV खाटोन्मत्ता ; JM खरोन्मत्ता ; SA मदोन्मत्ता ; HBV adds षडोन्मत्ता ; *Vide*: V एषा नदी । खर इव उन्मत्ता 'खरोन्मत्ता' इत्यभयनन्दी ; GR खडोन्मत्ता ; Ms (4) षडोन्मत्ता
43. PKV, Ms (2) अनुदृष्टिन् ; CV अनुपसृष्ट
44. K, BH, V, Mss (2, 3) बलीवर्दिन्
45. K विग्रज ; CV अग्र्य ; JM विस्र

KALYĀNYĀDI-GAṆA

125

बीज ⁴⁶	जीव ⁴⁷	श्वन् ⁴⁸	अश्मन्	अश्व ⁴⁹	अजिर ⁵⁰	सुकण्डु
यवष्टु ⁵¹	शतल	कुशाम्ब ⁵²	देवतरु ⁵³	शुक ⁵⁴	शुक	विमातृ ⁵⁵
बन्धकी	सुवक्षस्	गोदन्त	अतिथि ⁵⁴	विश्वि ⁵⁶	विश ⁵⁴	

५७. कल्याण्यादि-गणः (४.१.१२६)

कल्याणी	सुभगा ¹	दुर्भंगा	बन्धकी	अनुदृष्टि ²	अनुसृष्टि ³
जरती ⁴	बलीवर्दी ⁵	ज्येष्ठा ⁶	कनिष्ठा ⁷	मध्यमा	परस्त्री ।

५८. गृष्ट्यादि-गणः (४.१.१३६)

गृष्टि	हृष्टि ¹	हलि ²	बलि ³	विश्वि ⁴	कुद्रि ⁵	अजवस्ति ⁶
--------	---------------------	------------------	------------------	---------------------	---------------------	----------------------

मित्रयु ।

-
46. JM बीज
 47. K, PKV omit
 48. JM श्वन्
 49. JM अश्व
 46, 49 SA, HBV combine these as बीजाश्व
 50. Ms (K) अजिन
 51. K यवष्टु ; Ms (K) मध्येष्ट ; CV यमष्टु ; JM मष्ट्र ; V यमष्टु, 'मयष्ट्र' इत्यन्यः ; Ms (3) यवष्टुरिक
 52. CV, SA, HBV कुशाम्ब ; JM कुसंवा
 53. K, PKV omit ; CV, BH, V, Ms (3) देवतर
 54. K, PKV omit
 55. Ms (2) विमातृ
 56. K omits
५७. Vide : K, 4.1.126 ; PKV (pū), p. 175 ; CV, 2.4.56 ; JM, 3.1.114 ; SA, 2.4.62 ; BH, 4.1.114 ; HBV, 6.1.77 ; V, pp. 266-68
1. JM सुभगाः
 2. JM अनुदृष्टि ; SA अनुदृष्टी
 3. JM omits ; SA अनुसृष्टी ; Mss (2, 4) अनुसृष्टि
 4. SA जरती
 5. PKV बलीवर्द ; CV बलीवर्दा ; JM बलीवर्दी
 6. JM ज्येष्ठा
 7. JM कनिष्ठा
५८. Vide : K, 4.1.36 ; PKV (pū) p. 719 ; CV, 2.4.77 ; JM, 3.1.123 ; SA, 2.4.68 ; BH, 4.1.135 ; HBV, 6.1.84 ; V, p. 268
1. SA रुष्टि
 2. CV हरि ; Ms (4) भलि ; Ms (K) अलि
 3. K बलि ; Ms (K) बलिफालि ; CV, JM, SA, HBV, V बालि
 4. JM omits ; Ms (K) वशि
 5. PKV कुद्रि ; SKBM कुठि
 6. SKBM अगस्ति ; SKTB अजगस्ति ; Ms (K) अर्कवस्ति

५९. रेवत्यादि-गणः (४.१.१४६)

रेवती अश्वपाली मणिपाली¹ द्वारपाली वृकवञ्चिन्²
 वृकग्राह³ कर्णग्राह दण्डग्राह⁴ कुक्कुटाक्ष⁵ वृकबन्धु⁶ ।

६०. कुर्वादि-गणः (४.१.१५१)

कुरु गर्गर मङ्गुष¹ अजमार² रथकार³ वावदूक⁴
 सम्राजः क्षत्रिये⁵ कवि मति⁶ पितृमत्⁷ वाक् इन्द्रजालि⁸
 दामोष्णीषि⁹ गणकारि¹⁰ कैशोरि¹¹ कार्पिजलादि¹² कुट¹³ शलाका¹⁴ मुर¹⁵

५९. Vide K, 4.1 146; PKV (pū), p. 722; CV, 2.4.78; JM, 3.1.133; SA, 2.4.74; BH, 4.1.136-38; HBV, 6.1.186; V, pp. 268-69

1. SA मृष्टिपाली
2. PKV वृकवती; SA वृकवञ्चिन्
3. SA वृग्रह; BH omits; probably V takes दण्डग्राह as the variant of वृकग्राह, Vide : V 'दाण्डग्राहिक' इत्यन्ये
4. SA दण्डग्रह
5. JM कुक्कुटाक्ष; Ms (K) कुल, यक्ष
6. K, PKV and some others omit, BH वृकबन्धि

६०. Vide K, 4.1.151; PKV (pū), p. 723; CV, 2.4.84; JM, 3.1.139; SA, 2.4.80; BH, 4.1.144-53; HBV, 6.1.100; V, pp. 251-55.

1. CV, SA मङ्गुष; JM omits; BH मद्गुष; HBV मञ्जुष; Ms (K) मद्रुष; Mss (2, 4) मञ्जुष
2. K अजमारक; JM अतिमारक; SA अधिमारक; BH राजमार
3. JM रथकारात् जातौ
4. Ms (K), PKV, JM omit
5. JM सम्राज क्षत्रिये
6. JM omits; SA, HBV मतिमत्, मति; V विमति; 'कनिमत्' इत्यन्यः
7. HBV पितृमन्तु
8. PKV इन्द्रजाली; CV, JM ऐन्द्रजालि; SA ऐन्द्रतालि; HBV ऐन्द्रजाली
9. JM दामोष्णीषि; SA दामौष्किषी; Ms (K) दामौष्णीषि; Ms (4) दामौष्ठीषि;
10. CV कार्णकारि; SA गणकारि; V, Ms (3) गणकार; Vide : V 'गणकारिः' इत्यन्यः; Ms (4) गणकारी
11. JM कैशोरि; BH किशोर
12. SA कार्पिञ्जला
13. JM कुटल; SA कुट, कुटल; BH कुड
14. JM सलका; HBV कुलाका; B शलाका
15. PKV, CV पुर; JM, Ms (K) मुर; BH, V, Ms (3) add पुर

एरका ¹⁶	अभ्र ¹⁷	शुभ्र ¹⁸	दर्भ ¹⁹	केशिनी	वेनाच् छन्दसि ²⁰
सूर्यणाय ²¹	स्यावनाय ²²	स्यावरथ ²³	स्यावपुत्र ²⁴	सत्यङ्कार	वडभीकार ²⁵
शङ्कु ⁶	शाक ²⁷	पथिकारिन् ²⁸	मूढ	शकन्धु ²⁹	कतृ ³⁰
शाकिन् ³²	इन ³³	पिण्डी ³⁴	वातकि ³⁵	एजि ³⁶	शालीन
वामरथ ³⁸					तक्षन् ³⁷

६१. तिकादि-गरा: (४.१.१५४)

तिक	कितव ¹	संज्ञा ²	वाल ³	शिखा ⁴	उरस ⁵
16.	K एरक ; CV एडका ; JM एमुक ; V एरका ; 'एडका' इत्यन्यः ; Ms (2) मुरका				
17.	CV, JM, SA, HBV omit				
18.	K, PKV, JM omit				
19.	CV दम ; V दभ्र ; 'दर्भ' इति वामनः ; Ms (K) दभ्री ; Ms (4) दधि				
20.	CV धेन ; HBV, V वेन ; वामनादयस्तु छन्दसि 'वैन्यः' भाषायां तु 'वैनिर' इत्याहुः				
21.	JM, HBV सूर्यणाय				
22.	JM स्यावनाय				
23.	JM स्यावादथ ; Ms (K) स्यावरथ्य				
24.	JM स्योवपुत्र ; HBV, Ms (3) स्यापुत्र, स्यापुत्र ; V स्यापुत्र ; 'स्यावपुत्र' इति भोजः				
25.	PKV वलमिङ्कार ; CV वटहिङ्कार ; JM विडसीकार ; SA, HBV वलभीकार ; Ms (2) चडभीकार				
26, 27	Ms (K) omit				
28.	BH, HBV, Ms (2) पथिकार ; <i>Vide</i> : V 'पथिकार' इति भोजः				
29.	CV, SA शाकम्भू ; JM omits ; HBV शाकभू ; <i>Vide</i> : V 'शाकम्भूर' ; इत्यन्यः				
30, 31.	CV, JM, SA, HBV omit				
31.	BH, V भर्तृ				
32.	JM शकलान ; HBV शाक, इन				
33.	SA इन				
33, 34.	K, JM Combine these as इनपिण्डी				
34.	BH omits ; V पिण्ड				
35.	K, PKV, CV omit, JM धातुजि ; SA धातुजि ; BH धातकि ; Ms (3) वातुजि				
36.	V एज ; Ms (2) राजि				
37.	K, PKV omit				
38.	<i>Vide</i> : K, PKV वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम् ; CV वामरथस्य शकलादिवत् ; JM वामरथस्य सकलादि-कार्यं भवति ; BH वामरथाच् शकलादि-यञ् वत् स्वरवर्जम् ; V omits				
६१.	<i>Vide</i> : K, 4.1.154 ; PKV (pū), p. 724 ; CV, 2.4.86 ; JM, 3.1.140 ; SA, 2.4.83 ; BH, 4.1.155-58 ; HBV, 6.1.107 ; V, pp. 270-73.				
1.	B कितक				
2-4.	Combined form, as संज्ञावाल शिख, is also seen in B				
3.	V, Ms (3) वाला ; <i>Vide</i> : V 'वाला' इति भोजः				
3, 4.	HBV Combines these as बालशिख ; Ms (K) बालशिखा ; <i>Vide</i> : V 'बालशिख' इत्यन्यः				
4.	CV उखा ; BH, V add उखा				
5.	HBV adds उररा ; Ms (2) उररा ; Ms (4) उत्सा				

शाठ्य ⁶	सैन्धव ⁷	यमुन्द ⁸	रुप्य	ग्राम्य ⁹	नील ¹⁰	अमित्र ¹¹	गोकक्ष्य ¹²
कुरु ¹³	देवरथ ¹⁴	तैतिल ¹⁵	कौरव्य	औरस ¹⁶	भौरिकि ¹⁷	भौलिकि ¹⁸	
चौपयत् ¹⁹	चैटयत् ²⁰	शैकयत् ²¹	क्षैतयत् ²²	ध्वाजवत् ²³	चन्द्रमस्		
शुभ ²⁴	गङ्गा ²⁵	वरेण्य ²⁶	सुयामन् ²⁷	आरद्ध ²⁸	वाह्यका ²⁹		
खल्यका ³⁰	वृष ³¹	लोमका ³²	उदन्य ³³	यज्ञ ।			

6. CV, BH, BHV, V शाठ्य ; JM साद्य ; SA शाठ्य ; Ms (4) शाट्या ; Ms (K) omits
7. JM सैद्यच्
8. SA यमुन्द ; Ms (K) यमुद
9. CV, JM, Ms (K) omit
10. PKV, BH, Ms (K) नीड ; JM नाडी ; HBV adds नीड
11. JM सुमित्रा
12. CV, SA omit ; Ms (3) गोकक्ष्य ; Ms (K) गौकक्ष
13. JM कुदेवर
14. SA, Ms (2) देवर ; HBV देवर, दैवर, धेवर, धैवर ; V adds धेवर ; 'देवर' इत्यन्यः ; Ms (K) देवपथ
15. JM तितिलिन् ; V तैतल
16. JM उरस ; SA, HBV औरस ; Ms (4) औरय
17. SA खौरिकि
18. SA खौलिकि
19. JM चौपयन
20. SA चैतयत् ; HBV adds चैटयत् ; Ms (K) चैटकयत्
21. JM, BH, V, Ms (3) सेकयत् ; Ms (2) शकयत् ; Ms (4) शाकयत् ; B शीकयत् ; Ms (K) omits
22. CV, JM, BH, Ms (K) क्षैजयत्
23. PK ध्वजयत् ; CV omits ; JM त्वजवत् ; SA ध्वाजतात् ; BH, V ध्वजवत् ; HBV ध्वाजवत्, ध्वाज, वत् ; *Vide* : V 'ध्वाजवत्' इत्यन्यः ; Ms (K) ध्वाजवत् ; B वाजवत्
24. JM शुभ ; HBV श्रुभ ; *Vide* : V 'शुभा' इत्यन्यः
25. HBV गङ्गा ; *Vide* : V क्षत्रियवृत्तिर् 'गाङ्ग' इत्यन्ये
- 24, 25. SA Combines these as शुभगङ्गाज
26. Ms (2) करेण्य
27. PKV सुयाम ; BH, V add सुदामन्
28. PKV आराट् ; CV, BH आरध्य ; JM आरद्धा ; SA आरद्धा ; HBV adds आरध्य, अरद्ध, अरद्धा, आरटव ; V आरटव, आरध्य ; Ms (2) आरटव ; Ms (3) आरवृध ; Ms (4) आरट्च
29. PKV, JM वाह्यका ; Ms (4) वाह्यक ; Ms (K) omits
30. K, SA, Ms (3) खल्य ; Ms (K) शल्यका ; BH, V खल्वका, शल्यका ; HBV शल्य, शल्यका, खल्वका ; *Vide* : V 'खल्य' इत्यन्यः ; Ms (2) खल्याप ; Ms (4) खल्वा
31. JM, SA, BH, HBV, V, Ms (K) omit
32. K, PKV, JM and others लोमक
33. JM उदन्याय ; Ms (2) उदन्या

६२. वाकिनादि-गणः (४.१.१५८)

वाकिन गौधेर^१ कार्कट्य^२ काक लङ्का^३ चर्मिर्मिणोर्
नलोपश्च^४ ।

६३. भर्गादि-गणः (४.१.१७८)

भर्ग करुश^१ केकय कश्मीर^२ साल्व^३ सुस्थाल^४ उरस^५
कौरव्य ।

६४. यौधेयादि-गणः (४.१.१७८)

यौधेय^१ शौभ्रेय^२ शौक्रेय^३ ज्यावाणेय^४ वार्तेय^५ धार्तेय^६
त्रिगर्त^७ भरत^८ उशीनर^९ ।

६२. *Vide* : K, 4.1.158 ; PKV (pū) p. 725 ; CV, 2.4.91 ; JM, 3.1.144 ; BH, 4.1.163 ; HBV, 6.1.112 ; V, p. 269

1. K, BH गारेध ; Ms (K) गौरेव ; CV गारेठ ; JM गारेव ; HBV गरेट ; V गाधेर ; 'गारेट्' इति भोजः
2. GR ककिष ; Ms (K) कार्क्य ; Ms (2) कार्क्य ; B कार्कष
3. JM, BH, Ms (K) लङ्क
4. *Cf.* PKV चर्मिर्मिणोर् नलोपश्च ; GR चर्मिर्मिणोर् लोपः ; PM (4.1.154) वर्मिर्मिणोर् नलोपश्च ; JM चर्मिर्मिणोर् भरचं च ; V चर्मिर्मिणी कृतनलोपे स्तः ; Ms (2) वर्मिर्मिणोर् नलोपश्च

६३. *Vide* : K, 4.1.178 ; PKV (pū) p. 733 ; CV, 2.4.106 ; JM, 3.1.157 ; SA, 2.4.107 ; BH, 4.1.179 ; HBV, 6.1.123 ; V, pp. 243-45

1. K, PKV, CV, BH, V करुष ; JM करुस ; *Vide* : V 'करुश' इत्यन्यः
2. JM कश्मीर
3. CV साल्व ; JM सेल्वा ; SA सल्वा
4. BH, Ms (3) सुस्थल ; *Vide* : V 'सुस्थल' इति भोजः
5. K, HBV, Ms (2) उरश ; JM उरस ; SA उशर ; BH औरस

६४. *Vide* : K, 4.1.178 ; PKV (pū), p. 733 ; JM, 3.1.157 ; SA, 2.4.107 ; HBV, 6.1.123

1. JM यौधेय ; SA यौधेय ;
2. JM शौभ्रेय
3. K शौक्रेय ; JM सौक्रेय
4. K, GR ज्यावाणेय ; Ms (K) बाणेय, SA ज्याहियेय ; BH ज्यावनेय ; HBV ज्यावानेय
5. K, BH वार्तेय ; GR धौर्तेय ; JM बालेय ; Ms (4) द्यार्तेय
6. JM धाष्ट्या ; GR, Ms (3) धौर्तेय ; Ms (2) धर्तेय
7. JM नृगर्त
8. GR भारत
9. JM उशीनर

६५. भिक्षादि-गणः (४.२.३८)

भिक्षा^१ गर्भिणी^२ क्षेत्र^३ अङ्गार^३ चर्मन्^४ सहस्र युवति^५
पदाति^६ पदति अथर्वन्^७ दक्षिणा^८ ।

६६. खण्डिकादि-गणः (४.२.४५)

खण्डिका^१ वडवा^२ क्षुद्रक-मालवात् सेना-संज्ञायाम्^३ भिक्षुक शुक्^४
उलूक^५ स्वन्^६ युगवरत्रा^७ अहन् हलबन्ध^८ ।

६७. पाशादि-गणः (४.२.४६)

पाश तृण धूम वात अङ्गार^२ पोत^३ गल^४ पिटक
पिटाक शकट^५ हल^६ नड^७ वन^८ ।

६५. *Vide* : K. 4.2.38 ; PKV (pū) p. 748 ; CV, 3.1.44 ; JM, 3.2.34 ; SA, 2.4.128 ; BH, 4.2.61 ; HBV, 6.2.10 ; V, pp. 304-6

1. *Vide* : HBV 'भिक्षा' शब्दोऽकारान्तोऽपीत्येके
2. CV क्षत्र
3. B अङ्कार
4. GR चर्म ; SA भर्मन् ; V चर्मी, चर्म
5. *Vide* : MH (4.3.140) यदयं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति.....अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ; V अस्य पाठश्चन्द्राचार्याधिप्रियायेण
6. JM वद्वति
7. JM आरवच्चन
8. Ms (3) दक्षिणा

६६. *Vide* K, 4.2.45 ; PKV ; (pū), p. 750 ; CV, 3.1.44 ; JM, 3.2.39 ; SA, 2.4.128 ; BH, 4.2.62 ; HBV, 6.2.10 ; V, pp. 304-6

1. K, Ms (2) खण्डिक
2. JM वडव
3. *Cf.*, JM क्षुद्रकमालवादिसंज्ञातः ; BH क्षुद्रक मालवात् सेनायाम् ; B क्षुद्रकडालवात्
4. JM शुक्
5. SA, HBV औलूक्य
6. JM स्वन्
7. K युग, वरत्रा ; GR युगवरत्रा ; SA युगवस्त्र, वरत्रा ; HBV युग, वरत्रा, युगवारत्रा ; BH युग, वस्त्र, युगवस्त्र ; Ms (2) वस्त्र
8. HBV हल, बन्ध, हलबन्ध ; V हल, बन्ध ; 'हलबन्ध' इत्यन्यः

६७. *Vide* : K, 4.2.49 ; PKV (pū), p. 752 ; CV, 3.1.56 ; JM, 3.2.41 ; SA, 2.4.142 ; BH, 4.2.75 ; HBV, 6.2.25 ; V, pp. 307, 8

1. JM तृण
2. JM omits ; SA अगार
3. JM पाल ; BH omits

* 3, 4 SA, HBV combine these as पोडगल ; *Vide* V : 'पोडगलः' अपरैः शाकटायन-प्रभृतिभिः

5. JM शक
 6. JM हला
 7. GR, Ms (K) नट ; JM, SA HBV नल
 8. PKV, Mss (2, 3) धन
- 6, 8 Ms (4) combines these as हलावन

६८. राजन्यादि-गणः (४.२.५३)

राजन्य आनृत^१ बाभ्रव्य^२ शालङ्कायन^३ देवयातव^४ जालन्धरायण^५
 आत्मकामेय^६ अम्बरीषपुत्र^७ वैल्वन^८ शैलूष^९ उदुम्बर^{१०} वैल्वज^{११}
 अर्जुनायन सम्प्रिय^{१२} दाक्षि^{१३} ऊर्णनाभ^{१४} वसाति^{१५} । आकृतिगणोऽयम् ।

६९. भौरिक्यादि-गणः (४.२.५४)

भौरिकि भौलिकि चौपयत^१ चैटयत^२ काणेय^३ वाणिजक^४
 बालिकाज्य^५ सैकयत^६ चैकयत^७ ।

६८. *Vide* : K, 4.2.53 ; PKV (pū), p. 752 ; CV, 3.1.62 ; JM, 3.2.46 ; SA, 2.4.190 ; BH, 4.2.89-90 ; HBV, 6.2.66 ; V, pp. 313-15

1. PKV, GR, BH अनृत ; CV omits ; JM आवृत्ति ; SA अवन ; HBV आवत, आवीतक
2. CV omits ; JM वाद्रवा
3. CV शालङ्कायन ; Ms (3) शालङ्कायनि
4. K देवयान ; CV, JM, SA दैवयातव ; HBV दैवयातव, दैवयात ; *Vide* : V 'दैवयात' इत्यपरे
5. JM जालधरायण्या ; HBV adds जानन्धरायण ; V omits ; Ms (K) जालन्धरायनि
6. CV omits
7. CV omits ; JM अम्बरीषपुत्र ; SA अम्बरीपुत्र ; HBV adds अम्बरीपुत्र
8. CV वैल्वन ; JM विल्वधन ; SA, Ms (2) वैल्वन Ms (3) विल्वन
9. CV शैलूष ; JM मैलूष ; SA, HBV शैलूष ; V शैलूषक ; *Vide* : V 'शैलूष' इति दिग्वासाः
10. HBV adds औदम्बर
11. K वैल्वल ; Ms (K) वैतल ; PKV वैलस ; CV, JM, SA, HBV omit ; V तैल्वल, 'वैल्वल' इत्यन्यः
12. Ms (K) सप्रिया ; BH साम्प्रीय
13. V adds दाक्षायण
14. GR ऊर्णनाभ ; SA ऊर्णनाभ ; HBV adds ऊर्णनाभि
15. GR वसाति ; JM वयति ; *Vide* : SA (2.4.191), HBV (6.2.67) वसातेर्वा ; Mss (2, 4) वसाजि

६९. *Vide* : K, 4.2.54 ; PKV (pū), p. 753 ; CV, 3.1.63 ; JM, 3.2.47 ; SA, 2.4.189 ; BH, 4.2.91 ; HBV 6.2.68 ; V, pp. 315-16

1. K वैपेय ; Ms (K) वोपयत ; JM चौपयत ; SA वौपयत, चोदयत, चेतयत ; HBV चौपयत, चोदयत, चैतयत ; *Vide* : V चैजयत, 'चौदयत इत्यपि' कश्चित्
2. SA वैदयत ; Ms (K) वैटयत
3. JM omits ; Ms (K) कातेय
4. K वाणजक ; Ms (K) वाक्षिज ; CV, JM, SA omit
5. K बालिज्यक ; Ms (K), CV, JM, BH omit ; SA बालिकाज्य
6. K, SA सैकयत ; Ms (K) omits ; JM सैकवत
7. K, GR चैकयत ; Ms (K), CV, BH omit ; JM चैङ्कयत

७०. ऐषुकार्यादि-गराः (४.२.५४)

ऐषुकारि ^१	सारस्यायन ^२	चान्द्रायण ^३	द्रव्याक्षायण ^४	त्र्याक्षायण ^५	
अौडायन ^६	जौलायन ^७	खाडायन ^८	सौवीर ^९	दासमित्रि ^{१०}	दासमित्रायण
शौद्रायण ^{११}	दाक्षायण ^{१२}	शायण्ड ^{१३}	शायण्डायन ^{१४}	ताक्षर्यायण ^{१५}	शौभ्रायण ^{१६}
शायण्डि ^{१७}	शौण्ड ^{१८}	वैश्वमानव ^{१९}	वैश्वधेनव ^{२०}	नड ^{२१}	तुण्डदेव ^{२२}
विश्वदेव ^{२३}					

७० *Vide* : K, 4.2.54; PKV (pu), p. 753; CV, 3.1.63; JM, 3.2.47; SA, 2.4.189; BH, 4.2.92; HBV, 6.2.68; V, pp. 316-17

1. CV एषुकारि
2. HBV, Ms (4) सारसायन
3. JM चन्द्रायन
4. K च्वाक्षायण; CV omits; JM अद्र्याक्षायण; HBV adds अद्र्याक्षायण; V द्रव्याक्षायण, 'द्रव्याक्षायण' इत्यन्ये
5. K त्र्यायण; Ms (K), CV omit; JM adds अक्षायण; HBV adds त्र्याक्षायण; V त्र्याक्षायण; 'त्र्याक्षायण' इत्यन्यः
6. CV, Ms (K) omit; JM ताडायन
7. SA, Ms (K) औलायन; CV omits; JM अलायन; HBV औलायन, गौलायन
8. PKV omits; GR लाडायन; JM, BH खाण्डायन; SA, HBV खाडायन; *Vide* : V 'खाडायन' इत्यन्यः
9. GR, Ms (3) add सौवीरायण; JM सौवीरा; HBV सौवीरि; Ms (2) शौवीर
10. PKV, CV, Ms (K) दासमित्र
11. PKV, GR, BH omit; CV सौभद्रायण; JM सौभद्रायन; SA, HBV शौद्रकायण; *Vide* : V 'शौद्रकायण' इत्यन्ये; Ms (K) सौत्रायण
12. PKV, Ms (K), JM, SA, HBV omit; Ms (2) द्राक्षायण; Ms (4) दाक्षायण
13. GR शयाण्ड; CV शायण्ड; JM, SA सयण्ड; BH adds शयात्र; *Vide* : V 'शयात्र' इत्यपि भोजः; HBV adds शाण्ड, शयाण्ड
14. Ms (2) शयण्डायन
15. SA ताक्षायण; Ms (K), CV, JM, BH omit
16. CV, BH, Ms (K) omit; *Vide* : V शकटाङ्गजमतेन सौभायणभक्तम्
17. K सायण्ड; CV omits; SA शायण्डी; HBV शायण्डी, शयाण्डी; B शयाण्डि
18. K शौण्ड; Ms (K), JM सौण्ड; CV, SA HBV omit
19. GR विश्ववामन; JM विश्वमाणव; *Vide* : V 'वैश्वमाणव' इत्यन्यः
20. CV omits; JM वैश्वचेन; SA वैश्वधेनव; *Vide* : V अन्ये तु 'वैश्वभक्तम् धेनवभक्तम्' इति पृथग् आहुः
21. K नड; Ms (K), PKV, CV, JM, SA, BH omit
22. CV omits; JM तुण्डदेव; HBV तुण्ड, देव, तुण्डदेव
23. K विशदेव; Ms (K), PKV, JM omit; SA, BH, HBV वैश्वदेव
- 22, 23 *Cf.* V विश्वतुण्डाच्च देवः । चन्द्रमतेन विश्वदेवभक्तम्, तुण्डदेवभक्तम् । अन्ये तु 'विश्वभक्तम्, तुण्डभक्तम्, देवभक्तम्' इत्याहुः

७१. उक्थादि-गणः (४.२.६०)

उक्थ	लोकायत	न्याय	न्यास	निमित्त ¹	पुनरुक्त ³	निरुक्त ⁵	
यज्ञ	चर्चा	धर्म ⁴	क्रमेतर	श्लक्ष्णा ⁶	संहिता ⁷	पद ⁸	क्रम ⁹
सङ्घट्ट ¹⁰	वृत्ति ¹¹	संग्रह ¹²	गण ¹³	गुण ¹⁴	आयुर्वेद ¹⁵	परिषद् ¹⁶	
द्विपदा ¹⁷	ज्योतिष ¹⁸	अनुपद	अनुकल्प ।				

७२. क्रमादि-गणः (४.२.६१)

क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ।

७१. *Vide* : K, 4.2.60; PKV (pū), p. 755; CV, 3.1.38; JM, 3.2.52, SA, 2.4.174; BH, 4.2.47-48; HBV, 6.2.118

1. PKV, CV and some others omit
2. Ms (2) पौनरुक्त
3. Ms (K), CV and some others omit
4. PKV, CV and some others omit
5. PKV omit
6. B श्लक्ष्
7. SA, HBV, V add पद
- 8, 9. V, Ms (3) combine these as पदक्रम, *Vide* : V अन्यस्तु 'पदक्रमौ' इत्याह
10. K, JM सङ्घाट्; SA सङ्घटा, सङ्घाटा; BH, V सङ्घाट्; HBV सङ्घट, सङ्घटा; *Vide* : V 'सङ्घटा' इत्यन्यः । 'सङ्घट' इत्यपरः; GR केचित् 'सङ्घाट' पठन्ति
- 10, 11. Ms (K) combines these as संहतवृत्ति
- 11, 12. SA combines these as वृत्तिसङ्ग्रह
- 13, 14. K combines these as गुणगुण; JM गुणगुण
15. B आयुर्वेद
16. K, PK, CV, JM, BH omit; HBV परिषट्; V परिषद्, पर्षद्; *Vide* : V 'पारिषक पर्षदौ' इति वामनः
17. *Vide* : V 'विपदा' इति वामनः
- 17, 18. K combines these as द्विपदा ज्योतिषि

७२. *Vide* : K, 4.2.61; PKV (pū), p. 756; CV, 3.1.40; JM, 3.2.53; SA, 2.4.180; BH, 4.2.56; HBV, 4.2.127; V, p. 350

७३. वसन्तादि-गणः (४.२.६३)

वसन्त श्रीष्म वर्षा^१ शरद्^२ हेमन्त शिशिर^३ प्रथम^४ गुण^५
चरम^६ अनुगुण^७ अथर्वन्^८ अथर्वण^९ ।

७४. सङ्कलादि-गणः (४.२.७५)

सङ्कल	पुष्कल	उत्तम ^१	उद्वेप ^२	उद्वुप ^३	उत्पुट ^४	कुम्भ	निधान ^५
सुदक्ष	सुदत्त	सुभूत ^६	सुपूत ^७	सुनेत्र	सुमंगल ^८	सुपिङ्गल ^९	सूत ^{१०}
सिकत	पूतिक ^{११}	पूलास ^{१२}	कूलास ^{१३}	पलाश ^{१४}	निवेश ^{१५}	गवेष ^{१६}	

७३. *Vide* : K, 4.2.63; PKV (pū), p. 757; CV, 3.1.38; JM, 3.2.52; SA, 2.4.174; BH, 4.2.49; HBV, 6.2.118, V, pp. 346-47.

1. SA वर्ष

2. B शरद्

1, 2. HBV reads both, the separate and combined forms: वर्षा, शरद्, वर्षाशरद्

3. JM शिशिर

4-6. SA प्रथम, गुण, प्रथमगुण, चरमगुण; HBV प्रथम, प्रथमगुण, चरम, चरमगुण

5. JM, HBV, BH, V omit

6. JM, SA, V omit

7. JM omit

8. CV, JM BH, V omit

9. K, PKV, JM omit; Ms (2) आथर्वन्

७४. *Vide* : K, 4.2.75; PKV (pū) p. 759; BH, 4.2.103-7

1. K, PKV, BH omit; Ms (2) उत्तप

2. K, PKV, Ms (4) उद्वप; BH omits; Ms (2) उद्वेप

3. Ms (4) उद्वुप

4. Ms (K) पुट; Ms (2) उत्पुट

5. K विधान

6. PKV, Ms (K) omit; BH सुभूम

7. K, PKV, BH omit

8. K, BH omit

9. PKV, BH, Ms (K) omit

10. K, PKV, BH omit

11. K पूतीकी; PKV, GR पूतिका; Ms (2) पूतीक, पूतिका; Ms (4) पूतिका, पूतीका

12. PKV पूलास; Ms (2) पूलास

13. Ms (K) कूपलास; Ms (2) कुलास; PKV, BH omit

14. PKV omits; Ms (2) पलास

15. GR सनिवेश

16. PKV, BH omit; Ms (4) गवेश

SUVĀSTVĀDI-GAṆA

135

गम्भीर इतर¹⁷ आन्¹⁸ अहन्¹⁹ लोमन्²⁰ वेमन् वरुण²¹ बहुल
सद्योज अभिषिक्त गोभृत्²² राजभृत्²³ मल्ल²⁴ माल²⁵ ।

७५. सुवास्त्वादि-गणः (४.२.७७)

सुवास्तु वर्णु¹ भण्डु² खण्डु³ सेवानिन्⁴ कर्पूरिन्⁵ शिखण्डिन्
गर्त कर्कश शकटीकर्ण⁶ कृष्णकर्ण⁷ कर्कन्धुमती⁸ गोह⁹ अहिसक्थ¹⁰ ।

७६. अरीहणादि-गणः (४.२.८०)

अरीहण¹ द्रुहण² सार³ भगल⁴ अलन्द⁵ साम्परायण⁶
क्रौष्ट्रायण⁷ औष्ट्रायण⁸ भास्त्रायण⁹ मैत्रायण¹⁰ त्रैगत्तियन¹¹ रायस्पोष¹²

17. PKV omits
18. K शर्मन्; Ms (K) आत्; BH omits
19. BH omits
20. Ms (2) सोमन्
21. PKV, Ms (2) चरण; Ms (K) वरुण; GR करुण
22. Ms (K) omits
23. Ms (K) राजसूय
24. BH भल्ल, पाल; Ms (3) adds भल्ल
25. Ms (K) omits

७५. Vide : K, 4.2.77; PKV (pū), p. 760; BH, 4.2.109-10

1. Ms (4) वर्ण
2. Ms (K) भण्ड
3. Ms (K) खण्ड
4. K सेचालिन्; BH शैवलि; Ms (K) सङ्कालिन्
5. Ms (2) कर्पूरिन्
6. K शकटीकर्ण; BH omits
7. K कृष्ण; Ms (K) विकर्ण
8. K, GR कर्कन्धूमति
9. K गोह; Mss (K, 4) गोहा; BH गाह
10. BH अभिसक्थ

७६. Vide: K, 4.2.80; PKV (pū), p. 760; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 4.2.113-14; HBV, 6.2.80; V, pp. 328-31

1. B अहीरण
2. K, PKV, HBV, V द्रुघण; Ms (K) द्र पर; GR द्रहिण; JM द्रुहण, द्रवण;
Vide : V 'द्रौघणकम्' इति वामनः; 'द्रुहण' इति भोजः; Ms (2) द्रुघण, द्रुहण; Ms (4) द्रुय, द्रहण
3. PKV, JM, SA and others, Mss (K, 3, 4) omit
4. SA भृगल; B भलग
5. JM दुलुन्द; SA, HBV, उलुन्द
6. JM साम्परायन; Ms (4) सम्परायण

विपथ	उददण्ड	उदञ्चन ¹³	खण्डु ¹⁴	खाडायन ¹⁵	खाण्डवीरण ¹⁶	वीरण ¹⁷
कशकृत्स्न ¹⁸	जाम्बवत् ¹⁹	शिशपा	किरण	रैवत ²⁰	बिल्व ²¹	वैमतायन ²²
सौसायन ²³	शाण्डिल्यायन ²⁴	शिरीष	बधिर	गौमतायन ²⁵	सौमतायन ²⁶	विपाश ²⁷
सुयज्ञ ²⁸	जम्बु ²⁹	सुशर्मन् ³⁰	यज्ञदत्त ³¹	दलतृ ³²	धौमतायन	सौमायन ³⁴
ऐन्द्रायण ³⁴	कौद्रायण ³⁵	भलन्दन ³⁶	।			

7. JM कोष्ठायण ; SA कोष्टायन ; HBV, Ms (2) क्रौष्टायन ; BH omits
8. K, PKV, JM, SA, HBV omit ; Ms (2) औष्टायन
9. GR आस्त्रायण
10. PKV, JM चैत्रायण ; HBV शिवत्रायण : *Vide* : V 'श्वैत्रायणक' इत्यपरः
11. JM त्रैगर्भायण
12. JM रायस्फोप
13. JM दं च ; Ms (2) उदं वन
14. K, PKV, JM खण्ड ; SA शण्डु ; HBV adds खण्डू ; *Vide* : V 'खण्डूर' इत्यन्यः
15. PKV, BH खाण्डायन ; Ms (4) पाडायन
16. K, PKV, SA, HBV omit, JM खाण्डवारण
17. Ms (K) वीणा
18. K, PKV, BH, Ms (2) काशकृत्स्न ; Ms (K) कासकृत्स्न ; HBV काश, कृत्स्न ; *Vide* : V 'काशकृत्स्न' इति भोजः
19. K, PKV जाम्बवन्त ; GR जाम्बवान् ; अत्र 'जाम्बवत्' शब्दं केचित् पठुः ; JM जांवच्चत ; SA औम्बति ; HBV जाम्बत् जम्बत् ; *Vide* : V अन्ये तु 'जाम्बवत्' इत्याहुः
20. *Vide* : V 'रैवत' इत्यन्ये ; Ms (2) रेवत
21. K वैल्व ; JM तैल्व ; SA omits
22. Ms (K) वैमतायन ; Ms (2) वैमनायण ; Ms (4) चैमतायन ; B वैवत्तायन
23. SA, Ms (K) सौसायन ; JM सौमान
24. JM साण्डिलायन
25. K, PKV, JM, SA, HBV omit ; GR, Ms (4) गौमतायन
26. K, PKV, SA, HBV omit
27. K omits ; JM विसाप ; SA विपाश्व
28. K omits ; Ms (K) यज्ञ ; JM सुयज्ञ
29. K, PKV, JM, SA omit ; HBV, BH जम्बू
30. K, PKV, JM, SA, HBV omit ; Ms (2) सुशर्मन्
31. K, PKV, JM, BH omit
32. K, PKV, JM, SA, HBV omit ; V दलत
33. K, PKV, JM, SA, BH omit
34. *Ibid* omit ; HBV एडायन
35. K, PKV, JM, HBV omit ; SA रौद्रायण ; B कौन्द्रायण
36. K, PKV, JM, BH, omit ; Ms (2) मिलिन्दन्त

७७. कृशाश्वदि-गणः (४.२.८०)

कृशाश्व ^१	अरिष्ट ^२	अरिश्म ^३	वेश्मन् ^४	विशाल	लोमश ^५	लोमक ^६
रोमश ^७	रोमक	शबल ^८	कूट ^९	वर्वर ^{१०}	सुवर्चल ^{११}	सूकर ^{१२}
प्रतर ^{१४}	सदृश ^{१५}	पुरग ^{१६}	पुराग ^{१७}	सुख ^{१८}	धूम ^{१९}	अजिन ^{२०}
अवनत ^{२२}	विकुट्यास ^{२३}	अरुस् ^{२४}	अयस् ^{२५}	मौदगल्य ^{२६}	पराशर ^{२७}	

७७. *Vide* : K, 4.2.80; PKV (pū), p. 760; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202, BH, 4.2.115-16; HBV, 6.2.93; V, pp. 331-33

- 1, 2. JM reads these as कृशाश्वारिष्ट
3. K अरीश्व; Ms (K) अरिश्व; PKV, JM omit; SA, HBV अरिध्य
4. PKV वेश्म; JM वेस्मन्, वेन्म्य; SA वैश्य; HBV वेष्म
5. K, PKV and some others omit
6. K, PKV, BH omit
7. K रोमन्; Ms (K) रामंतुवर्ण; JM omits
8. JM सबल; SA कवल; HBV शबल, शिवल
9. BH कुट
10. PKV वठर; JM वर्वल; SA ववुल; HBV चचुल; *Vide* V : 'वतुल' इत्यन्ये and GR 'वतुल' शब्दं केचित् पेटुः; Mss (2, 4) चचल; Ms (3) वचुल
11. K, PKV, JM, SA, BH omit; Ms (2) सुचर्चल
12. Ms (K) सुकर; JM, BH, HBV, Ms (2) omit
13. Ms (K) भूतर; SA omit
14. PKV प्रभर; Ms (4) प्रातर; JM, SA, Ms (3) omit
15. SA सन्दृश; HBV adds सन्दृश; Ms (K) सुदृश
16. PKV पुगर; SA adds पूरग; HBV पूगर, पुरगा; V adds पूगर; Ms (2) adds पूरग, पुरगा; Ms (3) adds पुरगा
17. K, PKV, JM, SA, HBV omit; *Vide* : V 'पुरार' वामनमनेन and GR 'पुरार' इत्यन्ये पेटुः
18. *Vide* : V 'सिपल' इत्यन्यः
19. PKV धूप; SA धूम; HBV adds धूम
20. PKV अजित; JM अजिर; SA omits; Ms (2) अधिन
21. K विनता; Ms (K) विरत; HBV विनीत; GR omits; Ms (2) वितत; Mss (3, 4) वितन
22. HBV अविनीत
23. K, JM विकुधास; Ms (K) विकुधास, अद्यास; PKV, BH विकुड्यास; SA विकुट्या; HBV विकूच्या, विकुट्याकुश; V वैकुट्यास; *Vide* : V 'विकुट्य' इत्यन्ये; Mss (2, 4) विकुधास; Ms (3) विकुट्यास
24. JM इरस्; SA adds इरस्; BH, GR अरुष; HBV इरस्, इर, आस, परास, उरस, अरुष; V अरुष, इरस्; Ms (2) अबुस
25. K अवयास; Ms (K) अवयस्; JM adds अनस, अवसाय; HBV adds सायसस; *Vide* : V 'सायसस' इत्यन्यः; V, Ms (2) adds असायस; Ms (4) अमायस
26. SA मोदगल्य; HBV adds मुदगल
27. K, PKV Omit; BH पाराशर

पूतर²⁸ दासी⁹ पूरक³⁰ अजिनत³¹ सुतल³² वेश³³ अरस³⁴
धूकर³³ ।

७८. ऋश्यादि-गणः (४.२.८०)

ऋश्य ¹	न्यग्रोध ²	शर ²	निलीन ³	निवास ⁴	निधान ⁵	निवात ⁶
निबन्ध ⁷	विबद्ध ⁸	परिगूढ ⁹	उपगूढ ⁹	उत्तराश्मन् ¹⁰	स्थूल ¹¹	बाहु ¹²
खदिर ¹³	शर्करा ¹³	अनुडुह ¹⁴	परिवंश ¹⁵	वेणु ¹⁶	वीणा ¹⁶	खण्ड ¹⁶
परिवृत्त ¹⁷	कर्दन ¹⁸	अंशु ¹⁹	अश्मन् ²⁰	दण्ड ²¹	वेश्मन् ²⁰	अरडु ²¹
सित ²²	मत ²³	असनि ²⁴				

28. K, PKV omit ; Ms (2) पूरत
 29. K, PKV omit
 30. K, PKV omit ; SA पूरक, इरक, HBV धूकर, पूरवा, पुकर ; V पूकर ; GR यूकर
 31. K, PKV omit ; Ms (4) अजिरत
 32. K, PKV omit ; *Vide* : V 'सुतल' वामनमतेन ; Mss (2, 4) सुचुल
 33. V वेक्ष्य
 34. K, PKV omit ; Ms (2) आरस ; Ms (4) आसार
 35. K, PKV omit
७८. *Vide* : K.4.2.80 ; PKV (pū), p. 760 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4.202 ; BH, 4.2.117-18 ; HBV, 6.2.94 ; V, pp. 333-34
1. JM ऋश्य : B ऋष्य
 2. K शिरा ; PKV omits ; JM सर
 3. SA निलिन
 4. PKV, GR, SA, BH, HBV, V omit
 5. PKV adds विधान, वितान ; JM वितान, विधान ; SA, HBV omit
 6. PKV, GR, SA, BH, V omit
 7. K, PKV निबद्ध ; SA निनद्ध ; HBV adds नद्ध, निनद्ध ; B निबन्धन
 8. JM विबुद्ध ; SA, HBV विनद्ध ; BH, V, Ms (2) omit
 9. JM adds उपगूह
 10. JM उच्चराश्मन् ; SA omits ; HBV उत्तर, अश्मन्, उत्तराश्मन्
 - 11, 12. K combines these as स्थूलबाहु : JM स्थूलबाहु, स्थूलबाह
 13. JM शकरि
 14. Ms (2) adds अनुडुह ; Ms (4) अरडुह ; B अनुडुह
 15. PKV परिवेष ; K, JM, SA omit
 16. K, PKV, JM, SA omit ; Ms (2) खड
 17. K, PKV, JM, SA omit the words from कर्दन up to the end of this *gana*
 18. HBV परिवृत्
 19. Mss (4) शंशु
 20. BH, V, Mss (3, K) वेश्म
 21. HBV adds अरडु ; BH आरडु ; V आरडु ; *Vide* : GR अरडुस् तरविशेषः, 'अरडुः' इत्यन्ये ; Ms (2) अरडु ; Ms (3) अरडु
 22. BH omits ; HBV adds शित
 - 22, 23. Ms (2) combines these as सितमत
 24. Ms (3) असनि

७९. कुमुदादि-गराः (४.२.८०)

कुमुद	शर्करा ^१	न्यग्रोध	इत्कट ^२	गर्त ^३	बीज	अश्वत्थ ^४
बल्वज	परिवाप ^५	शिरीष	यवाष ^६	कूप	विकङ्कत ^७	कङ्कट ^८
सङ्कट ^९	कच ^{१०}	मधु ^{११}	शकट ^{१२}	अश्व ^{१३}	दशग्राम ^{१४}	निर्यास ^{१५}

८०. काशादि-गराः (४.२.८०)

	काश	पाश ^१	वास ^२	अश्वत्थ ^३	पलाश ^४	पीयूषा ^५	विस ^६
तृण	चरण ^७	कर्पूर	वर्वर ^८	कर्दम ^९	कङ्कट ^{१०}	गुहा ^{११}	नड ^{१२}

७९. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4.202 ; BH, 4.2.119 ; HBV, 6.2.96 ; V, pp. 334-35

1. JM शर्कर ; SA, BH omit
2. K, JM, BH, Ms (3) इत्कट
3. JM मन्तु
4. JM अश्वत्थ
5. JM परिवाय ; SA परिवास
6. JM, BH यवास ; SA यवाप ; GR यवाद्य
7. JM विकङ्कत ; SA विकन्त
8. JM कर्कट ; SA कण्टक ; Ms (K) कण्टक ; K, PKV read no word after this
9. JM, SA, HBV omit
10. Ms (4) कच
- 11, 13. *Vide* : V द्वयं वामनमतेन
12. JM, SA, HBV omit
13. JM अन्न ; SA, BH, HBV omit
14. JM omits ; SA दशग्राम ; HBV दशा, ग्राम
15. JM, BH omit

८०. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū), p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4.202 ; BH, 4.2.120 ; HBV, 6.2.82 ; V, pp. 335-36

1. K omits
2. K वाश ; PKV, SA, BH omit
3. JM अश्वत्थ
4. JM पलाश
5. K पीयूष ; Mss (K, 4) पीयुक्ष ; SA, V, Ms (3) पीयुक्षा
6. K विस ; PKV, SA, BH विस
7. Ms (K), PKV, JM, V omit
8. K, PKV, JM, SA omit
9. JM कर्दम
10. K, PKV, SA, BH, HBV कण्टक ; JM कर्कट
11. K गूह ; JM गुहा साकटिक ; Ms (2) गुह
12. K, PKV, SA नर ; HBV नल ; Ms (K) नद

वन¹³ मधुर¹⁴ ग्रह¹⁴ कच्छूल¹⁵ कपित्थ¹⁶ जतु¹⁷
सीपाल¹⁸ ।

८१. तृणादि-गणः (४.२.८०)

नृण नड¹ बुस² पर्ण³ वर्ण⁴ चरण⁵ अर्ण⁶ अर्जुन⁷
बल⁸ वन⁹ पुल¹⁰ फल¹¹ वरण¹² सुवर्ण¹³ मूल¹⁴ बिल¹⁵ ।

८२. प्रेक्षादि-गणः (४.२.८०)

प्रेक्षा¹ फलका¹ बन्धुका² ध्रुवका³ क्षिपका न्यग्रोध⁴

12, 13. HBV वन, नलवन

14. K, PKV, JM, SA omit

15. K, PKV omit ; JM बधूल ; SA ववूल ; HBV वतूल ; BH बन्धूल ; V वच्छूल ;
Ms (2) चच्छूल ; Ms (4) कञ्छूल

16. K, PKV, JM, BH omit

17. V, Ms (2) जतु

18. K, PKV, JM, BH omit ; SA शीपाल ; GR सोपाल, Ms (4) सीपाल

८१. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA 2.4.202 ; BH,
4.2.121 ; HBV, 6.2.81 ; V, p. 336

1. SA, HBV नद ; Ms (4) adds नद

2. PKV, HBV, Ms (3) omit ; SA, Ms (2) बुस ; Ms (K) adds वर्ष

3. JM पर्ण

4. Ms (K) omit

5. PKV, JM, SA omit ; BH, HBV, Ms (K) वरण ; Ms (4) adds वरण

6. *Vide* : GR गणे लुप्तसकारस्योपादानात् सकारनिवृत्तिः ; JM omits ; HBV अणसि

7. K जन ; JM अर्जुनाजन ; SA जिन ; HBV तुस ; *Vide* : V अर्जुन, दिग्वस्त्रमतेन ।
'जन' इति शकटाङ्गजः

8. PKV, Mss (K, 2) वल ; JM, SA, HBV omit

9. PKV, JM, BH omit

10. K, PKV, JM omit ; GR पुल ; V पुल

11. K, JM, SA, BH, HBV omit ; *Vide* : V 'फल' दिग्वस्त्रमतेन

12. K, PKV, GR omit

13. K, PKV, JM, SA, BH, HBV omit

14. K, PKV, SA, BH, HBV omit

15. K, PKV, JM, BH omit

८२. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū), p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4. 202 ; BH,
4.2.122 ; HBV, 6.2.80 ; V, pp. 337-38

1. K, BH हलका ; JM, B फलक

2. JM बन्धुक ; SA बन्धुका

3. GR, SA, HBV add ध्रुवक ; JM ध्रुवक, ध्रुवका ; BH ध्रुवक, ध्रुवका, युवका

4. Ms (4) न्यग्रोक्रोध

AŚMĀDI-GAṆA

141

इक्कट⁵ सङ्कट⁶ कूपक⁷ कूप⁸ वुक⁹ पुक¹⁰ पुट¹¹ मह¹²
 कङ्कट¹³ परिवाप¹⁴ कट¹⁵ यवाप¹⁶ गर्त¹⁷ हिरण्य¹⁸ ।

८३. अश्मादि-गणः (४.२.८०)

अश्मन्¹ यूथ² ऊष³ मीन दर्भ⁴ वृन्द⁵ गुड⁶ खण्ड⁷
 नग शिखा⁸ कोट⁹ पाम¹⁰ कुन्द¹¹ काण्ड¹² कुल¹³ गह्व¹⁴
 गुद¹⁵ कुण्डल¹⁶ पीन¹⁷ गुह¹⁸ नद¹⁹ ।

5. K इक्कट : Ms (K) इक्कन्ध ; PKV इक्कट, इक्कटा ; JM, BH, Ms (3) इत्कट ; K reads no word after this
 6. BH शङ्कट
 7. PKV, JM, SA, BH, HBV omit
 8. PKV, JM omit
 9. PKV, JM, BH, HBV omit ; SA वुक
 10. HBV adds धुक ; JM, SA, BH omit ; PKV ends here this *gaṇa*
 11. JM, SA, BH, HBV omit
 12. JM, SA omit
 13. Ms (K) कंकटा ; JM, SA कण्टक
 14. JM, BH, omit
 15. JM, BH, HBV omit
 16. JM, BH omit, SA युवाप ; V, GR, Ms (4) यवास ; Ms (2) यवाप
 17. JM, BH, GR omit ; Ms (4) गर्ता
 18. JM, BH omit
- 8, 14, 16, 17, 1 *Vide* : V 'कूप-गर्त-परिवाप-थवास-हिरण्यशब्दाः' शकटाङ्गजमतेनोपात्ताः
 ८३. K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA 2.4.202 ; BH, 3.2.123 ;
 HBV, 6.2.79 ; V, pp. 318-19
1. JM अश्मन्
 2. K, BH यूष ; JM युथ, कुथ ; SA, HBV यूष, यूथ ; *Vide* : V 'यूष' इत्यन्यः Ms (4) युथ
 3. K, रुष ; GR, Mss (2,4) उष ; JM omits ; V ऊषा ; Ms (3) उख
 4. JM दर्भी ; BH गर्भ
 5. JM वृन्दा ; HB वृन्द
 6. SA, HBV, Ms (4) omit
 7. SA, HBV omit
 8. Ms (K) शिख ; JM सिख ; Ms (2) शिखी ; K, PKV end here this *gaṇa*
 9. JM omits ; SA, HBV कूट
 10. JM, SA omit ; HBV पामन ; Ms (2) याम ; Ms (4) पाप
 11. JM, SA omit
 12. BH, HBV omit
 13. JM, SA, BH, HBV omit
 14. JM, SA, BH omit
 15. JM, BH omit
 16. JM, SA, BH, HBV omit, *Vide* : V 'कुण्डल' वामनमतेन
 17. JM, SA, BH, HBV omit ; *Vide* : V 'पीन' वामनमतेन
 18. V, GR गुहा ; JM, SA, BH omit ; Ms (4) add गूह
 19. JM, SA, HBV omit

८४. सख्यादि-गराः (४.२.८०)

सखि	अग्निदत्त ¹	वायुदत्त ²	सखिदत्त	गोभिल ³	भल्ल ⁴
पाल ⁵	चक्र ⁶	चक्रवाक ⁷	छगल	अशोक ⁸	करवीर ⁹
सरक ¹¹	सरस ¹²	समल ¹³	सरम ¹⁴	सुरस ¹⁵	रोह ¹⁶
कदल ¹⁸	सप्तल ¹⁹	कुशीरक ²⁰	वासव ²¹	दत्त ²²	पुर ²³
वीर ²⁵					वज्र ²⁴

८४. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4.202 ; BH, 4.2.124-25 ; HBV, 6.2.88 ; V, pp. 319, 20

1. K omits ; HBV adds अग्नि
2. SA omits ; HBV वायुदत्ता
3. K गोहित ; Ms (K) गोहिल ; JM गोपिल ; *Vide* : V 'गोभिल' इति भोजः ; GR 'गोपिल' इत्यन्ये । 'गोभिल' इति भोजः
- 4, 5. BH भल्ल, भल्लपाल ; HBV भल्लिलपाल ; *Vide* : V 'भल्लपाल' इति समस्तम् इति भोजः
6. K चक्रपाल ; JM चात्र ; SA, Ms (2) वक्र ; Ms (4) कचङ्क
7. K, PKV, GR चक्रवाल ; JM चाक
8. JM अशोका
9. K करवार ; *Vide* V : 'वीर' इत्यन्ये
10. K, PKV, Ms (3) सीकर ; JM, BH omit ; SA सीरक ; GR सीहर ; B शीहर
11. K सकर ; PKV omits ; JM सरका, पाल
12. HBV adds वीर ; Ms (2) सास
13. Ms (K) समट
14. GR समर ; Ms (3) समेर
15. K, JM, SA omit ; HBV सुरसा ; Ms (2) हैराह
16. K, PKV end here this *gana*
17. JM, SA, Ms (2) omit
18. JM, SA, omit : BH कदर
19. JM, SA, HBV omit
20. JM, SA omit ; *Vide* : V 'शीरक' इत्यन्यः ; Ms (4) कुशीर
21. Ms (2) वासस
- 21, 22. JM Combines these as वासवदन् ; SV वासदवत्त, दत्त ; HBV वादस्त, GR omits
23. JM, SA, BH, HBV omit ; GR पूर
24. JM, SA, BH, HBV omit
25. JM, BH omit ; SA चीर, पीर ; *Vide* : V 'वीर' इत्यन्ये

८५. सङ्काशादि-गणः (४.२.८०)

सङ्काश	कम्पिल ¹	कश्मीर ²	समीर ³	शूरसेन ⁴	सुपन्थिन्		
पन्थ च ⁵	यूप ⁶	ग्रंश ⁷	अङ्ग ⁸	ग्रश्मन् ⁹	कूट ¹⁰	मलिन ¹¹	तीर्थ ¹²
अगस्त ¹³	विरत ¹⁴	विकर ¹⁵	नाशिका ¹⁶	मथ ¹⁷	दश ¹⁸	कुम्भ ¹⁹	
शीर्ष ²⁰	सीर ²¹	सुर ²²	सरक ²³	समल	रोम	लोम	पुलिन
							नल ²⁴

८५. *Vide* : K, 4.2.80; PKV (pū), p. 761; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 4.2.126-27; HBV, 6.2.85; V, pp. 320-23

1. K, काम्पिल्य; Ms (K) काम्पील्य; PKV, BHV कम्पील, JM कपिल; *Vide* : V 'कम्पील' इत्यन्यः; Ms (4) कपाल
2. K कश्मर; JM काश्मीर; SA omits
3. Ms (K), PKV, JM omit
4. JM, V, GR, Ms (2) शूरसेन; Ms (4) सुरसेन
5. K, Ms (2) सुपन्धिन्, सक्थ च; PKV omits, JM सुपन्धिन् सुपथ च; SA, सुपन्धिन्; BH सुपन्धिन् सुपन्धि; HBV सुपन्धिन्, सुवन्धिन्, सुपन्धिन्; V पन्थादेशः सुपथीः; Mss (3,4) सुपन्धिन् पथं च
6. JM, GR, Ms (3) यूथ; SA omits
7. PKV, JM, SA omit; HBV अंस; BH आस
8. K, SA omit
9. JM अश्मन्, HBV अश्म अश्व
10. JM कुल, कूट; HBV adds कुण्ट, कुट *Vide* : V 'कुट' इत्यन्यः
11. SA omits
12. JM तार्था; SA omits
13. SA आगस्त्य; HBV अगस्ति, आगस्त्य
14. BH विरत्त; HBV विरन्त; Ms (3) वितर; Ms (K) पवत
15. K चिकर; Ms (4) विकार
- 14, 15 SA combines as चिरन्तविकर
16. Ms (K) omits; GR, HBV, Ms, (3) नासा, नासिका; V adds नासा; K, PKV, end here this *gaṇa*
17. PKV मन्थन; GR मन्थ; Ms (2) adds पन्थव; JM, SA, BH, HBV, V omit
18. Ms (3) दुत्स
19. JM, SA omit
- 18, 19. Ms (2) Combines as दशकुम्भ
20. JM, SA, BH, HBV omit; Ms (3) शीर्षल
21. *Vide* : GR 'शीर' इत्यन्ये
22. HBV, शूर
23. HBV सुरक
- 18, 24 BH combines as दशिनल

सकरांक²⁵ पलित²⁶ चिरन्त²⁶ सुपरि²⁷ वृष्टि²⁸ अनुनाश²⁹
पञ्जर³⁰ ।

८६. बलादि-गणः (४.२.८०)

बल पुल¹ उल² डुल³ वन⁴ कुल⁵ मूल⁶ दल⁷
वट⁸ नल⁹ चुल¹⁰ लकुल¹¹ उरल¹² ।

८७. पक्षादि-गणः (४.२.८०)

पक्ष¹ तुप² अण्ड³ कम्बलिक⁴ चित्र⁵ अतिश्वन्⁶ पथिन्⁷

25. HBV सकर्ण
26. BH, HBV omit ;
- 21-26. JM, SA omit these words
27. JM, BH omit ; SA सुपर्यय
28. JM, BH omit ; SA, HBV वृष्टि ; *Vide* : V 'मृष्टि'...इत्यपरैः
29. JM, SA ; BH, HBV, V omit, *Vide* : V 'अनुनाश' वामनमतेन ।
30. JM, SA, BH, HBV, V omit, Ms (4) पुंजर ।
८६. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA, 2.4.202 : BH, 4.2.118 ; HBV, 6.2.86 ; V, pp. 322-23
1. K, BH बुल ; PKV, JM पूल ; SA adds तुल ; *Vide* ; V 'पुल' वामनमतेन । 'तुल' इति शाकटायनः
2. SA, Ms (K) omit ; Ms (4) उलल
3. PKV, HBV, V डुल ; Ms (2) ऊल ।
4. JM omits
5. K, JM omit ; PKV, GR, Ms (2) मूल ; BH adds कूल ; K, PKV end here this *gaṇa*
6. Ms (2) भूल
7. SA, BH omit
8. JM, SA, BH, HBV omit: *Vide* : V 'वड' वामनमतेन
9. BH omits
10. JM, SA, BH, HBV, V omit
11. JM, SA omit ; Ms (2) नकुल
12. JM, SA omit
८७. *Vide* : K, 4.2.80 ; PKV (pū) p. 761 ; JM, 3.2.60 ; SA 2.4.202 ; BH, 4.2.129-31 ; HBV, 6.2.89 ; V, pp. 323-24
1. JM पक्षा
2. JM तुस ; *Vide* : V 'तुक्ष' इति वामनः ; GR, Ms (2) add तुक्ष ; Ms (4) तुक्ष, तुस
3. JM, SA, HBV अण्डक
4. SA पीलिक ; HBV वलिक ; V, Ms (3) कम्बलिका, वलिक ; Ms (2, 4) कम्बलिका, वलिका
5. JM चित्रा ; SA पाकचित्र ; HBV चित्र, चित्रा
6. K अतिश्वन् ; Ms (K) अतिरव ; SA अतिश्वा ; HBV, अतिश्व
7. Cf. JM पथिन् पथंच ; GR पथस्तु पन्थम् ; BH पथ : पन्थ च ; V पन्थादेशो विहिते पथिन् शब्दो निगद्यते कविभिः ; SA, HBV पथिन् ; K ends here this *gaṇa*

KARNĀDI-GAṆA

145

पन्थ च	कुम्भ ⁸	समल ⁹	रोमन्	लोमन् ¹⁰	हंसक	सकल ¹¹
मकर ¹²	सुवर्णक ¹³	हस्तिन् ¹⁴	सिंहक ¹⁵	खिल ¹⁶	अस्ति ¹⁷	द्विल ¹⁸
यमल ¹⁹	हस्त ²⁰	कुण्ड ²¹	अङ्कुश ²²	कुत्स ²³	शीर्ष ²⁴	निवात ²⁴
पाक ²⁵	सहक ²⁶	कला ²⁷	लोमक ²⁸	सकर्णक ²⁹		

८८. कर्णादि-गणः (४.२.८०)

कर्ण	वसिष्ठ	अर्क ¹	अर्कलूष ²	द्रुपद ³	आनङ्हुय ⁴	पाञ्चजन्य ⁵
8.	JM कुम्भी					
9.	PKV शमल					
10.	Ms (K) भोमन्					
11.	JM, SA, HBV, omit					
12.	JM, SA, BH, HBV omit; <i>Vide</i> : V 'मकर' वामनमतेन					
13.	JM, SA, BH, HBV omit; <i>Vide</i> : V 'सुवर्णक' वामनमतेन					
14.	JM, SA omit					
15.	BH सिंघक					
16.	JM, SA, BH, HBV omit; PKV ends here this <i>gaṇa</i>					
17.	JM, SA, BH, HBV omit					
16. 17.	<i>Vide</i> : V 'अस्ति, खिल' द्वयं वामनमतेन					
18.	SA omits					
19.	JM, SA omit					
20.	SA omits; HBV हस्ति					
21.	JM कुण्ड; SA omits					
22.	JM, SA omit; BH, HBV अङ्कुश					
23.	JM, SA, BH, HBV omit; <i>Vide</i> : V 'कुत्स' वामनमतेन					
24.	JM, SA, BH, HBV omit					
25.	JM, BH omit; SA पाकचित्र					
26.	JM, BH omit; Ms (3) हसक					
27.	JM, SA, BH, HBV omit					
28.	JM लोमका					
29.	SA सकर्ण; HBV adds सकर्ण					

८८. *Vide* : K, 4.2.80; PKV (pū), p. 762; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 4.2.132; HBV, 6.2.90; V, pp. 324-25

1, 2. K अलुश, शल; Ms (K) अर्क, कुशल; JM अर्क तुषा; SA अर्कलारा; HBV अर्क, लुस, अर्कलुस; *Vide* : V अन्ये तु 'अर्कलूष' इति; Ms (2) अर्क, अर्कलप; Ms (3) अर्क, अर्कलूष; Ms (4) अर्करुष

3. K द्रुपद; BH omits

4. K, BH, V अनङ्हुय

5. BH पञ्चजन

कुलिश⁶ कुन्ती⁷ जीवन्त⁸ जित्वन्⁹ अण्डीवत्¹⁰ जव¹¹ रं व¹²
आनक¹³ स्फिक्¹⁴ ।

८६. सुतङ्गमादि-गणः (४.२.८०)

सुतङ्गम मुनिचित्त¹ विप्रचित्त² महापुत्र महाचित्त³ श्वेत⁴
गडिक⁵ शुक्र⁶ विग्र⁷ बीजवापिन्⁸ श्वन्⁹ अर्जुन अजिर¹⁰
जीव¹¹ कर्ण¹² स्वन¹³ विग्रह¹⁴ खण्डित¹⁵ ।

6. JM कुलिस
7. K कुम्भी; Ms (K) कुसी; JM, HBV कुम्भ; SA omits; *Vide*: V 'कुम्भी कुन्ती च' इत्यपरे; Mss (2,4) add कुम्भी
8. K जीवन्ती; SA जीवन
9. K, BH जित्व; HBV adds जित्य; V जित्वा; 'जित्या' इत्यन्यः
10. BH आण्डी; V आण्डीवत्; 'आण्डीवद्' इत्यन्यः; Ms (K) आण्डीवत्तु
11. JM, SA, BH, HBV omit
12. JM, BH omit; SA चैत्र
13. SA, HBV आकनी; BH omits, V अकन; 'आकिनी' इत्यन्यः; Ms (2) आकन; Ms (3) आनीक
14. PKV, Mss (3,4) स्फिज; Ms (K), JM, SA स्फिग; *Vide*: V 'स्फिग' इत्यन्यः
८६. *Vide*: K, 4.2.80; PKV (pū), p. 762; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 4.2.133, HBV, 6.2.65; V, p. 326
1. HBV मुनिविवित्त
2. SA omits
3. K omits; JM महाचित्त; HBV महावित्त
4. JM स्वेन
5. PKV अडिक; JM अण्डिक; SA, HBV गडिक; *Vide*: V 'गडिक' इत्यन्यः; GR omits; Ms (2) गडिका; Ms (4) गडित; Ms (K) कण्डिक
6. Ms (2) शुष्क
7. JM omits
8. K वाजवापिन्; Ms (K), JM बीजवापिन्; SA विज, वाप; HBV बीज, वीप, बीजवाप, वाजवाप; *Vide*: V अन्ये तु 'बीज' इति 'वापिन्' इति पृथग् आहुः; Mss (2,4) बीज, वापिन्
- 7, 9. SA combines as विग्रश्वन्; HBV विग्र, श्वन्, विग्रश्वन
10. JM, Ms (K) अजिरा
11. K जीर; Ms (K), PKV, JM, SA, HBV omit; K, PKV end here this *gāṇa*
12. JM, BH omit
13. JM, SA, BH, HBV omit; *Vide*: V 'स्वन' वामनमतेन
14. JM, SA, BH, HBV omit
15. *Vide*: V 'खण्डिक' वामनमतेन । 'खण्डित' इत्यन्यः; B खण्डिन

६०. प्रगदिन्नादि-गणः (४.२.८०)

प्रगदिन् मगदिन्^१ मददिन्^२ कलित^३ खण्डित^४ गदित^५ चूडार^६
मडार^६ मन्दार^७ कोविदार ।

६१. वराहादि-गणः (४.२.८०)

वराह पलाश^१ शिरीष^२ पिनद्ध^३ स्थूल^४ विदग्ध^५ विजग्ध^६
विभग्न^७ बाहु^८ खदिर निवद्ध^९ शर्करा^{१०} वलाह^{११} निमग्न^{१२} ।

६२. कुमुदादि-गणः (४.२.८०)

कुमुद गोमठ^१ रथकार^२ दशग्राम^३ अश्वत्थ^४ शाल्मलि^५ कुण्डल^६

६०. *Vide* : K, 4.2.80; PKV, (pū), p. 762, JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 2.4.134, HBV, 6.2.84, V, pp. 320-23.

1. Ms (4) गमदिन् ; Ms (K) omits
2. K, PKV, JM and others omit, Mss (2,3) मददिन
3. JM कलिर; SA कदीद, कदीप, HBV कटिद, कटिप; कटिव, कलिव; V कटिप; कलिव; 'कलित' इत्यन्य; GR विकल ; Ms (2) वलिव ; Ms (3) कविल
4. K खडिव; Ms (K), PKV खण्डिव; JM खदिर; SA omits; Ms (3) खडित
5. K गडिव; GR, JM, SA, V omit
6. K माजारि; JM मंजार; PKV, SA omit, HBV ; मजार ; V भण्डार , 'मजार' इत्यन्य; Ms (2) मृडार
7. K, PKV, JM, BH, V omit; SA सदार; HBV मदार

६१. *Vide* : K. 4.2.80; PKV (pū), p. 762; JM, 3.2.60; BH, 4.2.135; HBV, 6.2.95; V, p. 327

1. JM पलास; B पलाशा
2. JM शिरीव; B शेरीष
3. JM विनद्ध; HBV adds विनद्ध
4. K स्थूल; JM, Ms (2) रथल; Ms (4) छल
5. JM निदग्ध; Ms (2) विद
6. BH omits; *Vide* : V 'विजग्ध' इत्यप्यन्यः
7. JM adds विभिन्न; HBV विभग्न, विभक्त; *Vide* : V 'विभक्त' इत्यन्ये
8. JM वहु; Ms (2) बाहु
- 4, 8. HBV combines also as स्थूल, बाहु, स्थूलबाहु
- 7, 8. Ms (K) combines as विभग्नबाहु
9. K omits
10. K, HBV omit; JM शर्कर
11. K, PKV, JM, SA, BH, HBV omit; GR वलाह
12. K, PKV, JM omit, PKV विभग्न

६२. *Vide* : K, 4.2.80; PKV (pū) p. 762; JM, 3.2.60; SA, 2.4.202; BH, 4.2.136 HBV, 6.2.97

1. K. गोमद ; Ms (K) सोमवार; PKV omits; SA गोमेर; *Vide* : V 'गोमेध' इत्यन्ये; Ms (2, 4) गोमथ; Ms (3) मोमट
2. Ms (K) कथार
3. SA दशग्राम; HBV दारा, ग्राम; Ms (2) दशग्राम
4. JM अश्वत्थ
5. K शाल्मली
6. Ms (K) कुण्डली

मुनिस्थल⁷ कूट⁸ मधुकर्ण⁹ घासकुन्द¹⁰ शिरीष¹¹ ।

६३. वरणादि-गराः (४.२.८०)

वरणाः¹ गोदौ² आलिङ्ग्यायन³ पर्णी⁴ शृङ्गी⁵ शाल्मलि⁶
जालपदी⁷ मधुरा⁸ उज्जयिनी⁹ गया तक्षशिला¹⁰ उरसा¹¹ पुष्कर
ताम्रपर्णी शुण्डी शयाण्डी¹² वल्गु¹³ वलभी¹⁴ चम्पा पम्पा¹⁵ गोमती
जम्बू ।

7. K मुनिस्थल; PKV स्थल; SA मुनि, स्थल; HBV मुनि, स्थल, मुनिस्थल; *Vide* : V 'मुनिः स्थलश्च' इत्यन्ये

8. PKV, SA, HBV कुट; *Vide* : V 'कूट' इत्यन्ये

9. K मुचकर्ण; Ms (K) वसुविकर्ण; PKV मुण्डकर्ण; JM शत्रुकर्ण, 'शचिकर्ण' इति केचित्; SA मुचु, कूर्ण; HBV मुचुकर्ण, मुचुकर्ण; BH omits; *Vide* : V 'मुचुकर्ण' इति शकटाङ्गजः । 'शचिकर्ण' इत्यभयनन्दी । मधुकर्ण.....विगृहीताद् अपि इष्यते; Ms (2) मधुकर्ण, मुचिकर्ण; Ms (3) मधुकर्ण, शचिकर्ण

10. SA गुं स्नकुन्द

11. JM omits

६३. *Vide* : K, 4.2.82; PKV (pū) p. 764; JM, 3.2.62; SA, 2.4.192; BH, 4.2.147-48

1. PKV वरणा; SA वराण

2. PKV गोद; SA गोदौ ग्राम; Ms (4) गोल

3. PKV, JM पर्णी

3, 4. SA combines as आ लिङ्ग्यायनपर्णाः

4, 5. Ms (K) combines as परणीशृङ्गी

6. PKV शालमली; Ms (K) शाल्मये

5, 6. SA combines as शृङ्गीशाल्मलयो ग्राम;

7. K जालपद; PKV जनपद; JM, BH जालपदा; HBV जलपदा

8. BH, Ms (K) मधुरा

9. JM उज्जयिनी

10. JM तक्षशिला

11. K उरसा; K, PKV, JM, SA end here this *gaṇa*

12. Ms (4) शयाण्डी

13. BH वल्गु; GR omits

14. Ms (3) वलभी

15. Ms (4) वम्पा

६४. मध्वादि-गराः (४.२.८६)

मधु^१ विस^१ स्थागु^१ इक्षु^१ वेगु^१ ऋष्य^२ कर्कन्धु^३ शमी^४
 करीर^४ हिम^५ किसर^६ शर्यण^७ शर^८ इष्टका^९ तक्षशिला^{१०} शक्ति^{११}
 आसन्दी^{१२} आसुति^{१३} शलाका^{१४} साभिषी^{१५} रवड^{१६} वट^{१७} वेट^{१८}
 मरु^{१९} वादीली^{२०} शकल^{२१} रोमन्^{२२} रिष्टि^{२२} ।

६४. *Vide* : K, 4.2.86; PKV (pū) p. 765; JM, 3.2.66; SA, 2. 4.196; BH, 4.2.151-52; HBV, 6.2.76; V, pp. 338-40

1. JM विश; BH, V विस
2. K ऋष्य; JM, SA, HBV omit, BH, Ms (3) ऋष्य; B रुष्य
3. JM कर्क ; SA ककुन्ध्य; BH, V, Ms (4) कर्कन्धु; HBV कर्कन्धु, कर्कन्धु; *Vide* : V 'कर्कन्धु' इत्यन्यः
4. K करीर; SA शरीर
5. Ms (4) हिमकी
6. K, SA, BH किसरा; Ms (K), V किसर ; JM, GR, Ms (3) किसरा ; HBV किसर, कीशार; *Vide* : V 'किसर' इत्यन्यः; Ms (4) शर्करा
7. K शर्यण; Ms (K) शयन; JM, HBV सार्यण; SA शार्याण; V, Ms (3) सार्याण; *Vide* : V 'सार्याण' इत्यन्ये; GR शर्याणः पर्वतः शर्याणवान्; Ms (4) शर्याण; *Vide* : St. Petersb. Dict. sv. शर्यण, शर्यणावन्त
8. JM omits; SA किरु; HBV शरु; *Vide* : V 'शरु' इत्यन्यः
9. JM omits; Ms (K) इषुक; Ms (2) इष्टक
10. JM omits; SA अशशिला; HBV तक्षशिला, अक्षशिली, अक्षशिला; *Vide* : V अक्षशिलेत्यन्यः । अक्ष.....शिला.....इत्येके
11. JM शुक्ति; HBV शुक्ति; *Vide* : 'शुक्ति' इत्यन्यः
12. JM आसदी
13. PKV, SA आसुती; HBV आसुति, सुत्याः *Vide* : V 'आसुतीवान्' इति वामनाद्याः । ते हि 'आसुती' शब्दं पठन्ति । 'सुत्या' इत्यन्यः
14. JM शलाका; SA, HBV omit
15. K आमिषी, Ms (K) आमधी; JM, BH omit
16. K, Ms (2) खडा; JM omits; SA, HBV पीडा; Ms (4) खेडा
17. K, PKV, JM, SA, HBV omit, BH घटा
18. JM वेय, वेण; SA वेद; BH omits; Ms (K) विदा, Ms (4) चेट
19. JM उरुस्; SA भुवत्; HBV omits
20. K, SA omit; JM चार्दाकी; HBV पार्दाकी; *Vide* : V 'पार्दाकी' इत्येके
21. PKV, GR शकला; SA, HBV शकली; JM, BH omit; *Vide* : V वृत्तदीर्घोऽयं 'शकलः' पठितः । 'शकली' इत्यन्ये
22. K, PKV मुष्टि; Ms (K) तुष्टि; JM omits, SA अष्टि; HBV ऋपि; BH अरिष्टि; *Vide* : V रिष्टिश् चन्द्रहासः । मदिरा जातीयः सन्धानविशेषो रिष्टिशब्द इति वामनः ; Ms (4) ऋष्टि; B रुष्टि

६५. उत्करादि-गणः (४.२.६०)

उत्कर	सम्फल ¹	शफर ²	पिप्पल ³	पिप्पलीमूल ¹	अश्मन् ⁵	अर्क ⁶	
सुपर्ण ⁷	खलाजिन ⁸	अग्नि ⁹	इडा ¹⁰	तिक ¹¹	कितव ¹²	आतप ¹³	अनेक ¹⁴
पलाश ¹⁵	त्रेवण ¹⁶	पिचुक ¹⁷	अश्वत्थ	काश ¹⁸	क्षुद्र ¹⁹	भस्त्रा	शाल ²⁰
विशाल ²¹	गर्त ²²	जन्या ²³	अजिन ²⁴	चर्मन् ²⁵	उत्क्रोश	क्षान्त ²⁶	खदिर
शूर्पणाय ²⁷	श्यावनाय ²⁸	नैवकाव ²⁹	नितान्तवृक्ष ³⁰	ईन्द्रवृक्ष	आर्द्रवृक्ष		

६५. *Vide* : K, 4.2.90; PKV (pū), p. 766; JM, 3.2.70; SA 2.4.202; BH, 4.2.137-39; HBV, 6.2.91; V, pp. 340-42

- 1, 2 K सङ्कर; JM सङ्कास; SA सम्फल, सम्फलः संकर, सम्पर; HBV सम्फल, सम्पर, सम्फल, सम्फुल, संकर, V शंकर, सम्फल
2. Ms (K) omit; Ms (3) शफल
3. Ms (4) पिप्ली
4. JM पिप्पलमूल; SA मूल; HBV पिप्पल, मूल, पिप्पलमूल; Ms (2) पिप्पलामूल
5. JM अश्मन्; SA आत्मन्; Ms (K) अश्मक
6. Ms (K) अर्कपर्ण
7. SA adds सुवर्ण; HBV adds सुवर्ण, हिरण्यपर्ण; Ms (K) omits
8. JM खण्डाजिन, बलाजिन; SA खण्डाजिन; HBV खण्डाजिन, खल, जिन; *Vide*; V, GR 'खण्डाजिन' इत्यन्यः
9. JM omits
10. PKV, JM, BH omit; SA इता, अचिर; HBV इडा, अजिर, इडाजिर
- 9, 11. SA combines as अचिनतिक
- 11, 12. HBV तिक, कितव, तिककितव
13. HBV adds वातपान; JM ends here this *gana*
14. BH omits
15. HBV adds एकपलाश, अनेकपलाश
16. K तृणव; Ms (K) तृपवण; SA त्रेः नण; BH त्रैवर्ण; Ms (4) त्रैणव
17. K, SA पिचक; BH पिचु
- 18, 19. K combines as शकाक्षुद्र; Ms (K) काश, क्षुद्रा; SA काश; HBV क्षुद्रा, काशक्षुद्रा, काश, क्षुद्रा; BHV, काश, क्षुद्रा; Ms (2) शाक, क्षुद्र; Ms (3) आकाश, क्षुद्र
20. PKV omits; SA, HBV, V शाला
21. K विशाला
- 20, 22. Ms (K) combines as गर्तशाला
23. K adds अन्य; Ms (K) अन्यजन्या; SA omits; HBV जन्य, जन्यक
- 20, 23 Ms (4) combines as शालजन्य
24. SA adds आजान; HBV adds आर्जन, अरणयाजिन
25. SA चणवण; HBV चलयण
26. K शान्त; SA क्षान्त; V क्षान्ति, *Vide* : V 'क्षान्त' इति भोजः; Ms (2) क्षन्ति
27. Ms (K) शूर्पणाय; JM, HBV शूर्पणाय
28. JM श्यावनाय; BH श्यवनाय; Ms (2) शावनाय
29. K नैव, वक; Ms (K) नैव, चक; SA नैवाकव, निचापक, वक; HBV adds वक; BH omits; V निवाकु; Ms (2) नैवाकय, चक
30. K नितान्त, वृक्ष; SA नितान्त; HBV adds नितान्त

NADĀDI-GAṆA

151

क्षार³¹ वेत्र³² निशान्त³³ परां अरण्य अणक³⁴ वैराकण नीचापक³⁵
 तृण³⁶ शाक³⁶ विजिगीषा³⁷ फल सम्पर³⁸ अरीहण³⁹ वातागर⁴⁰
 अवरोहित⁴¹ पर्ण मन्त्रणाहं⁴² ।

६६. नडादि-गणः (४.२.६१)

नड¹ प्लक्ष विल्व² वेणु वेत्र³ वेतस⁴ तृण⁵ इक्षु काष्ठ⁶
 कपोत कुंचा ह्रस्वत्वं च⁷ तक्षन् नलोपश्च⁸ ।

31. K, SA, BH, HBV omit ; *Vide* : V 'क्षोभ' इत्यन्यः
32. K, SA, BH, HBV omit.
- 31, 32 *Vide* : V 'क्षारवेत्रौ' वामनमतेन
33. PKV निशातवृक्ष ; SA omits ; HVB निशात ; K, PRV end here this *gaṇa*
34. SA omits ; HBV, Ms (3) वैराणक ; Ms (2) वैराकण
35. SA omits ; HBV नीचापक ; BH नैचापक ; Ms (2) नीचायक ; Ms (4) नीचाशय
36. SA, BH, HBV omit
37. BH omits ; HBV विजिगीष
38. SA, BH, HBV omit ; Ms (2) सम्परा
39. BH omits
40. SA वातागर ; Ms (2) वानागरा
41. SA, BH, V omit
42. SA मन्त्रणाहं

६६. *Vide* : K, 4.2.91 ; PKV (pū), p. 765 ; JM, 3.2.71 ; SA, 2.4.202 ; BH, 4.2.140-42 ; BHV, 6.2.92 ; V, p. 318

1. JM नडा
2. SA वल्व
3. Ms (K) omits
4. SA वेन
5. JM, HBV, V त्रि ; SA रात्रि
6. HBV काष्ठ
7. *Cf.* कृञ्चाया ह्रस्वत्वं च ; PKV कृञ्चात् ह्रस्वत्वं च ; JM कौञ्च त्रादेशश्च ; SA कृञ्चन् ; BH कृञ्चाया ह्रस्वश्च ; *Vide* : HBV कृञ्च । कृञ्चशब्दस्य अतएव गणपाठात् ह्रस्वत्वं च
8. *Cf.* PKV तक्ष्यो नलोपश्च ; JM तक्षात् न खं च ; SA, HBV तक्षम् ; BH तक्ष्यो नलोपश्च ; GR तक्ष्यो लोपो
- 7, 8 *Vide* : V कृत ह्रस्व-न्लुचौ तक्षाणौ

६७. कट्यादि-गणः (४.२.६५)

कटि^१ उम्भि^१ पुष्कर^२ पुष्कल^३ मोदन^३ कुम्भी^१ कुण्डन^५ नगर^६
महिष्मती^७ चर्मवती^८ ग्राम^९ उख्या^{१०} कुड्याया यलोपश्च^{११} ।

६८. नद्यादि-गणः (४.२.६७)

नदी^१ मही^२ वाराणसी^३ श्रावस्ती^१ कौशाम्बी^२ वनकौशाम्बी^३
काशफरी^४ काशपरी^५ खादरी^६ पूर्वनगरी^७ पावा^८ मावा^९ शाल्वा^{१०}

६७. *Vide* : K, 4.2.95 ; PKV (pū) p. 787 ; CV, 3.2.5 ; JM, 3.2.75 ; SA, 3.1.4 ; BH, 4.3.6-7 ; HBV, 6.3.10, V, pp. 353-55

1. JM adds उम्भि ; SA उम्भि ; HBV adds उम्भि, औम्भि ; *Vide* : V, 'औम्भिः' इत्यन्ये 'उम्भिः' इत्यन्यः ; GR उम्भी
2. Ms (K) पुष्कल
3. JM योदमोदन ; SA omits ; HBV, V पौदन ; *Vide* : V 'मोदन' इति भोजः । 'सोदन' इति वामनः
4. PKV, JM, SA, HBV omit, BH, V कुम्भि
5. CV, SA, HBV कुण्डना ; JM कडिती ; *Vide* : V 'कुडिन' इति वामनः
6. Ms (4) adds नगरी
7. JM माहिष्मती
8. JM चर्मवती ; HBV adds चर्मवती ; *Vide* : V 'चर्मवती' इति वामनः ; Ms (4) वर्मता ; Ms (K) omits
9. CV, JM, SA, BH, HBV omit ; Ms (4) पाम
10. CV, JM, SA, BH omit ; HBV उद्या
11. *Cf.*, K कुल्याया यलोपश्च ; JM कुद्या कुल्या अनयोरे खं च ; SA कुड्याया यलुकं च ; HBV (6.3.11) कुड्यादिभ्यो यलुक ; *Vide* : PM (4.2.95) केचित् तृतीयवर्णं लकारं पठन्ति । अन्ये तु डकारम्

६८. *Vide* : K, 4.2.97 ; PKV (pū), p. 787 ; CV, 3.2.6 ; JM, 3.2.76 ; SA, 3.1.1 ; BH, 4.3.9-10 ; HBV, 6.3.2 ; V, pp. 352-54

1. JM श्रावस्ती ; SA श्रावस्ति ; Ms (K) श्रावस्ती, श्रावस्ती
2. JM कौसांची
3. K, BH नवकौशाम्बी ; JM वनकौशाम्बी ; Ms (K) नरकौशाम्बी
4. SA काशपरी ; Ms (K) काशफरी ; *Vide* : V अन्यस्तु 'शफरी' इत्याह । 'काशस्थली' इति वामनः
5. K, PKV and some others omit ; JM कासपारी
6. CV omits ; Ms (2) खादरी
7. *Vide* : K केचित्तु 'पूर्व नगरी' इति पठन्ति विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पुरि भवं पौरेयं, वानेयं गैरेयम् ; *Cf.*, CV केचित्तु पुर, वन, गिरि इति पठन्ति ; SA पूर्वनगरा, HBV पूर्वनगर, पुर, वन, गिरि, पुर्वनगरि ; BH adds पूर्वनगर
8. BH, GR, Mss (2, 4) पाठा ; *Vide* : V 'पामा' इति वामनः । 'पाठा' इति भोजः
9. PKV, BH, GR Ms (2) माया ; *Vide* : V 'माया' इति भोजः । 'वामा' इति वामनः ; Ms (4), साया ; Ms (K) माला
10. K, PKV, BH, Mss (4, K) शाल्वा ; JM शाल्वा ; SA omits ; HBV माल्वा ; *Vide* : V 'माल्वी' इत्यन्यः

दावी¹¹ सेतकी¹² वडवा वृषे¹³ ।

६६. पलद्यादि-गणः (४.२.११०)

पलदी¹ परिपत्² यकुल्लोमन्³ रोमक⁴ पटच्चर वाहीक
कलकूट⁵ कमलकीट⁶ कमलकीर⁷ कमलभिदा⁸ बहुकीट⁹ नैकती¹⁰ परिखा¹¹
सूरसेन¹² गोमती उदपान¹³ गोष्ठी¹⁴ जालकीट¹⁵ ।

11. Kadds दाल्वा

12. K वासेनकी ; Ms (K) वासन्तिकी ; JM सैतव ; SA सनकी ; BH सेतिकी ; HBV सेतिकी, सैतवी

13. Cf., K वडवाया वृषे ; JM वडवाया नृषे

६६. *Vide* : K, 4.2.110 ; PKV (pū) p. 790 ; CV, 3.2.20 ; JM, 3.2.87 ; BH, 4.3.29, 31-33 ; HBV, 6.3.25-26 ; V, pp. 364-65

1. *Vide* ; GR, SKTB 'पलदी' ईकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये

2. JM पनिपत् ; HBV omits

3. JM यकुत्वोमन ; SA (3.1.19) उदग्ग्रामात् यकुल्लोमन् ; Cf., HBV(6.3.28) यकुल्लोमन् उदग् ग्रामात् ; BH सकुल्लोम ; *Vide* : V 'सकुल्लोम' इति भोजमते । 'यकुल्लोमन्' इति वामनः । शकटाङ्गजस्तु 'उदग्ग्रामात् यकुल्लोमन्' इति विरोपसूत्रम् आह ; Ms (K) यकुत्, लोमन ; Ms (3) यकुल्लोम, सकुल्लोम

4. PKV, JM omit

5. K कालकूट, कलकीट ; Ms (K) वलकीट ; JM कलिकीक ; V कालकीट ; *Vide* : V 'कालकूट' इति वामनः

6. PKV, JM, BH, HBV omit ; Ms (4) कलवीकीट

7. K, PKV, JM, HBV omit ; Ms (K) कमली

8. HBV omits

9. K बाहुकीट ; Ms (K), HBV omit ; JM बहुकीट

10. K नैतकी ; JM नैकेती ; HBV नैकेती, तैकी ; *Vide* : HBV अन्ये तु 'नैकी नैवी च पठन्ति ; V 'नैवी' इति वामनः

11. HBV omits

12. Ms (K) सूरसेन

13. K उदयन ; HBV omits

14. K omits, Ms (K) अस्ति ; CV, JM, Ms (2) गौष्ठी ; Ms (3) गौष्ठ

15. K, PKV, JM, HBV omit

N.B.—CV reads only पटच्चर, वाहीक, परिखा, उदपान and जालकीट in this *gaṇa*

१००. काश्यादि-गणः (४.२.११६)

काशि ^१	चेदि ^२	सांयाति ^३	संवाह ^४	अच्युत ^५	मोदमान ^६	शकुलाद ^७
हस्तिकर्षू ^८	कुनामन् ^९	हिरण्य ^{१०}	करण ^{११}	देवदत्त	सुधामित्र ^{१२}	दासमित्र ^{१३}
दशग्राम ^{१४}	शौवावतान ^{१५}	युवराज ^{१६}	उपराज ^{१७}	सिन्धुमित्र	देवरात्र ^{१८}	
आपदादि-पूर्वपदात् ^{१९}	कालान्तात्	मोदन ^{२०}	सोममित्र ^{२१}	छागमित्र ^{२२}	सधमित्र ^{२३}	
गोवासन ^{२४}	अरिन्दम ^{२५}	भारङ्गी ^{२६}				

१००. *Vide*: K, 4.2.116; PKV (pū), p. 794; CV, 3.2.33; JM, 3.2.92; SA, 3.1.29; BH, 4.3.46-48; HBV, 6.3.55; V, pp. 361-65

- CV adds काचि
- JM वेदि; *Vide*: GR 'वेदि' इति केचित्
- K संशम; Ms (K) omits
- Ms (K) सांवाहि; SA, HBV सांवाह; *Vide*: V 'संवाह' इत्यन्ये
- Ms (K) अच्युत
- K मोहमान; SA omits
- PKV, Ms (K) शङ्कुलाद; JM सङ्कुलाद; SA श्वकुलाल; HBV adds श्वकुलाल; *Vide*: V 'शङ्कुलाद' इति वामनः । 'श्वकुलाल' इत्यन्ये
- JM हस्ति कर्षू; Ms (2) हस्तिकर्षू; Ms (4) हस्तिकर्षू
- CV कुलनामन्; HBV कौनाम; *Vide*: V कुनाम्नोऽपत्यं 'कौनाम' इत्यन्ये । 'कुलनाम' इति वामनः; Ms (4) कुनामत्
- 10, 11. SA, V combines as हिरण्यकरण; HBV हिरण्य, करण, है (हि) रण्यः करणे; *Vide*: V अन्येषां 'हैरण्य' इति प्रकृतिः 'करण' इति प्रत्ययार्थ-विशेषणम् । अन्ये..... 'हैरण्य' इति पठन्ति
- PKV omits; CV वारण, Ms (2) करुणा; Ms (K) करण
- K साधु मित्र; PKV, SA, HBV omit
- SA दाशमित्र, दशमित्र; HBV adds दाशमित्र
- K, HBV, दासग्राम; PKV दाशग्राम; SA omits; *Vide*: V 'दाशग्राम' इत्यन्ये
- K शौवावतान; Ms (K) सोवावत; PKV गौवावतार; JM सौदावतामि; SA शावावतार
- Ms (2) युवराजा
- Ms (2) उपराजा
- Ms (2) देवराजा
- Cf.*, JM आपदादिपूर्वपदात् कालान्ताद् वा ठञिठौ वक्तव्यौ; BH (4.3.50) ऊर्ध्वौदिभिः कालात्; V कालात् कोपादिपूर्वात्; GR आपद, अर्ध्व, तत्
- K, PKV, CV, JM, HBV omit; Ms (3) मौदन
- K, PKV, CV and some others omit
- K, PKV and some other omit
- K सर्वमित्र; Mss (2, 4) साधमित्र; CV adds सर्वमित्र; JM शकमित्र; BH omits
- K गोधाशन; Ms (K) गोधासन; Ms (3) गौवासिन; PKV गोवासन्; CV गोपवन; JM adds गोवाहन; SA गौवाशन; HBV गौवाशन, गौवासन; *Vide*: V 'गौवासन' इत्यन्ये
- HBV omits; Ms (2) अरिदम
- K भौरिकि, भौलिङ्गि; CV भारङ्गि, सारङ्गि; JM तरङ्ग, भौरिङ्गि; SA तारङ्गि; HBV adds तारङ्गि; *Vide*: V 'तारङ्गि' इत्यन्ये; Mss (2, 4) भारङ्गि

१०१. धूमादि-गणः (४.२.१२७)

धूम पडण्ड¹ शशादन² अर्जुनाव³ दाण्डायनस्थली⁴ माहकस्थली⁵
 मापस्थली⁶ राजस्थली⁷ राजगृह⁸ सत्रासाह⁹ भक्षाली¹⁰ मद्रकूल¹¹ गर्त¹² आञ्जीकूल¹³
 द्र्याहाव¹⁴ व्याहाव¹⁵ संस्फीय¹⁶ वर्वर¹⁷ वज्य¹⁸ विदेह¹⁹ आनर्त
 माठर²⁰ पाथेय²¹ घोष²² शब्द²³ मित्रवर्ध²⁴ आराज्ञी²⁵ धार्तराज्ञी²⁶

१०१. *Vide* : K, 4.2.127 ; PKV (pū), p. 796 ; CV, 3.2.41 ; JM, 3.2.105 ; BH, 4.3.58-63 ; HBV, 6.3.46 ; V, pp. 367-72

1. K खण्ड ; Ms (K), BH पण्ड ; CV पडाण्ड ; JM पडंश ; HBV पण्ड, पडाण्ड ; *Vide* : V 'पडाण्ड' इत्यन्यः
2. JM शादन ; *Vide* : 'मापादन' इति वामनः ; Ms (2) दशानन
3. K, PKV अर्जुनाद ; Ms (K) अर्जुनायन ; CV अर्जुनावा ; JM अर्जुनवा ; V अर्जुनौ ; HBV, GR अर्जुनाव
4. Ms (K) दाण्डायनस्थली
5. CV माहकस्थली ; Ms (4) साहकस्थली
- 5, 6, 7 PKV omits
6. CV, JM, Ms (K) omit ; GR माहिपस्थली
7. JM omits ; Ms (3) राजमाहकस्थली ; Ms (K) राजस्थली ;
8. BH राजग्रह
9. PKV सात्रासाह ; CV adds यत्रासाह ; JM त्रासाह ; सत्रासाह, सात्रासाह ; HBV adds सात्रासाह ; Ms (3) सात्रासाह
10. K भक्षस्थली ; JM भक्षाली ; HBV भक्ष्यादी, भक्ष्यली, भक्ष्याली, भक्षाली ; *Vide* : 'भक्ष्यादी' इत्यन्ये
11. CV मित्रकूल, मद्रकूल ; Ms (K) समुद्र, कूल, मत्रकूल
12. K गर्तकूल ; PKV omits ; JM गर्भ
13. PKV आञ्जिकूल ; CV, HBV अञ्जीकूल ; JM अञ्जलाकूल ; BH आञ्जिकूल ; *Vide* : V 'अञ्जिकूल' इति भोजः ; GR आञ्जीकूल ; Ms (K) आक्रीकूल
14. PKV द्र्याहाव ; CV द्र्याहाव ; HBV द्र्याहाव, द्वियाहाव
15. CV व्याहाव ; HBV व्याहाव, त्रियाहाव
16. K संहिय ; PKV संस्थाय ; CV adds संस्थायी ; BH सांस्तीय ; V संस्तीय ; *Vide* : V 'संस्फीय' इत्यन्ये ; Ms (2) संस्फाय
17. CV, BH, V, GR वर्वर ; JM पर्वत ; HBV वर्वड ; *Vide* : V 'वर्वड' इत्यन्ये
18. K वर्चगर्त ; Ms (K) वर्ध ; CV, JM, BH omit
- 15, 16, 18 PKV omits
19. Ms (2) विदह
20. JM omits ; Ms (K) adds राठ्य
21. BH, HBV, V add पाठेय ; Ms (K) omits
22. HBV adds घोषमित्र ; Ms (2) पोष
23. K शिष्य ; JM संव्य ; Ms (2) शब्द
24. K मित्र, वल ; Ms (K), PKV, CV, JM omit ; BH, HBV मित्र, वर्च ; Ms (2) मित्र, वर्ध ; B मित्रवर्ध
25. HBV adds आराज्ञी ; V आराज्ञी ; Ms (2) आराज्ञ
26. JM धार्तराज्ञा ; HBV adds धार्तराष्टी, धार्तराष्ट्र ; *Vide* : V 'धार्तराष्ट्री' इत्यपि अन्ये पठन्ति ; Ms (2) धार्तराज्ञी

आवय⁷ तीर्थ²⁸ कुलात् समुद्रेषु³⁹ समुद्रात् नावि मनुष्ये च³⁰ कुक्षि³¹
 अन्तरीप³² द्वीप³³ अरुण³¹ उज्जयिनी³⁵ दक्षिणापथ साकेत पल्ली³⁶
 अट्स्थली³⁷ मानस्थली³⁸ आनकस्थली³⁹ पट्टार¹⁰ मद्रकस्थली⁴¹ ।

१०२. कच्छादि-गणः (४.२.१३३)

कच्छ सिन्धु वर्ण¹ गान्धार² मधुमत् कम्बोज कश्मीर³
 शाल्व⁴ कुरु रङ्कु⁵ अनुषण्ड⁶ द्वीप अनूप अजवाह⁷ विजापक⁸
 कुलूत⁹ ।

27. K अवयात् ; Ms (K) omits ; JM अभया ; BH आचय ; HBV आवया ; Ms (2) व्यवय ; Ms (3) अवय
28. JM adds तीर ; Ms (4) तीर्थ
- 27, 28 CV combines as अवयात् तीर्थे ; *Vide* : V आवये भव आवयकः । 'आवयो नदीग्राम' इत्यन्ये । 'आवयात् तीर्थे' आवयकं तीर्थम् । आवयम् अन्यद् इत्यन्यः
29. *Cf.*, V कूलात् सौवीरेप-कौलको भवति सीवरश्चेत् । कौल अन्यः । 'कुलात्' इत्यन्ये पठन्ति ; HBV omits
30. *Cf.*, JM समुद्रान् नावि मनुष्ये च ; BH समुद्रान् नौमनुष्ययोः ; HBV omits ; V समुद्रो नौ मनुष्ययोः ; Ms (2) समुद्र
31. HBV adds समुद्रकुक्षि ; *Vide* : V 'समुद्रकुक्षि' इत्यन्यन्ये पठन्ति
32. PKV अन्तरिक्ष ; JM अन्तरीप ; Ms (3) अन्तरीय
33. PKV, JM, Ms (2) omit ; BH द्विप
34. PKV omits
35. V, Ms (3) उज्जयनी
36. K, CV वल्ली ; PKV omits ; JM, V पल्लि ; K, PKV, CV end here this *gaṇa*
37. JM omits
38. JM माणवस्थली ; HBV adds मानकस्थली, माशावकस्थली ; *Vide* : V 'मानकस्थली' इत्यन्ये ; Ms (K) मानकस्थली
39. JM, BH omit ; Ms (2) अनकस्थली
40. JM, HBV omit ; BH पट्टार ; Ms (2) पट्टार
41. JM मद्रस्थल ; B मद्रकस्थली ; GR, Mss (2, 4) omit
१०२. K, 4.2.133 ; PKV (pū) p. 797 ; CV, 3.2.48 ; JM, 3.2.111 ; SA, 3.1.46 ; BH, 4.3.70 ; HBV, 6.3.55 ; V, pp. 366-67
1. PKV वडु ; JM, SA वर्ण ; Ms (K) adds वडव
2. K मधुरा ; JM गन्धार ; SA omits ; BH गान्धारि
3. PKV काश्मीर ; JM कश्मीर
4. CV, Mss (2, 3) शाल्व ; JM शाल्व
5. JM omits
6. K अणु, खण्ड ; Ms (K) अखण्ड ; PKV अरुखण्ड ; HBV adds अनुखण्ड ; *Vide* : V 'अनुषण्ड' इत्यन्यः ; GR 'अनुखण्ड' इति केचित्
7. CV अजपाद ; JM प्रजावह ; Ms (4) अवाह
8. CV विरूपक ; JM विजापक ; SA विजाय ; BH, Ms (2) विजावक ; *Vide* : V 'वैजावक' इति भोजः ; Ms (4) विजावत
9. K, PKV कुलून ; CV कुल्ल ; BH कुलूक ; *Vide* : V 'उलूप' इत्यन्ये ; GR वर्धमानस्तु कुलूतशब्दं पपाठ । 'उलूपम्' इत्यन्ये पेटुः ; GR, Ms (4) कुलूतर

१०३. गहादि-गराः (४.२.१३८)

गह	अन्तस्थ	सम	विषम	मध्यो मध्यमं चाण्	चरणे ¹	उत्तम
अङ्ग	वङ्ग ²	मगध	पूर्वपक्ष	अपरपक्ष ³	अधमशाख ⁴	उत्तमशाख
समानशाख ⁵	समानग्राम ⁶	एकशाख ⁷	एकग्राम ⁸	एकवृक्ष ⁹	एकपलाश ¹⁰	
इष्वग्र ¹¹	इष्वनीक ¹²	अवस्यन्दन ¹³	कामप्रस्थ ¹⁴	खाडायनि ¹⁵	काठेरणि ¹⁶	
लावेरणि ¹⁷	शैशिरि ¹⁸	शौङ्गि ¹⁹	आसुरि ²⁰	आहिंसि ²¹	आमित्रि ²²	

१०३ *Vide* : K, 4.2.138 ; PKV (pū) p. 797 ; CV, 3.2.58 ; JM, 3.2.114 ; SA, 3.1.50 ; BH, 4.3.80-92 HBV, 6.3.63 ; V, pp. 355-60

1. *Cf.*, MH (4.2.138) गहादिपु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव.....चरणसम्बन्धेन निवास-लक्षणोऽण् ; CV (3.2.59-60), BH (4.3.90-91) पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च, निवासस्य चरणोऽण् च ; JM मध्य मध्यमं चाण् चरणे ; GR भूमध्ये मध्यमं च मध्यस्य अण् तु चरण सम्बन्धेन अस्मै आदिष्टो निवास रूपेऽर्थे
2. CV, JM, SA, HBV omit
3. *Vide* : V केचित् 'पूर्वपक्षापरपक्षभव' इति पठन्ति
4. JM अवमसाख
5. CV, BH omit ; JM समानशील
6. K, PKV, SA omit
7. K, BH omit
8. BH omits
9. SA, Ms (K) omit
10. JM omits ; BH, V एकपलाशिका ; *Vide* : V 'एकपलाश' इति वामनः ; Ms (3) एकपलाशिक
11. JM इत्यग्र ; V, GR omit
12. K इष्वनी ; JM इक्ष्वमीक ; SA इक्ष्वनीक ; Ms (3) इष्ववीक
13. K अवस्यन्दी ; Ms (K) अवस्यन्द ; JM अवस्यन्द ; BH अवस्पन्दन, अवस्यन्दन ; *Vide* : V 'अवस्यन्द' इत्यन्ये
14. *Vide* : V 'कामप्रस्थ' इति वामनः
15. PKV खाडायनि ; SA खाडायनि ; *Vide* : V 'खाडायनिः' इति भोजः ; GR omits ; Ms (2) खाडायनी ; Ms (4) शाखाडायनि, B शाडिकाडायनि
16. K कावेरणि ; SA कारेरणी, आखेरणी ; HBV adds काठेरणि ; *Vide* : V 'काठेरणिः' इत्यन्यः ; Ms (3) कावेरिणि
17. K, CV, SA, BH omit ; Ms (K) adds लावैरणि ; PKV लाठेरणि ; JM लावरणि ; HBV adds लावेरिणि, लावीरणि ; V 'सौवेरणिः' इत्यन्यः
18. PKV, CV omit ; JM सैशिरि ; SA शैशिरि
19. PKV सौङ्ग ; JM सौङ्गि ; SA शौङ्गी
- 18, 19 HBV combines also as शैशिरि, शौङ्गि, शौङ्गिशौशिरि
20. PKV omits ; SA आसुरी ; Ms (2) आशुरि ; Ms (K) आतुरि
21. SA आहिंसी
22. SA आमित्रि

व्याडि ²³	वैजि ²⁴	भोजि ²⁵	आद्ध्यश्वि ²⁶	आनुशंसि ²⁷	आग्निशर्मि ²⁸
दैवशर्मि ²⁹	श्रौति ³⁰	वाराटकि ³¹	वाल्मीकि ³²	क्षेमवृद्धि ³³	उत्तर
अनन्तर ³⁴	सौमित्रि ³⁵	दन्ताग्र ³⁶	साडि ³⁷	औपविन्दवि ³⁸	हंस ³⁹
आश्वत्थि ⁴⁰	तत्त्वग्र ⁴¹	औद्गाहमानि ⁴²	मुखपार्श्वतसोर्	लोपः ⁴³	

जनपरयोः कुक् च⁴⁴ ।

23. SA व्याधि
24. K वैदजि ; CV, JM, SA, HBV, GR omit ; V वैजि ; Ms (4) वैडि
25. PKV भौजि, भौजिज् ; SA भौचि ; SA भौजी ; HBV भौडिङ्ग, भौडि, भौजि ;
Vide : V 'भौजिः' इत्यन्यः
26. JM आरिव, SA आचारवी ; Ms (4) आध्यश्वि
27. CV, JM, SA omit ; B आनुशंसि
28. K, PKV, V अग्निशर्मन् ; Mss (K, 4) अग्निशर्मि ; JM अग्निसर्मि ; SA आग्निशर्मी
29. K देवशर्मन् ; Ms (K), CV omit ; JM देवशर्मि ; SA दैवशर्मो
30. PKV, BH सौत्रि ; CV श्रौत्रि ; JM omits
31. K आरटकि ; Ms (K) वारटकि ; JM तराकि ; SA वाराटकी ; HBV वाटारकि ;
Vide : V 'वाराटकिः' इत्यन्यः ; Ms (4) वाराटकि
32. B वल्मिकि
33. K, JM क्षेमवृद्धिन् ; Ms (K) क्षेमवृद्धि, Cf., NS (4.3.131) क्षेमवृद्धिशब्दो.....
गहादिः ; PKV क्षेमधन्वन् ; CV, HBV, V क्षैमधृत्वि, SA क्षैमधृत्वी ; BH, Ms
(3) क्षेमवृत्ति
34. K, PKV, SA, Ms (2) अन्तर ; BH, HBV, V अन्तर, अनन्तर
35. K, CV, JM, SA omit ; PKV सौपित्रि
36. K, PKV, JM omit
37. K, PKV, CV, JM omit ; Ms (2) शाडि
38. K, PKV, CV, JM, SA, BH omit ; V औपविन्दवि ; GR एकवैन्दवि ; Ms
(2) एकविन्दवि ; B एक, विन्दवि
39. K, PKV, CV, HBV omit ; Ms (2) हंसा
40. CV, JM, BH omit ; SA आशत्थी, आश्वत्थी
41. CV, JM, SA, BH, HBV omit ; B तत्त्वण
42. SA औद्गाहमानि ; GR औद्गाहमानि
43. Cf., CV मुखपार्श्वैकात् तसो लोपश्च ; JM मुखपार्श्वतसा खण्ड ; SA, HBV
मुखतस्, पार्श्वतस्, एकतस् ; BH (4.3.80) एक-मुख-पार्श्वैक्यस् तसः ; V मुखतः,
पार्श्वतः एकतः ; 'मुख-पार्श्वैकात् तसोर् लोपः' इति गणसूत्रम् आह वामनः ।
अस्माभिस्तु अन्यदीयमतम् आश्रित्य त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः ; संक्षिप्तसार तद्धित
section (438) 'एकतश्च' इति चान्द्राः
44. Cf., K, PKV, SK जनपरयोः कुक् च । देवस्य च ; CV, BH (4.3.89) स्वपरजन-
देवराज्ञां कुक् च ; JM देवस्य च जनपरयोः कुत्वम् ; HBV (6.3.31) परजनराज्ञोः
कीयः ; V कुट् च स्व-राज-पर-जन-देवानाम् ; Vide : V पाणिन्यादयस्तु स्व-देवशब्दौ
न पठन्ति । महाकवि-प्रणीत-प्रयोगदर्शनं चैव स्वीक्रियेत तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः

१०४. सन्धिवेलादि-गराः (४.३.१६)

सन्धिवेला^१ सन्ध्या अमावस्या^२ त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी^३
 पूर्णमासी^४ प्रतिपत् संवत्सरात् फलपर्वणोः^५ ।

१०५. दिगादि-गराः (४.३.५४)

दिक्	स्वर्ग	पूग	गण	पक्ष	धाव्य ^१	मित्र ^२	मेघा
अन्तर ^३	पथिन् ^४	रहस्	अलीक	उखा ^५	साक्षिन्	देश ^६	आदि
अन्त	मुख	जघन	मेघ ^७	यूथ ^८	उदकात् संज्ञायाम् ^९	न्याय ^{१०}	
वंश	अनुवंश ^{११}	वेश	काल	आकाश ।			

१०४. *Vide* : K, 4.3.16 ; PKV (pū), p. 802 ; CV, 3.2.79 ; JM 3.2.137 ; SA, 3.1.76 ; BH, 4.3.113 ; HBV, 6.3, 89-90 ; V, pp. 372-73

1. JM सविखला
2. CV अमावस्यार्थात्
3. Ms (2) omits
4. K omits ; CV पूर्णमासी
5. V, Ms (K) omit ; *Cf.*, SA (3.1.77) संवत्सरात् पर्वफले

१०५. *Vide* : K, 4.3.54 ; PKV (pū) p. 771 ; CV, 3.3.17 ; JM, 3.3.29 ; SA, 3.1.113 ; BH, 4.3.148-50 ; HBV, 6.3.124 ; V, pp. 376-78

1. K, HBV धाव्या ; Ms (K) धान्य ; PKV वायु ; JM वाप ; SA, BH धार्य ; Ms (2) धार्य
- 1,2 HBV धाव्या, मित्र, धाव्यमित्र ; *Vide* : V 'धाव्यमित्र' इति केचित्
3. BH, Ms (K) पथि
- 3,4 Ms (2) combines as अन्तरपथिन
5. PKV उषा ; HBV उख, उखा
6. K, CV, JM omit
7. PKV, GR मेघ ; Ms (K) मेघ
8. Ms (2) यूथ
9. *Vide* ; V संज्ञायाम् उदकं तथा
10. B शाय
11. JM omits
12. K विश् ; Ms (K), CV, BH omit
13. JM omits

[परिमुखादि-गराः (४.३.५६)

परिमुख परिहनु¹ पर्योष्ठ पर्युल्लखल² परिसीर³ अनुसीर⁴
 उपसीर उपस्थल⁵ उपकलाप⁶ अनुपथ अनुगङ्ग⁷ अनुतिल अनुशीत⁸
 अनुमाष अनुयव⁹ अनुयूप¹⁰ अनुवंश ।]

१०६. ऋगयनादि-गराः (४.३.७३)

ऋगयन पदव्याख्यान¹ छन्दोमान² छन्दोभाषा छन्दोविचिति³
 न्याय⁴ पुनरुक्त व्याकरण निगम⁵ वास्तुविद्या⁶ क्षत्रविद्या⁷ अङ्गविद्या⁸

Vide : K, 4.3.59 ; PKV (pū) p. 773 ; CV, 3.3.23 ; JM, 3.3.34 ; SA, 3.1.124 ; BH, 4.3.157-60 ; HBV, 6.3.136 ; V, pp. 378-80

[Note :—

Heaving the *sūtra* परिमुखादिभ्यश्च intsead of अव्ययीभावान्च of its *sūtrapāṭha* CV reads the declined forms like परिमुखम्, पर्योष्ठम्, etc., and not the crude forms like परिमुख, पर्योष्ठ, etc., as others read. Cf., *Pradīpa* (on MH, 4.3.59) 'अव्ययीभावान्च' इत्येतद् अतिव्यापकत्वाद् अकृत्वा भिमुखादिभ्य एव व्यो विधेयः । गणे अव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपादान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहि-तत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यति इति भावः In our opinion this *gaṇa* was not compiled by Pāṇini the *sūtrakār* but by Kātyāyana the *Vārtikakāra*,]

1. PKV परिहनु ; JM परिहन्
 2. SA पर्यल्लखल
 3. JM परिशाल, परिशील ; SA परिरथ, परिसिर ; HBV adds परिरथ, परिसिर ; *Vide* : V 'परिसिरम्' इत्यप्यन्यः ; GR परिशीर
 4. *Vide* : V 'अनुसीर' अयं दिग्वस्त्रमतेन
 5. K उपस्थल ; CV, JM उपस्थूल ; HBV adds उपस्थूल ; *Vide* : V 'स्थूल' इत्यन्यः, 'उपस्थान' अयं वामनमतेन
 6. JM, SA उपकपाल ; HBV adds उपकपाल
 7. K अनुगङ्ग ; BH अनुमङ्ग ; Cf., V 'अनुमङ्ग' अयं वामनमतेन
 8. PKV, JM omit ; CV, BH, HBV, V अनुसीत ; SA अनुसौर
 9. *Vide* : V अयं भोजमतेन
 10. JM अनुयूप ; *Vide* : V 'अनुयूप' इति वामनमतेन ; GR अनुशूर्प
१०६. *Vide* : K, 4.3.73 ; PKV (pū), p. 775 ; CV, 3.3.45 ; JM, 3.3.47 ; SA, 3.1.136 ; BH, 4.3.186-89 ; HBV, 6.3.148 ; V. pp. 380-81
1. HBV पदव्याख्यान, पद, व्याख्यान ; *Vide* : V अन्ये 'पदं व्याख्यानं च' इति छिन्दन्ति
 2. CV छन्दोव्याख्यान, छन्दोनामन्, JM, HBV add छन्दोव्याख्यान, *Vide* ; V 'छन्दोनाम' अयं वामनमतेन । 'छन्दोव्याख्यान' इत्यप्यन्यः
 3. PKV, CV, JM, BH, V add छन्दोविजिति
 4. HBV omits the words न्याय, पुनरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अंगविद्या, उत्पात, उत्पाद, संवत्सर
 5. JM adds नियम ; SA निवाप ; Ms 4 (4) निगद
 6. JM वास्तविद्या ; Ms (2) वस्तुविद्या
 7. CV adds क्षत्रविद्या ; JM क्षत्रविद्या ; SA, BH, V add भिविद्या ; VS क्षत्रविद्या
 8. JM अंगलिया

SUNDIKĀDI-GAṆA

161

उत्पात उत्पाद संवत्सर मुहूर्त निमित्त उपनिषद् शिक्षा
निरुक्त⁹ विद्या¹⁰ भिक्षा¹¹ ।

१०७. शुण्डिकादि-गणः (४.३.७६)

शुण्डिक¹ कृकण² स्थण्डिल उदपान³ उपल⁴ तीर्थ⁵ भूमि⁶
तृण पर्ण⁷ ।

१०८. इन्द्रजननादि-गणः (४.३.८८)

इन्द्रजनन । आकृतिगणोऽयम् ।

१०९. शण्डिकादि-गणः (४.३.९२)

शण्डिक¹ सर्वकेश² सर्वसेन शक³ शट⁴ रक⁵ शङ्ख⁶
बोध⁷ ।

9. K, PKV, CV, JM, HBV omit

10. K, PKV, CV, JM, BH. HBV omit

11. K, PKV, CV, SA, BH, HBV omit ; JM विमर्द्य

१०७. *Vide* : K, 4.3.76 : PKV (pū), p. 775 ; CV, 3.3.48 ; JM, 3.3.50 ; SA, 3.1.163 ; BH, 4.3.192 ; HBV, 6.3.154 : V, p. 382

1. JM शुण्डिक , HBV शुण्डिका

2. Ms (4) कृपण

3. JM उदक, उदपान

4. CV omits ; BH, V उलप; HBV adds उलप; *Vide* : V 'उपल' इति शकटाङ्गजः

5. CV उपतीर्थ

5,6 PKV combines as तीर्थभूमि

7. V omits ; Mss (2, 4) वर्ण

१०८. *Vide* : K, 4.3.88 ; CV, 3.4.56 ; BH, 4.3.205 ; HBV, 6.3.200 ; V, p. 384

१०९. *Vide* : K, 4.3.92 ; PKV, (pū), p. 778 ; JM, 3.3.36 ; SA, 3.1.201 ; BH, 4.3.211 ; HBV, 6.3. 215 ; V, pp. 386-87

1. PKV शाण्डिक ; V शुण्डिका

2. JM सर्वकेश

3. JM शकट ; *Vide* : V 'रक' इत्यपि शकटाङ्गजः ; Ms (4) शाक

4. K सट ; JM omits

5. JM omits ; BH रह ; *Vide* : V 'रह' भोजमतेन । 'वह' इति वामनः ; Ms (2) रहस ; Ms (4) रंक

6. Ms (K) संक

7. JM adds गोष ; SA बोध्य

११०. सिन्ध्वादि-गणः (४.३.६३)

सिन्धु वर्णु¹ गन्धार² मधुमत्³ कम्बोज¹ कश्मीर⁵ साल्व⁶
किष्किन्धा⁷ गन्धिका⁸ उरसा⁹ दरद¹⁰ ।

१११. तक्षशिलादि-गणः (४.३.६३)

तक्षशिला¹ वत्सोद्वरण कौमेदुर² काण्डधार³ ग्रामणी कंस
किन्नर संकुचित⁴ वर्वर⁵ चवसान सिंहकर्ण⁶ क्रोष्टुकर्ण⁷ छगल⁸
पर्वत⁹ ।

११०. *Vide* : K, 4.3.93 ; PKV (pū), p. 798 ; CV, 3.2.61 ; JM, 3.3.67 ; SA, 3.1.201 ; BH, 4.3.212 ; HBV, 6.3.216 : V, pp. 385-86

1. SA वर्णु
2. BH गान्धारि
3. GR मधुमान्
4. JM कंरोज ; SA कम्बोज
5. JM कश्मीर
6. CV, V शाल्व ; JM, SA, HBV सल्व ; GR साल्वक ; Ms (K) माल्व
7. CV, JM, SA, HBV किष्किन्ध
8. K गन्धिका ; Ms (K) गन्धिक ; CV, SA गन्धिक ; GR, Ms (3) गन्धिका
9. K, CV, SA, HBV उरस ; PKV उरस्
10. K, CV, BH दरत्

१११. *Vide* : K, 4.3. 93 ; PKV (pū), p. 778 ; CV, 3.3.61 ; BH, 4.3.213-14 ; V, pp. 385-87

1. Ms (K) तक्षसिल
2. CV, कौमोदुर ; JM, BH, V, GR, कैमैदुर ; Ms (2) कैमैदुर ; Ms (3) कैमण्डर
3. K काण्डधारण ; Ms (K) काण्डवरण ; PKV काण्डधारण ; SA (3.1.201), HBV, (6.3.216) काण्ड, वरक ; *Vide* : V 'काण्ड, वरक' इति शकटाङ्गजः
4. Ms (2) संकुचित
5. K, PKV, GR वर्वर ; CV, V वर्वर
6. K, CV omit ; BH सिंहकर्णक : *Vide* : V 'सिंह, कर्ण' इति भोजः
7. K, CV omit ; BH क्रोष्टुकर्णक ; *Vide* : V 'क्रोष्टुकर्णक' इति भोजः ।
... 'क्रोष्टुकराब्दो' वामनमतेन
8. K, PKV omit ; CV छगलक
9. K, PKV, CV omit

११२. शौनकादि-गणः (४.३.१०६)

शौनक	वाजसनेय	शाङ्गरव ^१	शापेय ^२	शाष्पेय ^३	खाडायन ^४
स्कन्ध ^५	स्तम्भ ^६	रज्जुकण्ठ ^७	रज्जुभार ^८	कठशाठ ^९	कषाय ^{१०}
तल ^{११}	पुरुषांसक ^{१२}	देवदर्श ^{१३}	दण्ड ^{१४}		

११३. कुलालादि-गणः (४.३.११८)

कुलाल	वरुड ^१	चण्डाल	निषाद	कर्मार ^२	सेना	सिरिन्ध्र ^३
-------	-------------------	--------	-------	---------------------	------	------------------------

११२. *Vide* : K, 4.3.106 ; PKV (pū), p. 781 ; CV, 3.3.72 ; JM, 3.3.77 ; SA, 3.1.174 ; BH, 4.3.231-32 ; HB, V, 6.3.186 : V, pp. 342-44

1. JM, BHV, सांगरव ; HBV शांगरव
2. K साम्पेय ; JM, BH सापेय ; SA कापेय ; HBV adds काकेय, शाफेय ; *Vide* : V 'शाफेय' इत्यन्ये
3. K omits ; JM साम्पेय ; HBV adds शाल्फेय ; Ms (4) शाख्येय
4. JM ख्यादायन ; SA, HBV खादायन ; Ms (4) पादायन ; Ms (K) खाण्डायन
5. K adds स्कन्ध ; Ms (K) स्कन्ध ; CV omits
6. K omits ; CV, SA, Ms (K) स्कम्भ ; JM, HBV add स्कम्भ ; *Vide* : V 'स्कम्भ' इति शकटाङ्गजः
7. Ms (2) इज्ज, कठ ; Ms (K) राज्जकण्ठ
8. JM रज्जुभरो ; HBV रज्जुभार, रज्जुतार
9. JM कठशाठ ; SA कठशार ; HBV कठ, शाठ, कुशाठ ; Ms (4) कण्ठशाठ
10. JM कौसीयन ; SA कुशाय ; HBV कुशाय, कुशायन ; *Vide* : V 'कषाय' इति वामन ; Ms (K) कषाय
11. K तलवकार ; CV omits : JM तलवकाल ; SA तल, वकार
12. K पुरुषांसक ; Ms (K) पुरुषकार ; PKV पुरुषाशक ; CV, BH omit ; SA पुरुषा, शक ; HBV adds पुरुषांसक ; Ms (4) पुरुषासक
13. K omits ; Ms (K) देवदर्श ; PKV, GR देवदर्शन ; SA वेददर्श ; *Vide* : V 'वेददर्श' इति वामनः
14. K, PKV, CV, JM, SA, HBV omit ; *Vide* : V 'दण्ड' इति चन्द्रवामनमतेन

११३. *Vide* : K, 4.3.118 ; PKV (pū), p. 783 ; CV, 3.3.48 ; JM, 3.3.87 ; SA, 3.1.184 ; BH, 4.3.250 ; HBV, 6.3.194

1. PKV, Ms (3) वरुड ; CV, JM, SA, HBV, V वरुट ; Ms (2) वरुट
2. JM adds कर्मार
3. K सिरिन्ध्र ; PKV, CV omit ; JM सलिचि ; SA सीरध्र ; BH सैरन्धी ; *Vide* : V अयं श्री भोजराजमतेन ; HBV, Ms (4) add सैरिन्ध्र ; Ms (2) सिरिध्र ; Ms (3) adds सैरिध्र

देवराज¹ परिषत्⁵ वधू⁶ रुह⁷ रुद्र⁸ अनडुह⁹ ब्रह्मन्¹⁰
कुम्भकार श्वपाक¹¹ ।

११४. रैवतिकादि-गणः (४.३.१३१)

रैवतिक स्वापिशि¹ क्षैमवृद्धि² गौरग्रीव³ औदमेधि⁴ औदवापि⁵
वैजवापि⁶ ।

११५. बिल्वादि-गणः (४.३.१३६)

विल्व¹ ब्रीहि² काण्ड मुद्ग³ मसूर गोधूम इक्षु
वेणु गवीधुका⁴ कर्पासी⁵ पाटली⁶ कर्कन्धू⁷ कुटीर⁸ ।

4. JM देवराजी ; HBV adds देवराजन् ; *Vide* : V 'देवराजन्' इति केचित् पठन्ति
 5. CV, Ms (4) पर्षद् ; JM परिषम् ; *Vide* : V पर्षच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः
 6. BH वन्धु ; Ms (2) वधु ; Ms (K) वभ्रु
 7. PKV, BH कुरु ; Ms (K) तुतु
 8. CV, BH omit ; HBV भद्र ; *Vide* : V 'भद्र' अयं शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन
 9. K, CV, Mss (2, 3) अनुडुह् ; Ms (K), JM अनुडुह ; GR, V अनड्वान्
 10. CV, BH, V ब्राह्मण ; JM omits ; *Vide* : V 'ब्रह्मन्' इति शकटाङ्गजादयः ; Ms (2) वस्मन्
 11. JM स्वपाक ; HBV अश्वपाक
११४. *Vide* : K, 4.3.131, PKV (pū), p. 785 ; CV, 3.3.96 ; JM, 3.3.99 ; SA, 3.1.156 ; BH, 4.3.266 ; HBV, 6.3.170 ; V, pp. 388-89
1. JM स्वापिशि ; BH श्वापिशि ; HBV स्वापिशिष्य ; Ms (4) शापिशि
 2. PKV, CV क्षैमधन्वि ; *Vide* ; JM 'क्षैमवृद्धि' इति केचित् ; SA क्षैमधृत्ति ; HBV क्षैमधृत्ति ; V, Ms (3) क्षैमवृत्ति
 3. Ms (K) गौरग्रीवि
 4. K औदमेधि ; JM ऊदमेधि ; BH, Mss (2, 3) औदमेधि
 5. K औदवाहि ; Ms (K) औदवादि ; JM ऊदवाहि, ऊदवापि ; SA औदमहि ; *Vide* : V 'औदवाहिः' इत्यन्यः
 6. JM वैजवापि
११५. *Vide* : K, 4.3.136 ; PKV (pū), p. 805 ; BH, 4.4.3 ; V, pp. 309-12
1. B विल्व
 2. Ms (2) ब्रीहि
 3. V मुञ्ज ; Ms (2) मुद्र
 4. *Vide* : MH (4.3.136) बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मथट्प्रतिषेधार्थम् ; CV (3.3.106) ; JM (3.3.105) ; BH (4.4.10) ; HBV (6.2.45) गवेधुका ; SA (2.4.161) गविधुका ; Ms (2) गवेधका
 5. BH कार्पासी
 6. SA (2.4.161) पटली ; BH, GR पाटलि ; HBV (6.2.45) पाटली ; V पाटला ; *Vide* : V 'पाटलिः' इति भोजः । 'पाटली' इत्यन्यः ; Ms (3) पालटली ; Ms (K) पोटलि
 7. Ms (4) कर्कन्ध
 8. Ms (4) कटीर

PALĀŚADI-GAṆA

165

११६. पलाशादि-गणः (४.३.१४१)

पलाश खदिर शिंशपा¹ स्पन्दन² पूलास³ करीर शिरीष
यवास⁴ विकङ्कत ।

११७. शरादि-गणः (४.३.१४४)

शर दभं मृत्¹ कुटी तृण सोम वल्वज² ।

११८. तालादि-गणः (४.३.१५२)

तालाद् धनुषि¹ बार्हिण² इन्द्रालिश³ इन्द्रायुध⁴ चाप⁵
श्यामाक⁶ पीयूषा⁷ ।

११९. रजतादि-गणः (४.३.१५४)

रजत¹ सीस² लोह³ उदुम्बर⁴ नील⁵ दारु⁶ रोहितक⁷

११६. *Vide* : K, 4.3.141 ; PKV (pū), p. 806 ; BH, 4.4.4 ; V, pp. 309-12

1. Ms (4) शंशपा
2. K, BH स्पन्दन ; Ms (K) स्पंहन
3. K omits ; GR पूलाक ; Ms (3) पूलाक
4. PKV, Ms (4) यवास ; Ms (2) अयवास

११७. *Vide* : K, 4.3.144 ; PKV (pū) p. 807 ; CV, 3.3.114 ; JM, 3.3.109 ; SA, 2.4.163 ; BH, 4.4.17 ; V, p. 313

1. CV, JM, SA, BH, V omit
2. SA, Ms (2) वल्वज

११८. *Vide* : K, 4.3.152 ; PKV (pū), p. 808 ; CV, 3.3.106 ; JM, 3.3.105 ; SA, 2.4.161 ; BH, 4.4.8-10 ; V, pp. 309-12

1. *Vide* : SA (2.4.148), *Cf.*, BH तालाद् अण् धनुषि ; V तालो धनुषि ; GR तालं धनुषि ; Ms (2) ताल धनुषि
2. CV बार्हिण ; JM बर्हिणम् ; BH, V बर्हिण ; HBV (6.2.45) reads this word in *Rajatādigaṇa* ; Mss (2, K) बार्हिण
3. PKV, Ms (K) add इन्द्रादृश ; *Cf.*, CV इन्द्रालिस, इन्द्रादृश ; JM इन्द्रालिस, इन्द्रादृश ; BH इन्द्रालिस, इन्द्रादिस ; V adds इन्द्राविश ; Ms (4) इन्द्रानिश, इन्द्रादृश
4. Ms (2) इन्द्रयुध
5. JM, Ms (K) चाय ; BH चप ; Ms (4) वृच
6. JM श्यामाक ; SA (2.4.161), HBV (6.2.45) read this word in *Rajatādigaṇa*

7. K पायुषा ; JM पीयूषन् ; *Vide* : V पीलुवाची 'पीयूषन्' इति क्षणकः११९. *Vide* : K, 4.3.154 ; PKV (pū), p. 808 ; JM, 3.3.105, SA, 2.4.61 ; BH, 4.4.7 ; HBV, 6.2.45 ; V, pp. 309-12

1. Ms (2) रजस
2. Ms (2) सीस
- 2,3 SA, HBV omit
4. JM उदुम्बर ; V औदुम्बर ; Ms (2) उदुम्बर
5. K नीच ; JM विबु ; Ms (2) नीथ
- 5,6 SA combines as निचुदार ; HBV as निबुदार
7. K, V, Ms (4) रोहितक ; PKV लोहितक ; JM कोद्रितक ; Ms (2) रोहित

विभीतक⁸ पीतदार⁹ तीव्रदार¹⁰ त्रिकण्टक¹¹ कण्टकार¹² ।

१२०. प्लक्षादि-गणः (४.३.१६४)

प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी¹ शिशु² रुक्³ कर्कन्धू⁴
कक्षतु⁵ बृहती⁶ ।

१२१. हरीतक्यादि-गणः (४.३.१६७)

हरीतकी कोशातकी नखरजनी¹ शङ्कण्डी² दाडी³ दोडी⁴
श्वेतपाकी अर्जुनपाकी काला द्राक्षा ध्वाङ्क्षा⁵ गर्गरिका⁶
कण्टकारिका⁷ शेफालिका⁸ चिञ्चा⁹ पिप्पली¹⁰ ।

8. V विभीतक ; Ms (2) भीतक
9. K कपोत, दारु ; SA, BH, HBV omit ; Ms (2) पीतदारु, कपि दारु
10. PKV, Mss (2,3) omit ; Ms (K) वृद्धदारु ; BH वीथदारु ; *Vide* : V 'नीवदारु' इत्यन्यः
11. SA, HBV omit ; Ms (2) विकण्टक
12. SA दण्डकार ; BH, Ms (K) कण्टकारि ; HBV कण्डकारि ; V कण्टकारी
१२०. *Vide* : K, 4.3.164 ; PKV (pū), p. 811 ; JM, 3.3.112 ; SA, 2.4.71 ; BH, 4.4.34 ; HBV, 6.2.59
1. Ms (K) इन्दी
2. JM सियु ; SA, HBV omit
3. K, PKV and others Ms (2) omit ; HBV रु (स) कु
4. K, PKV other omit
5. K, PKV, BH, Ms (2) omit ; JM कितन्त ; SA, HBV कक्षतु
6. JM बृहती
१२१. *Vide* : K, 4.3.167 ; PKV (pū), p. 812 ; JM, 3.3.124 ; BH, 4.4.37 ; HBV, 6.2.58
1. Ms (2) नखरजनी
2. JM चण्डी ; BH शङ्कुडी
3. JM omits ; BH काडी
4. BH दोन्धि
- 3, 4 Ms (K) combines as दोडेदेडिदो
5. SA कतक्षा ; HBV adds धुक्षा ; BH omits ; Ms (2) ध्वाजा ; Ms (K) भ्राक्षा
6. PKV, Ms (2) गर्भारिका ; JM गङ्गुडिका ; BH गगरीका ; GR भगीका
7. BH कण्टकारिका
8. JM शेफालिका ; GR omits ; Ms (K) राफालिका
9. K, PKV, CV, JM, HBV omit
10. K, PKV, HBV omit

१२२. पर्पादि-गणः (४.४.१०)

पर्प^१ अश्व अश्वत्थ^२ रथ^३ जाल^४ न्यास^५ व्याल^६
पादः पञ्च^७ ।

१२३. वेतनादि-गणः (४.४.१२)

वेतन^१ वाह^२ अर्द्धवाह^३ धनुर्दण्ड^४ जाल^५ वेश^६ उपवेश^७
प्रेषण^८ उपवस्ति^९ मुखशय्या^{१०} शक्ति^{११} उपनिषद्^{१२} उपदेश^{१३}
स्फिज^{१४} पाद^{१५} उपस्थान^{१६} ।

१२२. *Vide* : K, 4.4.10; PKV (pū), p. 824; CV, 3.4.8; JM, 3.3.133; SA, 3.2.8; BH, 4.4.55; HBV, 6.4.12; V; pp. 403-4

1. JM पर्य
2. *Vide* : JM 'अश्वत्थ' इति केचित्
- 3, 4 Ms (4) combines as रथजाल
5. CV, BH, HBV, V, Ms (3) व्यास
6. *Vide* : V 'व्याल' इत्यप्यन्यः
7. CV, BH पादः; *Vide* : V कृतपद्भावः पादो निर्दिष्टः

१२३. *Vide* : K, 4.4.12; PKV (pū), p. 824; CV, 3.4.10; JM, 3.3.135; SA, 3.2.11; BH, 4.4.57-59; HBV, 6.4.15; V, pp. 404-5

1. Ms (2) चेतन
2. JM वाहु; GR वाहन
3. JM अर्द्धवाहु; GR अर्द्धवाहन
4. CV धनुस् दण्ड (धानुष्कः, दाण्डिकः, धानुर्दाण्डिकः); JM adds उस् दण्ड; SA, HBV add धनुस, दण्ड; BH व्यस्तात् धनुर्दण्डात्; V adds धनुष, दण्ड
5. CV, BH omit
6. K वेस
- 5, 6 Ms (K) combines as जालवेस
- 6, 7, 8 JM omits
7. K उपवेस; HBV adds उपवेप; V उपवेप
8. SA पेषण; GR प्रेषण; Ms (K) प्रेरण
9. K उपस्ति; PKV adds उपहस्ति; CV उपहस्ति; JM, SA omit; BH उपहस्त; HBV उपस्ति, उपहस्त; V adds उपहस्ति; GR उपवस्ति, उपहस्ति; Ms (2) adds उपहस्त; Ms (3) adds उपहस्ति
10. JM सुखा, राष्प; HBV adds सुख, शय्या; *Vide* : V अन्ये तु 'मुखशय्या' इति पठन्ति; Ms (K) मुखसय्या
11. SA उक्ति
12. CV, BH omit; JM उपनिषदा
13. K उपवेप; CV, JM omit
14. K सक; Ms (K) सिकच; CV omits; JM स्फिज; SA स्फिज; HBV adds स्फिज, बाल, पुत, चाल; V adds स्फिजचाल; *Vide* : V 'पुतचाल' इत्यन्ये
15. JM पाठ
16. SA, HBV add उपस्था; Ms (K) adds उपस्थात्

१२४. उत्सङ्गादि-गणः (४.४.१५)

उत्सङ्ग उडुप^१ उत्पुत^२ पिटक पिटाक ।

१२५. भस्त्रादि-गणः (४.४.१६)

भस्त्रा^१ भरट^२ भरण^३ शीर्षभार^४ शीर्षभार^५ अंसभार^६
अंसेभार^७ ।

१२६. अक्षचूतादि-गणः (४.४.१९)

अक्षचूत जङ्घाप्रहृत^१ पादस्वेदन^२ कण्टकमर्दन^३ गतागत^४
गतानुगत^५ अनुगत^६ ।

१२४. *Vide* K, 4.4.15; PKV (pū), p. 824; CV, 3.4.14; JM, 3.3.138; SA 3.2.15; BH, 4.4.64; HBV, 6.4.23; V, p. 405

1. CV उत्पुत; JM उडुप; SA उडुप; BH adds उडुप; HBV उडुम्प, उडुप; V adds उत्पुत, उडुप

2. K उत्पत; Ms (K) उत्पत, उत्फत; CV, BH उत्पुत; JM उडुप, उत्पत; HBV, V, Ms (4) उत्पुत, उत्पुत; GR adds उत्पत

१२५. *Vide* K, 4.4.16; PKV (pū), p. 825; CV, 3.4.15; JM, 3.3.139; SA, 3.2.15; BH, 4.4.65; HBV, 6.4.24; V, p. 406

1. PKV, Ms (2) भस्त्र

2. PKV वरट; GR सरटा; *Vide* : GR 'भरटा' इति केचित्

3. CV हरण

4. SA शीर्ष, भार

5. CV, JM, SA, BH, Ms (K) omit

6. PKV adds अंसहार; CV अंसहार; SA अंसभार; Mss (2, 3) अंशभार

7. SA, Ms (K) omit; Mss (2, 3) अंशभार

१२६. *Vide* : K, 4.4.19; PKV (pū) p. 825; CV, 3.4.18; JM, 3.3.142; SA, 3.2.18; BH, 4.4.68-69; V, pp. 406-7

1. PKV, V, GR add जङ्घाप्रहृत; BH adds जङ्घाप्रहार; SA जङ्घाप्रहृत

2. SA पादसेवन; *Vide* : V 'पादस्वेद' इत्यन्ये

3. JM कण्टकमर्दन; SA, GR कण्टकमर्दन; *Vide* : V 'कण्टकमर्द' इत्यन्ये; Ms (2) कण्टकमर्दन; Ms (K) कण्टक, मर्दन

4. JM गतागत

5. K, JM, SA omit; *Vide* : V 'गतानुगतम्' इत्यन्ये

6. PKV, CV, BH omit; Ms (3) अङ्गानुगत

१२७. महिष्यादि-गणः (४.४.४८)

महिषी प्रजापति^१ प्रजावती^२ प्रलेपिका^३ विलेपिका अनुलेपिका
पुरोहित^४ मणिपाली अनुचारक^५ होतृ^६ यजमान^७ ।

१२८. किसरादि-गणः (४.४.५३)

किसर^१ नरद^२ नलद^३ तगर^४ गुग्गुलु^५ उशीर^६ हरिद्रा
हरिद्रु^७ पर्णी^८ स्थगल^९ ।

१२७. *Vide* : K, 4.4.48; PKV (pū), p. 829; CV, 3.4.50; JM, 3.3.169; SA, 4.2.49; BH, 4.4.105-6; HBV, 6.4.51; V, pp. 408-9

1. K, BH omit; *Vide* : V केषांचित् 'प्रजापति' इति पाठः
2. PKV, CV omit; Ms (K) प्रजापती
3. Ms (2) प्रलेपिका
4. Ms (K) पुरोहिता
5. CV अनुवाक; V adds अनुवाक; Ms (K) अनुपारक; B अनुवारक
- 6, 7 *Vide* : HBV, Ms (K) 'होतृयजमान', इति केचित् पठन्ति

१२८. *Vide* : K, 4.4.53, PKV (pū), p. 829; CV, 3.4.35; JM, 3.3.172; SA, 3.2.53; BH, 4.4.110; HBV, 6.4.55; V, pp. 411-12

1. K, SA, HBV, V, Ms (2) किसर
2. CV, JM, SA, HBV omit
3. PKV, CV and others omit; Ms (2) नलद
4. Ms (K) omits
5. SA, Ms (3) गुग्गुलु; Ms (2) गुग्गु
6. JM उशीर
7. BH omits; Ms (2) हरिद्रु; Ms (4) हद्र
8. SA, BH पर्णी; B पर्णी

7, 8. K combines as हरिद्रायणी; HBV हरिद्रु, हरिद्रु पर्णी; *Vide* : V 'हरिद्रपर्णी' इत्यन्ये

9. K omits; PKV, Ms (3) स्थगल; CV, SA, HBV स्थगर; *Vide* : V 'स्थगर' इति शकटाङ्गजः; *Vide* : GR 'स्थगल' इत्यन्ये; Ms (4) स्थगल

१२६. छत्रादि-गराः (४.४.६२)

छत्र ^७	बुभुक्षा ^१	शिक्षा ^२	प्ररोह ^३	स्था ^४	चुरा ^५	उपस्थान ^६
कृषि ^७	कर्मन् ^८	विश्वधा ^९	तपस् ^{१०}	सत्य	अमृत ^{११}	विशिखा ^{१२}
पुरोडा ^{१३}	विक्षा ^{१४}	चुक्षा ^{१५}	मन्द्र ^{१६}	तितिक्षा ^{१७}		

१३०. प्रतिजनादि-गराः (४.४.६६)

प्रतिजन	इदंयुग ^१	संयुग ^२	समयुग ^३	परयुग	परकुल ^४
परस्यकुल ^५	अमुष्यकुल	सर्वजन ^६	विश्वजन	पञ्चजन ^७	महाजन ।

१२६. *Vide* : K, 4.4.62 ; PKV (pū), p. 830 ; CV, 3.4.62 ; JM, 3.3.180 ; SA, 3.2.62 ; BH, 4.4.119-21 ; HBV, 6.4.60 ; V, pp. 410-11

1. PKV, Ms (K) भिन्ना ; CV, Ms (4) add भिन्ना ; JM भुक्ता, भिन्ना ; BH भक्ता, भिन्ना ; HBV, V, GR, Ms (4) add भिन्ना, भक्ता ; Ms (2) adds भक्ता
2. JM शिष्य
3. K, CV, JM, SA omit
4. JM आस्था, संस्था, अवस्था ; *Vide* : BH (4.4.120) आङ् स्थः ; HBV अङ् स्थात् छत्रादेर अङ् ; Ms (2) आस्थ
5. JM चुरा
- 4, 5 Ms (K) combines as स्थातुरा
6. CV, JM, SA उदस्थान ; HBV, V, GR, Ms (3) add उदस्थान ; Ms (2) omits
7. K, PKV ऋषि
8. JM adds विकर्म
- 7, 8 SA combines as कृषिकर्म
9. JM विश्वधा
10. Ms (K) तपन्
11. Ms (K) अमृताव
12. K विशिका ; Ms (K) हशिका ; JM omits ; SA विशिका ; HBV adds विशिख ; V, GR, Mss (2,3) add विशिका ; Ms (4) शिविका
13. K पुरोह ; Ms (K), CV पुरोद ; JM पुरोड ; *Vide* : 'पुरोद' इत्यन्ये
14. K, PKV and others omit ; HBV, Mss (2,3) चिन्ना
15. K, PKV and others omit ; *Vide* : 'चोक्षा वस्त्रादिवेषभक्तिः' इति वामनः
16. K, PKV and others omit
17. K, PKV, CV, BH omit

१३०. *Vide* : K, 4.4.99 ; PKV (pū), p. 835 ; CV, 3.4.101 ; JM, 3.3.203 ; SA, 3.2.201 ; BH, 4.4.168-70 ; HBV, 7.1.20 ; V, pp. 375-76.

1. JM इदं जुग ; Ms (4) इन्दयुग
2. Ms (2) संग
3. CV, JM omit
4. SA omits
5. CV, Ms (K) omit
6. *Vide* : SA (3.2.200) सर्वजनात् खञ् च ; *Cf.*, HBV (7.1.19) सर्वजनाण एयेनजौ ; *Vide* : V शाकटायनस्तु 'सर्वजनात् खं च' इत्यनेन सूत्रेण 'सर्वजन्यः सर्वजनीनः' इत्याह
7. HBV पाञ्चजन

१३१. कथादि-गणः (४.४.१०२)

कथा विकथा सङ्कथा^१ वितण्डा^२ कुष्ठविद्^३ जनवाद
जनेवाद^४ जनोवाद^५ वृत्ति^६ सङ्ग्रह^७ गुण^८ गण^९ आयुर्वेद ।

१३२. गुडादि-गणः (४.४.१०३)

गुड कुल्माष^१ सक्नु अपूप मांसोदन^२ इक्षु^३ वेणु^४
सङ्ग्राम सङ्घात प्रवास निवास^५ उपवास^६ ।

१३१. *Vide* : K, 4.4.102 ; PKV (pū), p. 836 ; CV, 3.4.104 ; JM, 3.3.206 ; SA, 3.2.202 ; BH, 4.4.173-76 ; HBV, 7.1.21 ; V, pp. 374-75

1. K, CV, SA, BH omit

2. JM वितन्दा

3. K, कुष्ठचित् ; Ms (K) कुष्ठविन् ; CV, SA, BH, HBV omit ; JM कुष्ठिडा ;
Vide : 'कुष्ठविद्' अयं वामनमतेन ; GR, Ms (2) कुष्ठवित्

4. CV, Ms (K) omit

5. K, PKV, CV, JM, BH omit ; Ms (K) जनोपवाद

6. JM वृत्ति

7. K सङ्ग्रह

6,7 SA combines as वृत्तिसङ्ग्रह

8,9 K combines as गुणगुण ; Ms (K) गुणगण

१३२. *Vide* : K, 4.4.103 ; PKV (pū), p. 836 ; CV, 3.4.104 ; JM, 3.3.206 ; SA, 3.2.202 ; BH, 4.4.177-79 ; HBV, 7.1.21 ; V, pp. 374-75

1. K, Mss (2,3,4) कल्माष ; Ms (K), SA गुल्माष ; JM कुल्यास ; HBV adds
गुल्मास ; *Vide* : *Nirukta* (1.4) कुल्माषांश्चिद् आहर । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति

2. SKTB माष, ओदन ; HBV adds मांस, ओदन ; *Vide* : V मांसोदन—व्यस्त
समस्तस्य ग्रहणम् ; Ms (2) मांसादन

3,4 PKV combines as इक्षवेणु

5. JM विवास

6. JM उपवास

पञ्चमोऽध्यायः

१३३. गवादि-गणः (५.१.२)

गो	हविष् ^१	बहिष् ^२	अष्टका	युग ^३	मेधा ^४	सक् ^५
नाभि नभं ^६	शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन च अन्तोदात्तत्वम् ^७					
ऊधसोऽनङ् च ^८	दर ^९	स्वद ^{१०}	खद ^{११}	खर ^{१२}	अक्षर	विष
अध्वन् ^{१३}	असुर ^{१४}	कूप ^{१५}	वेद ^{१६}	बीज ^{१७}	क्षर ^{१८}	दीप्त ^{१९}
स्वर ^{२०}						

१३३. *Vide* : K, 5.1.2 ; PKV (pū), p. 538 ; CV, 4.1.2 ; JM, 3.4.2 ; SA, 3.2.210 ; BH, 4.4.182-85 ; HBV 7.1.30 ; V, pp. 389-90

1. JM हवि
2. PKV बहिस् ; SA बहिष ; BH बहिर् ; Ms (K) बहिस
- 3, 4. Ms (K) Combines as युगमेधा
5. PKV, Ms (K) सक् ; JM श्रुव ; SA adds वीच ; Ms (2) सुव
6. *Cf.*, CV नाभेर् नभश्च ; JM नाभि नभं वा : BH नाभेर् नभश्चादेहांशात् ; HBV नाभेर् नभ् चादेहांशात् ; V नभे अपि च नाभेः ; *Vide* : MH (5.1.2) अयं 'नाभि' शब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैव चोच्यते 'नाभि नभं च' इति
7. *Cf.*, PKV शुनः सम्प्रसारणं दीर्घो वा तत्सन्नियोगेन अन्तोदात्तत्वं च ; CV शुनो यण इक् वा दीर्घत्वम् ; JM सुनो जिर् वा च दीर्घत्वं स्रस्यम् ; BH शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च ; HBV (7.133) शुनो वश्चो दूत ; V शुनो यण् इति श्रेयं दीर्घत्वं च विभाषया
8. CV, BH ऊधसो नश्च ; JM अवसो नश्च ; HBV न चोधसः ; V ऊधसो नङि
9. K उदर ; SA omits
10. PKV, JM, SA omit
11. K खट् ; CV, BH omit. JM adds, दव
12. K, CV, SA, Mss (2, 3) omit
13. BH, V अध्व ; Ms (4) अध्वर ; GR अध्वा ; B अध्वन
14. K, PKV, CV and others omit
15. K ऊधन्यः कूपः ; PKV, CV, SA, Mss (3, 4) omit ; कूर्प
16. K, PKV, JM, SA, BH, HBV omit ; V कूर्प
17. K, BH omit
18. K, JM, BH omit ; SA रक्ष
19. K, PKV and others omit ; HBV दाश ; V, Ms (2) दीप्त ; Ms (4) दास
20. K, PKV and others omit

१३४. अपूपादि-गणः (५.१.४)

अपूप	तण्डुल ^१	अभ्युष ^२	अभ्योष ^३	पृथुक ^४	अर्गल ^५
मुसल ^६	सूप ^७	कटक ^८	कर्णवेष्टक ^९	किण्व	अन्नविकारेभ्यश्च ^{१०}
यूप ^{११}	स्थूण ^{१२}	अश्व ^{१३}	पत्र ^{१४}	ओदन ^{१५}	अवोष ^{१६}
प्रदीप ^{१८}					दीप ^{१७}

१३५. निष्कादि-गणः (५.१.२०)

निष्क पण पाद माष^१ वाह^२ द्रोण^३ पण्टि ।

१३४. *Vide* : K, 5.1.4 ; PKV (pū) p. 838 ; CV, 4.1.3 ; JM, 3.4.3 ; SA, 3.2.209 ; BH, 4.4.188 ; HBV, 7.1.29 ; V, pp. 391-92

1. JM तन्दुल
 2. JM, SA, V omit ; BH अभ्युष
 3. V, Mss (2, 4) omit ; BH अपोष
 4. SA, Ms (2) पृथक्
 5. CV, JM, SA, Ms (K) इर्गल ; HBV ईर्गल, इत्त्वल ; BH अर्गला ; *Vide* 'अर्गला' अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्तु 'अर्गल इति' ष्टुः ; GR adds इर्गला ; Ms (3) adds इर्गल
 6. Ms (2) omits
 7. CV, JM, SA omit
 8. PKV शकट ; HBV adds शकट
 9. JM कर्णवेष्टक ; V कर्णवेष्ट ; *Vide* : V 'कर्णवेष्टक इत्यन्ये'
 10. SA omits ; *Vide* : V शाकटायनमतम् आश्रित्य 'अन्नविकाराश्च' इति न पठितम्
 11. GR, Mss (3, 4) add यूप
 12. Mss (3, 4, K) स्थूण
 - 11, 12. SA combines as स्थूणापूय
 13. Ms (2) अश्वत्थ ; Ms (K) omits
 14. Mss (2, K) omit
 - 13, 14. CV, JM, SA, HBV combine as अश्वपत्र
 15. K, CV, JM, SA omit
 16. K, PKV, BH, Mss (2, 4) omit ; SA अदोष ; Ms (3) अवाप
 17. K omits
 18. PKV, CV, BH omit ; *Vide* : V अन्ये तु 'प्रदीप' शब्दम् अपि पठन्ति
१३५. *Vide* : K, 5.1.20 ; PKV (pū), p. 842 ; BH, 5.1.4
- 1, 2. PKV combines as मापवाह
 - 2, 3. K, PKV combine as वाहदोष

१३६. अश्वादि-गणः (५.१.३६)

अश्व^१ अश्मन्^१ गण^१ ऊर्णा^१ उमा^१ वसु^२ वर्षा^३
भङ्गा^४ ।

१३७. वंशादि-गणः (५.१.५०)

वंश^१ कुटज^१ वल्कज^२ मूल^१ अक्ष^१ स्थूरा^३ अश्मन्^४
अश्व^५ इक्षु^६ खट्वा ।

१३८. छेदादि-गणः (५.१.६४)

छेद^१ भेद^१ द्रोह^१ दोह^२ नर्त^३ कर्ष^१ सम्प्रयोग^४
विप्रयोग^५ प्रेषण^६ सम्प्रश्न^७ विप्रश्न^८ विप्रकर्ष^९ प्रकर्ष^९ विकर्ष^{१०}
प्रयोग^{११} विराग विरङ्गं च^{१२} ।

१३६. *Vide* : K, 5.1.39 ; PKV (pū) p. 846 ; CV, 4.1.52 ; JM, 3.4.38 ; BH, 5.1.29 ; HBV, 6.4.155 ; V, p. 399

1. JM अश्मन्
2. JM, HBV add वस्त्र ; Ms (3) कंसु
3. K वर्ष
4. K भङ्ग ; GR गङ्गा

१३७. *Vide* : K, 5.1.50 ; PKV (pū), p. 848 ; CV, 4.1.72 ; JM, 3.4.49 ; SA, 3.2.116 ; BH, 5.1.55 ; HBV, 6.4.166 ; V, pp. 399-400

1. JM कूट ; HBV adds कुट ; V, Ms (3) कुट *Vide* : V 'कुटज' इति वामनः ; Ms (4) कूटज
2. Ms (4) वल्कज
3. JM स्थूल ; Ms (3) स्थूरा
4. JM, Ms (3) omit
5. CV, BH, HBV, GR, Ms (3) omit
- 4, 5. *Vide* : V अश्व अश्म शब्दौ गणौ द्रष्टव्यौ
6. Ms (4) adds इक्षु

१३८. *Vide* : K, 5.1.64 ; PKV (pū) p. 850, CV, 4.1.75 ; JM, 3.4.62 ; SA, 3.2.178 ; BH, 5.1. 59-60 ; V, pp. 410-11

1. JM होई ; Ms (K) द्राह
2. Ms (K) दाह ; Mss (2, 3) omit
3. K, SA वर्त ; Ms (K) तर्त ; B नर्ति
4. JM, SA adds प्रयोग
5. CV, Ms (K) omit
6. CV omits ; SA प्रेक्षा : *Vide* : V 'प्रेक्षणा' इति शकटांगजः ; Ms (2) प्रषण ; Ms (K) प्रेष
7. SA सम्प्रश्च ; Ms (2) सप्रह्म
8. K, PKV and others omit ; Ms (2) विप्रह म
9. K, CV, JM, BH omit
10. K, PKV, CV, BH omit
11. K, PKV ann others., omit
12. *Cf.*, SA (3.2.179) वैरिङ्गः ; BH विरागद् विरङ्गश्च ; *Vide* : V 'विराग विरङ्गं च' ; इति गणसूत्रं वामनमतेन ; GR विराग शब्दस्य विरङ्गभावो वा ; DV 'विरागो विरङ्गं च' इति (छेदादि) पाठाद् विरङ्गादेशः

१३६. दण्डादि-गणः (५.१.६६)

दण्ड	मुसल ^१	मधुपर्क ^२	कश ^३	अर्घ ^४	मेधा ^५	मेघ ^६	युग
उदक	वध ^७	गुहा ^८	भाग ^८	इभ ।			

१४०. व्युष्टादि-गणः (५.१.६७)

व्युष्ट	नित्य	निष्क्रमण	प्रवेशन	तीर्थ	आस्तरण ^१
सङ्ग्राम ^२	सङ्घात	अग्निपद ^३	पीलुमूल ^४	प्रवास ^५	उपसङ्क्रमण ^६
उपवास ^७	आकृतिगणोऽम् ।				

१४१. सन्तापादि-गणः (५.१.१०१)

सन्ताप	सन्नाह	सङ्ग्राम	संयोग ^१	सम्पराय ^२	सम्पेष ^३
--------	--------	----------	--------------------	----------------------	---------------------

१३६. *Vide* : K, 5.1.66 ; PKV (pū) p. 850 ; CV, 4.1.79 ; JM, 3.4.64 ; SA, 3.2.74 ; BH, 5.1.64 ; V, p. 401

1. JM मुशल
2. JM मधुपर्क
3. JM कश, SA शका
4. JM अर्घ्य ; SA अर्ह ; Ms (4) omits
5. JM मेध्यव ; Ms (4) ओमेधा
6. JM omits ; SA मेघ
7. Ms (4) वडव ; Ms (K) वन्ध
8. PKV, CV and others., Ms (K) omit

१४०. *Vide* : K, 5.1.101; PKV (pū), P. 854, CV, 4.1.120 ; JM, 3.4.95 ; SA, 3.2.96 ; BH, 5.1.105-109 ; V, pp. 394-95

1. CV, JM and others., Mss (2,4) omit
- 2, 3 Ms (4) omits
3. SA अग्नीप
4. SA, Mss (2,4) पीलु, मूल
5. CV, BH omit
6. CV, SA, BH, HBV, V, Mss (2,4) omit
7. K, PKV, CV, BH omit

१४१. *Vide* : K, 5.1.101; PKV (pū), p. 854 ; CV, 4.1.120; JM, 3.4.95 ; BH, 5.1.105-9; V, pp. 394-95

1. Ms (K) संख्याग
2. Ms (4) साम्पण्य
3. PKV, Ms (4) सम्पेष ; CV संवेश ; BH, V संवेश, सम्पेश ; GR, Ms (3) add संवेश, संवेश ;

निष्पेप⁴ निसर्ग⁵ विसर्ग उपसर्ग उपवास प्रवास सङ्घात
सम्मोदन⁶ सक्तु⁷ मांसोदनाद् विगृहीताद् अपि⁸ सर्ग⁹ संवास⁹ ।

१४२. अनुप्रवचनादि-गणः (५.१.१११)

अनुप्रवचन उत्थापन¹ प्रवेशन² अनुप्रवेशन³ उपस्थापन⁴
संवेशन⁵ अनुवचन⁶ अनुवासन⁷ आरम्भण⁸ आरोहण⁹ प्ररोहण¹⁰
अन्वारोहण¹¹ ।

१४३. पृथ्वादि-गणः (५.१.१२२)

पृथु मृदु महत्¹ पटु तनु² लघु बहु साधु

4. CV omits ; JM निष्पेप
5. *Vide* : V 'निः सर्ग' इत्यपि वामनः
6. CV omits ; JM सम्मोहन ; Ms (K) सम्मोद
7. JM शक्तु
- 7,8 BH सक्तुमांसोदन ; *Vide* : V 'सक्तुमांसोदन' इत्यन्यः
8. JM मांसोदनाद् गृहीताद् अपि ; *Cf.*, Ms (K) मांसोदन—विगृहीताद् अपि ; V मांसोदन, मांस, ओदन
9. K, PKV and others omit
१४२. *Vide* : K, 5.1.111 ; PKV (pū), p. 855 ; CV, 4.1.132 ; JM, 3.4.104 ; SA, 3.2.121 ; BH, 5.1.121-24 ; HBV ; 5.1.121 ; V, pp. 397-98
1. JM उच्चापन ; Ms (2) उत्थपान ; Ms (K) उच्छापन
2. PKV, SA, HBV, V, Ms (2) omit ; JM ; प्रपण
3. CV, JM, SA, HBV, V omit
4. PKV, SA omit
5. K adds अनुवेशन ; JM संवेशन ; V अनुवेशन ; *Vide* : V 'संवेशनम्' इति वामनः ; SA, HBV, Ms (K) omit
6. PKV, SA अनुवाचन ; JM, GR, Ms (2) add अनुवाचन ; HBV अनुवाचन, अनुवदन ; *Vide* : V 'अनुवाचनम्' इति वामनः
7. K omits
8. JM आभरण ; SA आरम्भण ; HBV adds समारम्भण ; V, Ms (3) समारम्भण ; Ms (2) आरम्भण
9. PKV, SA, HBV, Ms (2) omit
10. PKV, CV, SA, HBV, GR, Ms (2) omit
11. CV, V, Ms (2) अनुरोहण ; SA, BH, HBV omit ; Ms (K) अन्वाश्चारोहण
१४३. *Vide* : K, 5.1.122 ; PKV (pū), p. 859 ; CV, 4.1.139 JM, 3.4.112 ; SA, 3.3.8 ; BH, 5.1.134-35 ; HBV, 7.1.158 ; V, pp. 416-18
1. JM, SA महि ; HBV adds महि ; *Vide* : V 'महि' अयं शकटाङ्गजमतेन
2. JM नत्

DR̥DHĀDI-GAṆA

177

आशु ³	बहुल	गुरु	दण्ड ⁴	उरु ⁵	चण्ड ⁶	बाल ⁷	अकिंचन ⁸
होड ⁹	पाक	वत्स	मन्द ¹⁰	स्वादु	ह्रस्व	दीर्घ ¹¹	प्रिय
वृष ¹²	ऋजु ¹³	क्षिप्र ¹⁴	क्षुद्र ।				

१४४. दृढादि-गणः (५.१.१२३)

दृढ	वृढ ¹	परिवृढ	भृश ²	कृश ³	शुक्र ⁴	चुक्र ⁵	आम्र ⁶
लवण	अम्ल ⁷	शीत	उष्ण	जड	बधिर	पण्डित	मधुर ⁸
मूर्ख ⁹	मूक	वेर् यात-लात-मति-मनः शारदानाम् ¹⁰				समो मति-मनसोः ¹¹	
जवन ¹² ।							

3. K आशु ; Ms (4) आशु
 4. K, JM, Mss (2, 3, 4) add खण्ड ; CV, BH खण्ड ; SA खण्डु, खण्ड ; HBV खण्ड, खण्डु, पण्डु ; V खण्ड, खण्डु ; *Vide* : V 'दण्ड' इत्यन्यः
 5. Ms (K) omits
 6. Ms (3) चन्द्र
 7. SA बालवाड ; BH, V omit
 8. PKV omits
 9. Ms (4) डोडा
 10. BH, V omit ; Ms (3) मद
 11. BH, V omit
 12. PKV, CV, BH, Ms (K) omit
 13. Ms (K) omits
 14. SA क्षिप्र
१४४. *Vide* : K, 5.1.123 ; PKV (pū), p. 860 ; CV, 4.1.140 ; JM 3.4.113 ; SA, 3.3.9 ; BH, 5.1.138-41 ; HBV, 7.1.59 ; V, pp. 419-20
1. K, PKV, CV, BH, Ms (4) omit ; Ms (2) वृह, वृद्ध ; *Vide* : V 'वृढ' अयं शकटाङ्गज-वामनमतेन
 2. CV adds वृष
 3. JM कृ
 4. K, PKV, CV, JM, BH omit, Ms (2) शुक्र
 5. K चक्र ; Ms (K) वेक्र ; GR, Ms (3) वक्र, चुक्र
 6. *Vide* : V 'आम्र' वामनमतेन, Also : 'ताम्रम् आम्रं तथा तृष्णां प्राह श्री शाकटायनः'
 7. CV आम्ल ; BH, Mss (3, 4, K) omit
 8. Ms (2) मधुन
 9. JM मूर्ख
 10. *Cf.*, K वेर् यात-लात-मति-मनस्-शारदानाम् ; PKV वेर् यात-लात-मति-मनस्-शारदानाम् ; JM वेर् यात-लात-सम्मति-मनः-शारदानाम् ; SA, HBV, V, GR वियात, विलात, विमति, विमनस्, विशारद ; BH वेर् यात-लात-शारदेभ्यः
 11. SA, HBV, V, GR सम्मति, सम्मनस् ; BH समश्च मतिमनोभ्याम्
 12. PKV, CV, JM, SA, HBV, Ms (K) omit ; BH, V तत्प
 - 11, 12. K combines as समो मति-मनसोर जवने

१४५. ब्राह्मणादि-गणः (५.१.१२४)

ब्राह्मण	वाडव	माणव	चोर	धूर्त	आराध्य ¹	विराध्य ²	अपराध्य ³
उपराध्य ⁴	एकभाव ⁵	द्विभाव	त्रिभाव	अन्यभाव	समस्थ		
विषमस्थ ⁶	परमस्थ ⁷	मध्यमस्थ ⁸	अनीश्वर ⁹	कुशल ¹⁰	चपल		
निपुण	अर्हंतो नुम् च ¹¹	अक्षेत्रज्ञ ¹²	संवादिन् ¹³	संवेशिन् ¹⁴	बहुभाषिन् ¹⁵		
सम्भाषिन् ¹⁶	शीर्षपातिन् ¹⁷	वालिस ¹⁸	दुष्पुरुष ¹⁹	कापुरुष ²⁰	दायाद		
विशस्ति ²¹	राजन्	अधिपति	अलस ²²	पिशाच	पिशुन	विशाल	
गणपति	गडुल ²³	विघातिन् ²⁴	वियात ²⁵	निपात ²⁶	विषम ²⁷		

आकृतिगणोज्यम् ।

१४५. Vide : K, 5.1.124 ; PKV (pū), p. 860 ; CV, 4.1.141 ; JM, 3.4.114 ; SA, 3.3.10 ; BH, 5.1.141-47 ; HBV, 7.1.60 ; V, pp. 421-28

1. PKV साराध्य ; JM, BH आराध्य
2. CV omits ; JM, BH विराध्य
3. CV, BH, V omits ; JM अपराव ; SA अपिराध्य
4. JM, BH उपराव्य
5. SA, HBV omit the words एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव and समस्थ
6. JM, SA, HBV omit
7. JM परस्थ ; SA, HBV omit
8. CV, Mss (3, K) मध्यस्थ ; JM, SA, HBV omit
9. JM, SA, HBV omit
10. JM कुशल
11. Cf., HBV (7.1.61) अर्हंतोस्तन्त च ; V नुम् च अर्हंतो मतः ; Ms (4) अर्हंतो नुश्च
12. CV क्षेत्रज्ञ ; JM, SA, HBV omit ; Ms (3) adds क्षेत्रज्ञ
13. SA, HBV omit
14. SA, HBV, Ms (2) omit
15. SA, HBV omit ; Ms (K) बहुभाषिन्
16. SA, BH, HBV omit
17. K शीर्षपातिन् ; Ms (K) शीर्षपातिन् ; JM शीर्षगातिन् ; SA, HBV omit
18. JM वालिस ; SA, HBV omit
19. PKV दुःपुरुष ; SA, HBV omit
20. CV, SA, HBV omit the words कापुरुष, दायाद and विशस्ति ; SA, HBV omit also the words राजन् and अधिपति
21. K, JM विशस्ति ; Ms (K) adds विशस्त ; HBV विशस्त
22. JM, SA, HBV omit
23. Ms (K) नडुल
24. K, PKV and others omit
25. K, CV and others omit ; PKV विपात
26. K, CV, SA, V omit ; JM निघात
27. K, CV and others omit

१४६. पुरोहितादि-गणः (५.१.१२८)

पुरोहित	राजसे ^१	ग्रामिक ^२	परिषिक ^३	वर्मिक ^४	खण्डिक
दण्डिक	छत्रिक ^५	शिलिक ^६	पिण्डिक ^७	सुहित ^८	बाल ^९
ऋषिक ^{११}	पुत्रिक ^{१२}	प्रतिक ^{१३}	अञ्जनिक ^{१४}	सूचिक ^{१५}	चूडिक ^{१०}
सूचक ^{१७}	पथिक ^{१८}	सारथि ^{१९}	चर्मिक ^{२०}	कर्मिक ^{२१}	शाकवर ^{१६}
आस्तिक ^{२३}	नास्तिक ^{२४}	तिलक ^{२५}	मूलिक ^{२५}	अविक ^{२६}	अञ्जलिक ^{२२}
संरक्ष ^{२८}	मन्द ^{२९}	सूतिक ^{२०}			धार्मिक ^{२७}

१४६. *Vide* : K, 5.1.128 ; PKV (pū) p. 862 ; CV, 4.1.141 ; JM, 3.4.114 ; SA, 3.3.10 ; BH, 5.1.159 ; HBV, 7.1.60 ; V, pp. 425-28

1. K राजन् ; CV, V omit ; JM राजन् असे
2. K सङ्ग्रामिक ; Ms (K) सायान्त्रिक ; PKV omits
3. K एषिक ; PKV परिषदिक ; CV omits ; *Vide* : V 'परिषदिक' इति वामनः । अथं (परिषिकः) भोजमतेन ; GR पर्षः सेकोऽस्यास्तीति पर्षो अमिषिकः । स एव परिषिकः ; Ms (2) पषिक ; Ms (4) परिषिक
4. K वर्मित ; CV omits ; JM, BH वर्षिक
- 5, 13. PKV omits ; CV includes this *gaṇa* in *Brāhmaṇādi* and reads there only the words पुरोहित, खण्डिक, पत्यन्त, राजपुरुष, गणपति, अधिपति, गडुल, दायाद, विशस्ति and वियात
6. K मिलिक ; JM शीलिक ; SA omits
7. CV, JM and others omit
8. K, PKV, and others omit
9. JM, Ms (2) बाल ; SA, BH omit
10. K चूडितिक ; CV, JM and others and Mss (2,4) omit ; *Vide* : GR 'चूलिक' इत्यन्ये
11. K कृषिक ; CV, JM and others, and Ms (4) omit
12. K पत्रिक ; CV, JM and others omit
13. SA, BH and others, and Ms (2) omit
14. K अजानिक ; PKV अञ्जनिक ; JM साञ्जनिक, आजनिक ; SA अजनिका ; HBV adds अजिनिक ; GR adds अजानिक ; *Vide* : GR 'अजनीकम्' इति केचित्
15. PKV, SA, HBV, Ms (K) omit ; Ms (2) सविक
16. K राक्वर ; PKV, CV and others omit
17. SA सूचक, सूतका ; HBV सूचक, सूतक ; *Vide* : V 'सूतक' इत्यन्ये
18. K पन्धिक ; PKV, CV and others, and Ms (K) omit
19. K, JM सारथिक ; PKV, SA, HBV omit
20. PKV, JM, SA omit
21. PKV, BH omit
22. JM, SA, HBV omit
23. K, PKV, SA, HBV omit ; JM वस्तिक
24. K, PKV, CV, JM, SA, HBV omit
25. K, PKV and others omit
26. K, CV and others omit
27. K, PKV, CV, JM, SA, HBV, V omit
28. K, PKV, CV, SA, HBV omit ; JM साराज
29. PKV, CV and others omit
30. PKV, BH, Mss (2, 4) omit

१४७. उद्गात्रादि-गणः (५.१.१२६)

उद्गातृ	उन्नेतृ	प्रतिहृत् ^१	रथगणक ^२	पत्तिगणक ^३	सुष्ठु
दुष्टु	अध्वर्यु ^१	वधू ^५	सुभग मन्त्रे ^६	प्रशास्तृ ^७	होतृ
कतृ ^९	भतृ ^{१०} ।				पोतृ ^८

१४८. युवादि-गणः (५.१.१३०)

युवन्	स्थविर	होतृ ^१	यजमान ^२	कमण्डलु ^३	पुरुषासे ^४
हृदयासे ^५	सुहृत् ^६	दुहृत् ^७	श्रवण ^८	कुस्त्री ^९	सुस्त्री ^{१०}
					दुःस्त्री ^{११}

१४७. *Vide* : K, 5.1.129 ; PKV (pū), p. 862 ; CV, 4.1.145 : JM, 3.4.119, SA, 3.3.13 ; BH, 5.1.164 ; HBV, 7.1.67 ; V, pp. 428-33

1. JM प्रतिहन्तु
2. Ms (K) गणक
3. K पत्तिगणक : JM पत्तिगणक ; Ms (4) पत्तिगणक
4. HBV omits ; Ms (K) अध्वर्यु^१
5. SA, HBV omit ; Ms (2) वधू ; Ms (3) वन्ध
6. CV सुभग ; JM, SA, HBV omit ; *Vide* : V 'सुभग' अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु 'सुभग मन्त्रे' इति पठति । वामनस्यापि सम्मतम् एतत्
7. K omits ; JM प्रशातृ
8. K, PKV, CV, JM omit ; *Vide* : V 'पोतु' इति युवादौ भोजः पठति
9. K, PKV, SA, omit ; *Vide* : अयं भोजमतेन ; GR, Ms (4) हृत्
10. K, SA, BH, GR omit

१४८. *Vide* : K, 4.1.130 ; PKV (pū), p. 863 ; CV, 4.1.146 ; JM, 3.4.120 SA, 3.3.93 ; BH, 5.1.165-71 ; HBV, 7.1.67 ; V, pp. 428-33

1. JM, BH omit
2. Ms (2) याजमान
3. JM, SA omit ; HBV कमण्डलुक ; *Vide* : V 'कमण्डलुकम्' इत्यन्ये
4. *Cf.*, CV, Ms (K) पुरुषाद् असमासे ; JM पुरुषाद् असे ; Ms (2) पुरुषशे B पुरुष, असमासे
5. *Cf.*, CV हृदयाद् असमासे ; JM हृदयाद् असे ; Ms (K) हृदयाच्च ; B हृदय, असमासे
- 4, 5 *Cf.*, SA (3.3.15) हृदयपुरुषाद् असमासे ; HBV (7.1.70) पुरुष-हृदयाद् असमासे ; BH पुरुषहृदयाभ्याम् असमासे ; V पुरुष-हृदयौ शेषौ एतौ समासविपर्यये
6. SA omits
7. K, Ms (2) omit
8. PKV, V, GR, Mss (3,4) श्रमण ; SA श्रावण ; HBE adds श्रमण, श्रमणक ; *Vide* : V 'श्रवण' इति वामनादयः
9. SA omits
10. PKV, BH omit
11. K, PKV, BH omit

सुहृदय¹² दुर्हृदय¹³ भ्रातृ¹⁴ सुभ्रातृ¹⁵ दुभ्रातृ¹⁶ वृषल¹⁷ क्षेत्रज्ञ
 कुतुक¹⁸ परिव्राजक¹⁹ कुशल²⁰ चपल²¹ निपुण पिशुन²²
 सन्नहचारिन्²³ कुतूहल²⁴ अनृशंस²⁵ कन्दुक²⁶ ।

१४६. मनोज्ञादि-गणः (५.१.१३३)

मनोज्ञ	कल्याण	प्रियरूप	छान्दस	छात्र	मेधाविन् ¹
अभिरूप	आह्वय ²	कुलपुत्र ³	श्रोत्रिय	चोर ⁴	धूर्त ⁵
युवन्	ग्रामपुत्र	ग्रामषण्ड ⁷	ग्रामकुमार ⁸	अमुष्यपुत्र ⁹	ग्रामुष्यकुल ¹⁰
सारपत्र ¹¹	बहुल ¹²	अवश्य ¹³	अदोरूप ¹⁴	ग्रामकुलाल ¹⁵	सुकुमार ¹⁶ ।

12. BH omits ; GR सहृदय
13. K, CV, JM, BH omit
14. K, यातृ ; JM, SA omit
15. JM adds सुभ्रातृ
16. JM omits
17. PKV वृष ; SA omits ; Ms (K) वृषण
18. K, BH, Ms (2) कृतक ; Ms (K) कुचुक ; JM omits : SA ककुर
19. Vide : V 'परिव्राजक' अयं शकटाङ्गजमतेन
20. JM कुशल
21. Vide : V केचित् न पूर्वस्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते
22. Ms (2) omits
23. CV, Ms (K) ब्रह्मचारिन् ; Vide : V 'सुब्रह्मचारिन्' इति वामनः । 'ब्रह्मचारिन्' इति चन्द्रः
24. Ms (K) कुतूल
25. JM अनृशंस
26. K, SA omit ; Ms (K), HBV कण्डक ; BH, Ms (2) कण्डुक ; GR कटुक
१४६. Vide : K, 5.1.33 ; PKV, (pū), p. 864 ; CV, 4.1.149 ; JM, 3.4.123 ; SA, 3.3.20 ; BH, 5.1.175-77 ; HBV, 7.1.73 ; V, pp. 433-36
1. Ms (2) मेधाविन्
2. JM, Ms (K) आद्य ; Ms (2) आव्य
3. Ms (2) कुल, पुत्र
4. HBV, GR, Ms (K) चौर
- 5, 6 Ms (K) combines as धूर्तवैश्वदेव
6. K वैश्वदेव ; PKV विश्वदेव
7. K ग्रामखण्ड ; HBV ग्रामसण्ड, ग्रामसाण्ड ; V ग्रामखण्ड, ग्रामण्ड ; Vide : V 'ग्रामसण्ड' इति जयादित्यः ; Ms (3) ग्रामसण्ड ; B ग्रामड
8. V omits
9. JM अमुष्यपुत्र ; Ms (2) ममुष्यपुत्र
10. PKV omits ; JM अमुष्यकुल
11. K शतपुत्र ; CV शरपत्र ; JM शरपुत्र ; BH सरः पुत्र ; HBV adds शरपत्र, शारपत्र ; Vide : V 'सारपत्रम्' इत्यन्यः । 'सारपुत्र' इति भोजः ; Ms (3) adds शतपुत्र
12. K, PKV, CV, JM omit
13. K, PKV, CV, JM, omit ; BH, HBV, V अवश्यम् ; Ms (3) अवश्यपुत्र
14. K, PKV, BH, Mss (2, 4) omit ; CV आहोरूप ; JM आदोरूप
15. K, PKV, CV, JM, BH omit ; HBV adds ग्रामकुल ; Ms (2) ग्रामकुल
16. K, PKV, CV, BH omit

१५०. पील्वादि-गणः (५.२.२४)

पीलु कर्कन्धु^१ समी^२ करीर कुवल^३ बदर^४ अश्वत्थ
खदिर ।

१५१. कर्णादि-गणः (५.२.२४)

कर्ण अक्षि^१ नख मुख केश^२ पाद^३ गुल्फ^४ भ्रू^५
शृङ्ग^६ दन्त^७ ओष्ठ^८ पृष्ठ^९ ।

१५२. तारकादि-गणः (५.२.३६)

तारक पुष्प मुकुल कण्टक^१ पिपासा सुख दुःख^२
ऋजीप^३ कुड्मल रोग विचार व्याधि निष्क्रमण मूत्र
पुरीष किसलय^४ कुसुम प्रचार तन्त्रा वेग^५ श्रद्धा उत्कण्ठा^६

१५०. *Vide* : K, 5.2.24 : PKV (pū), p. 868 ; CV, 4.2.24 ; JM, 3.4.145 ; SA, 3.3.47 ; BH, 5.2.26 ; HBV, 7.1.87 ; V, p. 388

1. CV, GR कर्कन्धू ; V adds कर्कन्धू

2. JM समी

3,4. *Vide* : V बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसम्मतौ

१५१. *Vide* : K, 5.2.24 ; PKV (pū) p. 868 ; CV, 4.1.25 ; JM, 3.4.145 ; SA, 3.3.48 ; BH, 5.2.27 ; HBV, 7.1.88 ; V, pp. 387,88

1. SA आक्षि

2,3. Ms (K) combines as केशपाश

4. *Vide* ; V 'गुल्म' इत्यपि चन्द्रः ; Ms (3) गुल्म

5. JM omits

5,6. K combines as भ्रू भङ्ग ; Ms (K) भ्रू , भृङ्ग

7. JM दत्त

8. JM उष्ठ

9. CV, SA, BH, HBV पुष्प ; JM omits ; *Vide* : V 'पृष्ठ' अयं वामनमतेन । 'पुष्प' इति चन्द्रादयः

१५२. *Vide* : K, 5.2.36 ; PKV (pū), p. 871 ; CV, 4.2.37 ; JM, 3.4.158 ; SA, 3.3.114 ; BH, 5.2.53-58 ; HBV, 7.1.38 ; V, pp. 413-16

1. PKV कटक ; JM omits

2. JM, Mss (2, 3) दुख

3. SA मुजिष ; *Vide* : V 'ऋचीषम्' इत्यन्यः

4. SA, HBV किरालय

5. SA, HBV add वेश

6. K, CV, JM उत्कण्ठ

TĀRAKĀDI-GAṆA

183

भर ⁷	द्रोह ⁸	गर्भाद् अप्राणिनि	स्तवक ⁹	अङ्गार ¹⁰	वर्णक ¹¹
बुभुक्षा ¹²	निद्रा	कर्णक ¹³	फल ¹⁴	उच्चार ¹⁵	पल्लव ¹⁶
अङ्गारक ¹⁷	पुलक ¹⁸	कुवलय	शैवल	गर्व	तरङ्ग
पण्डा	हस्तक	सीमन्त	कर्म	कञ्जल	कलङ्क
कन्दल	अन्धकार	कोरक	अङ्कुर	रोमांच	हर्ष ¹⁹
क्षुध ²¹	ज्वर ²²	गर ²³	दोह ²³	शास्त्र ²⁴	मुकुर ²⁵
चन्द्रक ²⁷	मुद्रा	राग	मञ्जरी ²⁸	शृङ्गार	तृप ²⁹
गौरव ³¹	स्थपुट ³¹	कञ्चुक ³¹	वकुल ³²	स्वभ्र ³³	वर्म ³⁴
मूर्धा ³⁶	प्रतिविम्ब	विघ्न	तन्त्र ³⁷	प्रत्यय	दीक्षा
गर्ज ³⁵					
गर्ज ³³ ।					

आकृतिगणोऽयम् ।

7. K, PKV, JM भर
8. HBV omits ; K ends this *gaṇa* after गर्भाद् अप्राणिनि
9. PKV, CV, SA, V स्तवक ; B स्तम्बक
10. JM, SA omit
11. PKV, SA, HBV वर्णक ; CV वर्ण
12. K (fn.) पुक्षा
13. PKV, ends here this *gaṇa*
14. CV, JM, SA omit
15. BH omits
16. JM omits
17. CV omits
- 18-19 CV, JM, SA omit the words beginning from पुलक and ending up to हर्ष
20. JM, SA omit
21. CV, JM, SA omit ; Ms (2) क्षुध
22. CV, JM, SA omit
23. JM, SA omit
24. CV, JM, SA omit
25. CV, JM, SA omit ; B कुमुर
26. CV, JM, SA omit
- 27-30 CV, JM, SA omit the words beginning from चन्द्रक and ending up to गर्ध
28. Ms (2) मञ्जीर
29. Ms (2) तृष
30. Ms (2) गर्ध
31. CV, JM, SA, BH, HBV omit
32. CV, JM, SA, BH omit
33. CV, BH omit ; JM स्वभ्र ; Ms (2) स्वर्भा
34. CV, HBV omit ; Ms (3) वर्मन्
35. CV, BH omit
- 36-38. CV, HBV omit the words beginning from मूर्धा and ending upto गर्ज
37. Vide : V 'तन्द्रा आलस्यम्' इति द्रमिडाः पठन्ति

१५३. विमुक्तादि-गणः (५.२.६१)

विमुक्ता ¹	देवासुर ²	वसुमत् ³	सत्त्वत् ⁴	उपसत् ⁵	दशार्ह ⁶
वयस् ⁷	हविर्धान ⁸	सोमापूषन् ⁹	अग्नाविष्णु ¹⁰	वृत्रहन् ¹¹	इडा ¹²
रक्षोऽसुर ¹³	सदसत् ¹⁴	परिसारक ¹⁵	वसु	मरुत् ¹⁶	पत्नीवत् ¹⁷
पतत्रिन् ¹⁸	महित्री ¹⁹	अस्यहत्य ²⁰	दशार्ण ²¹	उर्वशी ²²	सुपर्ण ²³
					वर्हवत् ²⁴ ।

१५३. *Vide* : K, 5.2.61 ; PKV (pū), p. 880 ; CV, 4.2.155 ; JM, 4.1.65 ; SA, 6.3.177 ; BH, 5.2.217-18 ; HBV, 7.2.76 ; V, pp. 457-58

1. Ms (2) वियुक्त
2. *Vide* : V अपरे विगृहीताद् अपि उदाहरन्ति-दैवः आसुरः
3. CV, JM, SA omit ; BH, HBV वसुमन्त ; Ms (K) वसुमत्
4. CV सत्त्वन्तु ; JM सत्त्वन्त ; HBV सत्त्वत्, सत्त्वन्तु ; *Vide* : V 'सत्त्वन्तु' इत्यपि केचित् Ms (4) वैसुत्वत्
5. SA, Mss (2, 4) उपसद् ; HBV उपसद् उपसद् ; *Vide* : V अकारान्तोऽपि अन्येषां मतेन
6. SA दशाह
- 6, 7. K combines as दशार्हपयस् ; Ms (K) दशार्ह, वयस्
8. JM हविर्धाता ; Ms (2) हविर्धार
9. PKV, Ms (2) सोम, पूषन् ; Ms (2) सोमपूषन् ; B सोमापुषन्
10. CV, SA, Ms (3) अग्नाविष्णु ; JM आम्नाविपु ; Ms (2) अग्नाविपु
11. K वृत्रहति ; Ms (K) द्वित्रिहति ; JM वृत्र, हर्तु ; BH, V, Ms (3) वृत्रहन्तु ; *Vide* : V 'वृत्रहन्' इति वामनः
12. SA इडा ; HBV adds इल
13. Ms (2) रक्षोसुर
14. CV, V omit ; Ms (K) उदसत्
15. K परिषादक ; Ms (K) परिसारिक ; Ms (2) omits
16. K मरुत्वत् ; CV, Ms (K) omit
17. PKV पत्नीवत् ; JM, BH, HBV, Ms (K) पत्नीवन्तु ; SA omits
18. K पतत्रि ; CV, SA, Ms (K) omit ; Ms (2) पतत्रिन्
19. SA महित्री ; BH omits
20. K, PKV, JM, SA, HBV omit ; *Vide* : K (7.3.20) 'अस्यहत्य' इति केचित् (अनुशक्तिकादौ) पठन्ति । ततोऽपि विमुक्तादित्वाद् अण्
21. K, PKV, JM, SA, Ms (2) omit
22. K, PKV, CV, SA omit
23. K, SA omit
24. K, SA, Ms (4) omit ; BH, HBV वर्हवन्तु ; V वर्हवान्

१५४. गोषदादि-गराः (५.२.६२)

गोषद्^१ इषेत्वा^२ मातरिष्वन् देवस्यत्वा देवीर् आपः^३ कृष्णोऽस्याखरेष्ठः^४
 देवीन्धिय^५ रक्षोहण^६ अञ्जन^७ प्रभूत^८ प्रतूर्त^९ दृशान^{१०}
 युञ्जान^{११} ।

१५५. आकर्षादि-गराः (५.२.६४)

आकर्ष^१ त्सर पिशाच^२ पिचण्ड^३ अशनि अश्मन् निचय^४
 चय^५ जय^६ आचय नय^७ पाद^८ दीप^९ हृद^{१०} ह्राद^{११}
 ह्राद शकुनि ।

१५४. *Vide* : K, 5.2.62; PKV (pū), p. 880; CV 4.2.156; JM, 4.1.157; SA, 3.3.178; BH, 5.2.219-20; HBV, 7.2.74; V, pp. 458-60

1. K, PKV गोषद्; CV गोषद्; JM, SA घोषद्, घोषद्; HBV adds घोषद्; V गोषद्, घोषदा; Mss (2, 4) गोषदा
2. K इषेत्वा; JM इषेत्वा
3. CV देवीराप
4. CV, SA कृष्णोऽस्याखरेष्ठः; JM कृष्णो अस्या खरेस्वा; BH, V कृष्णो अस्या; HBV कृष्णो अस्य, खरेष्ठा; *Vide* : V 'कृष्णो अस्या खरेष्ठ' इत्यन्ये; GR कृष्णो अस्य खरेष्ठः; Ms (3) कृष्णो अस्य खरेष्ठा
5. K देवीन्धियम्; Ms (K), BH दैवीन्धियम्; CV देवीन्धिय; JM दैवीन्धिया; SA दैवीन्धीयः; HBV दैवीन्धीया; Ms (4) देवीन्धिया
6. Ms (2) रक्षोहन्
7. JM अञ्जन्; Ms (K) omits
8. K, PKV and others omit; JM प्रभूता
9. PKV प्रतूर्तक; V, Ms (3) प्रतूर्त
10. JM adds कृशानु; Ms (K) ईशान
11. K, PKV and others omit, Ms (K) युञ्जाना

१५५. *Vide* : K, 5.2.64; PKV (pū), p. 881; CV, 4.2.68; JM, 3.3.17; SA 3.1.87; BH, 5.2.90-91; HBV, 6.3.97; V, p. 373

1. *Vide* : SKD (5.2.64) and its TB commentary आकर्ष इति रेफरहितो मुख्यः पाठः; *Cf.*, PM (5.2.64) and GR
2. K पिपासा
3. SA पिशाच
4. K विचय; *Vide* : V 'चय' इत्यन्यः
5. BH, V, Ms (K) omit
6. BH जय
7. Ms (2) नया
8. K निपाद; Ms (K) निपाद
9. CV, JM and others omit
10. BH, HBV omit; SA हाल; *Vide* : V 'ह्राद' इत्यन्ये
11. CV omits
12. Ms (2) omits; Ms (3) ह वाद

१५६. इष्टादि-गणः (५.२.८८)

इष्ट	पूर्त	उपसादित ¹	निगदित ²	परिगदित ³	निकथित ⁴
संकलित	निपठित ⁵	परिकलित ⁶	संरक्षित ⁷	अर्चित ⁸	परिरक्षित
अवकीर्ण ⁹	आयुक्त ¹⁰	आम्नात	श्रुत	अधीत ¹¹	आसेवित
अवकल्पित	निराकृत	उपकृत	उपाकृत ¹²	अनुयुक्त ¹³	अनुगणित ¹⁴
अनुपठित ¹⁵	व्याकुलित	गृहीत ¹⁶	अवधारित ¹⁶	गणित ¹⁷	निषादित ¹⁸

१५७. रसादि-गणः (५.२.९५)

रस	रूप	गन्ध	स्पर्श	शब्द	स्नेह	गुणात् ¹	एकाचः ²
भाव ³							

१५८. सिध्मादि-गणः (५.२.९७)

सिध्म	गङ्गु ¹	मणि	नाभि ²	बीज ³	निष्पाव ⁴	पांसु ⁵
१५६.	<i>Vide</i> : K, 5.2.88; PKV (pū), p. 884; CV, 4.2.94; JM, 4.1.22; SA, 3.3.88; BH, 5.2.118-19; HBV, 7.1.168					
1.	JM, SA omit; HBV adds उपासित; <i>Vide</i> : 'उपासितम्' इत्यन्ये					
2.	BH, Ms (K) omit					
3.	K, JM, SA omit					
4.	JM निकायेत; HBV adds निकठित; <i>Vide</i> : V 'निकठित' इत्यन्यः					
5.	PKV, SA, BH omit					
6.	SA, Ms (K) omit					
7.	PKV, Ms (K) omit					
8.	JM omits					
9.	Ms (2) अविकीर्ण					
10.	SA आयुक्त					
11.	PKV, CV, JM, BH, Ms (K, 2) omit, SA अधीति					
12.	BH omits					
13.	BH omits; Ms (K) अनुक्त, युक्त					
14.	K, SA अनुगुणित; HBV, V add अनुगुणित					
15.	SA अनुपरित					
16.	K, omits					
17.	SA omits					
18.	K, PKV, CV, JM, SA omit					
१५७.	<i>Vide</i> : K, 5.2.95; PKV (pū), p. 886; JM, 4.1.23; BH, 5.2.125					
1.	<i>Cf.</i> , JM एते गुणशब्दाः; BH गुणेभ्यः					
2.	BH omits					
3.	K omits					
१५८.	<i>Vide</i> : K, 5.2.97; PKV (pū) p. 889; CV, 4.2.100; JM, 4.1.25; SA, 3.3.120; BH, 5.2.128-33; HBV, 7.2.21; V, pp. 442-43					
1.	JM गट्; SA omits					
2.	JM omits					
3.	K जीव					
4.	PKV omits; JM, Ms (3) निष्पात; SA निपाट; V निष्पाद्, निष्पद्; <i>Vide</i> : V 'निष्पाद्' अयं शकटांगजमतेन । 'निष्पद्' इत्यन्ये; Ms (2) निष्पाद					
5.	J omits; SA पांसु; HBV, Ms (2) पांसु					

सक्तु ⁶	हनु ⁷	मांस ⁸	पशू ⁹	पाणिगधिमन्योर् दीर्घश्च ¹⁰	परां ¹¹	उदक ¹²
प्रज्ञा ¹³	पार्श्व ¹⁴	ग्रन्थी ¹⁵	वात-दन्त-बल-ललाटानाम् ऊङ् ¹⁶	जटा-घटा-		
कालाःक्षेपे ¹⁷	सक्थि ¹⁸	कर्ण ¹⁹	स्नेह	शीत	श्याम	पिङ्ग
पित्त ²⁰	पुष्क ²¹	पृथु	मृदु	मञ्जु ²²	पत्र ²³	चटु ²⁴
कण्डू ²⁵	क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ²⁷	कृष्ण ²⁸	पेश ²⁹	पक्ष्मन् ³⁰	श्री ²⁹	
श्लेष्मन् ³¹	कुश ²⁹	धारा ³²	। आकृतिगणोऽयम् ।			

6. SA सन्तु; BH omits
7. JM omits
8. SA मांसपत्र; Ms (K) मास
9. K, PKV परशु; CV, JM, SA, V पशु^८; BH पशु; HBV पशु^८; *Vide*: V 'पशु^८,' इति भोजराजः
10. *Cf.*, JM यल्लिपुमन्योर् दीर्घत्वं च; SA, HBV, V पाण्यो, धमनी; BH, Ms (3) पाणिगन्धिमन्योर् दीर्घश्च
11. PKV omits; JM वर्ण^{११}; Ms (K) कर्ण
12. PKV omits
13. PKV omits; Ms (2) प्रज्ञ
14. PKV, BH, Ms (K) omit
15. PKV, BH, Ms (K) omit; HBV ग्रन्थ
16. *Cf.*, K, BH वात-दन्त-बल-ललाट-गलानाम् ऊङ् च; JM वात-दन्त-चोला-ललाटानाम् उङ् च; SA (3.3.118) वात-दन्त-बल-ललाटाद् ऊलः; *Vide*: V वातादेर् ऊङ् अपि स्मृतः...गल शब्दाद् अपि गलूल इति मन्यते भोजः; Mss (2, 3) वात-दन्त-बल-ललाटानाम् ऊङ् च
17. *Cf.*, CV जटा-घटा क्षेपे; JM जटा-घटा-कालेभ्यः क्षेत्या; SA काढा-जटा-घाटात् क्षेपे; BH जटा-घटाभ्यां क्षेपे; HBV काला-जटा-घाटात् क्षेपे; V काला-घाटा-जटा क्षेपे; *Vide*: V काला शब्दस्य 'ल' प्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते; Ms (2) जटा-घाटा-काला क्षेपे; Ms (3) जटा-घटा-कटा-काला क्षेपे
18. B सक्थि; PKV, CV, JM, SA omit the words from सक्थि upto कण्डू
- 18, 19. Ms (K) combines as सक्थिकर्ण
20. BH omits
21. K, V शुष्क; HBV omits; Ms (2) मुष्क
22. HBV omits; Ms (K) मिञु
23. Ms (K) पट
24. HBV वटु
25. HBV omits
26. K कुरण्ड; GR, Ms (3) कुरण्ड
27. *Cf.*, क्षुद्रजन्तूपतापाच्येभ्यः; PKV क्षुद्रजन्तुभ्यश्चादन्तेभ्यः; CV क्षुद्रजन्तूपतापाच्च; JM क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां वेद्यते; BH क्षुद्रजन्तूपतापेभ्यश्च; V क्षुद्रजन्तूपतापाभ्याम्; Ms (2) क्षुद्रजन्तुमतायाच्
28. K, CV, JM, SA omit
29. K, HBV omit
30. K, SA omit
31. K, BH omit
32. K, HBV omit; Ms (3) धार

१५६. लोमादि-गणः (५.२.१००)

लोमन् रोमन् वल्गु^१ वभ्रु^२ हरि^३ कपि^४ मुनि^५
तरु^६ कर्क^७ गिरि^८ ।

१६०. पामादि-गणः (५.२.१००)

पामन् वामन् वेमन्^१ हेमन्^२ श्लेष्मन् कद्रू^३ वलि^४
सामन्^५ ऊष्मन्^६ कृमि^७ अङ्गात् कल्याणे^८ शाकी-पलाली-दद्रूणां-
ह्रस्वत्वं च^९ विष्वग् इत्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः^{१०} लक्ष्म्या अच्च^{११} ।

१५६. *Vide* ; K, 5.2.100 ; PKV (pū), p. 889 ; CV, 4.2.100 ; JM, 4.1.27 ; SA, 3.3.125, BH, 5.2.140 ; HBV, 7.2.28 : V, p. 445

1. BH पल्लु ; V वस्तु ; Ms (3) omits ; Ms (K) वसु
2. K वभ्रु ; Ms (K), BH, V वभ्रू ; SA वभ्रू ; वभ्रू ; Ms (2) omits
3. Ms (2) omits ; Ms (K) हरिक
4. Ms (K) omits
5. K शुनि ; BH omits
6. CV भरु ; SA omits ; BH रुरु ; HBV उरु ; V रुरु, मुरु
7. K, B omit
8. K-JM, HBV omit

१६०. *Vide* : K, 5.2.100 ; PKV (pū), p. 889 ; CV, 4.2.100 ; JM, 4.1.27 ; SA 3.3.126 ; BH, 5.2.141-45 ; HBV, 7.2.29 ; V, pp. 445-46

1. K, PKV and others omit
2. JM omits
3. CV, BH दद्रु ; Mss (2, 4, K) कड
4. CV, BH, V, Ms (2) वलि
5. BH शाम
6. K, CV, JM, SA omit
7. K, JM, SA, HBV omit
8. *Cf.*, JM, Ms (2) अङ्ग कल्याणे ; SA, HBV अङ्ग ; V कल्याणाद् अङ्गशब्दश्च
9. *Cf.*, शाकी-पलाली-दद्रूणां ह्रस्वत्वं च ; Mss (K, 4) शाकी-पलाली-दद्रूणां ह्रस्वत्वं च ; CV शाकी पलाली-कद्रूणां ह्रस्वत्वं च ; JM दद्रु-शाकी-पलाली प्रश्च ; SA (3.3.127), HBV (7.2.30) शाकी-पलाली-दद्रूणां ह्रस्वश्च ; BH शाकी-पलाली-कद्रूणां ह्रस्वश्च
V शाकी-दद्रु-पलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः ; *Vide* : V भोजराजस्तु प्राक्सूत्रे 'दद्रु' शब्दम्, अस्मिन् सूत्रे च.....गोधापर्यायं 'कद्रु' शब्दम् आह
10. *Cf.*, JM विष्वग् इति वृत्तं चाकृतसन्धेः ; SA (3.3.128) विषु-लक्ष्मणौ ; HBV (7.2.31) विष्वचो विषुश्च ; BH विष्वचो अकृतसन्धेर् उत्तरपदलोपश्च ; V विष्वचो ऽकृतसन्धि स्यात् लुक् पदस्योत्तरस्य च
11. *Cf.*, V लक्ष्म्या अन्नः

१६१. पिच्छादि-गणः (५.२.१००)

पिच्छ^१ उरस^२ ध्रुव^३ ध्रुव^४ जटा-घटा-कालाःक्षेपे^५ वर्ण^६
उदक^७ पङ्क^८ प्रज्ञा^९ ।

१६२. ब्रीह्यादि-गणः (५.२.११६)

ब्रीहि^१ माया^२ शिखा^३ मेखला संज्ञा^४ वलाका^५ माला
वीणा^६ वडवा^७ अष्टका पताका^८ कर्मन्^९ चर्मन्^{१०} वर्मन्^{११}
यवखद^{१२} कुमारी^{१३} ती^{१४} शीर्षान् नन्नः^{१५} दंष्ट्रा^{१६} केका^{१७}
शाला^{१८} ।

१६१. *Vide* : K, 5.2.100 ; PKV (pū), p. 890 ; CV, 4.2.103 ; JM, 4.1.43 ; SA, 3.3.125 ; BH, 5.2.137-38 ; HBV, 7.2.28 ; V, pp. 441-42

1. Ms (3) पिच्छा

2, 3. K combines as उरस् ध्रुवका

3. PKV ध्रुव ; *Vide* : V 'ध्रुवका' इत्यपि वामनः ; Ms (3) omits

4. K चुवका ; SA, V ध्रुवका ; BH ध्रुवका

5. *Cf.*, K जटा-घटा-कालात् क्षेपे ; Ms (K) जटा-घटा-कालाः क्षेपे ; PKV, CV जटा-घटा-कालात् क्षेपे ; JM जटा-घटा-काला त्रिभ्यः क्षेपे ; BH जटा-घटा-कालाभ्यः क्षेपे ; V omits ; Ms (2) जटापराः कालाःक्षेपे ; Ms (3) जटा-घटा-कालाः क्षेपे

6. PKV, CV, BH पर्ण ; V adds पर्ण ; SA, HBV omit

7. SA omits

8. CV, JM, SA omits ; BH, HBV read this word in *Tundādi-gaṇa*

9. SA, HBV omit

१६२. *Vide* : K, 5.2.116 ; PKV (Pū), p. 893 ; CV, 4.2.118, 119, 134 ; JM, 4.1.42 ; SA, 3.3.151-53 ; BH, 5.2.164, 65, 192 ; HBV, 7.2.4, 5 ; V, pp. 446-48

1. JM ब्रीहि ; SA, V omit

2. SA, V omit ; Ms (2) यामा

3. JM शाखी ; BH reads the words from शिखा to पताका in *Puṣkarādi-gaṇa* ; V reads the words from शिखा to चर्मन् in *Balādi-gaṇa*

4. SA सञ्ज्ञा

5. JM, Ms (K) वलाका

6. Ms (3) वीणा

7. Ms (2) वडव

8. Ms (2) पताक

9-11 BH reads in *Balādi-gaṇa*

12. JM यव, खद ; SA omits ; Ms (4) यवखद ; Ms (K) यव, खद

13. PKV कुमार ; BH कुमारिका ; SA, V omit

14. SA, V omit,

15. CV, V omit ; JM शीर्षान्तन्नः ; SA आशिरसो शीर्षश्च ; BH शीर्ष

16. K ; PKV and others omit ; BH reads in *Pakṣādi-gaṇa* ; V reads दंष्ट्रा in *Balādi-gaṇa*

17. K, PKV and others omit ; V reads the word केक in *Balādi-gaṇa*

18. K, PKV and others omit

१६३. तुन्दादि-गणः (५.२.११७)

तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि स्वाङ्गाद् विवृद्धौ^१ ।

१६४. अर्श आदि-गणः (५.२.१२७)

अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा^१ अभ्र^२
कर्दम^३ मम्ल^४ लवण स्वाङ्गाद् हीनात्^५ वर्णात्^६ । आकृतिगणोऽयम् ।

१६५. सुखादि-गणः (५.२.१३१)

सुख दुख तृप्त^१ कृच्छ्र अस^२ आस^३ अलीक करुण^४
कृपण^५ सोढ^६ प्रतीप^७ शील^८ हल^९ दल^{१०} माला क्षेपे^{११}
प्रणय^{१२} कक्ष^{१३} ।

१६३. *Vide* : K, 5.2.117; PKV (pū) p. 894; CV, 4.2.103; JM, 4.1.43; SA, 3.3.156-57; BH, 5.2.138-39; HBV, 7.2.9-10; V, pp. 441-42.

1. *Cf.*, K, PKV स्वाङ्गाद् विवृद्धौ च; SA स्वाङ्गाद् विवृद्धान्; HBV स्वाङ्गाद् विवृद्धान्ते; BH स्वाङ्गेभ्यो वृद्धौ; GR स्वाङ्गं विवृद्धम्

१६४. *Vide* : K, 5.2.127; PKV (pū), p. 896; CV, 4.2.147; JM, 4.1.50; SA, 3.3.141-42; BH, 5.2.207-9; HBV, 7.2.46, V, pp. 456-57

1. K घटा; Ms (K) घण्टा

2. Mss (2, 4) omit; Ms (K) अभ्रक

3. PKV, CV, JM, BH omit

4. K आम; CV आम्ल; SA omits

5. *Cf.*, SA स्वाङ्गाद् हीनादः; V स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परश्च; GR स्वाङ्गं हीनं च

6. JM, SA omit

१६५. *Vide* : K, 5.2.131; PKV (pū), p. 897; CV, 4.2.128; JM, 4.1.54; SA, 5.3.167-68; BH, 5.2.181-83; V, pp. 450-51

1. Ms (4) तृप्त

2. K, BH omit; PKV अस्तु; GR adds अश्र

3. K, Ms (4) आस्र; SA, BH omit

4. K, Ms (4) करुणा; SA, BH omit

5. CV, Mss (2, 4) omit

6. CV शोफ; JM adds सोफ; Ms (2) सोढ

7. K प्रमीप

8. CV, BH omit; JM शील

9. PKV, BH omit

10. K, CV, JM, SA, BH omit

11. *Cf.*, BH मालायाः क्षेपे, V क्षेपे तु माला

12. PKV, CV, JM, SA omit

13. K, PKV, JM, SA omit

१६६. पुष्करादि-गणः (५.२.१३५)

पुष्कर	पद्म	उत्पल	तमाल	कुमुद	नड ^१	कपित्थ ^२
विस ^३	मृणाल	कर्दम ^४	शालूक ^५	विगर्ह ^६	करीष	शिरीष ^७
यवास ^८	प्रवाह ^९	हिरण्य ^{१०}	कैरव	कल्लोल	तट ^{११}	तरङ्ग
पयस्	कमल	सरोरुह	सरोज	अम्भोज	राजीव	अरविन्द
पङ्कज	अब्ज	पुटक	नालीक ।			

१६७. बलादि-गणः (५.२.१३६)

बल	उत्साह	उद्भास ^१	उद्दाम ^२	शिखा ^३	कुल ^४
आयाम	व्यायाम	उपयाम	आरोह	अवरोह	परिणाह ^५
कूल ^७	चूडा ^८	सुल ^९ ।			युद्ध ^६

१६६. *Vide* : K, 5.2.135 ; PKV (pū), p. 898 ; CV, 4.2.132 ; JM, 4.1.156 ; SA, 3.3.173 ; BH, 5.2.190-92 ; HBV, 7.2.70 ; V, pp. 451-52

1. SA, HBV नल ; Ms (K) तड
2. Ms (K) कपिच्छ
3. JM विश ; GR विस
4. JM कर्मर्द
5. JM शाल्वक ; Ms (K) शालूक
6. SA ववह ; HBV विवर्ह ; BH omits ; Ms (K) विगर्हक ; *Vide* : V 'विगर्ह' अयं जयादित्यमतेन । 'विवर्ह' इत्यन्यः
7. Ms (K) omits
8. PKV प्रयवास ; HBV adds यवाष, यव, माष ; *Vide* : V वामनस्तु वहद्वृत्तौ 'यव, माष' इति पठति । दुर्गस्तु 'पय' इति पठति
9. K प्रवास ; PKV, CV and others omit
10. K, PKV, CV, JM ; SA end here this gaṇa
11. HBV ends here this gaṇa

१६७. *Vide* : K, 5.2.136 ; PKV (pū), p. 898 ; CV, 4.2.134 ; JM, 4.1.57 ; BH, 5.2.193-94 ; V, pp. 446-48

1. K उद्भाव, उद्वास ; CV, BH, V omit ; *Vide* : V 'उद्भास' इत्यपि केचित्
2. K उद्दाम ; PKV उद्दास ; JM, BH उदास ; *Vide* : V and Ms (3) 'उद्दास' इत्यन्यः
3. K शिखाबल ; PKV शिखा ; CV, JM, BH omit ; Ms (2) शाखा
4. *Vide* : V 'कुल' दुर्गमतेन
5. CV omits
6. PKV, CV and others omit ; K ends here this gaṇa
7. CV, JM, BH omit
8. JM, SA, BH omit
9. CV, JM and others omit ; Ms (4) सुल

१६८. देवपथादि-गणः (५.३.१००)

देवपथ	हंसपथ ^१	वारिपथ ^२	राजपथ	शतपथ	सिद्धगति ^३
उष्ट्रग्रीव ^४	वामरज्जु ^५	हस्त ^६	इन्द्र ^७	दण्ड ^८	पुष्प ^९
शङ्कुपथ ^{१०}	करिपथ ^{११}	सिन्धुपथ ^{१२}	स्थलपथ ^{१३}	अजपथ ^{१४}	मत्स्य
गणोऽयम् ।					आकृति-

१६९. शाखादि-गणः (५.३.१०३)

शाखा	मुख	जघन ^१	शृङ्ग ^२	मेघ ^३	चरण	स्कन्ध ^४
शिरस् ^५	उरस्	अग्र ^६	शरणा ।			

१७०. शर्करादि-गणः (५.३.१०७)

शर्करा	कपालिका ^१	कपाटिका ^२	पुण्डरीक	शतपत्र	लोमन् ^३
१६८. <i>Vide</i> : K, 5.3.100; PKV (pū), p. 936; JM, 4.1.154; SA, 3.3.36; BH, 5.3.132-34; HBV, 7.1.111; V, pp. 227-28					
1.	PKV, V, Ms (2) omit				
2.	SA चारिपथ; V, Ms (2) omit				
3.	K सिंहगति; PKV, SA, HBV omit				
4.	K, JM, SA, BH, HBV उष्ट्रग्रीवा; Ms (2) उष्ट्रग्रीवन्				
5.	K चामरज्जु				
6.	HBV adds हंस				
6-8	Ms (K) combines as हस्तइनदण्ड				
7.	<i>Vide</i> : V आकृतिगणश्चायम् । तेन इन्द्र-प्रभृतयो द्रष्टव्याः				
9.	HBV adds पथ्य				
6, 8, 9	<i>Cf.</i> , BH (5.3.135) न हस्त-दण्ड-पुष्पादिभ्यः				
10.	K, JM omit; Ms (R) कुतपथ				
11.	K-HBV omit				
12.	K-JM, BH omit; Ms (2) सिन्धपथ				
13.	K, JM, BH omit				
14.	K omits				
१६९. <i>Vide</i> : K, 5.3.103; PKV (pū), p. 936; CV, 4.3.81; JM, 4.1.157; SA, 3.3.39; BH, 5.3.137; HBV, 7.1.114; V, p. 234					
1.	JM जप्ययन; Ms (K) omits				
2, 3	Ms (K) combines as शृङ्गमेघ				
4.	CV, Ms (2) स्कन्द; JM स्कत्व; SA, HBV, V add स्कन्द				
5.	PKV, CV, JM omit				
6.	JM, Ms (K) अय; V adds अय; Ms (4) अय				
१७०. <i>Vide</i> : K, 5.3.107; PKV (pū), p. 937; CV, 4.3.84; JM, 4.1.161; SA, 3.3.43; BH, 5.3.141-42; HBV, 7.1.118, V, p. 234					
1.	JM कपिलिका				
2.	K पिष्टिका; Mss (K, 2), JM कपिष्टिका; PKV omits; SA कम्पाष्टिका; HBV adds कम्पाष्टिका; <i>Vide</i> : V वामनः 'कपिष्टिका' इत्याह । 'कम्पाष्टिका' इति शकटाङ्गजः GR, Ms (3) add कानिष्टिका; Ms (4) adds कपिष्टिका				
3.	K-HBV omit				

Aṅgulyādi-Gaṇa

193

गोलोमन्¹ गोपुच्छ² नराची³ नकुल⁴ सिकता⁷ ।

१७१. अङ्गुल्यादि-गणः (५.३.१०८)

अङ्गुली¹ भरुजा² वभ्रु³ वल्गु⁴ मण्डर⁵ मण्डल⁶
 शङ्कुली⁷ कपि⁸ उदश्वत्⁹ गोणी¹⁰ तरस्¹¹ कुलिश¹² हरि¹³
 रुह¹⁴ खल¹⁵ मुनि¹⁶ ।

१७२. दामन्यादि-गणः (५.३.११६)

दामनि¹ औलपि² काकन्दि³ काकदन्तिक⁴ शान्नुत्पि⁵ सार्वसेनि⁶

4. JM omits ; Ms (K) गोलामन्
5. K नरालि ; Ms (K) नराटि ; JM नगराची ; SA नराजी ; BH नाराच ; Mss (2, 4) नराचीन
6. K, SA, HBV नकुला
- 6, 7 *Vide* : V आकृतिगणोऽयं तेन सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः
१७१. *Vide* : K, 5.3.108 ; PKV (pū), p. 937 ; CV, 4.3.85 ; JM, 4.1.162 ; SA, 3.3.45 ; BH, 5.3.144 ; HBV, 7.1.121 ; V, pp. 235-36
1. K, JM, SA, BH, V अङ्गुलि
2. K, PKV, CV, JM भरुज ; BH, HBV, Mss (4, K) भरुजा
3. K, PKV, SA, BH, HBV वभ्रु ; JM वभ्रु
4. SA omits
5. SA omits ; Ms (2) adds मडर ; Ms (4) adds मन्दर
6. Mss (2, 4) omit
7. K, PKV, CV शङ्कुल ; JM शकुल ; Ms (K) शङ्कल
8. JM कपि ; Mss (2, 4) omit
9. V omits ; Ms (2) उदश्वित्
10. GR रोणी
11. K, GR उरस् ; Ms (K) तुरस
12. Ms (K) कुलीश
13. K omits
14. K, CV, JM, SA omit ; PKV रुह
15. K, HBV omit ; SA खलु
16. K, PKV omit
१७२. *Vide* : K, 5.3.116 ; PKV (pū), p. 938 ; CV, 4.3.92 ; JM, 4.2.5 ; SA, 3.4.145 ; BH, 5.3.151-52 ; HBV, 7.3.67 ; V, pp. 241-42
1. K, PKV, SA, BH, Ms (2) दामनी
2. JM ऊलपि ; SA औलपी ; HBV adds औपलि ; Ms (2) औपलपि ; Ms (K) औलुपि
- 3, 4 K काकदन्ति, काकरन्ति ; Ms (K) कौकदन्ति ; CV काकन्दकि ; JM omits ; HBV काकन्दि, काकन्दकि, ककुन्दि, ककुन्दकि ; BH काकन्दकी ; *Vide* : V 'काकन्दकि' इति भोजः : Ms (4) काकदन्ति, काकन्दि
5. K, Mss (2, 4) शान्नुत्पि ; Ms (K) शानुतम्पति ; CV शाकुन्तिकि ; JM त्रिसङ्कुतपि ; BH omits ; HBV शाकन्तपि, शान्नुत्पि
6. JM सार्वसेनि

194. THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

विन्दु⁷ वैन्दवि⁸ मौजायन⁹ तुलभ¹⁰ सावित्रीपुत्र¹¹ आच्युतन्ति¹²
 वैजवापि¹³ औदङ्कि¹⁴ औडवि¹⁵ आविदन्ति¹⁶ शाकुन्तकि¹⁷ ।

१७३. पश्वदि-गणः (५.३.११७)

पशुं असुर रक्षस् वाल्हीक¹ वयस्² मरुत् दशाहं
 पिशाच अशनि कार्पापण सत्वत्³ वसु ।

१७४. यौधेयादि-गणः (५.३.११७)

योधेय¹ शौक्नेय² शौभ्रेय³ वार्तेय धार्तेय⁴ ज्यावाणेय⁵
 त्रिगर्त भरत उशीनर⁶ ।

-
7. JM विन्दु; BH omits; Ms (K) विण्ड
 8. K, PKV and others omit
 9. JM, Ms (4) मौजायनि; BH मौँजायनि
 10. K तुलभ; BH omits; HBV तुलभा; Ms (2) तुसुलभ
 11. Ms (2) सावित्री, पुत्र; Ms (K) सावित्रिपुत्र
 12. K अच्युतन्ति; Ms (K) omits; V, GR add आच्युतदन्ति; Ms (2) अव्युच्युत-
 न्ति, आव्युच्युतन्ति; Ms (3) adds अच्युदन्ति; Ms (4) अच्युतङ्कि, अव्युदङ्कि
 13. K omits: CV, Ms (3) वैजवापि; JM वैजवापि; Ms (2) वैक्रवापि
 14. K omits; Ms (K), PKV, SA, HBV औदकि; JM औदकि; Mss (2, 3) add
 औदकि
 15. K-SA, HBV omit; Ms (4) औडकि
 16. K आविदन्ति; PKV, CV, JM, SA omit; B आविदन्ति
 17. K, SA, HBV omit
 १७३. *Vide*: K, 5.3.117; PKV (pū), p. 938; CV, 4.3.93; JM, 4.2.6;
 SA, 3.4.145; BH, 5.3.153; HBV, 7.3.66; V, p. 240
 1. K, PKV, BH, Mss (3, 4) वाल्हीक; CV वाह्लीक; JM, SA, V वल्हीक;
 HBV वल्हिक; *Vide*: V 'वल्हिक' इत्यन्यः; Ms (2) वहीक
 2. HBV adds वचस्
 3. PKV सात्वत्; CV सत्वन्तु; HBV सत्वन्, सत्वन्तु; Ms (K) omits
 १७४. *Vide*: K, 5.3.17; JM, 4.2.6; BH, 5.3.154
 1. JM यौवधेय
 2. JM omits; GR शौक्तेय; Ms (K) शौत्रेय
 3. JM शौभ्रेय; Ms (K) omits
 4. JM धार्तेय; Ms (3) धोर्तेय, धार्तेय; BH, GR, Ms (4) add धार्तेय
 5. K ज्यावालेय; Ms (K) जावालेय; JM ज्यावालेय; BH ज्यावानेय; Ms (2)
 ज्यावाणादेय
 6. JM उशीनर
 N.B.:—BH omits the words; त्रिगर्त, भरत, उशीनर, it reads them in
Parśvadi-gaṇa

१७५. स्थूलादि-गणः (५.४.३)

स्थूल	अणु ^१	माप ^२	इषु ^३	कृष्ण तिलेषु ^४	यव व्रीहिषु ^५
इक्षु ^६	तिल ^७	पाद्य-कालावदात्	सुरायाम् ^८	गोमूत्र आच्छादने ^९	सुरा अहौ ^{१०}
जीर्णं शालिषु ^{११}	पत्रमूल समस्तो	व्यस्तश्च ^{१२}	कुमारीपुत्र ^{१३}	कुमारीश्वशुर ^{१४}	
मणि ^{१५}					

१७६. यावादि-गणः (५.४.२६)

याव	मणि	अस्थि	जानु ^१	लान्द्र ^२	पीत ^३	स्तम्ब ^४
१७५. *Vide* : K, 5.4.3 ; PKV (pū), p. 934 ; CV, 4.3.27 ; JM, 4.2.11 ; SA, 3.3.180 ; BH, 5.2.45-55 ; HBV, 7.2.76-77 ; V, pp. 221-27
1. JM अनु ; Ms (2) गु
 2. BH मापात् परिमाणे
 - 2, 3 Ms (2) combines as मापेषु
 - 1-3 CV combines as अणु मापेषु ; BH अणोर्मापेषु
 4. *Cf.*, BH कृष्णात् तिलेषु ; V, Ms (2) omit ; Ms (K) कृष्णस तिलेषु
 5. *Cf.*, BH यवाद व्रीहिषु ; V, Ms (K) omit
 6. PKV, JM, BH omits
 7. PKV omits
 8. *Cf.*, JM, Ms (3) पाद्य-कालावदात् सुरायाम् ; BH अवदातात् सुरायाम् ; HBV पाद्य ; V पाद्य-कालावदातास्तु सुरायाम् उदितास्तु यवः
 - 6-8 K combines as इक्षु-तिल-पाद्य-कालावदात् सुरायाम् ; CV इक्षु-तिल-पाद्य-कालावदात् सुरायाम् ; Ms (2) इक्षु-तिल-पाद्य-कालावदात् सुरायाम्
 9. *Cf.*, JM गोमूत्राच्छादने ; BH गोमूत्राद् आच्छादने ; Ms (2) गोमूत्र, आच्छादने ; Ms (K) omits
 10. *Cf.*, K, BH सुराया अहौ ; PKV सुराहौ ; Ms (2) सुरा, अहौ ; Ms (K) omits
 - 9, 10. V includes them in the *gaṇasūtra* संज्ञायाम्
 11. Ms (K) omits
 - 5, 6, 8-11 HBV combines them as जीर्ण-गोमूत्रावदात्-सुरा-यव-कृष्णात् शाल्या-च्छादन-सुरा-व्रीहि-तिले
 12. *Cf.*, K पत्रमूले समस्तव्यस्ते ; Ms (K) omits ; BH पत्रमूलाद् व्यस्ताच्च ; HBV पत्र, मूल, पत्रमूल, पर्णमूल ; V पत्रमूल ; Ms (2) पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च ; Ms (4) पत्रमूल समस्तो व्याहृतश्च
 13. JM कुमारी पुत्र ; V omits
 14. K, V कुमार, श्वशुर ; Ms (K) कुमारश्वशुर ; JM कुमारीश्वशुर ; HBV कुमारी, श्वशुर
 15. JM, Ms (K) omit
१७६. *Vide* : K, 5.4.29 ; PRV (pū), p. 944 ; CV, 4.4.12 ; JM, 4.2.35 ; BH, 5.4.14-27 ; HBV, 7.3.15 ; V, pp. 229-32
1. K-JM omit ; Ms (2) जातु
 2. K-JM omit ; HBV लात्र ; Ms (2) लाण्डु
 3. BH omits
 4. CV स्तम्ब ; HBV omits ; Ms (2) स्तम्ब

ऋतावुष्णशीते⁵ पशौ लूनवियाते⁶ अणु निपुणे⁷ पुत्र कृत्रिमे⁸ स्नात
वेदसमाप्तौ⁹ शून्य रिक्ते¹⁰ दान कुत्सिते¹¹ तनु सूत्रे² ईयसश्च¹³
ज्ञात¹⁴ अज्ञात¹⁵ कुमारी-क्रीडनकानि च¹⁶ ।

१७७. विनयादि-गराः (५.४.३४)

विनय	समय	उपायाद् ह्रस्वत्वं च ¹	सङ्गति ²	कथंचित् ³
अकस्मात्	उपचार ⁴	समाचार	व्यवहार ⁵	सम्प्रदान ⁶
समूह ⁷	विशेष ⁷	अत्यय	सम्प्रति ।	समुत्कर्ष

5. Cf., JM ऋतौ उष्णशीते ; BH (5.4.15) ऋतौ ; HBV (7.3.20) ; उष्णशीताभ्याम् V शीतोष्णम् ऋतौ
6. Cf., JM पशौ लूनवियति ; BH (5.4.16) पशौ लूनवियाताभ्याम् ; HBV (7.3.21), V लूनवियातौ च पशौ
7. Cf. BH (5.4.18) अणोर्निपुणे ; V अणुर्मतो निपुणे
8. Cf., JM पुत्रान् कृत्रिमे ; BH ; (5.4.19) पुत्रान् कृत्रिमे ; V अनौरसे पुत्रः
9. Cf., BH (5.4.20), HBV (7.3.22) स्नाताद् वेदसमाप्तौ ; Vide V केचित् 'पुण्यस्नात वेदसमाप्तौ' इति पठन्ति
10. Cf., BH (5.4.21) शून्याद् रिक्ते ; V शून्यं रिक्ते
11. JM omits ; Cf., BH दानान् कुत्सिते
- 9, 11 V combines as दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योः
12. Cf., JM तच सूत्रे ; BH (5.4.23) तनोः सूत्रे ; V तनुश्च सूत्रे
13. Cf., JM ईयसोश्च ; V सञ्ज्ञाशब्दस् तथेयसश्च
14. BH omits
15. K omits
16. Cf. BH (5.4.25) कुमारी-क्रीडनकैभ्यः ; V क्रीडनकं च कुमार्याः ; Ms (2) कुमारी, क्रीडनकानि च
- 13, 16 HBV (7.3.16) combines as कुमारी-क्रीडनेयसोः
१७७. Vide : K, 5.4.34 ; PKV (pū), p. 944 ; CV, 4.4.17 ; JM, 4.2.40 ; SA, 3.4.136-37 ; BH, 5.4.36-38 ; HBV, 7.2.169 ; V, pp. 236-38
1. JM उपायात् सश्च ; SA औपचिकम् ; BH (5.4.38), HBV (7.2.170) उपायाद् ह्रस्वश्च ; V निर्मितह्रस्वादेशो बुधैर् उपायध्वनिः कथितः
2. PKV omits
3. CV omits
4. Ms (3) उपकार
5. Ms (3) omits
6. HBV सम्प्रदाय
7. SA omits

१७८. प्रज्ञादि-गणः (५.४.३८)

प्रज्ञ	वणिज्	उशिज् ¹	उष्णिज् ²	प्रत्यक्ष	विद्वस् ³	विदन् ⁴
पोडन् ⁵	विद्या ⁶	मनस् ⁷	श्रोत्र शरीरे ⁸	जुह्वत् ⁹	कृष्ण मृगे ¹⁰	
चिकीर्षन् ¹¹	चोर	शत्रु ¹²	योध ¹³	चक्षुस् ¹⁴	वसु ¹⁵	मरुत् ¹⁶
क्रुञ्च ¹⁷	सत्त्वन्तु ¹⁸	दशार्ह ¹⁹	वयस्	असुर ²⁰	रक्षस् ²¹	पिशाच ²²
अशनि ²³	कार्पापण ²⁴	देवता ²⁵	वन्धु ²⁶	आकृतिगणोऽयम् ।		

१७८. *Vide* : K, 5.4.38 ; PKV (pū) p. 941 ; CV, 4.4.22 ; JM, 4.2.44 ; SA, 3.4.132 ; BH, 5.4.43-46 ; HBV, 7.2.165 ; V, pp. 209-15

1. JM उशिज् ; SA उशिज् ; HBV अशिज्
2. CV, JM उष्णिज् ; BH omits
3. CV omits
4. SA, Ms (2) विदत् ; HBV, V विदत्, विदन्त
5. JM omits ; SA, BH, HBV, V पोडन्
- 6, 7 PKV combines as विद्यामान
7. SA, HBV omit
8. BH, V श्रोत्र ; *Vide* : V वामनाद्यास्तु 'श्रोत्रं शरीरं चेद्' इत्यर्थनियमम् आहुः
- 8-10 HBV (7.2.166) combines as श्रोत्रौपधिकृष्णात् शरीरभेषजमृगे
- 9-10 PM (5.4.58), Mss (4, K) combines as जुह्वत् कृष्णमृगे ; *Vide* : PKV 'जौह वतः कृष्णमृगः' इत्येके । अन्ये 'काष्णी मृगः' इत्येव । 'जौहवतः' इत्यविशेषेण आहुः ; DV जौह्वतः कृष्णमृगः—'जुह्वत् कृष्णमृगे' इति प्रज्ञादिपाठाद् अथ
10. *Vide* : V कृष्णः कुरङ्गे
11. CV चिकीर्षति ; JM चिकीर्षति ; HBV adds चिकीर्षति ; V चिकीर्षति ; *Vide* : V 'चिकीर्षन्' इति भोजः ; GR 'चिकीर्षन् एव चैकीर्षत' इति भोजः ; Ms (2) विकीपत्
12. K शक् ; JM शक्
13. JM योव
14. K वक्षस् ; JM, SA, HBV चक्षुष
15. HBV adds वसुमत्
16. Ms (3) omits
17. K, BH क्रुञ्च ; JM क्रुञ्च
18. PKV, BH सत्त्वत् ; CV, SA सत्त्वन् ; HBV सत्त्वस्, सत्त्वन्तु ; V, Ms (4) add सत्त्वत् ; *Vide* : V, GR चन्द्रस्तु 'सत्त्वन्' इति नान्तं कृतलोपं पठन् सत्त्वान् एव सात्त्वन इत्याह ; Ms (2) सत्यन्तु
19. JM दशार्ह
20. K, आसुर ; BH omits
- 20, 21 Ms (K) combines as असुररक्षस्
22. V omits
23. JM अशनि ; Ms (K) omits
24. CV, BH, Ms (K) omits
25. Ms (4) देव ; Ms (K) omits
26. Ms (K) omits

१७९. शरत्प्रभृति-गराः (५.४.१०७)

शरत्	विपाश्	अनस्	मनस् ¹	उपानह् ²	दिक् ³	हिमवत् ⁴	
अनडुह् ⁵	दिश् ⁶	दृश् ⁷	चतुर ⁸	त्यत् ⁹	तत् ¹⁰	यत् ¹¹	कियत् ¹²
जराया	जरस्	च ¹³	प्रति-पर-सम्-अनुभ्योऽक्षरः ¹⁴			पथिन् ¹⁵	विश् ¹⁶
सदस् ¹⁷	विद् ¹⁸	।					

१८०. द्विदण्ड्यादि-गराः (५.४.१२८)

द्विदण्डि	द्विमुसलि ¹	उभाञ्जलि	उभयाञ्जलि ²	उभाकर्णि	उभयाकर्णि
उभादन्ति ³	उभयादन्ति	उभाहस्ति ⁴	उभयाहस्ति	उभापाणि	उभयापाणि

१७९. Vide : K, 5.4.107 ; CV, 4.4.90 ; JM, 4.2.109 ; SA, 2.1.151 ; BH, 5.4.122-24 ; HBV, 7.3.92 ; V, pp. 171-72

1. Ms (4) omits
 2. JM उपानहः
 3. SA, GR दिक् ; BH धृ ; V द्यौ
 4. Ms (K) हिमवान्
 5. BH अनडुह्
 6. CV omits ; JM दिस
 7. JM omits
 8. SA omits
 9. K, CV, JM, BH omit
 10. Ms (3) omits
 11. JM omits
 12. K, CV, BH omits
 13. Cf., K जराया जरस् ; JM जराया जरसं च ; BH जराया जरश्च ; V जराया जरः
 14. Cf., HBV प्रति-परानोर् अव्ययीभावात् ; V अक्षि-प्रति-पर-सम्-परानुतः : KV (2.6.38) प्रति-सम्-अनुभ्योऽक्षि ; SC (4.2.135) प्रत्यनुसमो अक्षोहे
 15. PKV, SA, HBV omit
 16. K, CV, JM, BH omit
 17. K, PKV, CV, JM, BH omt ; Mss (2, 4) सद
 18. K-HBV omit
१८०. Vide : K, 5.4.128 ; PKV (pū), p. 598 ; CV, 4.4.117 ; JM, 4.2.129 ; SA, 2.1.136 ; BH, 5.4.153-57 ; HBV, 7.3.75 ; V, pp. 174-76
1. Mss (2, 3) द्विमुसलि
 2. Ms (2) omits
 3. JM omits ; Ms (2) उभोदन्ति
 4. JM omits

HASTYĀDI-GAṆA

199

उभावाहु⁴ उभयावाहु⁵ एकपदि प्रोह्यपदि⁶ आच्यपदि⁷ सपदि⁸
निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि⁹ अन्तेवासि¹⁰ ।

१८१. हस्त्यादि-गणः (५.४.१३८)

हस्तिन् कटोल¹ कटोलक² गण्डोल³ गण्डोलक⁴ कण्डोल⁵
कण्डोलक⁶ महेला⁷ दासी⁸ गरिका कुसूल अज कपोत गण्ड ।

१८२. कुम्भपद्यादि-गणः (५.४.१३९)

कुम्भपदी शतपदी¹ अष्टापदी² जालपदी³ एकपदी⁴ मुनिपदी⁵

5. JM एकपदि
 6. Ms (2) ग्राह्यपदि
 7. K, PKV, BH आद्यपदि ; Ms (K) आच्यपदि ; JM आकुच्यपदि ; Ms (2) आच्यपरि ; Ms (3) आपदि
 8. PKV, CV, JM, BH, HBV omit ; Ms (2) सपदि
 9. PKV सहितपुच्छि
 10. K, PKV, CV, JM omit
१८१. *Vide* : K, 5.4.138 ; PKV (pū), p. 611 ; CV, 4.4.127 ; JM, 4.2.139 ; SA, 2.1.207 ; BH, 5.4.164 ; HBV, 7.3.148 ; V, pp. 168-69
1. JM कपोल
 2. K, PKV, SA, BH omit
 3. BH omits ; Ms (K) गण्डाल
 - 3, 4 *Vide* : V गण्डोलगण्डोलकशब्दाव् अपि वामनः
 5. K, PKV, CV, JM, BH omit ; SA कण्टोल ; HBV गण्डोल
 6. K, CV, JM, BH omit : PKV कण्डोलक ; SA कण्टोलक ; HBV गण्डोलक
 7. K महिला
 8. JM दासि ; V omits
 9. PKV, Ms (3) कुसूल ; JM कुला
 10. K-SA, Ms (2) omit
 11. JM, SA, BH omit
 12. K, PKV, CV, SA, BH, HBV omit ; JM गण्डुक
१८२. *Vide* : K, 5.4.139 ; CV, 4.4.128 ; JM, 4.2.141 ; SA, 1.3.10 ; BH, 5.4.165-66 ; HBV, 7.3.149 ; V, pp. 168-71
1. JM omits ; Ms (4) शितिपदी
 2. Ms (4) अष्टपदी
 3. PKV omits
 4. CV, BH omit ; *Vide* : CV 'एकपदी' इति न पठितव्यम् । एकपाद् इति दर्शनात् ; Cf., V केचिन् न पठन्ति । एकपाद् इत्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । अन्ये तु व्यवस्थितानुवृत्तेर-इह एकस्मिन् शब्दे विकल्पं वर्णयन्ति
 5. PKV omits ; Ms (2) मुनीपदी

गोधापदी	कलशीपदी ⁶	दासीपदी ⁷	निष्पदी ⁸	आर्द्रपदी ⁹	कुण्णिपदी ¹⁰
कृष्णपदी ¹¹	द्रोणीपदी ¹²	द्रुपदी ¹³	शकृत्पदी ¹⁴	स्थूलापदी ¹⁵	सूत्रपदी ¹⁶
द्विपदी ¹⁷	विपदी ¹⁸	सुपदी ¹⁹	सूकरपदी	सूचीपदी ²⁰	शुचिपदी ²¹
सितिपदी ²²	विण्णुपदी ²³	गुणपदी ²⁴	अपदी ²⁵		

१८३. उरः प्रभृति-गणः (५.४.१५१)

उरस्	सर्पिस्	उपानह ¹	पुमान् ²	अनड्वान् ³	नोः ⁴
पयः लक्ष्मी ⁵	दधि मधु ⁶	शालिः ⁷	अर्थान् नजः ⁸		

6. JM, SA, Ms (K) कलशीपदी ; Ms (3) omits
 7. JM, HBV omit ; Ms (K) दासपदी
 8. JM निष्पदी
 9. SA omits ; BH आर्द्रपदी
 10. K कुण्णिपदी
 11. PKV, Ms (K) omit
 12. K, PKV, CV, JM द्रोणीपदी ; Ms (2) द्रोणिपदी
 13. CV, JM and others omit
 14. JM omits ; HBV, V, GR, Ms (2) शकृत्पदी ; K ends here this *gaṇa*
 15. PKV, CV, JM, SA omit ; Mss (2, K) स्थूलपदी
 16. HBV omits
 17. CV-HBV omit
 18. PKV omits ; Ms (K) विपपदी
 19. CV, HBV, BH, V omit
 20. PKV, JM omit ; Ms (2) सूचीपदी ; Ms (3) सूचीपदी
 21. CV, JM, SA omit ; Ms (2) सुविपदी
 22. SA सितिपदी
 23. K-SA omit
 24. K, PKV, SA omit
१८३. *Vide* : K, 5.4.151 ; PKV (pū), p. 615 ; CV, 4.4.139 ; JM, 4.2.151 ; SA, 2.1.227 ; BH, 5.4.177-79 ; HBV, 7.3.172-74 ; V, pp. 172-74
1. Ms (2) उपानह
 2. BH, HBV पुम्
 3. BH, HBV अनड्वत्
 4. SA गौ
 5. SA omits
 6. HBV, Ms (3) मधुपान
 7. JM शालि ; PKV, Ms (2) शालि
 8. CV omits ; Cf., BH, HBV नञोऽर्थात् ; V नपूर्वात् नित्यम् अर्थतः, *Vide* : 'सनञ्पूर्वात् क्षणाद् द्रुदीचाम्' इति गणसंज्ञं वामनो मन्यते

षष्ठोऽध्यायः

१८४. पारस्करोदि-गणः (६.१.१५७)

पारस्करो देशः^१ कारस्करो वृक्षः^२ रथस्या नदी^३ किष्कुः प्रमाणम्^४
किष्किन्धा गुहा^५ तद् बृहतोः करपत्योश् चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च^६ प्रात् तुम्पतो
गवि कर्तरि^७ । आकृतिगणोऽयम् ।

१८५. उञ्छादि-गणः (६.१.१६०)

उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज^१ जल्प^२ वध^३ युगः कालविशेषे
रथाद्युपकरणे च^४ गरो दूष्ये^५ वेद-वेग-चेष्ट-बन्धाःकरणे^६

१८४. *Vide* : K, 6.1.157 ; PKV (pū), p. 680 ; CV, 5.1.142 ; JM, 4.3.116 ;
SA, 2.2.39 ; BH, 6.1.157-74 ; HBV, 3.2.48 ; V, pp. 187-89

1. PKV पारस्करो वृक्षः ; PKV reads very few words in this *gaṇa*
2. HBV कारस्करो गिरिवृक्षयोः ; *Cf.*, V कारस्करो राजतरौ गिरौ च
3. CV, JM, HBV, V रथस्या नदी ; Ms (K) रथस्य नदी
4. HBV किष्कुरुः प्रहरणे ; Ms (4) विष्कुः, निष्कुः प्रमाणम्
5. HBV किष्किन्धा गुहापर्वतयोः ; V कन्दरा पूश्च किष्किन्धा ; Ms (3) किष्किन्धः पर्वते
6. CV, SA तस्करश्च चौरः, बृहस्पतिर देवता
7. CV प्रात् तुम्पति गौः ; BH प्रात् तुम्पतेर् गवि

१८५. *Vide* : K, 6.1.160 ; PKV (u), p. 746 ; BH, 8.3.16-25 ; SSC, p. 118

1. Ms (2) जञ्ज
2. SSC कल्प ; B नल्प
3. K व्यध ; *Vide* : K 'वध' इति केचित् ; Ms (K) वधः, केचित् 'व्यध' इति पठति ; PKV, BH, SSC add व्यध ; GR बुध
4. *Vide* : PKV 'युग' इति घञन्तः । निपातनाद् अगुणत्वं कालविशेषे रथाद्यवयवे च ; BH, GR read only युग
5. *Cf.*, K, Mss (2, 4) गरो दूष्येऽवन्तः ; Ms (K) गर दूष्येऽवन्तः ; B गरो दूष्ये
6. *Cf.*, PKV वेग-वेद-चेष्ट-बन्धः करणे घञन्तः ; BH वेद-वेग-चेष्ट बन्धानां करणे ; SSC, Ms (K) वेग-वेद-चेष्ट-बन्धाः करणे ; Ms (2) वेध-वेग-वेष्ट-बन्धाः करणे ; Ms (4) वेग-वेद-वेष्ट-बन्धाः करणे घञन्ताः ; NS (6.1.160) वेद-वेग-वेष्ट बन्धाः

स्तु-यु-द्रुवश् छन्दसि⁷ (परिष्टुत्⁸, संयुत्⁸, परिद्रुत्⁸) वर्तनिः स्तोत्रे⁹ श्वभ्रे दरः¹⁰
 साम्बतापौ भावगर्हायाम्¹¹ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र¹² भक्ष-मन्थ-भोग-देहाः¹³ ।

१८६. वृषादि-गणः (६.१.२०३)

वृष	जन	ज्वर	ग्रह	हय	गय	ताय ¹	अय ²
वेद	अंश ³	सूद	गुहा ⁴	शमरणौ संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः ⁵	मंत्र		
शान्ति ⁶	काम	याम	आरा ⁷	धारा ⁸	कारा ⁹	वह	कल्प ¹⁰
पाद	अम ।	आकृतिगणोऽयम् ।					

१८७. विस्पष्टादि-गणः (६.२.२४)

विस्पष्ट	विचित्र ¹	व्यक्त	सम्पन्न	पटु ²	पण्डित	कुशल
चपल	निपुण ।					

7. Cf., BH स्तु-यु-द्रु वः क्वौ समुपसृष्टाश् छन्दसि ; SSC स्तु-यु-द्र वां छन्दसि ; Ms (2) करणे स्तु-यु-द्रु वश् छन्दसि ; Ms (4) यु-स्तु-द्रु वश् छन्दसि
8. Vide : K उपसमस्तार्थम् एतत्-परिष्टुत् संयुत्, परिद्रुत् ; PKV संयुत्
9. Cf., Ms (2) वर्तनिः श्रोत्रे
- 5, 10. BH combines as गरदरौ दृष्यश्वभ्रयोः
11. Cf., साम्बतापौ गर्हायाम् ; BH साम्बतापयोर भावगर्हायाम् ; Ms (2) साम्बतापौ भावगर्हायाम्
12. Cf., K उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ; BH उत्तरोत्तमशश्वत्तमाः
13. Cf., PKV भक्ष-मन्थ-भोग-देहाः घञताः ; BH भक्ष, मन्थ, देह ; Mss (2, 4) भक्ष, मन्थ, भोग, देह
१८६. Vide : K, 6.1.203 ; PKV (u), p. 747 ; BH, 8.3.83-85 ; SSC, p. 145
1. K, PKV, Ms (2) तय ; Vide : SSC 'तय' इत्यन्ये ; NS (6.1.203) क्वचित् 'तय' इत्यस्य स्थाने 'चय' इति पठ्यते
2. K पय ; PKV आम ; BH omits ; Ms (4) अयं
3. PKV, Ms (K) omit
4. Vide : K गुहा भिदादिः
5. Cf., BH शमरणौ भावकर्मणोः ; Ms (2) शमरणौ संज्ञायां समनौ भावकर्मणोः ; Ms (4) शमरमणौ संज्ञायां समनौ भावकर्मणोः
6. BH omits
- 7-9. K combines as आरा-धारा-कारा-भिदादयः
10. Ms (2) केल्य
१८७. Vide : K, 6.2.24 ; PKV (u), p. 761 ; BH 8.4.26
1. Vide : K विचित् शब्दम् अन्ये पठन्ति ; GR adds विचित् ; Ms (4) विचित्
2. K कटु

१८८. कार्तकौजपादि-गणः (६.२.३७)

कार्तकौजपौ^१ सावर्णिमाण्डुकेयौ आवन्त्याश्मकाः^२ पैलश्यापर्णेयाः^३
 कपिश्यापर्णेयाः^४ शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः^५ शाकलशुनकाः^६
 शणकवाभ्रवाः^७ आर्चाभिमादगलाः^८ कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः^९
 तण्डवतण्डाः^{१०} गर्गवत्साः^{११} अविमत्तकामविद्धाः^{१२} वाभ्रवशालङ्कायनाः^{१३}
 वाभ्रवदानच्युताः^{१४} कठकालापाः^{१५} कठकौथुमाः^{१६} कौथुमलीकाक्षाः^{१६}
 स्त्रीकुमारम् मोदपैप्पलादाः^{१६} मोदपैप्पलादाः^{१७} वत्सजरन्तः^{१८} सौश्रुतपाथिवाः^{१६}
 जरामृत्यु याज्यानुवाक्ये^{१९} ।

१८९. दासीभारादि-गणः (६.२.४२)

दासीभारः देवहूतिः देवजूतिः^१ देवसूतिः देवनीतिः^२ वसुनीतिः^३
 श्रोषधिः चन्द्रमाः । आकृतिगणोऽयम् ।

१८८. *Vide* : K, 6.2.37 ; PKV (u), pp. 763-65; BH, 8.4.66-68

1. Ms (K) कार्तकौजपौ
2. K आवन्त्याश्मकाः ; Ms (K) आवन्त्याश्मकाः ; Ms (2) अंशस्यश्मकाः
3. Ms (K) पैलश्यामकर्णेयाः ; Ms (2) पैलश्यामकर्णेयाः
4. Ms (K) कपिश्यामकर्णेयाः
- 3, 4 *Vide* : LSS, u (p.548) केचित् 'पैलश्यामकर्णेयाः, कपिश्यामकर्णेयाः' इति पठन्ति
5. K, BH कटुकवार्चलेयाः ; PKV कटुकवाधूलेयाः ; *Vide* : LSS u (p. 548) कटुकवार्चलेयाः । 'वार्धलेयाः' इत्यन्ये पठन्ति
6. *Vide* : K 'शाकलशणका' इति केचित् ; Ms (2) शाकलशुनकाः
7. K शणकवाभ्रवाः ; Ms (K) शणक, वाभ्रवाः ; BH शणकवाभ्रव
8. BH omits ; LSS u (p. 548) आर्चाभिमादगलाः
9. Ms (K) omits
10. BH अण्डवितण्डाः
11. PKV, BH, Mss (4, K) omit
12. Ms (2) omits
13. PKV omits
14. Ms (K) वाभ्रवदानच्युताः
15. BH omits ; Ms (2) कठकालापाः
16. BH omits
17. *Vide* : K 'मौदपैप्पलादाः' इति हि द्विः पठ्यते । तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् एवं यथा स्यात् ; Cf., PKV (u) द्विः पाठप्रयोजनं पक्षे समासान्तः
18. K, BH वत्सजरन्तः
19. Ms (2) जायानुवाक्ये

१८९. *Vide* : K, 6.2.42 ; PKV (u) p. 766 ; BH 8.4.58

1. Ms (4) देवजातिः
2. Ms (K) देवनीतिः
3. Ms (K) असुनीतिः ; B वसुनीतिः

१६०. युक्तारोह्यादि-गणः (६.२.८१)

युक्तारोही ^१	आगतरोही	आगतयोधी	आगतवञ्ची ^२	आगतनन्दी ^३
आगतप्रहारी ^४	आगतमत्स्यः ^५	क्षीरहोता	भगिनीभर्ता	ग्रामगोधुक् ^६
अश्वत्रिरात्रः	गर्गत्रिरात्रः	व्युष्टिर्त्रिरात्रः ^७	गणपादः ^८	एकाशितपात्
पात्रेसमितादयश्च ^९ । आकृतिगणोऽयम् ।				

१६१. घोषादि-गणः (६.२.८५)

घोष	कट ^१	पल्लव ^२	ह्रद ^३	वदरी ^४	पिङ्गल ^५	पिशङ्ग ^६
माला ^७	रक्षा ^८	शिल्पी ^९	अश्वत्थ	तृण	शाल्मली ^{१०}	मुनि ^{११}
कूट ^{१२} ।						

१६२. छात्र्यादि-गणः (६.२.८६)

छात्रि	पैलि ^१	भाण्डि ^२	व्याडि	आखण्डि	गोमि ^३ ।
१६०. <i>Vide</i> : K 6.2.81 ; PKV (u), p. 770 ; BH 8.4.89-94					
1.	Ms (2) युक्तारोहिणी				
2.	BH omits; Ms (K) आगतवर्ती				
3.	K आगतनन्दी ; Ms (K) आगतवन्दी ; BH omits				
4.	Ms (2) आगतप्रहारी				
5.	K आगतमत्स्या ; Ms (K) आगतमत्स्य				
6.	K ग्रामगोधुक्				
7.	K, PKV, BH, Mss (3, 4) व्युष्टिर्त्रिरात्रः				
8.	K, PKV गणपादः ; SSC (p.23) गणवाद्				
9.	<i>Cf.</i> BH पात्रेसमितादीनां च				
१६१. <i>Vide</i> : K, 6.2.85 ; PKV (u), p. 771 ; BH, 8.4.98					
1.	PKV कटा ; Mss (2, 4) घट ; LSS u, (p. 55) कठ				
2.	SSC (p.234), GR, Mss (2, 3, 4) बल्लभ ; Ms (K) पल्ल				
3.	PKV omits ; Ms (4) द्रव				
4.	BH, GR वदर ; SSC (p.234) कवरी				
5.	Ms (2) पिङ्गली ; Ms (4) पिण्डली ; B पिगली				
6.	BH, Ms (K) omit				
7.	K, शाल ; GR, Ms (3) add शाला ; SSC शाला ; BH omits				
6, 7	Ms (2) combines as पिशङ्गमाला				
8.	K रक्षः ; BH omits ; Ms (2) राक्षा				
9.	PKV, Mss (2, 4) omit				
१६२. <i>Vide</i> : K, 6.2.86 ; PKV (u), p. 771 ; BH, 8.4.99					
1.	K, PKV पैलि ; BH, Ms (3) पैलि ; Ms (2) रेलि				
2.	SSC (p. 234) गाण्डि ; Ms (2) भण्डि				
3.	K गौमि ; Ms (K) गोपि ; BH गोडि				

१६३. कर्क्यादि-गणः (६.२.८७)

कर्की मघी^१ मकरी^२ कर्कन्धु^३ शमी करीर^४ कन्दुक^५
कुवल^६ वदर^७ ।

१६४. मालादि-गणः (६.२.८८)

माला शाला^१ शोणा द्राक्षा क्षामा^२ काञ्ची^३ एक^४
काम ।

१६५. क्रत्वादि-गणः (६.२.११८)

क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति^१ हव्य भग ।

१६६. चिहणादि-गणः (६.२.१२५)

चिहण^१ मडर^२ मडुर^३ वैतुल^४ पटत्क वैडालिकर्ण^५
कुक्कुट चित्कर्ण^६ ।

१६३. *Vide* : K, 6.2.87 ; PKV (u), p. 771 ; BH, 8.4.100

1. BH मघी ; SSC (p. 234) मखी ; Ms (4) मघी
2. Ms (4) करी
3. Ms (3) कर्कन्धु
4. Ms (2) ककरी ; Ms (4) करीरी
5. K, PKV, Ms (2) कडुक
6. K कुरल ; PKV, Ms (3) कवल ; Ms (2) omits
7. GR, Ms (3) वदरी

१६४. *Vide* : K, 6.2.88 ; PKV (u), p. 771 ; BH.8.4.101

1. B शोण
2. Ms (K) omits
3. Ms (2) कांवी
4. SSC (p. 235) एका ; Ms (2) राक

१६५. *Vide* : K, 6.2.118 ; PKV (u), p. 775 ; BH 8.4.138

1. K प्रतूर्ति

१६६. *Vide* : K, 6.2.125 ; PKV (u), p. 775 ; BH, 8.4.138

1. Ms (2) विहण
2. SSC (p. 241) मन्धर ; Ms (4) adds मण्डर
3. PKV मडुर ; BH मधुर ; SSC (p. 241) मधुर ; LSS u, (p. 558) adds मडुर ; Ms (3) मद्रुभर ; Ms (4) omits
4. LSS u, (p. 558) कैतुल
5. BH, Ms (K) वैतालिकर्णः ; *Vide* : Ms (K) वैतालिकर्णिः' इत्यन्ये पठन्ति ; NS (6.2.125) चैतालिकर्णः । अन्ये तु इजन्तं 'चैतालिकर्णिः' इति समुदायान्तं पठन्ति, *Cf.*, PM (6.2.125) वैडालिकर्णः । अपरे तु इकारान्तं पठन्ति 'वैडालिकर्णिः' इति ; Ms (2) वैडालिकरण ; Ms (3) वैडालिकर्णैक, वैडालिकर्णि
6. *Vide* : K 'चिक्कण' इत्यपरे पठन्ति, *Cf.*, NS (6.2.125) 'चित्कण' इत्यपरे पठन्ति ; SSC, Ms (K) चिक्कण ; Ms (2) विक्कण ; Ms (3) adds चिक्कण

१६७. चूर्णादि-गणः (६.२.१३४)

चूर्ण^१ करिप^१ करिव^२ शाकिन^३ शाकट^४ द्राक्षा तूस्त^५
कुन्दुम^६ दलप^७ चमसी चक्कन^८ चौल^९ ।

१६८. वनस्पत्यादि-गणः (६.२.१४०)

वनस्पति बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात्^१ नराशंसः^२
शुनः शेषः शण्डामर्क^३ तृष्टावरुत्री^४ बम्बाविश्ववयसौ^५ मर्मृत्युः ।

१६९. आचितादि-गणः (६.२.१४६)

आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत^१ निरुक्त प्रतिपन्न
अप्रश्लिष्ट^२ प्रश्लिष्ट^३ उपहित^४ उपस्थित^५ उपद्रुत^६ संहिता
अगवि^७ ।

१६७. *Vide* : K, 6.2.134; PKV (u), p. 776; BH, 8.4.147

1. PKV करिष
2. BH omits
3. BH omits; SSC (p. 244) शाखिन
4. SSC शाकटि; LSS u, (p. 551) शकटा; Ms (2) शकट
5. SSC कुस्त
6. K, PKV, BH कुन्दम; Ms (2) कुण्डम
7. Ms (2) दलम
8. K, PKV चकन; SSC चणक, चंकण; LSS (u) चक्कन; *Vide* : K 'चक्कन' अन्ये; Ms (2) चयुन; Ms (4) चक्कण
9. GR चौल

१६८. *Vide* : K, 6.2.140; PKV (u), p. 777; BH, 8.4.152

1. Ms (2) तनूनपात्; PKV ends here this *gaṇa*
- 2,3 Ms (2) नराशम, शुनःशेष
3. NS (6.2.140) शण्डपर्क
4. K, NS (6.2.140) तृष्टा; Ms (2) तृष्टावरुत्री; Ms (4) तृष्टावरुत्री
5. LSS, u, (p. 560) पंचाविश्ववयसौ; Ms (2) ववाविश्ववयसौ; Ms (3) लम्बा-विश्ववयसौ

१६९. *Vide* : K, 6.2.146; PKV (u), p. 778; BH, 8.4.59-60

1. BH परिगृहीत
2. K, PKV, BH omits
3. K, PKV प्राश्लिष्ट
4. Ms (2) omits
5. BH उपस्थापित
6. K, PKV, Ms (3, 4) omit
7. *Cf.*, BH गोस्तद्धिताया; ; SSC (p. 200) संहिता गवि

२००. प्रवृद्धादि-गणः (६.२.१४७)

प्रवृद्धं यानम्^१ प्रवृद्धो वृषलः^२ प्रयुताः सक्तवः^३ आकर्षेऽवहितः
अवहितो भोगेषु^४ खट्वारुदः कविशस्तः । आकृतिगणोऽयम् ।

२०१. चार्वादि-गणः (६.२.१६०)

चारु साधु यौधिक^१ अनङ्गमेजय^२ वदान्य^३ अकस्मात्^४
वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-ध्रियमाण-क्रियमाण-रोचमान-शोभमानाः-संज्ञायाम्^५ विकार-
सदृशे व्यस्तसमस्ते^६ गृहपति गृहपतिक^७ राजाह्नोश् छन्दसि ।

२०२. गुणादि-गणः (६.२.१७६)

गुण अक्षर छन्दोमान^१ सूक्त अध्याय । आकृतिगणोऽयम् ।

२०३. निरुदकादि-गणः (६.२.१८४)

निरुदक^१ निरुपल^२ निर्माशक निर्माक्षिक^३ निष्कालक^४ निष्पेव^५

२००. *Vide* : K, 6.2.147 ; PKV (u), p 778 ; BH, 8.4.162-64

1. Ms (2) प्रवृद्धं पारम्
2. Ms (2) अप्रवृद्धो वृष्टतः
3. Ms (2) प्रयुक्ताः सक्तवः ; BH प्रयुक्ताः सूक्तवः ; B प्रयुता सूष्णवः ; The word सूष्णव or आसूष्णव is obscure, because the base सूष्ण is found nowhere.
4. Ms (2) हितो रोषेषु

२०१. *Vide* : K, 6.2.160 ; PKV (u), p. 780 ; BH, 8.4.173-78

1. LSS, u (p. 562) यौधिक ; Ms (2) यौगिक ; B यौधिक
2. Ms (2) अनङ्गमेजय ; Ms (3) अनङ्गसेजय ; Ms (4) अनङ्गनेजय
3. BH पदान्य
4. LSS, u (p. 562), Ms (K) अकस्मात्
5. *Cf.*, BH वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-ध्रियमाणाः संज्ञायाम् ; Ms (2) वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-ध्रियमाण-क्रियमाण-रोचमान-शोभमानाः ; Ms (K) वर्तमान-त्वरमाण-प्रियमाण-क्रियमाण-रोचमान-शोभमानाः संज्ञायाम्
6. *Cf.*, BH विकारसदृशं व्यस्तं च ; Ms (2) संज्ञायां विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ; Ms (4) विकारसमस्तव्यस्तसमस्ते
7. *Vide* : SSC (p. 179) 'गृहपतिक' इत्यन्ये

२०२. *Vide* : K, 6.2.176 ; PKV (u), p. 778 ; BH, 8.4.200

1. K छन्द

२०३. *Vide* : K, 6.2.184 ; PKV (u), p. 782 ; BH, 8.4.207-10

1. Ms (2) निरुदक
2. K निरुपलम् ; BH adds निरुपल ; *Vide* : K 'निरुपलम्' इत्यन्ये
3. BH निर्माक्षि
4. *Vide* : K, 'निष्कालिक' इत्यन्ये पठन्ति ; Ms (K) 'निः कालिक' अन्ये पठन्ति ; PKV निष्कालिकम्, निष्कालिकम्, निष्कालिका ; BH निष्कालिकका, निष्कालिक ; Ms (2) निष्काल ; Mss (3, 4) निष्कालक, निष्कालिक
5. BH, Ms (4) omit

दुस्तरूप⁶ निरजिन⁷ उदजिन⁸ उपाजिन⁹ परेर-हस्त-पाद-केश-रुषा¹⁰ ।
आकृतिगणोऽयम् ।

२०४. अंश्वादि-गणः (६.२.१६३)

अंशु¹ जन राजन् उष्ट्र खेटक² अजिर³ आर्द्रा
श्रवण कृत्तिका अर्द्ध⁴ पुर⁵ ।

२०५. गौरादि-गणः (६.२.१६४)

गौर तैष¹ तैल² लेट³ लोट⁴ जिह्वा कृष्ण कन्या
गुड⁵ कल्प⁶ पाद⁷ ।

२०६. प्रियादि-गणः (६.३.३४)

प्रिया¹ मनोज्ञा¹ कल्याणी सुभगा² दुर्भगा² भक्ति³

6. *Vide*: K, 'निस्तरूप' इति केचित् पठन्ति । अपरे 'निस्तरिक' इति; PKV, Mss (3, 4) add निस्तरूप, निस्तरिक; BH निस्तरूप, निस्तरिक, दुस्तरुपादयश्च

7. BH omits

8. PKV, Mss (2, 4) omit

9. PKV omits; Ms (4) उपजिन

8, 9. *Cf.*, BH उदुपाभ्यां वाजिनम्

10. PKV परिषाद, परिकेश, परिकर्ष

२०४. *Vide*: K, 6.2.193; PKV (u) p. 784; BH, 8.4.219-20

1. Ms (2) अंशु

2. Ms (K) रोटक

3. GR अजिन

4. Ms (2) अर्द्ध

5. Mss (K, 2) पुरा

4, 5. GR, Ms (3) Combine as आर्द्धपुर; Ms (4) अर्धपट

२०५. *Vide*: K, 6.2.194; PKV (u), p. 784; BH, 8.4.221

1. K, PKV नैष; BH omits; NS (6.2.194) adds नैष

2. BH, Mss (2, 4) omit

3. Ms (4) लेट

4. Ms (4) लोट

5. Mss (2, 3, 4) गुध

6. NS (6.2.194) कल्प

7. BH पादि; Ms (K) वेद

२०६. *Vide*: K, 6.3.34; PKV (pū), p. 584; CV, 5.2.28; JM, 4.3.146; SA, 2.2.51; BH, 6.2.41, 45-47; HBV, 3.2.53; V, pp. 176-77.

1. JM Omits; CV reads only प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्हिता and वामना

2. MS (2) omits

3. *Cf.*, BH (6.2.41) भक्तौ च कर्मसाधनायाम्

PRṢODARĀDI-GAṆA

209

सचिवा⁴ कान्ता⁵ क्षान्ता⁵ समा चपला दुहिता⁶ वामना⁷
बाला⁸ तनया⁹ स्वा¹⁰ ।

२०७. पृषोदरादि-गणः (६.३.१०६)

पृषोदर पृषोद्वान¹ बलाहक जीमूत श्मशान² उलूखल³
पिशाच वृसी⁴ मयूर । आकृतिगणोऽयम् ।

२०८. कोटरादि-गणः (६.२.११७)

कोटर मिश्रक¹ पुरग² सिध्रक³ शारिक⁴ ।

२०९. किंशुलकादि-गणः (६.३.११७)

किंशुलक¹ शाल्व² अंजन भंजन³ लोहित⁴ कुक्कुट⁴ नड⁵ ।

4. Ms (K) सचिवा
5. JM omits ; *Vide* : V 'रक्षान्त' इत्यपि कश्चित्
6. HBV दुहितृ ; Ms (2) उद्गिता
7. K omits
8. K, JM, SA, Mss (2, 4) omit
9. K, JM, SA, Mss (2,4) omit ; V, Ms (3) बाल्या
10. K, PKV, JM, SA, Ms (4) omit ; Ms (2) स्था
२०७. *Vide* : K, 6.3.109 ; PKV (pū), pp. 667-69 ; CV, 5.2.127 ; JM, 4.3.214 ; SA, 2.2.172 ; BH, 6.2.147-48. ; HBV, 3.2.155 ; V, pp. 180-86
1. BH पृषोद्वान ; HBV adds पृषोद्वार ; *Vide* : V 'उद्वानम्' इति शाकटायनः ; GR adds पृषोत्थान ; Ms (2) पृषोत्थान ; Mss (3,4) वृषोत्थान
2. JM श्मशान ; SA श्मशान
3. CV, SA उलूखलम्, उदूखलं वा ; JM omits ; HBV, V add उदूखल
4. PKV वृसी ; SA वृसी ; B वृषी
२०८. *Vide* : K, 6.3.117 ; CV, 5.2.132 ; JM, 4.3.220 ; SA, 2.2.95 ; BH, 6.2.165 ; HBV, 3.2.76 ; V, pp. 177-78
1. BH मिश्रक
2. K पुरक
3. JM सिध्रक
4. K शारिक ; CV, JM omit ; Ms (2) सिरिक, शारिका
२०९. *Vide* : K, 6.3.117 ; CV, 5.2.132 ; JM, 4.3.220 ; SA, 2.2.95 ; BH, 6.2.170 ; HBV, 3.2.77 ; V, pp. 177-78
1. CV, BH किंशुक ; JM, Ms (K) किंशुलक ; SA किंशुलक ; HBV, V add किंशुक
2. K शाल्वक ; Ms (K) सात्वक ; CV, JM omit ; SA सत्व, BH, HBV सात्व ; V adds शाल्व ; Ms (3) सत्व
3. SA भोजन, खांजन ; HBV भौजन ; *Vide* : V शाकटायनस्तु 'भांजन' इत्याह
4. CV, JM omit
5. K, CV, SA omit ; JM, V नल ; Ms (2) नभ्र

२१०. अजिरादि-गणः (६.३.११६)

अजिर खदिर पुलिन^१ हंस^२ कारण्डव^३ चक्रवाक मलय ।

२११. शरादि-गणः (६.३.१२०)

शर वंश धूम^१ अहि^१ कपि^२ मणि^३ मुनि^४ शुचि^५
हनु ।^६

२१०. *Vide* : K, 6.3.119 ; PKV (pū), p. 765 ; CV, 5.2.133 ; JM, 4.3.222 ; SA, 2.2.96 ; BH, 6.2.167 ; HBV 3.2.78 ; V, p. 179

1. JM अलिन ; BH omits ; Ms (2) पुलिल

2. CV, JM, SA, BH, V omit ; B हंसक

3. JM, BH, V, Ms (2) कारण्ड ; B रण्ड

2,3. K, HBV combine as हंसकारण्डव ; PKV हंसकारण्ड

4. K, SA, Mss (2,4) omit ; PKV वलय ; BH मलय

२११. *Vide* : K, 6.3.120 ; PKV (pū) p. 765 ; CV, 5.2.134 ; JM, 4.3.122 ; SA, 2.2.96 ; BH, 6.2.167 ; HBV, 3.2.78, V, pp. 178-79

1. SA omits

2. BH कवि

3. PKV मुणि ; BH, V omit

4. PKV मनि

5. JM मुचि

6. CV, JM, SA, HBV omit ; *Vide* : V हनु, हनू शब्दौ इत्यन्ये ; *Cf.*, GR हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयम्, एकार्थकम् इत्यन्ये । शरादौ अस्य पाठः प्रक्षिप्त इति तदाशयः

सप्तमोऽध्यायः

२१२. स्नात्व्यादि-गणः (७.१.४६)

स्नात्वी पीत्वी । आकृतिगणोऽयम् ।

२१३. द्वारादि-गणः (७.३.४)

द्वार स्वर स्वाध्याय^१ स्वग्राम^२ व्यत्कश^३ स्वस्ति^४ स्वर्^५
स्फ्यकृत्^६ स्वादुमृदु^७ श्वन्^८ स्व^९ श्वस्^{१०} ।

२१४. स्वागतादि-गणः ७.३.७)

स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्^१ व्यवहार स्वपति^२ ।

२१५. अनुशक्तिकादि-गणः (७.३.२०)

अनुशक्तिक अनुहोड अनुसंवरण^१ अनुसंवत्सर^२ अङ्गारवेणु^३

२१२. *Vide* : K, 7.1.49

२१३. *Vide* : K, 7.3.4; PKV (pū), p. 802; CV, 6.1.15; JM, 5.2.9; SA, 2.3.88; BH, 7.1.16; HBV, 7.4.6; V, pp. 202-3

1. *Vide* : MH (7.3.4) स्वाध्याय शब्दो द्वारादिषु पठ्यते ।...कः पुनर् अर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम् ; JM omits

2. K, PKV, JM, SA omit

3. JM, HBV, Ms (3) व्यत्कश

4. JM omits

5. K, PKV स्वर ; JM, BH omit

6. CV स्फ्यकृत् ; JM omits ; SA स्वाकृत ; *Vide* : V स्फो यज्ञायुधम् । तेन कृतः स्फैयकृतो नाम ऋषिः । स्फ्यकृद् इत्यपि सङ्गृहीतः

7. PKV स्वादु, मत् ; SA, Ms (4) स्वादु, मृदु ; JM omits ; Ms (K) स्वादु

8. Ms (3) श्वस् ; Ms (4) सन्

9. CV, JM omit

10. K, JM, BH, Ms (4) omit

२१४. *Vide* : K, 7.3.7; PKV (pū), p. 814; CV, 6.1.18; JM, 5.2.12; SA, 2.3.90; BH, 7.1.19; HBV, 7.4.6; V, pp. 203-4

1. SA व्यद ; Ms (4) व्याड

2. CV, JM, BH, HBV omit ; SA स्वपति

२१५. *Vide* : K, 7.3.20; PKV (pū), p. 716; CV, 6.1.30; JM, 5.2.55; SA, 3.3.108; BH, 7.1.34-41; HBV, 7.4.27; V, pp. 198-202

1. K, PKV, CV omit ; SA असंवरण : Ms (2) omits अनुशक्तिक, अनुहोड, अनुसंवरण

2. JM, SA omit ; Ms (2) वत्सर

3. JM, SA, BH, HBV, V अगारवेणु ; PKV अगारधेतु ; *Vide* : V केचित् तु अगार-धेतु शब्दम् अत्र अधीयाना अगारधेनवो वत्स इत्याहुः

असिहत्य ¹	अस्यहेति ⁵	वध्योग ⁶	पुष्करसन् ⁷	अनुरहत् ⁸	कुरुकत् ⁹
कुरुपञ्चाल	उदकशुद्ध	इहलोक	परलोक	सर्वलोक	सर्वपुरुष
सर्वभूमि	प्रयोग ¹⁰	परस्त्री	राजपुरुषात् ¹¹	ष्यजि ¹¹	सूत्रनट ¹² ।

आकृतिगणोऽयम् ।

२१६. न्यङ्क्वादि-गणः (७.३.५३)

न्यङ्कु	मद्गु ¹	भृगु	दूरेपाक ²	फलेपाक ³	क्षणेपाक ⁴
तक्र ⁵	वक्र ⁶	व्यतिषङ्ग	अनुपङ्ग ⁷	अवसर्ग	उपसर्ग ⁸
मांसपाक ¹⁰	मूलपाक ¹¹	कपोतपाक ¹²	उलूकपाक ¹³	संज्ञायां मेघ-निदाघा-	वदाघार्घ्याः ¹⁴
	न्यग्रोध	वीरुत् ।			

4. CV, SA, BH, V असिहत्या ; HBV असिहत्या, अश्वि (स्य)-हत्य ; *Vide* : K 'अस्य-हत्य' इति केचित् पठन्ति ; JM 'अस्यहव्य' इति वे.पांचित् पाठः ; V भोजस्तु 'अस्यहत्य' शब्दं पठति । 'असिहत्य' इत्यन्यः ; Ms (2) adds अस्यहत्य
5. K, PKV, JM omit ; HBV अस्य हेति, अस्य हेतु ; *Vide* ; K 'अस्यहेतिः' इत्यपरे पठन्ति ; V 'आस्यहेतु' इति केचित्
6. SA वद्योग
7. Ms (2) पुष्करसदा
8. K, Mss (2,3) अनुशरन् ; JM omits : SA अनुहरन्
9. CV कुरुकत् ; HBV कुरुकत् ; Ms (4) कुरु, कुति
10. *Vide* : V वामनस्तु संयोगं 'प्रायौगिकम्' इत्याह
11. Cf., PKV राजपुरुषात् ष्यजि ; JM राजपुरुषाद् यणि ; Ms (2) राजपुरुषपथि
12. JM सूत्रनट ; SA सूत्र, नट ; *Vide* : V 'सूत्रनट' इत्याह कश्चित्
२१६. *Vide* : K, 7.3.53 ; PKV (ū), p. 481 ; CV, 6.1.84 ; JM, 5.2.58 ; BH, 7.1.99-100
1. Ms (2) मडु
- 2-4 *Vide* : K 'दूरेपाका फलेपाका' इति टावन्तम् अपरेऽधीयते । उकारान्तावपरे-दूरेपाकाः फलेपाकाः इति ; CV टावन्तावप्यत एव सिद्धौ । उकारान्ता इति अपरे पठन्ति-दूरेपाकाः फलेपाकाः क्षणेपाकाः ; Cf., BH पचेर् दूरादिभ्यो णे
4. *Vide* : K 'क्षणेपाका' इत्यपि कश्चित्
5. B तत्र
6. B चक्र
7. K अनुसर्ग
8. CV, Ms (2) omit
9. B मांसपाक
10. K-BH omit
- 9-13 Cf., कपोतोलूकश्वमांसेभ्योऽणि
14. Cf., K संज्ञायाम्-अर्घः, अवदाघः, निदाघः ; CV मेघः, अर्घः, निदाघः, अवदाघः । निपातनं च विशिष्टविषयम् एव, न सर्वत्र भवति-मेहः, अर्हः, निदाहः, अवदाहः ; JM मेघः.....अर्घः अवदाघः, निदाघ-वन्ताः संज्ञाशब्दाः ; BH मिहेर् हस्याचि संज्ञायाम् (7.1.108), दहेर् न्यवाभ्यां घञि (7.1.110) ; Ms (4) संज्ञायां मेघ-निदाघ-दीर्घाः

अष्टमोऽध्यायः

२१७. गोत्रादि-गणः (द.१.२७)

गोत्र	त्रुव ^१	प्रवचन	प्रहसन	प्रकथन	प्रत्ययन ^२	प्रपञ्च ^३
प्राय	न्याय ^४	प्रचक्षण	विचक्षण ^५	अवचक्षण ^६	स्वाध्याय	भूयिष्ठ
नाम वा ^७						

२१८. यवादि-गणः (द.२.६)

यव	दल्मि ^१	ऊर्मि ^२	भूमि	कृमि ^३	कृञ्चा ^४	वशा ^५
द्राक्षा	ध्राक्षा ^६	ध्रजि ^७	ध्वजि ^८	निजि ^९	सिजि ^{१०}	सिञ्जि ^{११}
हरित् ^{१२}	ककुत् ^{१३}	गरुत्	इक्षु ^{१४}	मधु ^{१५}	द्रु ^{१६}	आकृतिगणोऽयम् ।

२१७. K, 8.1.27 ; PKV (u), p. 785 ; BH, 8.3.199-200

1. Ms (2) कृव ; Ms (4) वृत्
 2. PKV, BH omit ; Mss (2,4) add प्रत्यायन ; Ms (K) adds प्रत्यय
 3. K, PKV, BH omit
 4. K omits
 5. PKV, Ms (4) omit
 6. PKV, BH omit
 7. Cf., Mss (2,3) वा नाम ; BH कुत्सनाभीदण्डययोर् नाम वा
२१८. Vide : K, 8.2.9 ; PKV (pū), p. 887 ; CV, 6.3.38 ; SA, 1.2.101 ; BH, 7.3.52-53 ; HBV, 2.1.19 ; V, pp. 438-39
1. CV, JM, V omit ; Ms (K) जल्मि
 2. K-HBV ऊर्मि ; JM कूर्मि
 3. Ms (4) कृति ; Ms (K) omit
 4. CV omit ; Ms (K) कुम्वा
 5. BH, HBV, V omit ; Ms (2) वेशा ; Ms (3) वसा
 6. K, PKV, CV omit ; BH adds ध्वाक्षा ; Vide : V 'ध्वाक्षा' इत्यपि भोजः ; Ms (4) ध्वाक्षा ; JM omits the words कृमि, कृञ्चा, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा
 7. CV, JM, HBV, V omit ; Ms (4) व्रजि
 8. CV, JM, BH, V omit ; HBV ध्वजि
 9. K-HBV, Ms (2) omit ; Ms (4) विजि ; Ms (K) निजि
 10. K-HBV, Ms (2) omit ; Ms (3) सिजि
 11. CV, BH, V शिम्बि ; JM omits ; HBV शिम्बी
 12. CV omits
 13. CV ends here this *gūṇa* ; BH काकुत्
 - 14, 16 Vide : MH (8.2.11) ननु चोक्तम् 'इक्षुमती द्र मती' इत्यत्रापि (वत्त्वं) प्राप्नोति इति ? यवादिषु पाठः करिष्यते
 15. Ms (K) omits
 16. K द्रुम

२१६. कस्कादि-गराः (८.३.४८)

कस्क कौतस्कृत भ्रातृपुत्र^१ शुनस्कर्ण^२ सद्यस्कालः^३ सद्यस्क्रीः^४
काँस्कान्^५ अयस्काण्डः^६ तमस्काण्डः^७ मेदस्पिण्डः^८ । आकृतिगणोऽयम् ।

२२६. सुषामादि-गराः (८.३.६८)

सुषामा^१ निःषामा दुःषामा^२ सुषेधः^३ निःषेधः^४ दुःषेधः^५
सुपन्धिः निःपन्धिः दुःपन्धिः^६ सुष्ठु^७ दुष्ठु अपष्ठु^८ गौरिषव्यः
संज्ञायाम्^९ प्रतिष्ठािका^{१०} जलापाहम्^{११} नौषेचनम्^{१२} दुन्दुभिषेवणम्^{१३}
एति संज्ञायाम् अगात्^{१४} नक्षत्राद् वा^{१५} । आकृतिगणोऽयम् ।

२१६. *Vide* : K, 8.3.48 ; PKV (pū), p. 101 ; CV, 6.4.45 ; JM, 5.4.36 ; SA, 1.1.181 ; BH, 7.4.46-47 ; HBV, 2.3.14 ; V, pp. 43-46

1. HBV omits
2. SA, HBV omit ; Ms (2) सुन्यस्कर्ण
3. Ms (2) स्वद्यस्काल ; Ms (4) omits
4. PKV साद्यस्कः ; CV, HBV, Ms (K) add साद्यस्कः ; SA omits ; BH, Ms (3) साद्यस्क ; Ms (2) सद्यस्त्रीः ; Ms (4) सद्यस्क, सद्यस्कर
5. CV-V omit
6. PKV, CV, SA, BH, Ms (K) अयस्कान्त ; JM अयस्काण्डम् ; HBV, V, Ms (3) add अयस्कान्त ; Ms (2) पयस्कान्त
7. K, CV omit ; JM तमस्काण्डम्, तपस्काण्डम् ; SA मस्काण्डः ; Ms (2) तस्काण्डः
8. PKV अदस्पिण्ड ; CV omits ; SA अयस्पिण्ड ; HBV adds अयस्पिण्ड

२२०. *Vide* : K, 8.3.98 ; PKV (pū), p. 684 ; CV, 6.4.89 ; BH, 7.4.88, 89, 95, 96 ; HBV, 2.3.33 ; V, pp. 192-95

1. V, Ms (2) सुषाम
2. K, Ms (2) omits
3. K omits ; JM सुषेव
4. K, PKV, Ms (3) omit ; JM निषेव ; V निषेध, निःषेध
5. JM दुःषेव
6. HBV omits the words from सुषामा to दुःपन्धि
7. JM सुषु
8. K, PKV, JM omits
9. PKV गौरिषव्यः ; JM गौरिषवः ; V omits ; Ms (2) गौरिषव्यः संज्ञायाम्
10. CV omits ; JM प्रतिष्ठािका ; Mss (2,4) प्रतिष्ठिका ; Ms (3) प्रतिष्ठिक
11. CV-V, Ms (3) omit
12. K, Ms (2) नौषेचनम् ; PKV निषेवणम् ; CV, SA, HBV, V नौषेचिका ; JM नौषेचिका, निषेवणम् ; BH नौषेचिका ; *Vide* ; V वामनस्तु 'नौषिका' इत्याह । अपरे तु 'नौषेचनम्' इति पठन्ति
13. K दुन्दुभिषेवणम् ; CV, V, Ms (3) दुन्दुभिषेचनम् ; *Vide* : V 'दुन्दुभिषेवणम्' इति शाकटायनः
14. *Cf.*, CV (6.4.85) एति संज्ञायाम् अकोः ; SA (2.2.157) एत्यगः ; BH (7.4.90) एत्यकोः संज्ञाम् ; HBV (2.3.36) एत्यकः
15. *Cf.*, CV (6.4.86) नक्षत्राद् इतो वा ; SA (2.2.185) भाद् वा ; HBV (2.3.27) भाद् इतो वा

२२१. सवनादि-गणः (८.३.११०)

सवने सवने	सूते सूते ¹	सोमे सोमे ¹	सवनमुखे सवनमुखे ²
किसम् किसम् ³	अनुसवनम् अनुसवनम् ⁴		गोसनिम् गोसनिम् ⁵
अश्वसनिम् अश्वसनिम् ⁶			

[पाठान्तरम्—

सवने सवने ⁷	सवनमुखे सवनमुखे ⁸	अनुसवनम् अनुसवनम् ⁹	संज्ञायां
बृहस्पतिसवः	सकुनिसवनम् ¹⁰	सोमे सोमे	सुते सुते ¹¹
विसम् विसम् ¹²	मुसलम् मुसलम् ¹³	गोसनिम् ¹⁴	अश्वसनिम् ¹⁵ ।]

२२२. क्षुम्नादि-गणः (८.४.३६)

क्षुम्ना ¹	तृप्नु ²	नृनमन ³	नन्दिन् ⁴	नन्दन ⁵	नगर ⁶	नृतिर्
-----------------------	---------------------	--------------------	----------------------	--------------------	------------------	--------

२२१. *Vide* : K, 8.3.110 ; BH, 8.2.144-45

1. Ms (2) omits
2. K सवनमुखे ; Ms (K) वसनमुखे वसनमुखे
3. Ms (2) omits ; Ms (3) किसः किसः
4. Ms (K) omits
5. K, Ms (4) गोसनिम् ; Ms (2) omits ; Ms (K) गोसनिः
6. K, Ms (4) अश्वसनिम् ; Ms (2) omits ; Ms (K) अश्वसनिः
7. Ms (2) omits
8. Mss (2, K) omit
9. K अनुसवने अनुसवने
10. Mss (2,4) सकुनिसवनम् ; Ms (K) सकुनिसावनम्
11. K सूते सूते ; Ms (4) सुतौ सुतौ
12. K किसम् किसम् ; Mss (2,4) add किसम् किसम्
13. Mss (2,3) मुसल मुसल
- 14, 15 K combines as गोसनिम् अश्वसनिम्

२२२. *Vide* : K, 8.4.39 ; PKV (u), p. 357 ; CV, 6.4.135 ; JM, 5.4.117 ; SA, 1.2.154-55 ; BH, 7.4.148-50 ; HBV, 2.3.96 ; V, pp. 196-97

- 1 K क्षुम्न
2. BH तृप्नोति ; Ms (4) omits ; Ms (K) तृप्नु
3. JM, SA omit ; *Vide* : HBV 'नृनम' इत्येके ; Ms (2) नृनमनः
4. PKV omits ; Ms (2) हरिवन्दी ; Ms (4) हरिनन्दि
5. PKV omits ; Ms (2) हरिनन्दनः ; Ms (4) हरिनन्दः
6. PKV नरनगर ; SA omits ; Ms (2) गिरिनगर ; Ms (4) गिरिनगरम्
- 4-6 *Vide* : K एतानि उत्तरपदाणि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ; *Cf.*, CV नन्दि-नन्दन-नगराणां हरेः

यङि⁷ गहन⁸ नदन⁹ निवेश¹⁰ निवास¹¹ अग्नि¹² अनूप¹³
 आचार्याद् अणत्वं च¹⁴ नर्तन । आकृतिगणोऽयम् ।

-
7. Cf., K, Ms (3) नृत्तिर. यङि प्रयोजयति; PKV नरनृत्ती; CV नृत्तेर. यङि; SA नृत्तेर. यङि; BH नृत्त; HBV, V नृत्त
 8. JM गहन; BH omits
 9. K नन्दन; PKV omits; Ms (4) चन्दन
 10. JM निवेस; SA विवेश
 11. JM अरूप
 8-13. Vide: K एतानि उत्तरपदानि प्रयोजयन्ति
 14. PKV आचार्यभोगीन; CV, SA, BH, HBV आचार्यभोगीन, आचार्यानी

APPENDICES

परिशिष्टानि

[Note: Words that, in our opinion, do not belong to the *Gaṇapāṭha* ascribed to Pāṇini, but are either interpolated in it or read in the *Gaṇapāṭha* of other grammarians, are listed herein under each *gaṇa* separately with references to the words in the footnotes. Variants, wherever they occur, are given within parenthesis.]

१. सर्वादि-गणे

अन्योज्य^१ परस्पर^२ इतरेतर^३ ।

२. स्वरादि-गणे

मा ^१	उपधा ^२	मुहुस् ^३	धिक ^४	रोदसी ^५	भूः ^६	भुवः ^७	स्त्यस् ^८
अनिशम् ^९	मक्षु ^{१०}	भटिति ^{११}	अवश्यम् ^{१२}	साचि ^{१३}	विव्वक् ^{१४}		
द्राक् ^{१५}	कामम् ^{१६}	निकामम् ^{१७}	प्रकामम् ^{१८}	अरम् ^{१९}	वरम् ^{२०}		
परम् ^{२१}	भूयः ^{२२}	कु ^{२३}	बलवत् ^{२४}	अतीव ^{२५}	सुष्ठु ^{२६}	दुष्ठु ^{२७}	
सपदि ^{२८}	समक्षात् ^{२९}	पुरतः ^{३०}	पुरस्तात् ^{३१}	अस्तम् ^{३२}	अम्नस् ^{३३}		
मिथुन ^{३४}	अनुषक् ^{३५}	मयः ^{३६}	पुरस् ^{३७}	वस्तो ^{३८}	साम्प्रतम् ^{३९}	ओम् ^{४०}	
अन्वक् ^{४१}	साजक् ^{४२}	ताजक् ^{४३}	साक् ^{४४}	प्रादुस् ^{४५}	कुवित् ^{४६}	आशु ^{४७}	
शु ^{४८}	तरस् ^{४९}	ते ^{५०}	संश्चत् ^{५१}	आदि ^{५२}	असाम्प्रतम् ^{५३}	संवत् ^{५४}	
उपा ^{५५}	प्रसह्य ^{५६}	अञ्जसा ^{५७}	प्रेत्य ^{५८}	स्थाने ^{५९}	बलात् ^{६०}	युक्तम् ^{६१}	
अर्वाक् ^{६२}	सुदि ^{६३} ।						

१. V 1-3

२. PKV 1-4

JM 3-42

BH 3-39, 43-45, 47-52

HBV 3-31, 36, 37, 40, 41, 43-46, 53

V 3-35, 40, 41, 43-45, 47, 48, 53-63

४. चादि-गणो

आशु ⁹	ओक्स् ¹	इह ²	उपरि ³	वाम् ⁴	साक् ⁵	लुम् ⁶	सुष्ठु ⁷	कामम् ⁸
किम् ¹⁷	तहि ¹⁰	रहसि ¹¹	सपदि ¹²	यदि ¹³	अलम् ¹⁴	अधो ¹⁵	हितु ¹⁶	
मानो ²⁶	वात्वाक् ¹⁸	चत्वेच ¹⁹	रुवे ²⁰	रेवे ²¹	अवस् ²²	आ ²³	उ ²⁴	हो ²⁵
चेत् ³⁵	मनु ²⁷	नाना ²⁸	अवे ²⁹	हिरुक् ³⁰	शुभ ³¹	तुकम् ³²	ऊतम् ³³	न ³⁴
पुत्र ⁴²	ऋते ³⁶	अपि ³⁷	आदक् ³⁸	आवहानोश्चित् ³⁹	वाह्यस् ⁴⁰	नाजक् ⁴¹		
नुवै ⁵¹	शक्तिवत् ⁴³	ईप् ⁴⁴	ओ ⁴⁵	अड ⁴⁶	अहाहा ⁴⁷	वाह्या ⁴⁸	हि ⁴⁹	नो ⁵⁰
किम् ⁶⁰	वाट् ⁵²	सुब् ⁵³	वेट् ⁵⁴	वै ⁵⁵	मा ⁵⁶	नु ⁵⁷	चुम् ⁵⁸	भोस् ⁵⁹
स्वित् ⁶⁸	मानम् ⁶¹	नित्यम् ⁶²	शप् ⁶³	कूक् ⁶⁴	वद् ⁶⁵	वेद् ⁶⁶	वाद् ⁶⁷	
विट् ⁷⁷	मर्या ⁶⁹	त्वावत् ⁷⁰	त्वावत् ⁷¹	न्वै ⁷²	वावत् ⁷³	म ⁷⁴	अल ⁷⁵	घ ⁷⁶
इतिह ⁸¹	अन्वे ⁷⁸	अहिनुक् ⁷⁹	उतस्वित् ⁸⁰	अभ्यात् ⁸¹	अहम् ⁸²	प्रगे ⁸³		
मे ⁹²	शुभम् ⁸⁵	कृतम् ⁸⁶	पर्याप्तम् ⁸⁷	येन ⁸⁸	तेन ⁸⁹	चिरेण ⁹⁰	ते ⁹¹	
अग्ने ⁹⁹	अह्नाय ⁹³	अकस्माद् ⁹⁴	चिराय ⁹⁵	चिरस्य ⁹⁶	अन्योन्यस्य ⁹⁷	मम ⁹⁸		
एहि ¹⁰⁷	प्राह्णे ¹⁰⁰	हेतो ¹⁰¹	रात्रौ ¹⁰²	अस्ति ¹⁰³	नास्ति ¹⁰⁴	विद्यते ¹⁰⁵	भवति ¹⁰⁶	
नवर्तते ¹¹⁵	शङ्के ¹⁰⁸	अस्तु ¹⁰⁹	भवतु ¹¹⁰	पूर्यते ¹¹¹	स्यात् ¹¹²	आह ¹¹³	वर्तते ¹¹⁴	
अमा ¹²²	याति ¹¹⁶	नयाति ¹¹⁷	पश्यति ¹¹⁸	पश्य ¹¹⁹	आदङ्क् ¹²⁰	अरेरे ¹²¹		
अघो ¹³⁰	अद्य ¹²³	आस ¹²⁴	यथाकथाच ¹²⁵	विष् ¹²⁶	एकपदे ¹²⁷	भो ¹²⁸	भगो ¹²⁹	
किङ्किल ¹³⁸	हम् ¹³¹	हिम् ¹³²	विवत् ¹³³	यच्च ¹³⁴	कच्चन ¹³⁵	किमुत् ¹³⁶	वाव ¹³⁷	
किम् ¹⁴⁶	अहह ¹⁴⁰	नहवै ¹⁴¹	नवा ¹⁴²	अन्यत्र ¹⁴³	शम् ¹⁴⁴	अथ ¹⁴⁵		
समम् ¹⁵⁴	यदुत् ¹⁴⁷	प्रत्युत् ¹⁴⁸	यदा ¹⁴⁹	पुत् ¹⁵⁰	आम ¹⁵¹	नाम ¹⁵²	अमा ¹⁵³	
इत् ¹⁶²	सत्रा ¹⁵⁵	साकम् ¹⁵⁶	सार्धम् ¹⁵⁷	आत् ¹⁵⁸	हये ¹⁵⁹	अयि ¹⁶⁰	स्वित् ¹⁶¹	
अङ्घो ¹⁷¹	चित् ¹⁶³	अत् ¹⁶⁴	कत् ¹⁶⁵	वव ¹⁶⁶	पट ¹⁶⁷	न्वाव ¹⁶⁸	भगोस् ¹⁶⁹	अघोस् ¹⁷⁰
स्म ¹⁷⁹	हंहो ¹⁷²	उदस्वित् ¹⁷³	शव ¹⁷⁴	जातु ¹⁷⁵	यथा ¹⁷⁶	तथा ¹⁷⁷	अथ ¹⁷⁸	
फट् ¹⁸⁸	सह ¹⁸⁰	नुक् ¹⁸¹	नचेत् ¹⁸²	दिष्ट्या ¹⁸³	तुवै ¹⁸⁴	वेट् ¹⁸⁵	वाट् ¹⁸⁶	हुम् ¹⁸⁷
यद् ¹⁹⁷	अथ ¹⁸⁹	अरेरे ¹⁹⁰	अङ्ग ¹⁹¹	अवे ¹⁹²	ननु ¹⁹³	पुब् ¹⁹⁴	हम् ¹⁹⁵	हिम् ¹⁹⁶
यदिवा ²⁰⁶	किद् ¹⁹⁸	हु ¹⁹⁹	इति ²⁰⁰	अव ²⁰¹	अट् ²⁰²	खोस् ²⁰³	अन्यत् ²⁰⁴	नोहि ²⁰⁵
चिररात्राय ²¹³	घ ²⁰⁷	नुक् ²⁰⁸	यदि ²⁰⁹	अवेरे ²¹⁰	अन्तरेण ²¹¹	अन्तरा ²¹²		
अन्यतरेद्युः ²²⁰	सत् ²¹⁴	विभाषा ²¹⁵	समुपजोषम् ²¹⁶	उपजोषम् ²¹⁷	उत्तरेद्युः ²¹⁸	पूर्वेद्युः ²¹⁹		
इत्थम् ²²⁷	अपरेद्युः ²²¹	अधरेद्युः ²²²	अन्येद्युः ²²³	इतरेद्युः ²²⁴	उभयेद्युः ²²⁵	उभयद्युः ²²⁶		
पश्चात् ³⁴	तदानीम् ²²⁸	पुरस्तात् ²²⁹	सद्यः ²³⁰	अधुना ²³¹	इह ²³²	परेद्यविः ²³³		
	इदानीम् ²³⁵	पश्तः ²³⁶	परार्थः ²³⁷	कध्यम् ²³⁸	सदा ²³⁹	द्युः ²⁴⁰	सदम् ²⁴¹	

४. PKV 1-14

JM 13, 15-54, 73

SA 57-73

BH 13, 50-53, 68, 69, 74-83, 85

HBV 13, 14, 50-52, 54, 68-73, 83, 137-205

V 14, 49-52, 68, 69, 85-165, 204, 205-211, 212 (इत्यप्यमर सिंहः),

213-216, 227 (इति निर्वाणनारायणः), 218-241

APPENDICES

219

५. प्रादि-गणे

अच्छ¹ श्रत्² अन्तर्³ मरुत्⁴ ।

६. ऊर्यादि-गणे

कराली¹ पश्यसा² आलम्बी³ आलोष्ठी⁴ पशु⁵ तन्त्री⁶ अङ्गी⁷ ।

७. साक्षात्प्रभृति-गणे

विभाषा¹ सम्पत्का² सह³ ।

८. तिष्ठद्गुप्रभृति-गणे

अधोनाभम्¹ प्रान्तम्² एकान्तम्³ समानतीर्थम्⁴ समपक्षम्⁵
समानतीरम्⁶ सुषमा⁷ मुषमम्⁸ अविषमम्⁹ ।

९. शौण्डादि-गणे

अजिन ¹	आय ²	समीरण ³	व्यान ⁴	आयस ⁵	सव्य ⁶	सिद्ध ⁷
बन्ध ³	शुष्क ⁹	पक्व ¹⁰	ध्यान ¹¹	प्रवण ¹²	विदित ¹³	सार ¹⁴
गुरु ¹⁵	कटक ¹⁶	विरस् ¹⁷	शेखर ¹⁸ ।			

५. MH (1.4.59) 2, 4
MH (1.4.65) 3
BD 1-3

६. K 1
PKV 2
CV, JM, SA 3
HBV 3, 5
V 3, 4 (इति केचित्), 5
Ms (3) 6
Ms (4) 6,7

७. K 1,2
V 3

८. SA 1-6
HBV 1, 7, 8
V 1-9

९. JM 1-5
HBV 4-10
V 5-19

Cf. 7-9 सिद्ध शुष्क-पक्व-बन्धैश्च. AṢṬ 2.1.41

१०. पात्रेसमितादि-गणो

गेहेदासः ^१	गेहेनर्ती ^२	गर्भेश्वरः ^३	गेहेपटुः ^४	गेहेपण्डितः ^५	गेहेप्रगल्भः ^६
गोष्ठेनर्दी ^७	गोष्ठेव्याडः ^८	गर्भमुहितः ^९	अवटमण्डूकः ^{१०}	गर्भधीर ^{११}	
गेहेविचिती ^{१२}	(गेहेविचिति) ^{१३}	व्रणक्रिमिः ^{१४}	गृहकलविड्कः ^{१५}	नगरश्वा ^{१६}	
अहेमेली ^{१७}	गेहेमेल ^{१८}	गेहेसर्पः ^{१९}	गेहेवादी ^{२०}	अमणप्रव्रजिता ^{२१}	कुलटापटु ^२
कुलटामृदुः ^३					

११. व्याघ्रादि-गणो

स्त्री ^१	कुञ्चा ^२	महिष ^३	पलाविका ^४	वृषल ^५	पलाश ^६	कितव ^७
पल्लव ^८	पद्म ^९	वृक ^{१०}	विम्ब ^{११}	तरु ^{१२}	ऋषि ^{१३}	श्वन् ^{१४}
कुम्भ ^{१५}	वज्र ^{१६}	कलश ^{१७}				

१२. श्रेण्यादि-गणो

मंत्र^१ गण^२ ।

१३. कृतादि-गणो

युक्त ^१	दलित ^२	उत्कृत ^३	अवित ^४	उपकृत ^५	कलित ^६
उदाहृत ^७	उदीरित ^८	उदित ^९	दृष्ट ^{१०}	विश्रुत ^{११}	आस्थित ^{१२}
आसीन ^{१३}	निरूपित ^{१४}	विहित ^{१५}	विकल्पित ^{१६}	अवज्ञात ^{१७}	

१०. JM 1,2
SA 2, 13
BH 4-9
HBV 2-12
V 3-9, 11, 12, 14-23
Ms (3) 3, 11, 12, 14-19
Ms (K) 2
११. PKV 5-7
JM 1-4
BH 8-12
HBV 2-4
V 2, 3, 8-17
Mss (1, 4) 6, 7
Ms (3) 7, 17
१२. V 1, 2 (वामनाभिप्रायेण)
Ms (3) 1
१३. SA 3
BH 4-11
HBV 6-15
V 6-17
Ms (3) 1, 2, 6-11

१५. मयूरव्यंसकादि-गणो

एहिकटा ¹	एहिकर्दमा ²	सकिञ्चनम् ³	आहरविधसा ⁴	घटाघटिका ⁵
अपेहिप्रसूसा ⁶	गतप्रत्यागतम् ⁷	यातानुयातम् ⁸	क्रयाक्रयिका ⁹	फलाफलिका ¹⁰
मानोन्मानिका ¹¹	पचौदनम् ¹²	कृन्ध्युत्तमा ¹³	भिन्ध्युत्तमा ¹⁴	भिन्धिविचक्षणा ¹⁵
कृन्धिलवरा ¹⁶	कृन्धिचूडा ¹⁷	भिन्धिचूडा ¹⁸	उद्वपनिन्नपा ¹⁹	एहियाहिरा ²⁰
अपेहिविधसा ²¹	उन्मृजावमृजा ²²	उन्मृजावमृजना ²³	आहोपुरुषिका ²⁴	अहम्पुर्विका ²⁵
अहम्प्रथमिका ²⁶	अहमहमिका ²⁷	विचप्रचम् ²⁸	विचप्रका ²⁹	अकुतोभयम् ³⁰
कुशकटा ³¹	लुनीतपुनीता ³²	एहिरेगच्छरा ³³	पुटापुटिका ³⁴	शा ³⁵ पाथिव ³⁵
कुतपसौश्रुतः ³⁶	अजातौल्वलिः ³⁷	यष्टिमौदगल्यः ³⁸	परशुरामः ³⁹	घृतरौटिः ⁴⁰
ओदनपाणिनिः ⁴¹	आणिमाण्डव्यः ⁴²	वलाकाकौशिकः ⁴³	विदर्भीकौण्डिन्यः ⁴⁴	सहस्रा-
जुनः ⁴⁵	त्रिविधा ⁴⁶	एकादश ⁴⁷	द्वादश ⁴⁸	षोडश ⁴⁹
एकशतम् ⁵²	द्विशतम् ⁵³	दध्योदनः ⁵⁴	घृतौदनः ⁵⁵	गुडधानाः ⁵⁶
अश्वरथः ⁵⁸	गजरथः ⁵⁹	घृतघटः ⁶⁰	त्रिभागः ⁶¹	त्र्यंशः ⁶²
त्रिविष्टपम् ⁶⁵	सर्वश्वेतः ⁶⁶	सर्वमहान् ⁶⁷	यदृच्छा ⁶⁸	प्रोहकपर्दा ⁶⁹
छात्रव्यंसकः ⁷¹	निकुच्यकर्णिः ⁷²			कान्दिशीकः ⁷⁰

१६. याजकदि-गणो

वर्तक ¹	उन्मादक ²	कतृ ³	कारक ⁴	प्रयोजक ⁵	गोपक ⁶	तृयं ⁷
चतुर्थ ⁸	द्वितीय ⁹	तृतीय ¹⁰	तुरीय ¹¹			

१७. राजदन्तादि-गणो

शिक्षास्त्री ¹	अधरोष्ठम् ²	धारार्थ ³	दारजारो ⁴	गवाश्वम् ⁵
उमामहेस्वरौ ⁶	अधमर्गः ⁷	उत्तमर्गः ⁸	परःशताः ⁹	परसहस्राः ¹⁰
लघुदीर्घौ ¹²	इन्द्राग्नी ¹³	अग्नीन्द्रौ ¹⁴	चन्द्राकौ ¹⁵	अकंचन्द्रौ ¹⁶
मेधातपसी ¹⁸	दीक्षातपसी ¹⁹	चन्द्रादित्यौ ²⁰	समीरणग्नी ²¹	अग्निस्सीरणौ ²²
कुशकाशम् ²³	काशकुशम् ²⁴	पाणिनिरोढीयाः ²⁵	रौढिपाणिनीयाः ²⁶	भीमसेनाजुनौ ²⁷
अर्जुनभीमसेनौ ²⁸	शकुन्मूत्रम् ²⁹	मूत्रशकुत् ³⁰	कुवेरकेशवौ ³¹	विष्णुवासवौ ³²
विषयेन्द्रियाणि ³⁴	ककमयूरौ ³⁵	पाण्डुधृतराष्ट्रौ ³⁶	नरनारायणौ ³⁷	विम्बोष्ठः ³⁸
विम्बाधरः ³⁹	पुरुषोत्तमः ⁴⁰	नृवरः ⁴¹	कुरुश्रेष्ठः ⁴²	अधरोष्ठम् ⁴³
भीष्मद्रोणौ ⁴⁵	द्रोणभीष्मौ ⁴⁶	राहुचन्द्रौ ⁴⁷	चन्द्रराहू ⁴⁸	ग्रीष्मवसन्तौ ⁴⁹
शुक्रशुची ⁵¹	शुचिशुक्रौ ⁵²	करभरासभौ ⁵³	रासभकरभौ ⁵⁴	तपःश्रुती ⁵⁵
श्रुतिपसी ⁵⁶	कपित्थाश्वत्थौ ⁵⁷	अश्वत्थकपित्थौ ⁵⁸	जित्य-विपूय-विनीयाः ⁵⁹	
विपूय-विनीय-जित्याः ⁶⁰	देवापिशान्तनू ⁶¹	शान्तनुदेवापी ⁶²		

१५. PKV 1-3
JM 4
SA 5-12
BH 1-29
HBV 7-12, 20-69
V 19-22, 24-28, 30, 62-72
१६. K 1
PKV, BH, HBV 2
V 1-11
१७. JM 1
SA 2-4
BH 7-30, 38-40
HBV 3-8
V 4, 7-37, 41-62

१८. आहिताग्न्यादि-गणो

छिन्नशीर्ष^१ प्रियगडु^२ गडुकण्ठ^३ गडुशिरा^४ पलाण्डुभक्षिती^५
 सारङ्गजग्धी^६ पाणिगृहीती^७ मासजाता^८ संवत्सरजाता^९ सुखजाता^{१०}
 दुखजाता^{११} पीतदधि^{१२} पीतविष^{१३} उद्यतासि^{१४} कलितप्रहरण^{१५} दण्डपाणि*^{१६} ।

१९. कडारादि-गणो

कूट^१ खेल^२ नट^३ कहोड^४ शौण्ड^५ वृक^६ नौ^७ काक^८
 प्रन्त^९ शुष्क^{१०} शृगाल^{११} प्रकृति^{१२} प्राय^{१३} गोत्र^{१४} सम^{१५} विषम^{१६}
 द्विद्रोण^{१७} पञ्चक^{१८} सासस्त्र^{१९} प्रति^{२०} परि^{२१} अनु^{२२} ।

२०. गवाश्वप्रभृति-गणो

तृणकमण्डम्^१ बालवृद्धम्^२ याजकोपाध्यायम्^३ ।

२१. दधिपयादि-गणो

याज्यानुवक्ये^१ (योगानुवाके)^२ श्रुततपसी^३ खण्डामर्को^४ हरिवासवौ^५
 रामलक्ष्मणौ^६ सूर्याचिन्द्रमसौ^७ सोमारुद्रौ^८ (सोमरुद्रौ)^९ नारदपर्वतौ^{१०}
 पितापुत्रौ^{११} भीमाजुनौ^{१२} मित्रावरुणौ^{१३} मातापितरौ^{१४} कम्बलाश्वतरौ^{१५}
 नरनारायणौ^{१६} अग्नीषोमौ^{१७} ।

१८. JM, HBV, Ms (3) 1

V 1-16

*For another view *Vide* : V (p. 131) विश्रान्तिग्न्यासकृत् असमर्थत्वाद्
 'दण्डपाणिः' इत्येव भवति न तु 'पाणिदण्डः'

१९. JM 1, 3

SA 1, 2

BH 4

HBV 2

V 1, 2, 5, 6

Ms 47-22

२०. V 1-3

२१. PKV 1

JM 2

BH 3, 5

HBV 3-8, 10-17

V 5-7, 9-17

२२. अर्धर्चादि-गणो

चक्र ¹	यूप ²	कुङ्कुम ³	पूर्व ⁴	शयन ⁵	वासस् ⁶	शुक्ल ⁷	वयस् ⁸
ग्रीव ⁹	कुसूल ¹⁰	पिण्डक ¹¹	पिटाक ¹²	पूत ¹³	पौतक ¹⁴	फलक ¹⁵	मह ¹⁶
मर्ष ¹⁷	श्वपच ¹⁸	गन्धमादन ¹⁹	अपूर्व ²⁰	वाजपेय ²¹	राजसूय ²²	अनीक ²³	
कुट ²⁴	कूट ²⁵	कङ्कट ²⁶	अण्ड ²⁷	सानु ²⁸	व्रज ²⁹	निकट ³⁰	निदाघ ³¹
काण्ड ³²	व्रण ³³	पेट ³⁴	चरक ³⁵	वृत्त ³⁶	प्रयुत ³⁷	पलित ³⁸	कण्व ³⁹
नाम ⁴⁰	अभिधान ⁴¹	अयुत ⁴²	शत ⁴³	नलिन ⁴⁴	योध ⁴⁵	स्थान ⁴⁶	आयुध ⁴⁷
कुतुप ⁴⁸	अवतंस ⁴⁹	पार ⁵⁰	चन्दन ⁵¹	समान ⁵²	वितान ⁵³	अंस ⁵⁴	नेत्र ⁵⁵
अव्यय ⁵⁶	शेखर ⁵⁷	केदार ⁵⁸	शल्य ⁵⁹	गुल्म ⁶⁰	अङ्गार ⁶¹	रस ⁶²	बुध्न ⁶³
नल ⁶⁴	उत्पल ⁶⁵	ककुद् ⁶⁶	वक्तु ⁶⁷	वक्ता ⁶⁸	पत्र ⁶⁹	आमिष ⁷⁰	काश ⁷¹
मास ⁷²	कलश ⁷³	अम्बरीष ⁷⁴	कलल ⁷⁵	करीव ⁷⁶	कुश ⁷⁷	कमल ⁷⁸	पलाल ⁷⁹
विप ⁸⁰	पूल ⁸¹	तैल ⁸²	कपाल ⁸³	हिरण्य ⁸⁴	जठर ⁸⁵	आराव ⁸⁶	कान्तार ⁸⁷
धाम ⁸⁸	पद्म ⁸⁹	आपाढ ⁹⁰	कुल ⁹¹	अम्भोज ⁹²	वाज ⁹³	अमृत ⁹⁴	अशोक ⁹⁵
क्षय ⁹⁶	अनेकप ⁹⁷	धर्म ⁹⁸	चर्म ⁹⁹	असि ¹⁰⁰	हंस ¹⁰¹	अपर ¹⁰²	मध्यम ¹⁰³
अध्वर ¹⁰⁴	महिम ¹⁰⁵	नेत्रक ¹⁰⁶	क्रकच ¹⁰⁷	शम्बल ¹⁰⁸	कुण्डप ¹⁰⁹	कन्दर ¹¹⁰	मालक ¹¹¹
मर्मर ¹¹²	केशर ¹¹³	भगन्दर ¹¹⁴	दीप ¹¹⁵	ब्रह्म ¹¹⁶	वस्तु ¹¹⁷	व्रत ¹¹⁸	अर्घ ¹¹⁹
अपिधान ¹²⁰	अर्म ¹²¹	अर्मन् ¹²²	मुहूर्त्त ¹²³	घन ¹²⁴	तल ¹²⁵	पट ¹²⁶	विहायस ¹²⁷
उटज ¹²⁸	चाप ¹²⁹	नपुंसक ¹³⁰	भुवन ¹³¹	कोटर ¹³²	अतिखर ¹³³	हरिचन्दन ¹³⁴	
सङ्क्रम ¹³⁵	गाण्डीव ¹³⁶	पत्तन ¹³⁷	कर्पूर ¹³⁸	कूपसिक ¹³⁹	पण्डि ¹⁴⁰	उशीर ¹⁴¹	
निष्ठेव ¹⁴²	सुपर्ण ¹⁴³	भस्त्र ¹⁴⁴	इषु ¹⁴⁵	पण्ड ¹⁴⁶	वैनीतक ¹⁴⁷	द्वीपिन् ¹⁴⁸	आरकूट ¹⁴⁹
मंजीर ¹⁵⁰	नूपुर ¹⁵¹	शक ¹⁵²	अणु ¹⁵³	तरण्ड ¹⁵⁴	मेढू ¹⁵⁵	संसार ¹⁵⁶	चूर्ण ¹⁵⁷
वट ¹⁵⁸	वासर ¹⁵⁹	जन्तु ¹⁶⁰	सत्त्व ¹⁶¹	कोलाहल ¹⁶²	ककुभ ¹⁶³	जानु ¹⁶⁴	भग ¹⁶⁵
अवद ¹⁶⁶	वेष ¹⁶⁷	वित्त ¹⁶⁸	स्व ¹⁶⁹	भूर्ज ¹⁷⁰	लशुन ¹⁷¹	शलल ¹⁷²	गेह ¹⁷³

२४. तौल्वल्यादि-गणो

प्रावाहणि ¹	मान्धातकि ²	श्वाफल्कि ³	आयुधि ⁴	कामलि ⁵	रान्धकि ⁶
आसुराहति ⁷	कान्दकि ⁸	दौषकगति ⁹	आन्तराहति ¹⁰	दैवापि ¹¹	वैरकि ¹²
धैलकि ¹³	वैम्बकि ¹⁴	वारणि ¹⁵	पैष्टि ¹⁶	पैसीति ¹⁷	कार्करि ¹⁸
स्वालिपि ¹⁹	आदिति ²⁰	वैहि ²¹	वपौष्टियौ ²¹		

२२. K 1, 2

PKV 3-18

V 1, 19-67 ; 68 (इत्यपि शाकटायनः), 69-121 ; 122 (इति दुर्गः), 123-149 ; 150-173 (अरण्यदत्ताभिप्रायेण)

Note :—73 V त्रिषु इत्यमरः ; 82 V अमरसिंहस्तु क्लीवे

२४. K 1-10

PKV 11-13

TB 14

JM 19-21

BH 15-18

२५. यस्कादि-गणो

खलयव¹ भण्डिक² भटक³ सृगल⁴ कषक⁵ स्थगल⁶ निकष⁷
 किषक⁸ वसिष्ठ⁹ अत्रि¹⁰ अङ्गिरस¹¹ भृगु¹² गौतम¹³ वशीक¹⁴
 मिच्छक¹⁵ कडर¹⁶ कडम¹⁷ वटाक¹⁸ पटाक¹⁹ ।

२७. तिककितवादि-गणो

*शाण्डिल-काशकृत्स्न¹ दशेरक-वडेरक² कृष्ण-सुन्दर³ पृथोर्ज-ककुभ⁴ ।

२८. उपकादि-गणो

कृष्णक¹ अड्डक² तन्तुभ³ अवव्वक⁴ अभुक्तक⁵ अवन्धक⁶
 मुपयंक⁷ सुपर्चक⁸ सुवर्चक⁹ सुवर्मक¹⁰ ।

३२. कण्ड्वादि-गणो

लोम्¹ तिरस्² उरस्³ नडस्⁴ मघस्⁵ वरण⁶ चामर⁷ अधर⁸
 इषुध⁹ (इषूह¹⁰ इषुभ¹¹) रेखा¹² (लेखा¹³) इला¹⁴ लेला¹⁵ द्रवस्¹⁶
 (द्रवत्⁷ दुवस्¹⁸ दुरज¹⁹) अगद²⁰ पयस्²¹ सम्भूयस्²² अम्बर²³
 (सम्बर²⁴) गोधा²⁵ हयस्²⁶ वेला²⁷ कभड्वस्²⁸ तरज²⁹ इरध³⁰ उररा³¹
 उपिरस्³² वचस्³³ आगत्³⁴ रण³⁵ इमस्³⁶ समर³⁷ पुरण³⁸ (पुराण)³⁹
 भरणा⁴⁰ नन्द⁴¹ पुष्प⁴² चित्र⁴³ मृग⁴⁴ आश्रय⁴⁵ किरोडाट्⁴⁶ कुसुभ⁴⁷
 त्वरायस⁴⁸ लट्⁴⁹ लोरा⁵⁰ वेटा⁵¹ रजस्⁵² रद⁵³ ।

२५. PKV 1, 2

JM 3

SA. 4, 6

BH 5, 16, 18

HBV 5, 17

V 5, 14, 15 ; 17 (इति भोजः), 19

Note:—On 9-13 V remarks: अन्ये तु 'भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गौतमाङ्गिरोऽत्रेः' इति सूत्रं पृथग् विदुः ; Cf., अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गौतमाङ्गिरोभ्यश्च (AṢṬ 2.4.65)

२७. V 1, 2-4

*SA ; HBV शाण्डिल काशकृत्स्न

२८. K 7

PKV 1

JM 3, 5, 6, 8-10

HBV 2, 4

३२. PKV 1-8, 10

TB 12-16, 20-23

CV 25-26

JM 11, 26-29

BH 26, 27, 30-37

HBV 13-16, 18, 19, 26, 30, 31, 36

V 9, 12, 13, 16, 20-23 ; 24 (इति वामनः), 25 (इति चन्द्रमतेन), 26, 27, 30, 31, 36-38, 40-43

Ms (3) 12, 13, 16, 20-23

B 17, 39

APPENDICES

225

३३. नन्दादि-गणो

दुर्धर्षणः^१ कल्पनः^२ कोपनः^३ नर्दनः^४ कर्तनः^५ विकर्तनः^६
 तर्दनः^७ दहनः^८ जवनः^९ सर्वदमनः^{१०} रिपुदमनः^{११} पुरार्दनः^{१२}
 रोगनाशनः^{१३} अरिसूदनः^{१४} ।

३४. ग्राह्यादि-गणो

अद्रिभावी^१ प्रविभावी^२ निवेशी^३ विभावी^४ विभवी^५ अवरोधी^६
 निवेशी^७ निवासी^८ असंव्यवहारी^९ असंव्याहारी^{१०} ।

३५. पचादि-गणो

पङ्ग^१ चेलट्^२ (ब्राह्मणचेलः^३) दर^४ (डर^५) दभं^६ पठ^७
 हट^८ चक्रधर^९ प्रण^{१०} वह^{११} रण^{१२} भर^{१३} वर^{१४} मेघ^{१५} देह^{१६}
 गोप^{१७} रोह^{१८} लेह^{१९} प्ररोह^{२०} न्यग्रोध^{२१} वह^{२२} स्कन्द^{२३} शेष^{२४}
 पोषट्^{२५} ।

३६. गम्यादि-गणो

आयायी^१ प्रयायी^२ ।

३७. भिदादि-गणो

ऊहा^१ भारा^२ हरिद्रा^३ कूटा^४ मृत्सा^५ भूषा^६ वश्या^७
 (वंशा^८) कुहा^९ भीषा^{१०} चिन्ता^{११} कुजा^{१२} कुथा^{१३} कुम्बा^{१४} चर्चा^{१५}
 स्पृहा^{१६} तोला^{१७} दोला^{१८} याच्ना^{१९} तृष्णा^{२०} क्षपा^{२१} तुला^{२२} दया^{२३}
 पृच्छा^{२४} शुभा^{२५} (शुभ^{२६}, शुभ्रा^{२७}) चुरा^{२८} गदा^{२९} खेदा^{३०} ।

३३. PKV 2

CV 1

BH 3-8

HBV 4-8

V 9-14

३४. K 10

JM 1-3

SA 10

BH 4-9

HBV 4, 5

V 3 : 4, 5 (भोजमतेन), 10 (शकटांगजवामनौ)

३५. PK 1

JM 2-7

BH 2, 10-16

HBV 17-21

V 3, 4, 6, 12-18, 22-24

B 25

३६. K 1

JM, HBV 2

३८. भीमादि-गणो

भूमि¹ रजः² संस्कारः³ सङ्क्रन्दनः⁴ ।

३९. अजादि-गणो

सर्वा¹ कन्या² मध्या³ मुग्धा⁴ मेधा⁵ परभृत्⁶ अम्ब⁷
दिशा⁸ दृशा⁹ क्षुधा¹⁰ वाचा¹¹ पालान्ताः¹²—(गोपालिका, द्वारपालिका इत्यादयः) ।

४०. स्वस्त्रादि-गणो

युष्मद्¹ अस्मद्² जामातृ³ ।

४२. गौरादि-गणो

सृगेठ¹ सकलूक² शूर³ विटक⁴ शवल⁵ सारङ्ग⁶ पिशङ्ग⁷
 अरोप⁸ कालम्बि⁹ आतण्ड¹⁰ कर्दम¹¹ कदल्प¹² पद¹³ हर¹⁴ कर¹⁵
 चरट¹⁶ सवल¹⁷ सुवल¹⁸ वृत्¹⁹ उमा²⁰ भङ्ग²¹ अयामक²² शिङ्ग²³
 घट²⁴ पट²⁵ हरीव²⁶ वतालक²⁷ आश्मरथ्य²⁸ भप²⁹ चोर³⁰ गह³¹
 उदण्ड³² वैश्य³³ चण्ड³⁴ काव्य³⁵ सूद³⁶ चर³⁷ नद³⁸ प्लव³⁹ देव⁴⁰
 गर⁴¹ तर⁴² पाण्डर⁴³ अमर⁴⁴ सुन्दर⁴⁵ विकल⁴⁶ विल्व⁴⁷ सरस⁴⁸
 यूप⁴⁹ मल्लक⁵⁰ देह⁵¹ पुट⁵² शैव्य⁵³ मेप⁵⁴ सूप⁵⁵ पिण्डल⁵⁶ दोहन⁵⁷
 अर्दन⁵⁸ सेचनक⁵⁹ पेष्ण⁶⁰ पीन⁶¹ पाटन⁶² कूमाण्डादयश्च⁶³ वाकुच⁶⁴
 कुम्भ⁶⁵ दास⁶⁶ चेट⁶⁷ भिक्षुक⁶⁸ विट⁶⁹ वन्धक⁷⁰ पुत्र⁷¹ गायत्र⁷²
 पेट⁷³ वन्द⁷⁴ नाच⁷⁵ मात्र⁷⁶ कुमुम्भ⁷⁷ तम⁷⁸ वर्वर⁷⁹ वैजयन्त⁸⁰
 पाण्डर⁸¹ अमा⁸² सर⁸³ तापस⁸⁴ आरट्ट⁸⁵ केतक⁸⁶ लवल⁸⁷ पिठर⁸⁸
 खार⁸⁹ शच⁹⁰ सूच⁹¹ मंजर⁹² कर्कर⁹³ वराह⁹⁴ पाण्ड⁹⁵ बरट⁹⁶
 मण्डक⁹⁷ मृप⁹⁸ कृष⁹⁹ गाह¹⁰⁰ मुम्भ¹⁰¹ मठर¹⁰² पाद¹⁰³ मास¹⁰⁴
 वट¹⁰⁵ सिनीवाल¹⁰⁶ पुल¹⁰⁷ उदवाहिनी¹⁰⁸ दाडिम¹⁰⁹ चमस¹¹⁰ गलूच¹¹¹
 (गडूच¹¹²) स्थान¹¹³ (आस्थान)¹¹⁴ मूसल¹¹⁵ विभीतक¹¹⁶ नन्द¹¹⁷ तुङ्ग¹¹⁸
 (तुण्ड¹¹⁹) रोहिण¹²⁰ रोरण¹²¹ पारक¹²² वरी¹²³ शरी¹²⁴ कुटी¹²⁵ ।

३७. K 1, 2

PKV 3, 4, 6

CV 5

JM 7, 9

BH 10, 25

HBV 8, 9, 21-24, 28

V 21-25, 27, 29, 30

Ms (3) 23, 24, 26

३८. K 1-4

३९. PKV 1, 2

BH, HBV 3-5

V 3-12

४०. V 1, 2

Ms (4) 3

४२. K 1-4

PKV 2, 3

CV 5-12

SA 23-42

BH 54-73, 75-92, 113

HBV 5, 6, 35, 43-53, 64-73, 75-80, 111, 112

V 36-42, 66-117

Ms (1) 118, 120

Ms (2) 119, 121

Ms (3) 122

B 123-125

APPENDICES

227

४३. बह्वादि-गणे

राधि¹ शाधि² शोण³ हन्⁴ तूण⁵ मुप⁶ युवति⁷ ।

४४. क्रोडादि-गणे

मुख¹ भग² गल³ शाखा⁴ गोखा⁵ भाल⁶ भुज⁷ कर⁸ ।

४५. शाङ्गरवादि-गणे

पुत्र¹ ।

४६. क्रौड्यादि-गणे

दैवदत्ति¹ रौढि² (रूढ³) याज्ञदत्ति⁴ ग्राह⁵ शीतयत्⁶ ।

४७. अश्वपत्यादि-गणे

बन्धुपति¹ सेनापति² गजपति³ स्थानपति⁴ यज्ञपति⁵ ज्ञानपति⁶ ।

४८. उत्सादि-गणे

महाप्रयाण ¹	वृहती ²	अपवाद ³	पृथा ⁴	हंसपथ ⁵	वर्धमान ⁶
महित ⁷	दंश ⁸	कुरुक्त ⁹	कुणप ¹⁰	ग्रीष्माद् अच्छन्दसि ¹¹	

४३. BV 7

CV, SA, BH 3

HBV 3 ; 4 (*Vide*: LNV केवलस्य 'हन्' शब्दस्याप्रयोगात् तदन्तम् उदाहरति—'वृत्रह्वा')

V 3, 5, 6

Ms (3) 1, 2

४४. K 1-3

PKV 4

CV, JM, SA 5

BH 2, 3, 5, 6

V 2, 3, 6-8

४५. Kaiyaṭ, Bhaṭṭoji Dīkṣita and some others ।

४६. SA 3, 5, 6

BH 1

HBV 1, 2

V 1, 4

४७. GR, B 4, 5

CV, Ms (3) 2

JM, HBV 3

BH 1, 2

V 2, 6

४८. BH 2

HBV 1, 2

V 2, 4, 5-10 (इत्येके)

Ms (3) 11

४६. बाह्वादि-गणो

विद ¹	अनडुह ²	मध्यन्दिन ³	इन्द्रशर्मन् ⁴	सङ्कर्षण ⁵	अजधेनु ⁶		
जङ्घा ⁷	शूर ⁸	असुर ⁹	उदशिवत् ¹⁰	जलडा ¹¹	पणी ¹²	सखा ¹³	संसेवी ¹⁴
वल्मीक ¹⁵	तृणविन्दु ¹⁶	उद्दालक ¹⁷	अरुण ¹⁸	उत्तानपाद ¹⁹	कश्यप ²⁰		
सुशर्मन् ²¹	गलडा ²²	लगहा ²³	लहका ²⁴	।			

५१. नडादि-गणो

लोहित ¹	किन्नर ²	काप्यल ³	जवन ⁴	दुर्ग ⁵	ऋगन्धि ⁶	छाग ⁷	
जन ⁸	केकर ⁹	पिण्ड ¹⁰	बालिश ¹¹	नाट्य ¹²	त्यास्मक ¹³	एक ¹⁴	शण ¹⁵
सण ¹⁶	।						

५२. बिदादि-गणो

अश्व ¹	शङ्ख ²	शम्बक ³	मित्रयु ⁴	स्त्री ⁵	कलस ⁶	शमिक ⁷
श्यावलि ⁸	भोगक ⁹	।				

५३. गर्गादि-गणो

एत ¹	वल्गु ²	भक्ष ³	सुव ⁴ (BH सु)	भूत ⁵	कर्प ⁶	
(BH कर्पक)	संहित ⁷	पितृवर्ष ⁸ (ABV पितृवध)	गोरथ ⁹	कुलट ¹⁰	ओज ¹¹	
सुवर्ण ¹²	वक्र ¹³	शस्थु ¹⁴	लतु ¹⁵	वामरथा ¹⁶	कुटल ¹⁷	कर्कट ¹⁸
आलापिन् ¹⁹	सवर्ण ²⁰	शक ²¹	धूर्त ²²	श्रुव ²³	तनु ²⁴	कुटिल ²⁵
कक्ष ²⁶	तित्तिरि ²⁷	*आङ्गिरसे बोधकपी ²⁸	ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे	मधुवभ्रू ²⁹	शालावत् ³⁰	
असङ्कृति ³¹	सम्बु ³²	कृतवीर ³³	अभिजित् ³⁴	विदभृत् ³⁵	शालावत् ³⁶	
शिखावत् ³⁷	श्रुमत् ³⁸	ऊणावत् ³⁹	श्रीवत् ⁴⁰	शमीवत् ⁴¹	।	

४६. CV 2, 23
JM 3, 23
SA 3, 5
BH 4, 9, 24
HBV 2-5, 7-9
V 3-5, 8-20, 22 ; 23 (इत्यन्ये), 24
B 21

५१. PKV 2-4
CV 1
SA 5
BH 11, 15
HBV 5-9, 16
V 8, 9, 11-13, 15
Ms (3) 10, 14
BH 3

५२. HBV 1, 2
V 3-5
Ms (2) 6
Ms (3) 7-9

५३. K 5-7
PKV 1, 2
CV 3, 4
JM 16
SA 8, 9, 16
BH 10-12, 18-20
HBV 4, 12, 13-18
V 15, 16, 18-40

*Cf., AṢṬ. (4.1.107) कपिवोधाद् आङ्गिरसे
† Cf., AṢṬ. (4.1.106) मधु-वभ्रू-वोर- ब्राह्मण- कौशिकयोः

५४. अश्वदि-गणे

शख ⁸	ग्रौजस् ¹	ग्रौजस् ²	तृण ³	खर्जूल ¹	भण्डक ⁵	नलिन ⁶	चटुल ⁷
वात ¹⁶	वीज ⁹	यूप ¹⁰	लाट्य ¹¹	जनवत ¹²	अनाय ¹³	वृद्ध ¹⁴	रीक्ष ¹⁵
खनक ²¹	(CV वट ; SA, HBV वत्)	इयामा ¹⁷	विश्वम्भर ¹⁸	चुटि ¹⁹	जनक ²⁰		
सनख ²⁷	विश्यालम् ²²	वैश्य ²³	वाद्य ²⁴	कुकुटा ²⁵	भदित ²⁶	(HBV भदिल)	
ग्रीवा ³⁵	दस्त्र ³⁶	पिङ्गल ³⁷	स्फुट ³⁸	शुन ³⁹	प्राह् (ट) त ⁴⁰	चुपकित ⁴¹	लत् ⁴²
वह ⁴³	मन्द ⁴⁴	*भर्गस् त्रैगर्ते ⁴⁵	वस्त ⁴⁶	काल ⁴⁷	नम ⁴⁸	पूल ⁴⁹	
गद ⁵⁰	कित ⁵¹	प्रात ⁵²	खञ्जार ⁵³	मनस् ⁵⁴	(B मन)	तीक्ष्ण ⁵⁵	वद ⁵⁶ ।

५५. शिवादि-गणे

वैन्दूरकर्ण ⁷	सत्वि ¹	खडिन ²	राजिल ³	खजनक ⁴	जननाम ⁵	उत्काय ⁶
कुण्डोपस्थ ¹²	विकट ⁸	उत्क्रेया ⁹	(HBV उत्क्रेया)	सुख ¹⁰	मञ्जक ¹¹	
पिलधर ¹⁷	(V कुण्डोपरथ)	उरल ¹³	कुरु ¹⁴	हस्तिपाद ¹⁵	*ब्रह्मगुप्त ¹⁶	
वडवा ²³	शिलिन्द ¹⁸	काय्या ¹⁹	पीठनासा ²⁰	महित्री ²¹	पाण्डु ²²	
(HBV वर्षिका)	क्रुञ्चा ²⁴	कोकिला ²⁵	कलापि ²⁶	ग्रीवाक्ष ²⁷	पर्विका ²⁸	
	कर्मार ²⁹	पृथा ³⁰	विटप ³¹ ।			

५४. K 3-5
 PKV 6-12
 CV 13
 JM 14-24
 SA 25-30
 BH 46, 47
 V 27, 33-46
 Ms (2) 48, 49
 Ms (3) 50-54
 Ms (K) 1, 2
 B 55, 56
 *Cf., AṢṬ. (4.1.111) भर्गात् त्रैगर्ते
५५. PKV 4-7
 CV 6
 JM 8
 SA 9
 BH 10-16, 22
 HBV 17-22
 V 13-16, 22-26
 Ms (2)—27
 Ms (3)—28-30
 Ms (K)—1-3
 B—31
 *Vide: V वामनस्तु नास्य पाठम् अङ्गीकुरुते

५६. शुभ्रादि-गणो

मकथु¹ व्यव² अतिथि³ वीरदत्त⁴ अहि⁵ कुदन्ता⁶ (JM, SA कुदन्ता ; HBV, V कुदन्त) मृदु⁷ विकचा⁸ इलिका⁹ कंसचि¹⁰ कणचि¹¹ (HBV कणीचि) विवसा¹² (HBV विवशा) कर्मार¹³ थक¹⁴ श्वन्¹⁰ वाघन¹⁶ (HBV वादन) भाण¹⁷ कुश¹⁸ *पाण्डु¹⁹ कर्ष²⁰ (V कर्ष) आनिधि²¹ मृत्²² गङ्गा²³ टिक²⁴ फि कुपीतक²⁵ फि विकर्ण²⁶ विसि²⁷ गोवा²⁸ अणीचि²⁹ रुक्मिणी³⁰ मृदि³¹ ।

५७. कल्याण्यादि-गणो

मध्या¹ जारस्त्री² (JM जरस्त्री) ।

५८. रेवत्यादि-गणो

व्रतग्राह¹ चामगरग्राह² ।

६०. कुर्वादि-गणो

विस्फोटक¹ धेनु² बुद्धिकार³ शुक्ल⁴ नैराक्षवि⁵ इन्द्रवृक्ष⁶ आम्रवृक्ष⁷ हनु⁶ चफट्टक⁹ (JM चपट्टक ; SA चषट्टक ; HBV चफट्टक ; BH चफथट्टक ; V adds चपट्टक) नितान्तवृक्ष¹⁰ सञ्जय¹¹ क्रोड¹² खण्डाक¹³ सीक्ष¹⁴ भूहेतु¹⁵ हस्ति¹⁶ श्याप्रथ¹⁷ (HBV adds श्यावप्रथ) नापित¹⁸ एन¹⁹ वैराजकि²⁰ हृदिक²¹ कर्णकार²² वृहतीकार²³ वान्तवृक्ष²⁴ आर्द्रवृक्ष²⁵ अविमारक²⁶ हन्ति²⁷ फि (हन्तृ)²⁸ वदका²⁹ खदाका³⁰ वैवाकवि³¹ फि फि वानुजि³² एक³³ ।

५६. CV 3-7
JM 8-12
SA 13-17
BH 7, 18-23
HBV 17, 23, 28, 29
V 7, 17, 21-26
Ms (3) 27
Ms (K) 1, 2
B 30-31

*Vide : V अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः पठितः

फि Vide : V कुपीतक विकर्णे च काश्यपे परिकीर्तितौ

५७. V, Ms (3) 1, 2

५८. BH 1
Ms (3) 2

६०. PKV 4
CV 5-10
JM 11-15
SA 16-18
BH 19-26
HBV 18, 20-30
V 8, 21-26, 28, 31, 32
Ms (3) 33
Ms (1) 1-3
फि Vide : V 'श्यावप्रथ' इति कश्चित्
फि फि Vide : V 'हन्तिर' इत्यन्यः
फि फि फि Vide : V 'वातकिर' इति भोजः

६१. तिकादि-गणो

ऋष्य¹ वसु² (PKV वस्व) भीत³ जाजल⁴ वन्धु⁵ (HBV
वन्ध्या, विम्बा ; V वन्ध*) तैलक्ष्य⁶ सिलालिन्⁷ (SA शताल ; HBV
शैलाल) वण्डा⁸ पूर्णिक⁹ लाङ्कट¹⁰ [BH लङ्कु ; HBV लङ्कव ;
Ms (K) लाकट] उत्थ्य¹¹ दक्ष¹² रुक्ष¹³ ।

६३. भर्गादि-गणो

त्रिगर्त¹ भरत² उशीनर³ ।

६५. भिक्षादि-गणो

धर्मन¹ (PKV कर्मन् ; SA वर्मन् ; HBV वमन्) विषय² श्रोत्र³
भूत⁴ ।

६६. खण्डिकादि-गणो

तिन्दुक¹ भल्लूक² ।

६७. पाशादि-गणो

पाटल¹ [PKV, Ms (K) पाटलक] फल² गो³ रथ⁴ खल⁵
जन⁶ पटाक⁷ ।

६१. PKV 10

CV 2, 6

JM 7

SA 8

BH 2-4, 11

HBV 2-4, 9, 11

V 2-4, 11-13

Ms (K) 1-4

*Vide : V 'विम्ब' इत्यन्यः

६३. V 1 ; 2, 3 Vide : भरतोशीनरौ क्वचित्

६५. Ms (3) 2-4

Ms (K) 1

६६. PKV 1, 2

६७. PKV 2

CV 3-5

SA, HBV, Ms (3) 5

V 3-7

GR 1

६८. राजन्यादि-गणे

राजायन¹ व्रीडा² वरत्रा³ *तीव्र⁴ ि तैलव⁵ [V, Mss (3, 4)
 तेलु] वैकर्ण⁶ (BH, V वैकर्ण) कौन्तल⁷ (SA, HBV कौन्ताल)
 वैतल⁸ (SA तैतल ; BH वैतिल ; HBV तैतिल) वसन⁹ मालव¹⁰
 त्रिगर्त¹¹ (BH त्रैगर्त) विराट¹² (BH वैराटि ; V वैराट) ‡‡वात्रव¹³
 (V वातव) ।

७०. ऐषुकायादि-गणे

वायोविद¹ सपिण्ड² ।

७१. उक्थादि-गणे

विद्या-लक्षण-कल्पान्तात्-सूत्रान्ताद् अकल्पादेर्, विद्या चानङ्ग-क्षत्र-धर्म-संसर्ग-त्रि-
 पूर्वा¹ आख्यानाख्यायिकेतिहास-पुराणेभ्यश्च² शत-षष्टेः पथः षिकन् बहुलम्³
 इकन् पदोत्तरपदात्⁴ अनुगुण⁵ ।

७२. क्रमादि-गणे

*उपनिषद्¹ ।

६८. CV 6

JM 7, 8

BH 9-10

HBV 9-13

V 4, 9-11

GR 1-5

Ms (2) 4

Ms (3) 1, 4

*Vide : V अस्य पाठो वामनमतेन

ि Vide : V अस्य पाठो वामनमतेन

‡‡ Vide : V 'वात्रव' इत्यन्यः

७०. HBV 1

GR 2

७१. K, PKV 1-4

K, PKV, HBV 5

७२. V, Ms (3) 1

*Vide : HBV उपनिषद् शब्दाद् अपि इच्छति कश्चित्

७३. वसन्तादि-गणे

कल्प¹ इतिहास² पुराण³ संज्ञा⁴ तर्क⁵ लक्ष्य⁶ हेतु⁷ यजुष्⁸
 इतर⁹ कृतान्त¹⁰ तन्त्र¹¹ भारत¹² अनुलक्ष्य¹³ विशेष¹⁴ मुहूर्त्त¹⁵
 सुलक्षण¹⁶ ब्राह्मण¹⁷ ।

७४. सङ्कलादि-गणे

गृह¹ तूलास² मूलास³ कपाल⁴ उद्यात⁵ उत्पिप⁶ उत्पल⁷
 सुभृत⁸ गभीर⁹ शात¹⁰ आहत¹¹ नियत¹² शरीर¹³ कारवण¹⁴ हेमन्¹⁵ ।

७५. सुवास्त्वादि-गणे

कर्क¹ विकर्ण² शेफल³ दक्ष⁴ शशकर्ण⁵ ।

७६. अरीहणादि-गणे

खदिर¹ गौत्रायण² विवायस³ खाखुरायण⁴ धीरण⁵ खानुरायण⁶
 खावुरायण⁷ खापुरायण⁸ साम्बुरायण⁹ साम्बरायण¹⁰ कनल¹¹ (GR
 कतल) ।

७७. कृशाश्वदि-गणे

विविक्त¹ वेतस² असुर³ अभिजन⁴ ।

७८. ऋश्यादि-गणे

सूव¹ विदग्ध² विजग्ध³ विभग्ध⁴ विभक्त⁵ ।

७३. BH 1-3

V 4-17

७४. K 1

BH 2-15

७५. K, GR, Ms (3) 1

PKV 2

BH 2-5

७६. K, Ms (3) 1

PKV 2

JM 3

SA 4-6

HBV 6-10

V 11

७७. V 1-4

GR 1

Ms (2) 1-4

७८. PKV 1

SA 2-5

८१. तृणादि-गणो

करण^१ ।

८२. प्रेक्षादि-गणो

युवक^१ *कपि^२ ।

८३. अश्मादि-गणो

दण्ड^१ दंश^२ मुण्ड^३ कवृ^४ ।

७४. सख्यादि-गणो

शिनका^१ सूपल^२ ।

८५. सङ्काशादि-गणो

विरह^१ मासिक^२ राग^३ (K एग ; PKV नाग) कटिप^४ ि गोहल^५
 ि चक्रवाक^६ ि अशोक^७ करवीर^८ ि कीसीरक^९ सूरक^{१०} मुसल^{११} मुखर^{१२}
 सेना^{१३} सर^{१४} मादित^{१५} (SA वादित ; HBV मारित) ि ि पचार^{१६} नाथ^{१७} ।

८६. बलादि-गणो

कवल^१ वचक्र^२ स्थूल^३ ।

८१. Ms (4) 1

८२. BH 1

V 2

*Vide : V कैश्चित् 'कपिः' कोविदैः.....कैश्चित् दिग्वस्त्र प्रभृतिभिः ; Cf., GR कैश्चित्
 'कपिर्' गण्यते

८३. PKV 1-2

JM 3

Ms (4) 4

८४. JM 1

SA 2

८५. K 1

JM 5-12

SA, HBV 17

BH 13

V 14-17

GR, Ms (3) 4

Ms (K) 2-3

ि Vide : V गोमिल, चक्र, चक्रवाक, द्यगल, कुशीरक.....शब्दान् अभयनन्दी अस्मिन्
 गणे ददर्श

ि ि Vide : V वामनमतेन

८७. पक्षादि-गणो

अश्मन्¹ वातक² पित्त³ ।

८८. कर्णादि-गणो

आणुद्र¹ मकर² हिंसक³ सुह्य⁴ ।

८९. सुतङ्गमादि-गणो

शुचि¹ ।

९०. प्रगदिन् आदि-गणो

शरदिन्¹ पञ्जर² ।

९१. वराहदि-गणो

विवृद्ध¹ ।

९३. वरणादि-गणो

सदाण्वी¹ वाणिकि² वणिक³ आकृत्या⁴ शफाण्डी⁵ (JM सफाटी ;
 SA शफण्डी) हृदौ⁶ शिरीष⁷ कटुक⁸ बदरी⁹ (SA बदरी, कटुकबदरी)
 काञ्ची¹⁰ स्कङ्गु¹¹ वरु¹² ।

८६. K 1

JM 2

Ms (3) 3

८७. K 1

Ms (K) 2, 3

८८. PKV 1-4

८९. BH 1

९०. K 1

PKV 2

९३. K 1-4

PKV 5

JM 6, 7

BH 7-11

GR 12

६४. मध्वादि-गणो

दावाघाट^१ *पाद^२ (HBV पाद^१) वृक्ष^३ (Ms 2 विक्ष) पृथि^४
 विवल्मीक^५ पदि^६ पीडा^७ फिस्वत्^८ (V रुमण) ।

६५. उत्करादि-गणो

अर्जुनवृक्ष^१ मंच^२ अंशक^३ संश्रव^४ (HBV संस्रव) अग्निवृक्ष^५
 शकंरा^६ खण्ड^७ रोहिदृर्त्ति^८ (SA रोहिधर्त्त) शङ्कर^९ शङ्कट^{१०} इडा^{११}
 पराणीय^{१२} ।

६७. कत्त्र्यादि-गणो

कुण्ड्या^१ कुण्या^२ उक्ष्या^३ (V उख्या) भाण्ड्या^४ (V भण्ड्या) कुड्या^५
 तृण्या^६ वन्या^७ पल्या^८ (V वल्या) पुल्या^९ (V बुल्या) मुल्या^{१०} ।

६८. नद्यादि-गणो

वाहीक^१ अमरावती^२ वनवासी^३ धातकी^४ गरी^५ ।

६४. K 1

PKV 2, 3

JM 4, 5

SA 6, 7

HBV 7, 8

V 2, 5

*Vide: V पादो नाम वृक्षः । 'पादा' नाम काचित् स्त्री' इत्यन्ये

f Vide: V अयं दिग्वस्त्रमतेन

f f Vide: V 'स्वत' इत्यन्यः

६५. K 1, 2

JM 3

SA 4, 5

BH 6

HBV 3-5, 7, 8

V 7

Ms (2) 9, 10, 12

Ms (3) 9, 11

६७. HBV 1-10

V 1, 2, 10

६८. CV, BH 1

PKV 2

SA, HBV 3

V 3-5

६६. पलद्यादि-गणो

मलकीट^१ कमलकोर^२ पक्ष^३ ।

१००. काश्यादि-गणो

*अरित्र^१ ।

१०१. धूमादि-गणो

घोषस्थली^१ (JM adds पोषस्थली) सुराजी^२ वह्, व्य^३ भागवत्त^४
 फलि^५ अनसो^६ सिमुद्रस्थली^७ अर्जुन^८ विवतण्डायन^९ (HBV अवतण्ड, त्वण्डक,
 वतण्डव) विनाद^{१०} वणिय^{११} *अवसाय^{१२} **वाद्दूर^{१३} (JM पाद्दूर ; HBV वाद्दूर,
 खाद्दूर) इमकान्त^{१४} ***कषाय^{१५} ।

६६. K 1, 2

Ms (K) 3

१००. BH, Mss (2-4) 1

*Vide: V अरित्रः भोजसम्मतः

१०१. PKV 3-6

JM, GR 4, 5, 9

Mss (2-4) 7

HBV 1, 8, 10, 11, 14

BH 1

V 1, 8-15

Ms (2) 16

Ms (K) 2

† Vide : V अयं दिग्वस्त्रमतेन

†† Vide : V अयं वामनमतेन । 'अवतण्ड ऋषिग्राम' इत्यन्यः । 'वतण्ड' इत्यपरः

*Vide : V अयं वामनमतेन

**Vide : V 'खाद्दूर' इत्यन्यः

***Vide : V अयं वामनमतेन

१०२. कच्छादि-गणो

वडव¹ मधुर² आतपत्³ साल्वेय⁴ यौधेय⁵ सुस्थाल⁶ सिन्धवन्त⁷
 परिसिन्धु⁸ स्थलसिन्धु⁹ सक्तुसिन्धु¹⁰ *कुल¹¹ ि अङ्गार¹² **रज्जु¹³
 **कण्ठ¹⁴ **विरूप¹⁵ ि अन्तरीप¹⁶ ि अजवाप¹⁷ ।

१०३. गहादि-गणो

*वेणुकादिभ्यश् छण¹ सौवि² पारकि³ [PKV सौतिपावकि ; HBV
 सारि ; Ms (K) सौविपारकि] वैजवाप⁴ अस्मात्प्रस्थ⁵ यौगिक⁶ भाल्लकि⁷
 सौमवृत्तिन्⁸ कृष्णशुन⁹ सौपस्थ¹⁰ परपक्ष¹¹ स्वक¹² (V स्व) देवक¹³ (V देव)
 अन्य¹⁴ शुक्लपक्ष¹⁵ इष्वग्र¹⁶ मित्वर्थ¹⁷ कत¹⁸ प्रस्थ¹⁹ उत्तरपद²⁰ वेत्रक²¹
 मध्य²² मध्यमिका²³ ि ि निपुणक²⁴ ।

१०२. JM 2, 3

BH 7

HBV 4, 7

V 8-17

Ms (K) 1, 2

*Vide : V अयं वामनमतेन । 'कुल्व' इत्यन्यः

ि Vide : V चन्द्रमतेन

**Vide : V त्रयं वामनमतेन

ि ि Vide : V द्वयं चन्द्रमतेन

१०३. K 1-3

JM 5-8

SA 15

BH 16

HBV 9-13, 15

V 14-23

GR 4-16

*Cf., JM वेणुकायाश् छण वक्तव्यः ; BH (4.3.92) वेणुक-वेत्रक-प्रस्थक-मध्यमक-
 उत्तरपदकादिभ्यश् छण ; HBV (6.33.66) वेणुकादिभ्य ईयण् ; Vide : V वेणुकादिर
 गहादौ आकृतिगणः । तेन अभयनन्दिस्वीकृतौ पितृक-भानुकशब्दावपि संगृहीतौ

APPENDICES

239

१०४. सन्धिवेलादि-गणो

ॠ शश्वत्^१ ।

१०५. दिगादि-गणो

अप^१ वन^२ काश^३ अमित्र^४ ॠ अकाल^५ माघ^६ कश^७ ।

[परिमुखादि-गणो

ॠ अनुसात^१ अनुपद^२ उपवाल^३ ॠ (V उपशाल) परिरथ^४ ।]

१०६. ऋगयनादि-गणो

यज्ञ^१ चर्चा^२ श्लक्ष्ण^३ ऋषि^४ क्रम^५ इतर^६ ।

१०७. शुण्डिकादि-गणो

*उपतीर्थ^१ ॠ उदक^२ ॠ पिप्पल^३ ।

१०८. इन्द्रजननादि-गणो

शिशुकन्द^१ प्रद्युम्नागमन^२ सीतान्वेषण^३ यमसभ^४ प्रद्युम्नप्रत्यागमन^५
प्रद्युम्नोदय^६ सीताहरण^७ ।

१०४. SA, HBV 1

ॠ *Vide* : V शकटाङ्गजमतम् एतत् ! 'सम्पद्' इति वामनः

१०५. K, BH 1

V 1-7

ॠ *Vide* : V अयं चन्द्रमतेन*Parimukhādi*

CV 1-2

BH 2

JM 3-4

ॠ *Vide* V : अयं दिग्वस्त्रमतेनॠ ॠ *Vide* V : अयं दिग्वस्त्रमतेन

१०६. CV 1-3

BH, HBV, V 1-6

१०७. JM 3

SA 2

V 1-3

**Vide* : V अयं चन्द्रवामनमतेनॠ *Vide* : V एतौ शकटाङ्गजमतेन

१०८. CV, BH,

HBV 1-4

V 1-7

१०६. शण्डिकादि-गणो

कूचवार^१ (BH, V कुचवार) चणक^२ (JM वणक ; HBV चरण)
शङ्कर^३ *कत^४ ।

११०. सिन्ध्वादि-गणो

पञ्चाल^१ कुलुज^२ काण्ड^३ वरक^४ ग्रामणी^५ ि कर्ण^६ ि सामल^७
**अर्धसिन^८ **आवास^९ दिक्^{१०} ।

१११. तक्षशिलादि-गणो

सकल^१ [K सरालक ; Ms (K) सगलिक] सिंहकोष्ठ^२ (CV सिंह, कोष्ठ)
कर्णकोष्ठ^३ (CV कर्ण) ि सुमङ्गल^४ ि सिंह^५ ।

१०६. SA 1, 2

HBV 1, 3

V 3, 4

*Vide : V 'कत' इत्यपि वामनः

११०. JM 1

SA 3-5

HBV 2-5

V 6-9

Ms (2) 10

ि Vide : V द्वयं वामनमनेन

**Vide : V अयं वामनमनेन

१११. K 2, 3

PKV 4, 5

CV 1

ि Vide : V अयं वामनमनेन

APPENDICES

241

११२. शौनकादि-गणे

देवदत्तशठ¹ अश्वपेज² [K अश्वपेय ; Ms. (K) अस्कपेय] तुम्बुरु³
 तण्डि⁴ (SA HBV ताण्ड्य) हरिद्रु⁵ (HBV हरिद्र) ि पलिङ्ग⁶ श्यामायन⁷
 आलम्बि⁸ **ऋचाभ⁹ उलप¹⁰ (HBV उपलप) तलवकार¹¹ अश्वपञ्चम¹²
 दावकाष्ठ¹³ ऐतरेय¹⁴ भाल्लवि¹⁵ शाट्यायन¹⁶ ।

११३. कुलालादि-गणे

सेन्द्रिय¹ [Ms (K) संज्ञिय] ध्रुव² [Ms. (K) घृव] उपनिपत्³ ि ि मधु⁴ ।

११८. तालादि-गणे

चमर¹ हेम² व्याघ्र³ काञ्चन⁴ ।

११९. रजतादि-गणे

हेम¹ कंस² गवीधुका³ (JM गवेधुक ; SA गविधु) पाटली⁴ (SA
 पटली) श्यामाक⁵ बाहिण⁶ ।

११२. K 1

SA 3, 5-10

BH 4

HBV 3, 6-9

V 3, 5-16

GR, Ms (3) 2

*Vide : V शकटाङ्गजभोजमतेन

ि Vide : V पुल्लिङ्ग इति वामनः

**Vide V 'ऋचभाग' इति अभयनन्दी

११३. K 1, 2

V 3, 4

ि Vide : V अयं वामनमतेन

िि Vide : V अयं चन्द्रमतेन

११८. BH 1

V 1-4

११९. SA 1, 5

BH 2

HBV 1, 3, 4, 6

Ms (2) 7

१२०. प्लक्षदि-गणो

वेणु^१ सागु^२ (HBV सगु) ।

१२१. हरीतक्यादि-गणो

दण्डी^१ (K दडी ; BH दधि) शाला^२ पथ्या^३ अम्लिका^४ मृद्वीका^५
 ि येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः^६ ि पुष्पमूलेषु बहुलव^७ ।

१२२. पर्पादि-गणो

ि आकर्ष^१ (V आकष) औपर^२ अर्ध्य^३ अर्थ^४ घास^५ ।

१२३. वेतनादि-गणो

हय^१ भृति^२ उपस्थ^३ उपरिजन^४ उपनिजस्त^५ ि वेश्म^६ ।

१२४. उत्सङ्गादि-गणो

उद्वाह^१ उत्पन्न^२ ।

१२०. SA 1, 2

BH, BHV, 1

GR 1

१२१. JM 2

BH 3-5

HBV 1

Ms (3) 7

Ms (4) 6

ि Cf., JM येषां च पाक-निमित्तः शोषः; BH (4.4.38) ३फलपाकशोषिभ्यश्च गोधूमादिभ्यः

ि Cf., BH (4.4.39) पुष्पमूलेषु मालती-शोफालिका-मल्लिका-नवमालिका-अंशुमती-वृहती-विदारी-हरिद्राभ्यः

१२२. CV 1

JM 2

HBV 3

V 4, 5

Ms (3) 5

ि Vide : V 'आकर्षो लोहोपकरणविशेष' इति वामनः

१२३. CV 1

JM, GR, Ms (3) 3

SA 2

HBV 2, 4

V 2-6

ि Vide : V वामनमतेन

१२४. CV 1

GR 2

१२५. भस्त्रादि-गणो

ॠ अश्व^१ अङ्गभार^२ अङ्गेभार^३ करण^४ ॠ ॠ पङ्कभार^५ ॠ ॠ करट^६ ।

१२६. अक्षद्यूतादि-गणो

जानुप्रहृत^१ ॠ शर्करामर्दन^२ सत्त्व^३ वाक्^४ अङ्ग^५ ।

१२७. महिष्यादि-गणो

नर^१ ॠ वर्णक^२ ॠ पेपिका^३ (HBV वर्णक, पेपिका, वर्णकपेपिका ; V वर्णकपेपिका) ।

१२८. किशरादि-गणो

सुमङ्गल^१ ।

१३०. प्रतिजनादि-गणो

ॠ अनुजन^१ ।

१३१. कथादि-गणो

विश्वकथा^१ [Ms. (4) विश्वकथ] चित्र^२ भृशोवाद^३ जनभृशोवाद^४ ।

१२५. KTV 1

SA 2-3

V 4-6

ॠ Cf., PDM (pū), p. 221 कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्ये अश्वाशब्दम् अपि पठन्तोऽस्यापि विकल्पम् इच्छन्ति

ॠ ॠ Vide: V वामनमतेन

१२६. K, Ms (3) 1

JM 2

V 2-5

ॠ Vide: V 'शर्करामर्दन' इत्यन्ये

१२७. CV, BH 1, 2

HBV, V 1

JM 2-3

ॠ Vide: V अन्ये तु 'वर्णक, पेपिका' इति चिद्वन्दन्ति

१२८. K 1

१२९. SA, HBV 1

ॠ Vide: V अयं शकटांगज-दिग्वस्त्रमतेन

१३१. PKV, Ms (4) 1

JM 1, 2

HBV 1-4

१३२. गुडादि-गणो

सङ्काम^१ संवाह^२ ।

१३४. अपूपादि-गणो

पीप^१ अभ्येष^२ पुलक^३ कुशल^४ ।

१३७. वंशादि-गणो

ि श्लक्ष्ण^१ ि ि अश्वत्थ^२ ।

१३८. छेदादि-गणो

तीर्थ^१ तस्कर^२ ।

१३९. दण्डादि-गणो

भङ्ग^१ [Ms (3) भग] सुवर्ण^२ सिधा^३ पितृदेवता^४ पल^५ ।

१४०. व्युष्टादि-गणो

सम्भ्रम^१ ि परिषत्^२ ि सम्प्रदाय^३ ।

१३२. BH, HBV 2

GR 1, 2

Ms (3) 1

१३४. K 1-2

Ms (3) 4

Ms (K) 3

१३७. PKV, BH, HBV, Ms (4) 1

V 1-2

ि *Vide* : V 'श्लक्ष्ण' इत्यपि भोजःि ि *Vide* : V 'अश्वत्थ' इत्यपि दिग्वरत्रः

१३८. GR, Mss (2, K) 1

JM 2

१३९. JM 3

V 4

GR, Ms (3) 1-2

Ms (5) 5

१४०. K 1

V 2-3

ि *Vide* : V परिषत् सम्प्रदाय शब्दौ न्यासकृन्मतेन

APPENDICES

245

१४१. सन्तापादि-गणे

असर्ग^१ सन्निवेश^२ सम्पाद^३ (V सम्पादन) ि योग^४ सन्निपात^५
 ि सङ्क्राम^६ ।

१४२. अनुप्रवचनादि-गणे

ि अनुवादन^१ (JM, HBV add अनुपान ; SA अनुपान) प्रारम्भण^२
 समावेश^३ ।

१४३. पृथ्वादि-गणे

वेण^१ अक्ष^२ घन^३ अणु^४ कटु^५ ि पाण्डु^६ ि चारु^७ वक्र^८
 वृद्ध^९ ि काल^{१०} ि तृप^{११} कृडु^{१२} स्व^{१३} मुखं^{१४} उज्ज्वलदत्त^{१५} ।

१४१. K 1

CV 3

V 4-6

Ms (K) 2

ि *Vide*: V अयं शकटाङ्गनमतेन

१४२. K 1

V 3

GR 2

ि *Vide*: V 'अनुपानम्' इत्यपरः

१४३. K 1

PKV 2-4, 6

CV 4

BH 4, 6-11

HBV 5, 7-11

V 4, 6-12

Ms (2) 13-15

Mss (3,4) 6

ि *Vide*: V अयं श्रीभोजमतेन

१४४. दृढादि-गणो

ॠ बाल¹ *ताम्र² *तृष्ण³ बहुल⁴ काल⁵ (V कल) ॠ मन्द⁶ स्थिर⁷
मूल⁸ ॠ दीर्घ⁹ सित¹⁰ कृष्ट¹¹ ।

१४५. ब्राह्मणादि-गणो

मूक¹ कपि² (JM,HBV,V कवि) पिशाच³ धनपति⁴ नरपति⁵
निधान⁶ विष⁷ अपत्यभाव⁸ संवेदन⁹ पण्डित¹⁰ वरिण¹¹ पत्यन्त¹²
दायाद¹³ निष्कुल¹⁴ राजपुरुष¹⁵ प्रस्थ¹⁶ आख्यस्थ¹⁷ अनीश्वर¹⁸
विशम्पति¹⁹ अनृशंस²⁰ स्वस्थ²¹ स्वराज²² स्वभाव²³ दीन²⁴ विदग्ध²⁵
उचित²⁶ समग्र²⁷ शील²⁸ इदम्पर²⁹ यथातथ³⁰ पुनःपुनर्³¹ अभीक्ष्ण³²
तरतम³³ प्रकाम³⁴ यथाकाम³⁵ महाराज³⁶ अयथापुर³⁷ सधर्म³⁸ अनुकूल³⁹
परिमण्डल⁴⁰ विश्वरूप⁴¹ ऋत्विज्⁴² निघातिन⁴³ उदासीन⁴⁴ ईश्वर⁴⁵
प्रतिभू⁴⁶ साक्षि⁴⁷ मानुष⁴⁸ युगपत्⁴⁹ पूर्वापर⁵⁰ उत्तराधर⁵¹ तत्पर⁵²
यथापुर⁵³ तत्स्थ⁵⁴ दुष्कुल⁵⁵ अधिराज⁵⁶ स्वराज⁵⁷ जनराज⁵⁸ इतिह⁵⁹
दण्डमाणव⁶⁰ विशस्त्र⁶¹ होड⁶² पुरस्थ⁶³ ज्येष्ठ⁶⁴ श्रेष्ठ⁶⁵ प्रकट⁶⁶ निकट⁶⁷
अभिरूप⁶⁸ चतुर⁶⁹ हूत⁷⁰ सात्म⁷¹ स्तेन⁷² सुकर⁷³ सदृश⁷⁴ अभिजात⁷⁵
पारिशेष⁷⁶ प्रतिकूल⁷⁷ सुराज⁷⁸ परम्पर⁷⁹ समाचार⁸⁰ परिख्यात⁸¹ यथात्म⁸²
अनुपूर्व⁸³ अकुशल⁸⁴ संक्षोभिन्⁸⁵ निश्न⁸⁶ (K निव) कुतूहल⁸⁷ ।

१४४. K 2

CV 3

BH 1, 4-9

HBV 2, 3

V 1, 2, 6-9

GR 2

Ms (2) 2, 10

Ms (3) 2, 11

ॠ *Vide*: V वामनादयस्तु दीर्घमन्द-बालशब्दान् पृथ्वादिगणेषु पठन्ति**Vide*: V ताम्रम् आत्रं तथा तृष्णां प्राह श्री शाकटायनः

१४५. K 1-7

PKV 8, 9

CV 10-15

JM 13, 16-18

SA 19-21

BH 14, 15, 20-59

HBV 20, 21, 60-62

V 13-15, 20, 21, 23-59, 62, 63

Ms (2) 85, 87

Ms (3) 15, 86, 87

APPENDICES

247

१४६. पुरोहितादि-गणो

स्तनिक^१ पूतिक^२ सलनिक^३ चण्डिक^४ तिडिक^५ सरत्क^६
 ि प्रविक^७ (BH प्रचिक) चौक्ष^८ (SA वाक्ष) विश्वस्त^९ विफल^{१०} शौण्डीर^{११}
 [Ms (4) शौटीर] विधर्म^{१२} ।

१४८. युवादि-गणो

ि श्रोत्रियस्य यलोपश्च^१ ऋत्त्विक^२ पोतु^३ कितव^४ कुलीन^५ सहस^६
 मिथुन^७ सहस^८ ि ि हायन^९ ि ि विपुल^{१०} *वृषगण^{११} ।

१४९. मनोज्ञादि-गणो

कुशल^१ गोत्र^२ ग्रामिक^३ वृद्ध^४ ि कुपुत्र^५ ि ि कुल^६ ।

१५०. पीलवादि-गणो

ि पुष्प^१ ।

-
१४६. K 1-3
 SA 9, 10
 BH 6
 HBV 8-10
 V 7-12
 Ms (K) 4-5
 ि *Vide* : V अयं भोजमतेन
१४८. CV, Mss (3, 4) 1
 JM 2
 BH 3-7
 HBV 4-8
 V 9-11
 ि *Cf.*, V यलोपः श्रोत्रियस्य च ; PM (5.1.130) श्रोत्रियस्य यलोपश्च ; GR श्रोत्रियस्य
 तु यलोपः
 ि ि *Vide* : V अयं वामनमतेन
 **Vide* . V वृषपूर्वगणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि
१४९. K 1,
 JM 2,
 BH 4,
 HBV 3, 4
 V 4, 5
 ि *Vide* : V अयं वामनमतेन
 ि ि *Vide* : DV (p. 145) कौलकं मनोज्ञादिः
१५०. CV, JM, SA, HBV 1
 ि *Vide* : V अयं चन्द्रमतेन

१५१. कर्णादि-गणो

अङ्-गुण^१ आस्य^२ वक्ल^३ (SA वक्र) फल^४ ।

१५२. तारकादि-गणो

क्षण^६ सूत्र^१ रुचि^२ अन्त^३ तृण^४ कण्डूक^५ संज्ञा^६ मुसल^७
सूच^९ (K सूचक) खण्ड^{१०} धेनुष्या^{११} कन्दल^{१२} ।

१५३. विमुक्तादि-गणो

सोम^१ हेतु^२ अग्नि^३ पूषन्^४ रक्षस्^५ महीयत्व^६ [K महीयल ;
Ms. (K) महीयत्वस्] ।

१५४. गोषदादि-गणो

सहस्रशीर्षा^१ वाचस्पति^२ (BH वाचस्पत) स्वाहाप्राण^३ (HBV स्वाहा,
प्राण) तदेव^४ उशान^५ पत्त्वा^६ (HBV पत्त्वा) अधार^७ ।

१५५. आकर्षादि-गणो

अय^१ गद्गद^२ पिण्ड^३ तप^४ विजय^५ ।

-
१५१. K 1
SA 2,4
HBV 2-4
Ms (3) 2
१५२. PKV 1,2
JM 1,3
SA 4,
HBV 5,
V 6,
Ms (3) 1,7,8
B 9-12
१५३. K 1,2
V 5
Ms (3) 6
Ms (K) 3,4
१५४. JM 7
SA 5
BH 1,3,4
HBV 1,2,5
V 1-6
† Vide : V अयं श्रीभोजमतेन
१५५. K 1,2
BH 4
GR, Ms (3) 5
Ms (K) 3

APPENDICES

249

१५६. इष्टादि-गणो

परिवादित ¹	परिकथित ²	संकल्पित ³	अनर्चित ⁴	विकलित ⁵
निपतित ⁶	पठित ⁷	पूजित ⁸	परिगणित ⁹	उपगणित ¹⁰
अपवारित ¹²	उपनत ¹³	निगृहीत ¹⁴	निपेक्षित ¹⁵	उद्गृहीत ¹⁶
परिविदित ¹⁷	उपपादित ¹⁸	पराधिगत ¹⁹	निकरित ²⁰	निपरित ²¹
परिफलित ²²	अमुक्त ²³ (JM आमुत)	अगणित ²⁴	अवगणित ²⁵	अवमुक्त ²⁶
कृत ²⁷	अवधान ²⁸	निवारित ²⁹		

१५७. रसादि-गणो

वर्ण¹ ।

१५८. सिध्मादि-गणो

मण्ड ¹	गण्ड ² [SA, GR, Ms (3) गण्डु]	संज्ञा ³	सुयान ⁴	दत्त ⁵
तुण्ड ⁶	वर्ध ⁷ [JM वर्म ; SA वर्ध ; Ms (3) वर्धमन्]	फेन ⁸	उष्म ⁹	वाणी ¹⁰
कृच्छ ¹¹				

१५९. लोमादि-गणो

हुक्कु¹ कर्ण² ।

१६०. पामादि-गणो

श्रेष्ठ¹ पल्ल² धामन्³ कक्षु⁴ ।

१६१. पिच्छादि-गणो

चूर्ण¹ ।

-
१५६. K 1-14
PKV 15
CV 16
JM 17, 18
SA 9, 18-25
BH 7,9,16
HBV, V 7,9,16,18,24-27
GR 28,29
Ms (3) 28
१५७. JM, BH, Ms (3) 1
१५८. K 1-3
JM 4-6
HBV 6,7
V 6-9
GR, Ms (3) 10
Ms (4) 11
१५९. BH 1,2
१६०. K, Ms (4) 1,2
PKV 3,4
१६१. HBV, V 1

१६२. व्रीह्यादि-गरो

कणं^१ धर्मन्^२ लोम^३ घृणा^४ [Ms (4) घोणा] शिखा^५ ।

१६३. तुन्दादि-गरो

घट^१ कला^२ (V कल) पङ्क्^३ (V पक्ष) काक^४ (V काल) ग्रह^५
गुहा^६ फेन^७ ।

१६४. अर्श आदि-गरो

बल^१ काम^२ तुण्ड^३ मुण्ड^४ अघ^५ सुरा^६ शुक्र^७
पद्म^८ तृषित^९ स्पर्श^{१०} ।

१६५. सुखादि-गरो

बलाद् बाह्वर्षात्^१ फलु^२ बहुल^३ शोफ^४ ।

१६६. पुष्करादि-गरो

नलिन^१ तामरस^२ मन्मान्त^३ चूड़ा^४ जरा^५ गदा^६ सूना^७
मनीष^८ ।

१६७. बलादि-गरो

चूल^१ मूल^२ (K combines 1, 2 as वृगमूल.; V मूल) दंश^३
(JM दुष) उल^४ प्रयाम^५ पुल^६ (BH पल) आयास^७ उद्यम^८
निचुल^९ मुकुल^{१०} मान^{११} व्रत^{१२} धन्व^{१३} काल^{१४} स्तवक^{१५} (BH
स्तव) फल^{१६} मनीषा^{१७} जरा^{१८} गदा^{१९} सूना^{२०} ।१६२. CV 1 (In *Yavakhadādi*)JM 2 (In *Balādi*)SA 5 (In *Puṣkarādi*)BH 2,5 (धर्मन् and घृणा in *Balādi*, and शिखा in *Puṣkarādi*)V 4 (In *Balādi*)

१६३. K 1

BH, HBV 2-6

Ms (3) 4-6

V 5-7

GR 7

१६४. SA 1,2

JM 4

V 1-3, 5-8

GR 5

Ms (2) 9,10

Ms (3) 5

१६५. CV 1

JM 2

BH 3

V 4

१६६. BH 1-8

१६७. K 3

CV 2,4,5

JM 5,6

BH 5,7-14; 17-20 (in *Puṣkarādi*)

V 4-13, 15-20

Ms (K) 1

APPENDICES

251

१६८. देवपथादि-गणो

रज्जु^१ जलपथ^२ रथपथ^३ ।

१६९. शाखादि-गणो

द्रु^१ ।

१७०. शर्करादि-गणो

गोमन्^१ नकुल^२ सिकता^३ ।

१७१. अङ्गुल्यादि-गणो

चलन^१ भस्त्रा^२ भर^३ (SA भरा) कर्क^४ लोहित^५ ।

१७२. दामन्यादि-गणो

ओषविन्दि^१ औदमेधि^२ कौण्डोपरथ^३ (HBV adds कौण्डोपरथ,
 कौण्डारथ) दाण्डकि^४ (SA combines 3, 4 as कौण्डोपरथदाण्डकि)
 कौण्डुकि^५ (HBV कौण्डकि) जालमानि^६ (HBV adds जारमानि) ि ब्रह्मगुप्त^७
 (HBV adds ब्राह्मगुप्त, V ब्राह्मगुप्त) जानकि^८ ।

१७३. पश्वादि-गणो

विशाल^१ त्रिगर्त^२ ि भरत^३ (BH भर्ता) उशीनर^४ ।

१७४. यौधेयादि-गणो

कौशेय^१ क्रौशेय^२ ।

१६८.	K 1,2 GR, Mss (3, K) 3
१६९.	CV, V 1
१७०.	JM 1 V 2,3
१७१.	JM 1 SA 2 HBV 3 V 4,5
१७२.	CV, SA, V 3-8 HBV 1-8 ि Vide : V 'ब्रह्मगुप्त' इति वामनः
१७३.	K 1 CV, V 2-4 BH 2,4 ि Vide : V भोजस्तु 'भर्ता' इत्याह
१७४.	K 1,2 Ms (2) 1

१७५. स्थूलादि-गणो

वि वृहत् ¹ (JM वृहतो)	वि चञ्चत् ²	पुण्ड्र ³	काल ⁴	चण्ड ⁵	मधु ⁶
धान्य ⁷	महत् ⁸	तिलकाल ⁹	सरण्ड ¹⁰ (BH, V एरण्ड)	चन्द्र ¹¹	चञ्च ¹²
चित्र ¹³	गन्ध ¹⁴	हस्त ¹⁵	चूर्ण ¹⁶	पान ¹⁷	वर्ण ¹⁸
अर्घ ²¹	पाद ²²	पिष्ट ²³	शूल ²⁴	पल्लव ²⁵	सूत्र ²⁶
ध्रुव ²⁹	वाट्य ³⁰	मठ ³¹	मण्डप ³²	सङ्कल ³³	संज्ञायाम् ³⁴ ।

१७६. यावादि-गणो

चण्ड ¹	इन्द्र ²	चन्द्र ³	पुण्य ⁴	वृहतो आच्छादने ⁵	पीडित ⁶
ध्वजात ⁷	अवि ⁸	सत्त्वत् ⁹	दशाह ¹⁰	भूत ¹¹	पात्र ¹²
वयस् ¹⁴	भिक्षु ¹⁵	अभिन्नतर ¹⁶	वत्स ¹⁷	प्रवाल ¹⁸	वट ¹⁹
घट ²¹	बहुतर ²²	पूल ²³	पुट ²⁴	प्रष्ठ ²⁵	कूट ²⁶
वधिर ²⁹	दोला ³⁰	भृत ³¹	तालु ³² ।	स्तब्ध ²⁷	पिट ²⁸

१७७. विनयादि-गणो

वि समयाचार ¹	वि अनुगादिन् ²	सङ्ग्राम ³	आनुक् ⁴	समय ⁵	मुक्ता ⁶
[Ms (2) मुक्त]	समवाय ⁷ ।				

१७५. CV 1 ; 11 (in *Yāvādi*)
 BH 1-8 ; 11 (in *Yāvādi*)
 HBV 1,3,4,9-11
 V 1-4,6-34
 f Cf., MH (5.4.3) चञ्चद-वृहतोर उपसंख्यानम्
१७६. K 1 (BH reads in *Sthūlādi*)
 PKV 2
 CV 3-5 (BH, HBV, V read in *Sthūlādi*)
 BH 6-8
 HBV 4,8-15
 V 4,5,8,13-31
 GR, Mss (3, K) 32
१७७. K 1
 CV 2
 SA 3
 BH 4
 HBV 2,3,5
 V 2,5,6
 Ms (2) 6,7
 f Vide : V अनुगादिशब्दोऽपि इह पठनीयः

१७८. प्रज्ञादि-गणो

षोडश¹ धूर्त² एत³ [Ms (K) एते] राजा⁴ ि विसारिन् मत्स्ये⁵
 वसिक⁶ द्विदन्⁷ [HBV, V द्विदत्] अनुजावर⁸ विकृत⁹ (HBV adds
 विकृति) वियात¹⁰ [Ms (3) विपात] चतुः प्राश्य¹¹ (HBV चतुस्प्रास्य ; V
 चतुष्प्राश्य) द्वित¹² छन्दस्¹³ नाम¹⁴ अग्नि¹⁵ अग्रहायण¹⁶ (SA
 अग्रहायणी) व्याकृत¹⁷ सन्तपन¹⁸ (SA सन्तमस्) साधारण¹⁹ अग्रयण²⁰
 (SA अग्रायणी ; HBV अग्रायण) बृहती²¹ मधुप²² अनुपक्²³ [SA,
 Ms (3) अनुपूक ; V अनुपुक] अनुष्टुप्²⁴ [Ms (3) अनुष्टुभ] वरिवस्कृत्²⁵
 [SA चरवस्कृत् ; Ms (3) वरिवस्कृत्] चण्डाल²⁶ जगती²⁷ रक्षोघ्न²⁸
 [SA रसोघ्न] त्रिष्टुप्²⁹ गायत्री³⁰ पंक्ति³¹ ि ि औषध³² सहस्र³³
 [Ms (3) सहसा] चर³⁴ [HBV वर] कुतूहल³⁵ नन्द³⁶ अमात्य³⁷
 डहाल³⁸ सम्प्रति³⁹ वज⁴⁰ रवण⁴¹ उपचेय⁴² ककुद्⁴³ ऐका-
 ग्र्य⁴⁴ अट्ठप⁴⁵ सन्नाय⁴⁶ विधेय⁴⁷ कुतुक⁴⁸ अङ्गार⁴⁹ प्रतिभा⁵⁰
 वार्ता⁵¹ परिप्लव⁵² पुष्पक⁵³ चरित्र⁵⁴ सन्⁵⁵ गौर⁵⁶ जेतृ⁵⁷
 तिगम⁵⁸ मधु⁵⁹ गन्धर्व⁶⁰ प्रकृत⁶¹ विघात⁶² तत⁶³ कर⁶⁴
 अग्नीध्र⁶⁵ विश्वानर⁶⁶ ।

१७९. शरत्प्रभृति-गणो

सदृश¹ विहस्² उपसद³ अदस्⁴ हिहक्⁵ ।

१८१. हस्त्यादि-गणो

जाल¹ (PKV जाले) अश्व² कुम्भ³ कुशिक⁴ कुरुत⁵
 कुददाल⁶ ।

१७८. K 1-4
 CV 2,5
 JM 1,6,7
 SA 8-11
 BH 9,12-20
 HBV 10,16-18,21-31
 V 9,10,16-20,24-46
 Ms (3) 9,11,16-20,26-31,33-46
 ि Cf., V निमित्ते विसारी स्यात्
 ि ि Vide : V औषधं भेषज एव कामम् ; Ms (3) औषधि भेषजे
१७९. K 1
 CV 2
 JM 3
 SA, GR, Ms (2) 5
 HBV 3-5
१८१. BH, HBV 1, 2
 GR 4
 Ms 4, 3
 B 5, 6

१८२. कुम्भपद्यादि-गणो

मालापदी¹ गोपदी² घृतपदी³ सूपपदी⁴ पञ्चपदी⁵ अर्वपदी⁶
 स्तनपदी⁷ तृणपदी⁸ कुटीपदी⁹ जलपदा (दी)¹⁰ अर्धपदी¹¹ अशीतिपदी¹²
 पट्पदी¹³ (BH सट्पदी) बहुपदी¹⁴ अक्षरपदी¹⁵ शूलपदी¹⁶ त्रिपदी¹⁷ ।

१८३. उरः प्रभृति-गणो

अक्षि¹ ।

१८४. पारस्करादि-गणो

प्रायश्चित्तम्¹ प्रायश्चित्तिः² वनस्पतिः³ आस्कन्दं नगरम्⁴ (HBV, V आस्कथं नगरम्) शङ्कुली कृतान्ते⁵ प्रतिष्कशः सहाये, वार्तिके अग्रमानि वा⁶ (cf., AṢṬ, 6.1.152 प्रतिष्कशश्च कशेः) प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी⁷ (cf., AṢṬ, 6.1.153) आश्चर्यम् अद्भुतम्⁸ (cf., AṢṬ, 6.1.147, आश्चर्यम् अनित्ये) अवस्करो वर्चस्कम्⁹ (cf., AṢṬ, 6.1.148, वर्चस्केऽवस्करः) अपस्करो रथाङ्गम्¹⁰ (SA अपस्करो रथांसम्, cf., AṢṬ, 6.1.149) कास्तीराजस्तुन्दनगरे¹¹ (Vide : SA कास्मीरं नगरम्, अस्तुरं नगरम् cf., AṢṬ, 6.1.155) मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकौ¹² (cf., AṢṬ, 6.1.154, मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः) आस्पदं प्रतिष्ठा¹³ (cf. AṢṬ, 6.1.146, आस्पदं प्रतिष्ठायाम्) विष्किरः शकुनिर् विकिरो वा¹⁴ (cf. AṢṬ, 6.1.150) कुस्तुम्बुरु धान्यकम्¹⁵ (cf. AṢṬ, 6.1.143, कुस्तुम्बुरुणि जातिः ; V कुस्तुम्बुरुः औषधे) गोष्पदम् अल्पम्¹⁶ (cf. AṢṬ, 6.1.145 गोष्पदं सेवितासेवित-प्रमाणेषु ; V गोष्पदं स्यात् प्रमाणादौ) क्रिया-भीक्ष्णयेऽपरस्पराः¹⁷ (cf. AṢṬ, 6.1.144, अपरस्पराः क्रियासातत्ये ; SA अवरस्पराः क्रियासातत्ये) आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः¹⁸ (cf. SA निष्कुरं प्रहरणम्) ।

१८२. K 1-7
 PKV 8
 JM 9,10
 SA 11
 HBV 12
 V 13
 Ms (2) 14,17
 Ms (3) 15-17

१८३. SA 1

१८४. PKV 1,3
 CV 1,2,6-16
 SA 1-4,6-14
 HBV 1,3,5,
 V 4-18
 Ms (3) 5

APPENDICES

255

१८५. उच्छादि-गणो

जप^१ लेह^२ ि रेख^३ ि लेख^४ भाग^५ तोय^६ उदक^७ वायं^८
 दश^९ एकादशिक^{१०} ि शेष^{११} ।

१८६. वृषादि-गणो

वद^१ (K दव) बन्ध^२ घाति^३ महाराजिक^४ दण्ड^५
 अजिन^६ काण्डीर^७ पात्रिय^८ ।

१८७. विस्पष्टादि-गणो

विविक्त^१ ।

१८८. कार्तिकौजपादि-गणो

शुनकधात्रेयाः^१ इषुश्यापर्यै^२ शौनकशुनकाः^३ ।

१८९. दासीभारादि-गणो

देवभृतिः^१ देवभीतिः^२ देवलातिः^३ ।

१९०. युक्तारोह्यादि-गणो

समपादः^१ ।

१९१. घोषादि-गणो

पुंसा^१ [Ms (K) प्लक्ष] कुन्दरद^२ श्रेयस्^३ दाक्षि^४ प्रेक्षा^५
 वृट्^६ कट्^७ [Ms (2) वृटकट्] ।

-
१८५. K 1
 BH 2-10
 SSC 11
 ि *Vide* : SSC (p.118) केचिद् अत्र शेष-रेख-लेखान् अपि पठन्ति
१८६. PKV 2
 BH 1-8
 Ms (2) 1
१८७. BH 1
१८८. K 1
 BH 2
 Ms (4) 3
१८९. PKV 1
 B 2, 3
१९०. K 1
१९१. K 1
 BH 2,3
 GR 5
 Ms (2), 4,5
 Ms (4) 4
 B 6,7

१६२. छात्र्यादि-गणे

आपिशलि^१ आपालि^२ [Ms (K) आप्याटि] आटि^३ आघाटि^४
(P.V आघडि; BH आघात) आखादि^५ ।

१६३. कक्यादि-गणे

खदिर^१ द्राक्षा^२ ।

१६४. मालादि-गणे

धोमा^१ स्नाक्षा^२ ध्राङ्क्षा^३ (Ms (2) ध्राक्षा; SSC ध्राक्षी) लाक्षा^४ ।

१६५. क्रत्वादि-गणे

भव्य^१ [Ms (2) भाव्य] प्रणीति^२ ।

१६७. चूर्णादि-गणे

कपिल^१ ।

१६६. आचितादि-गणे

उपश्लिष्ट^१ ।

२००. प्रवृद्धादि-गणे

पुनर् उत्स्यूत^१ पुनर् निष्कृत^२ ।

२०१. चार्वादि-गणे

अहन्^१ ।

२०३. निरुदकादि-गणे

प्राजिन^१ निर्वेष^२ निर्वेष^३ ।

१६२.	K 1,2
	SSC 5
	Ms (3) 3
	Mss (2,4) 4
१६३.	PKV 1
	Ms (4) 2
१६४.	K 1
	BH 3
	LSS, u, (p. 555) 4
	GR, Ms (3) 2
१६५.	PKV 1
	SSC 2
१६७.	PKV 1
१६६.	BH 1
२००.	BH 1,2
२०१.	BH 1
२०३.	PKV 1
	BH 2,3

२०६. प्रियादि-गणो

अम्बा¹ वामा² स्वसा³ निचिता⁴ [Ms (3) निचिता] ।

२०७. पृषोदरादि-गणो

दिवौकस्¹ दधित्थ² महित्थ³ अश्वत्थ⁴ कपित्थ⁵ महिष⁶
 (V महप) ि मनीषा⁷ (HBV मनीषी; V मनीषित) अवट⁸ बलीवर्द⁹
 कृकलास¹⁰ सिंह¹¹ आद्य¹² भ्रमर¹³ मुसल¹⁴ मेखला¹⁵
 शकन्धु¹⁶ ककन्धु¹⁷ मृणाल¹⁸ कुञ्जर¹⁹ पुरोडाश²⁰ आशीविष²¹
 सृगाल²² वडवा²³ कुलटा²⁴ उलूक²⁵ नख²⁶ पलाश²⁷ विडौजस्²⁸
 मृग²⁹ गभस्ति³⁰ बृहस्पति³¹ द्रापर³² कान्दिशीक³³ वानमन्तर³⁴
 परःसहस्र³⁵ धूर्जटि³⁶ पुरुष³⁷ कितव³⁸ नित्त्वयनी³⁹ स्वर⁴⁰
 हेरम्ब⁴¹ आरग्वध⁴² मन्मथ⁴³ लुग्⁴⁴ पारावत⁴⁵ दिवाधीश्वर⁴⁶
 दिवाङ्गना⁴⁷ दिवीश्वर⁴⁸ दिवेश्वर⁴⁹ दिवूढा⁵⁰ दिवोढा⁵¹ द्यूद्यानम्⁵²
 दिवोद्यानम्⁵³ पश्चाधर्म⁵⁴ अश्वत्थाम⁵⁵ विरञ्चि⁵⁶ विरञ्चित⁵⁷ ।

२०८. किंशुलकादि-गणो

किलुक¹ खाडून² (HBV खदत) पिङ्गल³ खञ्ज⁴ ।

२१०. अजिरादि-गणो

स्थविर¹ खपुर² (SA खवुर ; HBV खजुर) स्थलिन³ अलङ्कार⁴
 शशाङ्क⁵ हिरण्य⁶ करीर⁷ ।

-
२०६. K 1,2
 PKV 1-3
 BH 2,4
 २०७. PKV 4,5
 CV 1-6
 SA 1,4-9,14,15
 BH 2,3
 HBV 1-4,10-25
 V 1-5,8,9,11-55
 Ms (2) 56,57
 ि Vide : V 'मनीषी' इति शाकटायनः
 २०८. BH 1-3
 HBV 3
 V 3,4
 Ms (3) 4
 २१०. SA, HBV 1
 BH 1-3
 V 1,2,4-7
 Ms (3) 2,4-7

२११. शरादि-गणो

भागीरथी^१ वेट^२ कुश^३ वार्द^४ (SA वार्धं) ऋषि^५
पद्म^६ मृग^७ ।

२१३. द्वारादि-गणो ।

स्वर्गगमन^१ श्वादंष्ट्रा^२ द्वारपाल^३ ।

२१४. स्वागतादि-गणो

व्यायाम^१ स्वजन^२ ।

२१५. अनुशतिकादि-गणो

अकुवाहुस^१ अधिभूत^२ अधिदेव^३ अभिगम^४ शातकुम्भ^५ [Ms (3)
शातकुम्भ] परिमण्डल^६ चतुर्विद्या^७ सुखशयन^८ प्रतिभूः^९
अजातशत्रु^{१०} सर्ववेद^{११} अनिषाध^{१२} अधेनु^{१३} सङ्क्रम^{१४} ।

२१६. न्यङ्क्वादि-गणो

	निसर्ग ^१	व्यतिभङ्ग ^२	ओकस् ^३	दृक् ^४	शोक ^५	रोक ^६ ।
२११.	PKV 1 SA 2 BH 3,4 HBV 2-4 V 2-7 Ms (3) 2,5-7					
२१३.	CV 1 V 2,3					
२१४.	BH, HBV 1 V, Ms (3).1,2					
२१५.	JM 1-4 BH 2-11 HBV 2-5,7,8,12,13 V 2-11, 14 Ms (2) 7 Ms (3) 2-4,9-11,14 f Vide : V अधेनुशब्दम् अपि केचित् पठन्ति					
२१६.	PKV 1 CV 2-4 BH 5,6					

APPENDICES

259

२१८. यवादि-गणे

मण्ड¹ धूम² शिखि³ कान्ति⁴ वसु⁵ अंशु⁶ िश्रु⁷
 चारु⁸ बन्धु⁹ विन्दु¹⁰ हनु¹¹ सानु¹² भानु¹³ तिमि¹⁴
 हरि¹⁵ ज्योतिस्¹⁶ (BH ज्योतिष्मत्) गो¹⁷ (BH गोमत्) महिष¹⁸
 वासा¹⁹ (BH वासस्) इन्दु²⁰ मरुत्²¹ ।

२१९. कस्कादि-गणे

सर्पिष्कुण्डिका¹ धनुष्कपालम्² (SA धनुष्कपालः) बर्हिष्पूलम्³ [SA
 बर्हिष्पालः ; Ms (2) बर्हिष्फलम् ; Ms. (3) बर्हिष्पालम्] यजुष्पात्रम्⁴ [SA
 यजुष्पात्रः ; Ms (2) यजुष्पुत्रम् ; Ms (4) यजुष्पालम्] भास्करः⁵
 अहस्करः⁶ अयस्कुण्डः⁷ अपस्करः⁸ रजस्कर्णी⁹ (रजः कर्णी)
 दिवस्पतिः¹⁰ यशस्करः¹¹ ।

२२०. सुषामादि-गणे

सुषे वित¹ मञ्जिष्ठा² सव्येष्ठा³ (SA, HBV सव्येष्ट ; V adds
 सव्येष्ठाता) परमेष्ठी⁴ तुराषाट्⁵ वनिष्ठ⁶ भीरुष्ठान⁷ अङ्गुलिषड्ग⁸
 अन्तिषत्⁹ सुषमा¹⁰ सुषीम¹¹ दिविषत्¹² स्तुषा¹³ ।

२१८. K 1,2
 JM 3
 BH 4-15
 HBV 4-14,16-20
 V 8-15,19,20
 Ms (3) 21
 ि Vide : V 'श्रु' इत्यपि भोजः
 २१९. CV, SA 1-4
 BH, HBV 1-4,5-7
 V 5-10
 Ms (3) 9,10
 Ms (4) 11
 २२०. PKV 1
 CV 2-4
 BH 4-6
 HBV 4,6,7
 V 4,9-12
 Ms (2) 13
 Ms (3) 4

२२२. क्षुम्नादि-गणे

इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम्¹ गिरिनदी² चतुर्हायन³ (JM
 चतुर्हायनी) मदन⁴ घन⁵ युवन्⁶ ग्रहन्⁷ पक्वन⁸ वन⁹
 मन¹⁰ सर्वनाम¹¹ नदी¹² नद्धन¹³ नट¹⁴ (SA नटन ; V 'नद, नड' इत्येके)
 नद¹⁵ निवेशन¹⁶ नरवाहन¹⁷ स्वभानु¹⁸ नर¹⁹ गृहनमन²⁰ ।

२२२. K 1

PKV 2-4

SA 5-12

BH 11-14

HBV 11,12,14

V 11,12,14,15-18

Ms (3) 19,20

NOTES

1. SARVĀDI-GAṆA (1.1.27)

This is the first *gaṇa* in the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini which is mentioned in the *sūtra* सर्वादीनि सर्वनामानि¹ ।

There seems to have been current before the time of Pāṇini some sort of a list of pronouns, of which evidence is found in the *Nirukta* of Yāska where the words *tva* and *tvat* are expressly mentioned as *sarvanāma*², and in the *Phit-sūtra* of Śāntanava³ in which the words *tvat*, *tva*, *nema*, *sama* and *śima* are read in the same order⁴ as in this *gaṇa* of Pāṇini. The *sūtra* सर्वनाम्नो दृशि of the *Rktantra*⁵, too, points to the same conclusion.

From Bhartṛhari, we know that *Sarvādi-gaṇa* was included in the *Gaṇapāṭha* of Āpiśali with some changes⁶ in the order of words.

From a statement of Patañjali⁷ and Kaiyaṭa's comment⁸ on it, as well as from certain expressions like *kevale*⁹ (nom. pl.), *samānasmāt*,¹⁰ *avamasyām*, *madhyamasyām*,¹¹ etc., which show pronominal formation, it appears, that Pāṇini's list was not exhaustive and that the *gaṇa* in question was an *ākṛti-gaṇa*.¹²

But the later grammarians seem to have treated this *gaṇa* as a *paṭhita-gaṇa*.¹² For instance, the author of the *Vyākaraṇa-siddhānta-sudhānidhi*, affixes the technical term *vṛt*¹² to it, which is indicative of a *paṭhita-*

1. 1. AṢṬ, 1.1.27.
2. *Vide* : Nir, 1. 7-9.
3. According to Keith, the name of the author of the *Phit-sūtre* is Śāntanava. But, from Haradatta's statement स पुनः शन्तनु-प्रणीतः किं इत्यादि" (PM, Vol. I, p. 804), it seems that his name was Śāntanu. It is, however, difficult to decide one way or the other, as Bhattoji Dīkṣita records Śāntanava.
4. PS, 78; त्वत्-त्व-नेम-सम-सिमेत्यनुच्चानि ।
5. RK, 221.
6. *Vide* : इह 'त्यद्' आदीनि आपिशलैः 'किम्' आदीनि अस्मत्पर्यन्तानि । ततः पूर्वापराधरेति quoted in SVSI, Vol. I, p. 102., Cf., *Pradīpa* on MH, Vol. I, (1.1.33) p. 339; 'त्यद्' आदीनि गणे पठित्वा कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि ।
7. MH, 4.2.25, p. 182; यद्यपि किमोऽथापि न किम उभयथा 'कस्मै अनुव्रूहि' इति भवितव्यम् ।
8. *Pradīpa* on MH, 4.2.25; सर्वादिषु 'क'-शब्दस्य अपाठेऽपि अन्वर्थ-संज्ञा-विज्ञानात् सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्यः ।
9. *Vide* : RV, X. 51.9.
10. *Vide* : RV, V. 87.4.
11. *Vide* : RV, I. 108.9.
12. *Vide* : *supra* pp. 25-29.

*gaṇa*¹³. The reason for it, in our opinion, probably is that these grammarians believed the corresponding *sūtra* of Pāṇini to be meant mainly for the classical language. For, the aforesaid statement of Patañjali refers to a Vedic word, and the expressions cited above, too, occur only in Vedic literature.

Further, if it were insisted that the *gaṇa* is an *ākṛti-gaṇa*, we shall have to treat all synonyms of *sarva*, such as *kṛtsna*, *sakala*, *samasta*, etc., as *sarvanāma*, which they are not.

Sarva

The word *sarva* is the first word of *Sarvādi-gaṇa*. It is not quite pertinent to ask and to answer why a particular word is put at the beginning of a list. Generally two factors played an important part in the choice of a word to represent a particular *gaṇa*.¹⁴ First, its wide currency, and secondly, its smallness which was essential for making the corresponding *sūtra*¹⁵ of the *Aṣṭādhyāyī* as short as possible. Moreover, the word *sarva* also explains the name of the class of words which are called *sarvanāma*, i.e., 'names of all'.

Viśva

This word as a pronoun is not frequently used in classical Sanskrit literature. In Vedic Sanskrit, the forms *viśvasmai*,¹⁶ *viśvasmāt*¹⁷ and *viśvasmin*,¹⁸ etc., suggest that the word *viśva* is a *sarvanāma*, but along with them, we have also forms like *viśvebhiḥ*,¹⁹ *viśvāya*,²⁰ *viśvāt*,²¹ etc., which do not conform to the grammatical formations of a *sarvanāma*.

Ubha

Kātyāyana and Patañjali have questioned the inclusion of the word *ubha* in the *Sarvādi-gaṇa* on the ground that it does not show the *sarvanāma* forms in the singular and plural numbers. Its use is found only in the dual, or in conjunction with the suffix *ṭāp*. In all other forms,

13. 1.1.27; सर्वोदि-गणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । गणपाठे 'वृत्' शब्दस्य समाप्तौ परिभाषितत्वात् ।
14. *Vide : supra* pp. 31-32
15. AṢṬ, 1.1.27; सर्वोदीनि सर्वनामानि ।
16. *Vide : RV*, V. 83.4.
17. *Vide : RV*, I. 106. 1-6.
18. *Vide : RV*, X. 49.1.
19. *Vide : RV*, I. 9.1.
20. *Vide : RV*, I. 50.1.
21. *Vide : RV*, I. 89.6.

it is substituted by the word *ubhaya* which is already included in the list.²²

If, however, it is contended that *ubha* was included in *Sarvādi-gaṇa* in order to facilitate the admissibility of the suffix *akac* which is affixed to *sarvanāmas* and *avyayas* only, the reply of both the aforesaid grammarians is that the purpose of *akac* could equally be served by the suffix *ka*²³ which gives the same meaning as that of *akac* and could be affixed to all words. Moreover, if the admissibility of *akac* were considered essential for *ubha*, then the word itself could be included in the *sūtra*²¹ which prescribes the affixation of *akac*.

The contention of the Kāśikākāra²⁵ and his commentators that *ubha* is included in the *Sarvādi-gaṇa* in order to obtain the instrumental and genitive dual forms *ubhābhyām* and *ubhayoh* by the *sūtra* सर्वनाम्नस् तृतीया च,²⁶ too, cannot be upheld. For, these forms can be obtained even otherwise, as all the cases are prescribed with the words *nimitta*, *kāraṇa* and *hetu*.²⁷

Datara and Datama

The suffixes *ḍatara* and *ḍatama*, being *svārthika*, do not change the meanings of the words to which they are affixed. Pāṇini prescribes their addition to the words *kim*, *yad* and *tad* only.²⁸ Since these three pronouns are included in the *Sarvādi* list, their derived forms with *ḍatara* and *ḍatama*, viz., *katara*, *katama*, etc., should also be treated as *sarvanāma* bases. As the suffixes *ḍatara* and *ḍatama* are not used

22. Vide: MH, 1.1.26, p. 330 ; अन्याभावो द्विवचन-टाप्-विषयत्वात्—अन्येषां सर्वनाम-कार्याणां अभावः । किं कारणम् ? द्विवचन-टाप्-विषयत्वात् । उभशब्दोऽयं द्विवचन-टाप्-विषयः । अत्रानि च सर्वनामकार्याणि एकवचनवहुवचनेषु उच्यन्ते । उभयोऽन्यत्र —उभयशब्दोऽस्य अन्यत्र भवति ।
23. Vide : MH, (1.1.26) p. 331; के ऽ पि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कयम् ? 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति' इति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानाम् अपि ग्रहणं भवति ।
24. Vide : Uddyota on Pradīpa (MH, 1.1.26, p. 332); किंच अकज्मात्रार्थत्वे 'उभाव्यय-सर्वनाम्नाम् अकच' इत्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः ।
25. K, 1.1.27; उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं 'सर्वनाम्नस् तृतीया च', Cf., Pradīpa on MH (1.1.26, p. 331); 'सर्वनाम्नस् तृतीया च' इति पठ्ठी-तृतीयार्थः पाठ इति केचित् ।
26. AṢṬ, 2.3.27.
27. Vide : Pradīpa (MH, 1.1.26, p. 331); 'निमित्त-कारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वचनात् तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये ।
28. Vide : AṢṬ, 5.3.92,93 ; किं-यत्-तदोर निर्धारणे द्वयोर एकस्य इतरच् ; वा बहुनां जाति-परिग्रहे इतमच् ।

independent of their *prakṛtis*,²⁹ their admissibility as *sarvanāma* does not arise. Seemingly inconsistent inclusion of these suffixes in the *Sarvādi* list leads us to conclude that Pāṇini probably did not accept as *sarvanāma* such words as were formed by the addition of *svārthika* suffixes other than *ḍatara* and *ḍatama* to the words of this *gaṇa*.³⁰

Itara

Since the word *itara* is included in the list of *sarvanāmas*, how would the expression like *pakṣetare*, *vanyetarāḥ* be justified? The commentators have endeavoured to explain away this dilemma in different ways.³¹ Some say that the word *itara* read in this *gāṇa* is underived, whereas that used in the expressions *pakṣetara* and *vanyetara* is derived as इतरयतीति इतरः, and, therefore, not to be taken as a *sarvanāma* at all.³¹ According to Haradatta Miśra,³¹ the word *itara* in *pakṣetara* has become *pāribhāṣika* (technical or conventional). Since it lacks the necessary sense of being सर्वस्य नामेति सर्वनाम, it cannot be taken as a *sarvanāma*. Other³¹ explain *pakṣetara* as a *Bahuvrīhi* compound (पक्ष इतरो यस्मात्) and debar *itara* from being called a *sarvanāma* by the *sūtra* न बहुव्रीहौ ।

Anyatara

As we have seen, the suffixes *ḍatara* and *ḍatama* are read in this *gaṇa* solely to establish that the words ending in them are *sarvanāmas*, what then was the necessity of including the word *anyatara* in the list? Some authorities explain it by saying that *anyatara* is not a derived word and, therefore, it could not have been called a *sarvanāma* unless it was specifically read here. While other grammarians consider *anyatara* to be a derived word, and say that its inclusion was meant by Pāṇini to debar the word *anyatama* from being called a *sarvanāma*. In other words, the first view accepts *anyatama* as a *sarvanāma* and the second does not.

-
29. Vide : MH, 3.1.2 ; उभय-नियमोऽयम्—‘प्रकृति-पर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः’ ‘प्रत्ययपरैव च प्रकृतिः’ इति : ।
30. Cf., HBV, 1.4.7 ; डतर-डतमौ प्रत्ययौ । तयोः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे पृथग् उपदानम् अत्र प्रकरणे अन्य-स्वार्थिक-प्रत्ययानाम् अग्रहणार्थम् ।
31. Vide : VSN, 1.2.27, अथ कथं ‘पक्षेतरैऽतिव्याप्तेश्च’ इति उपाधिवादे नैयायिका इति चेत् ? सत्यम् । (i) ‘पक्षम् इतरयति’ इति कृदन्तम् उत्तरपदम् इति प्राञ्चः ।
 (ii) ‘पक्ष इतरो यस्माद्’ इति बहुव्रीहौ न सर्वनामत्वम् इत्यन्ये ।
 (iii) ‘पक्षेतर’ पदं पक्षेतरत्वे पारिभाषिकम् । ततश्च आधुनिक्या इतर संज्ञाया इव अस्यापि न सर्वनामत्वम् इति मिश्राः । एतेन ‘वन्धेतरा ज्ञानपदो पदाभिः’ इत्यादि व्याख्यातम्, Cf., वाचस्पत्यम्, ‘वर्णाश्रमेतराणाम्’ इत्यत्र बहुव्रीहिः । तेन न सर्वनामकार्यम् । एवं ‘शरं सन्धेतरं मुञ्जि’ इति रघुश्लोकेऽपि बहुव्रीहिः । ‘विजयायेतराय वा’ इत्यादि तु द्वान्दसम् ।

The first view is held by Bhaṭṭa Yajñeśvara,³² while the second, by the Jaina Śākaṭāyana,³³ Hemacandra,³⁴ and by the author of the *Mugdhabodha*.³⁵

Words from *Ḍatara* to *Anyatara*

In the *sūtra* अदड डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः,³⁶ Pāṇini refers to five words beginning with *ḍatara*. This shows that he refers to some list in which these words occur in exactly the same order as intended in this *sūtra*. Now, as the augment *adaṭ* prescribed by the above *sūtra* applies only to the five words beginning with *ḍatara* and ending with *anyatara*, it appears that Pāṇini's reference was to these very words which are found in the *Sarvādi-gaṇa*. This shows that the order of words in the *gaṇas* was fixed in some cases where necessary.

Tvat and Tva

In the *Sarvādi-gaṇa*, the words are read as *tvattva*....., in a continuous line without break, which some grammarians split as *tvat* and *tva*, and treat both as *anudātta* (unaccented) *sarvanāmas*, while others assert that the words should be read as *tva-tva* and not as *tvat-tva*, the one being *udātta* (accented) and the other, *anudātta* (unaccented).³⁷ In our opinion, the second view does not appear to be sound. For, Yāska has taken both *tva* and *tvat* as two separate *sarvanāmas*.³⁸ Śāntanava, too, seems to take them as two separate words, as he treats both as *anudātta* (unaccented).³⁹ The order of the words *tvat-tva-nema-sama-sima*, etc., being the same in the *Sarvādi-gaṇa* as in the *sūtra* of Śāntanava, it becomes evident that the *Gaṇakāra*, too, regarded them as two separate words. While explaining the *mantra* स्तरीर् उ त्वद् भवति स्रत उ त्वद्,⁴⁰

32. *Vide* : GR, fol. 2.

33. *Vide* : SK, 1.1.26 ; V, p. 49.

34. *Vide* : HBV, 1.4.7 ; डतर-ग्रहणेनैव सिद्धे अन्यतरग्रहणं डतम-प्रत्ययान्तस्य अन्यतम-शब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम्.....'अन्यतमाय' । एके त्वाहुः—नायं डतरप्रत्ययान्तोऽन्यतर-शब्दः किन्त्वव्युत्पन्नस् तरोत्तापपदस् तरवन्तो वा । तन्मते डतमान्तस्यापि अन्यतमशब्दस्य सर्वादित्वम्-अन्यतमस्मिन् ।

35. *Vide* : MB, comm. p. 97.

36. AṢṬ., 7.1.25.

37. *Vide* : K, 1.1.27 ; 'त्व' शब्दोऽन्यवाची स्वरभेदाद् द्विः पठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तम् एकं पठन्ति 'त्वत् त्व' इति । द्वावपि चानुदात्तौ इति स्मरन्ति ; Cf., PDM, Vol. I, p. 109 ; SK, 1.1.27, p. 212.

38. *Vide* : Nir, 1. 7-9 ; 'त्व' इति विनिग्रहाधीयं सर्वनामानुदात्तम् । अर्थनाम इत्येके..... । अथापि समुच्चयार्थे भवति 'पर्याया इव त्वद् आश्विनम्' ।

39. *Vide* : PS, 78 ; त्वत्-त्व-नेम-सम-सिमेत्यनुच्चानि ।

40. RV, VII, 101.3.

Sāyaṇa has clearly accepted the presence of the unaccented *tvat* in *Sarvādi-gaṇa*.⁴¹ The use of *tvat* by Jayadeva in the verse त्वद्-अधर-मधु-मधूनि पिवन्तम्⁴²...etc., is interesting, because *tvat* has been explained by a commentator⁴³ as *anyasya*.

It may, however, be pointed out that *sarvanāma*-forms of *tvat* could even be obtained from *tva* itself, without its being specially mentioned in the *Sarvādi-gaṇa*. In spite of this, the inclusion of *tvat* in this *gaṇa* by Pāṇini was probably due to the fact that the word must have been in use as an independent *sarvanāma* during his times.⁴⁴

Although Yāska quotes the view of somebody who treats *tva* as a *nipāta*, his citations of *tva* in different case endings show that he considered it to be a *sarvanāma*.⁴⁵

Sama

The word *sama* is a *sarvanāma* only in the sense of *sarva*,⁴⁶ 'all', and not otherwise, when it means 'equal', e.g., यथासंख्यम् अनुदेशः समानाम्⁴⁷ and एते दोषाः समा भूयांसो वा.⁴⁸

Sima

The word *simā*, too, is a *sarvanāma* in the sense of *sarva*, 'all', as explained by Sāyaṇa and Skanda in their commentaries on the *mantra* आद् रात्रिर्वासस् तनुते सिमस्मै⁴⁹ where *simasmai* is rendered as *sarvasmai*. Ujjvaladatta⁵⁰ also contributes to this view.

Such expressions as पूर्व-परावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् अ-संशायाम्, स्वम् अ-ज्ञाति-धनाख्यायाम् and अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः occurring in the *Gaṇapāṭha*, are known as *Gaṇasūtras*, because they are composed in the *sūtra*-style. That these three *gaṇasūtras* were present exactly in the same form, even at the

41. Vide : 'त्वद्' इति सर्वादि-पठितोऽनुदात्तोऽयम् अन्य-पर्यायः ।

42. *Gītāgovinda*, 6.12.1.

43. Vide : VSN, 1.1.27 ; 'त्वत्तोऽन्यस्य अधरः' इत्येव तदर्थान् । 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्व-वाक्यालोचनया 'तवाधरस् त्वद् अधरः' इति विग्रहायोगाद् इत्यन्ये ।

44. The word *tvat*, occurs twice in the sense of 'one' in the *R̥gveda*, (VII. 101.3) and also in *Kauṣītakī Brāhmaṇa* (17.4); and for the second time as a conjunction in the *R̥gveda* (X.72.9).

45. Vide ; Nir, 1.8 ; निपात इत्येके । तत् कथम् अनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ? दृष्टव्यं तु भवति ।

46. eg. नमन्ताम् अन्यके स्मे (RV, VIII. 39.1-10), मानो वृक्ष्यै समस्मै (RV, VI, 51.6), उरुध्या षोऽवायतः समस्मात् (RV, V. 24.3), उनो समस्मिन् आशिशीहि (RV, VIII. 21.8).

47. AST, 1.3.10.

48. MH, 1.1.29, p. 355.

49. RV, 1.115.4.

50. Vide : UVV, p. 53.

time of Kātyāyana and Patañjali is endorsed by their own statements.⁵¹ The use of the word *nava*, 'nine', by Pāṇini in his *sūtra* पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा⁵² to denote the nine words clearly indicates that they were present in the *Sarvādi-gaṇa*.

Further, the *sūtra* किं-सर्वनाम-बहुभ्योऽङ्ग्यादिभ्यः⁵³ prescribes the addition of the secondary suffixes *tral*, etc., to the words other than *dvi*, etc. Now, in a *sūtra* of Pāṇini, the word *pūrvatra*⁵⁴ and in a *Vārtika* of Kātyāyana, the word *uttaratra*⁵⁵ can only be derived with the suffix *tral*, if the *sarvanāmas* 'pūrva' and 'uttara' are read before the word *dvi* as found in the *Sarvādi-gaṇa*. This shows that the order of words in the *Sarvādi-gaṇa* was the same at the time of Pāṇini as it is now. But, from the statement द्यादि-पयुर्दासेन पयुर्दासो मा भूत्⁵⁶ of Patañjali and the comment of Kaiyaṭa⁵⁷ show that some grammarians had placed the words *pūrva*, *uttara*, etc., after the word *tyat*, etc. Bhartṛhari, too, asserts that the words *pūrva*, etc., were read after *tyat*, etc., by Āpiśali and others.⁵⁸ It was probably in pursuance of this school that the author of *Mugdhabodha*⁵⁹ has placed the said *Gaṇasūtras* after the word *tyat*.

It is rather intriguing to find these three *Gaṇa-sūtras* occurring in the text of the *Aṣṭādhyāyī* itself. Had Pāṇini, who himself is the author of *Gaṇapāṭha*, inserted the *sūtra* विभाषा जसि⁶⁰ after these three *Gaṇasūtras* in the *Gaṇapāṭha*, he could have avoided their inclusion in the *Aṣṭādhyāyī*. Even if he felt a reference to them to be essential in his grammar, he could have done so by means of a simple *sūtra* like पूर्वादीनि नव, as he has done elsewhere in his *sūtras* अदङ् हतरादिभ्यः पङ्चभ्यः⁶¹ and पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा.⁶² Why he did not do so is inexplicable.

51. Vide : MH, 1.1.33, p. 339 ; इदं तर्हि प्रयोजनम्—'व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्' इति वक्ष्यामि । एतद् अपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं विशिष्टान्येवैतानि गणेषु पठयन्ते ।
52. AṢṬ, 7.1.16.
53. Ibid. 5.3.2.
54. AṢṬ, 8.2.1, पूर्वत्राङ्सिद्धम् ।
55. MH, 8.3.13, जश्भावाद् इति चेद् उत्तरत्र ढस्याभावाद् अपवादप्रसङ्गः ।
56. MH, 1.1.33, p. 339.
57. Pradīpa on MH, loc. cit. ; त्यद् आदीनि पठित्वा गणेषु कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि ।
58. Vide : Mahābhāṣyadīpikā ; इह त्यद् आदीनि आपिशलैः किम् आदीनि अस्मत्पर्यन्तानि । ततः पूर्वापराधरेति, quoted in SVSI, pt. I, p. 102.
59. Vide : MB, p. 47.
60. AṢṬ, 1.1.32.
61. AṢṬ, 7.1.25.
62. Ibid, 7.1.16.

According to Kātyāyana⁶³ and Patañjali,⁶³ *upasmivvyāna* is redundant in the *sūtra* अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः, because the word *bahiryoga* can serve to imply both the senses 'inner' and 'outer' of the word *antara*, e.g., first अन्तरे गृहा इति नगरवाह्याश्चाण्डालादि-गृहा उच्यन्ते, and secondly, बाह्येन योगो बहिर्योग इति नगराभ्यन्तरे ये गृहास्तु त उच्यन्ते.⁶⁴ Similarly, अन्तरं परिधानम् can denote both the outer and the inner garment (*upasmivvyāna*)—उपसंव्यान-शब्दोऽपि कर्म-करणार्थ-भेदाद् भिन्नार्थः.⁶⁵ But MW gives only one meaning of *upasmivvyāna*, viz., 'under-garment.'

In our opinion, Pāṇini has introduced the word *upasmivvyāna* in order to avoid ambiguity. It is only by a grammatical trick that *bahiryoga* is made to yield two opposite interpretations.

Tyad

Tyad is a Vedic *sarvanāma*⁶⁶, and an alternative form of *tad*.

Words from 'Tyad' to 'Dvi'

In the *sūtra* त्यदादीनाम् अः,⁶⁷ Pāṇini prescribes the substitution of *a* for the final letter of the *sarvanāmas* beginning with *tyad*, etc. In Kātyāyana's opinion, there should have been an express injunction to restrict the operation of the *sūtra* up to the word *dvi*. This was necessary because otherwise the operation of the *sūtra* would have extended up to the words *yuṣmad* or *asmad*, or up to the word *bhavat*.⁶⁸ Though the operation of त्यदादीनाम् अः in the case of *yuṣmad*, *asmad* and *kim* is precluded by other *sūtras* of Pāṇini,⁶⁹ its extension to *bhavat* would have given the unusual forms *bhavā* and *bhavānau* in nominative singular and dual instead of *bhavān* and *bhavantau*.⁷⁰

63. Vide : MH, 1.1.35, p. 340 ; उपसंव्यानग्रहणार्थक्यं बहिर्योगिन कृतार्थत्वात् ।

64. Vide : SKTB, 1.1.36 ; 'बहिर्' इत्यनावृतो देश उच्यते । तत्र आद्यम् अर्थं गृहीत्वा आह- 'बाह् या इत्यर्थः' । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह् येन आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयम् अप्याकारे स्थितम् । इदम् एव अर्थद्वयं मनसि निधाय 'अन्तरायां पुरि' इत्यत्र 'प्राकाराद् बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वा' इति व्याख्यातम् ।

65. Ibid. एवम् उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ।

66. Vide : SK, 1.1.27 ; PrM. (pū). p. 110.

67. AṢṬ, 7.2.102.

68. Vide : MH, 7.2.102; त्यदादीनां द्विपर्यन्तानाम् अकारवचनम्—त्यद् आदीनां द्विपर्यन्तानाम् अत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? युष्मद् अस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूत् ।

69. Vide : SKTB, 7.2.402 ; युष्मद् अस्मच् छब्दयोर् इष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति आत्व-यत्वलोपैर् विशेषविहितैर् अत्वस्य बाधनात् । तथा किंशब्देऽपि न दोषः, किमः कादेशस्य विशिष्य विधानात् ।

70. Ibid. 'भवत् सु' इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते 'अतो युगे' इति पररूपे 'उगिदचाम्' इति तुमि सति 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति 'भवा' इति रूपं स्यात् 'पूर्ववत्' तकारस्य आत्वे पररूपे तुमि दीर्घे 'भवानौ' इति रूपं स्याद् इति भावः ।

It would be interesting to note that Patañjali's explanation of the *Vārtika* of Kātyāyana (*Vide* : fn. 68) was necessitated owing to the different order of the words *yuṣmad*, *asmad* and *bhavatu* in the *Sarvādi-gaṇa*. According to Kaiyaṭa, the order was *yuṣmad*, *bhavatu* and *asmad*,⁷¹ and according to Nāgeśa, the order was *bhavatu*, *yuṣmad* and *asmad*.⁷² That is why Patañjali had to give the alternate explanation युष्मदस्मदन्तानाम्. The other explanation, viz., भवदन्तानाम् applies to the order given in Pāṇini's *Gaṇapāṭha*.⁷³

Notwithstanding the above contention, Patañjali quotes the view of some other grammarians who consider the *Vārtika* of Kātyāyana to be unnecessary, because of the fact that another *sūtra* शेषे लोपः, which operates on the word *yuṣmad* and *asmad*, implies that the operation of त्यदादीनाम् अः is restricted up to the word *dvi* only.⁷⁴

Pāṇini had fixed the order of the words in this *Tyadādi* sub-*gaṇa* according to the usage of *eka-śeṣa* by which rule⁷⁵ the second member of a compound is retained.

Bhavatu

The words in the *Gaṇapāṭha* are put in their uninflected crude forms. Pāṇini has taken *bhavatu* as the crude form and not *bhavat* as Nāgeśa⁷⁶ thinks. The author of the *Uṇādi-sūtras* also agrees with Pāṇini in his derivation of the word *bhavat*. Kaiyaṭa,⁷⁷ Jinendrabuddhi,⁷⁸ Vardhamāna⁷⁹ and Bhaṭṭoji Dīkṣita,⁸⁰ too, accept the reading *bhavatu* in this *gaṇa*.

-
71. *Vide* : *Pradīpa* on MH, 7.2.102 ; 'युष्मद्, भवतु, अस्मद्' इति येषां गणपाठसु तदपेक्षया एतद् उक्तम् ।
72. *Vide* : *Uddyota* on *ibid*, loc. cit., केचित् 'भवतु युष्मद्, अस्मद्' इति पाठाश्रयेणैदं भाष्यम् इत्याहुः ।
73. *Vide* : *Pradīpa* on MH, loc. cit., 'भवदन्तानां' वेति—'युष्मद्, अस्मद्, भवतु' इति पाठापेक्षम् एतत् ।
74. *Vide* : MH, 7.2.102 ; त्यदादीनाम् अकारेण सिद्धत्वाद् युष्मद् अस्मदोः ।
शेषे लोपस्य लोपेन शायते प्राक् ततोऽद् इति ॥
यद् अयं त्यदादीनाम् अत्वेन सिद्धे युष्मद् अस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
'प्राक् ततोऽत्वं भवति इति, न सर्वेषाम्' इति ।
75. *Vide* : AṢṬ, 1.2.72 ; त्यद् आदीनि सर्वैर् नित्यम् ।
76. *Vide* : *Uddyota* on MH., 4.1.6, p. 38 'सर्वादिषु (भवतु शब्द उगित् पठ्यते)' इति—तत् तु अनार्थम् इत्याहुः ।
77. *Vide* : *Pradīpa* on MH, loc. cit.
78. *Vide* : NS, 4.1.4 ; भवतु शब्दः केवल उगित् सर्वादिषु पठ्यते ।
79. *Vide* : V, p. 48.
80. *Vide* : PrM. (pū.) p. 80.

The grammarians of the *Sārasvata* school differ from Pāṇini in placing the word *bhavatu* before *dvi*.⁸¹

Kim

From the *sūtra* किं-सर्वनाम-बहुभ्योऽङ् यादिभ्यः,⁸² it is evident that Pāṇini had placed the word *kim* among the words following *dvi*, etc. ; for, otherwise, he would not have included the word *kim* in the *sūtra*.

To the objection why the word *kim* was not placed by Pāṇini before *dvi* in order to preclude it from the negation applying to *dvyādi* and thus making his *sūtra* shorter by the omission of *kim*, the Nyāsakāra replies that the blame does not lie with the *sūtra-kāra* (i.e., Pāṇini) ; for, he is not the author of the *Gaṇapāṭha*.⁸³

This anomaly between the above *sūtra* and the *Sarvādi* list, as it stands, is removed in the *Gaṇapāṭha* of the *Mugdhabodha*⁸⁴ in which *kim* is placed before *dvi* in its *Sarvādi*.

But the shifting of the position of *kim* before *dvi* would create another problem in the formation of *eka-śeṣa* expression *kau* from *tvaṁ ca kaś ca* according to the rule त्यदादीनां मिथः सङ्कोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते.⁸⁵ Hence, Pāṇini had no other alternative than to place *kim* in his *sūtra* in order to exclude it from the negation applied to *dvyādi*.

The three words *anyonya*, *paraspar*, *itaretara* are not found in the *Sarvādi-gaṇa* of Pāṇini, but Vardhamāna includes them in his *Sarvādi*. It seems that the expressions like अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः, परस्परस्मान् मेघावपसरतः and इतरेतरस्मै विद्यां प्रयच्छन्ति विद्याः that were current necessitated their inclusion by him in his *Sarvādi* list.⁸⁶ But their admissibility in this *gaṇa* is precluded by the *Vārtika* कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः⁸⁷ of Kātyāyana ; for, the forms in question can be obtained by the process of reiteration (*dvitva*) of the words *anya*, *para* and *itara* respectively.

81. Vide : SV (pū), p. 50.

82. AṢṬ, 5.3.2.

83. Vide : *supra* pp. 22-24.

84. Vide : MB, p. 47.

85. Vide : SiK, 1.2.72, 'Cf. MH, 1.2.72, p. 149; अयम् अपि योगः शक्यो अवक्तुम् । '.....' इदं तर्हि प्रयोजनं परस्य शेषं वक्ष्यामि ।

86. Vide : V, p. 47.

87. MH, 8.1.12, p. 39.

2. *SVARĀDI-GAṆA* (1.1.37)

The *Svarādi-gaṇa* is unanimously accepted as an *ākṛti-gaṇa* by all the grammarians. But from the statement पाठेनाव्यय-संज्ञा क्रियते of Patañjali,¹ it may appear that he intends to take it as a *pañhita-gaṇa*. The number of *avyayas* is so large that it would be impossible to read them all in a single *gaṇa*. Therefore, in our opinion, too, the *Svarādi-gaṇa* cannot but be taken as an *ākṛti-gaṇa*.²

Now, there is another *gaṇa* called *Cādi* in Pāṇini's *Gaṇapāṭha* which enumerates the *nipātas*. Commentators of Pāṇini's system have questioned the advisability of making it a separate *gaṇa*.³ For, according to them, it could be included in the *Svarādi*, which contains words of the same category and thus obviated the necessity of giving separate names (*saṃjñās*) to the two *gaṇas* and of composing certain avoidable *sūtras*. The author of *Citrāprabhā* has also pointed out that by combining the *Svarādi* and *Cādi gaṇas*, it would not have been necessary to make *sūtras* relating to the *nipāta* and the *gati* separately.⁴

It seems that Pāṇini did not wish to depart from the classification of his predecessors who had already assigned different *saṃjñās* of *avyaya* and *nipāta* to certain classes of words, and laid down rules for their different accentuation, e.g., the *Phit-sūtra* निपाता आद्युदात्ताः⁵ of Śāntanava, and the *Vārtika* अव्यये नञ्-कु-निपातानाम्⁶ found in the *Mahā-bhāṣya*. The amalgamation of the two *gaṇas* into one, as pointed out by Patañjali⁷, would have involved the cumbersome process of indicating the accent of each word separately.

The *Kāśikā* states that some words of *Svarādi-gaṇa* are read in

2. 1. MH, 2.2.6, p. 176.

2. Cf., सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन् न व्येति तद् अव्ययम् । quoted in K, 1.1.37.

3. Vide : MH, 1.1.36, pp. 341-42 ; किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वर आदीनां क्रियते न चादिषु एव पठ्येरन्.....अथ किम् अर्थम् उभे संज्ञे क्रियते न निपातसंज्ञैव स्यात् । Also PM, Vol. I, pp. 83-84.

4. Vide : *Citrāprabhā*, pp. 294-95.

5. PS, 80.

6. MH, 6.2.4.

7. *Ibid.*, 1.1.36, p. 342 ; तच्चाशक्यम् । वक्ष्येत्येतत्—'अव्यये नञ्-कु-निपातानाम्' । तद् गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यम् । तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ।

the *Gaṇapāṭha* as आद्युदात्त, while others as अन्तोदात्त.⁸ But there is no evidence to show that the words in the *Gaṇapāṭha* were ever accented. Moreover, the *Kāśikā* has made no such distinction of accentuation in the case of other *gaṇas*. Nāgeśa, while criticising Kaiyaṭa who probably follows the *Kāśikā*, says that the accentuation of the words *uccais*, *nīcais*, etc., could be determined even otherwise without expressly mentioning their accent in the *gaṇa* itself.⁹ The authenticity of the statement of *Kāśikā* is questionable in view of the fact that the accents of the words *svar*, *śanais*, *ṛdhak*, *divā*, *vr̥thā* and *naktam* are different in the Veda from those given by it, as pointed out by Bhaṭṭoji Dikṣita.¹⁰

Rātrau

The word *rātrau* is here included in the list of *avyayas*, but we have not been able to trace its use as such. Normally, it is the locative singular form of *rātri*.

Ciram

According to Nāgeśa, had the word *ciram* been enumerated in the list of *Svarādi avyayas*, its inclusion in the *sūtra* सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽव्ययेभ्यष्ट्यु-ट्युलौ तुट् च¹¹ would have been meaningless. He, therefore, concludes that the inclusion of *ciram* in the *Svarādi* list is not authentic (*a-prāmāṇikam*).¹² But the argument of Nāgeśa is equally applicable to the words *sāyam*, *prāhṇe* and *prage*, which too, being *nipātas*, are

8. K, 1.1.37 ; स्वर, अन्तर, प्रातर एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, आरात्, ऋते, युगपत्, पृथक्—एते सनुतर, प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस्, श्वस्.....सामि एतेऽपि ह्यस् प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत्.....सन्, सनाव, सनत्, तिरस्—एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा अयम् आद्युदात्तः ।
9. Vide ; Uddyota on MH, 2.1.2, p. 68 ; फिटस्वेरेण प्रत्ययस्वेरेण वा आन्तोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिषु अन्तोदात्तपाठः किमर्थ इति चिन्तयम् ।
10. Vide SK, 1.1.37 ; (स्वर, अन्तर, प्रातर) एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका । तच्चिन्त्यं 'स्वः' शब्दस्य स्वरितत्वात्..... । सनुतर प्रभृतयो नव अन्तोदात्ता इति काशिका । 'शनैश्चिचन्तो अद्रिव ऋधग् इत्या स मर्त्यः' (RV, I, 24.2) इत्यत्र तु 'शनैः' 'ऋधक्' शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते..... । 'ह्यस्' प्रभृतयो 'साम्यन्ताः द्वाविंशतिर अन्तोदात्ता इति काशिका । 'दिवा चित्तामः कृण्वन्ति' (RV, I. 38.9), 'वृथा सजत् पथिभिः' (RV, II. 15.3), 'नक्तं ददृशे कुहचित् दिवेयुः' (RV, I. 24.2) इत्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यन्ते । 'सना' इत्यादयः 'तिरोऽन्ता आद्युदात्ता इति काशिका । 'सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि' (RV, VIII, 2.10), 'तिरः पुरुचिद् अश्विना' (RV, III, 58.5) इत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते ।
11. AṢṬ, 4.3.23.
12. Vide : Uddyota on MH, 4.3.23, p. 68 ; अव्ययत्वेनैव सिद्धे 'चिर' शब्दाच्च त्वनैव ठञो बाधे सिद्धे तदुपानात् 'चिरम्' इत्यव्ययम् अप्रामाणिकम्, इत्याहुः ।

avyayas. The laboured attempts of the author of *Kāśikā*¹³ and Kaiyaṭa¹³ to justify the inclusion of *sāyam*, *ciram*, etc., in the aforesaid *sūtra* do not seem convincing.

We presume that since *Svarādi* and *Cādi gaṇas* were *ākṛti-gaṇas*, in which a complete list of words was not enumerated, Pāṇini might have thought it advisable to expressly mention these words in the *sūtra* for the sake of clarity.

Vat

The inclusion of the suffix *vat* in the *Svarādi* list was intended to indicate that words ending in *vat* should be treated as *avyayas*. But this *vat*, according to the commentators, is the one prescribed by the three *sūtras*, तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः,¹⁴ तत्र तस्येव¹⁵ and तेनाहम्¹⁶ and not the *vat* enjoined by the *sūtra* उपसर्गान्छन्दसि धात्वर्थे.¹⁷ For, the words like *pravat*, etc., ending in the latter *vat*, are not *avyayas* and their declined forms are found used in the Veda.¹⁸

Certain authorities, however, feel that the inclusion of the suffix *vat* in *Svarādi* list was not necessary. For, the same purpose could be served by the *sūtra* तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः.¹⁹

Antarā and Antarena

The *sūtra* अन्तराऽन्तरेण युक्ते²⁰ shows that their inclusion in the *Svarādi-gaṇa* was not necessary, because the *sūtra* itself indicates that they are *avyayas*.

Asti

In spite of the presence of *asti* in the *Svarādi* list which accounts for its being an *avyaya*, it is strange that Patañjali takes the help of the

13. K, 4.3.23; 'सायम्' इति मकारान्तं पदम् अव्ययम् इति। ततोऽव्ययत्वाद् एव सिद्धः प्रत्ययः। यस्तु स्थितेर् अन्तर्कर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्निभयोगेन निपात्यते। 'चिर' शब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते। Also *Vide*: the *Pradīpa* on MH (4.3.23).

14. AṢṬ, 5.1.115.

15. *Ibid*, 5.1.116.

16. *Ibid*, 5.1.118.

17. *Ibid*, 5.1.117.

18. *Vide*: RV, I, 35.3; याति देवः प्रवता याति उद्वता आ देवो याति सविता परावतः and RV, IV. 50.3, या परमा परावत्, etc.

19. AṢṬ, 1.1.38.

20. *Ibid*, 2.3.4.

Gaṇasūtra उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः to prove the same.²¹ Kaiyaṣa says that Patañjali disregarded the presence of *asti* in the *Svarādi-gaṇa* in proving *asti* to be an *avyaya*,²² while Nāgeśa considers that Patañjali's statement is enough to show that the reading of *asti* in this *gaṇa* is not authentic.²³

In our opinion, it is idle to indulge in controversy regarding such small matters. As a matter of fact, the *Svarādi-gaṇa* being an *ākṛti-gaṇa*, no harm could be seen if the teachers prescribed or resorted to alternate methods of determining the nature of certain words which were not expressly enumerated in the *ākṛti-gaṇa*.

Svasti

Although the presence of *asti* in this *gaṇa* was sufficient to warrant that *svasti* belonged to the same class by the rule *tadanta-vidhi*, yet Jinendrabuddhi thinks that the word in question was included for the sake of clarity.²⁴

The lengthy *Gaṇasūtras*—क वा-तोसुन्-कसुनः, कृन्-मकार-सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययी-भावश्च, तसिलादिस् तद्धित एधाच् पर्यन्तः, शसस्तसी, कृत्वसुच्, आस्थालौ, च्वयर्थाश्च could not have been composed and included in his *Gaṇapāṭha* by Pāṇini; because, in the first place, there are corresponding briefer *sūtras* in the *Aṣṭādhyāyī* itself in the same context;²⁵ and secondly, they involve unnecessary repetition. Above all, the employment of older terminology like *sandhyakṣara* for the diphthongs instead of the *pratyāhāra* ec, clearly shows that these *sūtras* were the vestiges of some older system that was current before Pāṇini, and were incorporated in the *Gaṇapāṭha* of Pāṇini by some later interpolators.²⁶

The *Gaṇasūtra* अव्ययीभावश्च also occurs in the same form in the *Aṣṭādhyāyī*.²⁷ Its repetition in the grammar text is supposed by the

21. *Vide* : MH, 2.2.24, p. 213 ; अव्ययम् एपोऽस्ति शब्दो न एपोऽस्तेलट् । कथम् अव्ययत्वम् ? 'उपसर्गविभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः' इति निपातसंज्ञा । 'निपातोऽव्ययम्' इति अव्ययसंज्ञा ।
22. *Vide* : *Pradīpa* on MH, loc. cit. ; स्वरादिष्वस्तिपाठम् अनपेक्ष्य एतद् उक्तम् ।
23. *Vide* : *Uddyota* on MH, loc. cit. ; स (स्वरादिषु अस्तिशब्दस्य पाठः) अप्रामाणिक इति तत्त्वम् ।
24. *Vide* : NS, 1.1.27, p. 81 ; स्वरादिषु स्वस्तिशब्दो अस्तिशब्दश्च पठ्यते । तत्र स्वस्तिशब्दस्य पाठः किमर्थः ? यावता अस्ति-शब्द-पाठाद् एव तदन्तविधिना स्वस्ति शब्दस्यापि भविष्यति सत्यम् एतत् । विस्पष्टार्थम् उदाहरणम् एतत् ।
25. *Vide* : AṢṬ, 1.1.38-41.
26. *Vide* : *supra* pp. 36-37.
27. AṢṬ, 1.1.41.

commentators²⁸ to have been done purposely to elucidate that the *Avyayī-bhāva* compounds are treated as *avyayas* only in *luk*, *mukhasvara* and *upacāra*, and not in all cases. If that were the only reason for including this *sūtra* in the *Aṣṭādhyāyī*, Pāṇini could easily have avoided it by introducing some such *Gaṇasūtra* as लुङ् - मुखस्वरोपचारेऽव्ययीभावः in the *Gaṇapāṭha*.

To us, however, it appears that the practice of inserting the *Gaṇasūtras* in the *Gaṇapāṭha* was not the style of Pāṇini, and such *sūtras* seem to have been introduced therein by some later hands from extraneous sources.

Ās-thālau

The *Kāśikā* gives the variant *āc-thālau*, but from the comments in the *Nyāsa*,²⁹ *Pada-mañjarī*³⁰ and *Śabda-kaustubha*,³¹ it appears that the correct reading is *ās-thālau*, and we have the suffix *ās* actually occurring in the *Uṇādisūtras*.³²

Am

The word *am* in this list is a suffix and is not an independent word like the other *am*, 'quickly', 'a little', read in *Cādi-gaṇa*. If it were contended that its inclusion in this list was necessary to justify the derivation of the Vedic words like *prataram*,³³ the purpose could otherwise have been served by the *sūtra* तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः.³⁴

Ām

As an independent *avyaya* (indeclinable), *ām* is an interjection of assent or recollection.³⁵ As a suffix it is prescribed by the *sūtras* किमेत्तिङ्-अव्यय-वाद्-आम्बुद्वय-प्रकर्षे³⁶ and कास्-प्रत्ययाद् आम् अमन्त्रे लिटि³⁷ and here its inclusion is to show that the words formed by this suffix are *avyayas*.³⁸

28. *Vide* : *Prīadpa* on MH, 1.1.40, p. 358 ; केचित्तु स्वरादिपाठात् सिद्धायाम् अव्ययसंज्ञायां पुनर्-वचनम् अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन कतिपयान्येव अव्ययकार्याणि भवन्ति, Cf., K, 1.1.41 ; सर्वम् इदं काण्डे स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनम् अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन अयं कार्यनियमः सिद्धो भवति ।
29. NS, 1.1.37 ; आस्थालौ इति—'इण्' धातोर् 'आसिः' प्रत्ययः । 'अया' इत्युदाहरणम् ।
30. PM, 1.1.37.
31. SK, 1.1.37.
32. 4.661.
33. *Vide* : AṢṬ, 5.4.12.
34. AṢṬ, 1.1.38.
35. *Vide* : thd uses आम् श्रुतम्, आम् प्रतिज्ञातम् ।
36. AṢṬ, 5.4.11.
37. *Ibid*, 3.1.35.
38. *Vide* ; *Pradīpa* on MH, 2.4.81, p. 381 ; स्वरादिषु यद् 'आम्' इति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात् तद्धितसाहचर्याद् वा तद्धित एव गृह्यते । Cf., SK, 1.1.37, 'किमेत्तिङ्-अव्यय-वाद् आम्', 'कास्प्रत्ययाद् आम् अमन्त्रे लिटि'—इत्यपि केचित् ।

Prasān

Nāgeśa considers that the correct reading in the *gaṇa* was *praśām* ending in *m*, and it changed to *praśān* only in common usage.³⁹ But the change of *m* to *n* can only occur in declensions and not in the case of *avyayas* which remain unchanged. Patañjali, however, takes the original reading to be *praśān*.⁴⁰

3. AYASMAYĀDI-GAṆA (1.4.20)

That the *Ayasmayādi-gaṇa* is exclusively meant to include the Vedic words is evident from Pāṇini's *sūtra* अयस्मयादीनि छन्दसि.¹ Kātyāyana, however, suggests that such words, the validity of whose derivation requires the operation of two *saṃjñās*, viz., *pada* and *bha*, should also be included in this *gaṇa*.² This he had to postulate, because Pāṇini's *sūtra* आकङाराद् एका संज्ञा³ prescribed the operation of only one *saṃjñā* up to the *sūtra* कङाराः कर्मधारये.⁴ For instance, in the word *ṛkvat*,⁵ being derived from *ṛc*+*vat*, the *c* is first changed into *k*, treating the word *ṛc* as a *pada*. But the *k* is not changed into *g* before *vat*, because *ṛk* is then treated as having the *saṃjñā* of *bha*.⁶ Similarly, in the word *vājina*,⁷ formed from *vāc*+*ina* (lord or master of speech), *c* is changed into *j* before *ina* by treating *vāc* as a *pada*. Then *j* is prevented from being changed into *g* by treating *vāj* as *bha-saṃjñāka*.⁸

Though *Ayasmayādi* is an *ākṛti-gaṇa*, it is rather surprising that not many words are found included in this *gaṇa* in the *Gaṇapāṭhas* of the later grammarians who have given long lists of words in the case of other *ākṛti-gaṇas*. This is only because they seem to have paid less and less attention to the Vedic words.

39. Vide : Uddyota on Pradīpa, 1.1.38, p. 350; वस्तुतो गण्ये मान्तपाठः । प्रयोगे एव तु नत्वम् । यथा स्वरादीनां गण्ये रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विसर्ग इति भाष्याशयः ।

40. Vide ; MH, 1.1.38 ; आचार्यप्रवृत्तिरज्ञापयति 'न प्रत्ययलक्षणेन अव्ययसंज्ञा भवति' इति यद् अयं 'प्रशान्' शब्दः स्वरादिषु पठति ।

3. 1. AṢṬ, 1.4.20.

2. Vide : the Vārtika (MH, 1.4.20) उभयसंज्ञान्वयि ।

3. AṢṬ, 1.4.1.

4. AṢṬ, 2.2.38.

5. RV, IV. 50.5 ; स सुष्टुभा स ऋक्वता गण्येन ।

6. Vide ; Pradīpa on MH, 1.4.20 ; 'ऋक्वत' इति—पदत्वात् कुत्वं, भत्वाञ् जश्त्वं न भवति । जश्त्वं-विधानार्थ-पद-संज्ञा-वाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धन-कार्याऽभावात् । Also NS, 1.4.20 ; ऋचोऽस्य सन्तीति मतुप् । पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वम् । भत्वाञ् 'भृलां जशोन्ते' इति जश्त्वं न भवति ।

7. RV, 10.71.5 ; नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

8. Vide ; SiK, 1.4.20 ; 'वाजिनेषु'—अत्र पदत्वाञ् जश्त्वं भत्वात् कुत्वाभावः ।

4. CĀDI-GAṆA (1.4.57)

The *Cadi-gaṇa* enlists only the *nipātas*, which were already known before the time of Pāṇini. The word *nipāta* is found mentioned in the *Prātiśākhya*¹ and the *Bṛhaddevatā*² which enumerate several words as *nipātas*. Yāska has also given illustrations of *nipātas* from Vedic *mantras*.³ Śāntanava, the author of the *Phīṣṣūtras*, has discussed the accentuation of the *nipātas*.⁴ Mādhavabhaṭṭa, the son of Veṅkaṭārya, has dealt with the nature of the *nipātas* in the *Nipāta* section of his *Ṛgvedānukramaṇī* and has given ample illustration from the Vedic stanzas.⁵ As the *nipātas* are innumerable,⁶ he has, however, given a classified list of some of them.⁷ According to him, forty *nipātas* like *khalū*, *kāmam*, etc., are *ādyudātta*; seventy-six like *uta*, etc., as *antodātta*; *svar*, *kva* as *svaritas*, and twelve like *iva*, *sīm*, etc., as *sarvānudātta*.

Almost all grammarians treat this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*.

Discussing the nature of the *nipātas*, Mādhavabhaṭṭa in his *Ṛgvedānukramaṇī* has suggested that all the *ādyudātta* words should have been classified under the *Cādi* and the remaining ones under the *Svarādi-gaṇa*.⁸ Such words are accentuated alternately on the first or the last syllable at different places, may be treated as belonging to both the aforesaid *gaṇas*.

As accents are preserved only on the words that are found in the Veda, it would be difficult to determine the accent of such *nipātas* as do not occur in the Vedic texts. Moreover, the accents are erratic and do not follow any fixed rule.

4 1. *Vide*; RP, 12.15;

नामाख्यातम् उपसर्गो निपातश्च

चत्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः ।

Also VP, 8.54-55; AP, 11.1.

2. 2.81-83.

3. *Vide*: Nir, 1.4-11.

4. *Vide*: PS, 80, 82, 84, 85.

5. *Vide*: 3.1.11.

6. *Vide*: RP, 12.26; नेयन्त इत्यस्ति संख्येह वाङ्मये मितान्तरे चाप्यमितान्तरे च,
Cf., *Ṛgvedānukramaṇī*, 3.1; इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।

7. *Vide*: *Ṛgvedānukramaṇī*, 3.13;

ऋचां निरीक्षणाद् एते निपाताः शतम् उद्धृताः ।

त्रिंशच्च सूत्रमेविक्रिया समुद्धार्यास्तु तथापरे ॥

8. *Vide*; 3.1-11.

Pāṇini has prescribed an easy method of making a distinction between the pure *avyayas* and those that are termed *nipātas* also. His *sūtra* चादयोऽस्तत्रे⁹ is meant to treat all such words that do not signify a 'substance' (*sattva*) as belonging to this *gaṇa*, and to be called *nipātas*. Therefore, all the *avyayas* that signify a 'substance' belong to the *Svarādi-gaṇa*. But the difficulty would still be felt in determining the *gaṇa* of words that have become obsolete, and the sense of which cannot be known by any means.

We are, however, unable to account for the reason why words like *addhā*, *iddhā*, *anuṣak*, etc., are read in both *Svarādi* and *Cādi gaṇas*, though commentators have justified the inclusion of *vausaṭ*, *svāhā*, *svadhā*, *atha*, *suṣṭhu*, etc., in both these *gaṇas*.¹⁰

From our appendices to the *Svarādi* and *Cādi gaṇas*, it would be clear that later grammarians had dropped many of the Vedic *nipātas* from the original readings and added some more to the lists that were current in their times.

According to Yāska, words formed by combining two *nipātas* or an *upasarga* and a *nipāta* are also termed *nipātas*,¹¹ e.g., *anu+kam* (= *anukam*) *su+kam* (= *sukam*), *kat+cit* (= *kaccit*), *na+it* (= *net*), *na+hi* (= *nahi*), etc. Such combined *nipātas* are also found in the *Cādi-gaṇa*.

Mān, Nañ

These two words are read both in the *Svarādi* and *Cādi gaṇas*. The commentator Jñānendra Sarasvatī says that some authorities justify their inclusion in the *Cādi-gaṇa* on account of their being *nipātas* and therefore having the accent on the first syllable (*ādyudātta*). This according to him, is no cogent reason for their accent, because, being, monosyllabic, they can as well be treated as *antodātta*.¹² Other commentators are of the opinion that their inclusion in the *Svarādi-gaṇa* is intended to treat them as *avyayas* even when they denote a substance (*sattva*).¹² But *mān* and *nañ* never denote a substance, and the word *mā* which means *lakṣmī*, etc., is altogether a different word from the particle *mān*.

9. AṢṬ, 1.4.56.

10. Vide : TB and BM commentaries on SiK, 1.1.37.

11. Vide : Nir, 1.11 ; अथापि 'न' इत्येष 'इत्' इत्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये..... । अथापि 'न च' इत्येष 'इत्' इत्येतेन सम्प्रयुज्यते अनुपृष्टे ।

12. Vide : TB on SiK, 1.1.37 ; माङ् नञौ स्वरादिषु उक्तौ । इह (चादिगणे) पाठस्तु निपातत्वार्थः । तेन आद्युदात्तत्वं फलं सिध्यति इति केचित् । तद् असत् । किट्स्वरेणापीष्ट-सिद्धेः । अन्ये त्वाहुः सत्ववचनानाम् अपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति । तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि 'मा' शब्दस्य अव्ययत्वापत्तेः ।

As the *Svarādi* and *Cādi gaṇas* were intended to be *ākṛti-gaṇas*, it seems that the later grammarians elaborated their lists according to their own fancy. This is perhaps the reason for the inclusion of certain words in more than one *gaṇa*.

Atha

The word *atha* is also read in both the *Svarādi* and *Cādi gaṇas*. This word is an auspicious and inceptive particle. But the commentators take it also as a substantive meaning 'auspicious', and yet take it to be an *avyaya*, which they adduce as a reason for its inclusion in the *Svarādi-gaṇa*.¹³

The *Gaṇasūtra* उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः which occurs in the *Cādi-gaṇa*, is superfluous in view of Pāṇini's *sūtra* चादयोऽसत्त्वे.¹⁴ It cannot, therefore, be ascribed to Pāṇini. As Pāṇini's *sūtra* was merely an indicator (*jñāpaka*), this *sūtra* was perhaps incorporated in the *Cādi-gaṇa* from the work of some other *Ācārya*, because it gives a comprehensive definition of the *nipātas*. But then it is a mere elaboration of the *gaṇa* itself and, therefore, unnecessary.

Bhoja has split this very *sūtra* in a different form in his *Sarasvatī-kaṇṭhābharāṇa*, viz., सुप्र-प्रतिरूपकाः,¹⁵ लिङ्-प्रतिरूपकाः¹⁶ and अच्-प्रतिरूपकाः¹⁷

5. PRĀDI-GAṆA (1.4.58)

The twenty words, *pra*, *parā*, etc., read in this *gaṇa* are called *upasar-gas*, a name which was given to them at a very early date, going back to the Vedic times.¹ They form one of the fourfold division of words enunciated by early etymologists and grammarians like Yāska² and the authors of the *Prātiśākhya*s.³ The controversy whether the unconnected *upasargas* have independent meanings or they merely bring out the secondary or subordinate meanings of the verbs and nouns to which they are attached had raged even before the time of Yāska. According to Śākaṭāyana, unconnected *upasargas* 'have no meaning', but, in the opinion of Gārgya, they do possess some meanings which bring out

13. *Vide* : *Ibid*.

14. AṢṬ, 1.4.57.

15. *Vide* : BH, 1.1.24.

16. *Vide* : BH, 1.1.25.

17. *Vide* : BH, 1.1.26.

5 1. *Vide* : RV, I. 174, 45, चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, RV, VI. 58.3 ; चत्वारि श्रुङ्गा त्रयोऽस्य पादाः and the commentaries of yāska (Nir. 13.9) and Patañjali (MH, pt. I, p. 30-32) thereon.

2. *Vide* : Nir, 1.1.

3. *Vide* : RP, 12.20-21 ; VP, 1.15 ; TP, 1.15 ; AP, 11.17.

some modification in the sense of nouns and verbs.⁴ Referring to this controversy in his *Nirukta*, Yāska seems to agree with the view of Gārgya.⁵ Not entering into polemic, Pāṇini has adopted the middle course by accepting both the characteristics of the *upasargas* of being *dyotāka* and *vācaka*.

The *Prātiśākhya*s,⁶ the *Nirukta*⁷ and the *Bṛhaddevatā*⁸ treat the list of twenty *upasargas* to be exhaustive. Thus, Pāṇini's *Prādi-gaṇa* should be taken as a *pañhita-gaṇa*. The addition of *accha*, *śrat*, *antar*, by old Śākaṭāyana⁹ and of *marut* and *śrat* by Kātyāyana¹⁰ and Patañjali¹¹ to the list, seems more due to their *upasarga*-like functions than to their real nature of being *upasargas*. The author of the later *Sārasvata* grammar,¹² who has included *śrat* and *antar* in his *Prādi-gaṇa* seems to have been influenced by Śākaṭāyana's view.

It may be mentioned here that Candragomin and Vardhamāna have omitted this *gaṇa* altogether from their *Gaṇapāṭhas*. This was probably due to the *upasargas* being too common and obvious in usage.

Nir, Dur

Later grammarians have added *nis* and *dus* to the list of the *upasargas*, but this seems unnecessary, because *nir* and *dur* themselves are changed into *nis* and *dus* respectively by the rules of *sandhi*.

It may be noted that very often more than one *upasarga* are added to nouns and verbs. Such combinations are also treated as *upasargas*. The word *prādur* appears to be a combination of *pra*, *ā* and *dur*, but from the *sūtra* उपसर्ग-प्रादुर्भ्याम् अस्तिर्यच्-परः¹² it appears that Pāṇini does not hold *prādur* to be an *upasarga*.

6. ŪRYĀDI-GAṆA (1.4.61)

Some of the words read in this *gaṇa* seem to have become obsolete,

4. *Vide* : Nir. 1.2 : न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान् निराहुर् इति शाकटायनः । नामाख्या-
तयोस्तु कर्मोपसंयोगोत्तका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्था भवन्ति इति गार्ग्यः ।
5. *Ibid* ; तद् य एषु पदार्थः प्राहुर् इमे तं नामाख्यातयोर् अर्थविकरणम् ।
6. *Vide* : fn. 3
7. *Vide* : 1.3.
8. *Vide* : BD, 2.93-94.
9. *Ibid* : 2.95 ; अच्, श्रद्ध, अन्तर इत्येतान् आचार्यः शाकटायनः ।
उपसर्गान् क्रियायोगान् मेने ते तु त्रयोऽधिकाः ॥
10. *Vide* : MH, 1.4.59.
11. *Vide* : SC, 14.3.
12. AṢṬ, 8.3.87.

because their use does not occur in the classical or even in the Vedic literature. The words of this *gaṇa* are found used only in combination with the roots *kr*, *bhū* and *as* and with no other root. This fact is borne out even by Kātyāyana¹ and Patañjali¹.

Āvis

According to the *sūtra* ते प्राग् धातोः², the word *āvis* must immediately precede a root. But the poets have taken liberty with this *sūtra* and split the words *āvis* from the root with which it was to be combined. For instance, we find the following usages :

- (a) वारुणी-मद-विशङ्कम् अथाविश् चक्षुषोऽभवद् असाविव रागः ।³
 (b) अभवन् युगपद् विलोल-जिह्वा-युग-लीढोभय-सूक्कभागम् आविः ।⁴

The author of Bhāgavṛtti⁵ and Vardhamāna⁶ consider the above usages as incorrect. But we agree with Haradatta,⁷ the author of Padamañjarī, in regarding these usages to be instance of poetic licence. Śaraṇadeva,⁸ however, justifies such usage on the plea that the *gaṇa* rules are not binding (*anitya*). Compare with it the split infinitive so commonly used in English :—

I request you to kindly *grant* me leave for to-day.

The *sūtra* ते प्राग् धातोः⁹ requires the proximity of the words of this *gaṇa* only to the roots and not to the nouns. Therefore, such uses as पुरो रामस्य जुहुवाञ्चकार¹⁰ and तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधान-हेतोः¹¹ are grammatically correct.

Śrāt

Śrāt is found used only with the root *dhā*¹² and, therefore, it is an exception to the rule which prescribes that the words of *Ūryādi-gaṇa* are to be used with the roots *as*, *bhū* and *kr*.

-
- 6 1. *Vide* : the Vārtika (MH, 1.4.60) ; कृभ्वस्तियोगे ।
 2. AṢṬ, 1.4.80.
 3. Śīsupālavadhā, 10.19.
 4. *Ibid.*, 20.42.
 5. *Vide* : UUV, p. 96.
 6. *Vide* : V, p. 137.
 7. *Vide* : PM, 1.4.61; Also DV, p. 362.
 8. *Vide* : DTV, p. 27.
 9. AṢṬ, 1.4.80.
 10. Bhaṭṭikāvya,
 11. Meghadūta, 1.3.
 12. *Vide* : DV, p. 263.

Namas, Puras

Nāgeśa includes *namas* also in this *gaṇa*, but Yajñeśvara in his *Gaṇa-ratnāvalī*¹³ excludes both *namas* and *puras* from this list.

7. SĀKṢĀT-PRABHṚTI-GAṆA (1.4.74)

In manuscript No. 3, this *gaṇa* is expressly mentioned as an *ākṛti-gaṇa*. Vardhamāna¹ and Jñānendra Sarasvatī² also call it so.

According to Kātyāyana, the words of this *gaṇa*, are used in the same sense as is expressed by the suffix *cvi*, i.e., one of *abhūta-tadbhāva*, 'becoming of that which was not before', and should be treated as *gati-samjñaka*.³

Lavanam

Kātyāyana says that there is the need of prescribing the addition of *m* to the word *lavaṇa* for the purpose of including it in the category of *gati*.⁴ But it is already read as *makārānta* in this *gaṇa*.⁵ Commentators,⁶ however, think that the same argument holds good in the case of final *m* in the words *uṣṇam*, *śītam*, *udakam* and *ārdram*.

8. TISṬHADGU-PRABHṚTI-GAṆA (2.1.17)

Vardhamāna¹, who considers this *gaṇa* to be an *ākṛti-gaṇa*, includes in it the words *yat-prabhṛti*, *tat-prabhṛti*, etc.

Kātyāyana and Patañjali interpret the particle *ca* in Pāṇini's sūtra तिष्ठद्गु प्रभृतीनि च² in the restrictive sense of *eve* and observe that the words, denoting various points of time, read in the *gaṇa* form only *avyayī-bhāva* compounds and nothing else.³ According to certain grammarians like Nāgeśa,⁴ this restriction debar the compound of *ā* with *tiṣṭhadgu* in

13. Vide : GR, fol. 23.

7 1. Vide : V, p. 142.

2. Vide : TB on SiK, 1.4.74.

3. Vide : the Vārtika (MH, 1.4.74) ; साक्षात्प्रभृतिषु चव्यर्थवचनम् ।

4. Vide : the Vārtika, MH, 1.4.74 ; मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम्—मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणङ्कुत्य ।

5. Vide : SiK, 1.4.74 ; मान्तत्वं निपातनात् ।

6. Vide : TB on SiK ; गति-संज्ञा-संनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते ; Also DV, p. 363 ; V, p. 142.

8 1. Vide : V, p. 136.

2. AṢṬ, 2.1.17.

3. Vide : the Vārtika (MH, 2.1.17) एवकारार्थश्च चकारः ।

4. Vide : Uddyota on Pradīpa, 2.1.16 ; 'आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्याम्' इति तु भिन्नपदम् एव । पञ्चम्याश्च 'अव्ययाद्' इति लुग-बोध्यम् ।

the expression आ तिष्ठद्गु जपन् संध्याम्, while the author of the *Jayamaṅgalā*⁵ commentary contends that the restriction does not prohibit the forming of compounds of these words with these words, but it implies that such resulting compounds would also be *avyayibhāvas* and nothing else. Hence, he justifies the compounds of *ā* with *tiṣṭhadgu* according to the rule आङ् मर्यादा-अभिविध्योः.⁶

Kātyāyana has stated that the expression *tiṣṭhadgu* denotes a particular time⁷, viz., the time when the cows stand still (i.e., the milking time). But by implication (*upalakṣaṇa*) the same should be understood about other expressions of this *gaṇa*⁸, as is accepted by Bhoja in his *Sarasvatī-kaṇṭhābharaṇa*.⁹ Vardhamāna, however, adds expressions like लून-यवम् and लूयमान-यवम्, etc., to this *gaṇa* in the sense of indicating a particular time only.¹⁰ But he forgets that Kātyāyana has permitted the use of these expressions in denoting a particular place, etc., as well.¹¹

According to V.S. Agrawal, the words from *khale-busam* to *saṁhriyamāṇa-busam* indicate the process, of harvesting in the following order of time,¹² though they are given in a different order in the *Gaṇapāṭha* :

Lūyamāna-yavam, Lūna-yavam, pūyamāna-yavam, pūta-yavam, khale-yavam, khale-busam. saṁhriyamāṇa-yavam, saṁhriyamāṇa-busam, saṁhriyamāṇa-busam, and saṁhṛta-busam.

9. ŚAUNḌĀDI-GAṆA (2.1.40)

According to Kātyāyana¹, there should have been the word *ādi* in the corresponding *sūtra* सप्तमी शौण्डे: to indicate the *gaṇa*. But Patañjali thinks the plural ending in *saunḍaiḥ* to be sufficient to cover all the other words of the *gaṇa*, and he does not consider the addition of *ādi* or *prabhṛti* to be essential for this purpose.² For, there are sufficient grounds to believe

5. Vide : DTV, p. 30.
6. AṢṬ, 2.1.13.
7. Vide : the *Vārtika* (MH, 2.1.17) ; तिष्ठद्गुः कालविशेषे ।
8. Vide : the *Pradīpa*, and Uddyota on above *Vārtika*.
9. Vide : 3.2.23.
10. Vide : V, p. 135 ; तिष्ठद्गु-वहद्गु-आयतीगवम्-लून-लूयमान-पूत-पूयमान-यवाः खले-संहृत-संह्रियमाण-यव-बुसाश्च कालविशेषवाचिन एव द्रष्टव्याः ।
11. Vide : the *Vārtik* (MH, 2.1.17) खलेयवादीनि प्रथमान्तानि अन्यपदार्थे । Also *Pradīpa* न काले एव अपितु अन्यत्रापि इत्यर्थः ।
12. Vide : IKP, p. 202.
- 9 1. Vide : the *Vārtika* (MH, 2.1.39) शौण्डादिभिः—शौण्डादिभिर इति वक्तव्यम् ।
2. *Ibid.*, बहुवचन-निर्देशात् शौण्डादिभिर इति विशास्यते ।

that Pāṇini wrote his grammar after composing his *Gaṇapāṭha*.³ Thus, the plural-ending in the words like *śaundaiḥ* should be taken to stand for all the words of this *gaṇa* by *chhatrī-nyāya*.⁴ This practice is followed by Pāṇini in other *sūtras*, like कडाराः कर्मधारये⁵ and अर्थनाः पुंसि च⁶ also.

The followers of Pāṇini-school regard this *gaṇa* as a *paṭhita-gaṇa*, while the *Kalāpa*-school holds that it should have been an *ākṛti-gaṇa* read with the initial word only ; for, they find locative compounds formed by other words than those read in this *gaṇa*.⁷ Hemacandra⁸ and Vardhamāna⁹ also expressly call this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa* ; for, they justify the formation of compounds like व्यवहार-पटुः, व्यवहार-रमणीयः, आतप-रमणीयः, etc., showing that words like पटु, रमणीय, etc., also belong to this *gaṇa*. The *Mugdhabodha* grammarians,¹⁰ too, appear to hold the same view from their statement परे शिष्ट-प्रयोगतः put after reading a few words in this *gaṇa*.

Adhi

Sometimes *adhi* is compounded with other words to express principally the sense of *ādheya*,¹¹ i.e., the object that depends on, or is subject or subservient to something else. In that case, *adhi* forms the second member of that compound and invariably takes the suffix *kha* (*īna*) by the *sūtra* °अध्युत्तर पदात् खः.¹² Such compounds fall in the category of *Tatpuruṣa* as e.g., ईश्वराधीनः, राजाधीनः, etc.

In other cases, *adhi* is compounded with words to express principally the sense of *adhikaraṇa*, i.e., *vibhaktiyārtha* (locative case). Then it becomes the first member and forms an *avyayībhāva* compound, e.g., अधिस्त्रि, अधिहरि (meaning स्त्रियाम्, and हरौ respectively).¹³

3. *Vide*: *supra* pp. 20-24

4. *Vide* ; *Pradīpa* on MH, 2.1.39 ; धूर्तादीनां साहचर्याद् आरोपित-शौण्ड-शब्द-स्वरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् । यथा 'द्वित्रिणो गच्छन्ति' इति भावः ।

5. AṢṬ, 2.2.38.

6. AṢṬ, 2.4.31.

7. *Vide* : शौण्डादिमिर् अन्यैश्च समासेन भाव्यम् । एवं परेषां गणपाठोऽनर्थकः । शौण्डादिमिर् अन्यैश्च शिष्टप्रयुक्तः समासो द्रष्टव्यः इति 'सप्तमी शौण्डादिभिः' इत्यनर्थकम् । quoted in VDI, p. 229.

8. *Vide* : HBV, 3.1.98.

9. V, p. 165.

10. MB with the commentary of Rāmatarka Vāgīśa, p. 303.

11. *Vide* : TB on SiK, 2.1.40 ; 'अधि शब्द इति'—आधेय-प्रधान इति शेषः ।

12. *Vide* : AṢṬ, 5.4.7.

13. *Vide* : TB op. cit. अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभाव एव । 'अधिहरि' इति यथा ।

Here in this *gaṇa*, *adhi* is read only in the former sense to form *Tatpuruṣa* compound.

Antar

In this *gaṇa*, the authors of *Kāśikā*,¹⁴ *Tattva-bodhinī*,¹⁵ etc., and Kaiyaṭa¹⁶ and Nāgeśa¹⁷ read *antar*, ending in the consonant *r*. According to them, *antar* is used in two ways to express principally the sense of *adhikaraṇa* (location, i.e., *madhya*), or the sense of relationship (*vibhakti*), respectively. In the former instance, it is a substantive, viz., the middle, e.g., वनान्तर, 'the middle of the forest', and in the latter, merely the sense of case-ending, e.g., अन्तर्वणम्=वने.¹⁸

According to Bhoja,¹⁹ on the other hand, the word in this *gaṇa* is *antara*, 'middle' (and not *antar*), which seems to us to be the correct reading. For, we find the compound वनान्तर in the sense of 'interior of a forest' in *kāvya*-literature, and also usages like वनान्तरम्, 'into the forest', वनान्तरात्, 'out of the forest', and वनान्तरे, 'in the forest'. The difficulty in accepting the reading *antar* is that this word is indeclinable and hardly found used as an adjective. We find it used by Māgha in his *Śiśupāla-vadha*²⁰ in the expression :—ते नारिकेलान्तरपः पिवन्ति. Here, Mallinātha has called नारिकेलान्तर as an *avyaya* and rendered it by नारिकेलाभ्यन्तरे. It is difficult to understand that, being an adverb, how it can refer to the word *apaḥ*, which is a noun.

10. PĀTRESAMITĀDI-GAṆA (2.1.48)

This *gaṇa* is unanimously admitted as an *ākṛti-gaṇa*. The statement अवृत्-करणाद् आकृतिगणोऽयम् in the *Kāśikā*¹ show that Pāṇini had placed the technical term *vṛt* at the end of *paṭhita-gaṇas*.² Unfortunately, this term is not present at the end of all the *paṭhita-gaṇas* in the *Gaṇapāṭha*, but is found more frequently in the *Dhātupāṭha* of Pāṇini.

14. Vide : 2.1.40.
15. Vide : SiK, 2.1.40.
16. Vide : *Pradīpa* on MH, 2.1.39.
17. Vide : *Uddyota* on *Pradīpa* (MH, 2.1.39)
18. Vide : TB on SiK, 2.1.40 ; अन्तः शब्दोऽत्र पठ्यते स च अधिकरण-प्रधानः । मध्ये इत्यर्थात् । तदुद्योगे अवयविन आधारत्व-विवक्षायां सप्तमी । यथा—'वृक्षे शाखा' इति । वने अन्तर-वनान्तर-वसति । यस्त्वधिकरणमात्रवृत्तिर- अन्तः शब्दस् तस्य तु 'विभक्त्यर्थे', इति नात्यम् अव्ययीभावः । 'प्र-निर्-अन्तः-शर०' इति खत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् ।
19. Vide : V, p. 144; श्रीभोजस्तु अन्तरशब्दं पपाठ ।
20. 3.81.
- 10 1. 2.1.48.
2. Vide : *supra* p. 29,

Some compounds of past-participles (कान्त) with the locative words, which can be justified by the *sūtra* क्षेपे, are included in this *gaṇa* for the sake of fixing their accent on the first syllable by the *sūtra* युकारोह्यादयश्च³ for, the *Pātresamitādi-gaṇa* is included in the *Yuktārohyādi-gaṇa* by the *gaṇa-sūtra* पात्रेसमितादयश्च ।

11. VYĀGHRĀDI-GAṆA (2.1.56)

The author of *Kāśikā*,¹ Bhaṭṭoji Dīkṣita,² Abhayanandin³, Hemacandra⁴ and Vardhamāna⁵ regard this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*.

12. ŚREṆYĀDI-GAṆA (2.1.59)

Patañjali regards this *gaṇa* as a *paṭhita-gaṇa*,¹ but, contrary to his view, later grammarians, like Hemacandra² and Vardhamāna³, call it an *ākṛti-gaṇa*. In view of the usages such as *tūla-kṛtaḥ*, *tūla-sambhāvitah*, even the followers of Pāṇinian system¹ had to admit it as an *ākṛti-gaṇa*.

Kātyāyana states⁵ that the compounds formed with the word of *Śreṇyādi-gaṇa* have the force of the affix *cvi*, i.e., 'the becoming that which was not before'.

13. KṚTĀDI-GAṆA (2.1.59)

Patañjali expressly calls this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*.¹ Following Patañjali, later grammarians like Kaiyaṭa and Haradatta, also regard it as such, and say that the words collected therein by the commentators are intended merely to serve as examples.

In spite of the definite statement of the aforesaid grammarians, Vardhamāna has nowhere referred to it as an *ākṛti-gaṇa*.

3. AṢṬ, 6.2.81.

11 1. *Vide* : K, 2.1.56.

2. *Vide* : Sik, 2.1.56.

3. *Vide* : JM, 1.3.51.

4. *Vide* : HBV, 3.1.102.

5. *Vide* : V, p. 152.

12 1. *Vide* : MH, 2.1.59, p. 140, श्रेण् यादयः पठ्यन्ते ।

2. *Vide* : HBV, 3.1.104.

3. *Vide* : V, p. 153.

4. *Vide* : GR, fol. 27.

5. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 2.1.59) श्रेण्यादिषु च्छर्थवचनम्

13 1. *Ibid.*, loc. cit. कृतादिरू आकृतिगणः

14. ŚRAMAÑĀDI-GAṆA (2.1.70)

As a general rule, the words in the *gaṇas* are read in their crude (*prātipadika*) form. The reading of *Śramaṇā*, *pravrajitā*, etc., in the feminine gender in this *gaṇa*, has led the commentators to infer that it is a *jñāpaka* of the *paribhāṣā* of *liṅga-viśiṣṭa*, i.e., when a crude form (*prātipadika*) is employed in a *gaṇa*, it also denotes the crude form of all the genders derived from it by the addition of an affix.¹ But their inference does not seem correct;² for, the actual *jñāpaka* in this context is the previous *Sūtra* युवा-खलति-पलित-वलिन-जरतीभिः³

In our opinion, this *gaṇa* is a *pañhita-gaṇa* and seems to have been composed for the purpose of compounding its words especially with the word *kumāra* or *kumārī* (boy or girl), because the individuals denoted by the words of this *gaṇa* must have shown premature development of some faculty like sex, renunciation, intelligence, etc., for which Pāṇini had to compose the *sūtra* कुमारः श्रमणादिभिः⁴

15. MAYŪRA-VYAMSAKĀDI-GAṆA (2.1.72)

This *gaṇa* is unanimously taken to be an *ākṛti-gaṇa* by all grammarians.

According to Kātyāyana, the particle *ca* in the corresponding *sūtra* मयूरव्यंसकादयश्च¹ has a restrictive sense of *eva*² as in the *sūtra* तिष्ठद्गु-प्रभृतीनि च.³ In other words, the compounds read in this *gaṇa* will be valid only in the given form, and will not be further compounded with other words. For instance, the compound मयूर-व्यंसक is allowable, but we cannot form a compound like परम-मयूर-व्यंसक⁴

- 14 1. *Vide* : K, 2.1.70; येन स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा इत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमार शब्दः समस्यते । ये तु पुलिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैर् उभयथा—‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ इति ।
Also Sik, 2.1.70; इह गणे श्रमणा, प्रव्रजिता गर्भिणी इत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया एतद् एव ज्ञापकं बोध्यम् ।
2. *Vide* : TB on Sik, 2.1.70 ; एवकारः स्फुटसिद्धत्व-द्योतनार्थो न त्ववधारणार्थः । ‘युवा खलति’ इति सूत्रे ‘जरती’ ग्रहणस्यापि ज्ञापकत्व-सम्भवात् । न हि ‘युवन’ शब्दस्य पु स्त्वे जरती-सामानाधिकरण्यं संगच्छते ।
3. AṢṬ, 2.1.67.
4. AṢṬ, 2.1.70.
- 15 1. AṢṬ, 2.1.72.
2. *Vide* the *Vārtika* (MH. 2.1.72); चकारो एवकारार्थः
3. AṢṬ, 2.1.17.
4. *Vide* : MH, 2.1.72; किमर्थश्च चकारः ? चकारो एवार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क्व सा भूत् ? परमो मयूर-व्यंसकः

There are three *gaṇasūtras*⁵ occurring in *Mayūra-vyaṁsakādi-gaṇa* along with the long lists of the words read in them. These *sūtras* appear to be redundant here; for, all the words read in them are covered by this *ākṛti-gaṇa* itself. The very fact that these *gaṇa-sūtras* are long and also incorporate their own explanation goes against the style and practice of Pāṇini. In our opinion, as pointed out in the Introduction and elsewhere also, all the *gaṇasūtras* are exotic.⁶

16. YĀJAKĀDI-GAṆA (2.2.9)

The expressions *jani-kartuḥ*¹ and *tat-prayojakaḥ*² occurring in the *sūtras* of Pāṇini show that he regarded this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa* because the words *kartṛ* and *prayojaka* are not read in this *gaṇa*. From the word *ādi* placed at the end of the list of words read by Bhoja in his own *Yājakādi-gaṇa*,³ it seems that he, too, holds this *gaṇa* to be an *ākṛti-gaṇa*. Hemacandra⁴ expressly calls it so. From Vardhamāna's comments on this *gaṇa* also, we arrive at the same conclusion. By including *dvitīya*, *trītiya*, etc., in this *gaṇa* on this very basis, he has even rejected the *sūtra* relating to such words as redundant.⁵

Tattvabodhini,⁶ on the other hand, has placed the word *vṛt* at the end of this *gaṇa*, which shows that the author regarded it as a *pañhita-gaṇa*.

Pāṇini has made use of this *gaṇa* in another *sūtra*⁷ also.

The word *bhartṛ* read in this *gaṇa* is compounded with the genitive words only when it means 'husband' or 'lord' as in *bhū-bhartṛ*. But when it means 'a bearer', it does not form a compound, e.g., the expression *vajrasya bhartā* would not be compounded and would remain as it is.⁸

5. पहीडादयोऽन्यपदार्थे । जहि कर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । आख्यातम् आख्यातेन क्रियासातत्ये ।
6. *Vide : supra*, pp. 36-38.
- 16 1. *Vide : AṢṬ*, 1.4.3.
2. *Vide : AṢṬ*, 1.4.55.
3. *Vide : BH*, 3.2.134.
4. *Vide : HBV*, 3.1.78.
5. *Vide : V*, p. 143; तेन 'द्वितीय-तृतीय' इत्यादि सत्रं बृहत् तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमासाश्रयणम् एव श्रेयः ।
क्रियानुगतिम् आस्थाय लोके ख्यातिम् उपागताः ।
ये कान्ता पावकाद्यास्तु ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥
6. *Vide : TB*, 2.2.9.
7. *Vide : AṢṬ*, 6.2.151.
8. *Vide : K*; 2.2.16; वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते ? सम्बन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् ।
Also *Sik*, 2.2.15; पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादिस्वात् समासः—भूभर्ता । कथं तर्हि-
'वदानां निर्मातुस्तु त्रिभुवन-विधातुश्च कलहः' इति ? शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ।
Vide : here TB; यद्यपि याजकादिषु अर्थ-विशेष-विशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रुद्धेर-बलीयङ्ङात् पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्य ।

17. RĀJA-DANTĀDI-GAṆA (2.2.31)

Certain statements of Kātyāyana¹ and Patañjali² indicate this gaṇa to be an ākṛti-gaṇa. In manuscript No. 3 of Pāṇini it is expressly mentioned as such. Hemacandra³ and Bhaṭṭoji Dīkṣita,⁴ too, regard it so. From the long list of words appended to this gaṇa, Vardhamāna, seems to have tacitly accepted it is an ākṛti-gaṇa, though he has not expressly said so.

Dṛṣad-upalam, Stūla-pūlāsām

The author of Nyāsa⁵ considers these two words to have been wrongly included in this gaṇa; for, their formation can be justified by the sūtra अल्पाच्तरम्.⁶

Nāgeśa regards the expression धर्मादिप्रभयम् to be a gaṇasūtra under the Rājadantādi-gaṇa.⁷ But in the Mahābhāṣya, it is treated and explained as a Vārtika,⁸ and words from śabdārthau to artha-dharmau and from ādyantau to vṛddhi-guṇau of this gaṇa are given as illustration. This shows that after Patañjali, the so-called sūtra and the aforesaid words got mixed up with the gaṇa by commentators.

18. ĀHITĀGNYĀDI-GAṆA (2.2.37)

The authors of Kāśikā,¹ Praudhā-manoramā² and Durghaṭa-vṛtti³ and Bhoja,⁴ Śākaṭāyana⁵ and Hemacandra⁶ definitely declare it to be an ākṛti-gaṇa, while Vardhamāna is opposed to this view, and calls it a niyata (i.e., paṭhita) gaṇa.⁷ Candragomin and Devanandin are silent about the nature of this gaṇa.

Śākaṭāyana⁵ and Hemacandra,⁶ however, have called this gaṇa by the term Bhāryodhādi probably for the sake of brevity.

-
- 17 1. Vide : the Vārtika (MH. 2.2.36, p. 244) प्रतिषेधे तु पूर्वनिपात-प्रसङ्गः, तस्माद् राजदन्तादिषु पाठः ।
 2. Vide : MH, 6.3.61, p. 816; यद्येवं 'दृन्भवाः' पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ।
 3. Vide : HBV, 3.1.149.
 4. Vide : Sik, 2.2.31.
 5. Vide : NS, 2.2.31. p. 369.
 6. AṢṬ, 2.2.34.
 7. Vide : LSS (u), p. 267.
 8. Vide : MH, 2.2.34, p. 243.
- 18 1. 2.2.37.
 2. PrM (pū), p. 361.
 3. Vide : DTV, 2.2.37.
 4. Vide : BH, 3.3.100.
 5. Vide : SA, 2.1.115.
 6. Vide : HBV, 3.1.153.
 7. Vide : V, p. 129; नियतश्चायं गणः

19. KAḌĀRĀDI-GAṆA (2.2.38)

Only Śākaṭāyana expressly calls it as an *ākṛti-gaṇa*.¹ From the suggestion of Kātyāyana that the word *kaḍārādayaḥ* should be substituted for *kaḍārāḥ* in the corresponding *sūtra*, and from the illustrations of the *Vārtika* given in the *Mahābhāṣya*, it actually appears to be an *ākṛti-gaṇa*.² Moreover, by *chatri-nyāya*, the plural in Pāṇini's *sūtra* is sufficient to cover all the words coming under this *gaṇa*.

20. GAVĀṢVA-PRABHṚTI-GAṆA (2.4.11)

Almost all the grammarians seem to treat it as a *pañhita-gaṇa*. Vardhamāna¹ has expressly declared it to be so. The form in which the words are read in this *gaṇa* will invariably be used in singular number.² But, in the case of such words as are read with the substitution of *avañ*, according to Sphoṭāyana, their alternate form without *avañ* can be used in any number.³

21. DADHI-PAYA-ĀDI-GAṆA (2.4.14)

The author of *Prakriyā-kaumudī*,¹ and Bhoja,² Vardhamāna³ Maitreya Rakṣita⁴ and Bhaṭṭa Yajñeśvara,⁵ regard this *gaṇa* as an *ākṛli-gaṇa*.

There are names of certain pairs of deities read in this *gaṇa*, viz., Brahma-Prajāpati, Śiva-Vaiśravaṇa, Skanda-Viśākha, which show that at some time in the past, these pairs were worshipped. "Images of Śiva and Vaiśravaṇa were also known to Kauṭilya (II. 4) as being installed in temples.....As pointed out by Patañjali, these joint names were post-Vedic".⁶ Though no joint *nirvāpa* was offered to these

19 1. *Vide* : SA, 2.1.117.

2. *Vide* : MH, 2.2.38.

20 1. *Vide* : V, p. 168.

2. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 2.4.11) गवाश्वप्रभृतिपु-यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्.

3. *Vide* : *Pradīpa*, *Ibid.*, loc. cit. गण्ये यादशाः कृतावङः पठिता द्वन्द्वस्तादृशानाम् एव इदं कार्यम् एकवद्-भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्ववङ् नास्ति विकल्पितत्वात् तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति—गोऽश्वं गोऽश्वं इति । एतेन गणपाठरूपं विवक्षितम् इत्युक्तं भवति ।

21 1. PKV, (pū) p. 635.

2. *Vide* : BH, 3. 3. 27.

3. *Vide* : V, p. 166.

4. *Vide* : DP, p. 49.

5. *Vide* : GR, fol. 34.

6. IKP, p. 363.

deities during Vedic times, there is reference by Nāgeśa to the offering of water (*udaka-dāna*) to Skanda-Viśākha jointly.⁷

In the commentary on the *sūtra* द्वन्द्व-समासे⁸ of the *Ṛktantra*, we find reference to such pairs of deities.

22. ARDHARCĀDI-GAṆA (2.4.31)

The *Kāśikā*¹ and *Gaṇa-ratna-mahodadhi*² give a very long list of words, including a few compounds under this *gaṇa*.

But, as this *gaṇa* occurs in the context of the gender of compounds, other grammarians read only a few compound words in this list. It may be interesting to note that Vardhamāna even adds some more words to his long list, not found in the *Kāśikā*, assigning them to a certain Aruṇadatta.³

Some words of this *gaṇa* are included by Amarasiṃha in the *Puṣṭa-puṣṭaka* section of his *Amarakośa*, and, commenting on the *Ardharcādi-gaṇa* at the end of the section, he remarks that the words *ghṛta*, etc., are here left out, because they occur in the neuter and masculine genders only in the Veda.⁴ This view is anonymously referred to by the author of *Vaijayanī*,⁵ though he does not appear to agree with it.

Objection to the inclusion of non-compound words like *gomaya*, *kaṣāya*, etc., in the section dealing with the fixation of genders of compounds, has been raised by Candragomin in his commentary that it is irrelevant to do so, and that, if it was at all necessary, why such words as are found in only one, two or all the three genders are not included in the list. If the fixation of the gender of such words, he says, was left to be decided by common usage, the same could easily have been done in the case of words like *gomaya*, *kaṣāya*,⁶ etc. The plea that non-compound words were not originally present in the *gaṇa*, and were

7. *Vide* : *Vddyota* on *Pradīpa*, MH, 6.3.26, p. 783, स्कन्दविशाखौ वृष्येताम् ।

8. *ṚK*, p. 16.

22 1. *Vide* : *K*, 2.4.31.

2. *Vide* : *V*, pp. 99-119.

3. *Vide* : *V*, p. 119; अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ।

4. *Vide* : *AM*, 3.5.36:

अर्धर्चादीं घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तम् इह लोकेऽपि तच्च चेद् अस्त्यस्तु शेषवत् ॥

5. *Vide* : p. 291.

6. *Vide*: *CV*, 2.2.83, p. 218; समासलिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्याः । तद्वदेव वा स्त्रीपुल्लिङ्गाः.....स्त्री - नपुंसकलिङ्गाः.....सर्वलिङ्गाः.....एकलिङ्गाः.....अलिङ्गाः सर्व एव वाच्याःस्युः । अथ तेषां लोकोक्तो लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिर् इष्टा तद्वदेव वा गोमयादीनां भविष्यति ।

added by later commentators, cannot hold ground, because they are known to Patañjali who has cited some of them while commenting on the word *ardharcāḥ*⁷ in the *sūtra* corresponding to this *gaṇa*.

As a matter of fact, the fixation of genders of words falls in the purview of *Liṅgānuśāsana*, and should not have been dealt with in the *Aṣṭādhyāyī* or its *Gaṇapāṭha*.

25. YASKĀDI-GAṆA (2.4.69)

The words enumerated in the *sūtra* अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोदमाङ्गिरेभ्यश् च¹ could easily have been included in this *gaṇa* as Vardhamāna² has done.

As the word *puṣkarasad* is the name of a *prācya-gotra*, the *luk* of the suffix *iñ* could have been effected by the *sūtra* बह्वच इञः प्राच्य-भरतेपु.³ Therefore, its presence in the *Yaskādi-gaṇa* appears superfluous. Since it is seen in Pāṇini's *gaṇa*, the commentators have justified its presence by saying that it was essential in order to debar the operation of the *sūtra* corresponding to the *Gopavanādi-gaṇa* of some older grammarian, in which the *gaṇasūtra* तौल्यत्त्यादयश् च containing the word *puṣkarasad* was included.⁴ Though the said *gaṇasūtra* is not included in the *Gopavanādi-gaṇa* of Pāṇini, he appears to have suffered the repetition to avoid any possible mistake. Incidentally, the presence of *puṣkarasad* in *Gopavanādi-gaṇa* is indicative of the older form in which this *gaṇa* existed in some previous work. Though the author of the older *gaṇa* is not known, it may be presumed that he was Āpiśali whose grammar, according to Haradatta, formed the basis of Pāṇini's work.⁵

26. GOPAVANĀDI-GAṆA (2.4.67)

As this is a sub-*gaṇa* of *Vidādi*, it will be discussed under that *gaṇa*.

27. TIKĀ-KITVĀDI-GAṆA (2.4.88)

In manuscript No. 2, this *gaṇa* has been split into two *gaṇas*, *Tikādi* and *Kitavādi*. The explanation of the *sūtra* corresponding to this *gaṇa* in *Kāśikā*¹ also seems to indicate the same.

Since bifurcation of this *gaṇa* is found in no other manuscript or printed text, we have to accept the view of Haradatta who says that the

-
7. *Vide*: MH, 2.4.31, p. 350.
 25 1. AṢṬ, 2.4.65.
 2. *Vide* : V, pp. 53-57.
 3. AṢṬ, 2.4.64.
 4. PM, Vol I., p. 489 and NS, 2.4.63, p. 473.
 5. *Vide* : *supra* p. 13
 27 1. *Vide* : 2.4.68; तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च ।

words read in this *gaṇa* are *Dvandva* compounds² and, therefore, cannot be separated.

29. *BHṚŚĀDI-GAṆA* (3.1.12)

Following the suggestion of Kātyāyana,¹ all grammarians posterior to Pāṇini have included in this *gaṇa*, all the words of Pāṇini's *Lohitādi-gaṇa* except the word *lohita*.

The affix *kyan* is added to the words of this *gaṇa* only when the sense of 'something becoming what it was not before' is intended to be expressed. That is why *kyan* is not added to *bhṛśa* in the expression क्व दिवा भृशा भवन्ति 'where do the stars go by day?' In view of this, Kātyāyana has suggested that the condition of *abhūta-tadbhāva* should have been expressly stated in the corresponding *sūtra*.² But Patañjali sees no need of imposing such a condition; for, in his opinion, the word *a-cveḥ* of the *sūtra*³ is competent to express the same, according to the maxim नञ्-इव युक्तम् अन्य-सदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ-गतिः, i.e., *kyan* is to be added to the words only as a substitute of *cvi*.⁴

30. *LOHITĀDI-GAṆA* (3.1.13)

As stated¹ above, according to Kātyāyana all the words of this *gaṇa*, except the first word *lohita*, should be read in *Bhṛśādi-gaṇa*.

Pāṇini appears to have fixed this *gaṇa* on the basis of the prevalence of both the *Parasmai-pada* and *Ātmane-pada* denominative forms like *mandāyati*, *mandāyate*, etc., in contemporary usage. In the times of Kātyāyana and Patañjali, one of the forms might have become obsolete, and they had to recommend the transfer of the aforesaid words of the *Lohitādi* to the *Bhṛśādi-gaṇa*, as against Pāṇini's rule.

The author of the *Kāśikā* and several grammarians of both Pāṇinian and other schools have accepted the suggestion of Kātyāyana and

2. *Vide* : PM, Vol. I, p. 490; द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते । तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीनि उत्तरपदानि ।
- 29 1. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 3.1.13, pp. 64-65); लोहितडाब्ज्यः क्यप् वचनं भृशादिषु इतराणि ।
2. *Vide* : the *Vārtika*, *Ibid.* loc. cit. भृशादिषु अभूततद्-भावग्रहणम्—भृशादिषु अभूततद्-भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—'क्व दिवा भृशा भवन्ति' ।
3. *Vide* : AṢṬ, 3.1.12: भृशादिभ्यो भुवि अच्वेर् लोपश्च हलः ।
4. *Vide* : MH, 3.1.12, p. 60; 'अच्वेर्' इति च्वि-प्रतिषेधाद् अन्यस्मिन् अच्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विशास्यते । किंचान्यद् अतो अच्यन्तं च्विसदृशम् १ अभूततद्-भावः ।
- 30 1. *Vide* : Our Notes on *Bhṛśādi-gaṇa*.

Patañjali, but, contrary to their opinion, they² have insisted on retaining the word *ādi* in the corresponding *sūtra*,³ because they consider this *gaṇa* to be an *ākṛti-gaṇa*, and supply a number of instances of words prevalent in both the *Parasmai-pada* and *Ātmane-pada* forms that are not enumerated in the *gaṇa* list. The author of *Kāśikā*,⁴ however, has pointed out that the *sūtra* नः क्ये definitely proves that *Lohitādi* was intended to be an *ākṛti-gaṇa* even by Pāṇini; for, this *sūtra* prescribes that word-forms ending in *n* alone are called *pada*, but no such word-forms are enumerated in the *gaṇa*-list.

Kaiyaṭa.⁵ Bhaṭṭoji Dīkṣita⁶ and Nāgeśa,⁷ however, have followed Kātyāyana and Patañjali and have rejected the defence for the retention of *Lohitādi* given by *Kāśikā*,

In a commentary on *Kātantra*, called *Durga*, grammarians holding two different views are referred to, one of whom accepts Pāṇini's *sūtra* as it is, while the other calls the reading *Lohitādi* (in the *sūtra* and the

2. The authrs of *Gaṇavṛtti* (*Vide* : DV, p. 417) and *Dhātuvṛtti* (*ibid*) and Mallinātha (*Vide* : his commentry on *Kirāt.* 12.14) belong to the system of Pāṇini where as Chandragomin (*Vide* : CV (pt. I, p. 19), Devanandī (*Vide* : JM, 2.1.11), Bhoja (*Vide* : Bh, 1.3.19), Hemacandra (*Vide* : HBV, 3.4.30) and Vardhamāna (*Vide* : V, p. 469-70; आकृतिगणोऽयं तेन 'अमृतं यस्य विषायति' इत्यादयः सिद्धाः) belong to the different systems.
3. *Vide* : AṢṬ, 3.1.13.
4. *Vide* : K, 3.1.13; यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङ् एव अपरिपठितेभ्यस्तु क्यप् एव भवति । वर्मायति, वर्मायते, निद्रायति, निद्रायते, करुणाति, करुणायते, कृपायति, कृपायते । आकृतिगणोऽयम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोऽनुबध्यते 'नः क्ये' इति । नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति ।
5. *Vide* : *Pradīpā* (MH, 3.1.13); 'लोहितडाङ्म्य इति'—आदिशब्द प्रत्याख्यानम् एतत् । अपठित-संग्रहार्थोऽप्यादिशब्दो न भवित, तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात् ।
6. *Vide* : Sik, 3.1.13; अत्र 'अच्वेर्' इत्यनुवृत्त्या । अभूततद्भाव-विषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्, न तु ढाचोऽसम्भवात् । नापि आदिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानम् ।न चैवं काम्यच इव क्यपोऽधिककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्याद् इति वाच्यम्, तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानम् । यत्तु —
लोहित-श्याम-दुखानि हर्ष-गर्व-सुखानि च ।
मूर्च्छा-निद्रा-कृपा-धूमाः करुणा-जिह्वा-चर्मणी ॥
इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पद-द्वयम् उदाहरन्ति तद् भाष्यवार्तिक-विरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङ् एव । Also TB; एतेन 'नः क्ये', 'क्यस्य विभाषा' इति सूत्र-द्वये क्यपोऽपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ।
7. *Vide* : *Uddyota on Pradīpā* (MH, 3.1.13); नन्वभूततद्भावे क्यङ्, क्यप्तु तद्भावे इति तद्भावे पदद्वयार्थम् आवश्यकम् इति चेत् न, अत्रापि 'अच्वेर्' इत्यनुवर्त्य अस्यापि अभूततद्भाव एव प्रवृत्तेः । अत एव । नित्यामनेपदार्थं भृशादिपाठ इत्युक्तम् । 'अपठित' इति—तेन 'चर्मायति चर्मायते' इत्यादि वृत्त्याद्युक्तम् असङ्गतम् । 'नायं हलन्ताद् विधीयते' इति भाष्योक्तेश्च इति बोध्यम् ।

gaṇa) as *a-paurāṇika*, 'not old' (i.e., recent).⁸ Jinendrabuddhi, too, regards of such words in this *gaṇa*, as are recommended by Kātyāyana to be read in the *Bhṛṣādi*, to be erroneous, and being a later addition, *anārṣa* (unauthentic).⁹ It is not clear why the later grammarians have dubbed the reading of the aforesaid words in the *Lohitādi* as *a-paurāṇika* or *anārṣa*, when Kātyāyana had found them in Pāṇini's *Lohitādi* and recommended their reading in the *Bhṛṣādi*, thereby eliminating the *Lohitādi-gaṇa* altogether.

Vardhamāna, who admits the existence of the *Lohitādi-gaṇa*, refers to certain authorities who think that the following *Sukhādi-gaṇa* should be included in this *gaṇa*.¹⁰

31. SUKHĀDI-GAṆA (3.1.18)

Pāṇini has made use of this *gaṇa* in two other *sūtras* सुखादिभ्यश्च¹ and जाति-काल-सुखादिभ्यो अनाच्छादनान् कोऽकृत-मित-प्रतिपन्नाः,² the former prescribing the addition of the secondary affix *in*, and the latter fixing the accent. In the former *sūtra* there is some difference in the number and reading of a few words. For that reason, the commentators and later grammarians have treated them as two separate *gaṇas*.

Kātyāyana³ has also made use of this *gaṇa* in one of his *Vārtikas*. The *Dhātuvṛtti*,⁴ the *Śabda-kaustubha*,⁵ and the *Laghu-śabdendu-śekhara*⁶ quote the *Śloka-gaṇa-kāra*'s versified form of this *gaṇa*.

32. KAṆDVĀDI-GAṆA (3.1.27)

This *gaṇa* is expressly called as an *ākṛti-gaṇa* by Vardhamāna¹ and is also mentioned as such in manuscript No. 3. Other grammarians, however, are silent about its nature.

-
8. *Vide* : KTV, 3.2.8. p. 517; एक आह अपौराणिको लोहितादिपाठः । अन्य आह 'डाज्जलोहितादिभ्याम्' इति वक्तव्यम् ।
9. *Vide* : NS, 3.1.13, p. 502; लोहितशब्दाद् इतराणि यानि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानि । यस्त्विह तेषां पाठः स प्रमादतः । अर्वाककालभावित्वाद् अनार्ष इत्यभिप्रायः ।
10. *Vide* : V, p. 471; सुखादीनि एके लोहितादिषु इच्छन्ति ।
- 31 1. AṢṬ. 5.2.131.
2. *Ibid*, 6.2.170.
3. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 2.2.36); निष्ठायाः पूर्व-निपाते जाति-काल-सुखादिभ्यः परवचनम् ।
4. *Vide* : DV, p. 418.
5. *Vide* : SK, 3.1.13.
6. *Vide* : LSS (u), p. 564.
- 32 1. *Vide* : V, p. 466.

The words occurring in this *gaṇa* are regarded both as roots and nouns. On account of this peculiarity they are neither included in the general list of verbs nor in that of nouns, but form a separate list. In a *kārikā*² quoted in the *Mahābhāṣya*, it is stated that since the corresponding *sūtra* कण्ठ्वादिभ्यो यक्³ falls under the section of *dhātus*⁴ and since the addition of *k* in the suffix *yak* for the sake of prohibiting *gaṇa* and *vrddhi*, the words of this *gaṇa* are to be treated as roots.

Further, the word *kaṇḍū* appears to have been read purposely with a long *ū* in order to indicate that the words of this *gaṇa* are to be treated as *prātipadikas* also. The technical devices employed in the *Gaṇapāṭha* and the corresponding *sūtra* to prove the dual nature of the words of this *gaṇa* shows that Pāṇini himself was the author of both the texts.

33-35. NANDYĀDI, GRAHYĀDI and PACĀDI GAṆAS (3.1.134)

The *sūtra* नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः¹ corresponding to these *gaṇas* prescribes the addition of the suffixes *lyu*, *ṇini* and *ac* respectively to the words of these *gaṇas*. There is, however, a departure in the enumeration of words in the *gaṇas* inasmuch as they are listed in their finished form resulting from the addition of the respective suffixes, while the *sūtra* is indicative of their root-form only. Besides, the *gaṇas* also incorporate certain *gaṇa-sūtras*² enumerating the root-forms of most of the words. To us, it appears that these *Gaṇa-sūtras* were extant before the time of Pāṇini, and it was probably on their basis that Pāṇini composed his *sūtra* indicating the root-forms, and thought it expedient to enumerate the finished words in the *gaṇas* to point out that they were *saṃjñās*.

According to the *Nyāsa*³ and the *Hemabhradvṛtti*,⁴ too, this departure in reading the words differently in the *sūtra* and *gaṇas* was

2. *Vide* : MH, 3.1.27, pp. 98-92:

धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासञ्जनाद् अपि ।
आह चायम् इमं दीर्घं मन्ये धातुर् विभाषितः ॥

3. AṢṬ, 3.1.27.

33-35 1. AṢṬ, 3.1.134.

2. *Vide* : GP, 33; नन्दि-वाशि-मदि-दूषि-साधि-वर्धि-शोभि-रोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ।
सहि-तपि-दमेः संज्ञायाम् ।

GP, 34; रक्ष-श्रु-वप-शां नौ । याचू-व्याह-संव्याह-व्रज-वद-वसां प्रतिषिद्धानाम् । अचाम्
अचित्तकर्तृकाणाम् । विषयी देरो । अभिभावी भूते ।

3. *Vide* : NS, 3.1.134, p. 452; ग्रह्यादीनां नन्द्यादीनां च गणे पाठस्य इदम् एव
प्रयोजनम्, संज्ञाविशिष्टविषये तेषां साधुत्वं यथा स्यात् । अन्यथा हि प्रकृतीर एव गणे
पठित्वा इह च 'आदि' शब्देन ता उपलक्ष्य प्रत्ययं विदध्यात् ।

4. *Vide* : HBV, 5.1.52; स-प्रत्यय-पाठो विशिष्ट-विषयार्थो रूपनिर्ग्रहार्थश्च ।

meant only to emphasise that the finished words were to be treated as *saṃjñās* (names).

The explanation, however, offers one difficulty that in the *Pacādi-gaṇa*, the finished words do not appear to be *saṃjñās*. Secondly, if Pāṇini had really wanted to put the words in their finished form for the justification of their formation and for their special use, he could very well have composed his original *sūtra* as नन्दन-ग्राहि-पचादयः or as नन्दि-ग्राहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिन्धवः as he has done elsewhere also. In this context, it is interesting to note that two manuscripts of Pāṇini's *Gaṇpāṭha* attributed to the well-known grammarian Govardhana and his pupil Rāmakṛṣṇa, read only the root forms in these three *gaṇas*.

Hemacandra⁵ calls the *Nandyādi* and *Grahyādi gaṇas* as *ākṛti-gaṇas*. Vardhamāna⁶, though silent on this point, has added the words रिपुदमनः, पुरादैनः, रोग-नाशनः and अरिसूदनः to the *Nandyādi-gaṇa*, which, he says, can also be used otherwise than mere *saṃjñās*. The derivation of the word *raśanā* by Kalinga⁷ and the author of *Dhātū-pradīpa* also points out to the aforesaid nature of this *gaṇa*.

Pacādi-gaṇa is an *ākṛti-gaṇa*, because words like *karah*, *ghaṭah*, etc., not enumerated in the list, are also derived with the suffix *ac*. Abundant uses of words such as परिस्कन्द⁸, प्रतिष्कर⁹, फुल्ल¹⁰, शिव¹¹, in the *sūtras* of Pāṇini as well as his *sūtras* like यङोऽचि च¹² prove that Pāṇini treated this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*. Kātyāyan,¹³ Patañjali¹⁴, Maitreya¹⁵ and Jinen-drabuddhi¹⁶ also admit it to be an *ākṛti-gaṇa*. In spite of this, certain words are read in this class in order to add the indicatory (*anubandha*) for the sake of enjoining the suffix *i* to form feminine bases of words like *nada*, *cora*, *deva*, etc., while others are enumerated to debar the application to them of affixes like *aṇ*, etc.

5. Vide ; HBV, 5.1.52, 53.
6. Vide : V, p. 477
7. Vide : UUV, p. 86.
8. Vide : AṢṬ, 8.3.75.
9. Ibid., 6.1.152.
10. Ibid., 8.2.55.
11. Ibid., 4.4.143.
12. Ibid., 2.4.74.
13. Vide : the *Vārtika* (MH, 6.1.12, p. 546), चरि-चलि-पति वदीनां द्वित्वम् अचि आक् चाम्यासस्य and the *Vārtika* (MH, 3.1.134) अञ् अपि सर्वधातुभ्यः ।
14. Vide : MH, 3.1.134; कथं मेषः देवः, सेव इति ? पचादिषु पाठः करिष्यते ।
15. Vide : DV, p. 44.
16. Vide : NS. 3.1.134, p. 584; आकृतिगण इति—पचादि-सम्बन्धिन 'आदि' शब्दस्य प्रकारार्थत्वात् । आकृतिगणत्वे चास्य चक्रधरादयः सिद्धा भवन्ति ।

The two words *meṣaḥ* and *sevaḥ*, which were probably not read in the *Pacādi-gaṇa*, were added to the list by later commentators in accordance with the statement of Patañjali.¹⁷

38. BHIDĀDI-GAṆA (3.3.104)

The *Gaṇapāṭha* presents here also the same problem of listing finished words corresponding to the roots in the *sūtra*,¹ as that found in the above three *gaṇas*. Bhoja,² Vardhamāna,³ and the manuscript No. 3 of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*, however, read the root-forms in this *gaṇa*. Jinendrabuddhi,⁴ Haradatta,⁵ Bhaṭṭoji Dikṣita⁶ and others explain this anomaly by saying that the finished forms of the word were listed by Pāṇini in order to point out the particular senses in which they were used. This explanation has probably been inferred from the *Vārtikas* *मिदा विदारणे, द्विदा द्वैधीकरणे*,⁷ etc., and Patañjali's acceptance of them. But, it is not understandable how mere reading of finished forms *मिदा, द्विदा*, etc., in the *gaṇa* could be indicative of their particular meanings. And if mere reading were effective in giving the sense, then there was no need for Kātyāyana to compose the aforesaid *Vārtikas*.

In our opinion, the possible explanation seems to be that Pāṇini borrowed the lists of these *gaṇas* from some previous *ācāryas* and did not care to alter them, because they contained some words, like *mṛjā*,⁸ *ārā*,⁹ *dhārā*,⁹ *kārā*⁹ having forms not conforming to his own rules.

Śraddhā

Kātyāyana¹⁰ includes the word *śrat* among the *upasargas* merely for the sake of the derivation of *śraddhā*. In that case, the reading of *śraddhā* in the *Bhidādi-gaṇa* becomes superfluous. Though Kaiyaṭa¹¹ has accepted the presence of *śraddhā* in this *gaṇa*, yet he prefers the proposal of Kātyāyana for the sake of brevity. Nyāsakāra,¹² however, considers

17. *Vide* : MH, 3.1.134; कथं मेघः, देवः सेव इति ? पचादिपु पाठः करिष्यते ।
- 38 1. *AṢṬ*, 3 3.104; षिद्-मिदादिभ्योऽङ् ।
2. *Vide* : BH, 2.4.138-45
3. *Vide* : V, p. 474-76
4. *Vide* : NS, 3.3.104
5. *Vide* : PM, 3.3.104
6. *Vide* : Pr M (u), pp. 907-8
7. *Vide* : MH, 3.3.104, p. 310
8. *Vide* : DV, p. 261 ; मृजेति मिदादि-पाठाद् अङ् । गणपाठादेव वृद्धयभावश्च ।
9. *Vide* : SSC, p. 146 ; आरा, धारा, कारा—मिदादित्वाद् अङि निपातेनाद् वृद्धिः ।
10. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 1.4.56) ; अच् छब्दस्योपसंख्यानम् ।
11. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 1.4.56); तेन मिदादिपु अच्छब्दो न पठितव्यो भवति ।
12. *Vide* : NS, 1.4.59, p. 307; ननु च मिदादिपाठाद् एव हि अङ्गेति सिद्धम् । तत् कथं तत् सिद्धये 'अच्' शब्दस्य उपसर्गसंज्ञा क्रियते ? एवम् मन्यते अनार्थस तत्र पाठ इति ।

the reading of *śraddhā* in this *gaṇa* as *anārṣa* (unauthentic) and, therefore, agrees with Kātyāyana and Patañjali in reading *śrat* among the *upasargas*.

Vardhamāna,¹³ Maitreya¹⁴ and the author of *Durghaṭa-vṛtti*¹⁵ regarded this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*. There are some words like जटा, etc. in the *Amarakośa* also whose inclusion in this *gaṇa* is essential.

39. AJĀDI GAṆA (4.1.4)

In the *Gaṇa-ratna-mahodadhī* and manuscript No. 3, this *gaṇa* is expressly stated as an *ākṛti-gaṇa*. The statement अजादिषु पाठः करिष्यते¹ of Patañjali to include the words *mālā*, *balākā*, *caṭakā* and *mūṣikā* in this *gaṇa* also leads to the same conclusion. The justification of the derivation of *chāgā*,² 'she-goat', with the suffix *ṭāp* and formation of *tryanikā* of *Tryanikādhikaraṇa* is possible only if this *gaṇa* is to be taken as an *ākṛti-gaṇa*. The author of *Durghaṭavṛtti*³ justifies the use of *jagan-mayā* in the *Mārkaṇḍeya Purāṇa*⁴ on the same ground.

That only the finished feminine forms of words ending in *ṭāp* were read in this *gaṇa* (and not the *ṭāp*-less masculine ones) is proved by the *Vārtika* शूद्रा चामहत्पूर्वा⁵ and the statement शूद्रा शब्दोऽजादिषु पठ्यते⁶ of Patañjali. Nāgeśa also expressly says so.⁶

Śūdrā

According to Kātyāyana's *Vārtikas*⁷ and Patañjali's explanation thereof, the suffix *ṭāp* is added to the word *śūdrā*, when not preceded by *mahat* and also when preceded by *mahat* but not denoting a caste (*jāti*), to form its feminine base *mahā-śūdrā*.

-
13. *Vide*: V, p. 746
 14. *Vide*: DV, p. 541
 15. *Vide*: DTV, p. 69
 - 39 1. MH, 4.1.63, p. 89
 2. *Vide*: the *Śāṅkara-bhāṣya* on the *Brahmasūtra*, 1.4.8.
 3. *Vide*: p. 83
 4. *Vide*: 81.57
 5. MH, 4.1.4
 6. *Vide*: Uddyota (MH, 4.1.4) गणे अजा, एडका, मूषिका, शूद्रा इति स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते इति बोध्यम् । अत एव अग्रे 'शूद्रा शब्दो अजादिषु पठ्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
 7. *Vide*: MH, 4.1.4, शूद्रा च अमहत्पूर्वा and जातिः ।

Commenting on Patañjali's remark अजादीनां या स्त्री (i.e., the feminine gender which appears from the words *ajā*, etc., themselves), Kaiyaṭa⁸ says that this alone is sufficient to debar the application of the suffix *ṭāp*, and there is no need of the *Vārtika* अमहत्पूर्वा जातिः, because the feminine suffix *nīṣ* in महाशूद्री is not added to the word *śūdra* but to the compound word *mahā-śūdra* which denotes caste of Ābhīras. Thus, the femininity pertains to the compound word as a whole, and not to the word *śūdrā* which is only a part of it. Bhaṭṭoji Dikṣita⁹ and the author of *Tattvabodhini*¹⁰ gloss on the *Siddhānta-kaumudī* also are of the same view.

But Nāgeśa, on the other hand, says that certain authorities¹¹ contend on the strength of the *Smṛtis* that in the compound word *mahā-śūdra*, the word *śūdra* is predominant, and, therefore, the femininity pertains to *śūdra*. In that case, the application of *ṭāp* would be admissible according to the तदन्त-विधि. Hence, the need of Kātyāyana's *Vārtika*, which even the grammarians of certain schools¹² have adopted as a *sūtra* in their own works.

Kruñcā, Uṣṇihā Devaviśā

According to Patañjali, the feminine forms *kruñcā*, 'a curlew,' *uṣṇihā*, 'a Vedic metre' and *devaviśā*, 'gods collectively' are obtained from the existing *a*-ending forms of these words are not from their consonant

8. *Vide : Pradīpa* on MH, 4.1.4, 'अजाद्यतः' इति षष्ठी । तेन अजादि-प्रातिपदिका-भिधेय-समवेतं स्त्रीत्वम् इह गृह्यते । 'पञ्चाजी' इत्यत्र तु समासाभिधेय-समाहार-गतं स्त्रीत्वं न तु अजादि-शब्दार्थगतम् इति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्व-विशेषणोप-क्षीयानाम् अप्यजादीनाम् एव प्रकृतित्वं विज्ञायते सामर्थ्याद् वा । एवं तु सति 'अमहत्पूर्वा' इति न प्रतिषेधो वक्तव्यः । न हि 'महाशूद्री' इत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वम् इति टापः प्रसङ्गाभावः ।
9. *Vide : Sik*, 4.1.4; अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान् न इह 'पञ्चाजी' । अत्र हि समासार्थ-समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ।
10. *Vide : TB (Sik)*, 4.1.4; इह 'अमहत्पूर्वा' इति व्यर्थम् । 'महाशूद्र' शब्दो हि समुदित एव अभीरत्वजातौ वर्तते । तत्र अवयवस्य अनर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेत-स्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधि-ज्ञापनाय तद् इति वाच्यम्, अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनाद् इति दिक् ।
11. *Vide : Uddyota on Pradīpa*, (MH, 4.1.4); अत्र केचित् अनुलोम-सङ्क्राणाम् अपि मात्रजातिवृत्तेः स्मृतिषु उक्तत्वेन मात्रजातीयत्वात् तत्रापि शूद्रत्वम् अस्ति । अत एव शङ्खस्मृतौ—'ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैः क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासु उत्पन्नाः क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा एव' इत्युक्तम् । 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप-ध्वंसजाः स्मृताः' इति स्मृतिर् अपि तेषां शूद्रत्वारोप-मूलिकैव ।.....अतः शूद्रशब्दार्थ-समवेत-स्त्रीत्वस्य सत्त्वाद् अस्त्येव टापः प्रसङ्ग इति 'अमहत् पूर्वा' इत्यावश्यकम् । जाति-प्रत्ययश्च 'शूद्र'शब्देन समास एव न तु शूद्रा शब्देन समासे इति न प्रागुक्तदोषः । उक्तरीत्या च 'जातिः' इति चावश्यकम् एव इति भाष्यतात्पर्यम् । अत एव भाष्यकृता नेदं प्रत्याख्यातम् ।
12. *Vide : CV*, 2.3.15; *JM*, 3.1.4; *BH*: 3.4.10,

ending forms.¹³ As these words denote particular classes or species, Kaiyaṭa¹⁴ and Nāgeśa¹⁵ remark that they are read in the *Ajādi-gaṇa* in order to debar the application of the suffix *ñiṣ*.

In the opinion of Vardhamāna,¹⁶ Pāṇini admits of no other alternate feminine forms of these three words than what are stated in the *gaṇa*.

Bhoja¹⁷ and Vardhamāna¹⁶ have read the consonant-ending forms of these words in their *gaṇas*. It is only in the case of *uṣṇihā* that Bhoja admits an alternate feminine form *uṣṇik*, but Vardhamāna accepts the alternate feminine forms *kruṇ*, *uṣṇik* and *devaviṭ* in all three cases.¹⁶

Besides this, Vardhamāna¹⁸ reads some additional words like *diśā*, *kṣudhā* and *vācā* in his *gaṇa*, and from the statement in the *Nyāsa*,¹⁹ *Dhātuvṛtti*²⁰ and *Prakriyā-kaumudī*²¹ it seems that the Bhāguri accepts the alternate feminine forms *vācā*, *niśā* and *diśā* ending in *ā* to their consonant ending bases.

The four *Vārtikas* सम्भस्त्राजिन-शण-पिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः, सदच-काण्ड-प्रान्त-शतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः, त्रेषां च and मूलान् नञः on Pāṇini's *sūtra* पाक-कर्ण-पर्यं²² have been included with slight variations in the *Ajādi-gaṇa* as *gaṇa-sūtras* in the *Kāśikā* and the manuscripts of the *Gaṇapāṭha*. *Kāśikā* and some other works have treated also the *Vārtika* अमहत्पूर्वा जातिः as a *gaṇasūtra*.²³ The grammarians of the *Sārasvata*²⁴ school have read the illustrative example of these so-called *gaṇasūtras*, in their *Ajādi-gaṇa*. But all these aberrations are superfluous.

13. *Vide* : MH, 4.1.1, p. 10; यस्तर्हि अनकारान्तात् क्रञ्चा, उष्णिहा, देवविशा इति? अत्रापि अकारान्ताद् वृत्तिर् लक्ष्यते—क्रुञ्चान् आलभेत, उष्णिह-ककुभौ देवविशं मनुष्य-विशं च इति ; Cf. V, p. 71 भाष्यकारस्तु हलन्तान् नाप् किन्त्वकारान्ताद् इत्याह ।
14. *Vide* : *Pradīpa* on MH, 4.1.1, p. 10; अजादिषु तु पाठो जाति-लक्षण-डीष्-वाधनार्थः ।
15. *Vide* : *Udyota* on *Pradīpa* (MH, 4.1.4., p. 10).
16. *Vide* : V, p. 71; क्रुञ्चा । क्रुङ् देवविशा । देव विट् । भोजस्तु अनयोर् विकल्पं नेच्छति । उष्णिहा । उष्णिक् । पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति ।
17. *Vide* : BH, 3.4.12-13.
18. *Vide* : V, p. 71.
19. *Vide* : NS, 6.2.37, p. 346.
20. *Vide* : p. 247.
21. *Vide* : PKV (pū), p. 182.
22. AṢṬ, 4.1.64.
23. Cf., TB on Sik, 4.1.4; अत्र नव्याः—‘शुद्धा च’ इत्यादिवचनं ‘अजायतः’ इति सूत्रस्थं वार्तिकम् एव न त्विदं गणसूत्रम् इत्याहुः ।
24. *Vide* : Sc, 15.22.

40. SVASRĀDI-GAṆA (4.1.10.)

Versified version of this *gaṇa* probably composed by the Ślokaṅga-kāra is found in the *Siddhānta-kaumudī*.¹ Since the verse expressly limits the *gaṇa* to seven words only, it has to be taken as a *paṭhita-gaṇa*.

Tisr, Catasr

According to Patañjali,² the *sūtra* न तिसृ-चतसृ³ which debars the lengthening of their final vowel before the genitive plural termination *nām*, is itself sufficient to indicate that these words do not take the suffix *nīp* by ऋन्नेभ्यो ङीप्,⁴ otherwise, the genitive plural forms of these words would have been तिस्रिणाम् and चतस्रिणाम्. Hence, following Patañjali, Kaiyaṭa⁵ and Nāgeśa⁶ do not consider the reading of these two words in this *gaṇa* as authentic.

But Jinendrabuddhi,⁷ Haradatta,⁸ Vardhamāna⁹ and Bhaṭṭoji Dīkṣita¹⁰ contend that since the suffixing of *nīp* to *tisr* and *catasr* is debarred by the *Paribhāṣā* सन्निपात-लक्षणो विधिरु-अ-निमित्तं तद्-विघातस्य (a rule that arises from the combination of two grammatical entities is not allowed to operate if it interferes with or disturbs that combination),¹¹ what was the need of including these words in this *gaṇa*? To this they reply that the inclusion of these words is intended to imply that the operation of the *Paribhāṣā* is sporadic and not uniform, since the forms *yā* (of *yad*) and *sā* (of *tad*) are found to be current.¹² But this irregular

40 1. Vide : Sik, 4, 1.10;

स्वसा तिस्रश् चतस्रश् च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

2. Vide : MH, 1.1.39, p. 353; आचार्य-प्रवृत्तिर्, शापयति 'न तिसृ-चतसृ-भावे कृते ङीप् भवति' यद् अयं 'न तिसृ-चतसृ' 'नामि' दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

3. AṢṬ, 6.4.4.

4. Ibid., 4.1.5.

5. Vide : Pradīpa on MH, 1.1.39; तत्र अवयवस्य स्त्रीत्व-वृत्तित्वान् ङीप् प्राप्तिः केन वार्यते इति शापकम् एव । शापकाद् एव सिद्धत्वात् स्वस्त्रादिषु अनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति ।

6. Vide : Uddyota (MH, 1.1. 39); एवं च एतज् शापकपर-भाष्य-प्रामाण्यात् स पाठो अप्रामाणिक इति भावः ।

7. Vide : NS, 4.1.10, तिसृ-चतसृ शब्दावपि स्वस्त्रादिषु पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ? एवं तर्हि एतज् शापयति अनित्या एषा इति ।

8. Vide : PM. 4.1.10.

9. Vide : V. p. 73.

10. Vide : SK, 4.1.9, p. 10.

11. PSS 86.

12. Vide : NS, 4.1.10; एवं तर्हि एतज् शापयति अनित्यैषा परिभाषेति । तेन 'या' 'सा' इति सिद्धं भवति । अत्रापि हि विभक्तौ त्यदाद्यत्वम् इत्यकारप् टापो निमित्तं न स्यात् । यपि हि सति विभक्तेरे, आनन्तर्यं विहन्यते परिभाषायास् त्वनित्यत्वमनैव टाव भवति ।

nature of this *Paribhāṣā* is already evident¹³ from the *sūtra* न यास्योः¹⁴ Therefore, in our opinion, Nāgeśa is right in rejecting these words from the *gaṇa* as unauthentic.¹⁵

Naptr

Bhāguri¹⁶ and the authors of the *Bhāgavṛtti*¹⁷ and *Bhāṣāvṛtti*¹⁸ have read the word *naptr* in this *gaṇa*. But, in the *Amarakośa*, which enlists synonyms, we find the form नप्त्री. This shows that the older form नप्ता, which might have been in use for some time, had become obsolete, and, therefore, absent in the available *Gaṇapāṭhas*.¹⁸

Yusmad, Asmad

Vardhamāna¹⁹ reads these two genderless pronouns in his *Svasrādi-gaṇa* and criticises Pāṇini and others for not including them in their own *Svasrādi-gaṇa*, when they have debarred the affixing of *nip* to the genderless numerals represented by *ṣaṭ* in the *sūtra* न षट् स्वसादिभ्यः²⁰

41. SAPATNYĀDI-GAṆA (4.1.35)

In corresponding *sūtra* नित्यं सपत्न्यादिषु¹ this *gaṇa* is referred to as *Sapatnyādi*, according to which, the *gaṇa* should have begun with the word *sapatnī* and all the following words ended with *patnī*, e.g., *ekapatnī*, *vīra-patnī*, etc. But Pāṇini's *gaṇa* lacks both these characteristics. It starts with the word *samāna*, and this as well as all the following words like *eka*, *vīra*, etc., do not end in *patnī*.

This incongruity could be removed either by replacing *sapatnī* by *samāna* in the *sūtra*, or by starting the *gaṇa* list with *sapatnī* and all other words read with *patnī* as their second member. Of these two alternatives,

13. *Vide* : PSS 86, p. 331; 'न यास्योः' इति निर्देशाच्च एषा अनित्या । तेन नाति-प्रसङ्गः । स्पष्टा चेयं 'कुन्मेजन्तः' इति सूत्रे भाष्ये । अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि । 'त्यदायकारष् टाव् विधेः या सा' इति ।

14. AṢṬ., 7.3.45.

15. *Vide* : *supra* p. 302, f.n. 6

16. *Vide* : BSV, p. 204.

17. *Vide* : SK, 4.1.10, p. 10; DTV, p. 74.

18. *Vide* : AM, 2.7.29; नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ।

19. *Vide* : V, p. 73; पाणिनि-प्रभृतयस्तु युष्मद् अस्मोद् गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति, अलिङ्गत्वात् । एतच्च अयुक्तम् । यतो नान्ता संख्याप्यलिङ्गा एव ततस् तेषां तत्प्रदर्शनं किमिति कृतवन्तः । तस्माद् अत्र शब्द-तत्त्वशा एव प्रमाणम् ।

20. AṢṬ., 4.1.10.

41 1. AṢṬ., 4.1.35,

the first is adopted by Candragomin,² and the second by Jainendra,³ Hemacandra¹ and others.

The authors of *Kāśikā*⁵ and *Tattvabodhinī*⁶ explain this incongruity by saying that Pāṇini placed *sapatnī* instead of *samāna* in the *sūtra* because he intended to point out that the word *samāna* should be, replaced by *sa* when compounded with *pati*. The author of *Nyāsa*,⁷ on the other hand, explains this incongruity by saying that the word *sapatnī* was intentionally put in the *sūtra* in order to indicate that this word when forming *Bahuvrīhi* compound does not assume the masculine form, e.g., सपत्नी भार्या यस्य स सपत्नी-भार्यः. But these explanations do not seem convincing, and the incongruity remains inexplicable.

This *gaṇa* is a *pañhita-gaṇa*. The *Haima-laghu-prakriyā*⁸ states that there are only six words in this *gaṇa*. The *Gaṇa-ratna-mahodadhi* does not read this *gaṇa*.

42. GAURĀDI-GAṆA (4.1.41)

The *Sārasyata*¹ and *Mugdhabodha*² schools name it as *Nadādi-gaṇa*. In the *Prakriyākaumudī*³ this *gaṇa* is called an *ākṛiti-gaṇa* simply because the technical term *vyt* is absent at the end of the list.

Anaḍvāhī

In this *gaṇa* both the feminine forms *anaḍuhī* and *anaḍvāhī* are read side by side. According to the commentators,⁴ the intention of Pāṇini in reading both of them in this *gaṇa* was to point out that the feminine form of the word *anaḍuh* with the suffix *ñiṣ* can alternately be formed also with the augment *ām*. If this explanation be accepted, then the

2. *Vide* : CV, 2,3.33; समानादिभ्यः ।
3. *Vide* : JM, 3.1.34.
4. *Vide* : HBV, 2.4.50.
5. *Vide* : K, 4.1.35; समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् ।
6. *Vide* : TB on Sik, 4.1.35.
7. *Vide* ; NS, 4.1.35, p. 838; लाघवार्थं समानार्थं 'समानादिषु' इत्येव वक्तव्ये कृत-नकारादेशस्य सप्रत्ययस्य च 'सपत्न्यादिषु' इति समुदायस्य उच्चारणं नियोगत एष समुदाय ईकारान्त एव यथा स्याद् इत्येवमर्थम् । तेन 'सपत्नी भार्या यस्य स सपत्नी भार्यः' इति 'स्त्रियाः पु'वद्'० इति पु'वद्भावो न भवति ।
8. *Vide* : p. 196
- 42 1. *Vide* : SV (pū), p. 140; SC (pū), p. 214.
2. *Vide* : MB, *sūtra* No. 257.
3. *Vide* : PKV (pū) p. 354
4. *Vide* : SK, 4.1.41, p. 29; DV, p. 208

Vārtikā आम् अनडुहः स्त्रियां वा⁵ becomes superfluous. According to Kaiyaṭa,⁶ the reading of *anadvāhī* in this *gaṇa* is unauthentic and a later addition,⁷ otherwise, there was no need for Kātyāyana to compose the *Vārtika*.

Haya, Gavaya, Mukaya, Manuṣya, Matsya

The reading of these words in this *gaṇa*, too, is unauthentic and a later interpolation⁸ in view of the *Vārtika* योषध-प्रतिषेधे हय-गवय-मुकय-मनुष्य-मत्स्यानाम् अप्रतिषेधः.⁹ Since the list of words in the *ākṛti-gaṇas* of Pāṇini was never exhaustive, Kātyāyana probably did not pay attention to the fact that these five words could also be covered by this *gaṇa*, and thought it expedient to compose his *Vārtika*. According to their general tendency to include the *Vārtika*-matter in the *gaṇas*, the later grammarians introduced these words in the *gaṇa* list of Pāṇini.

Kroṣtu

In view of the definite statement of Patañjali¹⁰ that no word with the suffix *tun* is read in the *Gaurādi-gaṇa*, the inclusion of *kroṣtu* in the list is unwarranted. Kaiyaṭa,¹¹ however, remarks that the Ācāryas known as *Chedādhyāyins* read *pṛthivī*, *kroṣtu* and पिप्पल्यादयश्च in this *gaṇa*, while the *Samhitādhyāyins* do not do so. What this difference of opinion between the two schools means is not clear.

Since *Gaurādi* is an *ākṛti-gaṇa*, the reading of the *gaṇasūtra* पिप्पल्यादयश्च in the list along with its illustrative words *pippalī*, *haritakī*, *kośātakī*, etc., is unnecessary. According to Jinendrabuddhi,¹² *Gaurādi-gaṇa* ends with पिप्पल्यादयश्च and, in his opinion, the word *pippalī*, *haritakī*, etc.,

5. MH, 7.1.98, p. 92
6. *Vide* : *Prādīpa* on MH., loc. cit. गौरादिषु अनडुही अनड्वाही इति पाठोऽ-पौराणिकः। 'अनडुह' शब्द एव ङीषर्थं पठित इति मत्वा वार्तिकम् आरब्धम्—'अनडुहः स्त्रियां वा' इति। Cf. TB on Sik, 4.1.41; 'अनड्वाही, अनडुही इति'—अनकारान्तत्वान् जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणोऽस्मिन् पठ्यते। प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्निक्लपार्थः।
7. *Vide* : *Uddyota* on MH., loc. cit. अपुराणो नवीन इत्यर्थः।
8. *Vide* : *Prādīpa* on MH, 4.1.63; गौरादिषु इदानीन्तनैः प्रक्षिप्ता इति वार्तिका-रम्भाद् विज्ञायते।
9. MH, 4.1.63, p. 89
10. *Vide* : MH, 7.1.96 p. 82; एवं तर्हि गौरादिषु (क्रोष्टु शब्दस्य) पाठाद् ईकारो भविष्यति। गौरादिषु न पठ्यते—नहि किञ्चित् तुन्नन्तं गौरादिषु पठ्यते।
11. *Vide* : *Prādīpa* on MH, loc. cit. 'गौरादि-पाठाद् इति'—'पृथिवी, क्रोष्टु पिप्पल्यादयश्च' इति च्छेदाध्यायिनः पठन्ति। 'नहि किञ्चिद् इति'—संहिताध्यायिनो न पठन्ति। सर्वात्मनाऽ-पाठं प्रतिपादयितुम् एतद् उच्यते।
12. *Vide* : NS, 4.1.41; पिप्पल्यादयश्च। एतावद् गणे पठ्यते। तांस्तु पिप्पल्यादीन् दर्शयितुं 'पिप्पली 'हरीतकी' इत्यादिकं वृत्तिकार-वचनम्।

were added as illustrations by the author of *Kāśikā*, who included *prthivī* and *kroṣṭu* also among them. Kaiyaṭa, however, reads *prthivī* and *kroṣṭu* in the *Gaurādi* list and not in that of the *Pippalyādi*.

The *gaṇasūtra* पिप्पल्यादयश्च and the *Pippalyādi-gaṇa* referred to by it do not actually belong to Pāṇini for the following reasons:

- (i) The commentators have called it as an *ākṛti-gaṇa*.¹³ Since *Gaurādi* is also an *ākṛti-gaṇa*, there was no need of telescoping this *gaṇa* into it for the same purpose.
- (ii) Since the *Pippalyādi-gaṇa* is nowhere referred to in the *Aṣṭādhyāyī*, it cannot be treated as a sub-*gaṇa* (*avāntara-gaṇa*) of *Gaurādi*, and, therefore, its corresponding *sūtra*, too becomes irrelevant.¹⁴
- (iii) The style of referring to the *gaṇa* in the *sūtra* and enumerating the illustrative words in their finished forms, *pippalī*, etc., (with the suffix *ñiṣ*) also differs from that of Pāṇini.

In our opinion, the difference of style between the *Gaurādi* and *Pippalyādi*, both serving the same purpose, shows that the latter belonged to some older Ācārya, which probably, for brevity's sake, was changed by Pāṇini into *Gaurādi*. As elsewhere, this *sūtra* also somehow crept into the text of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*.

It is also significant to note that Śākaṭāyana, Hemacandra and other later grammarians have not incorporated this *sūtra* into their *Sūtra-pāṭha* as they have done in the case of several other *gaṇasūtras*.

Mātāmaha

The words *mātāmaha* and *pitāmaha* are read in the sub-*gaṇa* *Pippalyādi* so that for their feminine form the suffix *ñiṣ* may be added to them. But to the *sūtra* पिप्पल्य-मातुल-मातामह-पितामहाः¹⁵ by which these words

13. *Vide* : Sik, 4.2.49; चित्रा-रेवती-रोहिणीभ्यः स्त्रियाम् उपसंख्यानम् — चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां 'लुक् तद्धित लुकि' इति लुकि कृते 'पिप्पल्यादेर' आकृतिगणत्वात् पुनर् ङीष् ।
14. *Vide* : TB on Sik, loc. cit. अत्र केचित्—नित्यस्त्रीत्वात् 'जातेर् अस्त्री विधयात्' इत्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते । ङीषन्त-पाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च 'पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पली-भार्यः' इत्यादौ पुं वद्भावं वावित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्याद् इत्येदर्थं स इति वाच्यम् । भाषितपुंस्कत्वाभावाद् एव पुं वद्भाव-निषेध-सिद्धेः । किंचावान्तर-गणत्वाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्यादेर व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे..... 'पिप्पल्यादेर् आकृतिगणत्वात् पुनर् ङीष्' इति वक्ष्यमाणो ग्रन्थो विरुध्यते इति वाच्यम् । गौरादेर् आकृतिगणत्वाद इत्यपि वक्तुं शक्यत्वाद् इत्याहुः ।
15. AST, 4.2.36 .

are irregularly formed, Kātyāyana has added the *Vārtika* मातरि पिच्च¹⁶ which enjoins that to form feminine bases from *mātāmaha* and *pītāmaha* the suffix *ḍāmaha* should be treated as *ṣit* for the sole purpose of adding *nīs*. Thus, it is evident that these words were not included in this *gaṇa* during Kātyāyana's time.¹⁷

43. BAHVĀDI-GAṆA (4.1.45)

This *gaṇa* is named *Śoṇādi* by Candragomin,¹ Bhoja², Hemacandra,³ Vardhamāna⁴ and Bopadeva⁵ by incorporating the word *śoṇa* for which Pāṇini has another *sūtra* शोणात् प्राचाम्,⁶ and *Paddhatyādi* by the *Sārasvata*⁷ grammarians. This change of the name of *gaṇa* is probably due to the intention of these grammarians to exclude the adjective (*gaṇa-vācaka*) *bahu* from the list; for, its feminine form could be obtained by some other *sūtra*.⁸ According to *Kāśikā*,⁹ the adjective *bahu*, though covered by the previous *sūtra* बोतो गुणवचनात्,⁸ is included in this *gaṇa* in order to justify the fixed form *bahvī* enjoined by the next *sūtra* नित्यं द्वन्दसि.¹⁰ Vardhamāna, however, retains *bahu* in his *gaṇa* as a proper name.¹¹ Others recommend¹² the inclusion of *bahu* in this *gaṇa* in the sense of 'number or name'.

Tattvabodhinī,¹³ on the other hand, discards the retention of *bahu* in this *gaṇa* as well as the *sūtra* नित्यं द्वन्दसि¹⁴ on the ground that in Veda all alternative forms are found.

-
16. MH, 4.2.35
 17. *Vide* : Uddyota (MH, 4.2.35); गौरादिगणे मातामही-शब्दपाठोऽनार्थ इति भावः ।
 - 43 1. *Vide* : CV, 2.4.41
 2. *Vide* : BH, 3.4.74
 3. *Vide* : HBV, 2.4.31
 4. *Vide* : V, p. 87
 5. *Vide* : MB, p. 152
 6. AṢṬ, 4.1.43
 7. *Vide* : SC (pū) *sūtra* No. 226
 8. AṢṬ, 4.1.44
 9. *Vide* : K, 4.1.45, बहु-शब्दो गुणवचन एव । तस्य इह पाठ उत्तरार्थः ।
 10. AṢṬ, 4.1.46, this *sūtra* enjoins the application of the suffix *nīs* with the words of this *gaṇa* to justify their Vedic ussages like बहुव्रीणां गर्भो अपसाम् उपस्थात् (RV, 1.95.4) or बहुव्रीणां पिता बहुर् अस्य पुत्रः (RV, VI, 75.5)
 11. *Vide* : V, p. 90 ; बहुव्री । बहुर् नाम काचित् । गुणवचनात् (बहु-शब्दात्) 'उतो वाऽखरोः' इत्यनेन गुणवचनाद् विकल्पः सिद्ध एव ।
 12. *Vide* : BM on Sik, 4.1.45
 13. *Vide* : TB on Sik, 4.1.45 ; वस्तुतस्तु 'बहु' शब्दो 'नित्यं द्वन्दसि' इति सूत्रं च व्यर्थम् एव सर्वविकल्पानां द्वन्दसि व्यवस्थितत्वात् ।
 14. AṢṬ, 4.1.46

Vardhamāna¹⁵ treats this *gaṇa* as an *ākṛti-gaṇa*.

Śakati

From Kaiyaṭa's¹⁶ discussion about the application of the suffix *nīṣ* to the word *śakaṭi*, it appears that he is doubtful with regard to the inclusion of this word in this *gaṇa*. But Nāgeśa¹⁷ objects to it and entertains no such doubt.

Some commentators¹⁸ read the *gaṇasūtra* शक्तिः शस्त्रे as शक्ति-शस्त्री and take *śakti* and *śāstri* as two independent words. In that case, we shall have to accept the alternate form *śaktī* (ending in *nīṣ*) in the sense of 'strength, power, ability', etc., which we do not come across. It is only in the sense of 'a weapon' that the word *śakti* has the alternate form ending in long *ī*. Hence, the reading शक्ति-शस्त्रे seems to be the correct one. As regards the word *śāstri* (ending in long *ī*), which we find used in expressions like *śāstri śyāmā*, it can be justified otherwise also.

The three *gaṇasūtras*, इत्प्रत्ययेकात्, कृद् इकाराद् अ-वित्तनः, सर्वतोऽवित्तन्नयाद् इत्येके which are read in this *gaṇa* seem to be interpolations from the works of three different teachers. The presence of words like *śāri*, *vāri*, *ahi*, *kapi*, *munni*, etc., proves them to be superfluous. The expression *ity eke* itself shows that they are exotic; for, such a reference without name is against the style of Pāṇini. Moreover, of these three, each succeeding *sūtra* is more comprehensive than the preceding one. Had Pāṇini intended to include a *gaṇasūtra* in this *gaṇa*, he would have condensed them into a laconic expression like इतोऽक्त्यर्थात् as some later grammarians have done in their *sūtrapāṭhas*,¹⁹ and omitted the reading of the aforesaid words *śāri*, *vāri*, etc., in this *gaṇa*.

As regards another *gaṇasūtra* चन्द्रभागान्नयाम् (*Kāśikā*), we have three other variant readings, viz., चन्द्रभागा नयाम्²⁰, चन्द्रभागाद् अनयाम्²¹ (*Bhoja*) and चान्द्रभागा नयाम् (*Vardhamāna*). Pāṇini and Śakaṭāyana prescribe *nīṣ* to *candrabhāga* only when it denotes a river, but not when it denotes

15. *Vide* : V, p. 90

16. *Vide* : *Pradīpa* on MH, 1.4.3, p. 310; अथ तु बह्वृत्वादिषु शकटि शब्दो विभाषा द्वेषर्थं पठ्यते..... इत्यस्ति भेदः ।

17. *Vide* : *Uddyota* MH, loc. cit. असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् एतत् ।

18. *Vide* : NS, 4.1.45, p. 847; अन्ये तु 'शक्तिशस्त्री' इति शब्दद्वयं पठन्ति—शक्तिः, शक्तिः, शस्त्रिः, शस्त्री । Also TB. on Sik, 4.1.45; 'शक्तिः शस्त्री' इति पाठे तु शब्दद्वयम् । शस्त्रिः, शस्त्री ।

19. *Vide* : *Haima grammar* 2.4.32; *Cf.*, V, p. 89; कर्तृशून्याद् इकारतः ।

20. *Vide* : CV, 2.3.41.

21. BH, 3.4.75.

the name of a deity or of a woman.²² Some grammarians prescribe the optional suffixing of *nīṣ* to the name of a river which flows from the mountain *Candrabhāga* and take the suffix *aṇ*. In all other cases, the feminine form, according to them, would be *Candrabhāgī*.²³ *Vāmana*, on the other hand, prescribes the optional suffix *nīṣ* to the word *Candrabhāga* in the general feminine sense, and not when it is to denote the name of a river (in which case, it will be *Candrabhāgā*).²⁴ The author of *Kātantra-pariśiṣṭa*²⁵, *Bhoja*²⁶ and *Vardhamāna*,²⁷ however, hold the same view as that of *Vāmana*, but with the addition of the suffix *aṇ* to *Candrabhāga* (i.e., *Cāndrabhāga*).

In spite of the alternate names prescribed for the ancient river, the name *Candrabhāgā* was the name most commonly used for the modern river *Chenāb* or the combined current of the *Chenāb* and *Jhelum*²⁸ in the *Purāṇas*²⁹ and the *Mahābhārata*.³⁰ Greek historians call it *Acesines*.²⁸

44. KROḌĀDI-GAṆA (4.1.56)

This *gaṇa* is unanimously accepted as an *ākṛti-gaṇa* by all grammarians.

Kroda

*Jinendrabuddhi*¹ and *Vardhamāna*² consider that the word in the *gaṇa* is read in the feminine gender, viz., *kroḍā*. In *Vardhamāna*'s *kārikā*³

22. *Vide* ; V. p. 88 ; पाणिनि-शकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्च चन्द्रभागी, चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा नाम देवता स्त्री वा काचिद् इत्याहतुः ।
23. *Ibid*, pp. 88-89 ; केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । 'ततः प्रभवति' इति 'अणि' चान्द्रभागी चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभागी अन्या इत्युदाहरन्ति ।
24. *Ibid*, p. 88 ; यदृच्छया चन्द्रभागी, चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागा इति मत-द्वयं वामनाचार्यस्य ।
25. *Vide* : चान्द्रभागाद् अनयाम् । अनयाम् अर्थे चान्द्रभागाद् ईर् भवति । चन्द्रभाग-भवा चान्द्रभागी युतिः । अनयाम् इति किम् ? चन्द्रभाग नाम गिरिः । 'तत्र भवति' इति अणि चान्द्रभागा नदी, quoted in V, p. 89, f.n. No 2.
26. *Vide* : V, p. 89 ; भोजस्तु 'चान्द्रभागाद् अनयाम्' इति पठान् । But in the published work the reading is चन्द्रभागान् नयाम्.
27. *Ibid* p. 88 ; चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा नदी 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङी प्राप्तिः । स शोणादि-पाठान् नद्यां निषिव्य अन्यत्र विधीयत इति विकल्पार्थः ।
28. *Vide* : GD, p. 47
29. *Vide* : सिन्धोस् तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
एतान् जनपदान् सर्वान् भोक्ष्यन्ते स्लेच्छजातयः ॥
found in almost all the ancient *Purāṇas*.
30. *Mahābhārata*, *Śabhāparva* (91.23) ; *Bhīṣma-parva* (9.15) ; *Anuśāsanika-parva* (64.7), etc.
- 44 1. *Vide* : NS, 4.1.56 ; 'क्रोडा' शब्दः स्त्रीलिङ्गः, 'क्रोडा-धाया-जिह्वा' 'माया' इति लिङ्ग-कारिकायां पाठान् । 'कल्याणी क्रोडा अस्या' इति विग्रहः ।
2. *Vide* : V, p. 73 ; क्रोडाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ... कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः ।
3. *Ibid* ; loc. cit. क्रोड-वाला-गला-भाल-भगोखाः खरसंयुताः ।

and its explanation, however, the reading is *kroḍa* in its crude (*prātipadika*) form. But the authors of *Dhātupradīpa*,¹ *Durghaṭavṛtti*¹ and *Dhātuvṛtti*⁵ read the feminine form in accordance with Jinendrabuddhi. Ratnamati⁶ takes this word as masculine (i.e. *kroḍaḥ*).

45. ŚĀRṆGARAVĀDI-GAṆA (4. 1. 73)

This *gaṇa* is found only in the Pāṇinian and Bhoja¹ schools.

In view of the *Vārtika* नृ-नराभ्याम् अञ् -वचनम् of Kātyāyana,² the *gaṇasūtra* नृ-नरयोर् वृद्धिश्च appears superfluous and a later interpolation. Bhaṭṭoji Dīkṣita,³ however, ascribes it to Pāṇini himself, while Nāgeśa holds it to be unauthentic.⁴

Putra

This word is not read in this *gaṇa* in any of the manuscripts or printed editions of the *Gaṇapāṭha*. The *Vārtika* वा सूतका-पुत्रका-वृन्दारकाणाम् उपसंख्यानम्⁵ also makes the reading of *putra* unnecessary. Kaiyaṭa,⁶ and Bhaṭṭoji Dīkṣita⁷ seem to include this word in this *gaṇa*; for, they read the word *putrikā* instead of *putraka* in the *Vārtika* वा सूतका-पुत्रका-वृन्दारकाणाम् उपसंख्यानम् for the formation of *putrakā*. And for the formation of the word *putrikā*, they go through a very tortuous process. They first suffix *nīn* to the word *putra* by the corresponding *sūtra* शाङ्गैरवाद्यञो ङीन्⁸ to form *putrī*. Then they add the pleonastic suffix *kan* to shorten its *ī* by केऽणः⁹ and affix *ṭāp* to it.

4. Vide : DTV, p. 84 ; कथं 'कल्याणक्रोडी' ? उच्यते 'क्रोडा' शब्दोऽत्र उपात्त इति न्यासे उक्तम् । तेन 'क्रोड' शब्दात् 'कल्याणक्रोडी' इति रक्षितः ।
5. Vide : DV, p. 335
6. Vide : V, pp. 73-74 ; रत्नमतिस्तु 'कल्याणः क्रोडो यस्या' इति विग्रहं दर्शयन् पुल्लिङ्गात् ख्यापयति ।
- 45 1. Vide : BH. 3.4.117-25
2. Vide : MH, 4.4.49, p. 260
3. Vide : SK, 1.1.7, 'नृनरयोः' इति पठतः सूत्र-कृतो मते ।
4. Vide : Uddyota on *Pradīp* (MH, 4.4.49, p. 260); अनेनैव उभयोर् नायां सिद्धायां 'नृनरयोर् वृद्धिश्च' इति गणसूत्रम् अनार्षम् ।
5. MH, 6.3.70, p. 823
6. Vide : *Pradīpa* on the *Vārtika* वा सूतका.....उपसङ्ख्यानम् (MH, 7.3.45 p. 203); पुत्र-शब्दात् शाङ्गैरवादित्वात् ङीन् प्रत्ययः । ततः स्वार्थे 'कन्' । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तस्य पक्षेऽकारो विधीयते ।
7. Vide : PrM (pū), 237
8. AṢṬ, 4.1.73
9. AṢṬ, 7.4.13

Again, for the justification of the alternate form *putrakā*; they adopt the queer method of splitting the initial *vā* of the *Vārtika* into *vā + a*, thereby replacing optionally the *i* of *putrikā* by *a*, and, in the other two words *sūtaka* and *vyndāraka* substituting this *a* for their original *a* in order to prevent the operation of the *sūtra* प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इद् आप्यसुपः¹⁰ which substitutes *i* for *a*.¹¹

Nāgeśa¹² also resorts to the same method of splitting *vā* into *vā* and *a* for the justification of *putrakā*, and also argues¹³ in support of this view on the ground of accentuation and says that the injunction of substituting optionally *putraṭ* for *duhitṛ* in the *Vārtika* सूतोऽग्र-राज-भोज-कुल-मेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ् वा¹⁴ implies no repetition on the part of Kātyāyana in spite of the presence of this word in this *gaṇa*. For, the word *putra* read in the *gaṇa* will have the suffix *nīn* by which the accent would fall on the first syllable, but the indicatory *ṭ* in the word *putraṭ* of the *Vārtika* would enjoin the suffix *nīp* and shift the accent to the last syllable.¹⁵

The authors of *Kāśikā*,¹⁵ *Nyāsa*¹⁶ and *Viṭṭhala* commentary on *Prakriyākaumudī*¹⁷, however, agree with the *Gaṇapāṭha* version of this *gaṇa*, and ascribe the reading of *putra* in this *gaṇa* to other authorities. In that case, Jinendrabuddhi, while explaining the statement of *Kāśikā*, considers the *Vārtika* सूतोऽग्र....., etc., as redundant. But, in his opinion, the citation of *śailaputrī* in *Kāśikā*, on the other hand, confirms the

10. AṢṬ, 7.3.44

11. *Vide* : Sik, 7.4.45 ; 'सूतका-पुत्रिका.....वेति वक्तव्यम्'—इह 'वा अ' इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन 'पुत्रिका' शब्दे डीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्र इत्व-बाधनार्थम् अकारस्यैव पक्षेऽकारः ।

12. *Vide* : Uddyota on *Pradīpa*, (MH, 7.3.46, p. 203); वार्तिके 'पुत्रक' इति अकारमध्य-पाठोऽपपाठः कैयट-विरोधात् । अकार इति—'वा अ' इति छेदेन इत्यर्थः । सूत-कादौ तु इत्वबाधनार्थ एव पक्षेऽकार इति बोध्यम् ।

13. *Vide* : Uddyota (MH, 6.3.70, p. 823); न चेदं शाङ्गैरवादि-गणे पुत्र-शब्द-पाठाद् व्यर्थम् । स च 'प्रत्ययस्थाद्' इति सूत्रस्थ 'सूतिका-पुत्रिका०' इति वार्तिकाद् आवश्यक इति वाच्य, स्वरे भेदात् । डीनन्तेन तत्पुरुषे सूतादि-पुं शब्देभ्यः परत्वे 'पुत्र-पुम्भ्यः' इत्यनेन 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषया पुकारोकारोदात्तत्वम् । पुत्रङ् आदेशो तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वात् । अतस् तत्र 'उदात्तनि-वृत्ति' स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

14. MH, 6.3.70, p. 823

15. *Vide* : K, 6.3.70 ; केचित्तु शाङ्गैरवादिषु 'पुत्र' शब्दं पठन्ति । तस्य 'पुत्री' इति भवति ।

16. *Vide* : NS, 6.3.70, p. 465 ; केचित्तु शाङ्गैरवादिषु 'पुत्र' शब्दं पठन्ति इति । तान्प्रति नेदम् उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

17. *Vide* : PKV (pū) p. 673 ; केचित्तु शाङ्गैरवादिषु 'पुत्र' शब्दं पठन्ति तेषां 'पुत्री' इति स्यात् । तेन 'शैलपुत्री' इत्यादि सिद्धम् ।

reading of the word *putra* in *Śārngaravādi-gaṇa*.¹⁸

Referring to both the views with regard to the reading of the word *putra* in, as well as to the exclusion of it from, the *gaṇa* Haradatta¹⁹ leaves the matter undecided without giving his own opinion.

In our opinion, all this discussion about the reading of *putra* in this *gaṇa* and the necessity of composing the *Vārtika* सूतोग्र-राज *etc.*, could have been avoided by taking the word *putra* as inclusive in the *ākṛti-gaṇa* *Gaurādi*.

Explaining the accent of *śacī* in the word *śacīpati*, the author of *Kāśikā*²⁰ remarks that some authorities include the word *śacī* also in this *gaṇa*. According to them, the accent would fall on its first syllable. Bhaṭṭoji Dikṣita follows those authorities.²¹

46. KRAUḌYĀDI-GAṆA (4.1.80)

This *gaṇa* is expressly mentioned as an *ākṛti-gaṇa* by Bhoja,¹ Hemacandra,² Vardhamāna³ and the author of the *Viṭṭhala*⁴ commentary as well as in the manuscript No. 3. From the statement येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते ईवदत्या याज्ञदत्येति ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः in the *Kāśikā*,⁵ too, we gather that its author too regarded it as an *ākṛti-gaṇa*, though he is silent on this point. According to Kātyāyana, if the words with the *anantarāpatya*

18. *Vide* : NS, 6.3.70, p. 465; 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति—अनेन शाङ्गर्वादिषु पुत्र-शब्दस्य पाठं द्रष्टव्यम् । The author of *Bhāṣāvr̥tti* also seems to read *putra* in this *gaṇa* as is evident from the word *putrī* given by him as an instance.
19. *Vide* : PM, 4.1.73; नात्र आप्तभाषितम् अस्ति । *Cf.* TB on Sik, 4.1.73; पुत्र-शब्दोऽत्र गण्ये पठ्यते । ततः स्त्रियां ङीन् । पुत्री । न च 'पुत्र' शब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम्—'आत्मजस्य तनयः सुतुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर् दुहितरं सर्वे' इत्यमरोक्तेः । तेन 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति' 'कुर्वे तद् उर्वीपति-पुत्रि सर्वम्' इत्यादि-प्रयोगा निर्वाधा एव । यत्तत्र हरदत्तेनोक्तं 'केवलः पुत्र शब्दः स्त्रियां नास्ति' इति तद् उपेक्ष्यम्, उदाहृत-कोश-विरोधान् । 'सूतिका-पुत्रिका०' इत्यत्र स्वग्रन्थ-विरोधाच्च । एवं च 'सूतोग्रराज'.....'दुहितुः पुत्रङ् वा' इति 'कारे सत्यागदस्य' इति सूत्रस्थ-वार्तिकं व्यर्थम् इति इति मनोरमायां स्थितम् ।
20. *Vide* : K, 6.2.140; शची शब्दः.....के चित्तु शाङ्गर्वादिषु पठन्ति । तेषाम् आद्युदात्तः *Cf.* PKV (ū), p. 777; केचिच् छाङ्गर्वादिपाठेनाद्युदात्त इत्याहुः ।
21. *Vide* : Sik, 6.2.141; शचीपतिम्—'शाङ्गर्वादित्वाद् आद्युदात्तः शची शब्दः ।
- 46 1. *Vide* : BH; 3.4.102
2. *Vide* : HBV, 2.4.80
3. *Vide* : V, p. 68; आकृतिगणोऽयम् । तेन आश्वक्या, काश्या, रौड्या, याज्ञदत्या इत्यादयो द्रष्टव्याः ।
4. *Vide* : PKV (pū), p. 736
5. K, 4.1.79

suffixes (which are substituted by *ṣyaṇ*) cited as illustrations of the *sūtra* गोत्रावयवात्⁶ be included in the *Krauḍyādi-gaṇa*, then there would be no need of this *sūtra* at all.⁷ From this, it may be inferred that Kātyāyana,⁷ Patañjali⁷ and their commentators like Kaiyaṭa⁸ and Nāgeśa⁸ also consider it to be an *ākṛti-gaṇa*.

Kātyāyana⁷ and Patañjali⁷ call this *gaṇa* as *Rauḍhyādi*. In Kaiyaṭa's⁹ opinion, this name was given by some grammarian older than Pāṇini. The very late grammarian, Jaina Śākaṭāyana, calls it *Rūḍhādi*¹⁰ which, no doubt, is a corrupt form of *Rauḍhyādi*. Burnell, following Bühler, has suggested on certain evidences, which he had collected, that the Jaina Śākaṭāyana's grammar is based on the old Śākaṭāyana school.¹¹ If this suggestion be correct, then Kaiyaṭa's statement may be taken to refer to this older school.

Gau-kakṣya

From the *Vārtika* व्यङ्गः सम्प्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः¹² of Saunāga Ācāryas and the express statement गौकक्ष्य-शब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते of Patañjali¹², there remains no doubt that the word was present in this *gaṇa* of Pāṇini. Pāṇini had read this word in order to justify the formation of the expressions *gaugakṣīpatiḥ* and *gaugakṣīputraḥ*. It appears that some time after these two expressions went out of vogue and *gokakṣyā-patiḥ* and *gokakṣyā-putraḥ* only became current. In order to debar the operation of *samprasāraṇa* obtained by the *sūtra* व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्र-पत्योस् तत्पुरुषे¹³ the Saunāga grammarians composed the above *Vārtika*. Patañjali¹⁴ also strongly supports this view. Since, in his opinion, the word *gaugakṣyā*

6. AṢṬ, 4.1.79.
7. *Vide* : MH, 4.1.79, p. 102; सिद्धं तु रौड्यादिषु उपसङ्ख्यानात्—सिद्धम् एतत् । कथम् ? रौड्यादिषु उपसङ्ख्यानत् । रौड्यादिषु उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । के पुन रौड्यादयः ? ये क्रौड्यादयः ।
8. *Vide* : *Uddyota* (MH, 4.1.79, p. 102); क्रौड्यादि-पाठात् सिद्धे सूत्रवैयर्थ्यं मनसि निधाय आह “भारद्वाजीयाः” ।
9. *Vide* : *Pradīpa* on MH, 4.1.79, p. 102, ये क्रौड्यादय इति—पूर्वाचार्य-संज्ञया एवम् अभिहितम् इत्यर्थः ।
10. *Vide* : SA, 1.3.4.
11. *Vide* : *Supra*, p. 50
12. MH, 4.1.72, p. 92.
13. AṢṬ, 6.1.13.
14. MH, 4.1.72, p. 92; षाच्च यञश् चाप्—षाच्च यञश् चाप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या, पौत्तिमाष्या । तत्र अयम् अप्यर्थः गौकक्ष्य-शब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते ‘गौकक्षी-पुत्रः’ इति सम्प्रसारणं न प्राप्नोति । इष्टम् एव एतत् सङ्गृहीतम् । ‘गौकक्ष्या-पुत्रः’ इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—‘व्यङ्गः सम्प्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध’ इति ।

can be formed by the *Vārtika* पाञ्च यञश् चाप्, *gaukakṣya* should be excluded from this *gaṇa*. Vardhamāna,¹⁵ too, omits *gaukakṣya* from his *Krauḍyādi* and justifies the formation of *gaukakṣya* according to the same rule as applies to the formation of *pautimāṣyā*.

It would be interesting to note that the word *śālmālī* of this *gaṇa* was not only the name of a tree, but also that of an island of which the corrupt forms 'Chaldia' or 'Chil-diā' are still current.¹⁶ The Bhoja Kṣatriyas mentioned in the *gaṇasūtra* भोज-क्षत्रिये were an ancient tribe mentioned in the Indian History.¹⁷

47. AŚVAPATYĀDI-GAṆA (4.1.84)

For brevity's sake Candragomin¹ has called this *gaṇa* as *Aṣvādi* and read the words of the *gaṇa* without the second member *pati*. Śākaṭāyana,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ begin their *gaṇa*-list with the word *dhana* and call their *gaṇas* as *Dhanādi*. As a matter of fact, the elimination of the second member *pati* from the *sūtra* अश्वपत्यादिभ्यश् च⁵ and from the words of the *gaṇa* is desirable and is an improvement on Pāṇini.

49. BĀHVĀDI-GAṆA (4.1.96)

This *gaṇa* is treated as an *ākṛti-gaṇa*. Thinking that patronymical relation of anybody with *bāhu* is not possible, Mādhava, in his *Dhātuvṛtti*,¹ justifies the formation of *saubāhavi* according to *Tadanta-vidhi*. But the occurrence of *bāhavi* as a *gotra*-name in the expression जानन्ति बाहवि-गार्ग्य-गौतमः of the *Āśvalāyana Śrautasūtra*, proves that the illustration *bāhavi* given by Patañjali is correct, and that the supposition of Mādhava is not tenable.¹

15. *Vide* : V, p. 68, केचिद् 'गौकक्ष' शब्दं यञन्तम् अत्र पेटुः । तन्मते 'गौकक्ष्या' । फलं तु गौकक्षीपतिः, गौकक्षीपुत्रः । व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं भवेद् इति गोनदीयो मन्यते । अस्माकं तु मते पौत्तिमाष्यावत् सिद्धिः । तथा 'गौकक्ष्यापतिः' 'गौकक्ष्यापुत्रः' इत्येव भवितव्यम् । अत्र अपाठात् । तथा च सौनागाः पठन्ति—'व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणे गौकक्ष्या-प्रतिषेधः ।

16. *Vide* : GD, p. 175.

17. *Vide* : PHAI, p. 76.

47 1. *Vide* : CV, 2.4.3; पत्युर अश्वपादेः ।

2. *Vide* : SA, 2.4.5.

3. *Vide* : HBV, 4.1.14.

4. *Vide* : V, p. 300.

5. AṢṬ, 4.1.84.

49 1. *Vide* : TB on Sik, 4.1.96; 'बाधु लोडने' इति धातौ 'केवलस्य बाहोर अपत्ययोगासम्भवात् सामर्थ्यात् तदन्त-विधौ सौबाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यम् इति ध्वनयन् आह 'बाहविर इति' । 'जानन्ति बाहवि-गार्ग्य-गौतमः' इत्याश्वलायन-सूत्र-प्रयोगाद् भाष्य-कृत्याद्युदाहरणाच्च 'बाहु' शब्दः संशारूपोऽस्तीति भावः, Cf., *Uddyota* on *Pradipa* (MH, 4.1.96); 'बाहुर' नाम ऋषिः 'जानन्ति बाहविः' इत्याश्वलायन-सूत्रात् ।

Māṣa-śarāvin

In the *Bāhvādi-gaṇa* of *Siddhānta-kaumudī*,² at least, this expression is split into two words *māṣa* and *śarāvin*. In a manuscript of *Kāśikā* only the words *māṣa* is found and not *śarāvin*. But, from the statement माष-शराव्यो³ नाम केचित् शाखिनः of Dhanvin,⁴ the correct reading seems to be the compound form *māṣa-śarāvi* probably patronym from *māśā-śarāvin*. This shows that there was in ancient times, a class of *R̥ṣis* called *Māṣasarāvins* who had their own Vedic tradition.

50. KUÑJĀDI-GAṆA (4.1.98)

In the *Kātantrā*¹ system, the *gaṇa* is treated as an *ākṛti-gaṇa*, though other systems are silent on this point.

51. NADĀDI-GAṆA (4.1.99)

Since there are numerous words ending with the suffix *āyana*, this *gaṇa* must be taken as an *ākṛti-gaṇa*, as Hemacandra¹ and Vardhamāna² have declared it to be.

In view of the presence of the word *śālaṅki* in the *Pailādi-gaṇa*,³ the authors of *Kāśikā*⁴ and *Nyāsa*⁵ are of the opinion that the word *śālaṅku* occurring in the *gaṇasūtra* शलङ्कु शलङ्कं च will obtain the suffix *phak* only when it denotes the Kauśika *gotra*, otherwise, when denoting a different *gotra*, it will be covered by the *ākṛti-gaṇā Bāhvādi* and obtain the suffix *iñ*.

-
2. *Vide* : Sik, edited by Śrīśa Chandra Vasu, Vol. I, p. 631.
3. The reading शराव्यः appears to be incorrect. It should be read as शराव्यः, the plural of शरावि.
4. *Vide* : VVI, Vol. I, p. 216.
- 50 1. *Vide* : KTV, 2.6.3, p. 117.
- 51 1. *Vide* : HBV, 6.1.53.
2. *Vide* : V, p. 279.
3. GP, 2.4.59.
4. *Vide* : K, 4.1.99 ; 'शलङ्कु शलङ्कं च' इति अत्र पठ्यते। शालङ्कायनः। पैलदिपु च 'शलङ्किक'-शब्दः पठ्यते। शालङ्किकः पिता शालङ्किकः पुत्रः। तत्कथम्? गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति। इज् एव अन्यत्र 'शलङ्किकः' इति।
5. *Vide* : NS (4.1.99); नडादिपु 'शलङ्कु शलङ्कं च' इति पठ्यते.....तेन 'शलङ्कायनः' इति भवति।.....पैलादिपु 'शलङ्किक' शब्द इजन्तः पठ्यते। तत् उत्पन्नस्य युव-प्रत्ययस्य लुग् यथा स्यात्—'शलङ्किकः पिता' शालङ्किकः पुत्रः' इति।.....तस्य 'शलङ्किक' शब्दस्य तत्र पाठो न युज्यते। नडादिपु पाठात् फका भवितव्यम् इति कृत्वा।.....तस्य परिहारम् आह.....कौशिकं यद् गोत्रं तत्रैव 'शलङ्कु' शब्दाद् आचार्याः फकं स्मरन्ति। ततोऽन्यत्र तु इज् भवति इत्यदोषः। स त्विज बाह्वादे आकृति-गणत्वाल लभ्यते।

In the chapters called *Pravarādhyāyas* of the *Baudhāyana*, *Āpastamba* and *Āśvalāyana Śrauta-sūtras*, the word *śālankāyana* is read in the *Viśvāmitra gotra*, but the *Āśvalāyana-śrautasūtra* also reads it in the *Bhṛgu gotra*.⁶ This seems to be an exception to the above view of *Kāśikā* and *Nyāsa*.

According to the *gaṇasūtra* अग्निशर्मन् वृष-गण्ये, the word *agniśarman* will take the suffix *phak* only when denoting the *Vṛṣagaṇa gotra*. But, as far as we know, the word *āgniśarmāyana* is nowhere traceable as denoting the said *gotra*. On the other hand, in the *Baudhāyana-śrauta-sūtra*, *Kātyāyana-Laughākṣi*, *Mānavapravarādhyāya* and *Matsya-purāṇa*, *vṛṣagaṇa* occurs as the name of an independent *gotra* and its derivations *vārṣagaṇa*, *vārṣagaṇi*, etc., are also found therein.⁷ In the Vedic section of *Prapañcahṛdaya*, this word is enumerated in the list of the *Ācāryas* of the *Sāmaveda*.⁸ Besides this, Pāṇini himself has read *vṛṣagaṇa* as an independent *gotra* in his *Gargādi-gaṇa*,⁹ and Patañjali accepts it as authentic by citing *vārṣagaṇyaḥ* as an example.¹⁰

In the manuscript No. 4 as well as in the works of Candragomin,¹¹ Bhoja¹² and Vardhamāna,¹³ the words *agniśarman* and *vṛṣagaṇa* are treated as two independent words.

52. VIDĀDI-GAṆĀ (4.1.104)

This *gaṇa* contains two *sub-gaṇas*, *Gopavanādi*¹ and *Haritādi*², both of which are used by Pāṇini in his *sūtras*.

Since, it is not expressly indicated that the *Gopavanādi* is a *pañhita-gaṇa* by the addition of the technical term *vṛt* at the end, *Kātyāyana* has composed the *Vārtika* प्राग् हरितादिभ्यः³ to supplement the corresponding *sūtra* न गोपवनादिभ्यः⁴ in order to debar the words of the *Haritādi* from

6. *Vide* : *Gotrapravaramaṇjari*, translated by John Brough, pp. 94, 146, 149, 153, 155.

7. *Ibid.*, pp. 159, 163, 168.

8. *Vide* : VVI, Vol. I, p. 240.

9. GP, 4.1.105.

10. MH, 1.1.50, p. 407, कर्ता, हर्ता, वार्षगण्यः ।

11. *Vide* : CV, 2.4.35.

12. *Vide* BH, 4.1.71-72.

13. *Vide* V, p. 276.

52 1. *Vide* : AṢṬ, 2.4.67.

2. *Vide* : AṢṬ, 4.1.100.

3. MH, 2.4.67, p. 375.

4. AṢṬ, 2.4.67.

being included in the *Gopavanādi* list. Candragomin⁵ and Bhoja⁶ have done the same by fixing the number of words in this *gaṇa* to eight in their *sūtra* न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः

In the *Kāśikā*, this *gaṇa* is admitted to be a sub-*gaṇa* of *Vidādi* and the number of the words in its list is also declared to be eight.⁷ From the statement that it is a mistake to include the remaining words of *Haritādi* in this *gaṇa*,⁸ it appears that the author of *Kāśikā* had come across such a reading in some works. Side by side with the *sūtra* न गोपवनादिभ्यः, *Gopavanādi-gaṇa* was probably treated by some later commentators as a *gaṇa* independent of *vidādi*.⁹

53. GARGĀDI-GAṆA (4.1.105)

In the *Kātantra* system, this *gaṇa* is treated as an *Ākṛti-gaṇa*. It also contains *Lohitādi*¹ and *Kaṇvādi*² as two sub-*gaṇas*.

Śakala

In the *Gargādi* list of Pāṇini, the *Lohitādi-gaṇa* ends with the word *kata* and the *Kaṇvādi* begins with the word *Kaṇva*, after the two intervening words *kurukata* and *anaḍuh*.³ This shows that the said two intervening words do not belong to these sub-*gaṇas*, but to the main *Gargādi-gaṇa*. According to this order, the word *śakala*, which follows the word *kaṇva*, is excluded from the *Lohitādi*. This would render the form *Śākalyāyanī*, cited in the *Mahābhāṣya*,⁴ as unjustifiable. Kātyāyana⁵ has, therefore, suggested the reading of *śakala* in the *Lohitādi* in addition to its inclusion in the *Kaṇvādi*. But, if *śakala* were to be read in the *Lohitādi* above, the usage शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः could not then be justified.⁶ Therefore, it was proposed by Ślokavārtikakāra to read *śakala* before the word *kaṇva* and after the word *kata*, and transfer the two intervening words, *kurukata* and *anaḍuh* elsewhere, i.e., before the word *lohita*. Now lying in between *kata* and *kaṇva* the word

5. *Vide* : CV. 2.2.116.

6. BH, 4.4.158

7. K, 2.4.67. विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गोपवनं श्वापर्य—एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः ।

8. *Ibid.* loc. cit. परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः

9. *Vide* : PM, 2.4.67; वृत्तिकारस्तु चतुर्थे अत्र च पृथक् पाठं मन्यते ।

53 1. *Vide* : AṢṬ, 4.1.18.

2. *Vide* : AṢṬ, 4.2.111.

3. *Vide* : *Pradīpa* on MH, 4.1.18, pp. 56-57; गर्गादिषु कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कणव, शकल इत्येवं गणसन्निवेशः ।

4. 1.18

5. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 4.1.18, p. 56) लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्गं ख्यातम् ।

6. *Vide* : MH. 4.1.18, यदि पुनर अयं शकल शब्दो लोहितादिषु पठ्येत ? तत्र शाकल्यस्य इह हि 'शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः' इति 'कणवादिभ्यो गोत्रे' इत्ययं न स्यात्

śakala may be accepted to belong to both the sub-*gaṇas* by *tadanta* and *tadādi* methods respectively.⁷

Manu

In spite of the presence of the word *manu*, in the *Lohitādi*, we find the usage *mānavī* in the expression मानवी प्रजा, whereas it should have been *mānavyāyanī* according to the *sūtra* सर्वत्र लोहितादि-कतन्तेभ्यः.⁸ This anomaly is explained in *Kāśikā* by saying that the form *mānavyāyanī* would be formed only to denote the *gotra*-offspring, while for denoting a descendant in general, the suffix *yañ* and *ṣpha* will not be added.⁹ But, in that case, the forms *Jāmadagnya* (Paraśurāma) and *Pārāśarya* (Vyāsa) for the general descendants of Jamadagni and Parāśara, would be regarded as irregular. So they are treated as exceptions formed by super-imposition of *gotra*-forms (*gotra-rūpādhyāropa*) on the proper *apatya*-forms *Jāmadagna* and *Pārāśara*.¹⁰

Vatanda

When the word *vataṇḍa* was already read in the *Gargādi-gaṇa*, what was the necessity of composing the *sūtra* वतण्डाच्च¹¹ which also enjoins the addition of the suffix *yañ*? To this, Patañjali¹² replies that Pāṇini had to introduce this *sūtra* here in view of another *sūtra* लुक् स्त्रियाम्,¹³ which he intended to compose for justifying the form *vataṇḍī*. To the objection why then लुक् स्त्रियाम्¹³ was not included as a *gaṇa-sūtra* after the word *vataṇḍa* in the *Gargādi-gaṇa*,¹⁴ Patañjali says that, in that case, the relation of *vataṇḍa* with *āṅgirasa* by the *anuvṛtti* of *āṅgirase* from the

7. *Ibid.*

कण्वात् तु शकलः पूर्वैः कताद् उत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ।

Here Kaiyata says; गर्गादिषु कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल इत्येवं गणसन्निवेशः । तत्र 'अनडुह-कुरुकत' शब्दौ अतः स्थानाद् अपकृष्य अन्यत्र पठितव्यौ । 'शकल' शब्दस्तु 'कत कण्व' शब्दयोर् मध्ये पठितव्यः—'कत, शकल, कण्व' इति । तत्र 'कतस्य अन्तः कतन्तः' इति तत्पुरुषेण 'शकल' शब्द उच्यते ।.....तथा 'कतोऽन्तो येषां यानि' तानि कतन्तानि ।

8. AṢṬ, 4.1.18

9. *Vide* : K, 4.1.105; 'मनु' शब्दोऽत्र (गर्गादौ) पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा ? 'गोत्रे' इत्युच्यते अपत्य-सामान्ये भविष्यति ।

10. *Ibid.* कथम् अनन्तरो रामो जामदग्न्यः व्यासः पाराशर्य इति ? गोत्र-रूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्य-विवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं 'जामदग्नः', 'पाराशरः' इति ।

11. AṢṬ, 4.1.108.

12. *Vide* : MH, 4.1.108 ; किमर्थम् इदम् उच्यते, न 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्येव सिद्धम् ? 'लुक् स्त्रियाम्' इति वक्ष्यामि इति ।

13. AṢṬ, 4.1.109.

14. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 4.1.108) 'यदि इति'—गर्गादिगणे एव 'वतण्ड' शब्दानन्तरं 'लुक् स्त्रियाम्' इति पठितव्यम् इति भावः ।

previous *sūtra* कपिवोधाद् आङ्गिरसे would be cut off.¹⁶ The *Kāśikā* has made it more clear by saying that since the word *vataṇḍa* is read both in the *Gargādi* and *Śivādi*, it will take both the suffixes *yañ* and *aṇ* respectively. To denote the *āṅgirasu gotra*, *viṭaṇḍa* will take only *yañ* and not *aṇ*, but otherwise it can take both.¹⁷

Babhru, Kapi

Both these words are read in the *Gargādi-gaṇa* for the formation of *bābhavyāyañī* and *kāpyāyañī* in the feminine gender by the suffixes *yañ* and subsequently *ṣpha* by the *sūtra* सर्वत्र लोहितादि-कतन्तेभ्यः.¹⁸ But these two words have also been incorporated in the *sūtras* मधु-बभ्रवोर ब्राह्मण-कौशिकयोः¹⁹ and कपि-बोधाद् आङ्गिरसे²⁰ respectively in order to restrict the application of *yañ* to these words for denoting the descendants of Kauśika and Āṅgarasa *gotras* respectively.

According to Jinendrabuddhi, the inclusion of *kauśika* in the *Gargādi-gaṇa* in connection with *babhru* (probably in the form of a *gaṇa-sūtra* like बभ्रुः कौशिके) would have made Pāṇini's *sūtra* मधु-बभ्रवोर ब्राह्मण-कौशिकयोः¹⁹ much briefer. From this he concludes that the *Gaṇapāṭha* does not belong to Pāṇini.²² But the insertion of *gaṇa-sūtras* in the *gaṇas* was not the style of Pāṇini. Such *gaṇa-sūtras* are either unnecessary or, where necessary, they were taken from the works of other Ācāryas or adopted from Kātyāyana's *Vārtikas* as the difference of their style shows.²³

55. ŚIVĀDI-GAṆA (4. 1. 112)

Vardhamāna¹ and Nāgeśa² treat this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*. It is surprising how, citing the quotation सहज-चापल-दोष-समुद्धतः from the *Śiśupālavadha*, the author of *Durghaṭa-vṛtti*³ justifies the addition of the suffix *aṇ* to the abstract noun *cāpala* by including it in the *Śivādi-gaṇa*

16. Vide : MH, 4.1.108 ; यदि पुनस् तत्रैव उच्येत ? नैवं शक्यम्, 'आङ्गिरस'-ग्रहणं हि विच्छिद्येत् ।
17. K, 4.1.108 ; किमर्थम् इदं यावता गर्गादिषु अयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते-तत्र अनाङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तु उभयत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयम् अपि भवति—वातण्ड्यः, वातण्डः ।
18. AṢṬ, 4.1.18.
19. AṢṬ, 4.1.106.
20. AṢṬ, 4.1.107.
21. Vide ; K, 4.1.106 ; 'बभ्रु' शब्दो गर्गादिषु पठ्यते । ततः सिद्धे यञि कौशिके नियमार्थं वचनम् । 1.4.107 ; 'कपि' शब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् ।
22. Vide : NS, 4.1.106 ; अथ गण एव 'कौशिक' ग्रहणं कस्मान्न कृतम् ? कः पुनरु एवं सति गुणो भवति ? सत्रे पुनरु 'बभ्रु'-ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । सत्यम् एतत् । अपाणिनीय-त्वाद् गणस्य । नैवं चाकरणे पाणिनिरुपात्मम् अर्हति ।
23. Vide : *supra* pp. 36-38
- 55 1. Vide : V, p. 261.
2. Vide : LSS(u), p. 288.
3. Vide : p. 94.

which prescribes *aṇ* in the sense of *apatya* (a son or descendant) only. In our opinion, it should be referred to the *Yuvādi-gaṇa*⁴ in which the word *capala* is actually read. Pointing out that some of the word read in this *gaṇa* are meant to debar the application of suffixes other than *aṇ* while others are read for enjoining the addition of *aṇ* as alternative to some other suffix, the authors of *Kāśikā*,⁵ *Nyāsa*⁶ and *Tattvabodhini*⁷ also seem to admit this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*. Bhaṭṭa Yajñeśvara is also of the same view.⁸

Sapatnī

There is a discussion whether the word read in this *gaṇa* should be *sapatnī* or *sapatna*. Nāgeśa⁹ thinks that it is *sapatna*.

Commenting on the *Vārtika* भस्यादे तद्धिते,¹⁰ Patañjali¹¹ remarks that according to this *Vārtika*, the word *sāpatna* cannot be formed, because there would be a change to the masculine form (*puṁvad-bhāva*) in the word *sapatnī*. Explaining this Kaiyaṭa¹² says that in that case, the resulting form would be *sāpataḥ* (and not *sāpatnaḥ*). Nāgeśa further explains that if the word *sapatnī* is taken to mean 'a co-wife' (समानः पतिर्यस्याः) the word *pati* will invariably have the augment *n* and the suffix *nī*.¹³ Now, if *aṇ* were suffixed to this *sapatnī*, it would result in the formation of *sāpataḥ* by *puṁvad-bhāva* (and not *sāpatnaḥ*).

In the next statement to the previous one, Kātyāyana and Patañjali say that the word *sāpatna* is formed (not from *sapatnī*, but) from another different word *sapatna*.¹⁴ Kaiyaṭa¹⁵ also infers the existence of the word

4. GP, 5.1.130.
5. *Vide* : K, 4.1.112 ; 'तच्चन्' शब्दोऽत्र पठ्यते कारि-लक्षणम् उदीचाम् इञं वाधितुम् । 'गङ्गा' शब्दः पठ्यते तिकादि-फिञा शुभ्रादि-ढका च समावेशार्थम्.....'विपाश' शब्दः पठ्यते कुञ्जादि-लक्षणेन च्फञा समावेशार्थम् ।
6. *Vide* : NS, 4.1.112.
7. *Vide* : TB on SiK, 4.1.112.
8. *Vide* : GR. fol. 61.
9. *Vide* : *Uddyota* on *Pradīpa*, (MH, 6.3.35, pp. 797, 798); तस्मात् शिवादौ 'सपत्न' इति भिन्ना प्रकृतिर्य एव पठ्यते न तु 'सपत्नी' इत्येव भाष्याशयः ।
10. MH, 6.3.35, p. 796.
11. *Ibid.* pp. 796-97 ; यदि अदे (पुं वदभावः) इत्युच्यते.....इह च (पु वदभावः) प्राप्नोति 'कौण्डिन्यः' 'सापत्नः' इति ।
12. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 6.3.35, p. 797) 'सपत्नी' शब्दाद् अणि 'सापतः' इति प्राप्नोति ।
13. *Vide* : *Uddyota* (MH. 6.3.35, pp. 797-98)
14. *Vide* : MH, 6.3.35, p. 797 : सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्—'सपत्न' शब्दः प्रकृत्यन्तरम् अस्ति ।
15. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 6.3.35, pp. 797-98) 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । तस्माद् एव शाङ्करवादिषु दृष्टान् ङीनि कृते 'सपत्न्या अपत्यम्' इति शिवाद्यणि पुं वदभावे 'सापत्नः' सिध्यति ।

sapatana from Pāṇini's *sūtra* व्यन् सपत्ने. As this word is read in the *Śārngaravādi*, it will take *nīṣ* to form *sapatnī*. From this, the word *sāpatna* is formed by the addition of *aṇ* by the *sūtra* शिवादिभ्योऽण्.¹⁶ From this, it is evident that Kaiyaṭa reads *sapatnī* in this *gaṇa*. But Nāgeśa¹⁷ explains the statement of Kaiyaṭa in another way. He says that word read in this *gaṇa* is *sapatna*, and by the *Paribhāṣā* प्रातिपदिक-ग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणम्,¹⁸ we can add *aṇ* even to *sapatni* and get the form *sāpatna*. Bhaṭṭoji Dīkṣita,¹⁹ however, says that the word *sapatni* has three meanings, viz., (i) when formed from *sapatana*, 'enemy' by the addition of *nīn* under the *Śārngaravādi-gaṇa*,²⁰ it means a female enemy; (ii) when formed from समानः पतिर्यस्याः it means a co-wife.' and has no corresponding masculine form, and (iii) when formed from the word *pati*, 'a lord', the word would mean 'a female servant having the same master', in which case, it would have a corresponding masculine form also.²⁰ According to Bhaṭṭoji, the word *sapatna* can be formed by the addition of the suffix *aṇ* under *Śivādi-gaṇa* in the sense of the 'son of a female-enemy or of a co-wife.' In this third sense, the word *sapatnī* will take the suffix *nya* by the *sūtra* दित्यदित्यादित्य-पत्युत्तर-पदादण्यः²¹ (and form the word सापत्य, 'son of female servant') and not *aṇ* because under this *gaṇa*, it is added to *rūdhī* words only.

The author of *Tattvabodhinī*²² denies the operation of *Purṇvadbhāva* in *sapatnī*, 'co-wife' by the addition of *aṇ* on the ground that the word *sapatnī* denotes a female and not a male (अ-भाषित-पंस्कत्वाद् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति. Hence, the formation of *sāpatna* is possible even from *sapatnī* under this *gaṇa*.

From the above, it appears that all these authorities, except Nāgeśa read the word *sapatnī* in this *gaṇa* which is corroborated by the *Gaṇapāṭha* of other schools as well.

In our opinion, the above discussion is mere hair-splitting and smacks of pedantry. The word *sapatnī* means 'a co-wife'. It is a common experience that co-wives, being rivals, are generally hostile to to each other. Thus, the word came to mean 'a female enemy'. From

16. AṢṬ, 4.1.112.

17. Vide : Uddyotu on *Pradīpa*, loc. cit.

18. PSS, 72.

19. Vide : SiK, 6.3.35; 'सपत्नी' शब्दस्य त्रिधा । शत्रुपर्यायात् 'सपत्न' शब्दात् शाङ्गरवादि-त्वात् ङीनि एकः । 'समानः पतिर्यस्या' इति विग्रहे विवाह-निबन्धनं 'पति'-शब्दम् आश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामि-पर्याय-पतिशब्देन भाषितपुस्कस् तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण्—सपत्न्याः अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पत्युत्तरपद'-लक्षणो ग्य एव न त्वण् । शिवादौ रूढयोर् एव ग्रहणात् । सापत्यः ।

20. GP, 4.1.73.

21. AṢṬ, 4.1.85.

22. Vide : TB on SiK, 6.3.35.

this, by back masculine formation, we can easily explain the word *sapatna* in the sense of 'an enemy'. From this *sāpatna* can be formed by the addition of *aṇ*.

56. ŚUBHRĀDI-GAṆA (4.1.123)

The *Kāśikā*¹ and *Tattvabodhinī*² infer from the particle *ca* in the *sūtra* शुभ्रादिभ्यश्च, ³ that this *gaṇa* is an *Ākṛti-gaṇa*. From the use of the word *mārdeya* in the *sūtra* न हास्तिन-फलक-मार्देयाः,⁴ too, it seems that Pāṇini also regarded it as such. Candragomin,⁵ Vardhamāna⁶ and the author of *Viṭṭhala* commentary on *Prakriyākaumudī*⁷ expressly call it an *Ākṛti-gaṇa*.

The *gaṇa-sūtra* लक्ष्मण-श्यामयोर् वासिष्ठे states that the words *Lakṣmaṇa* and *Śyāma* take the suffix *dhak* when denoting descendant of the family of Vasiṣṭha. Of these two names, only the form *Lakṣmaṇeya* is found in *Baudhāyana-śrauta-sūtra* to be the name of a descendant the Vasiṣṭha family.⁸ The other form *Śyāmeya* presents some difficulty; for, in the *Baudhāyana-śrauta-sūtra* it is *Śyāmāyani* that belongs to the Vasiṣṭha family⁹ and not *Syāmeya* which, in the *Śukla-Yajurveda-pariśiṣṭa* is said to belong to the Viśvāmitra family.¹⁰ The *Matsya Purāṇa*, on the other hand, regards *Śyāmāyana* as belonging to the Bharadvāja family.¹¹ The other form *Śyāmāyana* is said to belong to both Bharadvāja and Viśvāmitra families in the *Kātyāyana-laugākṣi*,¹¹ but only to the Viśvāmitra family in the *Matsya Purāṇa*.¹¹ The *Kātyāyana-laugākṣi*¹² and the *Matsya Purāṇa*¹³ both speak of a *gotra* called *Śyāma* in the Bharadvāja family. *Mānava-pravarādhyāya* speaks of *Śāmāyana* as belonging to the Viśvāmitra family.¹⁴ From this, it appears that these forms of *Śyāma* denoted indiscriminately the descendants of different families. We, therefore, cannot say on what basis the word *Śyāma* was included in the *gaṇasūtra*.

- 56 1. *Vide* : TB on SiK, 4.1.123 ; चकारस्तु आकृतिगणत्वद्योतनार्थं इत्याहुः ।
2. *Vide* : K, 4.1.123 ; चकारोऽनुक्त-समुच्चयार्थं आकृति-गणताम् अस्य द्योतयति ।
3. AṢṬ, 4.1.123.
4. AṢṬ, 6.2.101.
5. *Vide* : CV, 2.4.53.
6. *Vide* : V. p. 266.
7. *Vide* : PKV (pū). p. 714.
8. *Vide* : A translation of the *Gotrapravaramaṇjarī* by John Brough, p. 174.
9. *Ibid.* p. 175.
10. *Ibid.* p. 150.
11. *Ibid.* pp. 150, 156.
12. *Ibid.* p. 120.
13. *Ibid.* pp. 118, 121.
14. *Ibid.* p. 150.

60. KURVĀDI-GAṆA (4.1.151)

Vardhamāna¹ takes it as an *Ākṛti-gaṇa*.

Rathakāra

Seeing the word *rathākāra* read in this *gaṇa* to the words of which the suffix *nya* is prescribed by the *sūtra* कुर्वदिभ्यो ण्यः,² and finding the next *sūtra* सेनान्त-लक्षण-कारिभ्यश्च³ also prescribing *nya* to the words denoting artisans, the author of *Kāśikā*⁴ has indulged in niceties and made a fine distinction between the word *rāthakārya* formed by the former *sūtra* as meaning the 'descendant of a person belonging to the *rathakāra* caste', and that formed by the latter *sūtra* as meaning the 'descendant of *rathakāra*, an artisan.'

In our opinion, this distinction is futile as the form of the word is the same in both cases, and the caste also got its name from the class or guild of carriage-builders.

Keśinī

The descendant of *keśinī* by the addition of *nya* under this *gaṇa* is known as *kaiśinya*, but there is the obstacle of *pūrvadbhāva*, which would give the form *kaiśya*. To this, *Kāśikākāra*⁵ replies that in order to get the desired form *kaiśinya*, the word has been purposely read in the feminine form in this *gaṇa*.

In our opinion, this is poor justification; for, had the rule of reading feminine form for particular purposes been of universal application, it could easily have been adduced as an argument in the case of *sapatnī* and saved unnecessary long discussion.

Vena

According to the *gaṇa-sūtra* वेनाच्छन्दसि, the application of the suffix *nya* to the word *vena* is prescribed only for the Vedic form *vainya*. In classical Sanskrit this form is not regular⁶

- 60 1. *Vide* : V, p. 255 ; आकृतिगणोऽयं तेन अविमारक, षडाक, ऐन्द्रजालिकृत प्रसृतयो द्रष्टव्याः ।
 2. AṢṬ, 4.1.151.
 3. AṢṬ, 4.1.152.
 4. *Vide* : K, 4.1.151 ; 'रथकार' शब्दोऽत्र पठ्यते । स जातिवचनः । त्रैविणिकेभ्यः किञ्चिन् न्यूना रथकारजातिः । कारिणस् तु 'रथकार' शब्दाद् उत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः ।
 5. *Ibid.* 'केशिनी' शब्दः पठ्यते । तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति, स्त्री-प्रत्यय-निर्देश-सामर्थ्यात् ।
 6. *Ibid.* 'वेनाच् छन्दसि' इति पठ्यते । कथं भाषायां 'वैन्यो राजा' इति । छान्दस एवायं प्रमादात् कविभिः प्रयुक्तः ।

Vāmaratha

The word *vāmaratha* in this *gaṇa* will, no doubt, give the form *vāmarathya* which will have the accent on the last syllable on account of the suffix *nya*. In that case, it would take the suffix *cha* for denoting the sense of pupils, collection. *etc.* But seeing the usages like *vāmarathāḥ* *etc.*, for the pupils of Vāmarathya Kātyāyana composed the *Vārtika* वामरथस्य कण्वादिबत् स्वरवर्जम्⁷ in order to show that, except for the accent, the word *vāmaratha* should be treated as belonging to the *Kaṇvādi* for all other purposes. Thus, for denoting the pupil, the word *vāmarathya* will get the suffix *aṇ* and form the word *vāmaratha*. Its feminine form will be *vāmarathī* with the suffix *nīp* or *vāmarathyāyanī* with the suffix *ṣpha*. But, as to the accent, it will not be like *Kaṇvādi* words which get the accent on the first syllable. Its accent will be governed by the suffix *nya* as stated above.

61. *TIKĀDI-GAṆA* (4.1.154)

According to Vardhamāna¹, it is an *Ākṛti-gaṇa*.

Vṛsa

Normally, for denoting a descendant of *vṛṣa*, the form with the suffix *phiñ* would be *vārṣāyaṇi*, which occurs in the *Viṣṇu Purāṇa*.² But seeing the earlier form *vārṣyāyaṇi* which occurs in the *Āpastamba-śrautasūtra*,³ *Nirukta*,⁴ and *Māhabhāṣya*⁵ the author of *Kāśikā* has enjoined that before taking the suffix, the word *vṛṣa* would add a final *ya* to it (प्रत्यय-संयोगेन यकारान्तत्वम् इष्यते).⁶

Kauravya

This word denotes both the Brāhmaṇa and Kṣatriya *gotras*. In the first case, it adds the suffix *nya* by the *sūtra* कुर्वादिभ्यो ययः,⁷ while in the second, it gets *nya* by कुरु-नादिभ्यो ययः.⁸ In this *gaṇa* only the second one denoting the Kṣatriya *gotra* is to be taken, because it is immediately

7. MH, 4.1.151.

61 1. *Vide* : V, p. 273 ; आकृतिगणोऽयम् । तेन जैजयत-चौपयत-शैलाल-प्रभृतयो द्रष्टव्याः ।

2. *Vide* : MW.

3. *Ibid*.

4. *Vide* : Nir, 1, 2 ; षड्-भाव-विकारा भवन्तीति वाच्यार्थिः ।

5. *Vide* : 1.3.1; p. 173 ; 'षड्-भाव-विकाराः' इति ह स्माह भगवान् वाच्यार्थिः ।

6. K, 4.1.154.

7. AṢṬ, 4.1.151.

8. AṢṬ, 4.1.172.

preceded by the word *auraśa* which denotes a Kṣatriya *gotra*⁹ and takes the suffix *añ* by the *sūtra* जनपद-शब्दात् क्षत्रियाद् अञ्.¹⁰ Thus, the word *kauravya* of the Kṣatriya *gotra* will take the suffix *phiñ* by तिकादिभ्यः फिञ्,¹¹ while the other one of the Brāhmaṇa *gotra* will take *iñ* by the *sūtra* अत इञ्¹² for denoting a descendant. The word for a descendant in the case of a Kṣatriya would be *kauravyāyañi* while in the case of a Brāhmaṇa, *kauravya* (by the elision of *iñ*). According to *Nyāsa*,¹³ the above distinction, pointed out by the author of *Kāśikā*, is based on the illustration कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः given by earlier commentators under the *sūtra* एय-क्षत्रियार्थ-जितो यूनि लुग् आणञोः.¹⁴

62. VĀKINĀDI-GAṆA (4.1.158)

While discussing the *sūtra* वाकिनादीनां कुक् च¹ and the *Vārtika* कुटि प्रत्ययादेर् आदेशानुपपत्तिः² on it, Patañjali remarks that if the augment *kuk* in the *sūtra* were to be replaced by *kuṭ*, then there would be no need of the *gaṇa-sūtra* चर्मि-वर्मिणोर् न-लोपश्च for the elision of *n* in the words *carmin* and *varmin*. In that case, the augment *k* before the suffix *phiñ* would debar its substitution by *āyana*. This difficulty, however, is overcome by inferring the injunction of bringing the augment after the substitution from the particle *ca* in the above *sūtra* सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्-वचनात्. ...चेन संनियोगः करिष्यते कुट् च.³ But this procedure involves interference with the original *sūtra* of Pāṇini.

Now, the question arises why did Pāṇini prefer to put the augment *kuk* instead of *kuṭ*, which would have conduced to brevity by avoiding the necessity of the *gaṇa-sūtra* चर्मि-वर्मिणोर् न-लोपश्च. To this, Patañjali⁴ and Kaiyaṭa⁵ reply that the said *gaṇa-sūtra* already existed in the

9. *Vide* : K. 4.1.154 ; कौरव्य शब्दः पठ्यते । स च क्षत्रियवचनः । 'औरस' शब्देन क्षत्रिय-प्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो एयस् तदन्ताद् इया एव भवितव्यम् । तथा 'य-क्षत्रियार्थ-जितः' इत्यत्रोदाहृतं 'कौरव्यः पिता' 'कौरव्यः पुत्रः' इति ।
10. AṢṬ, 4.1.168.
11. AṢṬ, 4.1.154.
12. AṢṬ, 4.1.95.
13. *Vide* : NS, 4.1.154 ; यत एवं ब्राह्मण-गोत्र-वचनाद् इजैव भवितव्यम् । तथाहि 'एयक्षत्रिया' दि-सूत्रे पूर्वैर् अपि वृत्तिकारैः 'कौरव्यः पिता' 'कौरव्यः पुत्रः' इत्युदाहृतम् । यदि चातः 'फिञ्' स्यात् तदुदाहरणं युज्यते । नहि 'एय' प्रत्ययान्ताद् विहितस्य फिञो यूनि लुग् उच्यते । अपि तु अण्-इञोः ।
14. AṢṬ, 2.4.58.
- 62 1. AṢṬ. 4.1.158.
2. *Vide* : MH, 4.1.158.
3. *Ibid.* loc. cit.
4. *Ibid.* loc. cit., नैष दोषः । क्रियते एतन् न्यास एव-चर्मि-वर्मिणोर् न लोपश्च' इति ।
5. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 4.1.58, p. 163) गणसूत्रम् एवं पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट् च' इति सूत्रपाठे लाघवं भवति 'नलोपश्च' इति गणसूत्रैकदेशस्य अकरणात्, तथापि गणपाठस्य पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् 'कुक् च' इत्युक्तम् इति भावः ।

Gaṇapāṭha which was compiled before the composition of the *sūtras*. Probably this (*gaṇa*) *sūtra* was incorporated from some earlier work, and Pāṇini was conscious of its existence while composing his *sūtra*.

63. BHARGĀDI-GAṆA (4.1.178)

Hemacandra¹ and Vardhamāna² have also included the words of the next *Yaudheyādi-gaṇa* in the list of this *gaṇa*. All the words of this *gaṇa* are the names of different *janapadas*. Though *Bharga* is not mentioned anywhere as the name of any *janapada*, we do come across at least the name *Bhārgava* recorded in the *Geographical Dictionary*³ of Nandoo Lal De. Enough reference for the identifications of places like *Karūśa*,⁴ *Kekaya*,⁵ *Kāśmīra*,⁶ *Sālva*⁷ and *Uraśa*⁸ are found in the *Epics*, *Purāṇas*, classical literature and epigraphical records.

64. YAUDHEYĀDI-GAṆA (4.1.178)

In manuscript No. 2 of the *Gaṇa-pāṭha*, the term *vṛt* at the end of the list of words shows that it is a *Paṭhita-gaṇa*. The words *Yaudhaya*¹ *Trigarta*² and *Uśīnara*³ are the names of different people of tribes. *Trigarta* is also the name of a country.

65. BHIKṢĀDI-GAṆA (4.2.38)

Ignoring the accent, Candragomin,¹ Śākaṭāyana,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ make no distinction between the suffixes *aṇ* and *añ* and include the words of the next *Khaṇḍikādi*⁵ in the list of this *gaṇa*.

63 1. *Vide* : HBV, 6.1.123.

2. *Vide* : V, pp. 243-45

3. *Vide* : p. 32.

4. *Vide* : MHB, *Bhīṣma-parva* (9.40), *Sabhā-parva* (14.20)

5. *Vide* : MHB, *Bhīṣma-parva* (9.48); GD, p. 98; PHAI, p. 52.

6. *Vide* : GD, p. 95; IKP, p. 62

7. *Vide* : GD, p. 175.

8. *Ibid.*, p. 117.

64 1. *Ibid.*, p. 216.

2. *Vide* : MBH, *Bhīṣma-parva* (9.61), GD, p. 205; IKP, p. 36.

3. *Vide* : IKP, p. 52.

65 1. *Vide* : CV, 3.1.44.

2. *Vide* : SA, 2.4.128.

3. *Vide* : HBV, 6.2.10.

4. *Vide* : V, pp. 304-6.

5. GP, 4.2.45.

Yuvati

In the opinion of Kātyāyana⁶ and Patañjali,⁷ the reading of the word *yuvati* in this *gaṇa* is unnecessary. For, by the *Vārtika* भस्यादे तद्धिते⁸ the word will assume the masculine form *yuvan* which has the accent on the first syllable owing to the suffix *kanin*, and will thus automatically get the suffix *añ* in the sense of 'collection' (*samūha*), and not *añ* which comes only after the words which are unaccented on the first syllable. The form will thus be *yauvana*. This opinion is also shared by Kaiyaṭa,⁹ Nāgeśa¹⁰, the author of the *Bhāgavṛtti*,¹¹ Bhaṭṭoji Dikṣita¹² and Vardhamāna.¹³

According to *Kāśikā* on the other hand, the very reading of this word in this *gaṇa* was intended to debar the application of the *Vārtika* enjoining *puṁvadbhāva*, and consequently of the suffix *añ* by अनुदात्तादेर् अञ्.¹⁴ The form in this case will be *yauvata*.¹⁵ Bhaṭṭoji Dikṣita¹⁶ tries to explain the form *yāuvata* by deriving it from the present participle *yuvat* with the feminine suffix *nīp*, which gives the form *yuvatī*, unaccented on the first syllable. Then he adds the suffix *añ* to it to get *yauvata* in the sense of 'collection'. This word is found in the *Amarakośa*¹⁷ in this sense of group and its use occurs in the *Naiṣadhacarita*,¹⁸ *Gītagovinda*,¹⁹ etc.

66. KHAṆḌIKĀDI-GAṆA (4.2.45)

As stated above, Candragomin and some others have included the words of this *gaṇa* in the *Bhikṣādi*.

6. *Vide* : the *Vārtikas* (MH. 4.2.38); भिन्नादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुं वद्-भावस्य सिद्धत्वात् and सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ।
7. *Ibid*. प्रत्ययविधौ भिन्नादिषु 'युवति'-ग्रहणम् अनर्थकम् । किं कारणम् ? पुं वद्-भावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्ययविधौ पुं वद्-भावोऽत्र भविष्यति-भस्य अदे तद्धिते पुं वद् भवति' इति स च (पुं वद्भावः) सिद्धः प्रत्ययविधौ ।
8. MH, 6.3.35.
9. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 4.2.38); पुं वद् भावे सति आद्युदात्तत्वाद् अण् सिद्ध इत्यर्थः । सिद्धश्चेति—पूर्वं पुं वद्भावः पश्चात् प्रत्ययः इत्यर्थः ।
10. *Vide* : *Uddyota*; 'पुं वद्भावे सति' इति—कनिन्-प्रत्ययान्तत्वाद् इति भावः ।
11. *Vide* : BSV, p. 235.
12. *Vide* : PrM (pū), p. 238.
13. *Vide* : V, p. 304.
14. AṢṬ, 4.2.44.
15. *Vide* : K, 4.2.38; 'युवति' शब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य ग्रहण-सामर्थ्यात् पुं वद्भावो न भवति—'भस्यादे तद्धिते' इति । युवतीनां समूहो यौवतम् ।
16. *Vide* : Sik, 4.2.38; शब्दत्वाद् 'अनुदात्तादेर् अञ्' इति यौवतम् ।
17. *Vide* : AM, 2.6.22, यौवतं गण्ये ।
18. *Vide* : 2.41; अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैः ।
19. *Vide* : *Sloka* No. 10; अहो विबुध-यौवतं बहसि तन्वि पृथ्वी-गता ।

Ulūka

In this *gaṇa*, such words are also listed as are accented on the first syllable and yet add the suffix *añ* in the sense of 'collection.' Patañjali¹ says that the word *ulūka* has the accent on the first syllable only in the Veda,² but then its form in the sense of collection is not found used in it. Wherever else such form is found used, it is from the word *ulūka* which is unaccented on the first syllable. Then why is *ulūka* read in this *gaṇa*? To this, Patañjali³ replies that *ulūka* is read here to represent the *gotra* name *aulūkyā* and to debar the application of the suffix *vuñ* to it in the sense of 'collection' by the *sūtra* गोत्रोच्चोष्टोरभ्र-राज-राजन्य-राजपुत्र-वत्स-मनुष्यानाद् बुञ्.⁴ To this, it may be objected that the collection is always of plural objects, and the suffix *vuñ* would thus be elided by the *sūtra* यञञोश् च.⁵ Patañjali says 'no'; for, the *sūtra* गोत्रेऽलुग अचि⁶ debars the elision.

There is a *gaṇa-sūtra* क्षुद्रक-मालवात् सेना-संज्ञायाम् in the list of this *gaṇa*. This seems to have been taken over from the *Vārtika* अञ्-प्रकरणे क्षुद्रक-मालवात् सेना-संज्ञायाम्,⁷ and is, therefore, redundant. The original word read in this *gaṇa* must have been *kṣudraka-mālava* as is evident from the discussion in the *Mahābhāṣya*.⁸

Since the compound *kṣudraka-mālava* is not accented on the first syllable, it would normally get the suffix *añ* in the sense of 'collection'. Then what was the object of reading it in this *gaṇa*?⁹

The author of the *Śloka-vārtika*, and following him Patañjali, has suggested three reasons for doing that. Firstly,⁹ to debar the application of the suffix *vuñ* by the *sūtra* गोत्रोच्चोष्टोरभ्र-मनुष्याद् बुञ्, etc. For otherwise, though the compound word is not the name of a *gotra*, the second and the last number, being such a name, would sanction the

- 66 1. *Vide* : MH, 4.2.45; किमर्थं खण्डिकादिषु 'उलूक' शब्दः पठ्यते न 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम्? न सिध्यति। चाषोलू-कयोश् छन्दसि आद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते 'चापेण किंकी-दिविना,' 'यद् उलूको वदति'। न एतयोश् छन्दसि सामूहिको दृश्यते। यत्र च स दृश्यते तत्र एताव् अनुदात्तादी।
2. *Vide* : RV, X. 165.4.
3. *Vide* : MH, 4.2.45, p. 186 इदं तर्हि प्रयोजनम्-अयम् औलूक्यो गोत्रम्। तत्र गोत्राश्रयो 'बुञ्' प्राप्तः। तद् बाधनार्थम्। एतद् अपि नास्ति प्रयोजनम्। बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः। बहुषु च लुक्। तत्र लुकि कृते 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। 'गोत्रेऽलुग अचि' इत्यलुक् प्राप्नोति।
4. AṢṬ, 4.2.39.
5. AṢṬ, 2.4.64.
6. AṢṬ, 4.1.89.
7. MH, 4.2.45, p. 188.
8. *Ibid.* 4.2.45 pp. 186-187; अञ्-सिद्धिर् अनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात्—'अनुदात्तादेः' इत्येव अञ् सिद्धः किमर्थं 'क्षुद्रक-मालव' शब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते?
9. *Ibid.* गोत्राश्रयो बुञ् प्राप्तस् तद् बाधनार्थम्।
गोत्राद् बुञ् न च तद् गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः।
शापकं स्यात् तदन्तत्वे तथा चापिशलेर् विधिः॥

application of *vuñ* by *Tadadta-vidhi*. Secondly,¹⁰ also to counteract the operation of the same *sūtra* for suffixing *vuñ* in preference to the latter one prescribing *añ* by the maxim *pūrva-vipratishedha*. And thirdly,¹¹ to restrict the application of the suffix *añ* to the word *kṣudrakamālava* only to denote the combined army of the two tribe Kṣudrakas and Mālavas.

Kaiyaṭa,¹² however, is of the opinion that the reading *क्षद्रक-मालवात् सेनायाम्* is genuine, and that by splitting this *gāṇa-sūtra* into *kṣudrakamālavāt* and *senāyām*, the former part was intended to debar the operation of *Tadanta-vidhi* and *Pūrva-vipratishedha* and the latter to restrict the *añ* form to denoting the combined army. It was only to point out this last implication that Kātyāyana composed his *Vārtika*. To us, this view of Kaiyaṭa does not appear to be sound. In the first place it implies the composition of the *Vārtika* subsequent to the presence of the *gāṇa-sūtra* in this *gāṇa* which is absurd. Secondly, the author of the *Ślaka-vārtika* had inferred from the mere reading of the compound word that its *añ*-form would be restricted to denote only the combined army. It was to make this implication clear that Kātyāyana composed his *Vārtika*. According to Nāgeśa, too, the traditional reading is *kṣudraka-mālava*, and not as found in the *gāṇa-sūtra*.¹³

R.G. Bhandarkar¹⁴ identifies Kṣudraka with Oxdrakai of the Greek historians. Discussing about the Kṣudrakas and Mālavas, Weber¹⁵ opines that these two tribes were constantly fighting against each other till Alexander's invasion when they combined together to form a large army against the foreign invader. It was to refer to this united army that the above *gāṇa-sūtra* was composed. But from the authentic evidence from Diodorous and Curtius, V.S. Agrawal¹⁶ has refuted the above view of Weber and conclusively proved that long before Alexander's invasion, Kṣudrakas and Mālavas were on friendly terms and well united to raise a combined army for their mutual defence; and the special expression *kṣaudraka-mālavī senā* for this combined army became so popular in contemporary Sanskrit language that Pāṇini had

10. *Ibid. loc cit.*; 'यथा बाध्येत वाऽन् बुजा'—अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वो बुज परम् अजं बाधते इति ।
11. *Ibid. loc cit.*; 'सेनायां नियार्थं वा'—अथवा नियमार्थोऽयम् आरम्भः । 'क्षद्रक-मालव' शब्दात् सेनायाम् एव । क्व मा भूत् ? 'क्षौद्रक मालवकम्' अन्यद् इति ।
12. *Vide : Pradīpa* (MH, 4.2.45, p. 188); यद्यपि गणे एवं एतत् पठ्यते तथापि 'क्षुद्रकमालवाद' इति योगविभागेन अर्थद्वयं ज्ञाप्यम् । ततः 'सेना संज्ञायाम्' इति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्तिकारम्भः ।
13. *Vide : Uddyota* (MH, 4.2.45, p. 188) गणे 'क्षद्रक-मालव' इत्येव पाठो वार्तिकबलाद् इति साम्प्रदायिकाः ।
14. *Vide : IKP*, p. 453.
15. *Ibid.* p. 468.
16. *Ibid.* p. 469.

to include the names of the two tribes in his *Khaṇḍikādi-gaṇa*. Besides, the statement of Weber that Kṣudrakas and Mālavas had jointly fought against the Greek invader has also been falsified, as we know from Patañjali's statement *एकाकिभिः क्षुद्रकैर् जितम् असहायैर् इत्यर्थः*¹⁷ that the Kṣudrakas alone matched against the invaders and emerged triumphant.

68. RĀJANYĀDI-GAṆA (4.2.53)

The author of Kāśikā¹, Candragomin,² Jainendra³ and Vardhamāna⁴ call this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*.

71. UKTHĀDI-GAṆA (4.2.60)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have named this *gaṇa* as *Nyāyādi*. Almost all the later grammarians as Candragomin,³ Jainendra,⁴ Śākaṭāyana,¹ Hemacandra² and Vardhamāna⁵ have included the words of the *Vasantādi* in this *gaṇa*. The commentators⁶ of the Pāṇinian school have also recommended the unification of these two *gaṇas* for the sake of brevity. Pāṇini, perhaps, did not pay heed to it.

Vardhamāna⁷ treats this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*.

Some sentences like विद्या-लक्षण-कल्पान्तात् सूत्रान्ताद् अकल्पादेः, विद्या चानङ्ग-क्षत्र-धर्म-संसर्ग-त्रि-पूर्वा, आख्यानाख्यायिकेतिहास-पुराणेभ्यश्च, etc., found incorporated as *gaṇa-sūtras* in this *gaṇa* in the *Kāśikā*⁸ and *Viṭṭhala* commentary on *Prakriyā-kaumudī*,⁹ are mere later interpolation of *Vārtikas*¹⁰ either verbatim or in a slightly altered form, as they are not found in any

7. MH, 5.3.52, p. 442.

68 1. K, 4.2.53.

2. Vide; CV, 3.1.62.

3. Vide: JM, 3.2.46.

4. Vide: V, p. 315; आकृतिगणोऽयम् । तेन जालन्धरायणः, और्ध्वनाभः, जालन्धरः । कौत्तालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ।

71 1. Vide: SA, 2.4.174.

2. Vide: HVB, 6.2.118.

3. Vide: CV, 3.1.38.

4. Vide: JM, 3.2.52.

5. Vide: V, pp. 344-350.

6. Vide: PrM (pū), p. 416; PM, Vol. II, p. 142.

7. Vide: V, p. 350; आकृतिगणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ।

8. K, 4.2.60.

9. PKV, (pū), p. 755.

10. Cf.: The *Vārtikas* (MH, 4.2.60, pp. 192-93); विद्या-लक्षण-कल्प-सूत्रान्ताद् अकल्पादेर् इकक् स्मृतः, विद्या चानङ्ग-क्षत्र-धर्म-त्रि-पूर्वा, आख्यानाख्यायिकेतिहास-पुराणेभ्यश्च, इकन् पठोन्तरपदात्, शतषष्ठेः विकन् पथः ।

manuscript of Pāṇini's *Gaṇapāṭha*. This fact is corroborated by Patañjali's explanation of the corresponding *sūtra* in the *Mahābhāṣya*.¹¹ Had they been present in the original *Gaṇapāṭha*, Kātyāyana or the author of *Śloka-vārtikas* would not have felt the need of composing the required *Vārtikas*.

Gana

According to Bhaṭṭa-yajñeśvara, the author of *Gaṇa-ratnāvalī*, the word *gaṇa* here refers to the *Gaṇapāṭha*.¹² Since the list contains the names of several technical treatises, there is nothing improbable in this suggestion. *Kāśikā*,¹³ however, taking this word as *agūṇa*, reads it in combination with the previous word *guṇa*, as *guṇāguṇa*, and Dr. V. S. Agrawal¹⁴ interprets it as referring to the grammatical terms *guṇa* and *vṛddhi* (*a-guṇa*). But it is absurd to treat them as two technical terms. Moreover, *a-guṇa* is nowhere found to have been used as a synonym of *vṛddhi*.

74-75. SAṆKALĀDI- & SUVĀSTVĀDI-GAṆAS (4. 2. 75, 77)

All grammarians, except Bhoja,¹ have omitted these *gaṇas* from their *Gaṇapāṭhas*.

The term *vṛt* put at the end of the list of words of the *Suvāstvēdi-gaṇa* in *kāśikā*,² shows that the author regarded it as a *Paṭhita-gaṇa*.

76—92. SEVENTEEN GAṆAS—ARĪHAṆĀDI, etc. (4. 2. 80)

Candragomin¹ does not recognize these seventeen *gaṇas* in his work, because they enumerate merely the names of different places, which are fixed and invariable. In some of his *sūtras* like तदशिष्यं संज्ञा-प्रमाणत्वात्, etc., Pāṇini, too, has given the same argument for not codifying certain things.² Here, perhaps, he was influenced by some strong tradition of his predecessors in composing these *gaṇas* as well as in composing certain *sūtras* like जनपदे लुक्³, वरणदिभ्यश् च⁴, etc.

11. *Ibid.* 4.2.60, pp. 192-93

12. *Vide* : GR, fol. 68.

13. *Vide* : K, 4.2.60.

14. *Vide* : *supra*, p. 15-16.

74-75 1. *Vide* : BH, 4.2.103-7, 109-110.

2. K, 4.2.77.

76-92 1. *Vide* : CV, 3.1.68; देशनाम्नो यथादर्शनम् अवस्थानाद् अनर्थकोऽयं गणपाठः ।

2. *Vide* : AṢṬ, 1.2.53-57.

3. AṢṬ, 4.2.81.

4. AṢṬ, 4.2.82.

Vardhamāna⁵ regards these *gaṇas* as *Ākṛti-gaṇas*, though other systems are silent about their nature. From a statement⁶ of Vardhamāna, it appears that they were treated as *Paṭhita-gaṇas* by others.

Among these seventeen *gaṇas*, the two *gaṇas* have the same name *Kumudādi* which creates confusion. Śākaṭāyana⁶ and Hemacandra⁷ have, therefore, given them different names, viz., *Kumudādi* and *Aśvatthādi* and Vardhamāna⁸ has called them as *Balvajādi* and *Kumudādi* respectively. Jainendra and Bhoja, however, have followed Pāṇini.

Śākaṭāyana⁶ and Hemacandra⁹ have also changed the name of *Sankāśādi* to *Supanthyādi* without any reason or corresponding advantage.

The words of the *Pragadinnādi-gaṇa* have been incorporated in the *Sankāśādi* by Jainendra,¹⁰ Śākaṭāyana,⁶ Hemacandra⁹ and Vardhamāna.¹¹

The *Pakṣādi-gaṇa* is termed *Pathyādi* by Śākaṭāyana⁶ and *Panthyādi* by Hemacandra.¹²

Hemacandra and Vardhamāna have omitted the *Varaṇādi-gaṇa*. In the course of the explanation of the *sūtra* निवास-दूरभवे इति देशे तन्नाम्नि,¹³ however, the *Hema-bṛhad-vṛtti* quotes some of the words of this *gaṇa* as illustrations.

94.95. MADHVĀDI & UTKARĀDI-GAṆAS (4.2.86, 90)

Vardhamāna¹ treats them as *Ākṛti-gaṇas*, while other systems, according to him, regard them as *Niyata*, i.e., *Paṭhita-gaṇas*.

97. KATTRYĀDI-GAṆA (4.2.95)

By his *Vārtika* ग्रामाच्च¹, Kātyāyana has intended to include the word *grāma* in this *gaṇa*, but Patañjali² rejects this suggestion, because

5. *Vide* : V, p. 342; एते आकृतिगणा वेदितव्याः । तेन अन्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्टव्याः । अन्यैस्तु नैयत्यम् एषां प्रतिपादितम् ।
6. *Vide* : SA, 2.4.202.
7. *Vide* : HBV, 6.2.96.
8. *Vide* : V, pp. 327-28, 334-35.
9. *Vide* : HB, 6.2.84.
10. *Vide* : JM, 3.2.60.
11. *Vide* : V, pp. 320-23.
12. *Vide* : HBV, 6.2.87.
13. HHV, 6.2.69.
- 94-95 1. *Vide* : V, p. 342.
- 97 1. MH, 4.2.95, p. 204.
2. *Ibid.*, तत् तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् 'कृत्यादिभ्यो ढक्ञ्' इत्यत्र 'ग्रामत्' इत्यनुवर्तिष्यते ।

according to him the word *grāma* would be included in this *gaṇa* by the continued influence (*anuvṛtti*) of the previous *sūtra*.³ Candragomin, Jainendra, Śākaṭyāna, Bhoja and Hemacandra have, therefore, excluded this word from their *gaṇas*, while the author of *Kāśikā* and some others like Vardhamāna retain it.

98. NADYĀDI-GAṆA (4.2.97)

Candragomin¹ and Bhoja² call it *Vāhikādi*.

Pūrva-Nagari

According to the corresponding *sūtra* नद्यादिभ्यो ढक्,³ its derivative would be *paurvanagareyam*. The author of *Kāśikā*⁴ says that some read the combined form of the words *pur*, *vana* and *giri* in this *gaṇa* and apply the suffix to each of them separately to obtain *paureya*, *vāneya* and *gaireya*. In Jainendrabuddhi's⁵ opinion, Pāṇini himself had taught both the versions to his pupils.

102. KACCHĀDI-GAṆA (4.2.133)

Sālva

According to Kātyāyana¹ and Patañjali,¹ the reading of *sālva* in this *gaṇa* is unnecessary. For, if it is read here to apply the suffix *an* and debar the application of *vuñ* by the *sūtra* जनपद-तद्वध्योश्च,² the same purpose could be served by the general rule प्राग् दोष्यतोऽण³ since the following two *sūtras* अपदातौ साल्वाद्⁴ and गो-यवाग्वोश्च⁵ restrict the application of *vuñ* to *sālva* in the sense of being born or produced in *sālva* only in the case of a person who is not foot-soldier (*padāti*) or the case of a cow (*gau*) and the barley gruel (*yavāgū*).

3. AṢṬ, 4.2.94; ग्रामाद् यन्खनौ ।

98 1. Vide : CV, 3.2.6.

2. Vide : BH, 4.3.9.

3. AṢṬ, 4.2.97.

4. K, 4.2.97; 'पूर्वनगरी' शब्दोऽत्र पठ्यते—पौर्वनगरेयम् । केचित् तु 'पूर्वनगिरि' इति पठन्ति विच्छिद्य च प्रत्यये कुर्वन्ति । पौरेयम्, वानेयम्, गैरेयम् इति । तद् उभयम् अपि दर्शनं प्रमाणम् ।

5. Vide : NS, 4.2.97; उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादित्वात् ।

102 1. Vide : MH, 4.2.133, p. 215; किमर्थं साल्वानां कच्चादिषु पाठः क्रियते ? साल्वानां कच्चादिषु पाठोऽणविधानार्थः—अण् यथा स्याद् वुञ् मा भूद् इति । न वा अपदाति-गो-यवागू-ग्रहणम् अवधारणार्थम् । नवैतद् प्रयोजनम् अस्ति । किं कारणम् ? अपदाति-गो-यवागू-ग्रहणम् अवधारणार्थं भविष्यति—'अपदातौ एव साल्वाद्', 'गो-यवाग्वोश्च एव च साल्वाद्' इति ।

2. AṢṬ, 4.2.124.

3. AṢṬ, 4.1.83.

4. AṢṬ, 4.2.135.

5. AṢṬ, 4.2.136.

But Kaiyaṭa⁶ says that the above view is questionable, because, in the absence of *vuñ*, the word *sālva* will take the suffix *cha* by the *sūtra* वृद्धाच् छः.⁷ Nāgeśa⁸, however, defends the above view by saying that the intention of Patañjali was to apply *aṇ* by the *anuvṛtti* of the *sūtra* कोपधाद् अण⁹ in the *sūtra* अ-पदातौ साल्वात्¹⁰ by explaining the latter as तद्-व्यतिरिक्तेऽर्थेऽण.

103. GAHĀDI-GAṆA (4.2.138)

Of all the commentators of Pāṇini only the author of *Bhāṣāvr̥tti*,¹ to our knowledge, has called this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa* and quoted instances like *aṅgādhikārīya*, *nagarīya*, *pūrvatrāsiddhīya*, etc., in its support.

Hemacandra² also treats it as an *Ākṛti-gaṇa*. According to Vardhamāna,³ the words *sva* and *deva* were not read in *Gahādi-gaṇa* of Pāṇini. The authors of *Kāśikā*, *Prakriyākaumndī* and *Sidhāntakaumndī* read जन-परयोः कुक् च । देवस्य च as *gaṇa-sūtras*, while other read स्व-जन-देव-राज्ञो कुक् च (CV and BH), देवस्य च जन-परयोः कुत्वम् (JM), पर-जन-राज्ञोः कीयः (HBV), कुट् च स्व-राज-पर-जन-देवानाम् (V) as *gaṇa-sūtras*.⁴ The author of *Bhāṣāvr̥tti*,⁵ however, includes both देवस्य च and स्वस्य च as *gaṇa-sūtras*.

The followers of the Pāṇini school also read वेणुकादिभ्वश् छण् as another *gaṇa-sūtra* in this *gaṇa* and quote *svakīya* as an illustration from the word *sva*. It seems that these *gaṇa-sūtras* were later incorporated from other sources probably from CV and did not belong to the original *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

6. *Vide : Pradīpa* (MH, 4.2.133); ननु वुञ्-अभावे छः प्राप्नोति न त्वण इति चिन्त्यम् एतत् ।
 7. AṢṬ, 4.2.114.
 8. *Vide : Uddyota* (MH, 4.2.133, p. 216); 'अपदातौ' इति सूत्रेऽणम् अनुवर्त्य वाक्यभेदेन तद्व्यतिरिक्तेऽर्थेऽण-विधानम् इति भाष्य-तात्पर्यम् आहुः ।
 9. AṢṬ, 4.2.132.
 10. AṢṬ, 4.2.135.
- 103 1. BSV, 4.2.138.
2. *Vide : HBV*, 6.3.63.
 3. *Vide : V*, p. 359; पाणिन्यादयस्तु 'स्व' 'देव' शब्दौ न पठन्ति । तन्मते 'सौवम्' 'दैवम्' इत्येव भवति । '.....महाकवि-प्रणीत-प्रयोग-दर्शनं चेत् स्वीक्रियते तदा गहादि-पाठः समाश्रवणीयः । तथा हि रुद्रस्य'.....'यस्यां स्वीय-परिग्रहं न रहयन्त्येकान्तयाता अपि' यथा वा 'एभिर् निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः' ।
 4. *Vide : supra*, p. 158, f.n. 44.
 5. BSV, 4.2.138.

Besides these, two more *gaṇa-sūtras* मुख-पार्श्व-तसोर लोपः, जन-परयोः कुक् च also occur in this *gaṇa*. They occur as *Vārtikas* in a slightly altered form as मुख-पार्श्व-तसोर ईयः and कुक् जन-परस्य च in the *Mahābhāṣya*.⁶ Read together they seem to form one half of a *kārikā*⁷ belonging to some old Ācārya, one the basis of which these *gaṇa-sūtras* were probably composed. Nāgeśa has even expressly stated मुख-पार्श्व-तसोर लोपः⁸ as *anārṣa*, i.e., not belonging to Pāṇini.

According to what Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka has stated,⁹ this view is confirmed. He is of the opinion that the *Vārtikas* quoted in the *Mahābhāṣya* on the *sūtra* अन्तः-पूर्व-पदाट् ठञ्¹⁰ when read together form three *kārikās* which belong to some older grammarian. To take them as *Vārtikas*, as Kaiyaṭa and Nāgeśa have done, involves unnecessary repetition of the two above *gaṇa-sūtras* and the *sūtra* गम्भीरञ्ज्यः¹¹ of Pāṇini. We, too, are inclined to agree with the learned Mīmāṃsaka and presume that these *kārikās* might have existed before the time of Pāṇini who adopted one of their fragments as his *sūtra*. Be it as it may, this fact is beyond doubt that the *gaṇa-sūtras* in question were not composed by Pāṇini.

As regards the *gaṇa-sūtra* मध्यो मध्यमं चाण चरणे the author of *Kāśikā*¹² takes the word *madhya*, read in this *gaṇa*, in the restricted sense of 'the centre of the earth', according to the *Vārtika* गहादिषु पृथिवी-मध्यस्य मध्यम-भावः¹³ He attributes the same of *madhya* even in the case of the *Vārtika* चरण-सम्बन्धेन निवास-लक्षणोऽण् । Kaiyaṭa,¹⁴ while commenting on these *Vārtikas*, holds the same view. But Nāgeśa,¹⁵ in the first place, regards the *gaṇa-sūtra* itself as unauthentic (*anārṣa*), and also does not agree to restricting the sense of *madhya* to 'the middle of the earth' in the case of the second *Vārtika* relating to *Caranas*.

6. 4.3.60.
7. *Vide* : मुख-पार्श्व-तसोर ईयः कुक् जन-परस्य च ।
8. *Vide* : *Uddyota* (MH, 4.3.60); 'मुख-पार्श्व-तसोर लोपश्च' इत्यनार्षम् इति भावः ।
9. *Vide* : SVSI, Vol. I, p. 229, (first edition).
10. AṢṬ, 4.3.60.
11. AṢṬ, 4.3.58.
12. K, 4.2.138; 'मध्य मध्यमं चाण चरणे' इति पठ्यते । तस्य अयम् अर्थः 'मध्य' शब्दः प्रत्यय-सन्निधौ मध्यमम् आपद्यते । मध्यमनीयाः । 'चरणे' तु प्रत्ययार्थे 'अण्' भवति । माध्यमा इति । तद् एतद् विशेष एव स्मर्यते—पृथिवी-मध्यस्य मध्यम-भावः चरण-सम्बन्धेन निवास-लक्षणोऽण् इति च ।
13. *Vide* : MH, 4.2.138.
14. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 4.2.138) 'मध्यो मध्यमं चाण चरणे' इति यो गणपाठस् तं विशेषेऽवस्थापयितुं आह—गहादिषु इति । पृथिवी-मध्य-वाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाची इत्यर्थः । चरणसम्बन्धेन इति—'पृथिवी-मध्यं निवास एषां चरणानाम्' इत्यनार्थे 'माध्यमाश् चरणा' इति भवतीत्यर्थः ।
15. *Vide* : *Uddyota* (MH, 4.2.138) अन्ये तु गणसूत्रम् अनार्षम् । पृथिवी-मध्य-शब्दस्यैव मध्यमादेश इत्याहुः ।

In our opinion, Nāgeśa is right in regarding the *gaṇa-sūtra* as unauthentic, because in view of Kātyāyana's *Vārtikas*, it appears redundant. But Kaiyaṭa seems to confirm the authenticity of the *gaṇa-sūtra* by saying that Kātyāyana composed his *Vārrika* गहादिषु पृथिवी-मध्यस्य मध्यम-भावः simply to emphasize the substitution of *madhyama* for *madhya* in this *gaṇa-sūtra* when the latter means 'the centre of the earth.'¹⁶ But that is a poor justification and is, therefore, not convincing.

In the *Kāśikā* as well as in almost all the commentaries of the Pāṇini's grammar, the *gaṇa-sūtra* वेणुकादिभ्यश्च छण् is added at the end of the words of the *Gahādi*, and this *Veṇṇkādi-gaṇa* is regarded as an *Ākṛti-gaṇa*. According to Kielhorn,¹⁷ this *gaṇa-sūtra* was one of the *sūtras* of Candragomin's¹⁸ work, which has been incorporated by *Kāśikā* in the *Gahādi-gaṇa*. Otherwise also, its inclusion in the *Gahādi* is unwarranted, because there is essential difference between its words and those of the *Gahādi*, in as much as the former would get *vrddhi* in their first syllable, whereas the latter would have no such *vrddhi*.

104. SANDHI-VELĀDI-GAṆA (4.3.16)

For the sake of brevity in the name, Candragomin,¹ Śākatāyana,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ have shifted the second word *sandhyā* to the first place and called the *gaṇa* as *Sandhyādi*.

Purnamāsi

The question has been raised why the suffix *aṇ* is expressly mentioned in the corresponding *sūtra* सन्धिवेलाच्-ऋतु-नक्षत्रेभ्योऽण्⁵ when it could have automatically come by the *adhikāra sūtra* प्राग्दीव्यतोऽण्.⁶ To this, the answer is that since the *gaṇa* list contains such words as *purnamāsi* which have *vrddhi* in their first syllable, they would have obtained the suffix *cha* by the *sūtra* वृद्धाच्च छः.⁷ It is to debar the application of *cha* that *aṇ* had to be mentioned particularly.⁸

16. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 4.2.138); 'मध्यो मध्यमं चाण चरणे' इति यो गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुम् आह—'गहादिषु इति ।

17. *Vide* : SSG, p. 38 and its fn, 3.

18. *Vide* : CV, 3.2.61.

104 1. *Vide* : CV, 3.2.79.

2. *Vide* : SA, 3.1.76.

3. *Vide* : HBV, 6.3.89.

4. *Vide* : V, p. 372.

5. AṢṬ, 4.3.16.

6. AṢṬ, 4.1.83.

7. AṢṬ, 4.2.114.

8. *Vide* : K, 4.3.16; अण-ग्रहणं 'वृद्धाच्च' स्य बाधनार्थम् ।

Further, the specific mention of *aṇ* in the *sūtra* also debar the application of the suffix *ṭhañ* to the non-*vrddha* words which would otherwise have come from the earlier *sūtra* कालाट् ठञ्,⁹ since these words denote time.

This precaution of putting the suffix *aṇ* specifically in the *sūtra* shows that while composing the *sūtra* text, Pāṇini had his own *Gaṇapāṭha* before him which he had composed earlier.

From the remark शाश्वते प्रतिवेधो वक्तव्यः of Patañjali¹⁰ on the *sūtra* नस तद्धिते,¹¹ Nāgeśa has inferred that in the *Sandhivelādi-gaṇa*, there was *gaṇa-sūtra* शश्वतो वा which prescribed the suffix *aṇ* as an alternative to *ṭhañ* to the word *śāśvat* to justify the forms *sāśvata* and *śāśvatikā*.¹²

105. DIGĀDI-GAṆA (4.3.54)

All the words of this *gaṇa*, except the first word *diś*, are also read in the *Vargyādi-gaṇa*¹ which is a *Paṭhita-gaṇa*.

The question may arise why the name of the *gaṇa* begins with the declined form of the word *diś* and not with its crude form in which it is read. To us, the reason seems to be that Pāṇini intended specially to indicate that the suffix *yat* is added to the nominal forms and to verbal ones. The use of the crude form *diś* would have confused it with the root *diś*.

PARIMUKHĀDI-GAṆA (4.3.59)

After the *Digādi*, we find the *Parimukhādi-gaṇa* included in Pāṇini's *Gaṇapāṭha* without the corresponding *sūtra* like परिमुखादिभ्यः. Commentators like the authors of *Kāśikā*,² *Nyāsa*,³ *Padamañjarī*,⁴ *Tattvabodhinī*,⁵ etc., argue that, since the *gaṇa* is read in the *Gaṇapāṭha*

9. AṢṬ, 4.3.11.
10. *Vide* : MH, 6.3.144, p. 154.
11. AṢṬ, 6.3.144.
12. *Vide* : *Uddyota* (MH, 6.4.144); 'भाष्यकारेति'—तत्प्रामाण्यात् सन्धिवेलादि-गणे 'शश्वतो वा' इति पाठानुमानम् इति भावः ।
- 105 1. GP, 6.2.131.
2. *Vide* : 4.3.59; न च सर्वस्माद् अव्ययीभावाद् भवति । किन्तर्हि ? परिमुखादेः । परिमुखादीनां च गणपाठस्य एतद् एव प्रयोजनं तेषां विशेषणम् अव्ययीभाव-ग्रहणम् ।
3. *Vide* : NS, (4.3.59) न हि अन्यत् कार्यम् अस्ति परिमुखादि-गणपाठस्य । यद्येवं 'परि-मुखादेः' इत्येवं वक्तव्यम् यदि हि 'परिमुखादेः' इत्युच्यते ततोऽसत्यव्ययीभावग्रहणे तत्पुरुषेभ्योऽपि परिमुखादिभ्यः प्रत्ययः स्यात् । तस्मिंस् तु सति न भवति । अपि चोत्तरार्थम् अव्ययीभावग्रहणम् आवश्यकम् ।
4. *Vide* : PM, (4.3.59); 'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहि-तत्पुरुषेभ्योऽपि व्यः स्यात् । 'अव्ययीभाव'-ग्रहणात् तु तेभ्योऽण एव भवति ।
5. *Vide* : TB (Sik, 4.3.59); दिगादि-गणानन्तरं परिमुखादि-गणः पठ्यते । तत्साहचर्याद् इह सूत्रे 'अव्ययीभाव' शब्देन परिमुखादिर एव गृह्यते, तस्य गणस्य कार्यान्तराभावात् ।

of Pāṇini, it should be connected with the *sūtra* अव्ययीभावाच्च⁶. For, otherwise, there would be no relevance of this *gaṇa* being read there. Now, to the objection why Pāṇini did not compose the *sūtra* परिमुखादिभ्यः instead of अव्ययीभावाच्च, they reply that in doing so the suffix *ñya* would have also come after the *Tatpuruṣa* and *Bahuvrīhi* forms of *parimukha*, etc.

But, explaining the *sūtra* अव्ययीभावाच्च⁶, Kātyāyana felt the need of restricting the operation of this *sūtra* only to a particular class of *Avyayībhāva* compounds like *parimukha*, etc. He has, therefore, suggested in the *Vārtika* व्य-प्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्⁷ that either the expression *parimukhādibhyaḥ* should be added to the *sūtra* or in the second *Vārtika* अव्ययीभावाद् विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः⁷, he says that if the *sūtra* is retained as it is, then the negation to the application of *ñya* should be made in the case of words like *upakūla*, etc. Kaiyaṭa⁸ has explained these two alternate suggestions more lucidly. But Nāgeśa⁹ is of the opinion that only the *sūtra* परिमुखादिभ्यः is sufficient to serve the purpose, and there is no need of retaining अव्ययीभावाच्च, for the suffix *ñya* is never applicable to *Tatpuruṣa* and *Bahuvrīhi* compounds.

Following Kātyāyana's first suggestion, Candragomin¹⁰ has included परिमुखादिभ्यः as a *sūtra* in his text. Bhoja¹¹ and some others also¹² seem to have accepted the same suggestion.

From the absence of Pāṇini's corresponding *sūtra* and from Kātyāyana's *Vārtikas*, it becomes obvious that *Parimukhādi-gaṇa* did not exist in Pāṇini's *Gaṇapāṭha* and is a later addition. Otherwise, Patañjali would have referred to this *gaṇa* and taken exception to the *Vārtikas*.

106. RGAYANĀDI-GAṆA (4.3.73)

For the sake of brevity, Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have named this *gaṇa* as *Śikṣādi*.

-
6. AṢṬ, 4.3.59.
 7. MH, 4.3.59.
 8. *Vide* : *Pradīpa* MH, 4.3.59. 'अव्ययीभावाच्च' इत्येतद् अतिव्यापकत्वाद् अकृत्वा परिमुखादिभ्यः' एवं व्यो विधेयः । गणे च अव्ययीभावकार्य-युक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदा अतिव्याप्ति-परिहारयेदं वक्तव्यम् इत्याह—'अव्ययीभावाद' इति ।
 9. *Vide* : *Uddyota* (MH, 4.3.59) 'परिमुखादिभ्य' इत्येवोक्तत्वा 'अव्ययीभावाच्च' इति न वक्तव्यम् इति भावः । बहुव्रीहि-तत्पुरुषाणाम् अनभिधानान् न ग्रहणम् इत्यन्ये ।
 10. *Vide* : CV, 3.3.23.
 11. *Vide* : BH, 4.3.157-60.
 12. *Vide* : V, pp. 378-80.
 - 106 1. *Vide* : SA, 3.1, 136.
 2. *Vide* : HBV, 6.3.148.

Ksatravidyā

On the basis of the word *nakṣatra-vidyā* (astronomy) occurring along with the other three sciences, viz., *aṅga-vidyā* (science of knowing lucky or unlucky marks on the body), *utpāta-vidyā* (science of foretelling portents) and *utpāda-vidyā* (science of knowing the sex of the unborn child), occurring in the *Manusmṛti*,³ Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka believes that the original reading in the *Gaṇapāṭha* was *nakṣatra-vidyā*, but none of the records supports this reading.

The special mention of *aṅ* in the corresponding *sūtra* अण् ऋगयनादिभ्यः⁴ is intended to debar the application of the suffix *cha* to the *vrddha*-words of this *gaṇa* (*bādhaka-bādhanārthaṃ*).⁵

107. ŚUNDIKĀDI-GAṆA (4.3.76)

All the words in this *gaṇa* denote such places which were the sources of revenue (*āya-sihāna*). Here, too, the mention of *aṅ* is to debar the application of *aṅ* to the word *udapāna*,¹ which is also read in the *Utsādi* by the *sūtra* उत्सादिभ्योऽञ्.²

108. INDRAJANANĀDI-GAṆA (4.3.88)

No list of words of this *gaṇa* is given in the *Gaṇapāṭha*. Cāndragomin,¹ Abhayanandin,² Bhoja,³ Hemacandra⁴ and Vardhamāna⁵ have named it as *Śisukrandādi-gaṇa* and have given a list of its words. All the commentators and grammarians except Candragomin expressly call it as an *Ākṛti-gaṇa*. Candragomin also, however, seems to treat it as such. From the fact that Kātyāyana composed the *Vārtika* इन्द्रदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः⁶ and Patañjali's comment on it, it appears that

3. 6.50.

4. AṢṬ, 4.3.73.

5. *Vide* : K, 4.3.73; अण् ग्रहणं बाधक-बाधनार्थम् ; Also NS, here; तत्र यद्यण् ग्रहणं न क्रियेत तदा यद् अत्र वृद्धम् अन्तोदात्तं तस्माच् छे ठ्वा बाधिते पुनर्वचनाच् छ एव भविष्यति । तस्माच् छस्य बाधकस्य बाधनार्थम् अण् ग्रहणम् । तेन 'वास्तुविद्या' इति सिद्धं भवति । 'वास्तुविद्या' शब्दो वृद्धः समासस्वरेण अन्तोदात्तश्च ।

107 1. *Vide* K, 4.3.76; अण्-ग्रहणं बाधक-बाधनार्थम्; and NS, here; 'उदपान' शब्दोऽत्र पठ्यते आयस्थानवचनम् । उत्सादिभ्यसौ पठ्यते । तत्रास्त्यण्-ग्रहणे आयस्थान-ठकं बाधित्वा 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्येव स्यात् । तस्मात् तस्य बाधकस्य बाधनार्थम् अण् ग्रहणम् । तेन 'उदपान' इत्यत्र अण् सिद्धो भवति ।

2. AṢṬ, 4.1.86.

108 1. *Vide* : CV, 3.3.56.

2. *Vide* : JM, 3.3.62.

3. *Vide* : BH, 4.3.205.

4. *Vide* : HBV, 6.3.200.

5. *Vide* : V, p. 384.

6. MH, 4.3.88.

they did no pay head to this aspect. The author of *Kāśikā*⁷ has remarked that, though the words like *Śisukranda*, etc., could have been included in this *Ākṛti-gaṇa*, yet their mention in the corresponding *sūtra* is for the sake of clarity (*prapañca*), and that the *Vārtika* is unnecessary. Reference to this remark of the author of *Kāśikā* is made by Bhaṭṭoji Dikṣita⁸ in his *Śabdakaustubha*.

110. SINDHVĀDI-GAṆA (4.3.93)

Candragomin,¹ Abhayānandin² and Vardhamāna³ have amalgamated the words of *Sindhvādi-gaṇa* and *Takṣasilādi-gaṇas* under the single name of *Sindhvādi* and have omitted the name *Takṣasilā* from their *sūtras*. Śākāṭyāna⁴ and Hemacandra⁵, too, have done so, but have read only three words, *kāṇḍa*, *varaka* and *grāmaṇī*, in their *Sindhvādi-gaṇa*. In Pāṇini's system, these two *gaṇas* were distinguished by the difference of accent on their words. The amalgamation of the words of these two *gaṇas* by the later authorities seems to have been due to the fact that no attention was paid to the accent in their times.

Some of the words like *Sindhu*, *Varṇu*, etc., are also read in the *Kacchādi-gaṇa*⁶ where they would have already taken the suffix *an*. Their mention in this *gaṇa* is intended to debar the application of *vuñ* to them by the *sūtra* मनुष्य-तत्स्थयोर् बुञ्⁷ under certain conditions.⁸

112. ŚAUNAKĀDI-GAṆA (4.3.106)

In the Kātantra¹ grammar, the *Hemabṛhadvṛtti*² and the *Gaṇaratna-mahodadhī*³, the *gaṇa* is called as *Ākṛti-gaṇa*. Its list contains the names of the teachers of the various recensions (*śākhās*) of the Vedas.⁴

7. *Vide* : K, 4.3.88; इन्द्रजननादेर् आकृतिगणत्वात् शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थम् एषां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादि-प्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः । ततश्च 'छ' प्रत्ययस्य अदर्शनात् ।
8. *Vide* : SK, 4.3.88, p. 180; वृत्तिकारस् त्वाह इन्द्रजननादेर् आकृतिगणत्वात् छ-सिद्धिः । तथा च शिशुकन्दादि-त्रयं न कर्तव्यम् । वार्तिकं च नतराम ।
- 110 1. *Vide* : CV, 3.3.61.
2. *Vide* : JM, 3.3.67.
3. *Vide* : V, pp. 385-87.
4. *Vide* : SA, 3.1.201.
5. *Vide* : HBV, 6.3.216.
6. GP, 4.2.133.
7. AṢṬ, 4.2.134.
8. *Vide* : K, 4.3.93; ये तु कच्चादिषु पठयन्ते सिन्धु-वणु-प्रभृ तयस् तेभ्यस् तत एव अणि सिद्धे मनुष्य-बुञो बाधनार्थं वचनम् ।
- 112 1. *Vide* : KTP, p. 118.
2. *Vide* : HBV, 6.3.186.
3. *Vide* : V, p. 344, आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकार-अश्वपञ्चम-दावकण्ठ-ऐतरेय-भाल्लवि-शाट्यायन-प्रभृतयो द्रष्टव्याः ।
4. *Ibid*, loc. cit., सर्वेऽप्येते स्वोपज्ञ-वेद-शाखानां प्रणेतारः प्रसिद्धाः ।

Kaṭha-Sāṭha

The expression *kaṭhaśāṭha* read in this *gaṇa* should always be taken as a compound word for adding the suffix *ṇini*; for, when the word *kaṭha* is taken singly, it will add the suffix *aṇ*⁵ and that also would be elided by the *sūtra* कठचरकाल् लुक्.⁶

Khādāyana, Talavakāra

From the *Mahābhāṣya*,⁷ we learn that Khādāyana was the disciple of Kaṭha the famous founder of a recension of the *Yajurveda*, and *Talavakāra* is probably the name of the pupil of Jaimini who re-edited his teacher's work, the *Jaiminiya Brāhmaṇa* which then also became known as the *Talavakāra-Brāhmaṇa*.⁸

114. RAI VATIKĀDI-GAṆA (4.3.131)

Since all the words of this *gaṇa* are *vṛddha*, they would have taken the suffix *cha* by the *sūtra* वृद्धाच् छः¹ the addition of *vuñ* to them (for being *gotra*-names) could have been debarred by the *anuvṛiti* of the negative particle *na* from the previous *sūtra*,² then what was the need of repeating the application of *cha* in the corresponding *sūtra* रैवतकादिभ्यश्च³? To this the answer is that this *sūtra* was specially composed to debar the application of *aṇ* to the words that end in *iñ*⁴ by the *sūtra* इञश्च.⁵

Ksaimavṛddhi

This word is also read in the *Gāhādī-gaṇa* and would have taken the suffix *cha*. Here its repetition is intended to debar the application of *vuñ*⁶

5. *Vide* : K, 4. 3. 106; 'कठशाठ' इत्यत्र पठ्यते । तत् सङ्घातार्थम् । केवलाद् हि लुक् वक्ष्यति । Also NS here; यस्मात् केवलात् कठाल लुक् वक्ष्यति तस्मात् 'कठशाठ' इति यद् अत्र पठ्यते तत् संहतार्थम् ।
6. AṢṬ, 4.3.107.
7. *Vide* : MH, 4.3.104, p. 234; कठान्तेवासी खाढायनः ।
8. *Vide* : IKP, p. 329.
- 114 1. AṢṬ, 4.2.114.
2. *Vide* : AṢṬ, 4.3.130; न दण्ड-माणवान्तेवासिषु ।
3. AṢṬ, 4.3.131.
4. *Vide* : NS, 4.3.131; अथ 'छ' ग्रहणं किमर्थम् ? नानन्तरसूत्राद् विप्रतिषेधोऽनुवर्तिष्यते । तत्र रैवतिकादिभ्यो वुञि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाद् एषां 'छ' एव भविष्यति । भवेत् सिद्धं यत्र छस्य अपवादो नास्ति 'रैवतिकीय' इति । ये त्वत्र इवन्ताः पठ्यन्ते स्वापिशि, औदमेधि, औदवापि इत्येवमादयस् तेभ्य 'इञश्च' इत्यणु प्रसज्येत् । तस्माच् 'छ'-ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
5. AṢṬ, 4.2.112.
6. *Vide* : NS, 4.3.131; अथ 'क्षेमवृद्धि' शब्दोऽत्र कस्मात् पठ्यते ? यावता गहादिर् असौ । गहादित्वाच् छ एव भविष्यति । न सिध्यति । गहादि-पाठस्य अन्यस् तद्धितार्थोऽवकाशः । इदम् अर्थे तु परत्वाद् 'वुञ्' एव स्यात् । तस्माद् इदम् अर्थे तु (छः) स्याद् इति युक्तस् तस्येह पाठः ।

by the *sūtra* गोत्र-चरणाद् बुञ्⁷ in the sense of belonging or possession (तस्येदम्).

115. BILVĀDI-GAṆA (4.3.136)

This *gaṇa* is absent from the works of Candragomin, Jainendra, Śākaṭāyana and Hemacandra. Only one word *gavedhūkā* or *gavīdhukā* of this *gaṇa* is read by Candragomin¹ and Bhoja² in their *Tālādi* and by Śākaṭāyana³ and Hemacandra⁴ in their *Rajatādi-gaṇa*.

Pātālī

The reading of *pātālī* in this *gaṇa* involves a complex process which proves the necessity of the specific mention of *aṇ* in the corresponding *sūtra* बिल्वादिभ्योऽण्.⁵ Now, *Pātālī* is accented on the last syllable by the *Phīṣūtra* पाटला-पालङ्काम्बा-सागरार्थानाम्⁶ and therefore liable to get *aṇ* by the *sūtra* अनुदात्तादेशच्.⁷ This *aṇ* would have been replaced by *mayaṭ* by the *sūtra* नित्यं वृद्ध-शरादिभ्यः.⁸ But then, had *aṇ* been absent in the *sūtra* बिल्वादिभ्योऽण्,⁵ *aṇ* being the originally prescribed (*yatha-vihita*) suffix, would have again ousted *mayaṭ* by the *sūtra* तस्य विकारः.⁹ Hence the specific mention of *aṇ* in the *sūtra* to debar the suffix *añ*.¹⁰

Gavīdhukā

According to Kātyāyana and Patañjali, this word, having *k* as its penultimate (*upadhā*) letter, would have taken the suffix *aṇ* by the next *sūtra* कोपधाच्,¹¹ but its specific mention in this *gaṇa* is intended to debar the suffixing of *mayaṭ* to it by the *sūtra* मयङ् वैतयोर् भाषायाम् अमङ्ग्याच्चादनयोः,¹² and to indicate that *aṇ* alone and no other suffix will be added to it in the sense of 'its modification' or 'its part' (*vikārāvayavayoh*).¹³

7. AṢṬ, 4.3.126.

115 1. Vide : CV, 3.3.106.

2. Vide : BH, 4.4.8-10.

3. Vide : SA, 2.4.61.

4. Vide : HBV, 6.2.45.

5. AṢṬ, 4.3.136.

6. PS, 2.

7. AṢṬ, 4.3.140.

8. AṢṬ, 4.3.144.

9. AṢṬ, 4.3.134.

10. Vide : NS, 4.3.136; अथाण-ग्रहणं किमर्थम् ? न बिल्वादिभ्यो यथाविहितम् एव उच्येत । तस्माद् अञो बाधके मयटि प्राप्ते पुनर् वचनाद् अञ् एव स्यात् । अण्-ग्रहणात् तु अण् एव भवति । तस्माद् अण्-ग्रहणं क्रियते ।

11. AṢṬ, 4.3.137.

12. AṢṬ, 4.3.143.

13. Vide : K, 4.3.136; गवेधुका शब्दोऽत्र पठ्यते । ततः 'कोपधाद्' एव सिद्धे मयङ्-बाधनार्थं ग्रहणम् ।

116. *PALĀŚĀDI-GAṆA* (4.3.141)

This *gaṇa* is also absent, like the previous one from the works of Candragomin, Jainendra, Śākaṭāyana and Hemacandra. Vardhamāna¹ had read the words of this *gaṇa* in his *Tālādi-gaṇa*.

The corresponding *sūtra* पलाशादिभ्यो वा² makes the application of the suffix *añ* optional to the words *palāśa*, *khadira*, *śimśapā*, and *syandana* which are unaccented on the first syllable and also to the words like *pūlāsa*, *karīra*, etc., to which it was not applicable. This known as *ubhayatra-vibhāṣā* or *prāptā-prāpta-vibhāṣā*.³

118. *TĀLĀDI-GAṆA* (4.3.152)

This *gaṇa* is not found in the works of Śākaṭāyana and Hemacandra, but they¹ have a *gaṇa* *Hemādi* which corresponds to the *Rajātādi* of Pāṇini. Vardhamāna² has listed all the words of the *Bilvādi*, *Palāśādi* and *Rajātādi* in his *Tālād-gaṇa*.

The specific mention of *aṇ* in the corresponding *sūtra* तालादिभ्योऽण³ is to debar the application of the suffixes *mayat* and *añ* to the words *bārhiṇa* and *śyāmāka* respectively.⁴

The word *hema* or *heman* is not read in the *Tālādi-gaṇa* of Pāṇini. From Vardhamāna, we learn that according to certain grammarians, this word should have been read in the *Tālādi-gaṇa*. Vardhamāna also seems to support this view by quoting the usages like *haima* from the *Manusmṛiti* and *Raghuvaṃśa* and *haimī* from the *Bhaṭṭikāvya*, and accuses the three sages (Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali) of having overlooked

116 1. *Vide* : V, pp. 309-12.

2. AṢṬ, 4.3.141.

3. *Vide* : K, 4.3.141, उभयत्र विभाषेयम् । पलाश-खदिर-शिशापा-स्यन्दनानाम् अनुदात्ता-दित्वात् प्राप्तेऽन्येषाम् अप्राप्ते ।

118 1. *Vide* : SA, 2.4.61; HBV, 6.2.45.

2. *Vide* : V, pp. 309-12.

3. AṢṬ., 4.3.152.

4. *Vide* : NS, 4.3.152; अथाण् ग्रहणं किमर्थम् ? न यथाविहितम् एव उच्येत । नैवं शक्यम् । 'बार्हिण' शब्दाद् वृद्धिलक्षणो 'मयट्' 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यणा बाधितः । तत्रारम्भ-सामर्थ्यान् मयड् एव स्यात् । 'श्यामाक' शब्दो 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्यो-दात्तः । तस्माद् 'अनुदात्तादेर्' अञ्, परत्वाद् वृद्धिलक्षणेन मयटा बाधित इति पुनरारम्भ-सामर्थ्याद् अञ् एव स्यात् । अण्-ग्रहणाद् अण् एव भवति ।

this word.⁵ But this accusation is due to Vardhamāna's own heedlessness to the accent. Since the word *hema* or *hema*n is unaccented on the first syllable,⁶ it would take the suffix *añ* by Pāṇini's *sūtra* अनुदात्तादेश⁷ च and the above usages can be justified.

Śākaṭāyana and Hemacandra have read the word *hema* in their *Hemādi-gaṇa* which is akin to Pāṇini's *Rajatādi*. According to Vardhamāna, Vāmana⁸ has the *sūtra* हेम्नः for this very purpose, and a commentary called *Mānavīrytti* has cited *haimī* and *hemamayī raśanā* as instances on a certain anonymous *sūtra* अण् हेमार्थात्.

119. RAJATĀDI-GAṆA (4.3.154)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have their *Hemādi-gaṇa* in its place and call it as *Ākṛti-gaṇa*. Vardhamāna³, however, includes this *gaṇa* in his *Tālādi*.

120. PLAKṢĀDI-GAṆA (4.3.164)

This *gaṇa* is not found in the works of Candragomin and Vardhamāna.

121. HARĪTAKYĀDI-GAṆA (4.3.167)

Śākaṭāyana, Hemacandra and Vardhamāna do not have this *gaṇa*. Some words of this *gaṇa*, however, are cited as illustrations of the *sūtra* फले by Hemacandra in his *Haima-bṛhadvṛtti*¹.

5. *Vide* : V, pp. 311-12; तालादिषु 'हेम'शब्दो द्रष्टव्य इति केषांचिन् मतम् । तथा च 'तद् अण्डम् अभवद् हैमम्' (*Manu* 1.19) इति पुराणादौ; 'पादेन हैमं विलिलेख पीठम्' (*Raghu* VI 15) इति कालिदासस्य; 'समुद्रोपत्यका हैमी' (*Bhaṭṭikāvya* 5.89) इति भट्टः । अणि हि प्रकृति भावे 'हैमनम्' इति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायम् इति । 'हेम्नः संलक्ष्यते ह्यङ्गनौ' (*Raghu* I. 10) इति कालिदासस्य.....प्रयोगे नकारान्तरयैवोपलब्धेः । न च मुनित्रयेण साक्षाद् अननुमतम् इत्येतावतोपेक्षापेक्षम् एतद् इति सुवचम् बहुतरलक्ष्य-क्षति-प्रसंगात् । ".....शाकतटायनोऽपि 'हेमादिभ्योऽञ्' इत्नेनाञ् विधानम् अन्त्याजादिश्लुगर्थम्" आह ।

6. *Vide* : *Nighaṇṭu* 1.2.

7. *AṢṬ*, 4.3.140.

8. *Vide* : V, p. 112; सहृदय-चक्रवर्तिना वामनेन तु 'हेम्नः' इति सूत्रेण विकारेऽर्थे अन्त्याजादेर् लुक् कृत एव । 'अण् हेमार्थात्' इत्यत्र मानव्यां वृत्तौ 'हेमी' 'हेममयी रशना' इत्युदाहृतं च ।

119 1. *Vide* : SA, 2.4.61, हेमादिभ्योऽञ् ।

2. *Vide* : HBV, 6.2.45 हेमादिभ्योऽञ् ।

3. *Vide* : pp. 309-12.

121 1. HBV, 6.2.58.

122. *PARPĀDI-GAṆA* (4.4.10)

A *gaṇa-sūtra* पादः पच् च is found in the word list of this *gaṇa*. But, in view of the *Vārtika*¹ पद-भावे इके चरतावुपसंख्यानम् and Patañjali's comment on it without any reference to the said *gaṇa-sūtra*, it seem certain that this is redundant. Jainendrabuddhi² also regards it so and calls it *apaurāṇika* (not ancient). Haradatta³, Bhaṭṭoji Dīkṣita⁴ and the author of *Tattvabodhinī*,⁵ however, take the *sūtra* as authentic and regard the *Vārtika* as its further clarification.

126. *AKṢADYŪTĀDI-GAṆA* (4.4.10)

Vardhamāna¹ believes it to be an *Ākṛti-gaṇa*.

127. *MAHIṢYĀDI-GAṆA* (4.4.48)

For the sake of brevity, Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have named it as *Narādi-gaṇa*.

130. *PRATIJAṆĀDI-GAṆA* (4.4.99)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² do not read the word *sarvajana* in this *gaṇa*, and, in order to justify the forms *sārvaajanīna* and *sārvajanya*, they have composed two different *sūtras* सर्व-जनात् खच् च and सर्व जनाण एयेनञौ respectively. But, according to Pāṇini, the form *sārvajanya* is not possible in the sense of *khañ*, i.e., 'of being good or excellent'.

131. *KATHĀDI-GAṆA* (4.4.102)

Candragomin¹, Jainendra², Śākaṭāyana³, Hemacandra⁴ and Vardhamāna⁵ have included the words of the *Guḍādi-gaṇa* in this *gaṇa*.

- 122 1. MH, 6.3.53, p. 814.
 2. *Vide* : NS, 4.4.10; पर्पादिषु 'पादः पच्च' इति पठ्यते.....यद्येवं 'पद भावे इके चरतौ उपसंख्यानम्' इति कस्माद् उपसंख्यायते? नैष दोषः 'पादःपद' इत्यस्य अपौराणिकत्वात् ।
 3. *Vide* : PM, Vol. II, p. 202.
 4. *Vide* : PrM. (pū) p. 445.
 5. *Vide* : T B (Sik, 4.4.10); इह अन्तर्गण सूत्रम्—'पादः पच्च'.....यत्तु वार्तिकं 'पद भावे इके चरतौ उपसंख्यानम्' इति सोऽस्यैव प्रश्नः ।
- 126 1. *Vide* : V, p. 407, अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षयूतादि-नामनि.....'अन्येऽपि' इति आकृति-गणत्वाद् इति शेषः ।
- 127 1. *Vide* : SA, 3.2.49.
 2. *Vide* : HBV, 6.4.51.
- 130 1. SA, 3.2.200.
 2. HBV, 7.1.20.
- 131 1. *Vide* : CV, 3.4.104.
 2. *Vide* : JM, 3.3.206.
 3. *Vide* : SA, 2.2.202.
 4. *Vide* : HBV, 7.1.21.
 5. *Vide* : V, pp. 374-75.

Since the words *vṛtti*, *saṅgraha*, *guṇa*, *gaṇa*, *āyurveda*, etc., are also read in the *Ukthādi-gaṇa* which prescribes *ṭhak*⁶ in the sense of 'one who studies or understands' (तद् अधीति तद् वेद), why should they be included in this *gaṇa*? For, 'one who understands' something would naturally be also 'good or expert' (तत्र साधुः) in it. To this Vardhamāna⁷ replies that their reading here is intended for the sake of their use in the *Dvigu* compounds, e.g., द्वयोर् वृत्योः साधुर् द्वैवृत्तिकः. To us, the reason given by Vardhamāna is fatuous and not convincing. In our opinion, the reading of the aforesaid word here was not necessary as the suffix prescribed by both the *gaṇas* is the same.

132. GUḌĀDI-GAṆA (4.4.103)

The author of *Tattvabodhinī*¹ puts the term *vṛt* at the end of this *gaṇa*, suggesting thereby that it is a *Paṭhita-gaṇa*.

Māmsodana

The same author reads three words instead, viz., *māṣa*, *odana* and *māmsa* and omits the word *upavāsa*. But, the use of the form *māṣika*, is not found anywhere, and the form *audanika* and *māmsika* are not used in the sense implied by the corresponding *sūtra*² of this *gaṇa*. The form *aupavāsika* is, however, available in the lexicons.

133. GAVĀDI-GAṆA (5.1.2)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² call this *gaṇa* by the name *Yugādi-gaṇa*.

There is *gaṇa-sūtra* नामि नभं च in this *gaṇa* which prescribes the substitution of *nabha* for *nābhi* when the suffix *yat* is added to it. Now the suffix *yat* is added to words denoting something in the sense of the object that is 'good for that thing' (तस्मै हितम्)³ or to words denoting a product (*vikṛti*) in the sense of the thing (*prakṛti*) that is 'serviceable to that product' (तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ),⁴ or in other such senses. Since the word *nābhi* here means the 'nave' and not the 'navel' which is a part of the

6. Vide : AṢṬ, 4.2.60; कृतूक्यादि-सूत्रान्ताद् ठक् ।

7. Vide : V ननु वृत्ति-सङ्ग्रह-गुण-गुण-आयुर्वेदानां पाठो निरर्थकः । उक्थादि-पाठात् ठण् । सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्या दीनां बोद्धा भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विग्वर्थः । द्वयोर् वृत्योः साधुर् द्वैवृत्तिकः त्रैवृत्तिकः इत्यादि सिद्धम् ।

132 1. Vide : I B (Sik), 4.4.103.

2. AṢṬ, 4.4.103; गुडादिभ्यश्च ठन् ।

133 1. Vide : SA, 3.2.210.

2. Vide : HBV, 7.1.30.

3. AṢṬ, 5.1.5.

4. AṢṬ, 5.1.12.

human body, (for which there is a different *sūtra*),⁵ the word *nabhya* means the 'wheel' and the nave is not a product (*vikṛti*) but is a part of the wheel.⁶ Kātyāyana, therefore, in his *Vārtika* नाभेर् नभ-भावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्⁷ says that the suffix *yat* cannot be applied to *nābhi* by the corresponding *sūtra* of this *gaṇa* in that sense.⁸ In his opinion, the form *nabhya* would be justified under the *Śākhādi-gaṇa* by especially enjoining the shortening of the vowel (सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद् ह्रस्वत्वं च).⁹ According to him, as explained by Patañjali, the word *nabhya* would give the sense of the wheel owing to its similarity with the nave in revolving and supporting the axle, or in their lubrication.¹⁰ But Patañjali differs from Kātyāyana, and is of the opinion that the प्रकृति-विकृति-भाव does exist between the *nābhi* and *nabhya*. In his opinion, in the case of wheels with spokes the *nābhi* which is *vikṛti* has its *prakṛti*, and in the case of wheels without spokes there, too, exists प्रकृति-विकृति-भाव inasmuch as it (*vikāra*) consists in the difference of their qualities.¹¹

In our opinion, Patañjali's explanations are far-fetched and not convincing, though Kaiyaṭa and Nāgeśa have tried to make them clear by further explanations which, too, are involved and fatuous.

5. *Vide* : AṢṬ, 5.1.6; शरीरावयवाद यत् ।
6. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 5.1.2); यद्यपि हितार्थे 'नभ्यं तैलम्', 'नभ्यं लोहबन्धनम्' इति सिध्यति तथापि 'नभ्यं' चक्रम् इति न सिध्यति । नहि चक्रस्य नाभिर विकृतिर अपि त्ववयवः । नापि तादर्थ्यम् अस्ति, अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावाद् इति पयनुयोगः । यस्तु शरीरावयवो नाभिस् ततः परत्वाद् हितार्थे 'शरीरावयवाद यत्' इति यथा भाव्यम्—'नाभ्यं तैलम्' इति । गवा-दियता सन्नियुक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति ।
7. MH, 5.1.2.
8. *Ibid.*, pp. 271-72; अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैव चोच्यते 'नाभि नभं च' इति । तत्र चोद्यते.....नाभेर् नभ-भावे प्रत्यय-विधानानुपपत्तिः । किङ्कारणम् ? प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृताव् अभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च नाभिसंश्लिष्टायाः विकृतेः प्रकृतिर अस्ति । यद् एव हि तन् मण्डल-चक्राणां मण्डल-चक्रं तन् नभ्यम् इत्युच्यते ।
9. *Ibid.*, p. 272.
10. *Ibid*; सिद्धम् एतत् । कथम् ? शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यो ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिर इव नभ्यम् । कः पुनर् इहोपमार्थः ? यत् तद् अन्न-धारणं परिवर्तनं वा । अपर आह—यत् तद् अञ्जनोपाञ्जनम् इति ।
Also *Vide* : *Pradīpa*; 'यत्तद्' इति—छिद्रवान् रथाङ्ग-विशेषो नाभिशब्दवाच्यः । स यथा कक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्तते चैवं चक्रम् अपि इति तत्सादृश्यान् 'नभ्य' शब्देनाभिधास्यते इत्यर्थः ।
11. *Vide* : MH, 5.1.2, p. 272; न तर्हि इदानीम् इदं वक्तव्यम् 'नाभि नभं च' इति ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभि संश्लिष्टायाः विकृतेः प्रकृतिर अस्ति । यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थम् अपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायाद् अवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा—वार्त्ती शाखा । Also *Vide* : *Pradīpa* here.

134. APŪPĀDI-GAṆA (5.1.4)

Candragomin¹ and Bhoja² call this gaṇa as *Yūpādi*. Bhaṭṭa Yajñeśvara³ regards this gaṇa as an *Ākṛti-gaṇa*.

There is a *gaṇa-sūtra* अन्न विकारेभ्यश्च³ in this *gaṇa*. Now, the question arises why, in spite of this *sūtra*, the words like *apūpa*, etc., which are themselves the modifications of changed forms of grain (*anna*), are severally read in this *gaṇa*. To this Jinendrabuddhi⁴ replies that the reading of the words from *apūpa* to *kiṇva* is intended to prescribe the addition of suffix *yat* optionally to these words even when they denote objects similar to them in shape or form. The reading of the words also, according to him, debars the application of *yat* to such compounds as *yavāpūpa*, etc., of which *apūpa*, etc., form the final members by *Tadantavidhi* which is implied here from the *sūtra* असमासे निष्कादिभ्यः. The author of the *Hṛdayahārīṇī*⁵, the commentary on *Sarasvatī-kaṇṭhābharaṇa*, is also of the same view.

Now, it is difficult to understand how Jinendrabuddhi, and probably Haradatta following him, calls all the words from *apūpa* to *kiṇva* as *anna-vikāra*, when we find *argala*, *musala*, *kaṭaka*, *karṇaveṣṭaka* also read between them. It appears that they had a different order of words in which these four words were put after word *kiṇva*.

Vardhamāna,⁶ however, defends the reading of the words *apūpa*, *prthuka*, etc., severally in this *gaṇa* by saying that these are mere grains in a particular state (*viśiṣṭāvasthā*) and not their modifications (*vikāra*) like *śaṣkuli*, *modaka*, etc. But this argument seems to be absurd, because *viśiṣṭāvasthā* is the same as *vikāra* and nothing else. According to Haradatta,⁷ Bhaṭṭoji Dikṣita,⁸ and the author of *Tattvabodhinī*,⁹ on

134 1. *Vide* : CV, 4.1.3.

2. *Vide* : BH, 4.4.188.

3. *Vide* : GR, fol. 91.

4. *Vide* : NS, 5.1.4; यद्येवम् अपूपदीनां कियवपर्यन्तानाम् अन्नविकारत्वाद् एव सिद्धत्वात् पाठोऽनर्थको जायते । यदा तर्हि केनचिद् आकारसादृश्येन अपूपदयोऽर्थान्तरे उपचर्यन्ते तदर्थं एषां पाठः Cf, V, p. 392; अपूपदिषु येऽन्न-भेद-शब्दाः अपूपदयस् तेषां केनचिद् आकार-सादृश्येन अर्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थम् उपादानम् इति शकटांगजः । किं चान्न-विकार-ग्रहणेन अपूपदिषु प्रत्ययम् इच्छत इहापि स्याद् 'यवापूपाः', 'व्रीहितण्डुलाः' इति । प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पयुर्दस्तो भवति ।

5. *Vide* : 4.4.188.

6. *Vide* : V, p. 392: अस्माकं तु अयम् आशयः—शङ्कुली-मोदक-प्रभृतयोऽन्नविकाराः । पृथुकादयस्त्वनन्म एव विशिष्टावस्थ-नान्नविकार इति पृथग् उपादानम् ।

7. *Vide* : PM, 5.1.4, p. 230.

8. *Vide* : Pr M (pu) p. 455.

9. *Vide* : TB, on Sik, 5.1.4; एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपदीनां केषांचिद् गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ।

the other hand, the reading of the words is merely an elaboration or clarification of the *sūtra*.

In our opinion, this *gaṇa-sūtra* is an interpolation from some other work, otherwise the *Vārtika* अन्न-विकारेभ्यश्च⁴ of Kātyāyana, expressing the same sense, would be meaningless. Kaiyaṭa⁵ thinks that this *Vārtika* is mere elaboration of the *gaṇa-sūtra* अन्न-विकारेभ्यश्च ।

139. DAṆḌĀDI-GAṆA (5.1.66)

The author of the *Prakriyā-kaumudī*¹ puts the term *vrt* at the end of the words of this *gaṇa* implying thereby that it is a *Paṭhita-gaṇa*. But Vardhamāna² calls it as an *Ākṛti-gaṇa*.

140. VYUṢṬĀDI-GAṆA (5.1.66).

Candragomin,¹ Bhoja,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ treat this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*. According to the author of *Kāśikā*⁵ and Jinendrabuddhi,⁶ the *Vārtika* अण-प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानस्⁷ was not necessary and the word *agni-pada*, etc., should have been included in this *gaṇa* and actually they have read these words in this *gaṇa*. This was probably due to the influence of Candragomin who was also followed by Bhoja, Hema, Vardhamāna and others. From this, it appears that these authorities, too, took this *gaṇa* to be an *Ākṛti-gaṇa* and the words *agnipada*, etc., were not read in the original *Gaṇapāṭha* of Pāṇini.

142. ANUPRAVACANĀDI-GAṆA (5.1.111)

Candragomin,¹ Śākaṭāyana,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ call this *gaṇa* as *Utthāpanādi* with some minor differences.

4. MH, 5.1.2.
5. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 5.1.2) अपूपादिषु 'अन्न-विकारेभ्यश्च' इति पठ्यते । तद विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते । प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो 'हविर अपूपादिभ्यो विभाषया यत्' इत्युक्तत्वात् ।
- 139 1. PKV, (pū) p. 850.
2. *Vide* : V, p. 401; आकृतिगणश्चायम् । तेन 'रथकन्था' आदयो द्रष्टव्याः ।
- 140 1. *Vide* : CV, 4.1.115.
2. *Vide* : BH, 5.1.102.
3. *Vide* : HBV, 6.4.99.
4. *Vide* : V, p. 396; आकृतिगणोऽयं तेन 'लोकयात्रा' प्रभृतयो द्रष्टव्याः ।
5. *Vide* : K, 5.1.97; अत्रैव ते पठितव्याः ।
6. *Vide* : NS, (5.1.97) व्युष्टादिष्वेव अग्निपदादयः पठितव्याः ।
7. *Vide* : MH, 5.1.97.
- 142 1. *Vide* : CV, 4.1.138.
2. *Vide* : SA, 3.2.121.
3. *Vide* : HBV, 6.4.121.
4. *Vide* : V, p. 397.

From the *Vārtika* छ-प्रकरणे विशि-पूरि-पदि-रुहि-प्रकृतेर् अनात् स-पूर्वपदाद् उपसंख्यानम्⁵ on the corresponding *sūtra*, it appears that the words *praveśana*, *anupraveśana*, *saṁveśana*, *anuveśana*, *ārohaṇa*, *prarohaṇa* and *anvārohaṇa* were not present in this *gaṇa* in the time of Kātyāyana. Otherwise, he would not have put *viśi* and *ruhi* (i e., the roots *viś* and *ruhi*) in his *Vārtika*. But Jinendrabuddhi⁶ realising that the reading of the aforesaid words in this *gaṇa* would be meaningless in the face of this *Vārtika*, defends the *Vārtika* by saying that it is meant only for further clarification (*prapañcārtha*).

145. BRĀHMAṆĀDI-GAṆA (5.1.124)

Śākaṭyāyana¹ and Hemacandra² have named this *gaṇa* as *Rājādi*. They, as well as Candragomin³ and Vardhamana,⁴ have also incorporated in this the words of *Purohitādi-gaṇa*. Pāṇini must have kept these two *gaṇas* separate on account of the difference of accent in their words.

This *gaṇa* is unanimously accepted as an *Ākṛti-gaṇa*. Pāṇini's *sūtra* न नञ्-पूर्वात् तत्पुरुषाद् अ-चतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः⁵ also implies that this *gaṇa* is an *Ākṛti-gaṇa*, as indicated by his making an exception in the case of the words *catura*, *saṁgata*, etc., with the negative particle *a* in this *sūtra*.

Since it is an *Ākṛti-gaṇa*, the question arises why the specification of *gaṇa-vacana* was made in the *sūtra* and a long list of words read in the *gaṇa* by Pāṇini. To this, Jinendrabuddhi⁶ replies that it was necessary for the clarification of the *sūtra* and for debarring as well as enjoining the application of certain suffixes to the enumerated words.

In view of this *gaṇa* being an *Ākṛti-gaṇa*, it is not understandable why Kātyāyana added his *Vārtika* ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनाम् उपसंख्यानम्⁷ to it, and Patañjali felt the need of explaining it. Candragomin, however, in one of his *gaṇa-sūtra* चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे⁸ and Bhoja⁹ by reading all such

5. MH, 5.1.111, p. 325.

6. *Vide* : NS, 5.1.111; यदि तर्हि विश्यादि-प्रकृत्यन्ताच्च छन्दाच्च छ उपसंख्यायतेऽनु-प्रवचनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽन्वर्थकः । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

145 1. *Vide* : SA, 3.3.10.

2. *Vide* : HBV, 7.1.60.

3. *Vide* : CV, 4.1.141.

4. *Vide* : V, p. 428.

5. AṢṬ, 5.1.521.

6. *Vide* : NS, 5.1.124 ब्राह्मणादिर् आकृतिगणः—यद्येवं गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनाम् अनुक्रमणम् अनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । प्रपञ्चार्थं हि तत्, स्वार्थे विधानार्थं च, Cf., PM, Vol. II, p. 277.

7. MH, 5.1.124.

8. CV, 4.1.141.

9. *Vide* : BH, 5.1.142-160.

words like *cāturvarṇya* in his *Gaṇapāṭha* have admitted them in their lists in their original sense with *ṣyañ* as a pleonastic (*svārthe*) suffix. Perhaps, taking a cue from Candragomin, Kaiyaṭa also has justified and explained the presence of *cāturvarṇyādi* in the *Vārtika* to express *svārtha* and negate the sense of *bhāva* and *karma*.

The *gaṇa-sūtra* अर्हतो नुम् च occurring in this *gaṇa* is a later interpolation of Kātyāyana's *Vārtika*¹¹ by Kāśikā, etc., most probably in imitations of Candragomin¹² who has done so. Bhaṭṭoji Dīkṣita,¹³ however, has taken it as a *Vārtika*, but the author of *Tattvabodhinī*¹⁴ treats it as a *gaṇa-sūtra*.

147. UDGĀTRĀDI-GAṆA (5.1.129)

Śākaṭāyana,¹ Hemacandra² and Vardhamāna³ read the words of this *gaṇa* in the list of their *Yuvādi*.

In his commentary on the *Ṛkprātiśākhya*,⁴ Uvaṭa has explained the word *sāmavaśa*, in which he has derived *sāma* from *sama* under this *gaṇa*. Since the word *sama* is not read in the *Udgātrādi* list, Uvaṭa seems to have treated it as an *Ākṛti-gaṇa*.

148. YUVĀDI-GAṆA (5.1.130)

To the objection that in view of the same resulting formations *sauhārda* and *daurhārda* from the words *suhṛit* and *suhṛdaya* and *durhṛt* and *durhṛdaya*, only one set of them either *suhṛt* and *durhṛt* or *suhṛdaya* and *durhṛdaya*, and not four of them should have been read in this *gaṇa*, Vardhamāna¹ and, following him, Yajñeśvara² remark that the

10. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 5.1.125): चातुर्वर्ण्यादीनामिति—प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्म-सम्बन्ध-निवृत्त्यर्थम् । स्वार्थे एव व्यञ् भवति । चत्वारो वर्णाश् चातुर्वर्ण्यम्, चतुर्वेदम् एव चातुर्वेद्यम् ।
11. *Vide* : MH, 5.1.124.
12. *Vide* : CV, 4.1.141.
13. *Vide* : Sik, 5.1.124.
14. *Vide* : TB, (5.1.124); आकृतिगण इति—केषांचित् पाठस् तु कार्यान्तराय । तथाहि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः ।
- 147 1. *Vide* : SA, 3.3.13.
2. *Vide* : HBV, 7.1.67.
3. *Vide* : V, p. 428-33.
4. 1.60.
- 148 1. *Vide* : V, p. 431; इह सुहृदय-दुर्हृदय-शब्दाव् एव पठितव्यौ सुहृद्-दुर्हृच् छब्दाव् एव वा न तु चत्वारः । अन्यतरपाठे हि सौहार्दम्, दौर्हार्दम् इति सिद्ध्यति । उच्चते । अर्थ-भेदात् सुहृद्, दुर्हृच् छब्दौ मित्रामित्र-वाचिनौ । सुहृदय-दुर्हृदय-शब्दौ तु नैवम् । तौ हि प्रशस्त-निन्दित-हृदय-सम्बन्ध-मात्रे वर्तते ।अयं पक्षो वामनस्यापि सम्मतो लक्ष्यते ।
2. *Vide* : GR, fol. 99.

reading of all the four words was necessary owing to the difference in the meanings of the words *suhṛt* (a friend) and *suhṛdaya* (good-hearted), and *durhṛt* (a foe) and *durhṛdaya* (wicked). Another reason given by Vardhamāna³ for the aforesaid readings is that we have the alternate forms *sauhṛda* and *daurhṛda* in the case of *suhṛt* and *durhṛt* only.

149. MANOJÑĀDI-GAṆA (5.1.133)

Śakaṭāyana¹ and Hemacandra² call it as *Caurādi-gaṇa*. From the use of the word *āhopuruṣikāmātram* by Patañjali³ and its justification under this *gaṇa*, Bhaṭṭa Yājñeśvara⁴ has inferred that it is an *Ākṛti-gaṇa*, because the word *ahopuruṣa* is not read in it.

152. TĀRAKĀDI-GAṆA (5.2.36)

The author of *Kāśikā*,¹ Vardhamana³ and Bhaṭṭoji Dīkṣita³ have expressly called it an *Ākṛti-gaṇa*.

Bubhukṣita, etc.

The words *bubhukṣita*, *pipāsita*, etc., read in this *gaṇa* could have been formed by the application of the suffix *kta* to the *san*-ending (*sann-anta*) *dhātus* *bubhukṣ*, (desire for eating), *pipās*, (desire for drinking), etc. But, in that case, the suffix *kta* would give the past passive sense to word which it qualifies, e.g., *bubhukṣita odanaḥ* would mean 'boiled rice that was desired to be eaten.' Hence Jinendrabuddhi,⁴ Haradatta,⁵ Vardhamāna⁶ and Yājñeśvara⁷ have justified the reading of these words in this *gaṇa* by saying that *itac* is added in the active sense to the words *bubhukṣā*, etc., when they qualify the agent or object in which the condition denoted by them has already occurred (तद् अस्य संजातम्).⁸ Haradatta, however,

3. *Vide* : V, p. 431; सौहृदं दौर्हृदम् इति च प्रयुज्यते । यथा—'तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षे', 'कुसुमं कृतदौर्हृदस्त्वया' ।

149 1. *Vide* : SA, 3.3.20.

2. *Vide* : HBV, 7.1.73.

3. MH, pt. I, p. 83.

4. *Vide* : GR, fol. 99.

152 1. *Vide* : K, 5.2.36.

2. *Vide* : V, p. 416.

3. *Vide* : Sik, 5.2.36.

4. *Vide* : NS, 5.2.36; तारकादिषु बुभुक्षा-पिपासा-शब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ? यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायां इति च कृते 'बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त' इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्तमाने न सिध्यति । अनेन तु वर्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तं तयोः पाठः ।

5. *Vide* : PM, Vol. I, p. 293.

6. *Vide* : V, p. 416.

7. *Vide* : GR, fol., 101.

8. *Vide* : AṢṬ, 5.2.36; तद् अस्य संजातं तारकादिभ्य इत्तच् ।

records another objection against the reading of the words like, *puṣpa*, *etc.*, in this *gaṇa* which are formed from intransitive roots like *puṣp*, *etc.*, whose forms in *kta* or *itac* would be the same. To this, he replies that because *ktānta* forms denote the past sense, the reading of the aforesaid words for prescribing *itac* is meant to indicate the sense in the present. The past sense implied in the *ktānta* word *saṃjātam* in the expression तद् अस्य संजातम् is not to be taken too literally and hence should be ignored.⁹ But in our opinion, this is all idle discussion; for the past condition denoted by the addition of *kta* continues in the present unless it is expressly negated. Hence, it is wrong to adduce this argument for justification of the reading of these words. The right justification is that the suffix *kta* is added to the roots, whereas *itac* is added to substantives.

153. *VIMUKTĀDI-GAṆA* (5.2.61)

In this *gaṇa* only Vedic words like *vimukta*, *etc.*, are enumerated in order to prescribe the addition of suffix *aṇ* to them to denote an *adhyāya* or *anuvāka* in which they occur, e.g., वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा 'the *adhyāya* or *anuvāka* in which the word *vimukta* occurs.'¹

154. *GOṢADĀDI-GAṆA* (5.2.62)

This *gaṇa* also enumerates the Vedic words to which the suffix *vuñ* (*aka*) is added in the same sense as that of *aṇ* in the previous *gaṇa*, e.g., गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा.¹

This *gaṇa* is named *ghoṣadādi* by Jainendra² and Hemacandra³ and *ghaṣadadi* by Śākaṭāyana.⁴ The latter name seems to be the corruption of the former. The change of nomenclature by these authorities seems to be due to the frequency of the word *ghoṣat* occurring in the *Taittirīya Saṃhitā*,⁵ whereas the word *goṣat* occurs only once or twice in the *Maitrāyaṇī*⁶ and *Kāthaka*⁷ *Saṃhitās*.

Sāyaṇa⁸ and Bhaṭṭa Bhāskara⁹ have explained the word *ghoṣat* as *aghoṣayat* 'making sound, or jingling' probably taking it to be a

9. *Vide* : PM, Vol. I, p. 223.
- 153 1. *Vide* : K, 5.2.61; विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोर् अभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन् अस्ति वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ।
- 154 1. *Vide* : K, 5.2.62; गोषद् आदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन् अस्ति गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ।
2. *Vide* : JM, 4.1.157.
3. *Vide* : HBV, 7 2.74.
4. *Vide* : SA, 3.3.178.
5. 1.1.2.
6. 1.1.2; 4.1.2.
7. 1.32; 3.1.
8. *Vide* : TS, (1.1.2) with the commentary of Sāyaṇa.
9. *Vide* : TS, with the commentary of Bhatta-bhaskara, p. 10.

present participle of the root *ghuṣ*. But Keith¹⁰ considers it to be merely a corrupt form of *goṣat*.

155. ĀKARṢĀDI-GAṆA (5.2.64)

Śākaṭāyana,¹ Hemacandra² and Vardhamāna³ have named this *gaṇa* as *Aśmādi*.

Ākarṣa

All the grammarians, except Haradatta, and the manuscripts of the *Gaṇapāṭha* read the word *ākarṣa* both in the *gaṇa* and in the corresponding *sūtra*.⁵ But Haradatta reads *ākaṣa* which is given as a variant in the lexicons. Bhaṭṭoji Dīkṣita,⁶ however, first explains the *sūtra* with the reading *ākarṣa*, but afterwards admits *ākaṣa* to be the original (*mukhya*) reading.

In another *sūtra* आकर्षात् ष्टल्,⁷ all the grammarians from the author of the *Śloka-vārtika*⁸ and Patañjali downwards, including Haradatta, have the word *ākarṣa* in their *sūtras*, though Bhaṭṭoji Dīkṣita,⁹ and Mādhava¹⁰ refer to *ākaṣa* as a variant under this *sūtra* also which is opposed by the author of *Tattvabodhinī*.¹¹

Both these words mean 'a touch-stone'. But Vardhamāna¹² assigns three meanings to the word *ākarṣa*, viz., gambling, dice and dice-board.'

In our opinion, the original reading in the sense of 'a touch-stone' must have been *ākaṣa* from the root *kaṣ*, 'to rub on a touch-stone, to test.' In modern Indian languages, the same root in its phonetically changed form *kasanā* in the same sense is widely current. It seems that

-
10. *Vide* : TS, translated by A.B. Keith, p. 2.
 155 1. *Vide* : SA, 3.1.87.
 2. *Vide* : HBV, 6.3.97.
 3. *Vide* : V, p. 373.
 4. *Vide* : PM, 5.2.64.
 5. AṢṬ, 5.2.64; आकर्षादिभ्यः कृन् ।
 6. *Vide* : Sik, 5.2.64; आकर्षे कुरालः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।
 7. AṢṬ, 4.4.9.
 8. *Vide* : MH, 4.4.9;
 आकर्षात् पर्षादेर् भस्त्रादिभ्यः कुसीद-सूत्राच्च ।
 आवसथात् किसरादेः पितः षड् एते ठगधिकारे ॥
 9. *Vide* : Sik, 4.4.9; आकर्षो निकषोपलः । आकर्षाद् इति पाठान्तरम् ।
 10. *Vide* : TB, (4.4.9); पाठान्तरम् इति—एतच्च भवादौ 'कष-खष'—इत्यादिदण्डके 'आकर्षात् ष्टल्' इति माधवेनोपन्यस्तम् ।
 11. *Ibid*; किन्तु 'आकर्षात् पर्षादेः' इति वार्तिकस्याननुयुज्यम् । तत्र हि नीरेफ-पाठे वृत्तासङ्गति-प्रसङ्गात् ।
 12. *Vide* : V, p. 373; आकर्षो यत्तम्, अक्षः, शारिफलकं च ।

the meaning of the root *kṛṣ*, 'to draw' being somewhat similar to the movements in 'rubbing' the word *ākāṣa* came to be confused with *ākārṣa*, and both were taken to denote the same thing.

157. RASĀDI-GAṆA (5.2.95)

Candragomin, Śākaṭāyana, Hemacandra and Vardhamāna do not have this *gaṇa*.

Since the words *rasa*, etc., could get the suffix *matup* by the general rule तद् अस्यास्त्यस्मिन् इति मत्तुप्,¹ the reading of this *gaṇa* and composition of the corresponding *sūtra* रसादिभ्यश्च² are considered redundant by Patañjali.³ But on the strength of the *guṇa-sūtra* गुणात् (which, however, seems extraneous), the author of the *Kāśikā* justifies both by arguing that the suffix *matup* here refers to *guṇa* or quality that is perceptible by the organs of sense and the other suffixes like *ini*, etc., are applied to these words to denote *bhāva*, i.e., 'feeling or the state of mind', e.g., *rasin*, 'aesthetic,' *rasika*, 'sentimental,' etc. But this justification is not tenable in the case of words other than *rasa*, such as *rūpa*, etc., and even in the case of *rasa*, it fails. For, the words *rasin* and *rasika* are also taken to mean 'juicy' and 'tasteful or having a taste for something' respectively. Candragomin⁴ adduces another reason for not including this *gaṇa* and its corresponding *sūtra*. He says that *matup* will necessarily have to be applied to all such words as are not capable of being used as qualifiers of some object. For instance, we can say *śuklaḥ paṭaḥ* and not *rasa ikṣuḥ* but *rasavān ikṣuḥ*.

157 1. AṢṬ, 5.2.94.

2. AṢṬ, 5.2.95.

3. *Vide* : MH, 5.2.95, p. 415: किमर्थम् इदम् उच्यते, न 'तद् अस्यास्त्यस्मिन् इति मत्तुप्' इत्येव 'मत्तुप्' सिद्धः ? 'रसादिभ्यः' इति पुनर्वचनम् अन्य—निवृत्त्यर्थम्..... अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । 'मत्तुप्' एव यथा स्यात् । ये अन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन् ।

नैतद् अस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः—रसिको नटः, उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम्, स्पर्शिको वायुः ।

3. *Vide* : K, 5.2.95; कथं 'रूपिणी कन्या', रूपिको 'दारकः' ? प्रायिकम् एतद् वचनम् । इति-करणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते । अथवा 'गुणात्' इत्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियग्राह्या गुणास्तेषाम् अत्र पाठः । इह मा भूत् 'रूपिणी' 'रूपिकः' इति—शोभा-योग्यता गम्यते । 'रसिको नटः' इत्यत्र भाव-योगः ।

4. *Vide* : CV, 4.2.98; 'शुक्लः पटः' इति शुक्ल-शब्दस्य द्रव्याभिधान-सामर्थ्यान् मत्तुप् न भवति, यथा जातिशब्देभ्यो 'गौर', 'अश्व' इति । येषां तु गुणशब्दानां द्रव्याभिधान-सामर्थ्य नास्ति ततो भवत्येव । यथा—रसवान्, रूपवान्.....'रसादिभ्यः' इति न वक्तव्यम् । इष्यते हि 'रसी, रसिकः, रूपी, रूपिकः' इति । अथ रसादि-विशेषणार्थं 'गुणाद्' इति पाठस् तथापि 'गन्धिकः' इति न सिध्यति ।

158. *SIDHMĀDI-GAṆA* (5.2.97)

Vardhamāna¹ treats it as an *Ākṛti-gaṇa*.

160. *PĀMĀDI-GAṆA* (5.2.100)

Śakaṭāyana¹ and Hemacandra² have named it as *Angādi-gaṇa*

The *gaṇa-sūtras* शाकी-पलाली-दद्रवा ह्रस्वत्वं च and विश्वग् इत्युत्तरपद-लोपश्चाकृत-सन्धेः are merely insinuations of the *Vārtikas*³ of Kātyāyana into this *gaṇa* in imitation of Candragomin⁴ who has included them in his own *gaṇa*. The variants *dadru* and *kadru* are both found in the *Kāśikā*⁵ in its *gaṇa-sūtra* and *gaṇa* list respectively, and *viceversa* in the *Cāndravṛtti*.⁴

161. *PICCHĀDI-GAṆA* (5.2.100)

Candragomin,¹ Bhoja² and Vardhamāna include the words of the *Tundādi* in this *gaṇa*, while Jainendra⁴ combines the words of this *gaṇa* with those of the *Tundādi*.

The question arises when *Picchādi* and *Tundādi* both prescribe the addition of the suffix *ilac*, why Pāṇini has not combined them into one.

Now, the situation is that the particle *ca* in the *sūtra* तुन्द्रादिभ्य इलच् च⁵ prescribes the suffix *ilac* also to the words of *Tundādi* in addition to the suffixes *matup*, *ini*, and *ṭhan*. While the corresponding *sūtra* पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलच्⁶ at this *gaṇa* prescribes *ilac* to *Picchādi* which would also get the suffix *matup* according to the *sūtra* तदस्यास्तीत्य् अस्मिन् इति मत्तुप्⁷ by the *anuvṛtti* of *anyatarasyām* from a previous *sūtra* प्राणिस्थाद् आतो लङ् अन्यतरस्याम्.⁸ Besides *matup*, the *Picchādi* words ending in *a* would also get the suffixes *ini* and *ṭhan* by the general rule अत इनि-ठनौ⁹

158 1. *Vide* : V, p. 455; आकृतिगणोऽयम् । तेन 'वर्ण' प्रभृतयो द्रष्टव्याः ।

160 1. *Vide* : SA, 3.3.126.

2. *Vide* : HBV, 7.2.29.

3. *Vide* : MH, 5.2.100; शाकी-पलाली-दद्रवा ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम्, विश्वग् इत्युत्तरपद-लोपश्चाकृतसन्धेः ।

4. *Vide* : CV, 4.2.104.

5. 5.2.100.

161 1. *Vide* : CV, 4.2.103.

2. *Vide* : BH, 5.2.143-48.

3. *Vide* : V, p. 441-42.

4. *Vide* : JM, 4.1.43.

5. AṢṬ, 5.2.117.

6. AṢṬ, 5.2.100.

7. AṢṬ, 5.2.95.

8. AṢṬ, 5.3.96.

9. AṢṬ, 5.2.115.

According to Patañjali,¹⁰ the separate mention of the *Picchādi* and *Tundādi* by Pāṇini is a pointer (*jñāpaka*) of the fact that the word *anyatarsyām* in the aforesaid *sūtra*, प्राणिस्थाद्....., does not mean 'optionally' but is a conjunction denoting the sense of *samuccaya* like *ca*.

If one were to object¹¹ that the separate mention of the two *gaṇas* would otherwise be necessary even without taking it as a *jñāpaka*; for, had the words of the *Tundādi* been included in *Picchādi*, then the suffixes *ini* and *than* would be debarred from being applied to the words not ending in *a*. And, if the words of *Picchādi* were to be read in *Tundādi*, then the suffixes *ini* and *than* would be applicable even to such words which do not end in *a*.

To this, Patañjali¹² replies that, in that case, the mere fact of making a distinction between the two sets of *akārānta* words by putting them in separate *gaṇas*, is a pointer to the same conclusion that *anyatarasyām* in the *sūtra*, referred to above, is used in the sense of *samuccaya* only.¹³

Besides these, there is another *jñāpaka*, too. The use of the word *anyatarasyām* in the *sūtra* केशाद् वोऽन्यतरस्याम् especially when the influence of this word was already there from the aforesaid *sūtra* प्राणिस्थाद् आतो लज् अन्यतरस्याम्,¹⁴ shows, that in the earlier *sūtra* the word had the sense of 'optionally'.¹⁵ Even here Patañjali¹⁶ remarks that some authorities refuse

10. *Vide* : MH, 5.2.95; यद् अयं पिच्छादिभ्यस् तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज् शापयत्याचार्यः 'समुच्चयोऽयं न विभाषा' इति । यदि विभाषा स्यान् नानायोग-करणम् अनर्थकं स्यात्—तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ।
11. *Ibid*. नैतद् अस्ति शापकम् । अस्ति ह्यन्यन् नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् ? पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूताम् इति ।
Also *Vide* : *Pradīpa* here; तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपीनिठनाव् इष्येते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस् तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनि ठनौ स्याताम् । अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस् तदा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम् इत्यर्थः ।
12. *Vide* : MH, 5.2.95 यानि तर्हि अनकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ? शापकार्थ एव ।
Also *Vide* : *Pradīpa* here; कानिचिद् अकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानिचित्तु तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो शापक एव यथोक्तार्थस्य इत्यर्थः ।
13. *Cf.* Nir 1.4, where वा, the synonym of अन्यतरस्याम्, is stated to have the sense of समुच्चय even in the Veda:—अथापि समुच्चयार्थे भवति—'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' ।
14. A.S.T., 5.2.96.
15. *Vide* : MH, 5.2.97; वस्य च पुनर्वचनं सर्व-विभक्त्यर्थम्—वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते, सर्वविभक्त्यर्थम्—'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' इति । एतद् एव शापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषा इति । Also *Vide* : *Pradīpa* here.
16. *Vide* : MH, 5.2.97 द्रुभ्यां नित्यार्थम् इत्येके—द्युद्रुभ्यां नित्यार्थम् एकेऽन्यतरस्यां ग्रहणम् इच्छन्ति । कथम् ? विभाषा-मध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषा-मध्ये च ये विधयो नित्यास्ते भवन्ति ।

to regard the word *anyatarasyām* as a *jñāpaka* and allege that its use in the later *sūtra* is to make the injunction of the preceding *sūtra* obligatory (*nitya*), since all rules occurring between two *sūtras* allowing option are taken to be so.

In order to avoid this debatable point, the later grammarians have, as stated above, combined these two *gaṇas* into one.

162. VRĪHYĀDI-GAṆA (5.2.116)

Three suffixes *ini*, *īhan* and *matup* would apply to the words of this *gaṇa* according to the rules of Pāṇini. Since all the three do not apply to all the words, the author of the *Śloka-vārtika* has split this *gaṇa* into three, viz., *Vrīhyādi Śikhādi* and *Yavakhadādi gaṇas* and composed the *Vārtika* शिखादिभ्य इतिर्वाच्य इकन् यवखदादिषु¹ for prescribing the respective suffixes to the latter two *gaṇas*. According to Kātyāyana and Patañjali,² however, the splitting is not necessary, because the very fact that certain suffixes are not found used with certain words would automatically make this division. But, since the making of the distinction from usage would be confined to a very few highly learned persons (*śiṣṭas*), the proposed step is welcome for the sake of clarity.

Following the *Śloka-vārtikakāra*'s proposal, almost all the later grammarians have split this *gaṇa* into three and composed their own corresponding *sūtras*. For instance, Candragomin has three *sūtras*, viz., शिखादिभ्यो³ वा for *Śikhādi-gaṇa* in which he has included the words of *Balādi* also, नावादिभ्यश्च⁴ for *Nāvādi* (a substitute for *Yavakhadādi*) and ब्रीह्याद्यत इतिश्च⁵ for *Vrīhyādi*. Jainendra,⁶ too, has accepted all the three *gaṇas*, as proposed by the *Śloka-vārtikakāra*, in the *Vṛtti* but has not split his *sūtra* ब्रीह्यादेः.⁶ He regards all the three as *Ākṛti-gaṇas*. Śākaṭāyana⁷ and Hemacandra⁸ have given the same names as those of Candragomin to their three separate *gaṇas* and treat the first two as *Ākṛti-gaṇas*. Bhoja,⁹ too, has given the same names to his three *gaṇas*, but has read the words *karman* and *carman* of the *Vrīhyādi* among those of *Balādi*. Vardhamāna¹⁰

162 1. MH, 5.2.116.

2. *Ibid*; शिखा-यवखदादिभ्यो नियमावचनं निवर्तकत्वात्—शिखा-यवखदादिभ्यो नियमस्य अवचनम् ' किं कारणम् ? निवर्तकत्वात् । किं निवर्तकम् ? अनभिधानम् ।
3. *Vide* : CV, 4.2.134.
4. *Vide* : CV, 4.2.118.
5. *Vide* : CV, 4.2.119.
6. *Vide* : JM, 4.1.42.
7. *Vide* : SA, 3.3.152, 153.
8. *Vide* : HBV, 7.2.4, 5.
9. *Vide* : BH, 5.2.164, 165, 192, 195.
10. *Vide* : V, pp. 446-48.

on the other hand, has eliminated all the three *gaṇas* and included the words of the *Śikhādi* and *karman* and *carman* of *Vrīhyādi* in his *Balādi*.

163. TUNDĀDI-GAṆA (5.2.117)

Vrihi

To the question why* the word *vrihi* is read in this *gaṇa*, when it was already included in the *Vrīhyādi*, the author¹ of *Kāśikā* answers that in this *gaṇa*, the word does not stand for itself, but for its synonyms *śāli*, etc. To remove this confusion, Śakaṭāyana and Hemacandra have made their *sūtra* ब्रीह्यर्थ-तुन्दादेर् इलच्² which is more clear.

The author of *Durghaṭavṛtti*³ has raised the objection that since *jihvā* being an organ of the body, the word comes within the purview of the *Tundādi* by the *gaṇa-sūtra* स्वाङ्गाद् विवृद्धौ च, and, therefore, should get the suffix *ilac*, then why we get the form *jihvāla* used in the verse जिह्वाले जुह्वाम्बभूविव रुषा राजन्य-सत्ताम् अपि (Murāri). To this he retorts that the word *jihvāla* means 'a garrulous person or a chatterer' by the *sūtra* प्राणिस्थाद् आतो लज् अन्यतरस्याम्⁴ and not 'one having a long tongue'.

But there is one snag in the *gaṇa-sūtra* स्वाङ्गाद् विवृद्धौ च which prescribes *ilac* to all parts of the body, but we do not find the *ilac* ending forms of *jānu*, *hasta*, *śroni*, *akṣi*, etc. The only example cited by the commentators⁵ is *karṇila*, which could easily have been accounted for by including the word *karṇa* in the *gaṇa*-list.

164. ARŚA-ĀDI-GAṆA (5.2.127)

Śakaṭāyana¹ and Hemacandra² call this *gaṇa* as *Abhrādi*. This is unanimously taken as an *Ākṛti-gaṇa* by all grammarians.

166. PUṢKARĀDI-GAṆA (5.2.135)

Hemacandra¹ has split this *gaṇa* into two *gaṇas*, *Puṣkarādi* and *Abjādi*. Vardhamāna² has stated that the suffix *ini* prescribed in the

163 1. K, 5.2.117; ब्रीहि-ग्रहणं किमर्थम् ? यावता तुन्दादिषु ब्रीहि-शब्दः पठ्यते । तत्र इनि-ठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहिग्रहणम् अर्थग्रहणं विज्ञायते—शालयो-
ऽस्य सन्ति शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ।

2. Vide : SA, 3.3.156; HBV, 7.2.9

3. Vide : DTV, p. 97.

4. AṢṬ, 5.2.96.

5. Vide : NS, 5.2.117.

164 1. Vide : SA, 3.3.141.

2. Vide : HBV, 7.2.46.

166 1. Vide : HBA, 7.2.70.

2. Vide : V, p. 451; 'पुष्करादेर् इन्' इत्यनेन 'पुष्कर्' आदेर् अस्त्यर्थे देशोऽभिधेये इन् भवति । पुष्कराणि विद्यन्तेऽस्याम् अस्या वा पुष्करिणी भूमिः ।

corresponding *sūtra* is applied only in a particular sense of 'place' (*deśa*) to the words of this *gaṇa*, e.g., *puṣkariṇī* means 'a place or a lake in which the lotuses abound'. He also regards the words of this *gaṇa* as having a fixed meaning.³

168. DEVAPATHĀDI-GAṆA (5.3.100)

It is an *Ākṛti-gaṇa*. Vardhamāna¹ has named it as *Arcādi* and Candragomin does not have it, but, in his comments on the *sūtra* इवे संज्ञा-प्रतिकृत्योः², he says that the suffix *ka* would be applied optionally to each particular case (by *vyavasthita-vibhāṣā*). For instance, it will not be applied to words like *deva-patha*, *haṁsa-patha*, etc. This means that the application or omission of this suffix depends upon usage.

According to Kāśikākāra,³ the *sūtra* लुम् मनुष्ये⁴ and जीविकार्थे चापण्ये⁵ are mere elaborations (*prapañca*) of the *sūtra* देवपथादिभ्यश्च⁶, for this *gaṇa*, being an *Ākṛti-gaṇa* would have covered all the words for which those *sūtras* were composed.

Hast, Daṇḍa, Puṣpa, Matsya

Vardhamāna⁷ remarks that it is wrong to read these words under this *gaṇa*, for the words like *hastaka* for 'any instrument or tool', made of wood or metal in the shape of a hand; *puṣpaka* for 'the name of an aerial car' or 'vessel', *matsyaka* for 'a piece of cloth or leather cut into the shape of a fish' are current in which there is no elision of the suffix *ka*. He quotes Bhoja in his support saying that he, too negates the elision of *ka* in the words like *hastaka*, *daṇḍaka*, *puṣpaka*, etc.⁸ Candragomin⁹ is also of the same view with regard to such words.

3. *Ibid.*, p. 452; एते च नियतार्थ-विषयाः शब्दा द्रष्टव्याः ।

- 168 1. *Vide* : V, p. 228; इति अर्चादिः । अन्येषां मते देवपथादिः ।
 2. *Vide* : CV, 4.3.78; तथा देवपथो हस्तपथ इत्येवम् आदिषु व्यवस्थित-विभाषया को न भविष्यति । क्वचिद् इष्यते एव हस्तको दण्डक इति । पुष्पकम् इति च ।
 3. *Vide* : K, 5.3.98; देवपथादेर आकृतिगणत्वात् तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः; Also K, 5.3.99; देवपथादेर् एवायं प्रपञ्चः ।
 4. AṢṬ., 5.3.98.
 5. AṢṬ., 5.3.99.
 6. AṢṬ., 5.3.100.
 7. *Vide* : V, p. 228; इह पठितानाम् अपि अन्यैः शब्दिकैः हस्त-पुष्प-मत्स्य-शब्दानां न युक्तः पाठः । तथाहि हस्ताकार-काष्ठ-लोहाद्य-पकरणं हस्तकः । पुष्पको विमानं भाजनं वा पुष्पकम् । मत्स्याकारश्चर्म-चीवादि-छेदो मत्स्यकः ।
 8. *Ibid.*, भोजोऽपि न हस्त-दण्ड-पुष्पादिभ्यः' (BH, 5.3.135) इत्यनेन 'क' प्रत्यय-स्थितिम् आह ।
 9. *Vide* : CV, 4.3.78; क्वचिद् इष्यते एव-हस्तको दण्डक इति । पुष्पकम् इति च ।

Bhaṭṭa Yajñeśvara,¹⁰ however, defends the reading of the words *hastaka*, *daṇḍaka*, *puṣpaka*, *matsyaka*, etc., in this *gaṇa* on the plea that the corresponding *sūtra* देवपथादिभ्यश्च¹¹ prescribes the elision of the suffix *ka* only when these words are used in the sense of *pratikṛti* (image, picture or emblem),¹² or of *saṃjñā* (name), and not when it is added in the sense of 'deprecation, diminutiveness, smallness or an appellation given due to smallness by the *sūtras* कुत्सिते,¹³ संज्ञायां कन्,¹⁴ अल्पे,¹⁵ ह्रस्वे¹⁶ and संज्ञायां कन्.¹⁷ Thus, the instances referred to by Candragomin, Bhoja and Vardhamāna do not come in the purview of this *gaṇa* and its corresponding *sūtra*.

According to V.S. Agrawala,¹⁸ *devapatha*, *vāripatha*, *rathapatha*, etc., referred to by Pāṇini, were the names of aerial paths, trade-routes, etc.

170. ŚARKARĀDI-GAṆA (5.3.107)

Vardhamāna¹ calls it as an *Ākṛti-gaṇa*.

171. AṅGULYĀDI-GAṆA (5.3.108)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² call this *gaṇa* by the name *Goṇyādi*.

172. DĀMANYĀDI-GAṆA (5.3.116)

The words formed from *dāmanī*, etc., under this *gaṇa* and those formed under the *Parśvādi* and *Yaudheyādi* were names of warrior clans who earned their livelihood by military service (*āyudhajīvin*).

The names of the clans denoted by the word *Trigartaṣaṣṭha* in the corresponding *sūtra*,¹ which are enumerated in a *kārikā* quoted in the

10. *Vide* : GR, fol. 108.

11. AṢṬ, 5.3.100.

12. *Vide* : अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्म-ध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥
quoted in K, 5.3.100.

13. AṢṬ, 5.3.74.

14. AṢṬ, 5.3.75.

15. AṢṬ, 5.3.85.

16. AṢṬ, 5.3.86.

17. AṢṬ, 5.3.87.

18. *Vide* : IKP, pp. 242-43.

170 1. *Vide* : V, p. 234, आकृतिगणोऽयं तेन सिकता-नकुलादयो द्रष्टव्याः ।

171 1. *Vide* : SA, 2.3.45.

2. *Vide* : HBV, 7.1.121.

172 1. *Vide* : AṢṬ, 5.3.116; दामन्यादि-त्रिगर्तषष्टाच्च छः ।

Kāśikā,² are actually read in this *gaṇa* by Candragomin,³ Bhoja,⁴ Śākaṭāyana,⁵ Hemacandra⁶ and Vardhamāna.⁷

174. YAUDHEYĀDI-GAṆA (5.3.117)

Candragomin, Śākaṭāyana, Hemachandra and Vardhamāna have nor repeated this *gaṇa*, in this context as is done in Pāṇini's *Gaṇapāṭha*.¹ The author of *Nyāsa*² calls this repetition as a freak of the *Gaṇakāra*, but to us it seems that it might have been repeated for ready reference by some scribe, and then got fixed in this place later on.

175. STHŪLĀDI-GAṆA (5.4.3)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have named this *gaṇa* as *Aṇvādi*. Vardhamāna³ calls it as an *Ākṛti-gaṇa*. But from the *Vārtika* कन्-प्रकरणे चञ्चद्-बृहतोर् उपसङ्ख्यानम्,⁴ it appears that Kātyāyana considered it to be a *Paṭhita-gaṇa*. Patañjali also seems to have acquiesced in this view. Candragomin⁵, Bhoja⁶ and Vardhamāna⁷ have eliminated the necessity of the *Vārtika* by actually reading the words *cañcat* and *bṛhat* in their *gaṇas*. Jinendrabudhi⁸, on the other hand, has made a suggestion to read these words in this *gaṇa*.

Vardhamāna⁹ has covered some of the *gaṇasūtras* like गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ, etc., of this *gaṇa* by his own *gaṇa-sūtra* संज्ञायां च, while others he has read as words in his *Sthūlādi-gaṇa*. Under संज्ञायां च, he has demonstrated¹⁰ how words change their meaning by the addition of the

2. *Vide* : K, 5.3.116;

आहुस् त्रिगर्त्तषष्ठांस् तु कौण्डोपरथ-दाण्डकी ।
कौष्टकिर् जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥

3. *Vide* : CV, 4.3.92.

4. *Vide* ; BH, 5.3.153.

5. *Vide* : SA, 3.1.145.

6. *Vide* : HBV, 6.3.76.

7. *Vide* : V, pp. 241-42.

174 1. *Vide* : GP, 4.1.176; 5.3.117.

2. *Vide* : NS, 5.3.117; किमर्थं पुनर् इह यौधेयादयः पठ्यन्ते ? यावता लुक्-प्रतिषेधार्थं चतुर्थे यौधेयादयः समाप्ता एव । त एव चेह गृह्यन्ते । विचित्रा हि गणानां कृतिर् गणकारस्येति पुनः पठिताः ।

175 1. *Vide* . SA, 3.3.180.

2. *Vide* : HBV, 7.2.76.

3. *Vide* : V, p. 227.

4. MH, 5.4.3.

5. *Vide* : CV, 4.3.27.

6. *Vide* : BH, 5.3.46-56.

7. *Vide* : V, p. 227.

8. *Vide* : NS, 5.4.3; चञ्चद्-बृहतोर् इत्यादि—स्थूलादिषु चञ्चद्-बृहतोर् अपाठात् तन् न प्राप्नोति । तस्माद् उपसङ्ख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यम् ।

9. *Vide* : V, p. 227.

10. *Ibid.* p. 226.

suffix *ka* and given some interesting illustrations, e.g., *phala* 'fruit', but *phalaka*, 'board', *śūdra* 'caste', *Śūdraka*, 'name of king'; *santāna*, 'progeny', *santānaka*, 'heavenly tree *kalpataru*', *kubja*, 'crooked', *kubjaka*, 'a tree', *surā* 'wine', *suraka*, 'serpent', etc., etc.

176. YĀVĀDI-GAṆA (5.4.28)

Candragomin¹, Bhoja², Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ treat it as an *Ākṛti-gaṇa*.

177. VINAYĀDI-GAṆA (5.4.34)

Śākaṭyāna¹, Hemacandra² and Vardhamāna³ treat it as an *Ākṛti-gaṇa*.

178. PRAJÑĀDI-GAṆA (5.4;38)

This is unanimously admitted as an *Ākṛti-gaṇa*. There is a *gaṇa-sūtra* कृष्ण-मृगे in this *gaṇa* to which certain commentators like the author of *Nyāsa*¹ join the word *juhvat* and read the *śūtra* as जुह्वत् कृष्ण-मृगे meaning thereby that the word *juhvat* takes the suffix *an* to form *jauhvata* in the sense of 'a black antelope'. But the frequent usage of *kṛṣṇa* in the sense of 'a sable antelope' indicates that *juhvat* is as independent word, meaning 'a black antelope'. The *Nyāsakāra*,² however, says that some authorities, who regard *juhvat* to be a separate word, take it to mean 'any antelope' without the distinction of colour.

179. ŚARAT-PRABHRTI-GAṆA (5.4.107)

Vardhamāna¹ expressly calls it as an *Ākṛti-gaṇa*.

Pathin

Vardhamāna² also says that the reading of the word *pathin* in this *gaṇa* is unnecessary in view of the *sūtra* ऋक्-पूर-अब्-धुः पथाम् आनक्षे³ which

-
- 176 1. *Vide* : CV, 4.4.12.
 2. *Vide* : BH, 5.4.14.
 3. *Vide* : HBV, 7.3.15.
 4. *Vide* : V, p. 232.
- 177 1. *Vide* : SA, 3.4.136.
 2. *Vide* : HBV, 7.2. 169.
 3. *Vide* : V, p. 238.
- 178 1. *Vide* : NS 5.4.38; जुह्वद् इति—'जुह्वच्' छन्दात् कृष्ण-मृगे वर्तमानाद् अण् भवति ।
 जौह्वतः । जुह्वद् इत्येवान्यत्र ।
 2. *Ibid.*, अन्ये 'कृष्ण मृगे' इति पृथक् पठन्ति । 'कृष्ण' शब्दाद् अण् भवति मृगेऽभिधेये ।
 काष्णो मृगः । कृष्ण एवान्यत्र । 'जुह्वच्' छन्दाद् अवशिष्टेण अस्मिन् पाठे प्रत्ययः ।
- 179 1. *Vide* : V, p. 172; आकृतिगणोऽयम् । तेन 'हिरक्' इत्यस्य अनतिक्रमो 'यथा हिरकम्'
 इत्यादयो वेदितव्या ।
 2. *Ibid.*, 'ऋक्-पूर-अब्-धुः पथाम्' इत्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वाद् अस्य पाठो न सङ्गतः
 प्रतिभाति । परं वृद्ध-वैयाकरण-मतानुरोधेन पठितः ।
 3. AṢṬ, 5.4.74.

prescribes the suffix *a* to *pathin* when it comes at the end of a compound, attributes its inclusion in this *gaṇa* to some old grammarians. But Bhaṭṭa Yajñeśvara⁴ justifies the inclusion of *pathin* here for the sake of accent (*cit-svara*).

180. DVIDAṆḌYĀDI-GAṆA (5.4.128)

Here the finished forms of words with the suffix *ic* read in the *gaṇa* show that the word द्विदण्ड्यादिभ्यः in the corresponding *sūtra* is in the dative and not in the ablative. The *sūtra*¹, therefore, means that the suffix *ic* is added for the sake of forming words *dvidaṇḍi*, etc., which are used in a fixed sense, e.g., the suffix *ic* will not be added to form adjectives as in *dvidaṇḍā śālā*. Though the context is that of *Bahuvrīhi*, yet some of the words are *Tatpuruṣas* formed like *mayūra-vyaṁsaka*, etc.³ They can also be taken as *Avyayībhāvas* by the *gaṇa-sūtra* इच् कर्मव्यतिहारे of the *Tiṣṭhadgu-prabhṛti-gaṇa*.

Ubhāñjali, *Ubhayāñjali*, etc.

Again, we find two alternate forms of six words like *ubhāñjali* and *ubhayāñjali*. Since the *sūtra* उभाद् उदात्तो नित्यम्⁴ prescribes that the suffix *ayac* will invariably be added to the word *ubha*, the form *ubhāñjali* is an irregular form (*nipātana*) and is included owing to usage. According to *Tattvabodhini*⁵, the addition of *ayac* is optional due to the mention of this irregular form in this *gaṇa*.

In the words which end in vowels other than the short *a* or long *ā*, the elision of the suffix *ic* is considered irregular (*nipātanaṭ*).⁶ In other words, *ic* comes only after words ending in *a* or *ā*, e.g. *ubhāñjali*, *ubhābāhu*, *ubhāpāṇi*, etc.

182. KUMBHAPADYĀDI-GAṆA (5.4.139)

Vardhamāna¹ calls it as an *Ākṛti-gaṇa*.

4. *Vide* : GR, fol. 114.

180 1. *Vide* : K, 5.4.128; 'द्विदण्ड्यादिभ्यः' इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थो न पञ्चमी । द्विदण्ड्यर्थम् इच् प्रत्ययो भवति । तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिद्ध्यन्ति इत्यर्थः । समुदाय-निपातनाच्च अर्थ-विशेषेऽवरुध्यन्ते, Cf, Cv, 4.4.117: निपातनाद् अर्थ-विशेषाश्रयाद् इह न भवति द्विदण्डा शाला ।

2. AṢṬ, 5.4.128; द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।

3. *Vide* : K, 5.4.128; बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषात् क्वचिद् विधानम् इच्छन्ति ।

4. AṢṬ, 5.2.44.

5. *Vide* : TB, 5.2.44; इह निपातनाद् एव अयचः पाक्षिकत्वम् ।

6. *Vide* : V, p. 175; अत्र निपातनाद् इज्-लोपः । प्रत्ययलोप-लक्षण्येन अव्ययीभावसंज्ञा । यद् इह लक्षण्येन अनुपपन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् ।

182 1. *Vide* : V, p. 171; आकृतिगणाराचयम् । तेन शितिपदी, अशीतिपदी, शक्यपदी इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

In this *gaṇa*, the finished words *kumbhapadī*, etc., are read to show that their formation by the elision of final *a* of the word *pada* and the addition of the feminine suffix *nīp* alone is justifiable.² For this purpose, the corresponding *sūtra* कुम्भपदीषु च³ is composed to prescribe the said elision.

Now, the question arises why the words like *kumbha-padī*, *śata-padī*, etc., whose first member is either an *upamāna* or a numeral, are read here when the elision of the final *a* of *pāda* was possible by the *sūtras* पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः⁴ and संख्या-सु-पूर्वस्य⁵ respectively. The answer, according to Kāśikākāra⁶ and others is, that the reading of such words in this *gaṇa* is intended to enjoin the compulsory addition of the suffix *nīp* and debar the option allowed by the *sūtra* पादोऽन्यतरस्याम्.⁷ In current usage, as Vardhamāna observes,⁸ these words have come to give conventional meanings without reference to their actual word meanings, e.g., *tripadī* has come to denote 'a stool' even if it has four legs.

Ekapadī

Candragomin⁹ and, following him, Bhoja,¹⁰ do not read this word in this *gaṇa*, for they seem to recognise only the form *ekapād* to be correct. Vardhamāna,¹¹ referring to this view, also gives the view of others who recognise both these alternate forms.

183. URAḤ-PRABHRTI-GAṆA (5.4.151)

In this *gaṇa*, the words *pumān*, *anaḍvāṇ*, *payah*, *nauḥ*, and *lakṣmīḥ* are read in the declined form of nominative singular, and not in their crude form in order especially to show that they take the suffix *kap* in the

2. *Vide* : K, 5.4.139; कुम्भपदी-प्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्र एव सूत्रं ज्ञेयम्— पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादि-विषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति ।
3. AṢṬ, 5.4.139.
4. AṢṬ, 5.4.138.
5. AṢṬ, 5.4.140.
6. *Vide* : K, 5.4.139; समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषय-नियमः स्त्रियाम् एव तत्र ङीष्प्रत्यय एव नान्यत्र । कुम्भपदी, शतपदी । यच्चेह उपमानपूर्वं सङ्ख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्य-ङीवर्थं वचनम् । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पो न भवति ।
7. AṢṬ, 4.1.8.
8. *Vide* : V, pp. 170-71; कुम्भपद्यादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि रूढितः शतपुष्पादि-शब्दवत् स्वामिधेये प्रवृत्तिर द्रष्टव्या । यथा—'त्रिपादः' काष्ठमयोपकरण-विशेषः । न हि तस्यापि त्रय एव पादाः । किन्तु पाद चतुष्टय-सद्भावेऽपि तादृग् व्यपदेशो यादृक् पादत्रये सति ।
9. *Vide* : CV, 4.4.128.
10. *Vide* : BH, 5.4.139, 165-66.
11. *Vide* : V, p. 169; एकः पादो यस्या एकपदी । केचिन् न पठन्ति । 'एकपाद' इत्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । केचित् तु व्यवस्थित-वानुवृत्तेर इहैकस्मिन् छन्दे विकल्पं वर्णयन्ति, Cf., HBV (7.3.149); कथम् 'एकपाद' इति ? केचित् इह 'एकपदी' शब्दं न पठन्ति ।

Bahuvrīhi in the singular number only,¹ while in the dual and plural they get it optionally by the *sūtra* शेषाद् विभाषा.² In view of this restriction, Vardhamāna³ and some others have declared the usages like प्रियमधु-रसनानि, लीढ-मधवः, अकृशमकृशलक्ष्मीः to be wrong. The author of *Tattvabodhinī*,⁴ however, considers the latter usage to be correct by taking *lakṣmī* in the plural and dissolving the compound as अकृशा लक्ष्म्यो यस्य.

184. PĀRASKARA-PRABHŪTI-GAṆA (6.1.157)

This *gaṇa* gives a list of several *sūtra*-like phrases as पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षः, etc., and a *Vārtika* तद्-बृहतोः¹....., the latter being apparently an interpolation. These phrases seem to have been taken from earlier sources, to which probably belongs the *Rktantra*² also in which most of them occur in the form of *sūtras*. Now, in the first place the question rises when the corresponding *sūtra* पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम्³ expressly prescribes the augment *su-* to proper nouns (*saṃjñās*), what was the need of repeating the words *deśe*, etc., with the words *pāraskara*, etc.? Secondly, this being an *Ākṛti-gaṇa*,⁴ what was the necessity of incorporating the thirteen *sūtras* from कुस्तुम्बुरुणि जातिः⁵ to कास्तीराजसूपुन्द्रे नगरे⁶ in the text of the *Aṣṭādhyāyī*? They could easily have been included in the *gaṇa* itself as पारस्करो देशः, etc., as later on, Candragomin⁷ and other grammarians have done. To these questions, the stock answer of the commentators is that it was done for the sake of elaboration or

- 183 1. *Vide* : K, 5.4.151; 'पुमान्, अनङ्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः' इति विभक्त्यन्ताः पठयन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्र इदं प्रयोजनम् एकवचनान्तानाम् एव ग्रहणं विशायेत । द्विवचन-बहुवचनान्तानां मा भूद् इति । तत्र 'शेषाद् विभाषा' इति विकल्प एव भवति, Cf. BH, 5.4.139; V, p. 173.

2. AṢṬ, 5.4.154.

3. *Vide* : V, p. 173; भारवेस्तु—

प्रिय-मधु-रसनानि षट्पदाली

मलिनयति स्म विनील-बन्धनानि । (*Kirāta*, 10. 26)

इति चिन्त्यम् । 'प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटु-भेषजम्' इत्यादि च ।

4. *Vide* : TB on Sik, 5.4.151; नद्य-तश्च' इति सिद्धे 'लक्ष्मी'-शब्द-पाठस त्विह एक-वचनान्त-लक्ष्मी-शब्दावयवक-बहुव्रीहेर एव नित्यं कष । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशमकृशलक्ष्मीश' चेतसा शंसितं नः' इति भारवि-प्रयोगः सिद्धः । 'अकृशा लक्ष्म्यो यस्य' इति विग्रहः ।

- 184 1. *Vide* : MH, 6.1.157.

2. *Vide* : RK, *sūtra* No. 189–211.

3. AṢṬ, 6.1.157.

4. *Vide* : K, 6.1.157; पारस्कर-प्रभृतिर आकृतिगणः । अवहित-लक्षणः सुट् पारस्कर-प्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।

5. AṢṬ, 6.1.143.

6. AṢṬ, 6.1.155.

7. *Vide* : CV, 6.1.142.

clarification (*prapañca*).⁸ But this is not a satisfactory answer. To us, it seems that Pāṇini adopted the thirteen *sūtras* with some modifications from earlier works as a part of his text, and for the rest he composed this *gaṇa* and its corresponding *sūtra* with the rider संज्ञायाम् for the sake of brevity. The *saṃjñās* देशः, वृत्तः, etc., accompanying the words were later accretions probably made by the commentators. In the *Jainendra-vṛtti*,⁹ all the thirteen *sūtras* along with the *sūtra* पारस्कर-प्रभृतीनि च are combined in one *sūtra* excluding their respective *saṃjñās* like *jāti*, etc.

Śākaṭyāna¹⁰ and Hemacandra¹¹ call this *gaṇa* by the name of *Avaskarādi*.

Pāraskara

The *Ṛktantra*¹² takes it as the name of a mountain, but the grammarians regard it as the name of a town or a district. V.S. Agrawala¹³ identifies it with the place called 'Thara Pāraka', one of the biggest districts of Sindh. It was also the name of an ancient sage in whose names we have the famous works called the *Pāraskara-grhyasūtra*, *Pāraskara-grhya-pariśiṣṭa*, *Pāraskara-paddhati*, *Pāraskara-grhya-mantra* and *Pāraskara-smṛti*.

Kāraskara

In the *Kāśikā*, the expression कारस्करो वृत्तः is taken by its author as an independent *sūtra*¹⁴ of the *Aṣṭādhyāyī*, although admitting at the same time that some authorities do not read it as such.¹⁵ But from the *Mahābhāṣya*¹⁶ in which the expression is treated as belonging to this *gaṇa*, the latter view seems to be authentic. In the *Bhāgavata Purāṇa*,¹⁷ the word *kāraskara* is the name of poisonous medicinal plant, and in the lexicons it is given as a synonym of a 'tree' in general. In the plural, the word occurs as the name of a people in the *Mahābhārata*. In the *Baudhāyana-śrautasūtra*, *Matsya Purāṇa* and also in the *Mahābhārata*, the word has been used to denote a country, returning from which one

8. *Vide* : NS, 6.1.157; यदि तर्हि पारस्कर-प्रभृतिर आकृतिगणः 'प्रतिस्कशश्च करोः' इत्यारम्य पूर्वं सूत्रं न पठितव्यम्, तस्याप्यनेनैव सङ्ग्रहात् । सत्यम् एतत् । प्रपञ्चार्थं तु पठितव्यम् ।
9. *Vide* : JM, 4.3.116; कुस्तुम्बर-गोष्पदास्पदाश्चर्यावस्करापस्करापरस्पर-विष्किर-मस्कर-मस्करि-प्रतिष्कश-प्रस्कणव-हरिश्चन्द्र-पारस्कर-प्रभृतीनि ।
10. *Vide* : SA, 2.2.57.
11. *Vide* : HBV, 3.3.48.
12. *Vide* : RK, *sūtra* No. 197.
13. *Vide* : IKP, p. 51.
14. *Vide* : K, 6.1.156.
15. *Ibid.*, केचिद् इदं सूत्रं नाधीयते । पारस्कर-प्रभृतिष्वेव 'कारस्करो वृत्तः' इति पठन्ति ।
16. *Vide* : MH, 6.1.157.
17. 5.14.12.

had to perform an expiatory rite (*prāyaścitta*).¹⁸ Hemacandra¹⁹ and Vardhamāna²⁰ take it to be the name of a mountain also.

Rathaspā

There are several variants of this word in different works. In the work of Candragomin²¹ and in a manuscript of the *Kāśikā* the reading is *rathaspā*, while Jainendra,²² Hemacandra,²³ Vardhamāna²⁴ and in the *Jaiminiya Brāhmaṇa*,²⁵ it is *rathaspā*. The *Ṛktantra*,²⁶ *Kāśikā*,²⁷ *Sarasvatī-kanṭhābharaṇa*²⁸ and the manuscripts of Pāṇini's *Gaṇa-pāṭha* give *rathasyā*, while in the *Vyākaraṇa-mitākṣarā*,²⁹ it is *rathasvā*; in the *Padamañjarī*,³⁰ *rathasyā*. The *Mahābhārata*³¹ gives the name of a river as *rathasthā*. *Rathaspā* and *rathasyā* are probably the variants of the same word owing to the confusion of the letters *pa* and *ya* found in the manuscripts. From the point of view of the augment *su-*, the readings *rathaspā*, *rathasyā*, *rathasvā* and *rathasthā* are incorrect. From the identification of this name with that of the river Rodopā of the Greek historians by V. S. Agrawala³² *rathaspā* should be considered as the correct reading.

The expression तद्-बृहतोः कर-प्रत्ययोश् चोर-देवतयोः सुट् त-लोपश् च and प्रायस्य चित्ति-चित्तयोः सुडस्कारो वा, taken as *gaṇasūtras* by Nāgeśa,³³ and the former only by the *Kāśikā*,³⁴ are in fact *Vārtikas* interpolated into this *gaṇa* as is clear from their treatment in the *Mahābhāṣya*.³⁵ Candragomin³⁶ and some others, however, read the words *taskara*, *brhaspati*, *prāyaścitta* and *prāyaścitti* in their *Gaṇapāṭhas* and not in their *sūtras*. The *gaṇa-sūtra* प्रात् तुम्पतौ गवि कर्तरि found in the *Kāśikā*, too seems to be extraneous. This was probably inserted by somebody who wanted to justify the augment

-
18. Vide : *Vedadharātala*, pp. 116-17.
 19. HBV, 3.2.48; कारस्करो गिरिवृत्तयोः ।
 20. V, p. 188, कारस्करो राजतरौ गिरौ च ।
 21. Vide : CV, 5.1.142.
 22. Vide : JM, 4.3.116.
 23. Vide : HBV, 3.2.48.
 24. Vide : V, p. 187.
 25. Vide : I KP, p. 45.
 26. RK, Sūtra 209; नदी रथस्या ।
 27. K, 6.1.157.
 28. Vide : 6.1.154-174.
 29. p. 622.
 30. Vide : PM, Vol. II, p. 490; रथं यातीति रथस्या ।
 31. Vide : *Ādi-parva*, 186.20.
 32. Vide : IKP, p. 46.
 33. Vide : LSS (u), p. 284; 'तद् बृहतोः' इति 'प्रायस्य' इति च गणसूत्रे ।
 34. K, 6.1.157.
 35. Vide : MH, 6.1.157.
 36. Vide : CV, 5.1.142.

s in the root *tum* when combined with the prefix *pra*. Had Pāṇini wished to do so, he would have composed a separate *sūtra* for it.

185. UÑCHĀDI-GAṆA (6.1.160)

The *gaṇa* is held to be an *Ākr̥ti-gaṇa* by the commentators of Pāṇinian system,¹ but from the style of the corresponding *sūtra* of Bhoja,² in which he has omitted the word *ādi* at the end of the list, it appears, that he does not treat it as such.

The corresponding *sūtra* उञ्छादीनां च³ declares that the words of this *gaṇa* have accent on the last syllable.

There are several *gaṇa-sūtras* read in this *gaṇa*, which in certain cases may not appear necessary, but the commentators have tried to justify their inclusion in the following way :—

1. गुरो दूष्येऽवन्तः⁴ is meant to debar the shift of the accent in the case of *gara* derived with the suffix *ap* when it gives the sense of 'poison' (a harmful substance).

2. The *gaṇasūtra* वेद-वेग-चेष्ट-बन्धाः करणे⁵ prescribes that these words will be accented on the last syllable when used in the sense of an instrument, e.g., the word *veda*, when denoting 'a tuft or bunch of *kuśa* or *muñja* grass made into a broom and used for sweeping, making up the sacrificial fire, will have the accent on the last syllable. (It may be remarked that in this sense, it is probably derived from the root *ve*, 'to weave or bind together'.) But when *veda* denotes *bhāva* (the sense of verbal noun from the root *vid* to know), it will be accented on the first syllable.⁵

3. The *gaṇasūtra* स्तु-यु-द्रुवश् छन्दसि,⁶ as explained in the *Kāśikā*, is intended to debar the shift of the *dhātu* or *kṛt* accent of the words *stu*, *yu* and *dru* to the first syllable by the *sūtra* तत्पुरुषे तुल्यार्थ⁷....., when they are compounded with the *upasargas*, e.g., *pariṣṭut*, *saṃyut* and *paridrut*. But Bhaṭṭa Yajñeśvara⁸ says that prohibition of the shift of accent is meant not for the words *stu*, *yu* and *dru* in their verbal or nominal form, but to the word *stava*, *yava* and *drava* formed by the the suffix *ap* which,

- 185 1. Vide : LSS (u), p. 525, उञ्छादिर् आकृतिगण इति बहवः ।
 2. Vide : BH, 8.2.16-25.
 3. AṢṬ, 6.2.160.
 4. Vide : K, 6.1.160; 'गर' शब्दोऽवन्तः । स दूष्ये एवन्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ।
 5. Ibid., वेग-वेद-चेष्ट-बन्धाः करणे 'हलश्च' इति घञन्ता एते करणे अन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ।
 6. Ibid., स्तु-यु-द्रुवश् छन्दसि—उपसमस्तार्थम् एतत् । परिष्ठुत्, संयुत्, परिद्रुत् ।
 7. AṢṬ, 6.2.2.
 8. Vide : GR, fol. 118.

being a *pit*-suffix, would have caused the shift of the accent to the first syllable. But curiously enough, no such forms are met with in the Vedic literature.

4. वर्तनिः स्तोत्रे fixes the accent of the word *vartani*, on the last syllable when it means a *stotra*, 'a hymn of praise' (*sāman*), otherwise, according to *Kāśikā*,⁹ it would be accented on the mid-syllable. But we find exceptions to this rule in the expressions like गायत्रस्य वर्तन्या¹⁰ and प्रजापतेर वर्तनिम्¹¹ where the word means 'path'.

5. Similarly, श्वभ्रे दरः¹² fixes the accent of *dará* on the last syllable when it means 'a pit or chasm,' in spite of the force of the *pit*-suffix *ap*.

6. According to the *gaṇasūtra*, साम्ब-तापौ भाव-गर्हायाम्,¹³ the words *sāmba* and *tāpa* when implying a notion of censure will have to accent on the last syllable as, for example, in साम्बो भिक्षते, 'he begs in the company of his mother,' तापो दस्यूनां धर्मिकेषु, 'oppression of the wicked on the virtuous'.

7. युग काल-विशेषे रथाद्युपकरणे च, according to *Kāśikā*,¹⁴ fixes the accent of the word *yuga* on the last syllable, debars the change of the first vowel to *guṇa* in spite of its being derived with the suffix *ghañ* and restricts its meaning to 'cycle of time' or 'part of a chariot', etc. Since the word *yuga*, in the second sense, at least, is used in the neuter as, for instance, in युगानि वितन्वते, it is not understandable how it can be derived with the addition of *ghañ* which only gives masculine forms.

8. उत्तम शस्त्रत्तमौ सर्वत्र fixes the accent of the words *uttama* and *śaśvattama* on the last syllable in every case. Some commentators¹⁵ interpret the word *sarvatra* as 'both in the Vedic and classical languages', while others in all cases whether these words imply a notion of censure or not (भाव-गर्हायाम् अ-भावगर्हायाम् च).

9. भक्ष-मन्थ-भोग-देहाः These words, according to *Kāśikākāra*¹⁶ and other commentators, end in the suffix *ghañ*. But, in the case of the word *bhakṣa*, he says that though the root *bhakṣ* belongs to the *Curādi-gaṇa* (in which case, it will end in *i* and have the suffix *ac* by एर् अच्¹⁷), it will take the suffix *ghañ* according to the rule एर् अञ् अण्यन्तानाम्. But,

9. *Ibid.*, स्तोत्रं साम । तत्स्थो 'वर्तनिः' शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । अन्यत्र मध्योदात्तः ।
10. TS, 2.3.10.2.
11. TB, 3.7.10.2.
12. *Vide* : K, 6.1.160; श्वभ्रे ऽभिधेये 'दर' शब्दोऽन्तोदात्तो अन्यत्रावन्तत्वाद् आद्युदात्तः ।
13. *Ibid.*, साम्ब-तापौ भावगर्हायाम् अन्तोदात्तौ अन्यत्र आद्युदात्तौ ।
14. *Ibid.*, युजेर् घञन्तस्य निपातनाद् अगुणत्वं विशिष्ट-विषये च निपातनम् इदम् इष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च 'युग' शब्दस्य प्रयोगो । अन्यत्र हि 'योग' एव भवति ।
15. *Vide* : NS, 6.1.160.
16. *Vide* : K, 6.1.160, एते घञन्ताः । भक्षिर् अण्यन्तोऽपि घञन्त एव 'एर् अञ् अण्यन्तानाम्' इति वचनात् ।
17. AṢṬ, 3.3.56.

according to Kaiyaṭa, this rule is unauthentic (*anārṣa*),¹⁸ and, therefore, the word *bhakṣa* should be taken as ending in *ac* which makes its reading in the *sūtra* unnecessary.

Others like Śrīnivāsa Yajvan¹⁹ and Jaya-kṛṣṇa¹⁹ are of the opinion that though the rule एर् अज् अन्यन्तास्य is unauthentic, the inclusion of the word *bhakṣa* in the *gaṇasūtra* is necessary on the ground that *Curādi-gaṇa* roots do not add *ṇic* invariably (अनित्य-अयन्ताश्च चुरादयः), and therefore, in the absence of *ṇic* the word *bhakṣa* should be taken as ending in *ghañ*.

Notwithstanding the injunction of this *gaṇasūtra*, the word *bhoga* is found with accent on the first syllable in the Vedic expressions सम भोगाय भव,²⁰ etc. This, according to Śrīnivāsa Yajvan, will have to be explained by transposition (*vyatyaya*) of the accent against the fixed rule. He also quotes the opinion of the author of *Svaramaṇjarī*²¹ who regards the *antodātta* word *bhoga* to have been derived from the *Tudādi* root *bhuj*, 'to bend' (*kaṭṭilye*), and *ādyudātta* word *bhoga* from *Rudhādi* root *dhuj*, 'to enjoy'.

The *Kāśikā* reads the word *japa* also in this *gaṇa*.

186. *VR̥ṢĀDI-GAṆA* (6.1.203).

This is taken to be an *Ākṛti-gaṇa* by the Pāṇinian school.¹ From the absence of the word *ādi* (denoting an *Ākṛti-gaṇa*) in Bhoja's list in his *sūtra*,² it appears that he does not treat it as such.

The corresponding *sūtra* वृषादीनां च, contrary to the *sūtra* of the *Uñchādi-gaṇa*, fixes the accent of the words of this *gaṇa* on the first syllable. According to Bhaṭṭoji Dīkṣita,³ Pāṇini composed these *sūtras* to justify the accent of such irregular words which do not fall under any other rule and had to be referred to the *Phit-sūtras* ग्रामादीनां च⁴ and वृतादीनां च⁵ for their accent on the initial and final syllables respectively.

18. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 3.2.1), p. 212; 'एर् अज् अयन्तानाम्' इत्येतत् तु मुनित्रयस्य मते नास्ति. Also (MH, 3.3.56, p. 306) 'एर् अज् अयन्तानाम्' इति तु वचनम् अनार्षम् ।

19. *Vide* : SSC, p. 121.

20. TS, 1.2.33.

21. *Vide* : SSC. p. 145.

186 1. *Vide* : K, 6.2.203; वृषादिर् आकृतिगणः । अबिहितम् आधु दात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ।

2. *Vide* : BH, 8.3.83-85.

3. *Vide* : Pr M, (u), p. 661.

4. PS, 21.

5. PS, 28.

187. *VISPAṢṬĀDI-GAṆA* (6.2.24)

Some authorities¹ regard this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*, on the plea that the compound word *dvyādhikāḥ* which retains the accents of its first member (*pūrvapada-prakṛti-svara*), though falling under this *gaṇa* is not read here. But Bhaṭṭoji Dīkṣita² rejects this view on the ground that retention of the accent of the first member can be justified on the basis of its being a *Dvandva* compound.

Commenting on the words *avaśya-lāvyam* and *avaśya-pāvyam* which retain the accent of their second member, Patañjali² remarks that these compounds are of the same type as the *mayūra-vyaṁsaka*, etc., and their accent, too, is irregular like the accent of the words of the *Vispaṣṭādi* (-*gaṇa*). Explaining this, Kaiyaṭa³ says that when in the expression *vispaṣṭa-kaṭuka* the compound is taken as belonging to the *mayūra-vyaṁsakādi* class and the accent of the first member is retained irregularly; similarly, in the expressions like *avaśya-lāvyam*, etc., which fall in the same *mayūra-vyaṁsakādi* class, the accent of the second member, too, is retained irregularly. Commenting on this, Nāgeśa⁴ says that the Kaiyaṭa's explanation was called for, because he thought the assignment of both kinds of aforesaid irregularities to *विस्पष्टादि* to be arbitrary. From this, Nāgeśa concludes that the intention of Kaiyaṭa seems to prove the superfluity of the *sūtra* *विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु*,⁵ since both these irregularities can be explained under *Mayūra-vyaṁsakādi* as well.

Thus, the superfluity of the *sūtra* automatically eliminates the necessity of this *gaṇa*.

188. *KĀRTAKAUJAPĀDI-GAṆA* (6.2.37)

Since Nāgeśa¹ has affixed the term *vṛt* at the end of the list of the words of this *gaṇa*, it may, therefore, be taken as a *Paṭhita-gaṇa*.

- 187 1. *Vide* : Pr M (pū), p, 343; 'द्वयधिकाः' इति.. यत्त्वं इह पूर्वपद-प्रकृति-स्वर-सिद्धये विस्पष्टादेर आकृतिगणत्वं शरणीचक्रुस्तच्चिन्त्यम्। उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरस्य द्वन्द्वेन निर्वाहात्। स्वरान्तरेऽपीष्टापत्तौ बाधकाभावात्।
2. *Vide* : MH, 3.1.125, p. 204; अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्.....मयूरव्यसकादित्वात् समासः। विस्पष्टादिवत् स्वरो भविष्यति।
3. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 3.1.125) यथा 'विस्पष्टकडुकम्' इत्यत्र मयूरव्यसकादित्वात् समासे कृते पूर्वपद-प्रकृतिस्वरो भवति एवम् अवश्यलाव्यम् इत्यादावपि मयूरव्यसकादिषु निपातनाद् उत्तरपद-प्रकृति-स्वरो भविष्यति इत्यर्थः।
4. *Vide* : *Uddyota* (MH, 3.1.125) एवं च मयूरव्यसकादिषु निपातनाद् एव सिद्धे 'विस्पष्टादीनि०' इति सूत्रम् अपि न कार्यम् इति भावः।
5. AṢṬ, 6.2.24.

- 188 1. *Vide* : LSS (u), p. 548.

The declined forms of words in dual or plural read in this *gaṇa* are intended, according to the commentators,² to indicate their fixed usage in those very forms.

Some of the illustrative examples like आर्चाभिर्मौद्गलाः, सौश्रुत-पार्थिवाः, etc., of the *sūtra* आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी,³ according to the commentators,⁴ are read in this *gaṇa*, merely for the sake of elaboration or clarification (*prapañca*).

Kārta-Kaujapau

The word *kārta* denotes either the son or the pupil of *Kṛta*, the teacher "who according to the *Viṣṇu Purāṇa* (IV.19.50-52) was a Paurava prince, and disciple of the *Sāma Veda* teacher *Hiraṇyanābha* king of Kosala. *Kṛta* is credited with the promulgation, through his disciples, of twenty-four *Samhitās* which were in circulation in the eastern parts of India."⁵

Bābhrya-Sālaṅkāyanāḥ

According to the *Matsya Purāṇa*,⁶ Bābhrya was the author of *Kramapāṭha*. The name of Pāñcāla Bābhrya, occurring in the *Ṛkprātiśākhya*,⁷ probably, refers to this very teacher. According to Weber,⁸ the Sālaṅkāyanas represented a school of *Sāmaveda* found in the Vāhika country or the Panjab. They also became known as *Trikāḥ*, probably because of their being divided into three sub-schools.⁹ The compound ब्राम्ह-शालङ्कायनाः,¹⁰ therefore, represents both a *Ṛgvedic* school of Pāñcāla and a *Sāmaveda* school of Vāhika.

According to V.S. Agrawala,¹¹ this *gaṇa* preserves the names of thirty Vedic *Śākhās*, of which *Mauda* and *Paippalāda* are of the *Atharvaveda*, while *Kauthuma* and *Laugākṣi* are of *Sāmaveda*.

2. *Vide* : K, 6.2.37; विभक्तयन्तानां पाठो वचन-विवक्षार्थः ।
3. AṢṬ, 6.2.36.
4. *Vide* : K, 6.2.37, p. 586; आचार्योपसर्जनान्तेवासीनाम् इह पाठः प्रपञ्चार्थः ।
5. IKP, p. 325.
6. *Vide* : 21.30.
7. *Vide* : RP, 11, 65,

इति प्र ब्राह्मण्य उवाच च क्रमम् ।

क्रम-प्रवक्ता प्रथमं शशंस च ।

Also *Vide* : Its Uvata commentary ब्राह्मण्यो ब्र -पुत्रः भगवान् प्रांचालः क्रमस्य प्रवक्ता शिष्येभ्यः क्रमं प्रथमं प्रोवाच ।

8. *Vide* : *History of Indian literature*, p. 77 and p. 219 fn.
9. *Vide* : MH, 5.1.57-58; IKP, p. 326.
10. Known to Patanjali, *Vide* : MH, 2.3.4.
11. *Vide* : IKP, p. 326.

Mauda-paippalāḍah

This compound word has been read twice in this *gaṇa*¹² in order to show that in one case it has the accent on its first syllable according to the *sūtra* corresponding to this *gaṇa*, and in the other, the last syllable by the *sūtra* समासस्य.¹³

189. DĀSĪBHĀRĀDI-GAṆA (6.2.42)

Since it was not clear from the *sūtra* कुरु-गार्हपत-रिक्तगुरु.....दासीभाराणां च¹ whether there was a reference to a *gaṇa* called *Dāsībhārādi* by the expression दासीभाराणाम्, the *sūtra* has been interpreted in two different ways. Kātyāyana by his *Vārtika* has suggested that the *sūtra* should have ended with the expression दासीभारादीनाम् instead of दासीभाराणाम् in order to justify the accent in such compounds as *devā-hūtiḥ*, *devā-nītiḥ*, *vāsu-nītiḥ*, *śadhiḥ*; *candrāmāḥ* etc. But Patañjali³ is of the opinion that Kātyāyana's suggestion is not necessary, and the *sūtra* should be split into two parts, the one ending with *panya-kambalaḥ* and the other as an independent *sūtra* दासीभाराणाम्, the plural ending denoting a *Dāsībhārādi-gaṇa*.

According to him, the suggestion of Kātyāyana to read दासीभारादीनाम् is due to the fact that the latter considers the plural in दासीभाराणाम् to be from the point of view of the *Dvandva*-compound, and therefore, incapable of referring to a *gaṇa*. As regards the retention of the case-endings (*vibhaktis*) of its members, the injunction (*nirdeśa*) of *sūtra* alone justifies it.⁴

12. *Vide* : K, 6.2.37, 'मौद-पैप्पलादाः' इति द्विः पठ्यते । तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वम्, एव यथा स्यात् ।

13. AṢṬ, 6.1.223.

189 1. AṢṬ, 6.2.42.

2. *Vide* : The *Vārtika* (MH, 6.2.42) कुरुगार्हपत-रिक्तगुरुर्वसूतजरत्यश्लीलवृद्धरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभारादीनाम्—कुरुगार्हपत....दासीभारादीनाम् इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—देवहूतिः, देवनीतिः, वसुनीतिः, ओषधिः, चन्द्रमाः ।

3. *Ibid.*, तत् तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । कुरुगार्हपत-रिक्तगुरुर्वसूत-जरत्यश्लीलवृद्धरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलः इति । ततो 'दासीभाराणां च' इति । तत्र बहुवचन-निर्देशाद् दासीभारादीनाम् इति विशास्यते ।

4. *Vide* : *Pradipa* (MH, 6.2.42) दासीभारादीनाम् इति वक्तव्यम्—'दासीभाराणाम्' बहुवचनं (द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं) मत्वा वचनम् । विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान् निर्देशस्य स्यात् । Also *Vide* : here *Uddyota* ननु बहुवचन-निर्देशेन 'अद्धर्चाः' इतिवद् आद्यार्थावगतौ किं वचनेन इत्यत आह—'द्वन्द्वसमासेति' । ननु द्वन्द्वे 'तैतिलकद्रूः', 'पण्यकम्बलः' इति विभक्ति-श्रवणं न स्याद् अत आह—'विभक्त्यलोपः' इति ।

With respect to Patañjali's explanation, Kaiyaṭa says⁵ that the splitting is done, because the *sūtra* is not a *Dvandva* compound, and the words are shown separately with case-endings like *taitila-kadrūḥ*, *paṇya-kambalaḥ*. The plural-ending in दासीभाराणाम् is to indicate that there are certain words that bear affinity to the compound *dāsibhāra* and, therefore, form a particular *gaṇa*. As regards the absence of case-endings in the first two words *kuru-gārhapta* and *rikta-guru*, Nāgeśa⁶ says that there has been an elision of the case-endings, and that the nominative-ending in the remaining five is intended to give the sense of the genitive.

In our opinion, explanation of Patañjali is more sensible and therefore preferable. The first part may be interpreted as कुरुगार्हपत, रिक्त-गुरु, असूत-जरती, अश्लील-दृढरूपा, पारे-वडवा, तैतिल-कद्रूः, पण्यकम्बल इत्येते पूर्वपद-प्रकृतिस्वरा भवन्ति and the second as दासीभाराणां चापि पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं भवति. From this explanation all the commentators have inferred the existence of a *Dāsibhārādi-gaṇa*, and hold it to be an *Ākṛti-gaṇa*.⁷ The authors of *Bhāṣyaratnāvalī*,⁸ and *Svarasiddhānta-candrikā*⁸ have cited आतुव्याभिभूत्यै⁹ and देववीतये¹⁰ as instance of words covered by this *gaṇa*.

190. YUKTĀROHYĀDI-GAṆA (6.2.81)

Commenting on the *sūtra* समर्थः पदविधिः,¹ Patañjali cites the instance of the compound अधिकशतवर्षः which is accented on its first syllable, and says that the accent cannot be justified, for, according to the rule of accent on the *Tatpuruṣa* compounds, it should have the accent on its last syllable. He, therefore, suggests that an attempt should be made to justify its accent.² Instead of making any serious attempt for such a justification, Kaiyaṭa³ has merely glossed over it by saying that the

5. *Vide : Pradīpa, loc. cit.* 'योगविभागः' इति-नायं द्वन्द्वः किन्तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि। तथा च 'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बलः' इति विभक्तिरु उच्चरिता। तत्र 'दासीभार' शब्दसहचरितेषु तद्वारोपेण बहुवचन-निर्देशः। एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति।
6. *Vide : Uddyota* (MH, 6.2.42) 'नायं द्वन्द्वः' इति—आद्यौ लुका अविभक्तिकौ निर्दिष्टौ, इतरे प्रथमैकवचनान्ताः। प्रथमा च षष्ठ्याः स्थाने इति भावः। कथं बहुवचनाद् आद्यार्थावगतिः? तत्राह—'तत्रेति'। 'एवञ्च' इति—अन्यथा सोऽनर्थकः स्याद् इति भावः। अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्वं सूचितम्।
7. *Vide : K*, 6.2.42; यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वम् इव्यते न च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः।
8. *Vide : SSC*, p. 226.
9. TS, 2.6.1.5.
10. TS, 1.1.5.2.
- 190 1. AṢṬ, 2.1.1.
2. *Vide : MH*, 2.1.1, p. 64: अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः।
3. *Vide : Pradīpa* (MH, loc. cit.) 'अधिकशतवर्षस्तु' इति—'अधिकं शतं वर्षाणि अस्य' इति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्विधितार्थोत्तरपद' इति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। आद्य-दात्तत्वं चेव्यते। 'कर्त्तव्योऽत्र यत्नः' इति युक्तारोह्यादिषु 'अधिकशतवर्ष' शब्द आद्य-दात्तार्थो द्रष्टव्यः।

said compound be read in the *Yuktārohyādi-gaṇa*, which he seems to regard as an *Ākṛti-gaṇa*. But, from the absence of the affix *ādi* (denoting an *Ākṛti-gaṇa*) in the *sūtra* of Bhoja,⁴ it appears that he holds it to be a *Paṭhita-gaṇa*.

According to the *Kāśikā*,⁵ the reading of the six compound words *yuktārohin*, etc., in this *gaṇa* is merely for the sake of elaboration, since the accent on their first syllable could be justified by the *sūtra* णिनि⁶. But another view is also referred to there, which holds that the reading of these compound words is for the sake of restricting their first and the second members.⁷ That is, in order to have the accent on the first syllable by the *sūtra* णिनि,⁶ the word *rohin* must be preceded by the word *yukta*, and *yukta* must be followed by the word *rohin*. Similarly, in the case of the other five compounds, too, the combination is restricted to the specified words only.

Ekasitipāt

According to Kātyāyana,⁸ the accent on the first syllable of this compound word which is read in this *gaṇa* proves by implication (*jñāpaka*) that in compounds generally the *nimitti-svara* is more powerful than that of the *nimitta*. Since the present compound consists of three members, the first two, viz., *eka* and *ṣiti*, form a *Dvigu* (*Tatpuruṣa*) which would have the accent on the last syllable according to the *sūtra* समासस्य,⁹ and the entire compound would be a *Bahuvrīhi* एक-शितिः पादो यस्य¹⁰ requiring the retention of the accent of its first member. Had the accent of *Bahuvrīhi*, which is the *nimitta*, prevailed over that of the *Tatpuruṣa*, which is the *nimittin*, there would have been no need of reading this word in this *gaṇa*.

4. *Vide* : BH, 8.4.89-94.
5. *Vide* : K, 6.2.81; युक्तारोही, आगतरोही, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनदी, आगतप्रहारी—एते णिन्नन्ता 'णिनि' इत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते ।
6. AṢṬ, 6.2.79.
7. *Vide* : K, 6.2.81; पूर्वोत्तरपद-नियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् 'वृत्तारोही', 'युक्ताध्यायी' इति ।
8. *Vide* : MH., 2.1.1, p. 61: एकशितिपात्-स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्त-स्वर-बलीयस्त्वस्य—यद् अयं (पाणिनिः) युक्तारोह्यादिषु 'एकशितिपात्' शब्दं पठति तज् ज्ञापमत्याचार्यो 'निमित्त-स्वरान् निमित्ति-स्वरो बलीयान्' इति ।
9. AṢṬ, 6.1.223.
10. *Vide* : *Pradīpa* (MH, loc. cit.) 'एक-शितिपात्' इति—युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः । 'एक' शब्दश्च कन्नन्तत्वात्, 'स्वागङ्शिष्टाम्' इति वा आद्युदात्तः ! तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति सिद्धे आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः सम्भवति ।

Patañjali¹¹ says that the compound should be dissolved as एकः शितिर एषु ते इमे एक-शितयः, एक-शितयः पादा यस्येति एकशिति-पाद् इति. In this way, both being *Bahuvrīhi* compounds, the accent of the first member will be retained. Even otherwise, if the compound be dissolved as एकः शितिर एक-शितिः, एक-शितिः पादो यस्येति, the accent of the first member will be retained by the *sūtra* इगन्त-काल-कपाल-भगाल-शरावेषु द्विगौ.¹² Hence, according to Patañjali, the reading of this compound word in this *gaṇa* is not necessary in both cases.

Since the mere condition of the compound being a *Bahuvrīhi* only requires the retention of the accent of the first member which may not be on its first syllable, Kaiyaṭa¹³ further elucidates that in this compound, the first word *eka* will invariably have the accent on the first syllable because of being derived with the suffix *kan* or by the *Phiṭ-sūtra* स्वाङ्ग-शिदाम्-अद्-अन्तानाम्.

But, according to *Kāśikā*,¹⁴ the reading of *ékaśitipāt* in this *gaṇa* is not superfluous, but is intended to prove by implication (*jñāpaka*) another thing, viz., that the rule इगन्त-काल-कपाल-भगाल-शरावेषु द्विगौ¹² does not apply to compounds whose last member is word *śiti*, e.g., *dvi-śitipāt* will not have the accent on the first syllable, but will have it on the syllable *ti*. Hence, the reading is to justify its accent on the first syllable.

Agreeing with Patañjali, Nāgeśa¹⁵ also is of the view that the reading of *ékaśitipāt* in this *gaṇa* is unnecessary. The very fact that the *sūtra* इगन्त-काल-कपाल¹² debars the operation of the *sūtra* समासस्य¹⁶ is sufficient to guarantee the accent on the first syllable. He even rejects the opinion of *Kāśikā* and says that the word *dvi-śitipāt* will also have accent on the first syllable.

11. *Vide* : MH, loc. cit. कः पुनर् अर्हति युक्तारोह्यादिषु 'एकशितिपात्' शब्दं पठितुम् । एवं किल नाम पठयते 'एकः शितिः एकशितिः, एकशितिः पादो यस्य', इति तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते—'एक शितिर एषु ते इमे एकशितयः, एकशितयः पादा यस्य इति एकशितिपात्' इति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते—'एकः शितिर एकशितिः, एक शितिः पादो यस्य' इति एवम अपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगौ' इत्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ।
12. AṢṬ, 6.2.29.
13. *Vide* : *Pradīpa* (MH, loc. cit.) सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वाद् अकर्त्तव्य एव पाठो न शापक इत्यर्थः । निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु शापकसिद्धम् ; Also *Vide* : *supra* p. 376 f. n. 10.
14. *Vide* : K, 6.2.18: एवं तर्हि शापकार्थम् । एतज् शापयति शित्यन्तस्य उत्तरपदे द्विगु-स्वरो न भवति इति । तेन 'द्विशितिपात्' इत्यत्र 'ति' शब्द उदात्तो भवति । 'निमित्तस्वर-बलीयस्त्वस्यापि एकशितिपात्-स्वरवचनम् एवं शापकं वर्ययन्ति ।
15. *Vide* : LSS (u), p. 554; परे तु 'समर्थं' सूत्रे एतच् छब्दपाठेन नेहार्थः । 'इगन्ते द्विगौ' इत्यस्य बाधकत्वान् न स्वरे दोषः । तेन 'द्विशितिपात्' इत्यत्रापि 'द्वि'-शब्द-स्वर एव लभ्यते ।
16. AṢṬ, 6.1.223.

193, 194. *KARKYĀDI and MĀLĀDI-GAṆAS* (6.2.87, 88).

The words enumerated in both these *gaṇas* end in *prastha*,¹ and are obviously the names of places. The ending still survives in its corrupt form *pat* in the names of towns like Panipat, Sonapat, etc.

196. *CIHAṆĀDI-GAṆA* (6.2.125)

The words in this *gaṇa* end in the term *kanthā*.¹ According to modern scholars, it is a Śaka word meaning 'a town' (*nagara*).² It survives even now in its corrupt form *kand* in the names Samarkand, Tashkent, etc. The names Cihanakanthā, Maḍurakanthā, etc., "show that Pāṇini was drawing upon the linguistic material of the frontier country and its non-Aryan dialects."³ At the time of Pāṇini and according to the inscription of Darius I, the Śakas were living beyond the Oxus. The *sūtras* संज्ञायां कन्थोशीनरेषु⁴ and वणौ बुक्⁵ show that *kanthā*-ending names of places were found in the Uśīnara country and in the Varṇu (modern Bannu) valley. How such names came to be current in the Uśīnara country in the heart of the Panjab between Chenāb and Rāwī, is a problem that is baffling and requires investigation.

According to Jinendrabuddhi,⁶ the words *Cihaṇa*, etc., were known to be the names of persons or *gotras*.

198. *VANASPATYĀDI-GAṆA* (6.2.147)

According to Nāgeśa,¹ who puts the term *vṛt* at the end of this *gaṇa*, it is a *Paṭhita-gaṇa*. Some of the words like *bṛhaspati*, *vanaspati*, etc., enumerated here, also occur in a *sūtra* of the *Vājasaneyya Prātiśākhya*,² and in the *Bṛhaspatyādi-gaṇa* of the *Atharva-Prātiśākhya*.³ This shows that Pāṇini had borrowed this *gaṇa* from older sources.⁴

193, 194 1. *Vide* : K, 6.2.87, 88; 'प्रस्थ' शब्द उत्तरपदे कर्क्यादि-वर्जितम् अवृद्धं पूर्वपदम् आद्युदात्तं भवति; 'प्रस्थ'—उत्तरपदे मालादीनाम् आदिर् उदात्तो भवति.

196 1. *Vide* : K, 6.2.125; कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनाम् आदिर उदात्तो भवति।

2. *Vide* : Lüders, *JRAS*, 1934, p. 516; S Konow, *CII* II, p. 93; *Śaka-studies*, pp. 42, 149; IKP, pp. 467-68.

3. IKP, p. 68.

4. AṢṬ, 2.4.20.

5. AṢṬ, 4.2.103.

6. *Vide* : NS, 6.2.125; चिहणदयश्चैते मनुष्य-नामधेयानि गोत्र-नामधेयानि चेति स्मर्यते।

198 1. *Vide* : LSS (u), p. 558.

2. *Vide* : VP, p. 93; बृहस्पतिर-वनस्पतिर-नाराशंस.....अन्वेतवा इति च।

3. *Vide* : AP, 1.1.4; द्विर उदात्तं बृहस्पत्यादीनाम्।

4. *Vide* : *Supra*, pp. 10, 11.

199. ĀCITĀDI-GAṆA (6.2.146)

The *Kāśikā*¹ and the *Viṭṭhala*² commentary on the *Prakriyā-kaumudī* read a *gaṇa-sūtra*, *संहितागवि* which means that the word *saṃhitā* when it does not denote 'a (dappled) cow', will not have the accent on its last syllable, but when it denotes only 'a (dappled) cow', it will bear the accent on its last syllable.³ Jinendrabuddhi, however, has not noticed this *gaṇa-sūtra*.

200. PRAVṚDDHĀDI-GAṆA (6.2.147)

In the *Kāśikā*,¹ this is called as an *Ākṛti-gaṇa* and Jinendrabuddhi² refers to the particle *ca* in the corresponding *sūtra* in support of it, though from his *sūtra*-style, Bhoja³ does not seem to treat it as such. He has, however, enumerated in a separate *sūtra* all such words as would have been covered by this *Ākṛti-gaṇa*.

In the *Gaṇapāṭha*, the word *pravṛddha*, *prayuta*, etc., are followed by *yāna*, *saktu*, etc. According to some authorities, as stated in the *Kāśikā*⁴ the words *pravṛddham-yānam*, *prayutāḥ saktavaḥ*, etc., enumerated in this *gaṇa* are for the sake of imposing the restriction (*viśaya-niyama*) that the words *pravṛddha*, *prayuta*, etc., will be accented on the last syllable only when followed by the specific words *yāna*, *saktu*, etc. But, according to the *Kāśikā*,⁵ there is no such restriction, and the said past-participles will always have the accent on the last syllable. In our opinion, the view of *viśaya-niyama* seems to be correct; for, the specific mention of the words *pravṛddha*, etc., in the *sūtra*, show that Pāṇini intended to debar the shift of the regular accent of these past participles to the first syllable by the addition of the *upasargas* like *pra*, *ava*, etc. We actually find that the words *pravṛddha*, *prayuta*, etc., are otherwise accented on the first syllable.

201. CĀRVĀDI-GAṆA (6.2.160)

There are three *gaṇasūtras* in this *gaṇa*. The first one वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-प्रियमाण-क्रियमाण-रोचमान-शोभमानाः संज्ञायाम् prescribes that in the negative

- 199 1. *Vide* : K, 6.2.146.
2. *Vide* : PKV, (u), p. 778.
3. *Vide* : K, 6.2.146; 'संहिता' शब्दो यदा गोर् अन्यस्य संज्ञा तदा अन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदा अन्तोदात्त एव ।
- 200 1. *Vide* : K, 6.2.147; आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर् द्रष्टव्यः । तेन 'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्', 'पुनर निष्कृतो रथः', इत्येवमादि सिद्धं भवति ।
2. *Vide* : NS, 6.2.147, आकृति-गणतां तस्य सूचयितुम् अनुक्तसमुच्चयार्थस्य चकारस्येह करणात् ।
3. *Vide* : BH, 8.4.162-64.
4. K, 6.2.147; विषय-नियमार्थ एवेत्येके ।
5. *Ibid.*, यानादीनाम् अत्र गणे पाठः प्रायो वृत्ति-प्रदर्शनार्थो न विषय-नियमार्थः । यानादिभ्यो-ऽन्यत्रापि तेषाम् अन्तोदात्तत्वं भवत्येव ।

form *a-vartamāna*, *a-varḍhamāna*, etc., when these words denote a name, they will be accented on the last syllable. But how these negative forms can denote a name is not understandable. The second *sūtra* विकार-सदृशे व्यस्त-समस्ते enjoins that the words *vikāra* and *sadr̥śa* in their negative form separately, as well as in combination, will have the accent on the last syllable. Thus, *a-vikāra*, *a-sadr̥śa* and *a-vikāra-sadr̥śa* will all be accented on their last syllable. The third *gaṇasūtra* राजाहोश छन्दसि prescribes that the negative forms *a-rājan* and *an-ahan* will be accented on the last syllable in the Veda. But no instances of both these words are available in the *Samhitās*. We, however, come across only the use of the negative *a-rājan* accented on the last syllable only in the *Taittirīya Brāhmaṇa*,¹ and, contrary to this rule, accented on the first syllable in *Aitareya*² and *Śatapatha*³ *Brāhmaṇas*. But the negative form *an-ahan* is not found used anywhere in Vedic literature.

202. GUṆĀDI-GAṆA (6.2.176)

This is an *Ākṛti-gaṇa*, as clearly stated in the *Kāśikā*,¹ *Siddhānta-Kaumudī*,² the *Viṭṭhala* commentary³ of *Prakriyā-kaumudī*, *Gaṇaratnāvalī*,⁴ *Svarasiddhāntacandrikā*⁵ *sarasvatīkanṭhābharaṇa*⁶ and manuscript No. 4.

203. NIRUDAKĀDI-GAṆA (6.2.184)

This also is an *Ākṛti-gaṇa*.¹ Hence, the commentators have taken the words *dvirūpa*, *nirmanthya* in the purview of this *gaṇa* for their accentuation on the last syllable.²

205. GAURĀDI-GAṆA (6.2.194)

By putting the term *vṛt* at the end of the list of the words *Nāgeśa*¹ seems to take it as a *Paṭhita-gaṇa*.

201 1. 3.8.5.1-2.

2. 8.23.

3. 3.4.1.7. etc.

202 1. K. 6.2.176.

2. Sik, 6.2.176.

3. PKV (u), p. 782.

4. GR, fol. 122.

5. SṢC, p. 169.

6. BH, 8.4.200.

203 1. *Vide* : K, 6.2.184; PKV (u), p. 783; BH, 8.4.212.

2. *Vide* : SSC. 255.

205 1. *Vide* : LSS (u), p. 556.

206. PRIYĀDI-GAṆA (6.3.34)

From the same *kārikā* of Bhadreśvarācārya quoted in manuscript No. 3 and *Gaṇaratnamahodaphi*,¹ it appears that he had named this *gaṇa* as *Svādi*. In the *Mugdhabodha*² grammar, all the words of this *gaṇa* have been enumerated severally, beginning with word *pūraṇī*. Pāṇini, however, has included the word *pūraṇī* in the corresponding *sūtra* स्त्रियाः पुंवद्भाषित्-पुंस्काद् अनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अ-पूरणी-प्रियादिषु³ and not in the *gaṇa* itself; for, it is a term indicative of an ordinal number⁴ in feminine gender and is not like other words of the *gaṇa*.

Bhakti

Despite the word *bhakti* being read in this *gaṇa*, we see the usages like *dr̥ḍha-bhakti*,⁵ *dr̥ṣṭa-bhakti*, etc., in which the first member has the masculine form. This is variously explained by commentators. The author of the *Kāśikā*⁶ says that in the first member of the compound *dr̥ḍha-bhakti*, the feminine gender is not intended to be expressed (*a-vivakṣita*). The authors of the *Nyāsa*⁷ and the *Bhāgavṛtti*⁸, and Mallinātha⁹ also have supported this view. Vardhamāna¹⁰ takes the first member to be *dr̥ḍham* in the neuter, used probably as an adverb. He also quotes

206 1. *Vide* : V, p. 177; भद्रे श्वराचार्यस्तु—

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रक्षन्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति 'स्वादौ वा' इत्यनेन विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ।

2. *Vide* : MB, *sutra* No. 329, p. 268.

3. AṢṬ, 6.3.34.

4. *Vide* : K, 5.4.116; 'पूरण' प्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः 'पूरणी' ग्रहणेन गृह्यन्ते ।

5. *Vide* : *Raghuvamśa*, 12.19; दृढ-भक्तिर् इति ज्येष्ठे ; *Megha-dūta* 36; दृष्ट-भक्तिर्भवान्या, Cf, *Vikramorvaśīyam*, 5.1; स्थिरभक्तिः, *Śiśupālavadha*; 13.24. अविनीय-सम्भ्रम-विकासि-भक्तिः ।

6. *Vide* : K, 6.3.34; दृढ-भक्तिर् इत्येवम् आदिषु स्त्री-पूर्वपदस्य अविवक्षितत्वात् सिद्धम् इति समाधेयम् ।

7. *Vide* : NS (6.3.34) अथ 'दृढ-भक्तिः' 'शोभन-भक्तिः' इत्यादौ कथं पुंवद्भावः ? यावता प्रियादित्वात् प्रतिषेधेन भवितव्यम् इत्याह 'दृढ-भक्तिर् इत्येवमादिष्वित्यादि । अस्त्रीवाचिनः पूर्वपदस्य विवक्षितत्वाद् दृढ-भक्तिर् इत्येवमादि लक्ष्यं सिद्धम् इत्येवं समाधेयम्.....दृढशब्दोऽत्रादाढ्य-निवृत्तिपरः प्रयुक्तः । अत्रादाढ्य-निवृत्ति-परायां चोदनायां लिङ्गविशेषोपादानम् अनुपकारकम् एवेति । अतः स्त्रीत्वं न विवक्षितम् । तस्माद् अस्त्री लिङ्गस्य दृढशब्दस्यायं प्रयोग इति भावः ।

8. *Vide* : "दृढ-भक्तिः" इत्यादि तु अविवक्षित-स्त्रीत्वात् पूर्वपदस्य आर्षत्वात्" इति भागवृत्तिः । The *Samkṣiptasāra* commentary, *Samāsa* section, p. 419.

9. *Vide* : the commentary of Mallinātha on *Raghuvamśa* (12.19) and *Śiśupālavadha* (13.24)

10. *Vide* ; V, p. 176 ; कथं दृढ-भक्तिः ? 'दृढं भक्तिर् अस्य' इति नपुंसकम् अत्र पूर्वपदम् ।

the opinion of Bhoja¹¹ who says when the word *bhakti* is used as 'a means' for the achievement of some object (*karma-sādhana*), the feminine gender of the first member is retained, but when it denotes the accomplishment of action (*bhāva-sādhana*), the former member assumes the masculine form. In our opinion, when the first member of the compound ending in *bhakti*, etc., is used as adverb, it always assumes the masculine form. Moreover, in *Bahuvrihi* compounds the first member, even when it is in feminine gender, must invariably assume the masculine form.

207. PRṢODARĀDI-GAṆA (6.3.109)

This *gaṇa* is found in *Ṛktantra*¹ also.

The expression यथोपदिष्टम् in the corresponding *sūtra* पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्² of this *gaṇa* shows that this is an *Ākṛti-gaṇa*.

In every language there are innumerable words in usage which defy all attempts at derivation and refuse to be covered by the rules of grammar. Such words in Sanskrit-language are intended to be covered by this *gaṇa*. Commenting on the corresponding *sūtra*, Patañjali³ says that in such words the principles of elision, augment, change or modification of letters is seen, though not specifically prescribed for in the grammar. Kātyāyana has attempted to determine the bases (*prakṛtis*) and suffixes (*pratyayas*) of some of the classical and Vedic words, by composing several *Vārtikas*,⁴ but how could he exhaust the vast field of the language.

208. KOTARĀDI-GAṆA (6.3.117)

This is a *Paṭhita-gaṇa* enumerating only five words which are the names of certain gardens and forests. The *Miśrakā-vaṇam* is the name of Indra's pleasure-grove;¹ *Sidhrakā-vaṇam*, that of a celestial garden;

11. *Ibid.*, loc. cit.: भोजस्तु 'भक्तौ च कर्म-साधनायाम्' (BH, 6.2.46) इत्यनेन सूत्रेण 'भवानो-भक्तिः' इत्यादि भवति । भाव-साधनायां तु 'स्थिर-भक्तिः' 'दृष्ट-भक्तिर् भवान्या' इत्यादि भवति इत्याह ।

207 1. *Vide*: RK, *sūtra* No. 166

2: AṢṬ, 6.3.109.

3. *Vide*: MH, 6.3.109; 'पृषोदरादीनि' इत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदर-प्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदर-प्रकाराणि ? येषु लोपागम-वर्ण-विकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते ।

4. *Vide*: the *Vārtikas* (MH, 6.3.109); दिक्शब्देभ्यस् तीरस्य तारभावो वा, वाचो वादे डत्वं बलभावश्चोत्तरपदस्येजि, षप उत्त्वं दत्-दशसत्तरपदादेः षट्त्वं च, धासु वा, दुरो दारा-नाश-दम्-ध्येषूत्वम् उत्तरपदादेश्च षट्त्वम्, स्वरो रोहतां छन्दसि, पोवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः ।

208 1. In Pali literature a mythical forest called *Missak* is associated with the *Tāvātimsa* heaven. (*Jātak*, VI. 278; *Dictionary of Pali Proper Names*).

Śārikā-vaṇam, that of a forest abounding in the birds called *Śārikā* (*Tundus Salica*), and *Koṭarā-vaṇam*, that of a wood in which there are hollow trees. But *Puragā-vaṇam*, though given as the name of a forest by Monier Williams in his dictionary, is, according to the commentary *Tattvabodhinī*,² the name of a particular hell. V.S. Agrawala,³ however, has connected the *Puragā-vaṇa* with *Pāṭaliputra* on the authority of *Gaṇaratnamahodadhi*⁴ in which Yakṣī (Rākṣasī ?), named *Puragā*, is said to be associated with that city.

The *sūtra* वने व्यचर-प्रभृतीनां प्राच्य-भरत-संज्ञा चेत् of *Ṛktaṇtra*⁵ also refers to these very names of gardens and forests. In the context of another rule, Pāṇini has enumerated all these names in the *sūtra* वनं पुरगा-मिश्रका-सिध्रका-शारिका-कोटराग्रेभ्यः.⁶ It is rather surprising why Pāṇini has not shortened this *sūtra* as वनम् अग्रे-कोटरादिभ्यः for the sake of brevity.

209. KIMŚULAKĀDI-GAṆA (6.3.117)

Candragomin,¹ Śākaṭāyana,² Hemacandra³ and Vardhamāna⁴ have named this *gaṇa* as *Añjanādi*. The words read in this *gaṇa* are the ancient names of certain mountains which V.S. Agrawal⁵ has tried to identify. According to him, *Kimśulakā* is the Makran chain of hills, the home of the Hingulā river and Hingulāja goddess—Hingula being the Prakrit form of *Kimśulakā*. *Śālvakā*, he identifies with the Hālā Range lying north-south between Sind and Baluchistan.

The *Añjanā-giri* is the Sulaiman range, the source of a famous salve (*añjanā*). *Lohitā-giri* was the ancient name of Hindukush mountains in Afghanistan, which in mediaeval geography was called Roha.⁶ *Bhañjanā-giri* is the Koh-i-Bābā range, situated towards the west between the Sulaiman and the Hindukush, which acts as the central watershed for the dispersal of water in all the four directions. The *Kukkuṭā-giri* probably represents the low peaks in the west of Afghanistan towards Herāt, called *Uparisaena* ("The Falcon's Perch") in Iranian geography.

2. *Vide* : TB on Sik, 6.3,117; पुरगावणम् इत्यादि-नरक-विशेषस्य संज्ञाः ।

3. *Vide* : IKP, p. 41.

4. *Vide* : V, p. 332; पुरगा नाम काचिद् राजसी । तथा भक्षितं पाटलीपुत्रम् ।

5. *sūtra* No. 229.

6. AṢṬ, 8.4.4.

209 1. *Vide* : CV, 5.2.132.

2. *Vide* : SA, 2.2.95.

3. *Vide* : HBV, 3.2.77.

4. *Vide* : V, p. 177.

5. *Vide* : IKP, p. 39-40.

6. *Vide* : *Linguistic Survey of India*, X, p. 5.

210. *AJIRĀDI-GAṆA* (6.3.119)

Bhoja¹ and Hemacandra² treat this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*. According to Bhaṭṭa Yajñeśvara,³ the words of this *gaṇa* were the names of certain cities and rivers in ancient India.

Ajirāvātī

In Pāli texts this name occurs as *Aciravātī*.⁴ It was the name of the river Rāpti in the Gorakhpur district of the Uttar Pradesh.⁴ Śrāvastī was situated on the bank of this river.

Khadiravātī was the name of a locality overgrown with *Khadira* (catechu) trees. *Kāraṇḍavātī*, *Haṃsavātī* and *Cakravākavātī* were the names of rivers⁵ abounding in these aquatic birds.

According to *Buddhacarita*,⁵ *Haṃsavātī* was the name of a town and district (=Pegu).

211. *ŚARĀDI-GAṆA* (6.3.120)

Candragomin¹, Bhoja² and Vardhamāna³ treat this *gaṇa* as an *Ākṛti-gaṇa*.

Śarāvātī

According to commentators,⁴ the river *Śarāvātī* divided the land of Bhārata into *Prācyā* (East) and *Udīcya* (North). V.S. Agrawal⁵ identifies it with *Dṛṣadvātī* or the river Chitang flowing through Ambala district.

212. *SNĀTVYĀDI-GAṆA* (7.1.49)

This is an *Ākṛti-gaṇa*.¹ Being a Vedic *gaṇa*, it is ignored by all other grammarians except Bhoja. Only the words *snātvī* and *pītvī* are given as

210 1. *Vide* : BH, 6.2.167.

2. *Vide* : HBV, 3.3.78.

3. *Vide* : GR, fol. 125: एता अपि पुरीविशेषस्य नदी-विशेषस्य वा संज्ञाः ।

4. *Vide* : IKP, p. 45.

5. *Vide* : MW,

211 1. *Vide* : CV, 5.2.134.

2. *Vide* : BH, 6.2.167.

3. *Vide* : V, p. 179.

4. *Vide* : प्राग्-उदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

* विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥

5. *Vide* : IKP, p. 38.

212 1. *Vide* : K, 7.1.49; प्रकारार्थोऽयम् आदि शब्दः. Also *Vide* : NS (7.1.49) ननु च स्नात्वाद्यः शब्दाः प्रातिपदिकगणे न पठ्यन्ते । तत् कथं ते वेदितव्याः? कथं चादि-शब्देन ते शक्या लक्षयितुम् इत्याह—'प्रकारार्थोऽयम् आदिशब्द' इति । एवं प्रकारा य एतत् सदृशाः शब्दास् ते स्नात्वाद्यो वेदितव्याः ।

examples in the *Kāśikā*, etc. According to Jinendrabuddhi,² no words are read in this *gaṇa*.

213. DVĀRĀDI-GAṆA (7.3.4)

Vardhamāna¹ calls it as an *Ākṛti-gaṇa* and justifies the word *sphaiyakṛta* under it.

Svādhyāya

According to Patañjali² and the author of *Kāśikā*,³ some scholars read the word *svādhyāya* also in this *gaṇa*, which they think is unnecessary. For, if the word be derived as सुष्ठु वाऽध्ययनम् or शोभनं वाऽध्ययनम्, then its formation could be justified by the previous *sūtra*.⁴ And if it is analysed as स्वम् अध्ययनम्, then, too its reading is superfluous, because the word *sva* is separately read in this *gaṇa*, and the word beginning with it will get the substitution of *au* (*aic*) by the corresponding *sūtra*.⁴ It is not understandable why Patañjali has failed to raise the same objection against the reading of the word *svagrāma* in this *gaṇa*.

Nāgeśa,⁵ however, says that the two words *svādhyāya* and *svagrāma* are read here to indicate that the substitution of *aic* by *tadādi-vidhi* will only be restricted to the compound of *sva* with *adhyāya* and *grāma*, and with no other word. That is why there is no substitution of *aic* in the formations *svārthika*, *svābhāvika*, *svārājya*, etc.

The author of *Durghaṭavṛtti*,⁶ on the other hand, says that if the word *sva* is read in this *gaṇa*, then how could the formations *svābhāvīyāt* and *svābhāvika* be justified. Therefore, he seems to suggest that the word *sva* should be read in the *Svāgatādi-gaṇa*.

-
2. *Ibid.*, ननु च स्नात्वाद्यः शब्दाः प्रातिपदिकगणे न पठ्यन्ते ।
- 213 1. *Vide* : V, p. 203,
2. *Vide* MH, 7.3.4; 'स्वाध्याय' शब्दो द्वारादिषु पठ्यते । तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्वम् ऐजागमः प्राप्नोति ।...कः पुनर् अर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम् । एवं किल पठ्यते—'स्वम् अध्ययनं स्वाध्याय' इति तच्च न । सुष्ठु वाऽध्ययनं स्वाध्यायः, शोभनं वाऽध्ययनं स्वाध्यायः । अथापि स्वम् अध्ययनं स्वाध्याय एवम् अपि न दोषः, 'अचाम् आदेः' इति वर्तते ।
3. *Vide* K. 7.3.4; स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति । तद् अनर्थकम् । शोभनोऽध्यायः इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वैरेव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते स्वोऽध्यायः इति, एवम् अपि अत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात् सिद्धम् । तदादाव् अपि हि वृद्धिर् इयं भवत्येव ।
4. AṢṬ, 7.3.3; न स्वाध्यायां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्याम् ऐच् ।
4. AṢṬ, 7.3.4; द्वारादीनां च ।
5. *Vide* : *Uddyota* (MH, 7.3.4) ; वस्तुतस्तु स्वग्राम-स्वाध्याययो पाठः 'स्वशब्दादेशचेद् एतयोर् एव' इति नियमार्थः । तेन 'स्वार्थिकाः', 'स्वाभाविकम्' 'स्वाराज्यम्' इत्यादि सिद्धम् इति भाष्याशयः, Cf. CV, 6.1.15; 'स्व'-ग्रहणेन सिद्धं स्व-ग्रामादि-पाठाद् इह न भवति 'स्वापतेयम्' ।
6. *Vide* : DTV, p. 126.

But this suggestion is superfluous in view of Nāgeśa's explanation which debars the substitution of *aic* in all other cases than the two compounds with *sva* specified above.

214. SVĀGATĀDI-GAṆA (7.3.7.)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² call this as *Svāṅgādi*.

Svāgatika

It was the designation of an officer who used to welcome the king on his arrival.³

Svapati

According to Nāgeśa's suggestion in the previous *gaṇa*, the reading of this word in this *gaṇa* is unnecessary.

215. ANUŚATIKĀDI-GAṆA (7.3.20)

It is expressly called as an *Ākṛti-gaṇa* by the authors of *Kāśikā*¹ and *Prakriyākaumudī*,² though the author of the *Durghaṭavṛtti*³ is in doubt about it. But in view of the usages like *ātiśāyikaḥ*, *cāturvaidyam*, *ābhigā-mikaḥ*, *ādhidaivikaḥ*, etc., it is essential to regard it as an *Ākṛti-gaṇa*.

216. NYĀṆKVĀDI-GAṆA (7.3.53)

The word read in this *gaṇa* are all in their finished form (*niṣpanna* or *kṛta-kutva*).

According to Nāgeśa,¹ certain words that are derived by *Uṇādi-sūtras* are read in this *gaṇa* from the point of view of those grammarians who regard these words as derived from verbal bases (*ākhyāta-ja*).

There is a *gaṇa-sūtra* संज्ञायामेघ-निदाघावदाघाघाः to justify the substitution of *kutva* in the roots *mih*, *dah* and *arh* for the formation of the words *megha*, *nidāgha*, *avadāgha* and *argha* in the sense of the names of the particular entities only. For, otherwise these roots would form *meha*, *nidāha*, *avadāha* and *arha* with the addition of suffix *ghañ*. But the

214 1. Vide : SA, 2.3.90.

2. Vide : HBV, 7.4.9.

3. Vide : IKP, p. 406.

215 1. Vide : K, 7.3.20.

2. Vide : PKV (pū), p. 761.

3. Vide : DTV, p. 123; कथं 'पुरीम् आजातशात्रवीम्' इति माघः, अत्र (अनुशतिकादौ) अपाठात् ? उच्यते-आकृतिगणत्वाद् भविष्यति इत्येके । एव च तस्यो विचारः 'चातुर्वधम्' इति । असाधुर् एव वा

216 1. Vide : LSS (u), p. 470; एष उणादिपाठो व्युत्पत्ति-वादि-व्याकरणान्तरा-भिप्रायेण ।

Pārāyaṇikas,² and following them Sudhākara,² derive the word *nidāgha* from the root *dagh* (*ghāṭane*) 'to injure (निदघ्नन्नेनेति). Candra-gomin,³ however, has read these four words in this *gaṇa* as irregular forms in a particular sense only, and does not recognise the existence of the *gaṇa-sūtra*.

218. YAVĀDI-GAṆA (8.2.9)

Śākaṭāyana¹ and Hemacandra² have named this *gaṇa* as *Ūrmyādi*. The author of *Kāśikā*,³ Hemacandra² and Vardhamāna⁴ expressly call it as an *Ākṛti-gaṇa*. From the remark of Patañjali⁵ elsewhere that the names *Ikṣumatī* and *Drumatī* may be read in this *gaṇa*, it appears that he, too, regards it as an *Ākṛti-gaṇa*. The later commentators and other grammarians have, therefore, included these two names in the list of this *gaṇa*.

219. KASKĀDI-GAṆA (8.3.48)

This *gaṇa* unanimously accepted as an *Ākṛti-gaṇa*.

In the *Ṛktantra*,¹ this *gaṇa* appears under the name *Kautaskutādi* from the first word but, for the sake of brevity, Pāṇini has named it after the second word *kaska* of the *gaṇa* of the *Ṛktantra*.

This is unanimously taken to be an *Ākṛti-gaṇa*. Hemacandra² has divided it into two *gaṇas*, viz., *Kaskādi* and *Bhrātuṣputrādi*, reading the words with the augment *sa* (*satva*) in first and those with *ṣa* (*ṣatva*) in the second.

The words *kaskaḥ*, *kautaskutaḥ* and *kāṃskān* are read in this *gaṇa* in order to show that under certain conditions the *visarga* of the first word is optionally changed into the sibilant *s* while speaking quickly.

In the *Kāśikā*,³ it is said that the Pārāyaṇikas read the words *sarpīṣkuṇḍikā*, *dhanuṣkapālam*, *barhiṣpūlam* and *yajuṣpātram* in this *gaṇa*

2. Vide : DV, p. 323.

3. Vide : CV, 6. 1.84.

218 1. Vide : SA, 1.2.101.

2. Vide : HBV, 2.1.19.

3. Vide : K, 8.2.9.

4. Vide : V, p. 439.

5. Vide : MH, 8.2.11; ननु चोक्तम्-‘इक्षमती’ ‘द्रमती’ इत्येवमपि प्राप्नोति इति ? यवादिषु पाठः करिष्यते ।

219 1. Vide : RK, sūtra No. 128.

2. Vide : HBV, 2.3.14.

3. Vide : K, 8.3.48; “सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्पूलम्, यजुष्पात्रम् इत्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्याद् इति । ‘परमसर्पिः फलम्’ इत्येवमादि-प्रत्युदाहरणम्—इति पारायणिका आहुः । Cf. V, p. 46; सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्कपालम्, यजुष्पात्रम् इत्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्याद् इति । परम-सर्पिः-फलम् इत्येवम् आदि-प्रत्युदाहरणम् इति पारायणिका आहुः ।

in order to debar the operation of the *sūtra* नित्यं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्य.⁴ But from *parama-sarpiḥ-kuṇḍikā* as the counter-example of अनुत्तर-पदस्थस्य, cited by Patañjali⁵ and some commentator, it appears that *ṣatva* is debarred in this word. This view is accepted by *Kāśikā*,⁶ *Nyāsa*⁷ and other commentaries of the Pāṇinian systems well as by *Gaṇaratnamahodadhi*.⁸

Bhaṭṭoji Dikṣita,⁹ however, recommends the reading of *sarpis-kunḍikā* in the *Kaskādi* for the change of *visarga* to *ṣatva* even when there is no correlation (*vyapekṣā*) between the word *sarpiḥ* and some other word in a sentence like तिष्ठतु सर्पिष् कुण्डिकाम् आनय.⁹ But in the *Praudha-manoramā*¹⁰ he contradicts himself by not reading *sarpiṣkuṇḍikā* in this *gaṇa*.

220. SUṢAMĀDI-GAṆA (8.3.98)

This *gaṇa* seems to be akin to, or perhaps based on, the *sūtra* युग्मान्तस्थाद् अन्तमूलीय-पूर्वैर् अन्तः-पदं नम्यतेऽन्त-पदस्थैः of the *Rkprātiśrkhya*.¹ Śākaṭāyana² and Hemacandra³ have named it as *Bhīruṣṭhānādi*. It is unanimously admitted to be an *Vkṛti-gaṇa*.

The *gaṇasūtras* एति संशायाम् अगात् and नक्षत्राद् वा which occur in most of the manuscripts of the *Gaṇapāṭha* are printed as the *sūtras* of the *Aṣṭādhyāyī* in some printed editions of the latter. This may, perhaps, be due to the influence of Candragomin⁴ who has included them as independent *sūtras* in his grammar, followed by Śākaṭāyana,⁴ Hemacandra⁴ and others.

In the detailed interpretation of and comments on these *sūtras*, the author of *Kāśikā*⁵ remarks at the end अ-विहित-लक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः, which shows, that in his opinion also, these *sūtras* are *gaṇasūtras*, though

4. AṢṬ, 8.3.45.
5. Vide : MH, 8.3.45.
6. Vide : K, 8.3.48; भाष्ये वृत्तौ च 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्यत्र 'परमसर्पिः कुण्डिका' इत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् ; Cf., CV, 6.4.45. सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, यजुष्पात्रम् इत्येतेषां पूर्वैरेव सिद्धे उत्तरपदार्थं वचनम्—परमसर्पिष्कुण्डिका, परमधनुष्कपालम् परमयजुष्पात्रम् ।
7. Vide : NS (8.3.48) p. 1064.
8. V, p. 46; भाष्ये वृत्तौ 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्यत्र 'परम-सर्पिः कुण्डिका' इत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अस्माकं चायमेव पक्षः सम्मतः ।
9. Vide : Sik, 8.3.45; कस्कादिषु 'सर्पिष्कुण्डिका' शब्दोऽसमासे व्यपेक्षा-विरहेऽपि पत्रार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।
10. Vide : PrM (pū), p. 72.
- 220 1. RP, 5.20.
2. Vide : SA, 2.2.150.
3. Vide : HBV, 2.3.33.
4. Vide : CV, 6.4.85; SA, 2.2.157, 185; HVB, 2.3.36, 27.
5. Vide : K, 8.3.100.

in published editions of this work they are printed as an independent *sūtras*. The authors of *Tattvabodhinī*,⁶ *Vyākaraṇa-mītākṣarā*⁷ and *Gaṇaratnāvalī* also regard them as *gaṇasūtras*.

As a matter of fact, in view of this *gaṇa* being an *Ākṛti-gaṇa*, these *sūtras* seem to be superfluous.

221. SAVANĀDI-GAṆA (8.3.110)

From the recommendation of Patañjali¹ to read the word *gosthānam* in this *gaṇa* for debarring the introduction of *ṣatva*, and of Kaiyaṭa² to read *bhūmishthānam*, etc., besides *gosthānam*, shows that it is an *Ākṛti-gaṇa*.

222. KṢUBHNĀDI-GAṆA (8.4.39)

This, too, is an *Ākṛti-gaṇa*.¹ Several *sūtras* like न भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायी-वेपाम्², षात् पदान्तात्,³ etc., debarring the operation of *ṣatva* could have been avoided by including the words formed by them in the *Kṣubhnādī*. But it seems the Pāṇini composed them for the sake of clarification of the *prakṛtis* and *pratyayas* of those words. The commentators⁴ also regard them as elaboration of this *gaṇa* and its corresponding *sūtra*.

The presence of the word *ṭṛpnu* in this *gaṇa* shows that the root *ṭṛp* also belongs to the fifth verbal class (*svādi-gaṇa*), which is also corroborated by the *Dhatupāṭha* and the forms *ṭṛpnoti*, etc., found in Ātreya's⁵ grammar. The addition of the conjugational sign (*vikaraṇa*) *śnu* is thus regular and not against the usual rule (*vyatyaya*) as stated by Jinendrabuddhi⁶ who takes the root as belonging only to the fourth (*Divādi*) class.

-
6. *Vide* : TB (Sik, 8.3.99); 'एति सज्ञायाम्' इति सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् । एव 'नक्षत्राद् वा' इत्यपि ।
 7. *Vide* : 8.3.98.
 - 221 1. *Vide* : MH, 8.3.97; कथं 'गोस्थानम्' इति ? सवनादिषु पाठः करिष्यते ।
 2. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 8.3.97) 'आदि'शब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थान-भूमिस्थानादयो-ऽनिव्यमाणा-पत्वाः सर्वे सवनादयः ।
 - 222 1. *Vide* : the *Vārtika* (MH, 8.4.39) अविहित-लक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु and K, 8.4.39; क्षुम्नादिर् आकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यः ।
 2. AṢṬ, 8.4.34.
 3. AṢṬ, 8.4.35.
 4. *Vide* : *Pradīpa* (MH, 8.4.39); 'अविहित' इति—'न भा-भू-पू-कमि-गमि०' इत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ।
 5. *Vide* : DV, p. 321.
 6. *Vide* : NS, 8.4.39, वृष् प्रीणने । व्यत्ययेन श्नुः ।

The *gaṇasūtra* आचार्याद् अ-एत्वं च occurring in this *gaṇa* is redundant and, therefore, unauthentic, because the same occurs as a *Vārtika* under the *sūtras* इन्द्र-वरुण-भव⁷.....आचार्याणाम् आनुक् and आत्मन्-विश्वजन-भोगोत्तर-पदात् खः⁸ and is explained by Patañjali also.

7. AṢṬ, 4.1.49.

8. AṢṬ, 5.1.9.

INDICES

I GANA INDEX

(TEXT, APPENDICES AND NOTES)

अंशवादि	208	कल्यादि	152, 236, 332-33
अक्षयूतादि	168, 243, 345	कथादि	171, 243, 345-46
अङ्गुल्यादि	193, 251, 361	कव्यादि	205, 256, 378
अजादि	104, 226, 299-301	कर्णादि I	145-46, 235
अजिरादि	210, 257, 384	कर्णादि II	182, 248
अनुप्रवचनादि	176, 245, 349-50	कल्याण्यादि	125, 230
अनुशक्तिकादि	211-12, 258, 386	कस्कादि	214, 259, 387-88
अपूपादि	173, 244, 348-49	कार्तिकौजपादि	203, 255, 372-78
अयस्मयादि	78, 276	काशादि	139-40
अरीहणादि	135-36, 233, 331	काश्यादि	154, 237
अर्थचादि	90-92, 223, 291-92	किंशुलकादि	209, 257, 383
अर्श आदि	190, 250, 359	किसरादि	169, 243
अश्मादि	141, 234	कुब्जादि	113, 315
अश्वादि I	119-21, 229	कुमुदादि I	139
अश्वादि II	174	कुमुदादि II	147-48
अश्वपत्यादि	110, 227, 314	कुम्भपद्यादि	199-200, 254, 364-65
आकर्षादि	185, 248, 354	कुर्वादि	126-27, 230, 323-24
आचितादि	206, 256, 379	कुलालादि	163-64, 241
आहिताग्न्यादि	88, 222, 289	कृतादि	84, 220, 286
इन्द्रजननादि	161, 239, 339-40	कृशाश्वादि	137-38, 233
इष्टादि	186, 249	कोटरादि	209, 382-83
उक्थादि	133, 232, 330-31	क्रत्वादि	205, 256
उच्छादि	201-2, 255, 269-71	क्रमादि	133, 232
उपकादि	96-97, 224	क्रोडादि	108, 227, 309-10
उत्करादि	150-51, 236, 332	क्रौड्यादि	109-10, 227, 312-14
उत्सङ्गादि	168, 242	लुम्नादि	215-16, 260, 389-90
उत्सादि	110-11, 227	खण्डिकादि	130, 231, 327-30
उद्गात्रादि	180, 351	गम्यादि	102, 225
उरः प्रभृति	200, 254, 365-66	गर्गादि	116-19, 228, 317-19
ऊर्वादि	80, 219, 280-82	गवादि	172, 346-47
ऋग्यनादि	160-61, 239, 338	गवाश्वप्रभृति	89, 222, 290
ऋश्यादि	138, 233	गहादि	157-58, 238, 334-36
ऐषुकार्यादि	132, 232	गुडादि	171, 244, 346
कच्छादि	156, 238, 333-34	गुणादि	207, 380
कढारादि	88, 222, 290	गृष्ट्यादि	123
कण्डवादि	99, 224, 295-96	गोत्रादि	213

गोपवन्नादि	95-96, 292	पर्पादि	167, 242, 345
गोषदादि	185, 248, 353-54	पश्वादि	194, 251
गौरादि I	105-07, 226, 304-07	पलद्यादि	153, 237
गौरादि II	208, 380	पलाशादि	165, 343
ग्रह्यादि	100-01, 225, 296-97	पात्रेसमितादि	83, 220, 285-86
घोषादि	204, 255	पामादि	188, 249-356
चादि	78, 218, 277-79	पारस्करप्रभृति	201, 254, 366-69
चार्वादि	207, 256, 379-80	पाशादि	130, 231
चिह्णादि	205, 378	पिच्छादि	189, 249, 356-58
चूर्णादि	206, 256	पील्वादि	182, 247
छत्रादि	170	पुरोहितादि	179, 247
छात्र्यादि	204, 256	पुष्करादि	191, 250, 359-60
छेदादि	174, 244	पृथ्वादि	176-77, 245
तक्षशिलादि	162, 240	पृषोदरादि	209, 257, 382
तारकादि	182-83, 248, 252-53	पैलादि	93
तालादि	165, 241, 343-44	प्रगदिन्नादि	147, 235
तिकादि	127-28, 231, 324-25	प्रज्ञादि	197, 253, 363
तिक्रितवादि	96, 224, 292-93	प्रतिजनादि	170, 243, 345
तिष्ठद्गुप्रभृति	82, 219, 282-83	प्रवृद्धादि	207, 256, 379
तुन्दादि	190, 250, 359	प्रादि	79, 219, 279-80
तृणादि	140, 234	प्रियादि	208-09, 257, 381-82
तौल्वल्यादि	93-94, 223	प्रेक्षादि	140-41, 234
दण्डादि	175, 244, 349	प्लक्षादि	166, 242, 344
दधिपयश्चादि	89, 222, 290-91	बलादि I	144, 234
दामन्यादि	193-94, 251, 361-62	बलादि II	191, 250
दासीभारादि	203, 255, 374-75	बह्नादि	108, 227, 307-09
दिगादि	159, 239, 337	बाह्वादि	111-12, 228, 314-15
दृडादि	177, 246	विल्वादि	164, 342
देवपथादि	192, 251, 360-61	ब्राह्मणादि	178, 246, 350-51
द्वारादि	211, 258, 385-86	भर्गादि	129, 231, 326
द्विदण्ड्यादि	198-99, 364	भस्त्रादि	168, 243
धूमादि	155-56, 237	भिन्नादि	130, 231, 326-27
नडादि I	113-15, 228, 315-16	भिदादि	102, 225, 298-99
नडादि II	151	भीमादि	103, 226
नद्यादि	152-53, 236, 333	मृशादि	98, 293
नन्धादि	99-100, 225, 296-97	भौरिक्यादि	131
निरुदकादि	207-08, 256, 380	मध्वादि	149, 236, 332
निष्कादि	173	मनोशादि	181, 247, 352
न्यङ्क्वादि	212, 258, 386-87	मयूरव्यंसकादि	85-86, 221, 287-88
पक्षादि	144-45, 235	महिष्यादि	169, 243, 345
पचादि	101-02, 225, 297-98	मालादि	205, 378
परिमुखादि	160, 239, 337-38	यवादि	213, 259, 387

GANA INDEX

393

यस्कादि	94-95, 224, 292	शर्करादि	192-93, 251, 361
याजकादि	87, 221, 288	शाखादि	192, 251
यावादि	195-96, 252, 363	शाङ्गैरवादि	109, 227, 310-12
युक्तारोह्यादि	204, 255, 375-76	शिवादि	121-23, 229, 319-22
युवादि	180-81, 247, 351-52	शुण्डिकादि	161, 239, 339
यौधेयादि I	129, 231, 326	शुभ्रादि	123-25, 230, 322
यौधेयादि II	194, 251, 362	शौण्डादि	82, 219, 283
रजतादि	165-66, 241, 344	शौनकादि	163, 241, 340-41
रसादि	184, 248, 355	श्रमणादि	85, 287
राजदन्तादि	87-88, 221, 289	श्रेण्यादि	84, 220, 286
राजन्यादि	131, 232, 330	सख्यादि	142, 234
रेवत्यादि	126, 230	सङ्कलादि	134-35, 233, 331
रैवतिकादि	164, 341	सङ्काशादि	143-44, 234
लोमादि	188, 249	सन्तापादि	175-76, 245
लोहितादि	98, 293-95	सन्धिवेलादि	159, 239, 336-37
वंशादि	174, 244	सपत्न्यादि	104, 303-04
वनस्पत्यादि	206, 378	सर्वादि	77, 217, 261-70
वरणादि	148, 235	सवनादि	215, 389
वराहादि	147, 235	साक्षात्प्रभृति	81, 219, 282
वसन्तादि	134, 233	सिध्मादि	186-87, 249, 356
वाकिनादि	129, 325-26	सिन्ध्वादि	162, 240, 340
विदादि	115-16, 228, 316-17	सुखादि I	98, 295
विनयादि	196, 252, 363	सुखादि II	190, 250
विमुक्तादि	184, 248, 253	सुतङ्गमादि	146, 235
विस्पष्टादि	202, 255, 372	सुवास्त्वादि	135, 233, 331
वृषादि	202, 255, 371	सुषामादि	214, 259, 388-89
वेतनादि	164, 242	स्थूलादि	195, 252, 362-63
व्याघ्रादि	84, 220, 286	स्नातव्यादि	211, 384-85
व्युष्टादि	175, 244, 349	स्वरादि	77-78, 217, 271-76
व्रीह्यादि	189, 250, 358-59	स्वस्त्रादि	104, 226, 302-03
शण्डिकादि	161, 240	स्वागतादि	211, 258, 386
शरत्प्रभृति	198, 253, 363-64	हरीतक्यादि	166, 242, 344
शरादि I	165	हस्त्यादि	199, 253
शरादि II	210, 258, 384		

II GANASŪTRA INDEX

(TEXT)

अङ्गात् कल्याणे	188	कुलात् समुद्रेषु	156
अचाम् अचित्त-कर्तृ काणाम्	101	कृत्वसुच्	78
अणु निपुरे	196	कृद् इकाराद् अकितनः	108
अन्तरं वदियोगोपसंव्यानयोः	77	कृन्मकार-सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च	78
अन्न-विकारेभ्यश्च	173	कृष्ण तिलेषु	195
अभिभावी भूते	101	कृष्ण मृगेषु	197
अमानांताः प्रतिषेधे	79	कृष्णरणौ ब्राह्मण-वासिष्ठे	114
अमितौजसः सलोपश्च	112	क्त्वा-तोसुन्-कसुनः	78
अर्थान् नञः	200	क्रुच्चा ह्रस्वत्वं च	151
अर्हतो नुम् च	178	क्रोष्टु क्रोष्टं च	114
आख्यातम् आख्यातेन क्रिया-सातत्ये	86	क्षुद्रक-मालवात् सेना-संशायाम्	130
आचार्याद् अणत्वं च	86	क्षुद्र-जन्तूपतापयोश्च	187
आत्रेय भरद्वाजे	120	गरो दूष्ये	201
आपदादि-पूर्वपदात् कालान्तात्	154	गर्भाद् अप्राणिनि	183
आस्थालौ	78	गुण्यात्	186
इचम्	82	गोमूत्र आच्छादने	195
इतः प्राण्यङ्गात्	108	गौरिषक्थः संशायाम्	214
ईयसश्च	196	चन्द्रभागान् नधाम्	108
उत्तम शश्वत्तमौ सर्वत्र	202	चर्मि-वर्मिणोर नलोपश्च	129
उदकात् संशायाम्	159	च्यर्थश्च	78
उदङ्ग संशायाम्	112	छन्दसि	85
उदस्थान देशे	111	जटा-घटा-कालाः क्षेपे	187, 189
उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः	78	जन-परयोः कुक् च	158
उपायाद् ह्रस्वत्वं च	196	जराया जरस् च	198
ऊधसोऽनङ् च	172	जहि-कर्मणा बहुलम् आभीक्ष्ण्ये	86
ऋताबुष्ण-शीते	196	जीर्णं शालिषु	195
एकाचः	186	तक्षन् नलोपश्च	151
एति संशायाम् अगात्	214	तद्-बृहतोः कर-पत्योश्चोर देवतयोः सुट्-	
एषणः करणे	106	तलोपश्च	201
एहीढादयोऽन्यपदार्थे	85	तद् राजाच्चाणः	93
कटात् ओष्णिचने	107	तनु सूत्रे	196
कारस्करो वृक्षः	201	तसिलादिस् तद्धित एधाच-पर्यन्तः	78
किष्किन्धा गुहा	201	तालाद् धनुषि	165
किष्कुः प्रमाणम्	201	त्रिवेणी त्रिवयं च	123
कुड्याया यलोपश्च	152	दान कुत्सिते	196
कुमारी-क्रीडनकानि च	196	दासाच् छन्दसि	104

GANASŪTRA INDEX

395

द्वयचो नथाः	123	राजाह्नोश् छन्दसि	207
नक्षत्राद् वा	214	रेवती नक्षत्रे	107
नन्दि-वाशि-मदि-दूषि-साधि-वर्द्धि-शोभि-		रोहिणी नक्षत्रे	107
रोचिभ्यो ग्यन्तेभ्यः संशायाम्	99	लक्ष्मण-श्यामयोर् वासिष्ठे	123
नाभि नभं च	172	लक्ष्म्या अञ्च	188
नाम वा	213	वर्णात्	190
नृतिर्यडि	215-16	वर्तनिः स्तोत्रे	202
नृ-नरयोर् वृद्धिश् च	109	वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-ध्रियमाण-क्रियमाण-	
पत्र-मूल समस्तो व्यस्तश्च	195	रोचमान-शोभमानाः संशायाम्	207
पथिन् पन्थ च	144-45	वाजासे	116
परस्त्री परशुं च	116	वात-दन्त-बल-ललाटानाम् ऊङ्	187
परेर् हस्तपाद-केश-कर्षाः	208	विकार सदृशे व्यस्त-समस्ते	207
पात्रेसमितादयश् च	204	विराग विरङ्गं च	174
पादः पञ्च	167	विशयी विषयी देशे	101
पाद्य-कालावदात् सुरायाम्	195	विश्रवण-रवणौ	122
पारस्करो देशः	201	विष्वग् इत्युत्तरपद-लोपश्चाकृतसन्धेः	188
पार्थिवन्धिमन्योर् दीर्घश्च	187	वृषदंशे	111
पिप्पल्यादयश्च	107	वेद-वेग-चेष्ट-बन्धाः करणे	201
पुंसि जात	120	वेनाच छन्दसि	127
पुत्र कुत्रिमे	196	वेर् यात-लात-मति-मनः शारदानाम्	177
पुरुषासे	180	शक्तिः शस्त्रे	108
पूर्व-परावस्-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्		शप आत्रेये	120
असंशायाम्	77	शम-रणौ संशयां सम्मतौ भावकर्मणोः	202
प्रति-पर-सम्-अनुभ्योऽक्षयः	198	शलङ्कु शलङ्कं च	113
प्रात् तुम्पतौ गवि कर्त्तरि	201	शस्तसी	78
वस्कयासे	110	शाकी-पलाली दद्रुणां ह्रस्वत्वं च	188
भक्ष-मन्थ-भोग-देहाः	202	शीर्षान् नञः	189
भारद्वाज आत्रेये	121	शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन	
भोगवद् गौरिमतोः संशायाम्	109	चान्तोदात्तत्वम्	172
भोज क्षत्रिये	110	शून्य रिक्ते	196
मध्यमा पुंयोगेऽपि	104	श्रोत्र शरीरे	197
मध्यो मध्यमं चाणु चरणे	157	श्वभ्रे दरः	202
मांसौदनाद् विगृहीताद् अपि	176	संवत्सरात् फल-पर्वणोः	159
माला क्षेपे	190	संहिता अगवि	206
मुख-पार्श्व-तसोर् लोपः	158	संशयां बृहस्पतिसवः	215
यव त्रीहिषु	195	संशयां मेघ-निदाघावदाघार्धाः	212
याचू-व्याह-त्रज-वद-वसां प्रतिषिद्धानाम्	101	समुद्रात् नावि मनुष्ये च	156
युग काल-विशेषे रथाद्युपकरणे च	201	समो मतिमनसोः	177
रक्ष-श्र-वप-शां नौ	100	सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च	112
रथस्या नदी	201	सम्राजः क्षत्रिये	126
राजपुरुषात् व्यञ्जि	212	सर्वतोऽकिन्नर्याद् इत्येके	108
राजासे	179	सहि-तपि-दमेः संशायाम्	100

396

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

साम्ब-त्तापौ भाव-गर्हायाम्	202	स्तु-यु-द्र वरा छन्दसि	202
सुपन्थिन् पन्थ च	143	स्नात वेद-समाप्तौ	196
सुभग मंत्रे	180	स्वम् अ-ज्ञाति-धनाख्यायाम्	77
सुमङ्गलात् संशायाम्	107	स्वाङ्गाद् विवृद्धौ	190
सुरा अहौ	195	स्वाङ्गात् हीनात्	190
सूत युवत्याम्	109	हृदयासे	180

III GANASŪTRA INDEX

(APPENDICES)

अपरस्पराः क्रियासातत्ये	254	गोष्पदं स्यात् प्रमाणादौ	254
अपस्करो रथाङ्गम्	254	ग्रीष्माद् अच्छन्दसि	227
अपस्करो रथांसम्	254	निष्कुरं प्रहरणम्	254
अवस्करो वर्चस्कम्	254	पालान्ताः	226
अवरस्पराः क्रियासातत्ये	254	पुष्पमूलेषु बहुलम्	242
आख्यानाख्यायिकेतिहास-पुराणेभ्यश्च	232	प्रतिष्कशः सहाये वार्तिकेऽग्रगामिनि वा	254
आङ्गिरसे बोध-कपी	228	प्रतिष्कशश्च कशेः	254
आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः	254	प्रस्कणव-हरिश्चन्द्रावृषी	254
आश्चर्यम् अद्भुतम्	254	बलाद् बाहूरुपूर्वात्	250
आश्चर्यम् अनित्ये	254	ब्राह्मण-कुशिकाङ्गजे मधुवभ्रू	228
आस्कथं नगरम्	254	भर्गस् वैगर्ते	229
आस्कन्दं नगरम्	254	मस्कर-मस्करिणौ वेणुपरिव्राजकौ	254
आस्पदं प्रतिष्ठा	254	येषां च फल-पाक-निमित्तः शोषः	242
आस्पदं प्रतिष्ठायाम्	254	वर्चस्केऽवस्करः	254
इकन् पदोत्तरपदात्	232	विद्या-लक्षण-कल्पान्तात् सूत्रान्ताद् अकल्पादेर्	
इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम्	260	विद्या चानङ्ग-क्षत्र-धर्म-ससर्ग-त्रि-पूर्वा	232
कास्तीराजस्तुन्दनगरे	254	विष्किरः शकुनिर विकिरो वा	254
कुस्तुम्बुरु औषधे	254	विसारिन् मत्स्ये	253
कुस्तुम्बुरु धान्यकम्	254	वृहती आच्छादने	252
कुस्तुम्बुरुणि जातिः	254	वेणुकादिभ्यश्च क्षण	238
कूष्माण्डादयश्च	226	शत-षष्टेः पथः षिकन् बहुलम्	232
क्रियाभीक्ष्णयेऽपरस्पराः	254	शङ्कुली कृतान्ते	254
गोष्पदम् अल्पम्	254	श्रोत्रियस्य यलोपश्च	247
गोष्पदं सेवितासेवित-प्रमाणेषु	254	संज्ञायाम्	252

IV GANASŪTRA INDEX

(NOTES)

अग्निरामन् वृषगणे	316	पादः पञ्च	345
अन्तरं बहिर्योगोपसंन्यानयोः	266-68	पिप्पल्यादयश्च	305-06
अन्न-विकारेभ्यश्च	348-49	पूर्व-परावर-दक्षिणोत्तराधरणि	
अ-महत्पूर्वा जातिः	301	व्यवस्थायाम् असंशयाम्	266-68
अर्हतो नुम् च	351	प्रायस्य चित्ति-चित्तयोः सुडस्कारो वा	368
आख्यानाख्यायिकेतिहास-पुराणेभ्यश्च	330-31	भक्ष-मन्थ-भोग देहाः	370-71
आचार्याद् अणत्वं च	390	मध्यो मध्यमं चाण् चरणे	335-36
आस्थालौ	274-75	मुख-पार्व-तसोर् लोपः	335
इतः प्राण्यंगात्	308	मूलान् नञः	301
उत्तम-शश्वत्तमौ सर्वत्र	370	युग काल-विशेषे रथाद्युपकरणे च	370
उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च		राजाह्नोश् छन्दसि	380
निपाताः	279	लक्ष्मण-श्यामयोर् वासिष्ठे	322
एहीडादयोऽन्यपदार्थे, etc.	288	वर्तनिः स्तोत्रे	370
कृत्वसुच्	274-75	वर्तमान-वर्धमान-स्वरमाणं	379-80
कृद्-इकाराद् अ-क्तिनः	308	विकार-सदृशो व्यस्त-समस्ते	380
कृन्-मकार-सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च	274-75	विद्या चानङ्ग-क्षत्र-धर्म-संसर्ग-त्रि-पूर्वा	330-31
कृत्वा-तोसुन्-कसुनः	274-75	विद्या लक्षण-कल्पान्तात् सूत्रान्ताद्	
क्षुद्रक-मालवात् सेना-संशयाम्	328-29	अकल्पादेः	330-31
गरो दूष्येऽवन्तः	369	वेणुकादिभ्यश्च छण्	336
गोमूत्र आच्छादने	362-63	वेद-वेग-चेष्टवन्धाः करणे	369
चन्द्रभागान् नद्याम्	308-09	शक्तिः शस्त्रे	308
च्यर्थश्च	274-75	शलङ्कु शलङ्कं च	315-16
जन-परयोः कुक	334-35	शश्वतो वा	337
जुह्वत् कृष्णामृगे	363	शस्तसी	274-75
तद्-वृहतोः कर-पत्योश् चोर-देवतयोः	368	श्वभ्रे दरः	370
तसिलादिस् तद्धित एधाच्-पर्यन्तः	274-75	संहिताऽगवि	379
तौत्वल्यादयश्च	292	सद्-अच्-प्रान्त-काण्ड-शतैकेभ्यः पुष्पात्	301
त्रैश्च	301	सम्भस्त्राजिन-शण-पिण्डेभ्यः फलात्	301
देवस्य च	334	सर्वतोऽङ्कितन्नर्थाद् इत्येके	308
धर्मादिषु उभयम्	289	सहि-तपि-दमेः संशयाम्	296-97
नन्दि-वाशि-मदि० etc.	296-97	सुरा अहौ	362-63
नाभि नभं च	346-47	स्व-जन-देव-राज्ञां कुक् च	334
नृ-नरयोर् वृद्धिश्च	310	स्वम् अशक्ति-धनाख्यायाम्	266-68
पात्रेसमितादयश्च	286	स्तु-यु-द्र-वश् छन्दसि	369-70

IV WORD INDEX

(TEXT)

Words	Pages	Words	Pages
अ	78	अङ्गार 130 (मिक्षादि and पाशादि), 183	
अंश	202	अङ्गारक	183
अंशु	138, 208	अङ्गारवेणु	211
अंसभार	168	अङ्गुली	193
अंसेभार	168	अच्युत	154
अंहति	108	अज	114, 116, 199
अकशाय	124	अजप	192
अकस्मात्	196, 207	अजबस्ति	95, 123, 125
अकारी	101	अजमार	126
अकिञ्चनम्	86	अजवाह	156
अकिञ्चन	177	अजा	104
अक्ष	174	अजाविकम्	89
अक्षयूत	168	अजिन	137, 150
अक्षर	172, 207	अजिनत	138
अक्षि	182	अजिर	125, 146, 208, 210
अक्षिभ्रुवम्	87	अजीगर्त	112
अक्षेत्रश	178	अजैडकम्	89
अगस्त	143	अज्ञात	196
अगस्ति	117	अञ्जति	108
अगस्त्य	117	अञ्जन	185, 209
अग्नाविष्णु	184	अञ्जलिक	179
अग्नि	150, 216	अञ्जतिक	179
अग्निदत्त	142	अट्टस्थली	156
अग्निपद	175	अडारक	97
अग्निवेश	117	अणक	151
अग्निवेशदशेरकाः	96	अणु	195
अग्निशर्मन्	112, 113	अण्ड	144
अग्नौ	87	अण्डर	98, 107
अग्र	183, 114, 192	अण्डीवत्	146
अग्रं वणम्	87	अतस	106
अङ्कति	108	अति	79
अङ्कुर	183	अतिथि	125
अङ्कुश	97, 145	अतिश्वन्	144
अङ्ग	79, 143, 157	अत्यय	196
अङ्गविद्या	160		

Words	Pages	Words	Pages
अथ	78 (स्वरादि and चादि)	अनुदृष्टि	124, 125
अथर्वण	134	अनुनाश	144
अथर्वन्	130, 134	अनुपठित	186
अथो	79	अनुपथ	160
अदस्	77	अनुपद	97, 133
अदोरूप	181	अनुप्रवचन	176
अढा	71, 78	अनुप्रवेशन	176
अधमरास	157	अनुमाष	160
अधस्	77	अनुयव	160
अधि	78, 82	अनुयुक्त	186
अधिकरण	107	अनुयूप	160
अविकार	107	अनुरहत्	212
अधिपति	110, 178	अनुलेपिका	169
अधीत	186	अनुलोम	97
अध्ययनतपसी	89	अनुवंश	159, 160
अध्यापक	84, 85, 87	अनुवचन	176
अध्याय	202	अनुवास	176
अध्वन्	172	अनुशक्तिक	211
अध्वर	115	अनुशीत	160
अध्वर्यु	180	अनुषक्	79
अनङ्गमेजय	207	अनुषङ्ग	212
अनडुह्	117, 164, 198	अनुषण्ड	156
अनडुह	138	अनुष्टुप्	110
अनडुही	168	अनुसंवत	211
अनड्वान्	200	अनुसंवरण	211
अनड्वाही	106	अनुसवनम् अनुसवनम्	215
अनन्तर	158	(सवनादि, and its पाठान्तरम्)	
अनभिम्लान	121	अनुसीर	160
अनभिहित	97	अनुसृष्टि	125
अनस्	198	अनुहरत्	112
अनीक	91	अनुहोड	181
अनीश्वर	178	अनूप	156, 216
अनु	79 (चादि and प्रादि)	अनृशंस	181
अनुकम्	79	अनेक	150
अनुकल्प	133	अन्त	159
अनुगङ्ग	160	अन्तर	77, 82
अनुगणित	186	अन्तर	159
अनुगत	168	अन्तरा	77
अनुगुण	134	अन्तरीप	156
अनुचारक	169	अन्तरेण	77
अनुतिल	160	अन्तस्थ	157

WORD INDEX

401

Words	Pages	Words	Pages
अन्तादी	88	अम्	79 (स्वरादि and चादि)
अन्तिकात्	76	अम	202
अन्तेवासि	199	अमा	81
अन्धकार	90, 183	अमावस्या	159
अन्य	77	अमित्र	114, 128
अन्यत्	78	अभीव	124
अन्यतर	77, 124	अमुष्य	114
अन्यभाव	178	अमुष्यकुल	170, 181
अन्वारोहण	176	अमुष्यपुत्र	181
अप	79	अमृत	170
अपजग्ध	97	अम्बर	92
अपदक्षिणम्	82	अम्बरीषपुत्र	131
अपदी	200	अम्भोज	191
अपरपक्ष	178	अम्ल	177
अपरसमम्	82	अय	202
अपराधय	178	अयस्	137
अपराधी	101	अयस्काण्ड	214
अपरापहाया	104	अयस्थूल	123
अपराह्ण	92	अयस्मय	78
अपश्लिष्ट	206	अयायी	101
अपष्टु	214	अये	79
अपि	79	अरजस	98
अपूप	171, 173	अरडु	138
अपेडिद्वितीया	85	अरण्य	92, 151
अपेहिप्रघसा	86	अरर	99
अपेहिवाणिज्ज	85	अररक	118
अपेहिस्वागत	85	अरविन्द	191
अपोहकटा	85	अरस	138
अपोहकर्दमा	85	अराल	108, 109, 183
अवन्धक	97	अरिन्दम	154
अब्ज	191	अरिश्म	137
अभयजात	118	अरिष्ट	137
अभि	79	अरीहण	135, 151
अभिमनस्	98	अरुणा	156
अभिरूपक	181	अरुस्	137
अभिरूप	84, 85	अरे	79
अभिषिक्त	135	अर्क	119, 145, 150
अभीक्ष्णम्	78	अर्कलूष	116, 145
अभ्युष	173	अर्गल	173
अभ्युष	173	अर्चित	186
अभ्र	127, 190	अर्जुन	112, 120, 140, 146

Words	Pages	Words	Pages
अञुनपाकी	196	अवस्यन्दन	157
अञुनपुरुषम्	89	अवहितो भोगेषु	207
अञुनशिरीषम्	89	अवादी	101
अञुनाव	155	अवासी	101
अर्ण	140	अविक	179
अर्थकामौ	87	अविनायी	101
अर्थधर्मो	87	अविमत्तकामविद्धाः	203
अर्थशब्दौ	87	अवोष	173
अर्थे	81	अव्याहारी	101
अर्द्ध	208	अवाजी	101
अर्ध	175	अशानि	138,185,194,197
अर्धर्च	90	अशोक	142
अर्धवाह	167	अशोका	124
अर्पितोऽन्त	87	अश्नीतपिवता	86
अर्बुद	91	अश्मन्	119,125,138,141,143,150,174, (अश्वादि and वंशादि) 185
अर्शस्	190	अश्मरथ	118
अर्ह	120	अश्व	119,125,139,167,173,174 (अश्वादि and वंशादि)
अलन्द	135	अश्वत्थ	105,139 (कुमुदादि and काशादि), 147,150,160,167,182,204
अलम्	78	अश्वत्रिरात्रः	204
अस्	178	अश्वपति	110
अलिगु	117	अश्वपाली	126
अलिन्द	105	अश्वल	115
अलोक	98,159,190	अश्वसनिम् अश्वसनिम्	215
अलोह	115	अश्वसनिम्	215
अव	79 (चादि and प्रादि)	अश्वा	104
अवकलित	84	अश्वावतान	95,116
अवकल्पित	186	अष्टका	172,189
अवकीर्ण	186	अष्टन्	112
अवक्लिन्नपक्वम्	87	अष्टापद	91
अवचक्षण	213	अष्टापदी	199
अवट	117	असम्प्रति	82
अवटकच्छपः	83	असि	79
अवधारित	84,186	असिहत्य	212
अवनत	137	असु	99
अवन्त्यश्मकम्	37	असुर	172,194,197
अवरोह	191	अस्ति	77,145
अवरोहित	151	अस्थि	195
अवश्य	181	अस्मद्	77
अवस्	76		
अवसर्ग	212		
अवसान	162		

WORD INDEX

403

Words	Pages	Words	Pages
अस्मि	78	आदह	78
अस्यहृत्य	184	आदि	159
अस्यहेति	212	आङ् यश्चि	158
अस्त्र	98, 115, 190	आद्यन्तौ	88
अह	78	आद्यवसाने	89
अहन्	108, 130, 135	आन्	135
अहारी	101	आनक	146
अहि	108, 210	आनकस्थली	156
अहिसक्थ	135	आनन्द	105
अहिस्तम्ब	86	आनडुह्य	120, 145
अहो	79	आनते	155
आश्म	79	आनिचेय	109
आकर्ष	185	आनिधेय	109
आकर्षेऽवहितः	207	आनुति	94
आकाश	97, 159	आनुरोहति	94
आकीम्	78	आनुषक्	79
आवली	79	आनृत	131
आखण्डि	204	आनृशंसि	158
आखनिकवकः	83	आपक्षिति	109
आगतनन्दी	204	आपस्तम्ब	115
आगतप्रहारी	204	आपिङ्गलि	110
आगतमत्स्यः	204	आपिच्छि	106
आगतरोही	204	आपिशलि	109
आगतवञ्ची	204	आम्	78 (स्वरादि and चादि)
आगभी	102	आमलक	105
आग्निशर्मि	158	आमित्रि	157
आग्रहायणी	107	आम्नात	186
आङ्	79 (चादि and प्रादि)	अम्बिका	124
आचपराचम्	86	आम्र	177
आचय	185	आयतीगवम्	82
आचित	206	आयतीसमम्	82
आचोपचम्	86	आयःस्थूण	94, 106
आच्यपदि	199	आयाम	191
आच्युतन्ति	194	आयुक्त	186
आञ्जीकूल	155	आयुर्वेद	133, 171
आढक	90, 105	आरग्वायनबन्धकी	87
आढ्य	181	आरट	107
आतप	150	आरद्ध	128
आतव	121	आरम्भण	176
आताली	79	आरा	102, 202
आत्मकामेय	131	आराशी	155

Words	Pages	Words	Pages
आरात्	77	आस्थापित	206
आराधय	178	आस्र	98, 190
आरोह	191	आहरचेला	85
आरोहण	176	आहरनिवपा	86
आर्चाभिर्मौद्गलाः	203	आहरवसना	85
आर्जुनायन	131	आहरवितता	94
आर्द्र	91	आर्हिसि	94, 157
आर्द्रम्	81	आहिताग्नि	88
आर्द्रपदी	200	आहो	79
आर्द्रवृक्ष	150	आहोस्वित्	79
आर्द्रा	208	इ	78
आर्यश्वेत	122	इक्कट	139, 141
आर्यहलम्	78	इक्कस	91
आलक्षि	106	इक्षु	149, 151, 164, 171, 174, 195, 213
आलजि	106	इङ्गुदी	166
आलब्धि	106	इडा	150, 184
आलम्बि	106	इतर	77, 79, 124, 135
आलीढ	124	इति	113
आलिङ्गयायन	148	इतिक	113
आलेखन	122	इतिश	113
आलोष्टी	79	इदम्	77
आबन्त्थाश्मकाः	203	इदंयुग	170
आवपनिष्करा	86	इद्धा	76, 78
आवय	156	इध्मावर्हिषी	89
आविदन्ति	194	इन	127
आविस्	77, 79, 81	इन्द्र	84, 192
आशु	177	इन्द्रजनन	161
आशोकेय	109	इन्द्रजालि	126
आश्मरथ्य	109	इन्द्रवृक्ष	150
आश्वत्थि	158	इन्द्रहू	118
आश्रय	91	इन्द्रायुध	165
आसन	92	इन्द्रालिश	165
आसन्दी	149	इन्द्रावसान	111
आसिनासि	94	इन्ध	115
आसिवन्धकि	94	इभ	175
आसुति	149	इला	123
आसुरि	94	इर	99
आसेवित	186	इरस्	99
आस्तरण	107, 175	इव	78
आस्तिक	179	इषु	195
आस्था	81	इषेत्वा	185

WORD INDEX

405

Words	Pages	Words	Pages
इष्ट	186	उत्पत्तिपता	85
इष्टका	149	उत्पत्त्यपाकला	86
इष्ट्य	157	उत्पल	191
इष्टनीक	157	उत्पात	161
इह द्वितीया	87	उत्पाद	161
इह लोक	212	उत्पुट	134
ईम्	79	उत्पुत्त	168
ईषत्	77	उत्स	110, 121
ईहा	79	उत्सङ्ग	168
उ	78	उत्सादक	87
उकञ्	79	उत्साह	191
उक्त	84	उत्साही	100
उक्थ	119, 133	उत्सुक	98
उख	108	उदक	175, 187, 189
उखा	159	उदकम्	81
उख्या	152	उदकशुद्ध	212
उच्चनीचम्	84	उदङ्क	97
उच्चार	183	उदजिन	208
उच्चावचम्	85	उदञ्चन	136
उच्चैस्	77	उदञ्च	112
उज्जयिनी	148, 156	उदन्य	128
उज्जहिजोडः	86	उदपान	110, 153, 161
उज्जहितम्बः	86	उदपानमण्डूकः	83
उञ्	79	उदर	190
उञ्छ	201	उदरिवत्	193
उडुप	134, 168	उदार	108
उणप	105	उदुम्बर	115, 131, 165
उत्	79 (चादि and प्रादि)	उदुम्बरक्रिमिः	83
उताहो	79	उदुम्बरमशकः	83
उत्कण्ठा	182	उद्गातृ	180
उत्कर	150	उद्दण्ड	136
उत्कर्ष	183	उद्दाम	191
उत्कास	95	उद्दासी	100
उत्क्रोश	150	उद्धमचूडा	85
उत्क्षेप	122	उद्धमविधमा	85
उत्तम	134, 157	उद्धरोत्सृजा	85
उत्तमशाख	157	उद्भास	191
उत्तर	158	उद्भासी	100
उत्तराश्मन्	138	उद्यम	92
उत्थापन	176	उद्योग	92
उत्पत्तिपचा	85	उद्वर्तक	87

Words	Pages	Words	Pages
उद्वेष	134	उभ	77
उन्नेतृ	180	उभय	76, 106
उप	79	उभयाकर्षि	198
उपक	96, 113	उभयादन्ति	198
उपकलमकाः	96	उभयापाणि	198
उपकलाप	160	उभयाबाहु	198
उपकृत	84, 186	उभयाहस्ति	198
उपगूढ	138	उभाकर्षि	198
उपचार	196	उभाजलि	198
उपदेश	167	उभादन्ति	198
उपद्र त	206	उभापाणि	198
उपनिषद्	161, 167	उभाबाहु	198
उपवाहु	111	उभाहस्ति	198
उपमन्यु	115	उमा	174
उपयाम	191	उम्भि	152
उपराज	154	उररी	80
उपराधय	178	उरशलङ्कटः	96
उपरिमेखल	95	उरस्	189, 190, 192, 200
उपरोधी	101	उरस	127, 129
उपल	161	उरसा	148, 162
उपवस्ति	167	उरल	144
उपवाकु	111	उरु	177
उपवास	91, 171, 175, 176	उर्व	115
उपविन्दु	111	उर्वशी	184
उपवेश	167	उल	144
उपसङ्क्रमण	175	उलूक	118, 130
उपसत्	184	उलूकपाक	212
उपसर्ग	176, 212	उलूखल	209
उपसादित	186	उलूखलमुसलम्	87
उपसीर	160	उलूखलमुसले	89
उपस्थान	167, 170	उशिज्	197
उपस्थापन	176	उशीनर	111, 129, 194
उपस्थित	206	उशीर	196
उपस्थूल	160	उशीरबीजम्	88
उपहित	206	उषस्	99
उपांशु	78	उष्ट्र	208
उपाकृत	84, 186	उष्ट्रखरम्	89
उपाजिन	208	उष्ट्रग्रीव	192
उपानह	198, 200	उष्ट्रशशम्	89
उत्तगादम्	87	उष्ण	177
उज्जककुभाः	96	उष्णम्	81

WORD INDEX

407

Words	Pages	Words	Pages
उष्णिज्	197	एजि	127
उष्णिह्	111	एजका	104
उष्णिहा	104	एतत्	77
ऊक	84	एरका	127
ऊढभार्य	88	एव	78
ऊरी	80	एवम्	78
ऊर्द्ध	107	एला	99
ऊर्णनाभ	122, 131	एहि	109
ऊर्ण	174	एहिद्वितीया	85
ऊर्मि	213	एहिपंचमा	86
ऊष	141	एहियवम्	85
ऊष्मन्	188	एहिवाणिजा	85
ऋ	78	एहिविषसा	86
ऋक्वत	78	एहिस्वागता	85
ऋक्ष	84	एहीजम्	85
ऋक्सामे	89	ऐ	78
ऋगयन	160	ऐन्द्रायण	136
ऋच्	114	ऐरावत	92
ऋजीष	182	ऐषुकारि	132
ऋजु	177	ओ	78
ऋतम्	79	ओजस्	98
ऋतभाग	115	ओदन	92, 173
ऋते	77	ओषधि	203
ऋधक्	77	ओष्ठ	182
ऋश्य	138	औ	78
ऋषभ	84	औज्जिहानि	93
ऋषिक	179	औडवि	194
ऋष्टिषेण	115, 122	औडायन	132
ऋष्य	105, 149	औदगाहमानि	93, 106, 156
लृ	78	औदङ्क	194
ए	78	औदञ्चि	93
एक	77, 104, 117, 205	औदन्य	93
एकग्राम	157	औदपान	109
एकपदि	199	औदभृजि	93
एकपदी	199	औदमज्जि	93
एकपलाश	157	औदमेधि	93, 164
एकभाव	178	औदवापि	164
एकलू	118	औदव्रजि	93
एकवृक्ष	157	औदशुद्धि	93
एकशाख	157	औपविन्दवि	158
एकशितिपात्	204	औरस	128

408

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
औलपि	193	कथक	117
औषध	90	कथम्	78
औष्ण्यायण	135	कथञ्चित्	149
कंस	90, 162	कथा	171
ककुत्	213	कदर	107
ककुत्स्थ	121	कदल	107, 142
ककुद	92	कदामत्त	97
ककुम्	111	कद्र्	124
ककुभ	121	कद्रू	188
कक्ष	190	कनिष्ठा	104, 125
कक्षत्	166	कन्दर	107
कङ्कट	139, 141	कन्दल	183
कङ्कत	139	कन्दुक	181, 205
कच	139	कन्या	208
कञ्चित्	78	कपट	90
कच्छ	156	कपाट	90
कच्छूल	140	कपाटिका	192
कज्जल	183	कपालिका	192
कञ्चुक	183	कपि	108, 117, 187, 188, 193, 210
कञ्ज	88	कपिञ्जल	121
कट	141, 204	कपित्थ	90, 140, 191
कटक	91, 173	कपिलिका	123
कटुक	95	कपिश्यापर्येयाः	203
कटुकवाधूलेयाः	203	कपिष्ठल	96
कटोल	199	कपोत	151, 199
कटोलक	199	कपोतपाक	212
कठकालापाः	203	कबन्ध	90
कठकौशुमाः	203	कम्	78, 79
कठशाठ	163	कमक	97
कठेरणि	97	कमण्डलु	90, 180
कडार	88	कमन्तक	97
कण्टक	91, 182	कमन्दक	97
कण्टकार	166	कमल	108, 153, 191
कण्टकारिका	166	कमलकीट	153
कण्टकमर्दन	168	कमलभिदा	153
कण्डू	99, 189	कम्पिल	143
कण्डोल	199	कम्बलहार	95
कण्डोलक	199	कम्बलिक	144
कण्व	117	कम्बोज	156, 162
कत	117	कम्बोजमुख	85
कत्ति	152	करण	154

WORD INDEX

409

Words	Pages	Words	Pages
करवीर	142	कलह	92
करिप	206	कला	145
करिपथ	192	कलित	147
करिव	206	कल्क	91
करीर	149, 165, 182, 205	कल्प	202, 208
करीरी	107	कल्याण	108, 181
करीष	191	कल्याणी	125, 208
करुण	190	कल्लोल	183, 191
करुणा	98	कवच	90
करुश	129	कवन्तक	97
कर्क	188	कवि	126
कर्कन्धु	149, 182	कविशस्तः	207
कर्कन्धुमती	135	कश	175
कर्कन्धू	205, 164, 166	कशकृत्स्न	97, 136
कर्कर	105	कश्मीर	129, 143, 156, 162
कर्कश	135	कश्यप	115
कर्का	205	कषाय	90, 163
कर्ण	145, 122, 146, 182, 187	कस्क	214
कर्णक	97, 183	कहय	123
कर्णग्राह	128	कहूय	121
कर्णवेष्टक	173	कहोड	121
कर्णाटक	95	कांस्कान्	214
कर्णेचुचुरः	83	काक	129
कर्णैटिरिटिरिः	83	काकण	105
कर्तृ	127, 180	काकादन	106
कर्दन	138	काकदन्तकि	193
कर्दम	139, 183, 190, 191	काकन्दि	193
कर्पट	91	काञ्ची	205
कर्पास	91	काठेरणि	157
कर्पासी	164	काण	88, 119
कर्पूर	124, 139	काण्य	131
कर्पूरिन्	135	काण्ड	141, 164
कर्म	90	काण्डधर	162
कर्मन्	170, 189	कातर	114
कर्मार	163	कातल	114
कर्मिक	179	कान्ता	209
कर्ष	91, 174	कापटव	109
कलकूट	153	कापिञ्जलादि	126
कलङ्क	183	कापिष्ठलि	110
कलशीकण्ठ	97	कापुरुष	178
कलशीपदी	200	काम	202, 205

Words	Pages	Words	Pages
कामएडलेय	109	कुचि	156
कामप्रस्थ	157	कुञ्ज	92, 113
कामार्थौ	87	कुञ्जर	84
कामुक	115	कुट	120, 126
कारणव	210	कुटज	174
कारा	102, 202	कुटी	165
कारेणुपालि	94	कुटीकुटम्	89
कार्कटय	129	कुटिगु	119
कार्तिकौजपौ	203	कुटीर	164
कार्षापाण	90, 194, 197	कुटिटम	92
काल	159	कुठार	121
काला	166	कुठारिका	124
काव्य	109, 114	कुडप	92
काश	119, 139, 150	कुड्मल	182
काशपरी	152	कुणप	90
काशफरी	152	कुण्णिपदी	200
काशि	154	कुण्ठ	88
काश्य	114	कुण्ड	145
काश्यप	114	कुण्डन	152
काष्ठ	151	कुण्डल	92, 141, 147
किङ्कर	114	कुण्डनी	117
किङ्कल	114	कुतः	79
किण्व	173	कुतप	90
कितव	82, 121, 127, 150	कुतुक	181
किन्दर्भ	115	कुतूहल	181, 183
किन्दास	116	कुत्र	79
किन्नर	162	कुत्स	145
किम्	77, 78	कुद्रि	95, 125
किसं किसम्	215	कुनामन्	112, 154
कियत्	198	कुन्तिसुराष्ट्राः	203
किरण्य	136	कुन्ती	146
किरीट	91	कुन्द	141
किल	78	कुन्दुम	84, 206
किलात	115	कुवेरिका	124
किंशुलक	209	कुञ्जकिरातम्	89
किशोरिका	124	कुञ्जवामनम्	89
किष्किन्वा	162	कुम्	79
किसर	149, 169	कुमार	114
किसलय	182	कुमारिका	124
कुन्कुट	92, 205, 209	कुमारी	189
कुन्कुटाच	126	कुमारीश्वशुर	195

WORD INDEX

411

Words	Pages	Words	Pages
कुमारीपुत्र	195	कूर्च	92
कुनुद	91, 139, 147, 191	कूलास	134
कुम्भ	134, 143, 145	कृकण	161
कुम्भकार	164	कृकलास	123
कुम्भपदी	199	कृच्छ्र	98, 190
कुम्भमण्डूकः	83	कृत	84
कुम्भी	152	कृत्तिका	208
कुरु	111, 126, 128, 156	कृन्धिविचक्षण	85
कुरुकत	117, 212	कृपण	84, 98, 108, 190
कुरुपंचाल	212	कृपा	102
कुल	120, 141, 144, 191	कृमि	188, 213
कुलटा	85	कृश	177
कुलदमनः	100	कृशाश्व	137
कुलपति	110	कृषि	170
कुलपुत्र	181	कृष्ण	112, 118, 187, 208
कुलाल	163	कृष्णकर्ण	135
कुलिश	146, 193	कृष्णपदी	200
कुलूत	156	कृष्णपिङ्गल	97
कुल्माष	171	कृष्णसुन्दर	96
कुवल	105, 182, 205	कृष्णाजिन	96
कुवलय	183	कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः	96
कुवित्	78	कृष्णोऽस्याखरेष्ठः	185
कुरा	187	केकय	129
कुराल	82, 84, 178, 181, 202	केका	189
कुराला	111	केला	99
कुरिक	115	केवाली	80
कुराम्ब	125	केश	182
कुरीरक	142	केशश्मश्रु	88
कुरीतक	97	केशिनी	127
कुरुभ	99	कैकसेय	109
कुष्ठविद्	171	कैरव	191
कुसुम	91, 182	कैशोरि	126
कुसल	199	कोकिला	104
कुस्त्री	180	कोट	141
कूचवार	115	कोटर	209
कूट	137, 143, 148, 204	कोरक	183
कूप	139, 141, 172	कोविदार	147
कूपक	141	कोश	91
कूपकच्छपः	83	कोशातकी	107, 166
कूपत्	78	कोष	102
कूपमण्डूकः	83		

Words	Pages	Words	Pages
कोहड	121	क्षुभ्ना	215
कोहित	121	क्षेत्र	130
कौटि	110	क्षेत्रक्ष	181
कौतस्कुत	214	क्षेत्रपति	110
कौथुमलौगाक्षाः	203	क्षेम	92
कौद्रायण	136	क्षेमवृद्धिन्	112
कौमेदुर	162	क्षैतयत	128
कौरव्य	128, 129	क्षेमवृद्धि	155, 164
कौशाम्बी	152	क्ष्वेडित	91
कतु	205	खम्	79
क्रम	133 (उक्थादि and क्रमादि)	खञ्ज	88
क्रमेतर	133	खञ्जन	121
क्रुञ्च	197	खञ्जार	123
क्रुञ्चा	104, 213	खञ्जाल	123
कोड	108	खट्वा	124, 174
कोष्ठकर्ण	162	खट्वारूढः	207
कोष्ठपाद	95	खड	120, 149
कोष्ठमान	95	खडोन्मत्ता	124
कोष्ठमाय	95	खण्ड	91, 138, 141
कोष्ठी	107	खण्डल	92
क्रौडि	109	खण्डिक	179
क्रौष्टायण	135	खण्डिका	130
क्षणेपाक	212	खण्डित	146, 147
क्षत्रविद्या	160	खण्डु	135, 136
क्षत्रिय	84	खद	172
क्षप	102	खदिर	121, 138, 147, 150, 165, 182, 210
क्षमा	77	खदूरक	122
क्षर	172	खर	172
क्षान्त	119, 150	खरनादिन्	112
क्षान्ता	209	खरप	95, 115
क्षामा	205	खरीजङ्घ	97
क्षार	151	खर्जूर	119
क्षिपका	140	खर्जूरकर्ण	122
क्षिपा	102	खल	91, 193
क्षिप्रा	177	खलति	88, 103
क्षिया	102	खलाजिन	150
क्षीर	91	खलीन	90
क्षीरहोता	204	खलु	77
क्षीरहृद	121	खलेबुसम्	82
क्षद	150, 177	खलेयवम्	82
क्षुध	183	खल्यका	128

WORD INDEX

413

Words	Pages	Words	Pages
खाडायन	132, 163	गया	148
खाडायनि	157	गर	183
खाण्डवीरण	136	गरट	101
खाण्डायन	136	गर्ग	116
खादत्तमोदता	86	गर्गत्रिरात्रः	204
खादताचमता	86	गर्गर	128
खादिरी	152	गर्गरिका	166
खिल	145	गर्गवत्साः	203
खुम्	79	गर्ज	183
खुर	108	गर्त	135 139, 141, 150, 155
खेटक	208	गर्ध	183
खेला	99	गर्भिणी	85, 130
खोड	88	गर्भेष्टः	83
गङ्गा	122, 128	गरुत्	213
गजवाजम्	88	गर्व	183
गडिक	149	गल	130
गडु	186	गवय	105
गडुक	97	गवादन	106
गडुल	88, 105 178	गवाविकम्	89
गण	113, 133, 159, 174	गवाश्वम्	89
गणकारि	126	गविष्ठिर	116
गणपति	110, 178	गवीधुका	164
गणपादः	204	गवेष	134
गणिका	199	गवैडकम्	89
गणित	186	गह	157
गण्ड	199	गहन	216
गण्डु	117	गह	141
गण्डोल	199	गाण्डीव	91
गण्डोलक	199	गान्धार	156
गतागत	168	गाहट्	101
गतानुगत	168	गिरि	120, 188
गतार्थ	88	गुरगुलु	169
गदगद	99	गुड	141, 171, 208
गदित	147	गुण	133, 134, 171, 207
गन्ध	186	गुणपदी	200
गन्धपिङ्गला	124	गुणवृद्धी	88
गन्धार	162	गुद	108, 141
गन्धिक	162	गुरु	177
गमी	102	गुलगुला	80
गम्भीर	135	गुल्फ	182
गय	202	गुह	141

414

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
गृहलु	117	गोष्ठेचवेडी	83
गृहा	102, 139, 175, 202	गोष्ठेपटुः	83
गृथ	90	गोष्ठेपण्डितः	83
गृद्ध	107	गोष्ठेप्रगल्भः	83
गृष्टि	125	गोष्ठेविजती	83
गृह	90	गोष्ठेशूरः	83
गृहपति	110, 207	गोसनिम्	215
गृहपतिक	207	गोसनिं गोसनिम	215
गृहीत	186	गोह	135
गेहेचवेडी	83	गौकच्य	110, 128
गेहेदृप्तः	83	गौगुलव	109
गेहेधृष्टः	83	गौतमं	106, 109
गेहेनददी	83	गौधेर	129
गेहेमेही	83	गौमतायन	136
गेहेविजिती	83	गौर	88, 105, 208
गेहेव्याडः	83	गौरग्रीव	164
गेहेशूरः	83	गौरव	183
गो	172	ग्रन्थी	187
गोकक्ष	117	ग्रह	140, 202
गोणी	193	ग्राम	152
गोत्र	213	ग्रामकुमार	181
गोदन्त	125	ग्रामकुलाल	181
गोदौ	148	ग्रामगोधुक	204
गोधा	102, 123	ग्रामणी	162
गोधापदी	200	ग्रामपुत्र	181
गोधूम	164	ग्रामपण्ड	181
गोपवन	95, 115	ग्रामिक	179
गोपालधानीपूलासम्	88	ग्राम्य	128
गोपुच्छ	193	ग्राही	100
गोभिल	122, 142	ग्रीवा	119
गोशृत्	135	ग्रीष्म	111, 120, 134
गोमठ	147	घाटा	190
गोमती	148, 153	घातक	106
गोमय	90	घासकुन्द	148
गोमि	204	घुम्	79
गोमिन्	120	घृत	90
गोलाङ्क	119	घृतपति	80
गोलुन्द	118	घोण	108
गोलोमन्	193	घोष	155, 204
गोवासन	154	च	78
गोषद्	185	चक्कन	206

WORD INDEX

415

Words	Pages	Words	Pages
चक्र	90, 120, 142	चान्द्रायण	132
चक्रवाक	142, 210	चाप	165
चक्षुस्	197	चाफटट्कि	94
चटक	115	चारु	207
चटका	104	चिकित	118
चट्ट	79, 187	चिकित्सित	118
चण्	78	चिकीर्षित	197
चणक	118	चिन्ना	166
चण्ड	108, 121, 177	चित्कण	205
चण्डाल	109, 163	चित्तविनाशनः	100
चतसृ	104	चित्र	114
चतुर	190, 198	चित्र	144
चतुर्दशी	159	चित्ररथवाल्हीकम्	87
चनस्	79	चित्रास्वाती	88
चन्दन	84	चिन्ता	81
चन्द्रक	183	चिन्तिसुराष्ट्राः	203
चन्द्रमस्	128	चिरन्त	144
चन्द्रमा	203	चिरम्	77
चपल	82, 84, 85, 98, 120, 178, 181	चिहण	205
चपला	209	चुक	177
चमस	91, 117	चुक्षा	170
चमसिन्	114	चुप	120
चमसी	206	चुरा	170
चम्पा	148	चुल	144
चय	185	चुलुक	118
चर	113	चूडा	102, 111, 191
चरट्	101	चूडार	147
चरण्	99	चूडारक	96
चरण	90, 139, 140, 192	चूडिक	179
चरम	134	चूर्ण	206
चरित	98	चेत्	78
चरु	103	चेदि	154
चर्चा	133	चैकयत	131
चर्मण्वती	152	चैयत	109, 128, 131
चर्म	130	चैतयत	109
चर्मन्	150, 189	चैत्र	146
चर्मिक	179	चोर	178, 181, 197
चल	101	चोरट्	101
चषक	90	चौपयत	109, 128, 131
चषाल	91	चौल	206
चाडु	79	छगल	142, 162

416

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
छगला	111	जय	185
छत्र	92, 170	जरतिन्	124
छत्रिक	179	जरती	125
छन्दोभाष	160	जरत्कार	122
छन्दोमान	160, 207	जरमाण	117
छन्दोविचिति	160	जराशृत्यु	203
छम्बट्	79	जलन्धर	114
छल	91	जलहृद	121
छागमित्र	154	जलाषाहम्	214
छात्र	181	जरूप	201
छात्रव्यंसक	85	जरूपनः	100
छात्रि	204	जव	146
छान्दस	181	जवन	177
छाल	92	जहिजोडः	86
छिन्धिलवण	86	जातदन्त	88
छिदा	102	जातपुत्र	88
छेद	106, 174	जातश्मश्रु	88
जगती	110	जातु	79
जघन	192, 159	जातु	195
जङ्घाप्रहत	168	जानपदी	148
जङ्घारथ	95	जाम्बवती	136
जञ्ज	201	जायापती	88
जटा	190	जारभर	102
जटिलक	97, 122	जाल	167 (पर्यादि and वेतनादि)
जठर	88	जालन्धरायण	131
जड	121, 177	जालकीट	153
जतु	140	जालपदी	199
जतूकर्ण	118	जिगीषु	177
जन	121, 202, 208	जित्वन्	146
जनपद	110	जिहा	208
जनवाद	171	जिह्वाशिन	124
जनार्दनः	100	जीमूत	209
जनेवाद	171	जीव	125, 146
जनोवाद	171	जीवन्त	146
जन्तुक	97	जुह्वत्	197
जन्या	150	जम्भ	91
जमदग्नि	119	जोषम्	77
जम्पती	88	जौलायन	132
जम्बु	136	ज्ञात	197
जम्बू	148	ज्वावाण्येय	129, 194
जम्भ	121	ज्येष्ठा	104, 125

WORD INDEX

417

Words	Pages	Words	Pages
ज्योक्	78	तर्कार	105
ज्योतिष	133	तल	163
ज्वर	183, 202	तलुन	107
टोट	107	तलुक्ष	119
डतर	77	ताजक्	79
डतम	77	ताण्डव	91
डुल	144	तापसी	84
तक्र	212	ताम्रपर्णी	148
तक्षन्	106, 122, 127	ताय	202
तक्षशिला	148, 149, 162	तारक	182
तगर	169	तारा	102
तट	191	तक्ष्यायण	132
तडाग	91	ताली	80
तण्ड	117	तावत्	78
तण्डक	92	तिक	113, 127, 150
तण्डवतण्डाः	203	तिककितवाः	96
तण्डुल	173	तितिक्ष	118
तण्डुलकिएवम्	87	तितिक्षा	170
तत्	77, 78	तिमिर	91
तत्र	78	तिरस्	78
तथा	78	तिल	195
तथाहि	78	तिलक	179, 183
तनय	209	तिष्ठद्गु	82
तनु	88, 176	तिस्र	104
तनूनपात्	206	तीर्थ	92, 143, 156, 161, 175
तन्तस्	99	तीव्रदारु	166
तन्तु	117	तु	79
तन्त्र	183	तुण्डदेव	132
तन्त्रग्र	158	तुद	124
तन्द्रा	182	तुन्द	190 (तुन्दादि and अर्श आदि)
तप	101	तुरण	99
तपनः	100	तुलभ	194
तपस्	170	तुष	144
तमस्काण्डः	214	तूण	105
तमाल	92, 191, 142	तूणकर्ण	122
तरङ्ग	183, 191	तूष्णीम	77
तरट्	101	तूस्त	206
तरस	193	तृक्षाक	122
तरु	84, 188	तृण	91, 114, 122, 130, 139, 140, 151
तरुक्ष	119	(उत्करादि and नडादि), 161, 165, 204	
तरुण	107, 110	तृणकर्ण	94, 121

<i>Words</i>	<i>Pages</i>	<i>Words</i>	<i>Pages</i>
तृणोलप	89	दधिपयसी	89
तृपत्	98	दन्त	182
तृप्नु	215	दन्ताग्र	158
तृप्र	98, 190	दमनः	100
तृष	183	दम्पती	88
तृष्टावरूत्री	206	दम्भ	102
तेजन	106	दर	91, 172
तैल	208	दरद	162
तैलपीत	88	दर्प	102
तैष	208	दर्पणः	100
तोमर	92	दर्भ	127, 141, 165
तोरण	92	दर्भपूतीकम	89
तैतिल	128	दर्भशरम्	89
तौल्वलि	93	दर्श	102
त्यत्	77, 198	दल	144, 190
त्रयोदशी	159	दलत्	136
त्रिकण्टक	166	दलप	206
त्रिगर्त	129, 194	दल्भ	118
त्रिभाव	178	दल्मि	213
त्रिष्टुप्	110	दश	143
त्रेवण	150	दशग्राम	139, 147, 154
त्रैगर्त्तायन	135	दशार्ण	184
त्र्याक्षायण	132	दशार्ह	194, 197
त्र्याहाव	155	दाक्षि	131
त्व	77	दाक्षायण	132
त्वत्	77	दाण्डी	166
त्वा	78	दाडिम	90
त्वे	78	दाण्डायनस्थली	155
त्वै	78	दामकण्ठ	97
त्सर	185	दामनि	193
दंष्ट्रा	104, 189	दामोष्णीषि	126
दक्षिणा	130	दायाद	178
दक्षिणापथ	159	दारगवम	87
दण्ड 90, 121, 138, 163, 175, 177, 192		दारु	92, 165
दण्डक	92	दार्वा	153
दण्डग्राह	126	दास	98, 113
दण्डप	115	दासक	120
दण्डिक	179	दासमित्र	154
दण्डिन	114	दासमित्रायण	132
दप्र	142	दासमित्रि	132
दधि	200	दासी	85, 138, 199

WORD INDEX

419

Words	Pages	Words	Pages
दासीदासम्	89	दृश	198
दासीपदी	200	दृशान	185
दासीभारः	203	दृशीक	205
दासीमाणवकम्	89	दृषदुपलम्	87
दिक्	159	दृष्टि	103
दिन	91	देव	84, 111
दिब्	198	देवजूति	203
दिवस	90	देवट	102
दिवा	77	देवतरु	125
दिश	123, 198	देवता	197
दिष्ट्या	78, 79	देवदत्त	154
दीक्षा	183	देवदर्श	163
दीक्षातपसी	89	देवनीति	203
दीप	173, 185	देवपथ	192
दीप्त	172	देवयातव	131
दीर्घ	177	देवरथ	128
दुःख*	98, 99, 182, 190	देवराज	164
दुःखन्धि	214	देवरात्र	154
दुःषमम्	82	देवल	91
दुःषामा	214	देवविशा	104
दुःषेधः	214	देवशर्मन्	112
दुष्टु	180, 214	देवसूतिः	203
दुन्दुभिषेवणम्	214	देवस्यत्वा	185
दुर	78	देवहू	118
दुर्ग	114	देवहूति	203
दुर्मगा	125, 208	देवासुर	184
दुर्भ्रातृ	181	देवीन्धिय	185
दुर्मनस्	98, 120	देवीरापः	185
दुर्मित्रा	112	देश	159
दुर्हृत्	180	देह	106
दुर्हृदय	181	देहन	106
दुवस्	99	दैलीपि	93
दुष्पुरुष	178	दैवति	93
दुस्तरिप	208	दैवमति	93
दुस्त्री	180	दैवमित्रि	94
दुहिता	209	दैवयज्ञि	94
दुहितृ	104, 116	दैवशर्मि	158
दूरेपाक	212	दैवस्थानि	93
दूषणः	100	दोडी	166
दृढ	92, 177	दोषा	78

*This word has wrongly been printed as दुख at some places in the text.

420

THE GAṆAPĀTHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
दोह	174, 183	धार्मिक	179
द्युत	90	धिक	79
द्राक्षा	166, 205, 206, 213	ध्रुवक	189
द्रु	213	ध्रुवका	112
द्रुण	105	ध्रुकर	138
द्रुपद	145	धूम	117, 120, 130, 137, 155, 210
द्रुपदी	200	धूम्र	120
द्रुहण	135	धूर्त्	82, 178, 181
द्रुह	95, 123	धूसी	80
द्रोण	90, 105, 173	धेनु	110, 115
द्रोणीपदी	200	धौमतायन	136
द्रोह	174, 183	ध्रजि	213
द्वार	111	ध्राक्षा	213
द्वारपाली	126	ध्रुवक	189
द्वि	77	ध्रुवका	112, 140
द्विदण्ड	198	ध्वंसकला	80
द्विपदा	133	ध्वज	90, 108
द्विपदी	200	ध्वजि	213
द्विभाव	178	ध्वन	120
द्विसुसलि	198	ध्वाक्षा	166
द्रोप 90, 113, 156 (धूमादि and कच्छादि)		ध्वाजवत	128
द्वै	78	नक	78
द्व्याक्षायण	132	नकिम्	78
द्व्याहाव	145	नकिर्	78
धनञ्जय	117	नकीम्	78
धनपति	110	नकुल	193
धनुर्दण्ड	167	नक्तम्	77
धनुस्	92	नख	90, 108, 182
धन्य	121	नखर	90
धन्वपति	110	नखरजनी	166
धर्म	133	नग	141
धर्मपति	110	नगर	152, 152
धर्माथौ	87	नगरकाक	83
धर्मिणी	124	नगरमर्दिन्	112
धर्म्य	120	नगरवायसः	83
धान्यपति	110	नग्नमुषितम्	87
धाव्य	159	नञ्	77, 78
धारणि	93	नट	91, 107
धारा	102, 187, 202	नड	113, 130, 132, 139, 140, 151, 191, 209
धार्तराक्षी	155	नद	141
धातैय	129, 194		

WORD INDEX

421

Words	Pages	Words	Pages
नदट्	101	निजि	213
नदन	216	नितान्तवृक्ष	150
नदी	152	नित्य	175
ननान्द	104, 116	निदाध	97
ननु	79	निद्रा	183
नन्दनः	99	निधन	84, 91
नन्दन	215	निधान	134, 138
नन्दिन्	215	निपठित	186
नभाक	122	निपत्यरोहिणी	86
नमस्	78, 81, 99	निपात	178
नय	185	निपुण	82, 84, 85, 178, 181
नर	113	निबद्ध	147
नरद	169	निबन्ध	138
नराची	193	निमग्न	147
नराशंस	206	निमित्त	133, 161
नर्त	102, 174	निर	79
नर्तन	216	निरक्षी	100
नल	143, 144	निरजिन	208
नलद	169	निराकृत	84, 186
नह	78	निरुक्त	133, 161, 206
नहि	79	निरुदक	207
नहिकम्	79	निरुपल	207
नाट	107	निर्मक्षिक	207
नाना	78	निर्मशक	207
नाभि	186	निर्यास	91, 139
नाल	91	निलीन	138
नालीक	191	निवाकु	111
नाशिका	143	निवात	138, 145
नास्तिक	179	निवापी	100
निःषन्धि	214	निवास	138, 171, 216
निःषमस्	82	निवेश	134, 216
निःषामा	214	निशान्त	151
निःषेधः	214	निशायी	100
नि	79	निश्चप्रचम्	86
निकथित	186	निश्रावी	100
निकषा	77	निषण्णश्यामा	86
निकुच्यकार्णि	199	निषाद	116, 163
निगद	91	निषादित	186
निगदित	186	निष्क	92, 173
निगम	160	निष्कल	107
निचय	84, 185	निष्कालक	207

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
निष्क्रमण	175, 182	पट	107
निष्पदी	200	पटच्चर	153
निष्पाव	186	पटत्क	205
निष्पेष	176, 207	पटर	105
निसर्ग	176	पटह	91
नीचापक	151	पट्ट	82, 84, 85, 176, 202
नीचैस	77	पट्टार	156
नीड	92	पण	173
नील	98, 128, 165	पण्डा	183
नु	79	पण्डित	82, 84, 85, 98, 177, 202
नूनम्	78	पत	101
नृनमन	215	पतञ्जल	97
नेत्	78	पतत्रिन्	184
नेम	77	पताका	189
नैकती	153	पत्तिगणक	87, 180
नैमिश्रि	94	पत्नीवत्	184
नैवकि	94	पत्र	173, 187
नैवाकव	150	पथिक	179
नोचेत्	79	पथिकारिन्	127
नौः	200	पथिन्	144, 159, 198
नौ	189	पद	133 (उक्थादि and क्रमादि)
नौषेचनम्	214	पदक	95
न्यगोध	138, 139, 140, 166, 212	पदञ्जल	97
न्यङ्कु	212	पदव्याख्यान	160
न्याय	132, 159, 160, 213	पदाति	130
न्यास	133, 167	पद्धति	108, 130
पक्ष	144, 159	पद्म	90, 191
पक्ष्मन्	187	पन्थ	145
पङ्क	91, 189	पफकनरकाः	96
पङ्कज	191	पम्पस्	99
पङ्क्ति	110	पयः	200
पच	110	पयस्	191
पचतमृज्जता	86	परकुल	170
पचप्रकृटा	86	परमस्थ	178
पचलवणा	86	परयुग	170
पञ्चक	92	परलोक	212
पञ्चजन	170	परस्त्री	125, 212
पञ्चदशी	159	परस्यकुल	170
पञ्चन्	112	परा	79
पङ्गाल	111, 114	पराशर	118, 137
पञ्जर	144	परि	79

WORD INDEX

423

Words	Pages	Words	Pages
परिकलित	186	पल्लव	183
परिखा	153	पल्वल	204
परिगदित	186	पल्ली	156
परिगूढ	138	पवित्र	92, 120
परिगृहीत	206	पविन्द	120
परिचारक	87	पशु	79
परिणाह	191	पशुपति	110
परिधि	124	पांसु	186
परिभवी	101	पाक	177, 145
परिभावी	101	पाका	104
परिमुख	160	पाञ्चजन्य	145
परिरक्षित	186	पाट्	79
परिल	121	पाटली	164
परिवंश	138	पाण्ड	107
परिवाप	139, 141	पातन	107
परिवृढ	177	पात्र	90
परिवृत्त	138	पात्रीव	90
परिवेषक	87	पात्रेबहुलाः	83
परित्राजक	181	पात्रेसमिताः	83
परित्राजककौशिका	89	पाथेय	155
परिषत्	133, 153, 164	पाद	120, 167, 173, 183, 185, 202, 208
परिषिक	122	पादगृह्य	85
परिसारक	184	पादस्वेदन	168
परिसीर	160	पानक	92
परिहनु	160	पापसमम्	82
पर्या	122, 140, 151, 161, 187	पाम	141
पर्याक	97	पामन्	188
पर्यावलक	119	पाम्पी	80
पर्या	148, 169	पारणि	93
पर्या	167	पार्श्व	91, 187
पर्याचित	206	पाल	142
पर्यालूखल	160	पावन	107
पर्येहि	109	पावा	152
पर्योष्ठ	160	पाशा	130, 139
पर्वत	162	पिङ्ग	88, 187
पशु	194	पिङ्गर	113
पशु	187	पिङ्गल	88, 105, 114, 118, 204
पर्विक	179	पिङ्गलक	97
पलदी	153	पिचण्ड	185, 190
पलाश	134, 139, 147, 150, 165	पिचुक	150
पलित	144, 190	पिच्छ	189

Words	Page	Words	Pages
पिञ्जल	119	पुण्यसमम्	82
पिञ्जलक	97	पुत्र	104, 116
पिटक	91, 122, 130, 168	पुत्रपत्नी	88
पिटाक	122, 130, 168	पुत्रपत्नी	88
पिण्ड	104, 107	पुत्रपौत्रम्	89
पिण्डजङ्घ	95	पुत्रिक	179
पिण्डिक	179	पुनर	77
पिण्डी	127	पुनरुक्त	133, 160
पिण्डीर	83	पुनर्दाय	85
पिण्याक	91	पुनर्भू	116
पितरि	83	पुमान्	200
पितामही	107	पुर	92, 142, 208
पितृमत्	126	पुरग	137, 209
पित्त	187	पुरा	78, 79
पिधान	90	पुराग	137
पिनद्ध	147	पुराण	108
पिनाक	91	पुरीष	182
पिपासा	182	पुरुषांसक	163
पिम्पल	150	पुरोडा	170
पिम्पली	107, 166	पुरोहित	169, 179
पिम्पलीमूल	150	पुरोहितिका	122
पिम्पलू	118	पुल	140, 144
पिशङ्ग	204	पुलक	133
पिशाच	178, 185, 194, 197, 209	पुलस्त	117
पिशुन	178, 181	पुलिन	92, 143, 210
पिष्ट	97, 121	पुष्क	187
पीत	195	पुष्कर	105, 148, 152, 191
पीतदार	166	पुष्करसत्	95, 112, 212
पीत्वास्थिरक	86	पुष्कल	107, 134, 152
पीत्वी	211	पुष्प	182, 192
पीन	141	पुस्त	91
पीयूषा	139, 165	पूग	84, 159
पीलु	182	पूजक	87
पीलुकुण	111	पूतयवम्	82
पीलुमूल	175	पूतर	138
पुक	141	पूतिक	134
पुङ्ग	92	पूतिभाष	118
पुङ्ख	90	पूयमानयवम्	82
पुट	105, 119, 141	पूरक	138
पुटफ	191	पूरु	186
पुण्डरीक	84, 192	पूरु	91

WORD INDEX

425

Words	Pages	Words	Pages
पूर्वनगरी	152	प्रताम	78
पूर्वपक्ष	157	प्रति	79
पूर्वापहाय	104	प्रतिक	179
पूलास	134, 165	प्रतिजन	170
पूलासकरण्डम	88	प्रतिपत्	159
पूष	106	प्रतिपन्न	206
पृथक्	77	प्रतिबोध	116
पृथिवी	107, 110	प्रतिबोधी	102
पृथु	176, 187	प्रतियायी	102
पृथुक	173	प्रतियोगी	102
पृदाकु	116	प्रतिरोधी	102
पृषत्	84	प्रतिलोम	97
पृषोदर	209	प्रतिविम्ब	183
पृषोद्वान	209	प्रतिष्णिका	214
पृष्ठ	182	प्रतिसर	92
पेश	187	प्रतिहर्तृ	180
पैङ्गलायनि	93	प्रतीक	205
पैल	93	प्रतीप	98, 190
पैलश्यापर्येयाः	203	प्रतूर्त	185
पैलि	204	प्रतूर्ति	205
पोत	130	प्रत्यक्ष	197
पोतृ	87, 180	प्रत्यय	183
पौर्णमासी	159	प्रत्ययन	213
पौष्करसादि	94	प्रत्यवरोहिणी	107
पौष्पि	94	प्रथम	134
प्र	79	प्रदक्षिण	82
प्रकथन	213	प्रदीप	173
प्रकर्ष	174	प्रद्युम्न	112
प्रगदिन्	147	प्रपञ्च	213
प्रग्रीव	91	प्रपतन	103
प्रचक्षण	213	प्रबाहुकम्	78
प्रचार	182	प्रभूत	185
प्रजापति	169	प्रमृगम्	82
प्रजावती	169	प्रयुताः सक्तवः	207
प्रज्ञ	197	प्रयोग	174, 212
प्रज्ञा	187, 189	प्ररथम्	82
प्रणय	190	प्ररोह	170
प्रतपने	81	प्ररोहण	176
प्रतर	137	प्रलेपिका	169
प्रतान्	78	प्रवचन	213
प्रतान	97	प्रवर्ग्योपसदौ	89

Words	Pages	Pages	Words
प्रवाल	92	प्रोष्ठ	121
प्रवास	171, 175, 176	प्रोष्ठिक	121
प्रवाह	191	प्रोष्यपायीयान्	86
प्रवाहण	124	प्रोहकटा	85
प्रवीण	82	प्रोह्यपदि	199
प्रवृद्धं यानम्	207	प्याट्	79
प्रवृद्धो वृषलः	207	प्लक्ष	166, 191
प्रवेशन	175, 176	प्लवट्	101
प्रव्रजिता	85	फट्	79
प्रशान्	78	फल	91, 140, 151, 183
प्रशास्त्	180	फलक	91
प्रश्लिष्ट	206	फलका	140
प्रस्कन्दन	103	फली	80
प्रस्थायी	102	फलू	80
प्रहसन	213	फलेपाक	212
प्रहसने	81	फेन	98
प्रहृत	119	वक	113
प्राकारमर्दिन्	112	वकनखश्चगुदपरिणद्धाः	96
प्राचीनयोग	117	वकसक्थ	95
प्राच्य	120	वत्	79
प्राजरुहा	81	वदर	105, 115, 182, 205
प्राजर्या	81	वदरी	204
प्राडाहति	94	वधिर	88, 136, 177
प्राण	113	वधिरक	97
प्राणपति	110	वधिरका	122
प्रातर्	77	वन्धकी	85, 125 (शुभ्रादि and कल्याण्यादि)
प्रादुस्	80, 81	वन्धा	80
प्रादोहनि	94	वन्धु	197
प्राय	213	वन्धुका	140
प्रायस्	78	वभ्र्	193
प्राहणम्	82	वम्बाविश्ववयसौ	206
प्रिय	177	वर्बर	88, 155
प्रियक	115	वर्हवत	184
प्रियरूप	181	वहिष्	172
प्रिया	208	वल	91, 140, 144, 191
प्रेक्षा	140	बलाका	111, 189
प्रेहिकर्दमा	85	बलाह	147
प्रेहद्वितीया	85	बलाहक	84, 209
प्रेषण	167, 174	बलि	125, 188
प्रेहिस्वागता	85	बलीवर्दिन्	124
प्रोथ	90	बल्मीक	92

WODR INDEX

427

Words	Pages	Words	Pages
बल्वज	139, 165, 174	ब्रह्मप्रजापती	89
बहिस्	77	ब्राह्मकुलेय	109
बहु	108, 176	ब्राह्मण	84, 109, 115, 178
बहुकीट	153	बुव	213
बहुभाषिन्	178	बृहि	79
बहुल	135, 177, 181	भञ्जाली	155
बह्यस्क	116	भक्ति	208
बह्यका	128	भग	205
वाट्	79	भगल	135
वात	130	भगला	111
वान्धकि	94	भगिनीभर्ता	204
वाभ्रव्य	131	भङ्गा	174
वाल	92, 108, 127, 177, 179	भञ्जन	209
वाला	104, 209	भङ्गित	95, 118, 119
वालिश	178	भङ्गिल	95, 119
वार्हिण	165	भण्ड	204
वाहु	111, 138, 147	भण्डित	95, 118
विभीतक	166	भण्डिल	95, 119
विम्ब	105	भण्डु	135
विल	140, 145	भद्रशर्मन्	112
विल्व	136, 151, 164	भद्र	104
विस	191	भद्रा	81
वीज	139, 172, 186	भरण	168
वीजरुहा	81	भयानक	103
वीजर्या	81	भर	183
वीजवापिन्	146	भरट	168
बुभुक्षा	170, 183	भरत	111, 124, 129, 194
बुस	140	भरुजा	108
बुस्त	91	भरुजा	193
वृसी	209	भर्ग	129
वृहत्	107, 111, 166	भर्तृ	87, 180
वृहदग्नि	119	भलन्दन	95, 123, 136
वृहस्पतिः	206	भल्ल	142
वैजवापि	164	भल्लकीय	111
वैल्वयत	109	भवतु	77
बोध	161	भवन	92
ब्रध्न	113	भषट	101
ब्रह्मकृत	123	भस्त्रा	150, 168
ब्रह्मदत्त	115	भस्मन्	113
ब्रह्मन्	164	भाग	175

Words	Pages	Words	Pages
भागवतीभागवतम्	89	भ्रू	181
भाजन	95, 116	मंक्षु	117
भारङ्गी	154	मक्	78
भारत	124	मकर	145
भारद्वाज	115	मकरी	205
भारम	124	मकष्टु	124
भार्यापती	88	मगदिन्	147
भाव	186	मगाधेन्	99
भावी	102	मगध	157
भास्त्रायण	135	मघी	205
भिच्चा	130, 161	मङ्गल	91
भिच्छुक	88, 150	मङ्गुष	126
भिदा	102	मञ्चक	92
भिन्धिलवण	86	मञ्जरी	183
भिषज्	99, 118	मञ्जरीक	122
भिष्णज	99	मञ्ज	187
भीम	103	मठ	92, 106
भीष्म	103	मठर	88, 116
सुक्तवासुहित	86	मडर	205
सुरण	99	मडार	147
भूत	84 (श्रेण्यादि and कृतादि), 90	मडुर	205
भूमि	123, 161, 213	मणि 186, 195 (स्थूलादि and यावादि), 210	
भूयस्	78	मणिपाली	126, 169
भूयिष्ठ	213	मण्ड	90
भूरि	121	मण्डप	91
भूषण	191	मण्डर	107, 193
भृगु	212	मण्डल	92, 107, 193
भृङ्ग	106	मण्डु	117
भृश	98, 177	मत	84, 138
भृष्टलुञ्जितम्	87	मति	126
भेद	174	मत्स्थ	105, 192
भोजि	158	मथ	143
भौरिकि	106, 110, 128, 131	मथुरा	148
भौलिकि	106, 110, 128, 131	मद	102
भौलिङ्गि	93, 106	मददिन्	147
अंशकला	80	मदनः	160
अमत्	98	मदाघ	97
अष्टक	96	मदगु	212
अष्टककपिठलाः	96	मद्यपीत	88
अनुष्पुत्र	214	मद्र	98
आवृ	104, 180	मद्रकस्थली	156

WORD INDEX

429

Words	Pages	Words	Pages
मद्रकूल	155	मल्ल	135
मधु	91, 139, 149, 200, 213	मसमसा	80
मधुकर्ण	148	मस्मसा	80
मधुपर्क	175	मसुरकर्ण	122
मधुमत्	156, 162	मसूर	164
मधुर	140, 177	मस्तक	91
मधुसर्पिषी	88, 89	मह	106, 141
मधुसूदनः	100	महत्	107, 111, 176
मध्य	92	महाचित्त	146
मध्यमा	125	महाजन	170
मध्यमस्थ	178	महानद	110
मनस	197	महानस	110
मनस	117	महापुत्र	146
मनाक्	77	महाप्राण	110
मनायी	117	महित	118
मनु	117	महित्री	184
मनुष्य	105	महिषी	169
मनोश	181	महिष्मती	152
मनोशा	208	मही	152
मन्तु	99, 117	महीङ्	99
मन्त्र	202	महेला	199
मन्त्रणार्ह	151	मांस	187
मन्त्रित	118	मांसपाक	212
मन्त्री	100	मांसशोणितम्	89
मन्थक	95	मांसौदन	171
मन्द 98 (भृशदि and लोहितादि), 177, 179		माकिम्	78
मन्दा*	104	माकिर्	78
मन्दार	147	माकीम	78
मन्द्र	170	माङ्	77, 78
मन्ये	79	माठर	155
मम्ल	190	माणव	178
मयूर	209	मातरिपुरुषः	83
मयूरकर्ण	97, 122	मातरिश्वन्	185
मयूरव्यंसक	85	मातामही	107
मरीचिन्	112	मातृ	104
मरुत्	149, 184, 194, 197	मात्रायाम्	79
ममृत्त्युः	206	माध्यन्दिन	111
मल	91	मानस्थली	156
मलय	210	माया	189
मलिन	143	माल	135

*Wrongly printed as वन्दा in the text.

Words	Pages	Words	Pages
मालक	106	मूत्रपुरीषम्	89
मालत	106	मूत्रशकृत	89
माला	189, 204, 205	मूर्ख	103, 177
मावा	152	मूर्धा	183
माष	91, 173, 195	मूल	91, 140, 144, 174
माषशराविन्	112	मूलक	91
माषस्थली	155	मूलपाक	215
माहकस्थली	155	मूलाट	107
मित	84	मूलिक	179
मित्र	115, 159	मूषिक	92
मित्रवर्ध	155	मूषिका	104, 111
मित्रयु	95, 125	मृकण्डु	124
मिथस्	78	मृज।	102
मिथो	78	मृणाल	91, 191
मिथ्या	78, 79, 81	मृत्	165
मिमत	114	मृदु	85, 116, 176, 187
मिश्रक	209	मृषा	77
मीन	141	मेखला	189
मीमांसा	133	मेघ	106, 159, 175, 192
मुकय	105	मेदस्विण्डः	214
मुकुर	183	मेध	102
मुकुल	91, 182	मेधा	99, 102, 159, 172, 175
मुख	91, 159, 182, 192	मेधातपसी	89
मुञ्ज	113	मेधाविन्	181
मुण्ड	84	मेष	102
मुदग	164	मैत्रायाण	135
मुदगल	118	मोदक	90
मुद्रा	183	मोदन	152, 154
मुधा	78, 79	मोदमान	154
मुनि	108, 121, 188, 193, 204, 210	मौजायन	194
मुनिचित्त	145	मौजायन	109
मुनिपदी	199	मौद्गल्य	137
मुनिस्थल	148	मौद्रपैप्पलादाः	203
मुर	126	मौ द्र प्पै प्प ला दाः	203
मुसल	90, 118, 173, 175	म्लेच्छ	201
मुसलं मुसलम्	215	यकृन्मेदः	89
मुहुस्	78	यकृल्लोमन्	153
मुहूर्त्त	161	यजमान	169, 180
मूक	177	यज्ञ	128, 133, 136
मूढ	127	यज्ञवल्क	118
मूत्र	187	यत्	77, 79, 198

WORD INDEX

431

Words	Pages	Words	Pages
यत्र	78	यौधेय	129, 194
यथा	79	यौवन	92
यदि	78	रक	161
यमल	145	रक्षः	103
यमुन्द	128	रक्षस्	194, 197
यव	190, 213	रक्षा	204
यवखद	189	रक्षोमुख	95
यवनः	100	रक्षोऽसुर	184
यवनमुण्ड	85	रक्षोहण	185
यवष्टु	125	रङ्कु	156
यवाष	139, 141	रज	102
यवास	165, 191	रजत	90, 165
यष्टि	108	रजन	106
यस्क	94, 123	रञ्जुकण्ठ	163
याजक	87	रञ्जुभास्	163
याज्यानुवाक्ये	203	रण	91
यातृ	104	रथ	167
यान	90, 106	रथकार	126, 147
याम	202	रथगणक	87, 180
याव	195	रथन्तर	111, 116
यावत्	78	रथीतर	116
युक्तारोही	204	रमणः	100
युग	172, 175	रस	186
युगन्धर	114	रहस्	98, 159
युगपत्	77, 78	रहूगण	118
युगवस्त्रा	130	राग	183
युञ्जान	185	राजगृह	155
युद्ध	191	राजदन्त	87
युधिष्ठिर	112	राजन्	178, 208
युवति	130	राजन्य	131
युवन्	180, 181	राजपथ	192
युवराज	154	राजभृत्	135
युष्मद्	77	राजस्थली	155
यूथ	90, 106, 141, 159	राजीव	191
यूप	143, 173	राशि	93
यूष	90, 106	राति	108
योक्	78	रात्रौ	77
योध	97	राम	112
धौतकि	110	रामोद	119
यौध	91	रायस्पोष	135
यौधिक	207		

Words	Pages	Words	Pages
रावणि	93 (पैलादि and तौल्वल्यादि)	लङ्कशान्तमुखाः	96
राशि	84	लङ्का	129
राष्ट्र	91	लमक	96, 113
राष्ट्रपति	110	लवणः	100
राहस्यति	93	लवण	106, 177, 190
राहवि	93	लवणम्	81
रिष्टि	149	लह्य	94, 123
रुक्ष	119	लाङ्गूलगृह्य	85
रुजा	102	लाट्	99
रुद्र	164	लाडि	109
रुप्य	128	लान्द्र	195
रुरु	84, 164, 166, 193	लावेरणि	157
रूप	186	लिगु	114, 117
रे	78	लिट्	99
रेख	122	लिप्तवासितम्	87
रेखा	102	लूनयवम्	82
रेणु	90	लूयमानयवम्	82
रेभ	117	लेख	122
रेवती	126	लेखा	102
रेवस	98	लेखाभ्र	97, 123
रै	78	लेट्	99
रैवत	136	लेट	208
रैवतिक	164	लोकायत	133
रोग	182	लोट्	99
रोचनः	100	लोट	208
रोचना	81	लोम	143
रोध	121	लोमक	137, 145
रोम	143	लोमका	128
रोमक	137, 153	लोमन्	112, 113, 135, 145, 188, 192
रोमन्	145, 149, 188	लोमश	92, 137
रोमश	137	लोह	92, 114, 165
रोमांच	183	लोहाण्ड	107
रोह	142	लोहित	92, 98, 117, 209
रोहत्	98	वंश	159, 174, 210
रोहतिक	165	वकुल	183
रोहिण्य	119	वक्र	212
रोहिणी	123	वङ्करभण्डोरथाः	96
लकुल	144	वङ्ग	157
लक्ष्मी	200	वच	101
लङ्ग	176	वज्र	91, 142
जङ्ग	115		

WORD INDEX

433

Words	Pages	Words	Pages
वट	79	वर्वर	162
वट	144, 149	वर्म	183
वटाकु	111	वर्मन्*	189
वडभीकार	127	वर्मिक	179
वडवा	130, 189	वर्वर	137, 139
वणिज्	197	वर्ष	92
वत्	77, 79	वर्षा	134, 174
वतण्ड	109, 117, 121	वर्षाली	80
वत्स	116, 177	वर्षुक	95
वत्सजरन्तः	203	वलभी	148
वत्सा	104	वलय	91
वत्सोद्धरण	162	वलीवर्दी	125
वद	101	वलकल	92
वदान्य	84, 207	वल्लु	99, 117, 148, 188
वध	175, 201	वशा	213
वधू	164, 180	वशे	81
वध्योग	116, 212	वषट्	78 (स्वरादि and चादि), 80
वन	121, 130, 140 (काशादि and तृणादि), 144	वसन्त	91, 134
वनकौशाम्बी	152	वसा	102
वनस्पति	206	वसाति	131
वप	101	वसिष्ठ	145
वपा	102	वसु	92, 174, 184, 194, 197
वप्र	91	वसुनीतिः	203
वभ्रु	117, 188	वसुमत्	184
वयस	184, 194, 197	वस्त्र	92
वरणः	148	वह	103, 202
वरण	140	वहति	108
वराह	84, 147	वहद्गु	82
वरुड	163	वहिर्योग	95
वरुण	135	वा	78
वरेण्य	128	वाक्	126
वर्चस	98	वाकिन	129
वर्चस्क	92	वाग्मिन्	120
वर्ज्य	155	वाङ्मनसी	89
वर्ण	90, 140, 189	वाजप्य	113
वर्णक	97, 183	वाजसनेय	163
वणु	135, 156, 162	वाडव	178
वर्तनाक्ष	122	वाणिजक	131
वडनः	100	वात्	79
		वातकी	127

* Wrongly printed as वर्मन

Words	Pagse	Words	Pages
वातागर	151	विगर्ह	191
वात्स्यायन	109	विग्र	124, 146
वाभ्रवदानच्युताः	203	विघातिन्	178
वाभ्रवशालङ्कायनाः	203	विघ्न	183
वामन्	188	विचार	182
वामना	209	विचित्र	202
वामरञ्जु	192	विजग्ध	147
वामरथ	127	विजापक	156
वायुदत्त	124, 142	विजीगीषा	151
वारवाण	90	विटङ्क	91
वाराटकि	158	विटप	91
वाराणसी	152	विडङ्ग	91
वारि	108	वितण्डा	171
वारिपथ	192	विद्	198
वार्कलि	94	विद	115, 119
वार्तेय	129, 194	विदग्ध	147
वार्दाली	149	विदन्	197
वालिकाज्य	131	विदभृत	116
वाल्मीकि	158	विदा	102
वाल्मीक	194	विदेह	155
वावदूक	126	विद्या	161, 196
वाशानः	100	विद्वस	197
वास	139	विधवा	123
वासव	142	विनत	137
वास्तुविद्या	160	विनद	110
वाह	167, 173	विनय	196
वाहतव	109	विना	78
वाहीक	153	विन्दु	95, 115, 194
वि	79	विपथ	136
विकङ्कत	139, 165	विपदी	200
विक्रट	108	विपाश	113, 123, 136, 198
विकथा	171	विप्रकर्ष	174
विकम्पने	81	विप्रचित्त	146
विकर	110, 143	विप्रयोग	174
विकर्ष	174	विप्रश्न	174
विकल	107	विवद्ध	138
विकसने	81	विभग्न	147
विकसा	123	विभीषणः	100
विकुट्यास	137	विमातृ	123, 125
विकूली	80	विमान	91
विद्या	170	विशुक्त	184
		विम्ब	92

WORD INDEX

435

Words	Pages	Words	Pages
वियात	178	वीक्ष्य	120
विरत	143	वीज	125
विराधय	178	वीणा	138, 189
विरूपाक्ष	123	वीर	104, 142
विरोहित	118	वीरण	136
विलाता	104	वीरत्	212
विलेपिका	169	वृक	84
विश	198	वृकग्राह	128
विश	125	वृकबन्धु	126
विशङ्कट	108	वृकवञ्चिन्	126
विशयी	101	वृकला	111
विशम्प	120	वृक्ष	117
विशाल	91, 137, 108, 120, 150, 178	वृत्ति	133, 171
विशिखा	170	वृद्ध	177
विशिप	84	वृत्त	91
विशेष	196	वृत्रहन्	184
विश्रि	95, 125 (शुभ्रादि and गृष्ट्यादि)	वृथा	78
विश्व	77	वृद्ध	88
विश्वजन	170	वृद्धिशुणौ	88
विश्वदेव	132, 181	वृन्द	141
विश्वधा	170	वृष	84, 128, 177, 202
विश्वानर	115, 120	वृषगण	113, 118
विश्वावसु	117	वृषल	181
विष	172	वृषली	111
विषपुट	95	वृष्टि	144
विषम	157, 178	वृष्टिणक	122
विषमम्	82	वृस	106
विषमस्थ	178	वेग	182
विषयी	101	वेट्	99
विषाण	92	वेट	149
विष्टपुर	123	वेणु	138, 149, 151, 164, 177
विष्णुपदी	200	वेतन	167
विष्णुवृद्ध	116	वेतस	106, 151
विष्वक्सेनाजुनौ	87	वेताली	80
विस	139, 149	वेत्र	151 (उत्करादि and नडादि)
विसं विसम्	215	वेद	172, 202
विसर्ग	176	वेमन्	135, 188
विस्पष्ट	202	वेलायाम्	79
विहसने	81	वेश	138, 159, 167
विहायसा	78	वेश्मन्	137, 138
विहार	92	वेहत्	98

Words	Pages	Words	Pages
वै	79	शकट	92, 114, 130, 139
वैकारिण	94	शकटि	108
वैकारिमत्	87	शकटीकर्ण	135
वैङ्कि	94	शकन्धि	123
वैजवापि	194	शकन्धु	127
वैजि	158	शकल	92, 117, 124, 149
वैडालिकर्ण	205	शकला	80
वैतुल	205	शकुनि	124, 185
वैन्दवि	194	शकुनिसवनम्	215
वैमतायन	136	शकुलाद	154
वैरकि	94	शकृत्पदी	200
वैराकण	151	शक्ति	149, 167
वैल्य	120	शङ्कु	103, 117, 127
वैल्वकि	94	शङ्कुपथ	192
वैल्वज	131	शङ्के	79
वैल्ववन	131	शङ्ख	90, 113, 117, 119, 161
वैशीति	94	शञ्जीपतिः	206
वैश्वधेनव	132	शट	161
वैश्वमानव	132	शठ	113, 117
वैहति	94	शणकवाभ्रवाः	203
वौषट्	78 (स्वरादि and चादि), 80	शण्डामर्कौ	206
व्यक्त	202	शण्डिक	161
व्यङ्ग	211	शण्डिल	118
व्यङ्ग	211	शतपति	110
व्यतिषङ्ग	212	शतपत्र	192
व्यल्कश	211	शतपथ	192
व्यवहार	196, 211	शतपदी	199
व्याकरण	160	शतमान	90
व्याकुलित	186	शतद्वार	123
व्याघ्र	84	शतल	125
व्याघ्रपात्	116	शताहर	124
व्याड	82	शत्रु	197
व्याडि	109, 158, 204	शत्रुदमनः	100
व्याधि	182	शनैस्	77
व्यायाम	191	शपथ	92
व्याल	167	शफ	108
व्युष्ट	175	शफर	150
व्युष्टिचित्रात्रः	204	शब्द	186
त्रय	102, 183	शब्दाथौ	87
त्रिहि	164, 189, 190	शबर	116
शक	161	शबल	137

WORD INDEX

437

Words	Pages	Pages	Words
शम्	78, 79	शायण्डायन	132
शमी	107, 149, 182, 205	शार्याण्ड	132
शयाण्डी	148	शाङ्गैरव	109, 163
शर	138, 149, 165, 210	शारि	108
शरण	192	शारिक	209
शरत्	198	शाल	90, 150
शरद्	134	शालङ्कायन	131
शरद्वत्	115	शालङ्कि	93
शराव	91	शाला	189, 205
शरीर	91	शालास्थलि	110
शर्करा	138, 139, 147, 192	शालिः	200
शर्कराक्ष	118	शालीन	127
शर्कार	105	शालूक	123, 191
शर्यण	149	शाल्मलि	110, 147, 148
शलाका	124, 126, 149	शाल्मली	204
शलाथल	97, 123	शाल्व	209
शलाकाभ्र	123	शाल्वा	152
शशादन	155	शाष्पेय	163
शश्वत्	77, 78, 98	शास्त्र	183
शष्कण्ड	105	शिशपा	114, 136, 165
शष्कण्डी	166	शिचा	133, 161, 170
शष्कुल	105	शिखर	91
शष्कुली	193	शिखण्डिन्	138
शष्व	155	शिखा	127, 141, 189, 191
शाक	91, 113, 127, 151	शिशु	95, 115, 166
शाकट	206	शित्तिपदी	200
शाकलशुनकाः	203	शिरस्	112, 192
शाक्नि	127, 206	शिरीष	136, 139, 147, 148, 165, 191
शाकुन्तकि	194	शिरोजानू	88
शाक्वर	179	शिरोविजु	88
शाखा	192	शिलिक	179
शाटीपटीकम्	89	शिल्पी	204
शाटीपट्टकम्	89	शिव	121 (अश्वदि and शिवादि)
शाटीप्रच्छदम्	89	शिववैश्रवणौ	89
शाठ्य	129	शिवाकु	111
शाण्डल्यायन	136	शिशिर	134
शातन	107	शीकर	90, 142
शावुन्तपि	193	शीघ्र	98
शान्ति	202	शीत	177, 187
शापेय	163	शीतम्	81
शायण्ड	132	शीम्	79

Words	Pages	Words	Pages
शील	90, 190	शैव्य	109
शीर्ष	143, 145	शैवाली	80
शीर्षघातिन्	178	शैशिरि	157
शीर्षभार	168	शोण	115
शीर्षमाय	95	शोणा	205
शीर्षभार	168	शोभनः	100
शुक	92, 125, 130	शौक्नेय	194
शुकम्	79	शौक्तेय	127
शुक्र	125, 146, 177	शौङ्गि	157
शुक्लकृष्णौ	89	शौण्ड	82, 132
शुचि	210	शौद्रायण	132
शुचिपदी	200	शौनक	163
शुचिवर्चस्	98	शौभ्रायण	132
शुचिस्	98	शौभ्रेय	129, 194
शुण्डा	113	शौवावतान	154
शुण्डक	161	श्मशान	209
शुण्डी	148	श्यापर्ण	96, 116
शुनः शेष	206	श्याम	120, 187
शुनक	115	श्यामक	96, 116
शुनस्कर्ण	214	श्यामाक	95, 116, 165
शुभ	113, 128	श्यावनाय	127, 150
शुभ्र	123, 127	श्यावपुत्र	127
शुल्क	90	श्यावरथ	127
शुष्क	90	श्रत्	80
श्रद्धक	120	श्रद्धा	78, 81, 102, 182
श्रद्धा	104	श्रद्धामेधे	89
श्रद्धार्थम्	87	श्रमणा	85
श्रद्धसेन	143, 153	श्रवण	84, 180, 208
शर्ष	92	श्रविष्ठ	120
शर्षणाय	127, 150	श्रावस्ती	152
शर्ष	106	श्री	187
शल	91	श्रुत	186
शृङ्खलतोदिन्	112	श्रेणि	84
शृङ्ग	91, 105, 182, 192	श्रोत्रिय	181
शृङ्गार	183	श्रौति	158
शृङ्गी	148	श्रौषट्	78 (स्वरादि and चादि), 80
शोफालिका	166	शलक्ष्य	133
शौक्यत	128	श्लेष्मन्	187, 188
शैतिकाक्षपांचालेयाः	203	श्व	104
शैल	131	श्वचण्डालम्	89
शैवल	183	श्वपच	102

WORD INDEX

439

Words	Pages	Words	Pages
श्वपाक	164, 212	सखिदत्त	142
श्वभ्र	183	सङ्कथा	171
श्वन्	106, 125, 130, 146, 211	सङ्कट	139, 141
श्वस्	77, 211	सङ्कर्षणः	100
श्वेत	146	सङ्कल	135
श्वेतपाकी	166	सङ्कलित	186
षडण्ड	155	सङ्ककाश	143
षष्टि	173	संकुचित	162
षष्टिक	90	सङ्कृति	116
षाण्डश	105	सङ्कन्दन	100
षोडन्	197	सङ्कति	196
संयुग	170	सङ्कम	92
संयोग	175	सङ्ग्रह	133, 171
संरक्ष	179	सङ्ग्राम	171, 175 (व्युष्टादि and सन्तापादि)
संरक्षित	189	सङ्घट्ट	133
संवत्सर	161	सङ्घात	171, 175, 176
संवत्सरे संवत्सरे	215	सचिवा	209
संवादिन्	178	सजूः	80
संवास	176	संज्ञा	127, 189
संवाह	154	सत्य	170
संवीत	82	सत्यक	112
संवेशन	176	सत्यङ्कार	127
संवेशिन्	178	सत्यम्	79
संशकला	80	सत्रम्	78
संशित	117	सत्रासाह	155
संश्चत्	98	सत्वत्	111, 184, 194
संसर्ग	81	सत्वन्तु	197
संसेवित	84	सदस्	198
संस्फीय	155	सदसत्	184
संहतपुच्छि	199	सदामत्त	94
संहर्षण	100	सदृश	137
संहिता	133	सद्यस्काल	214
संहतबुसम्	82	सद्यस्त्रीः	214
संहतयवम्	82	सद्योज	135
संहियमाणबुसम्	82	सधमित्र	154
संहियमाणयवम्	82	सनत्	77
सकल	145	सना	78
सकर्णक	144, 145	सनात्	78
सक्तु	90, 171, 176, 187	सनुतर	77
सक्थि	187	सन्ताप	125
सखि	142	सन्धि	121

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
सन्धिवेला	159	सत्रह्यचारिन्	181
सन्ध्या	158	सभापति	110
सन्नाह	175	सम्भावित	84
सपत्नी	123	सम्भाषिन्	178
सपदि	199	सम्मर्दी	100
सपर	99	सम्मोदन	176
सप्तन्	112	सरक	90, 142, 143
सप्तल	113, 142	सरम	142
सम्	79 (चादि and प्रादि)	सरस	142
सम	77, 157	सरोज	191
समपदाति	82	सरोरुह	191
समभूमि	82	सर्ग	176
समम्	78	सर्प	102
समय	196	सर्पिर्मधुनी	88, 89
समया	77	सर्पिस्	200
समयुग	170	सर्व	77
समर	91	सर्वकेश	161
समल	142, 143, 145	सर्वजन	170
समस्थ	178	सर्वपुरुष	212
समा	209	सर्वभूमि	212
समाख्यात	84	सर्वलोक	212
समाचार	196	सर्वसेन	161
समाज्ञात	84	सलद	105
समान	104	सल्लक	106
समानग्राम	157	सवनमुखे सवनमुखे	215 (सवनादि and its पाठान्तरम्)
समानशाख	157	सवने सवने	215 (सवनादि and its पाठान्तरम्)
सामानात	84	सह	79
समीर	143	सहक	145
समुत्कर्ष	196	सहनः	100
समुद्र	103	सहसा	78
समूह	196	महस्र	92, 130
सम्पन्न	202	सांथाति	154
सम्पर	151	साकम्	78
सम्पराय	175	साकेत	156
सम्पेय	175	सान्नात	81
सम्प्रति	82, 196	साक्षिन्	159
सम्प्रदाय	196	साडि	158
सम्प्रयोग	174	सात्यकि	93
सम्प्रश्न	174	सात्यङ्गामि	93
सम्प्रिय	131	साधनः	100
सम्फल	150		

WORD INDEX

441

Words	Pages	Words	Pages
साधु	176, 207	सीमन्त	183
सामन्	133, 188	सीर	143
सामि	77	सीस	165
सामिषी	149	सु	78, 79
साम्परायण	135	सुक	103
साम्ब	112	सुकम्	79
सायक	113	सुकर	137
सायम्	77	सुकुमार	181
सार	90, 135	सुकृत्य	115
सारथि	179	सुख	98, 99, 137, 182, 190
सारपत्र	181	सुखशय्या	167
सारस्यायन	132	सुतङ्गम	149
सार्धम्	78	सुतल	138
सार्वसेनि	193	सुते सुते	215
साल्व	129, 156, 162	सुदत्त	124, 134
साल्वक	106	सुदत्त	124, 134
सावर्णिमाण्डूकेयौ	203	सुदामन्	124
सावित्रीपुत्र	194	सुधामित्र	154
सिंह	84	सुधाशुक	97
सिंहक	145	सुधावत्	112
सिंहकर्ण	162	सुनन्द	105
सिकत	134	सुनामन्	112, 124
सिकता	193	सुनेत्र	134
सिक्तसंमृष्टम्	87	सुन्दर	107
सिञ्जास्थम्	88	सुपदी	200
सिजि	213	सुपरि	144
सिजि	213	सुपर्ण	150, 184
सित	138	सुपिङ्गल	134
सिद्धगति	192	सुपिष्ट	97, 122
सिध्म	186	सुपूत	134
सिध्नक	209	सुभगा	125, 208
सिन्धु	156, 162	सुभूत	134
सिन्धुपथ	192	सुभ्रातृ	181
सिन्धुमित्र	154	सुमङ्गल	134
सिम्	79	सुमत	114
सिम	77	सुमनस	98, 114, 120
सिरिन्ध्र	163	सुमित्रा	112
सी	79	सुयज्ञ	136
सीधु	90	सुयामन्	128
सीपाल	140	सुर	143
सीम्	79	सुरजस्	98

Words	Pages	Words	Pages
सुरस्	142	सुकण्डु	125
सुल	191	सुदाकु	116
सुलाभिन्	119	सृपाट	105
सुवक्षस्	125	सेतकी	153
सुवर्चल	137	सेधा	102
सुवर्ण	90, 111, 140	सेना	163
सुवर्णक	145	सेव	102
सुवास्तु	135	सेवन	107
सुशर्मन्	136	सेवालिन्	135
सुषन्धिः	214	सैकयत	131, 109
सुषम	105	सैन्धव	90, 128
सुषमम्	82	सोढ	98, 190
सुषव	105	सोम	165
सुषामा	214	सोममित्र	154
सुषेधः	214	सोमापूषन्	184
सुष्टु	78, 180, 214	सोमे सोमे 215 (सवनादि and its पाठान्तरम्)	
सुस्त्री	180	सौध	91
सुस्थाल	129	सौधर्म	107
सुहित	179	सौधातकि	109
सुहृत्	180	सौमतायन	136
सुहृदय	181	सौमनि	93
सृकर	137	सौमायन	136
सृकरपदी	200	सौमित्रि	158
सृक्त	207	सौवीर	132
सृच	106	सौश्रुतपार्थिवाः	203
सृचक	179	सौसायन	136
सृचिक	179	स्कन्द	113
सृचीपदी	200	स्कन्द विशाखौ	89
सृत	134	स्कन्ध	163, 192
सृत्तिक	179	स्कम्भ	113
सृते सृते	215	स्खद	172
सृत्र	91	स्तन	92
सृत्रनड	212	स्तम्ब	195
सृत्रपदी	200	स्तम्भ	114, 163
सृद	202	स्तवक	183
सृदट्	102	स्त्रीकुमारम्	89, 203
सृन	119	स्थगल	169
सृप	173	स्थण्डिल	161
सृपत्	78	स्थपुट	183
सृह्	107	स्थलपथ	192
सृर्म	106	स्थविर	180

WORD INDEX

443

Words	Pages	Words	Pages
स्था.	170	स्वापिशि	164
स्थाणु	91, 149	स्वाहा	78, 80
स्थायी	100	ह	78
स्थिरक	115	हंस	158, 210
स्थूण	173, 174	हंसक	145
स्थूणापदी	200	हंसपथ	192
स्थूरा	118	हनु	187, 210
स्थूल	91, 138, 147, 195	हन्त	78
स्थूलपूलासम्	88	हय	105, 202
स्नातकराजानौ	87	हरि	188, 193
स्नात्वाकालक	86	हरिण	105
स्नात्वी	211	हरित	98, 116, 213
स्नापक	87	हरिद्रा	169
स्नेह	92, 186, 187	हरिद्र	169
स्पन्दन	165	हरीतकी	107, 166
स्पर्श	186	हर्त	127
स्फिक्	146	हर्यश्व	115
स्फिज	167	हर्ष	183
स्फ्यकृत	211	हल	130, 190
रम	78	हलबन्ध	130
स्रक्	172	हलि	125
स्रुच	103	हविष्	173
स्रुव	103	हविर्धान	184
स्व	211	हन्य	205
स्वग्राम	211	हसक	114
स्वङ्ग	211	हस्त	91, 145, 192
स्वधा	78 (स्वरादि and चादि), 80	हस्तक	183
स्वध्वर	211	हस्तगृह्य	85
स्वन	119, 146	हस्तिकर्षू	154
स्वपत्ति	211	हस्तिन्	84, 145, 199
स्वयम्	77	हहे	79
स्वर्	77, 211	हारा	102
स्वर	92, 172	हाहा	79
स्वर्ग	159	हाहो	79
स्वसु	104	हिकम्	79
स्वस्ति	78, 211	हिम	90, 149
स्वा	209	हिमवत्	198
स्वागत	211	हिरण्य	141, 154, 191
स्वादु	177	हिरुक्	78
स्वादुमृदु	211	हुम्	79
स्वाध्याय	211, 213	हृणी	99

444

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

<i>Words</i>	<i>Pages</i>	<i>Words</i>	<i>Pages</i>
हृष्टि	125	हो	79
हे	77, 78	होड	177
हेतौ	77	होडा	104
हेमन्	188	होतृ 87, 169, 180 (उद्गात्रादि and युवादि)	77
हेमन्त	134	ह्यवस्	185, 204
हेहय	121	हद	177
है	77, 79	हस्व	185
हैहा	79	हाद	185
		हाद	

VI WORD INDEX

(APPENDICES)

<i>Words</i>	<i>Pages</i>	<i>Words</i>	<i>Pages</i>
अंशक	236	अङ्गो	218
अंशु	259	अच्छ	219
अंस	223	अजधेनु	228
अकस्माद्	218	अजवाप	238
अकाल	239	अजातशत्रु	258
अकुतोभयम्	221	अजातौल्वलिः	221
अकुवाहुस	258	अजिन	219, 255
अकुशल	246	अञ्जसा	217
अक्ष	245	अट्	218
अक्षरपदी	254	अट् रुष	253
अक्षि	254	अड	218
अगणित	249	अडडडक	224
अगद	224	अणीचि	230
अग्नि	248, 253	अणु	223, 245
अग्निवृक्ष	236	अण्ड	223
अग्निसमीरणौ	221	अत्	218
अग्नीध्र	253	अतिखर	223
अग्नीन्द्रौ	221	अतिथि	230
अग्नीषोमौ	222	अतीव	217
अग्रयण	253	अत्रि	224
अग्रहायण	253	अथ	218
अग्रहायणी	253	अदस्	253
अग्रायण	253	अथ	218
अग्रे	218	अद्रिभानी	225
अघ	250	अधमर्ण	221
अघो	218	अधर	224
अघोस्	218	अधरोष्ठस्	221
अङ्ग	218, 243	अधरेद्युः	218
अङ्गभार	243	आधार	248
अङ्गार	223, 238, 253	अधिराज	246
अङ्गिरस	224	अधिदेव	258
अङ्गी	219	अधिभूत	258
अङ्गुलिषङ्ग	259	अधुना	218
अङ्गुष्ठ	248	अधेनु	258
अङ्गेभार	243	अधो	218

Words	Pages	Words	Pages
अधोनाभम्	219	अन्योन्य	217
अध्वर	223	अन्योन्यस्य	218
अनडुह	228	अन्वक्	217
अनर्चित	249	अन्वे	218
अनसो	237	अप	239
अनाय	229	अपत्यभाव	246
अनिशम्	217	अपर	223
अनिषाध	258	अपरेष्टुः	218
अनीक	223	अपवाद	227
अनीश्वर	246	अपवारित	249
अनु	222	अपस्करः	259
अनुकूल	246	अपि	218
अनुगादिन्	252	अपिधान	223
अनुगुण	232	अपूर्व	223
अनुजन	243	अपेहिप्रपूसा	221
अनुजावर	253	अपेहि विषसा	221
अनुपद	239	अवन्धक	224
अनुपान	245	अब्द	223
अनुपूर्व	246	अभिगम	258
अनुलक्ष्य	233	अभिजन	233
अनुवादन	245	अभिजात	246
अनुषक्	217, 253	अभिजित्	228
अनुपुक	253	अभिधान	223
अनुषूक	253	अभिन्नतर	252
अनुष्टुप्	253	अभिरूप	246
अनुष्टम्भ	253	अभीक्षण	246
अनुसात	239	अभुक्तक	224
अनुशंस	246	अभ्येष	244
अनेकप	223	अमर	226
अन्तर	219	अमरावती	236
अन्तरा	218	अमा	218, 226
अन्तरीप	238	अमात्य	253
अन्तरेण	218	अमित्र	239
अन्तिषत्	259	अमुक्त	249
अन्न	222, 248	अमृत	223
अन्य	238	अमृतस	217
अन्यत्	218	अम्बा	257
अन्यतरेष्टुः	218	अम्बर	224
अन्यत्र	218	अम्बरीष	223
अन्नात्	218	अम्भोज	223
अन्येष्टुः	218	अम्लिका	240

WORD INDEX

447

Words	Pages	Words	Pages
अय	248	अवसाय	237
अयथापुर	246	अवि	252
अयामक	226	अवित	220
अयस्कुण्ड	259	अविमारक	230
अयि	218	अविषमम्	219
अयुत	223	अवे	218
अरम्	217	अवेरे	218
अरित्र	237	अव्यय	223
अरिसूदनः	225	अशीतिपदी	254
अरुण	228	अशोक	223, 234
अरेरे	218	अश्मन्	235
अरोष	226	अश्व	228, 243, 253
अर्कचन्द्रौ	221	अश्वत्थ	244, 257
अर्ष	223, 252	अश्वत्थकपित्थौ	221
अर्ष्य	242	अश्वत्थाम	257
अर्जुन	237	अश्वपञ्चम	241
अर्जुनभीमसेनौ	221	अश्वपेज	240
अर्जुनवृक्ष	236	अश्वपेय	240
अर्थ	242	अश्वरथ	221
अर्दन	226	असंव्यवहारी	225
अर्धपदी	259	असंव्याहारी	225
अर्धासन	240	असङ्कृति	228
अर्म	223	असर्ग	248
अर्मन्	223	असाम्प्रतम्	217
अर्वपदी	254	असुर	228, 233
अर्वाक्	217	अस्कषे	241
अल	218	अस्तम्	217
अलम्	218	अस्ति	218
अलङ्कार	257	अस्तु	218
अव	218	अस्मद्	226
अवगणित	249	अस्मात् प्रस्थ	238
अवज्ञात	220	अहन्	256, 260
अवट	257	अहम्	218
अवटमण्डूकः	220	अहम् अहमिका	221
अवतण्ड	237	अहम्पूर्विका	221
अवतंस	223	अहम्प्रथमिका	221
अवब्वक	224	अहस्करः	259
अवमुक्त	249	अहह	218
अवरोधी	225	अहाहा	218
अवश्यम्	217	अहि	230
अवस	218	अहिनुकम्	218

Words.	Pages	Words	Pages
अहाय	218	आरग्वध	257
आ	218	आरट्	226
आकष	242	आर्द्रवृक्ष	230
आकृत्या	235	आलम्बि	240
आकर्ष	242	आलम्बी	219
आखदि	256	आलापिन्	228
आख्यस्थ	246	आलोष्ठी	219
आगत	224	आवास	240
आघडि	256	आवहानोश्चित्	218
आघाटि	256	आशीविष	257
आघात	256	आशु	217, 218
आटि	256	आश्चर्य	224
आढ	227	आश्मरथ्य	226
आढ्य	257	आषाढ	223
आणनुद्र	235	आस	218
आणिमाण्डन्यः	221	आसीन	220
आत्	218	आसुराहति	223
आतण्ड	226	आस्थान	226
आतपत्	238	आस्थित	226
आदक्	218	आस्य	248
आदङ्	218	आह	218
आदि	217	आहत	233
आदिति	223	आहरविषसा	221
आनिधि	230	आहोपुरुषिका	221
आनुक्	252	इडा	236
आन्तराहति	223	इत्	218
आपालि	256	इतर	233, 239
आपिशलि	256	इतरेतर	217
आप्याटि	256	इतरेष्टः	218
आम	218	इति	218
आमिष	223	इतिह	218, 246
आमुत	249	इतिहास	233
आम्रवृक्ष	230	इत्थम्	218
आय	219	इदम्पर	246
आयस	219	इदानीम्	218
आयायी	225	इन्दु	259
आयास	250	इन्द्र	252
आयुध	223	इन्द्रवृक्ष	230
आयुधि	223	इन्द्रशर्मन्	228
आरकूट	223	इन्द्राग्नी	221
आराव	223	इमकान्त	237

WORD INDEX

449

Words	Pages	Words	Pages
इमस्	224	उद्दालक	228
इरध	224	उद्यतासि	222
इला	224	उद्यम	250
इलिका	230	उद्यात	233
इषु	223	उद्वपनिवपा	221
इषुध	224	उद्वाह	242
इषुभ	224	उद्वाहिनी	226
इषुश्यापर्णेयाः	255	उन्मादक	221
इषुह	224	उन्मृजावमृजा	221
इष्वग्र	238	उन्मृजावमृजना	221
इह	218	उपकृत	220
ईप्	218	उपगणित	249
ईश्वर	246	उपचेय	253
उ	218	उपजोषम्	218
उक्षया	236	उपतीर्थम्	239
उक्था	236	उपधा	217
उचित	246	उपनत	249
उज्ज्वलदत्त	245	उपनिजस्त	242
उटज	223	उपनिषत्	232, 241
उतस्वित्	218	उपपादित	249
उत्काय	229	उपरि	218
उक्त्रे या	229	उपरिजन	242
उक्त्रे या	229	उपलप	241
उत्तमर्णः	221	उपवाल	239
उत्तरपद	238	उपशाल	239
उत्तराधर	246	उपश्लिष्ट	256
उत्तरेद्यु	218	उपसद्	253
उत्तानपाद	228	उपस्थ	242
उत्थ्य	231	उभयद्युः	218
उत्पन्न	242	उभयेद्युः	218
उत्पल	223, 233	उमा	226
उत्पिष	233	उमामहेश्वरौ	221
उदक	239, 255	उरण	224
उदपिण्ड	226	उरल	229
उदश्वित्	228	उरस्	224
उदस्वित्	218	उल	250
उदासीन	246	उलप	241
उदाहृत	220	उलूक	257
उदित	220	उशान	248
उदीरित	220	उशीर	223
उद्गृहीत	249	उशीनर	231, 251

450

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
उषा	217	औषर	242
उषिरस्	224	कंस	241
उष्म	249	कंसचि	230
ऊतम्	218	ककन्धु	257
ऊर्णावत्	228	ककुद्	253
ऊहा	225	कक्ष	228
ऊगन्धि	228	कक्षु	249
ऊचाभ	240	कङ्कट	223
ऊते	218	कञ्चन	218
ऊत्त्विक्	247	कट्	255
ऊत्त्विज	246	कटक	219
ऊषि	220, 239, 258	कटिप	234
ऊष्य	231	कटु	245
एक	228, 230	कटुक	235
एकपदे	218	कटुकवदरी	235
एकविंशतिः	221	कडम	224
एकशतम्	221	कडर	224
एकादश	221	कणचि	230
एकादशिक	255	कणीचि	230
एकान्तम्	219	कणु	238
एग	234	कण्डुक	248
एत	228, 253	कण्व	223
एन	230	कत्	218
एरण्ड	252	कत	238, 240
एहि	218	कतल	233
एहिकटा	221	कदल्प	226
एहिकर्दमा	221	कध्यम्	218
एहिगच्छरा	221	कनल	233
एहियाहिरा	221	कन्दर	223
ऐकग्राम	253	कन्दल	248
ऐतरेय	241	कन्या	226
ओ	218	कपाल	223, 233
ओकस	218, 258	कपि	234, 246
ओज	228	कपित्थ	257
ओजस्	229	कपित्याश्वत्थौ	221
ओदनपाणिनिः	221	कपिल	256
ओम्	217	कभङ्गवस्	224
ओजस्	229	कभल	223
ओदमेधि	251	कमलकोर	237
ओपनिन्दि	251	कम्बलाश्वतरौ	222
ओषध	253	कर	226, 227, 253

WORD INDEX

451

Words	Pages	Words	Pages
करट	243	कहोड	222
करण	243	काक	222, 250
करभरासभौ	221	काकमयूरौ	221
करवीर	234	काञ्चन	241
कराली	219	काञ्ची	235
करीर	257	काण्ड	223, 240
करीष	223	काण्डीर	255
कर्क	233, 251	कान्तार	223
कर्कट	228	कान्ति	259
कर्कर	226	कान्दकि	223
कर्ण 234, 240 (सिन्धुवादि and तक्षशिलादि),	249, 250	कान्दिशीक	257
कर्णकार	230	कान्दिशीकः	221
कर्णकोष्ठ	240	काप्यल	228
कर्तनः	225	काम	250
कर्तृ	221	कामस	217, 218
कर्दम	226	कामलि	223
कर्मन्	231	काय्या	229
कर्मार	230	कारक	221
कर्मार	229	कारवण	233
कर्ष	228, 230	कार्करि	223
कर्षक	228	काल	229, 245, 250 (तुन्दादि and वलादि), 252
कर्षू	230	कालम्बि	226
कल	245, 250	काव्य	226
कलल	223	काश	223, 239
कलश	220, 223	काशकुशम्	221
कलस	228	किंलुक	257
कला	250	किंस्वित्	218
कलापि	229	किङ्किल	218
कलित	220	कित	229
कलितप्रहरण	222	कितव	222, 247, 257
कल्प	233	किद्	218
कल्पनः	225	किन्नर	228
कञ्जल	234	किम्	218
कवि	246	किमुत	218
कवृ	234	किरोडाट	224
कश	239	किव	229
कश्यप	228	किषक	224
कषक	224	कु	217
कषाय	237	कुकुटा	229
कसीरक	234	कुकुद्	223

Words	Pages	Words	Pages
कुकुभ	223	कुलटामृदुः	220
कुङ्कुम	223	कुलीन	247
कुचवार	240	कुलूज	240
कुजा	225	कुवित्	217
कुञ्जर	257	कुश	223, 230, 258
कुट	223	कुशल	244, 247
कुटल	228	कुशकाशम	221
कुटिल	228	कुशिक	253
कुटी	226	कुषीतक	230
कुटीपदी	254	कुसुम्भ	226
कुड्या	236	कुसल	223
कुणप	227	कुहा	225
कुण्डप	223	कूकम्	218
कुण्डोपरथ	229	कूचवार	240
कुण्डोपस्थ	229	कूट	222, 223, 252
कुण्डया	236	कूटा	225
कुण्या	236	कूर्पासक	223
कुतपसौश्रुतः	221	कुकलास	257
कुतुक	253	कुच्छ	249
कुतुप	223	कुड	245
कुतूहल	246, 253	कृतम्	218
कुथा	225	कृतवीर	228
कुदत्त	230	कृतान्त	233
कुदत्ता	230	कुन्धिचूडा	221
कुदन्ता	230	कुन्धिलवण	221
कुददाल	253	कुन्ध्युत्तमा	221
कुन्दरद	255	कृष	226
कुपुत्र	247	कृष्ट	245
कुवेरकेशवौ	221	कृष्णक	224
कुम्भा	225	कृष्णशुन	238
कुम्भ	220, 226, 253	कृष्णसुन्दर	224
कुर	229	केकर	228
कुरकत	227	केतक	226
कुरकटा	221	केदार	223
कुरत	253	केशर	223
कुरश्रेष्ठ	221	कोटर	223
कुल	223, 238, 247	कोपनः	225
कुलट	228	कोलाहल	223
कुलटा	258	कोष्ठ	240
कुलटामृदुः	220	कौस्तल	232
		कौन्ताल	232

WORD INDEX

453

Words	Pages	Words	Pages
कौण्ठारथ	251	खिप	229
कौण्ठोपरथ	251	खिव	229
कौण्ठोपरथ	251	खेदा	225
कौशेय	251	खेल	222
क्रकच	223	खोस	218
क्रम	239	गङ्गा	230
क्रयाक्रयिका	221	गजपति	227
क्रुञ्चा	220, 229	गजरथ	221
क्रोड	230	गजाश्वौ	221
क्रौशेय	251	गडुकण्ठ	222
क्रौष्टकि	251	गडूच	226
क्रौष्टुकि	251	गडुशिरा	222
क्षण	248	गण	220
क्षपा	225	गण्ड	249
क्षय	223	गण्डु	249
क्षुधा	226	गतप्रत्यागतम्	221
क्षौमा	256	गद	229
खजनक	229	गदा	225 (पुष्करादि and बलादि)
खजुर	257	गदगद	248
खञ्ज	257	गन्ध	252
खञ्जार	229	गन्धमादन	223
खड्गिन	229	गन्धर्व	253
खण्ड	236, 248	गभस्ति	257
खण्डाक	230	गभीर	233
खण्डामकौ	222	गर	226
खदाका	230	गरी	236
खदिर	233, 256	गर्भेधीरः	220
खदूत	257	गर्भेश्वरः	220
खनक	229	गर्भेसुहितः	220
खपुर	257	गल	227
खजूल	229	गलडा	228
खल	231	गलूच	226
खलयव	224	गवाश्वम्	221
खवुर	257	गविधु	241
खाखुरायण	233	गवीधुका	241
खाङ्गन	257	गवेधुक	241
खादूर	237	गह	226
खानुरायण	233	गाण्डीव	223
खापुरायण	233	गायत्र	226
खार	226	गायत्री	253
खावुरायण	233	गाह	226

Words	Pages	Words	Pages
गिरिनदी	260	ग्रीवा	229
गुडधानाः	221	ग्रीवाक्ष	229
गुल्म	223	गीष्मवसन्तौ	221
गुरु	219	घ	218
गुहा	250	घट	226, 250, 252
गृह	233	घटाघटिका	221
गृहकलविङ्कः	220	घन	223, 245, 260
गृह्नमन	260	घर्म	223
गेह	223	घाति	255
गेहेदासः	220	घास	242
गेहेनती	220	घृणा	250
गेहेपट्टः	220	घृतघटः	221
गेहेपण्डितः	220	घृतपदी	254
गेहेप्रगल्भः	220	घृतरौटिः	221
गेहेमेला	220	घृतौदनः	221
गेहेमेली	220	घृव	241
गेहेवादी	220	घोण	250
गेहेविचिति	220	घोणस्थली	237
गेहेविचिती	220	चक्र	223
गेहेसर्पः	220	चक्रधर	225
गो	231, 259	चक्रवाक	234
गोखा	227	चञ्च	252
गोत्र	222, 247	चञ्चत्	252
गोधा	224, 230	चटुल	229
गोप	225	चणक	240
गोपक	221	चण्ड	226, 252 (स्थूलादि and यावादि)
गोपदी	254	चण्डाल	253
गोपालिका	226	चण्डिक	247
गोमत्	259	चतुः प्राश्य	253
गोमन्	251	चतुर	246
गोरथ	228	चतुर्विधा	258
गोष्ठेनदी	220	चतुर्हायन	260
गोष्ठेव्याडः	220	चतुर्हावनी	260
गोहल	234	चतुष्प्राश्य	253
गौतम	234	चत्वेच	218
गौत्रायण	233	चन्दन	223
गौर	253	चन्द्र	252 (स्थूलादि and यावादि)
ग्रह	250	चन्द्रराहू	221
ग्रामणी	240	चन्द्रादित्यौ	221
ग्रामिक	247	चन्द्राकौ	221
ग्रीव	223	चपट्टक	230

WORD INDEX

455°

Words	Pages	Words	Pages
चपट्टक	230	छिन्नशीर्ष	222
चफथट्टक	230	जगती	253
चफददक	230	जङ्घा	228
चमर	241	जठर	223
चमस	226	जन	228, 231
चर	226, 253	जनक	229
चरक	223	जननाम	229
चरट	226	जनभृशोवाद	243
चरण	240	जनराज	246
चरवस्कृत	253	जनवत	229
चरित्र	253	जन्तु	223
चर्चा	225, 239	जप	255
चर्म	223	जरस्त्री	230
चलन	251	जरा	250 (पुष्करादि and बलादि)
चषट्क	230	जलडा	228
चाप	223	जलपथ	251
चामर	224	जलपदा (दी)	254
चामरग्राह	230	जवन	228
चारु	245, 259	जवनः	225
चित्	218	जाजल	231
चित्र	224, 243	जातु	218
चिन्ता	225	जानकि	251
चिररात्राय	218	जानु	223
चिरस्थ	218	जानुप्रहत	243
चिराय	218	जामातृ	226
चिरेण	218	जारस्त्री	240
चुटि	229	जाल	253
चुपकित	229	जालमानि	251
चुम्	218	जाले	253
चुरा	225	जारमाणि	251
चूडा	250	जित्य-विपूय-विनीयाः	221
चूर्ण	223, 249, 252	जेतृ	253
चूल	250	ज्ञानपति	227
चेट	226	ज्येष्ठ	247
चेत्	218	ज्योतिस्	259
चेलट	225	ज्योतिष्मत्	259
चोर	226	भटिति	217
चौक्ष	247	टिक	230
छन्दस	253	डर	225
छाग	228	डहाल	253
छात्रव्यंसक	221	डु	218

456

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
तण्डि	240	तीव्र	232
तत्	253	तुकम्	218
तत्पर	246	तुङ्ग	226
तत्स्थ	246	तुण्ड	226, 250
तथा	218	तुण्डि	249
तदानीम्	218	तुम्बुरु	240
तदेव	248	तुराषाट्	259
तनु	228	तुरीय	221
तन्तुम	224	तुला	225
तन्त्र	233	तुवै	218
तन्थी	219	तृण	226
तपः	248	तूर्य	221
तपःश्रुती	221	तूलास	233
तम	226	तृण	229, 248
तर	226	तृणकमण्डम्	222
तरण्ड	223	तृणपदी	254
तरतम	246	तृणबिन्दु	228
तरल	224	तृण्या	236
तरस	217	तृतीय	221
तरु	220	तृप	245
तर्क	233	तृषित	250
तर्दनः	225	तृष्ण	245
तर्हि	218	तृष्णा	225
तस्कर	244	ते	217, 218
तल	223	तेन	218
तलवकार	241	तेलु	232
ताजक्	217	तैतल	232
ताण्ड्य	240	तैतिल	232
तापस	326	तैल	223
तामरस	250	तैलक्ष्य	231
ताम्र	245	तैलव	232
तालु	252	तोय	255
तिडिक	247	तोला	225
तित्तिरि	228	त्यास्मक	228
तिन्दुक	231	त्रिगर्त	231, 232, 251
तिमि	259	त्रिभागः	221
तिरस्	224	त्रिदिवम्	221
तिलकाल	252	त्रिपदी	254
तिलपृथुकाः	221	त्रिविधा	221
तीक्ष्ण	229	त्रिविष्टपम्	221
तीर्थ	244	त्रिष्टुप्	253

WORD INDEX

457

Words	Pages	Words	Pages
त्रैगुण	232	दिबोढा	257
त्र्यंशः	221	दिबोद्यानम्	257
त्वण्डक	237	दिवौकस्	257
त्वरायस	224	दिशा	226
त्वावत्	218	दिष्टया	218
दंश	227, 234, 250	दीक्षातृप्ती	221
दक्ष	231, 233	दीन	246
दडी	242	दीप	223
दण्ड	234, 255	दीर्घ	245
दण्डपाणि	222	दीर्घलघू	221
दण्डमाणव	246	दुखजाता	222
दण्डी	242	दुरज	224
दत्त	249	दुर्ग	228
दधि	242	दुर्धर्षण	225
दधित्थ	257	दुवस्	224
दध्योदनः	221	दुष	250
दया	225	दुष्कुल	246
दर	225	दुष्टु	217
दर्भ	225	दूत	246
दलित	220	दृक्	258
दव	255	दृशा	226
दश	255	दृष्ट	220
दशाहं	252	देव	226, 238
दशेरक-वडेरक	224	देवक	238
दहनः	225	देवदत्तशठ	241
दाक्षि	255	देवभूति	255
दाडिम	226	देवलाति	255
दाण्डकि	251	देवापि-शान्तनु	221
दायाद	246	देह	225, 226
दारजारौ	221	दैवदत्ति	227
दार्वाघाट	236	दैवापि	223
दावकाष्ठ	241	दोला	225, 252
दास	226	दोहन	226
दिक्	240	दौषकहति	223
दिवस्पति	259	धू	218
दिवाङ्मना	251	धू धानम्	257
दिवाधीश्वर	257	द्रवत्	224
दिविषत्	259	द्रवस्	224
दिवीश्वर	257	द्राक्	217
दिवूढा	257	द्राक्षा	257
दिवेश्वर	257	द्रु	251

458

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
द्रोणभीष्मौ	221	नट्	222, 260
द्वादश	221	नटन	260
द्वापर	257	नड	260
द्वारपाल	258	नडस	224
द्वारपालिका	226	नद	226, 260
द्वाविंशतिः	221	नदी	260
द्वित	253	नद्धन	260
द्वितीय	221	ननु	218
द्विदन् (त्)	253	नन्द	224, 253
द्विद्रोण	222	नन्दन	226
द्विशतम्	221	नपुंसक	223
द्वीपिन्	223	नम	229
धनपति	246	नयाति	218
धनुष्कपालः	259	नर	243, 260
धनुष्कपालम्	259	नरनारायणौ	221, 222
धन्व	250	नरपति	246
धर्मन्	231, 250	नरवाहन	260
धातकी	236	नर्दनः	225
धान्य	252	नल	223
धाम	223	नलिन	223, 229, 250
धामन्	249	नवर्तते	218
धारार्थौ	221	नवा	218
धिक्	217	नहवै	218
धीरण	233	नाग	234
धूम	259	नाच	226
धूर्जटि	257	नाजक्	218
धूर्त	228, 253	नाटय	228
धेनु	230	नाथ	234
धेनुध्या	248	नाना	218
धैलकि	223	नापित	230
ध्यान	219	नाम	318, 223, 253
ध्राक्षा	256	नारद-पर्वतौ	222
ध्राङ्क्षा	256	नास्ति	218
ध्रुव	241, 252	निकट	223, 246
ध्वजात	252	निकरित	249
न	218	निकष	224
नकुल	251	निकामम्	217
नख	257	निकुच्यकर्णः	221
नगारश्वा	220	निगम	253
नचेद	218	निगृहीत	249
		निघातिन्	246

WODR INDEX

459

Words	Pages	Words	Pages
निचिता	257	पक्ष	237, 250
निचुल	250	पङ्क	250
नितान्तवृक्ष	230	पङ्कभार	243
नित्य	252	पंक्ति	253
नित्यम्	218	पङ्ग	225
निदाघ	223	पचार	234
निधान	246	पचौदनम्	221
निपतित	249	पञ्चक	222
निपरित	249	पञ्चपदी	254
निपुणक	238	पञ्चाल	240
निब	246	पञ्जर	235
नियत	233	पट	218, 223, 226, 252
निरूपित	220	पटाक	224, 231
निर्लव्यिनी	257	पटाली	241
निर्वैप	256	पठ	225
निर्वेष	256	पठित	249
निवासी	225	पथी	228
निविता	257	पण्डित	246
निवेशी	225	पत्तन	223
निवेशन	260	पत्यन्त	246
निश्न	246	पत्र	223, 252
निषेवित	249	पत्त्वा (त्वा)	248
निष्कुल	246	पथ्या	242
निष्ठेव	223	पद	226
निसर्ग	258	पदि	236
नु	218	पद्म	220, 223, 250, 258
नुकम	218	पयस्	224
नुवै	218	परःशताः	221
नूपुर	223	परःसहस्र	257
नृवरः	221	परपक्ष	238
नेत्र	223	परभृत्	226
नेत्रक	223	परम्	217
नैराक्षवि	230	परमेष्ठी	259
नो	218	परम्पर	246
नोहि	218	परशुरामः	221
नौ	222	परसहस्राः	221
न्योग्रोध	225	परस्पर	217
न्वाव	218	पराविगत	249
न्वावत्	218	परायैः	218
न्वै	218	परि	222
पक्व	219	परिकथित	249

460

THE GAṆAPĀTHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
परिख्यात	246	पात्र	252
परिगणित	249	पात्रिय	255
परित	249	पाद	226, 252
परिप्लव	253	पादूर	237
परिफलित	249	पान	252
परिमण्डल	246, 258	पार	223
परिरथ	239	पारक	226
परिवादित	249	पारकि	238
परिविदित	249	पारावत	257
परिषत्	244	पारिशेष	246
परिषिन्धु	238	पार्द	236
परेघवि	218	पार्दा	236
परुतः	218	पिङ्गल	229, 257
पर्यनीय	236	पिट	252
पर्याप्तम्	218	पिटाक	223
पर्यिका	229	पिठर	226
पल	244, 250	पिण्ड	228, 248
पलल	249	पिण्डक	223
पलाल	223	पिण्डल	226
पलिङ्ग	241	पितापुत्रौ	222
पलाण्डुभक्षिती	222	पितृदेवता	244
पलाविका	220	पितृवध	228
पलाश	220, 257	पितृवर्ष	228
पल्या	236	पित्त	235
पल्लव	220, 252	पिघल	239
पशु	219	पिलधर	229
पश्चात्	218	पिशङ्ग	226
पश्चाधर्म	257	पिशाच	246
पशपसा	219	पिष्ट	252
पश्य	218	पीठनासा	229
पश्यति	218	पीडा	236
पाटन	226	पीडित	252
पाटल	231	पीतदधि	222
पाटलक	231	पीतविष	222
पाटली	241	पीन	226
पाणिगृहीती	222	पीप	243
पाणिनिरौढीयाः	221	पुंसा	255
पाण्डर	226	पुम्	218
पाण्डु	229, 230, 245	पुट	226, 252
पाण्डुधृतराष्ट्रौ	221	पुटापुटिका	221
		पुण्ड्र	252

WORD INDEX

46P.

Words	Pages	Words	Pages
पुण्य	252	पोषट्	225
पुत्र	218	पोतक	223
पुत्रः पुनर्	218, 226, 227	प्रकट	246
पुनर् उत्स्यूत	246	प्रकाम	246
पुनर् निष्कृत	256	प्रकामम्	217
पुराण	224	प्रकृति	222, 253
पुरतः	217	प्रगे	218
पुरस्तात्	217, 218	प्रचिक	247
पुरस्थ	246	प्रण	225
पुराण	224, 233	प्रणीति	256
पुरादेनः	225	प्रति	222
पुरुष	257	प्रतिकूल	246
पुरुषोत्तमः	221	प्रतिभा	253
पुरोडाश	257	प्रतिभूः	258
पुल	250	प्रतिभू	246
पुलक	244	प्रत्युत	218
पुल्या	236	प्रद्यु स्नप्रत्यागमन	239
पुष्प	224, 247	प्रद्यु स्नागमन	239
पुष्पक	253	प्रद्यु स्नोदय	239
पूतिक	247	प्रयुत	223
पूजित	249	प्रयाम	250
पूष्णिक	231	प्रयायी	225
पूर्त	223	प्रयोजक	221
पूर्यते	218	प्ररोह	225
पूर्व	223	प्रवण	219
पूर्वापर	246	प्रवाल	252
पूर्वेद्युः	218	प्रविक	247
पूल	223, 226, 229, 252	प्रविभावी	225
पूषन्	248	प्रष्ठ	252
पृच्छा	225	प्रसद्य	217
पृथा	227, 229	प्रस्थ	238, 246
पृथि	236	प्राजिन	256
पृथोर्जककुभ	224	प्राण	248
पेट	223, 226	प्रात	229
पेषण	226	प्रादुस्	217
पेषिका	243	प्रान्तम	219
पैष्टि	223	प्राय	222
पैसीति	223	प्रायश्चित्तम्	254
पोतु	247	प्रायश्चित्तिः	254
पोशस्थली	237	प्रारम्भण	245
		प्रावाहयि	223

462

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
प्राह (ट्र)त	229	बाधन	230
प्राह्णे	218	बाहिंण	241
प्रियगङ्गु	222	बाल	246
प्रेक्षा	255	बालवृद्धम्	222
प्रेत्य	217	बालिश	228
प्रोहकपदा	221	बाह्या	218
प्लक्ष	255	विट्	226
प्लव	226	विन्दु	259
फट्	218	विल्व	226
फल	231, 248, 250	बीज	229
फलक	223	बुद्धिकार	230
फलाफलिका	221	बुध्न	223
फल	237	बृहत्	252
फलु	250	बृहस्पति	257
फेन	249, 250	वैजवाप	238
वट	226	ब्रह्म	223
वदरी	235	ब्रह्मगुप्त	229, 251
वधिर	252	ब्राह्मगुप्त	251
वन्द	226	ब्राह्मण	233
वन्ध	219, 255	ब्राह्मणचेलः	225
वन्धक	226	भक्ष	228
वन्धु	231, 259	भग	223, 227, 244
वन्धुपति	227	भगन्दर	223
वन्ध्या	231	भगो	218
वरट	226	भगोस	218
वरी	226	भङ्ग	226, 244
वर्वर	226	भटक	224, 229
वर्हिष्पालः	259	भटिक	229
वर्हिष्पालम्	259	भण्डक	224, 229
वर्हिष्पूलम्	259	भण्ड्या	236
वर्हिष्फलम्	259	भदित	229
वल	250	भदिल	229
वलवत्	217	भर	225
वलात्	217	भरण	224
वलीवर्द	257	भरत	231, 251
बहुतर	252	भरा	251
बहुपदी	254	भरु	251
बहुल	245	भर्त्ता	251
बह्व्य	237	भल्लूक	231
बाकुच	226	भवति	218
बात्रव	232	भवत्तु	218

WORD INDEX

463

Words	Pages	Words	Pages
भव्य	256	भृशोवाद	243
भष	226	भो	218
भस्त्र	223	भोगक	228
भस्त्रा	251	भोस्	218
भाग	255	भ्रमर	257
भागवत्त	237	म	218
भागीरथी	258	मकथु	230
भाग्य	230	मकर	235
भण्डूया	236	मक्तु	217
भानु	259	मघस्	224
भारत	233	मघ्न	236
भारा	225	मज्जक	229
भाल	227	मज्जर	226
भाल्लकि	238	मज्जिष्ठा	259
भाल्लवि	241	मज्जीर	223
भाव्य	256	मठ्	252
भास्कर	259	मठर	226
भित्तु	252	मण्ड	249, 259
भित्तुक	226	मण्डक	226
भिन्धिचूड़ा	221	मण्डप	252
भिन्धिविचक्षण	221	मत्वर्थ	238
भिन्ध्युत्तमा	221	मदन	260
भीत	231	मधु	241, 252, 253
भीमसेनार्जुनौ	221	मधुप	253
भीमार्जुनौ	222	मधुर	238
भीरुष्ठान	259	मध्य	238
भीषा	225	मध्यम	223
भीष्मद्रोणौ	221	मध्यन्दिन	228
भुज	227	मध्यमिका	238
भुवः	217	मध्या	226, 230
भुवन	223	मन	229, 260
भूः	217	मनस्	229
भूत	228, 231, 252	मनीष	250
भूमि	226	मनीषा	250, 257
भूयः	217	मनीषित	257
भूर्ज	223	मनीषी	257
भूषा	225	मनु	218
भूहेतु	230	मंत्र	220
भृगु	224	मन्द	229, 245
भृत	252	मन्मथ	257
भृति	242	मन्मान्त	250

464

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
मम	218	मित्रयु	228
मयः	217	मित्रावरुणौ	222
मरुत	219, 259	मिथुन	217, 247
मर्मर	223	मुकुल	250
मर्या	218	मुक्त	252
मर्ष	223	मुक्ता	252
मलकीट	237	मुख	227
मल्लक	226	मुखर	234
मह	223	सुग्धा	226
महत्	252	सुण्ड	234, 250
महष	257	सुद्रा	252
महाप्रयाण	227	सुम्भ	226
महाराज	246	सुल	250
महाराजिक	255	सुल्या	236
महित	227	सुष	227
महित्री	229	सुसल	234, 248, 257
महित्थ	257	सुहुस्	217
महिम	223	सुहृत्	223, 233
महिष	220, 257, 259	मूक	246
महीयत्व	248	मूत्रशकुत्	227
महीयत्वस	248	मूर्ख	245
महीयल	248	मूल	245, 250, 252
मा	217, 218	मूलास	233
माघ	239	मूसल	226
मातापितरौ	222	मृग	224, 257
मात्र	226	मृणाल	257
मादित	234	मृत्	230
मान	250	मृत्ता	225
मानम्	218	मृदि	230
मानुष	246	मृदु	230
मानो	218	मृद्वीका	242
मानोन्मानिका	221	मृष	226
मान्धातकि	223	मे	218
मारित	234	मेखला	257
मालक	223	मेघ	225
मालव	232	मेढ्र	223
मालापदी	254	मेधा	226
मास	223, 226	मेधातपसी	221
मासजाता	222	मेघ	226
मासिक	234	यच्च	218
मिच्छिक	224	यजुष	233

WORD INDEX

465

Words	Pages	Words	Pages
यजुष्पात्रः	259	रक्षोघ्न	253
यजुष्पात्रम्	259	रक्षस्	248
यजुष्पालम्	259	रजः	226
यजुष्पुत्रम्	259	रजः कर्णी	259
यज्ञ	239	रजस्	224
यज्ञपति	227	रजस् कर्णी	259
यथा	218	रज्जु	238, 251
यथाकथाच	218	रण	224, 225
यथाकाम	246	रथ	231
यथातथ	246	रथपथ	251
यथात्म	246	रद	224
यथापुर	246	रवण	253
यद्	218	रस	223
यदा	218	रसोघ्न	253
यदि	218	रहसि	218
यदिवा	218	राग	234
यदुत	218	राजपुरुष	246
यदृच्छा	221	राजसूय	223
यमसभ	239	राजा	253
यशस्कर	259	राजायन	232
यष्टिमौद्गल्यः	221	राजिल	229
याच्या	225	रात्रौ	218
याजकोपाध्यायम्	222	राधि	227
याज्ञदत्ति	227	रान्धकि	223
याज्ञानुवाक्ये	222	रामलक्ष्मणौ	222
यातानुयातम्	221	रासभकरभौ	221
याति	218	राहुचन्द्रौ	221
युक्त	220	रिपुदमनः	225
युक्तम्	217	रीक्ष	229
युगपत्	246	रुक्मिणी	230
युवक	234	रुचि	248
युवति	227	रुमण	236
युवन्	260	रुवत्	236
युष्मद्	226	रुवे	218
यूप	223, 226, 229	रूक्ष	231
येन	218	रूढ	227
योग	245	रेख	255
योगानुवाके	222	रेखा	224
योध	223	रेवै	218
यौगिक	238	रोक	258
यौधेय	238	रोगनाशनः	225

Words	Pages	Words	Pages
रोदसी	217	वज्र	220
रोरण	226	वट	223, 229, 252
रोह	225	वटाक	224
रोहिण	226	वडव	238
रोहिदर्शन	236	वडवा	229, 257
रोहिधर्त	236	वणक	240
रौडि	226	वणिक	235
रौडि-पाणिनीयाः	221	वणिज	246
लक्ष्य	233	वणिय	237
लगहा	228	वणु	235
लघुदीर्घौ	221	वण्डा	231
लङ्क्व	231	वत	229
लङ्कु	231	वतण्डव	237
लट्	224	वतण्डायन	237
लत	229	वतालक	226
लतु	228	वत्स	252
लवल	226	वद्	218
लशुन	223	वद	229, 255
लहका	228	वन	239, 260
लाकट	231	वनवासी	236
लाघा	256	वनस्पतिः	254
लाङ्कट	231	वनिष्ठ	259
लाट्य	229	वन्ध	231
लुग्	257	वन्या	236
लुनीत-पुनीता	221	विभीतक	226
लुम्	218	वमन्	231
लेख	255	वयस्	223, 252
लेखा	224	वर	225, 253
लेला	224	वरक	240
लेह	225, 255	वरण	224
लोम	250	वरत्रा	232
लोरा	224	वरम्	217
लोहित	228, 251	वराह	226
वंशा	225	वरिवङ्कृत	253
वक्र	218, 245, 248	वरिवङ्कृत	253
वक्ता	223	वर्ण	249, 252
वक्तु	223	वर्णक	243
वक्त्र	248	वर्णकपेषिका	243
वचक्र	234	वर्तक	221
वचस	224	वर्तते	218
वज्र	253	वर्धमान	227

WORD INDEX

467.

Words	Pages	Words	Pages
वधर्म	249	वाद	218
वधर्म्य	249	वादन	230
वर्म	249	वादित	234
वर्मन्	231	वादूर	237
वर्षिका	229	वाध	229
वधर्मन्	249	वानमन्तर	257
वलाकाकौशिकः	221	वानुजि	230
वल्यु	228	वान्तवृक्ष	230
वल्मीक	228, 236	वाम	218
वल्या	236	वामरथ	228
वव	218	वामा	257
वशीक	224	वायोविद	232
वश्या	225	वारणि	223
वसन	232	वार्ता	253
वसन्तग्रीष्मौ	221	वार्द	258
वसिक	253	वार्ध	258
वसिष्ठ	224	वार्य	255
वसु	231, 259	वाव	218
वस्त	229	वावत्	218
वस्तु	223	वासर	223
वस्तोः	217	वासस्	223, 259
वस्त्र	229	वासा	259
वस्त्र	231	वाहीक	236
वह	225, 229	वाह्यस्	218
वाक्	243	विकचा	230
वाक्ष	247	विकर्ण	230, 233
वाचस्पत	248	विकर्तनः	225
वाचस्पति	248	विकल	226
वाचा	226	विकलित	249
वाज	223	विकल्पित	220
वाजपेय	223	विकृत	253
वाट्	218	विकृति	253
वाट	218	विककट	229
वादूर	237	विक्ष	236
वाट्य	252	विघात	253
वाणिकि	235	विचप्रका	221
वाणी	249	विचप्रचम्	221
वात	229	विजग्ध	233
वातक	235	विजय	248
वातव	232	विट	218
वात्वाक्	218	विटक	226

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
वितप	229	विराल	251
विडौजस्	257	विशेष	233
वितान	223	विश्यालम्	229
वित्त	223	विश्रुत	220
विद्	228	विश्वकथ	243
विदग्ध	233, 246	विश्वकथा	243
विदभृत्	228	विश्वम्भर	229
विदभीकौण्डिन्यः	221	विश्वरूप	246
विदित	219	विश्वस्त	247
विद्यते	218	विश्वानर	253
विधर्म	247	विष	223, 246
विधेय	253	विषम	222
विनाद	237	विषय	231
विपात	253	विषयेन्द्रियाणि	231
विपुल	247	विषु	218
विपुय-विनीय-जित्याः	221	विष्णुवासवौ	221
विफल	247	विष्वक्	217
विभक्त	233	विसि	230
विभग्न	233	विस्फोटक	230
विभवी	225	विहस	253
विभावी	225	विहायस्	223
विभाषा	218, 219	विहित	220
विम्ब	220	वीरदत्त	230
विम्बा	231	बुल्या	236
विम्बाधरः	221	बूगमूल	250
विम्बोष्ठः	221	वृक	220, 222
वियात	253	वृक्ष	236
विरञ्चि	257	वृट्	255
विरञ्चित	257	वृटकट	255
विरस्	219	वृत्ता	233
विरह	234	वृद्ध	219, 247
विराट	232	वृषगण	247
विरूप	238	वृषल	220
विवत्	218	वृहती	227, 253
विवशा	230	वृहतीकार	230
विवसा	230	वेट्	218
विवायस	233	वेट	258
विविक्त	233, 253	वेटा	224
विवृद्ध	235	वेण	245
विशम्पति	246	वेणु	242
विशस्त्र	246	वेतस	233

WORD INDEX

469

Words	Pages	Words	Pages
वेत्रक	238	शङ्ख	228
वेद्	218	शच	226
वेला	224	शण	228
वेश्म	242	शण्डिल-कशकृत्स्न	224
वेष	223	शत	223
वै	218	शतकुम्भ	258
वैकर्ण	232	शताल	231
वैकर्णिक	232	शप्	218
वैजयन्त	226	शफ	223
वैतल	232	शफण्डी	235
वैतिल	232	शफाण्डी	235
वैनीतक	223	शवल	226
वैन्दूरकर्ण	229	शम्	218
वैम्बकि	223	शमिक	228
वैरकि	223	शभीवत्	228
वैराजकि	230	शम्बक	228
वैराट	232	शम्बल	223
वैराटि	232	शयन	223
वैवाकवि	230	शरदिच्	235
वैश्य	226, 229	शरी	226
वैहिपौष्ययौ	223	शरीर	233
व्यतिभङ्ग	258	शर्करा	236
व्यव	230	शर्करामर्दन	243
व्याकृत	253	शलल	223
व्याघ्र	241	शल्य	223
व्यान	219	शव	218
व्यायाम	258	शशकर्ण	233
व्रज	223	शशाङ्क	257
व्रण	223	शश्वत्	239
व्रणक्रिमिः	220	शस्थु	228
व्रत	223, 250	शाकपार्थिवः	221
व्रतग्राह	230	शाखा	227
व्रीडा	232	शट्यायन	241
शक	228	शात	233
शकन्धु	257	शातकुम्भ	258
शकृन्मूत्रम्	221	शाधि	227
शक्तिवत्	218	शान्तनु-देवापी	221
शख	229	शाला	242
शङ्कट	236	शालावत्	228
शङ्कर	236, 240	शिचास्त्री	221
शङ्के	218	शिखा	250

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
शिखावत्	228	श्मामा	229
शिखि	259	श्यामाक	241
शिङ्ग	226	श्यामायन	241
शिनका	234	श्यावप्रथ	230
शिरीष	235	श्यावलि	228
शिलिन्द	229	श्रक	230
शिशुकन्द	239	श्रत्	219
शीतयत	227	श्रद्धा-तपसी	221
शील	246	श्रमण-प्रव्रजिता	220
शु	217	श्रीवत्	228
शुक्ल	250	श्रु	259
शुक्लशुची	221	श्रु-त-तपसी	222
शुक्ल	223, 230	श्र-ति-तपसी	221
शुक्लपत्र	238	श्रु-मत्	228
शुचि	235	श्रु-व	228
शुचिशुक्रौ	221	श्रु-यस्	255
शुन	229	श्रु-ष्ठ	246, 249
शुनक-धात्रेयाः	255	श्रोत्र	231
शुभ्	225	श्वन्	220, 230
शुभ	218	श्वपच	223
शुभम्	218	श्वार्दष्टा	258
शुभा	225	श्वफल्कि	223
शुभ्रा	225	श्लक्ष्ण	239, 244
शुष्क	219, 222	षक्वन	260
श्र	226, 228	षट्पदी	254
श्रल	252	षडंशः	221
श्रलपदी	254	षण्ड	223
श्रगाल	222	षष्ठि	223
शेखर	219	पाण्ड	226
शेफल	233	पाण्डर	226
शेष	225, 255	षोडश	221, 253
शैलाल	231	संवत्	217
शैव्य	226	संवत्सरजाता	222
शोक	258	संवाह	243
शोण	227	संवेदनं	246
शोफ	250	संरचत्	217
शौटीर	247	संश्रध	236
शौखड	222	संसार	223
शौखडीर	247	संसेवी	228
शौनक-शुनकाः	255	संस्कारः	226
श्वप्रथ	230	संज्ञव	236

WORD INDEX

471

Words	Pages	Words	Pages
संहित	228	सन्निवेश	245
सकल	240	सपदि	217, 218
सकलूक	226	सपिण्ड	232
सकिञ्चनम्	221	सफाटी	235
सक्तु सिन्धु	238	सम	222
सखा	228	समक्षात्	217
सगलिक	240	समग्र	246
सगु	242	समपक्षम्	219
सङ्कर्षण	228	समपादः	255
सङ्कल	252	समम्	218
सङ्कल्पित	249	समय	252
सङ्काम	243	समयाचार	252
सङ्क्रन्दनः	226	समर	224
सङ्क्रम	223, 258	समाचार	246
सङ्क्राम	245	समान	223
संक्षोभिन्	246	समानतीरम्	219
सङ्ग्राम	252	समानतीर्थम्	219
सञ्जय	230	समावेश	245
संज्ञा	233, 248, 249	समीरण	219
संक्षिय	241	समीरणान्ती	221
सट्टपदी	254	समुद्रस्थली	237
सण	228	समुपजोष	218
सत्	218	सम्पत्का	219
सत्रा	218	सम्पाद्	245
सत्त्व	223, 243	सम्पादन	245
सत्त्वत्	252	सम्प्रति	253
सत्वि	229	सम्प्रदाय	244
सदम्	218	सम्बर	224
सदा	218	सम्बु	228
सदायवी	235	सम्भूयस्	224
सदृश	246, 253	सम्भ्रम	244
सद्यः	218	सर	226, 234
सधर्म	246	सरण्ड	252
सन्	253	सरत्क	247
सन	229	सरस	226
सनक	229	सरालक	240
सनख	229	सर्पिष्कुण्डिका	259
सन्तपन	253	सर्वदमनः	225
सन्तमस्	253	सर्वनाम	260
सन्नाय	253	सर्वमहान्	221
सन्निपात	245	सर्ववेद	258

472

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Words	Pages	Words	Pages
सर्वश्वेतः	221	सिध्वन्त	238
सर्वा	226	सिलालिन्	231
सलनिक	247	सीक्ष	230
सवर्ण	228	सीतान्वेषण	239
सवल	226	सीताहरण	239
सव्य	219	सुकर	246
सव्येष्ट	259	सुख	229
सव्येष्ठा	259	सुखजाता	222
सव्येष्ठाता	259	सुखशयन	258
सह	218,219	सुज्	218
सहस्	247	सुदि	217
सहसा	253	सुन्दर	226
सहस्र	247,253	सुपर्चक	228
सहस्रशीर्षा	248	सुपर्ण	223
सहस्राजुनः	221	सुपर्यक	224
साकम्	218	सुभृत	233
साक्षि	246	सुमङ्गल	240,243
सागु	242	सुयान	249
साचि	217	सुरा	250
साजक	217	सुराज	246
सात्म	246	सुराज्ञी	237
साधारण	253	सुलक्षण	233
सानु	223,259	सुवर्चक	224
सामल	240	सुवर्ण	228,244
साम्प्रतम्	217	सुवर्मक	224
साम्बरायण	233	सुवल	226
साम्बुरायण	233	सुशर्मन्	228
सार	219	सुषमम्	219
सारङ्ग	226	सुषमा	219,259
सारङ्गजग्धी	222	सुषीम	259
सारि	238	सुषेवित	258
सार्धम्	218	सुष्ठु	217,218
साल्वेय	238	सुस्थाल	238
सासस्त्र	222	सुह्य	235
सिंह	240,257	सूच	226,248
सिंहकोष्ठ	240	सूचक	248
सिकता	251	सूत्र	248,252
सित	245	सूद	226
सिद्ध	219	सूना	250 (पुष्करादि and बलादि)
सिधा	244	सूपदी	254
सिनीवाल	226	सूपल	234

WORD INDEX

473 २

Words	Pages	Words	Pages
सूरक	234	स्पृहा	225
सूर्याचन्द्रमसौ	222	स्फुट	229
सूव	233	स्म	218
सूष	226	स्यात्	218
सृगल	224	स्नाक्	217, 218
सृगाल	257	सु	228
सृगेठ	226	सु व	228
सेचनक	226	स्व	223, 238, 245
सेना	234	स्वक	238
सेनापति	227	स्वजन	258
सेन्द्रिय	241	स्वभाव	246
सोम	248	स्वर	257
सोमरुद्रौ	221, 222	स्वराज	246
सोमारुद्रौ	222	स्वर्गगमन	258
सौतिपावकि	238	स्वर्भानु	260
सौपस्थ	238	स्थसा	257
सौमवृत्विन्	238	स्वस्थ	246
सौवि	238	स्वालिपि	223
सौविपारकि	238	स्वाहा	248
स्कङ्गु	235	स्वाहाप्राण	248
स्कन्द	225	स्वित्	218
स्तनपदी	254	हंस	223
स्तनिक	247	हंसपथ	227
स्तव	250	हट	225
स्तवक	250	हदौ	235
स्तब्ध	252	हन्	227
स्तेन	246	हनु	230, 259
स्त्यम्	217	हन्ति	230
स्त्री	220, 228	हन्तु	230
स्थूल	234	हम्	218
स्थगल	224	हय	242
स्थलसिन्धु	238	हयस	224
स्थलिन	257	हये	218
स्थविर	257	हर	226
स्थान	223, 226	हरि	259
स्थानपति	227	हरिचन्दन	223
स्थाने	217	हरित	252
स्थिर	245	हरिद्र	240
स्नाक्षा	256	हरिद्रा	225
स्नुषा	259	हरिद्रु	240
स्पर्श	250	हरिवासवौ	222

474

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

<i>Words</i>	<i>Pages</i>	<i>Words</i>	<i>Pages</i>
हरीव	226	हुक्कु	249
इस्त	252	हुम्	218
हस्ति	230	हृदिक	230
हस्तिपाद	229	हेतु	233, 248
हायन	247	हेतौ	218
हिंसक	235	हेम	241 (रजतादि and तालादि)
हि	218	हेमन्	233
हितु	218	हेरम्ब	257
हिम्	218	होड़	246
हिरण्य	223, 257	हौ	218
हिरक	218, 253		

VII WORD INDEX

(NOTES)

Ajiravatī	384	Gavīdhukā	342
Atha	279	Goṣat	353-54
Adhi	284	Gau-kakṣya	313-14
Anadvāhī	304-05	Catasṛ	302-3
Antar	285	Ciram	272
Antara	273	Ḍatama	263, 265
Antareṇa	273	Ḍatara	263
Anyatara	264-65	Talavakāra	341
Am	275	Tṛpnu	389
Asti	273	Tisṛ	302-3
Asmad	303	Tyad	268
Ām	275	Tva	265
Āvis	281	Tvat	265
Āsthalau	275	Dāṇḍa	360-61
Itara	263	Dur	280
Ubha	262	Dṛṣadupalam	289
Ubhayāñjali	364	Devaviśā	300-01
Ubhāñjali	364	Dvi	268
Ulūka	328	Nañ	278
Uṣṇihā	300-01	Napṭṛ	303
Ekapadi	365	Namas	282
Ekaśitipāt	376-77	Nir	280
Kaṭha-śāṭha	341	Pathin	363-64
Kapi	319	Pāṭalī	342
Kāraskar	367	Pāraskar	367
Kārta-kaujapau	373	Putra	310-12
Kim	270	Puras	282
Keśinī	323	Puṣpa	360-61
Kauravya	324-25	Pūrva-nagarī	333
Kruñcā	300-01	Paurṇamāsī	336
Kroḍa	309-10	Praśān	276
Kroṣṭu	305	Babhru	319
Kṣatriya-vidyā	339	Bābhavya-śālaṅkāyanāḥ	373
Kṣaima-vṛddhi	341-42	Bubhukṣita, etc.	252-53
Khāḍāyana	341	Bhakti	381
Gaṇa	331	Bhavatu	269-70
Gavaya	305	Matsya	305, 360-61

476

THE GAṆAPĀṬHA ASCRIBED TO PĀṆINI

Manu	318	Śakala	317-18
Manuṣya	305	Śakti	308
Māñ	278	Śacī	312
Mātāmaha	306-7	Śarāvati	384
Māṣa-śarāvin	315	Śūdra	299
Mukaya	305	Śrat	281
Mauda-paippalādāḥ	374	Śradhā	298-99
Yuvati	327	Sapatnī	320-22
Yuṣmad	303	Sama	266
Rathakāra	323	Sarva	262
Rathaspā	368	Sālva	333-34
Rātrau	272	Sima	266
Lavaṇam	282	Sthūlapūlāsama	289
Vat	273	Svapati	386
Vataṇḍa	318-19	Svasti	274
Vāmaratha	324	Svāgatika	386
Viśva	262	Svādhyāya	385
Vṛṣā	324	Haya	305
Vena	323	Hasta	360-61
Vrihi	359		

BIBLIOGRAPHY

I. VEDIC WORKS

1. *Bṛhaddevatā* attributed to Śaunaka, edited by Arthur Anthony Macdonell, Harvard University, 1904
2. *Gopatha Brāhmaṇa*
3. *Kāpiṣṭhal Kaṭha Saṃhitā*, edited by Dr. Raghuvir, Lahore, 1932
4. *Kāṭhakam*, edited by Vonleopold Von Sehroeder, Leipjing, 1900
5. *Maitrāyaṇī Saṃhitā*, Aundh, Satara
6. *Ṛgveda Saṃhitā*, Aundh, Satara
7. *Samhitā of the Black Yajurveda* with the commentary of Mādhavācārya, edited by Dr. Roer and E.B. Cowell, Volume I, Calcutta 1860
8. *Taittirīya Āraṇyaka* with the commentary of Sāyaṇa, Anandashram, Poona, 1898
9. *Taittirīya Brāhmaṇa* with the commentary of Sāyaṇa, Anandashram, Poona, 1898
10. *Taittirīya Saṃhitā* with the commentary of Bhaṭṭabhāskara Miśra, Volume I, edited by Mahadeva Shastri, Mysore, 1894
11. *Taittirīya Saṃhitā*, Translated by Arthur Berriedale Keith, Cambridge, 1914
12. *Vājasaneyā Saṃhitā*, Aundh, Satara

II. VEDIC GRAMMAR

1. *Atharva prātiśākhya*, edited by Dr. Suryakanta.
2. *Atharva prātiśākhya*, edited by Pt. Vishvabandhu Shastri, Punjab University, 1923
3. *Bharadvāja Śikṣā* with Nāgeśwara's commentary, edited by Ram Chandra Diksitar and P.S. Sundaram Ayyar, Poona, 1938
4. Critical studies of *Kātyāyana's Śuklayajurveda prātiśākhya* by V. Venkataram Sharma, Madras, 1935
5. *Nighaṇṭu and the Nirukta*, edited by Dr. Lakshman Sarup, Punjab, 1927
6. *Nirukta* with the commentary of Skanda Māheśvar, edited by Dr. Lakshman Sarup
7. *Nirukta* with the commentary of Durgācārya, edited by H. M. Bhadkamkar, Bombay, 1918
8. *Niruktasamuccaya* of Varuruci, edited by Pt. Yudhisthir Mimamsaka
9. *Ṛgvedānukramaṇī* of Mādhava Baṭṭa, edited by Dr. C. Kunhan Raja, University of Madras, 1932

10. *Ṛgvedāuukramaṇī* of Mādhava Bhaṭṭ, Translated in Hindi by Jayadeva Sharma, Satara, Aundh
11. *Ṛkprātiśākhya* with the commentary of Uvaṭa, edited by Dr. Mangal Deva Shastri, 1931
12. *Ṛktantra*, edited by Dr. Suryakant Shastri, Lahore, 1933
13. *Taittirīya prātiśākhya* with the commentary of Māhiṣeya, edited by V. Venkatarama Sharma, Madras 1933
14. *Taittirīya prātiśākhya* with the commentary 'Tribhāṣyaratna'
15. *Vājasaneyā prātiśākhya*, edited by V. Venkatarama Sharma, Madras

III. WORKS IN THE PĀNINI'S SYSTEM

1. *Aṣṭādhyāyī*, edited by Shridhar Shastri Pathak, Poona, 1935
2. *Aṣṭādhyāyī bhāṣya* of Swāmī Dayānanda, edited by Raghuvira. (Chapters 1-2)
3. *Bhāgavṛtti Saṅkalanam* by Pt. Yudhisthira Mimanisak (in *Sārasvatī Suṣamā*, Jyestha 2010)
4. *Bhāṣāvṛtti* of Puruṣottamadeva, edited by Shrisha Chandra Chakravarti, Rajashahi. 1918
5. *Citrāprabhā*, a commentary on Haridikṣita's *Laghuśabdaratna*, by Bhagavata Hari Shastri, edited by Tata Subbaraya Shastri, Waltari, 1932
6. *Dhātupradīpa* of Maitreya, edited by Srisa Chandra Chakravarti, Rajashahi, 1919
7. *Dhātuvṛtti* of Mādhava, edited by Ananta Shastri Pahdke, Banaras, 1934
8. *Durghaṭavṛtti* of Śaraṇadeva, edited by T. Ganapati Shastri, Triven-drum, 1904
9. *Gaṇaratnāvalī* of Bhaṭṭayajñeśvara
10. *Kāśikā* of Jayāditya and Vāmana, edited by Pt. Bālaśāstri, Banaras,
11. *Kāśikāvivaranaṇapāñjikā (Nyāsa)*, edited by Shrisha Chandra Chakravarti, Rajashahi, Bengal, 1919
12. *Laghuśabdenduśekhara* of Nāgeśa Bhaṭṭa, *pūrvārdha* (p) with the commentary of Nityānanda Pārvatīya, edited by Sadashiva Shastri Joshi and Rama Chandra Shastri, Banaras 1895
13. *Laghuśabdenduśekhara* of Nāgeśa Bhaṭṭa, *uttarārdha* (u), edited by Rama Shastri and Narayana Shastri, Banaras 1887
14. *Liṅgānuśāsana*, edited by Shridhar Shastri Pathak, Poona, 1935
15. *Mahābhāṣya* of Patañjali with the *Pradīpa* commentary of Kaiyyaṭa and the 'Uddyota' commentary of Nāgeśa Bhaṭṭa, edited by Pt. Guru Prasad Shastri, Banaras

BIBLIOGRAPHY

479

16. *Padamañjarī* of Haradatta Mishra, edited by Bharadvaja Damodar Shastri, Kashi, 1895
17. *Pāṇin's Grammatical Rules* by Dr. Ott Böhtlingk, Bonn, 1840
18. *Paribhāṣenduśekhara* of Nāgeśa Bhaṭṭa, edited by Raj Narain Shastri
19. *Paribhāṣāvṛtti* of Sīradeva, edited by Pt. Harinath Dube Banaras 1887
20. *Paribhāṣāvṛtti* of Nīlakaṇṭha Dīkṣita, edited by T. Ganapati Shastri Trivendrum, 1915
21. *Phitsūtras*, edited by Shridhar Shastri Pathak, Poona, 1935
22. *Prakriyākaumudī* of Rāma Candra, with the 'Prasāda' commentary of Viṭṭhala
23. *Praudhmanoramā* of Bhaṭṭoji Dīkṣita, with the *Laghuśabdaratna* Commentary
24. *Śabdakaustabha* of Bhaṭṭoji Dīkṣita, edited by Pt. Gopal Shastri Nene
25. *Sabdakaustabha*, edited by Pt. Vindhyeshvari Prasad Dwivedi, Banaras 1917
26. *Siddhāntakaumudī* of Bhaṭṭoji Dīkṣita, with the *Tatvabodhinī* commentary of Jñānendra Sarasvatī and the 'Bālmanoramā' of Vasudeva Dīkṣita
27. *Structure of Aṣṭādhyāyī* by I.S. Pavate, University of Bombay
28. *Svarasidhāntachāndrikā* of Nivāsayaṅvā, edited by Shivaramakrishna Shastri, Madras 1936
29. *Uṇādi Sūtras*, edited by Shridhar Shastri Pathak, Poona 1935
30. *Uṇādisūtras* with the commentary of Ujjvaladatta, edited by Jivānanda Vidyasagara, Calcutta, 1873
31. *Uṇādisūtras* with the commentary of Ujjvaladatta, edited by Theodor Afrecht, Bonn 1859
32. *Vyākaraṇādīpikā* of Orambhaṭṭa
33. *Vyākaraṇamitākṣarā* of Aunambhaṭṭa, edited by Jagannatha Swami and Bhattanatha Swami, Banaras 1906
34. *Vyākaraṇasidhāntasudhānīdī* of Vishveshvar Suri, edited by Madhava Shastri Bhandari, Banaras, 1924

IV. WORKS IN THE NON-PĀNINIYAN SYSTEM

1. *Cāndravyākaraṇa*, edited by K.C. Chatterjee
2. *Cāndravyākaraṇa*, edited by Dr. Brunoliebich
3. *Gaṇaratnamahodahī*, edited by Julius Eggling, Part I, London, 1879
4. *Hṛdayahārīṇīvṛtti* on *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* of Nārāyaṇa Daṇḍanātha, edited by K. Sambasiva Shastri, Trivendrum, 1925

5. *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* of Bhojadeva, edited by T.R. Chintamani, University of Madras, 1937
6. *Jainendravyākaraṇa* of Devanandī with the commentary 'Mahāvṛtti' of Abhayanandī, Bharatiya Jñānapīṭha, Kashi, November 1956
7. *Kātantrachandaprakriyā*, edited by Chandrakant Tarkalaṅkar, Sherpur, 1896
8. *Mugdhabodhavyākaraṇa* of Bopadeva, with the commentary of Durgādās and Rāmatarakavāgīśc, edited by Jivanand Vidyasagar, Calcutta, 1902
9. *On the Aindra School of Sanskrit grammarians* by A.C. Burnell, Mangalore 1875
10. *Pāli Mahāvvyākaraṇa* by Bhikṣu Jagdish Kashyapa
11. *Prākṛtasūtrās* of Vararuci with the commentary of Bhāmaha
12. *Prakriyāsaṅgraha* of Ācārya Candra (Jaina Śākaṭyāyana School)
13. *Śabdārṇava* of Guṇanandī with the commentary 'Candrikā' of Somadeva.
14. *Śakaṭyāyanaśabdānuśāsana* with the commentary 'Cintāmaṇi' of Yakṣavarman
15. *Siddhahemacandrābhidhasvapajñāśabdānuśāsana* with his own commentary *Bṛhadvṛtti*.
16. *Sārasvatavyākaraṇa* (pūrvārdha) with commentary *Chandrakīrti*, Venkateshvar Press, Bombay.

V. CLASSICAL SANSKRIT LITERATURE

1. *Abhijñānaśākuntala* of Kālidāsa
2. *Anargharāghava* of Murāri, Nirnay Sagar Press, Bombay, 1937
3. *Bhaṭṭikāvya* of Bhaṭṭi, with the commentary of Jayamangla, edited by V.N. Shastri and V.L. Shastri, Bombay, 1934
4. *Gītagovinda* of Jayadeva
5. *Kirātārjunīya* of Bhāravi, with the commentary of Mallināth, edited by R.C.P. Shastri, Bombay, 1939
6. *Kumārasambhava* of Kālidāsa, with the commentary of Mallināth, edited by N.R. Acharya, Bombay, 1917
7. *Mālatīmādhava* of Bhavabhūti
8. *Naiṣadha-carita* of Śrī Harṣa, edited by Pt. Shivadatta, Bombay, 1942
9. *Raghuvamśa* of Kālidāsa with the commentary of Mallinātha
10. *Śisupālavadha* of Māgha with the commentary of Mallinātha, edited by Durgaprasad and Shivadutta, Bombay 1917

VI. HISTORICAL WORKS

1. *A History of Ancient Sanskrit Literature* by Maxmuller, Allahabad
2. *Bhārata Bhōmī* by Jayachandra Vidyālaṅkar

BIBLIOGRAPHY

481

3. *History of Sanskrit Literature* by A. Berriedale Keith, London 1920
4. *India as Known to Pāṇini* by Dr. V.S. Agrawal, Lucknow 1953
5. *Pāṇini—His place in Sanskrit literature* by Dr. Goldstucker
6. *Political History of Ancient India* by H.C. Rayachaudhry 1938
7. *Sanskrit Vyākaraṇa Śāstra Kā Itihāsa*, Part I, First edition by Pt. Yudhisthir Mimamsaka
8. *Systems of Sanskrit Grammar* by S.K. Belvalkar, Poona 1914
9. *Technical Terms And Technique of Sanskrit Grammar*, Part I, by K.C. Chatterjee
10. *Veda dharātala* by Girisha Chandra Avasthi
11. *Vaidic vāṇmaya kā itihāsa* by Pt. Bhagaddatta, Lahore
12. *Vyākaraṇa darsaner itihāsa* by Gurupad Halder, Calcutta

VII. LEXICONS AND INDICES

1. *A Preface to Śrīman Mahābhāratam*, published by T.R. Krishnamacharya, Bombay, 1914
2. *Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India* by Nando Lal De
3. *Nāmaliṅgānuśāsana* with the commentary '*Amarakośodghāṭana*' of Bhaṭṭa Kṣīraswāmin, edited by Dr. Haradutta Sharma and Dr. N.G. Sardesai, Poona 1941
4. *Nāmaliṅgānuśāsana* with the commentary *Tīkāsarvasva* of Vandyaghaṭīya Sarvānanda, edited by T. Ganapati Shastri, Trivendrum, 1914
5. *Sanskrit English Dictionary* of Monier Williams, 1956
6. *Vaijayantī* of Yādva Parkāśa, edited by Gustava Oppert, Madras 1893
7. *Word Index to Pāṇini's Sūtrapāṭha and Paṇiśiṣṭas*, compiled by Shridhar Shastri Pathaka and Siddhesvara Shastri Chitraoe, Poona 1936

VIII. JOURNALS AND PERIODICALS

1. *Indian Antiquary*, April 1816, April 1875, and January 1887
2. *Indian historical Quarterly*, June 1938
3. *Text of the Paurāṇic list of peoples* by D.C. Sircar, *Indian Historical Quarterly*, Vol. XXI, March 1945
4. *Early History of Gotras* by John Brough, *Journal of Royal Asiatic Society* 1946

IX. MISCELLANEOUS

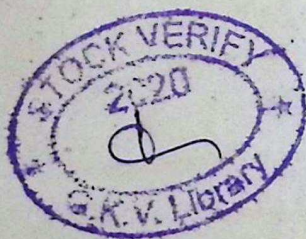
1. *Arthaśāstra*, edited by T. Ganapati Shastri, Trivendrum 1925
2. *Gotrapraveramañjarī* of Abhinava Mādhava

3. *Jātaka*, Hindi Sahitya Sammelan, Prayag
4. *Manusmṛti* with the commentary of Kullūka Bhaṭṭa, edited by Vasudeva Sharma, Bombay 1925
5. *Mīmāṃsā* with the commentary of Śābara. Chaukhamba Sanskrit Series, Banaras
6. *Pravarmañjari* of Purusottama Paṇḍit
7. *Pravaradarpaṇa* of Kamalākar Bhaṭṭa
8. *The Early Brāhmaṇical system of Gotra and Pravara* by John Brough, Cambridge 1953
9. *Tentra Vārtika* of Kumārila Bhaṭṭa

X. MANUSCRIPTS

1. *Gaṇapāṭha* of Goverdhana
2. *Gaṇapāṭha* of Rāmakṛiṣṇa
3. *Gaṇapāṭha* of Mahādeva
4. *Gaṇapāṭha* of Moreśvar lele
5. *Gaṇapāṭha* of some unknown Paṇḍit
6. *Gaṇaratnam* of Vardhamāna
7. *Kāśikā vṛtti*
8. *Jainendravyākaraṇ Mahāvṛtti*
9. *Śakaṭāyanavyākaraṇa Amoghavṛtti*

स्व. डा. निगम शर्मा स्मृति संग्रह
 पूर्व अध्यक्ष संस्कृत विभाग
 गुरुकुल कांगड़ा विश्वविद्यालय, हरिद्वार

R491.25,KAP-G

150450

